

50007

1958 JUL 4

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 85.

1958.

85. KÖTET

1. SZÁM

1958

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

84. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40 Ft

A szerkesztőbizottság tagjai:

B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY,

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Bp. V. Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda
Budapest V. József Nádor tér 1. Távb.: 180—185. Csekkszámla: 61257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda
V. József Attila u. 3. szám alatti újságboltjában

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kalicz Nándor: Rézkori sztrátigráfia Székely község határában	3—6
Nagy Tibor: A paksi Mithras-dombormű (Acta Antiqua 6. 1958)	7—17
Párducz Mihály—Korek József: Császárkori telep Ózdon (Acta Arch. Hung 9. 1958)	18—36

KÖZLEMÉNYEK

Patay Pál: Rézkori aranyleletek	37—46
Roska Márton: A kétkarú bronz harci csákányok	46—50
Darnay-Dornyay Béla: Koravaskori leletek Badaacsony bazaltbányájából	50—52
Soproni Sándor: Adatok a valentinianuskori bélyeges téglák időrendjéhez	52—55
Szöke Béla: Egy XVIII. századi temetkezési rendszabály	55

SZEMLE

Banner János: Vere Gordon Childe	56—58
Párducz Mihály: Szkita tükrök a Kárpát-medencében	58—64
Kaba Melinda: Előzetes jelentés az óbudai gázgyár területén feltárt római kori fakoporsókról	64—66
L. Kovrig Ilona: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez	66—74
Fülep Ferenc: Beszámoló a Krim-félszigeten végzett tanulmányutamról	74—75
Németh Endre: Régészeti ismeretterjesztő folyóirat Lengyelországban	76
A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1957. évi rendes közgyűlése	77—78
B. L.: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1957. évben	78
Archaeologische Forschungen im Jahre 1956	79—95

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. VII. kötet	96—98
Sz. Póczy Klára: Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1—4. 1955	98—100
Vértes László: K. Taekenberg, Der Neandertaler und seine Umwelt	100—101
Korek József: F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands	101—102
Szilágyi János György: F. Willemsen, Die Dreifusskessel von Olympia	102—104
B. Bónis Éva: J. Filip, Keltové ve střední Evropě	104—107
Szilágyi János György: K. Schefold, Die Wände Pompejis	107—108
Dobó Árpád: W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian	108—110
Nagy Tibor: M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae	110—112
Barkóczi László: V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku	111—112
Szilágyi János György: В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Станчев, Магарският конник. (A madarai lovas)	112—113
Németh Endre: J. Siegfried De Laet, Archaeology and its problems	113—114
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1957	115—124

1958

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Vértess László : Moustiéri, vagy szeletai-e a Kiskevélyi barlang alsó rétegeinek lelete ?	127—131
Kalicz Nándor : Rézkori sztrátigráfia Székely közység határában.....	3—6
Korek József : Lebő-halmi ásatás 1950-ben.....	132—155
Fitz Jenő : Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben (Acta Arch. Hung.).....	156—173
Nagy Tibor : A paksi Mithras-dombormű (Acta Antiqua 6. 1958.).....	7—17
Párducz Mihály—Korek József : Császárkori telep Ózdon (Acta Arch. Hung. 9. 1958.).....	18—36

KÖZLEMÉNYEK

Patay Pál : Rézkori aranyleletek.....	37—46
Roska Márton : A kétkarú bronz harci esákányok.....	46—50
Darnay-Dornyay Béla : Koravaskori leletek Badacsonyi bazaltbányájából	50—52
Soproni Sándor : Adatok a valentinianuskori bélyeges téglák időrendjéhez.....	52—55
Csemegi József : Az aracsi kő.....	174—189
Mezey László : Az aracsi kő olvasásához.....	189—191
Kalmár János : A Történeti Múzeum Fegyvertárának középkori sisakjai.....	191—195
Szőke Béla : Egy XVIII. századi temetkezési rendszabály	55

SZEMLE

Banner János : Vere Gordon Childe	56—58
N. Gy. : Bella Lajos-émlékmű Sopronban	196
Párducz Mihály : Székita tükrök a Kárpát-medencében.....	58—64
Kaba Melinda : Előzetes jelentés az óbudai gázgyár területén felzárt római kori fakoporsókról.....	64—66
L. Kovrig Ilona : Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez.....	66—74
Fülep Ferenc : Beszámoló a Krím-félszigeten végzett tanulmányutamról.....	74—75
Németh Endre : Régészeti ismeretterjesztő folyóirat Lengyelországban.....	76
A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1957. évi rendes közgyűlése.....	77—78
B. L. : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1957. évben	78
Archaeologische Forschungen im Jahre 1956.	79—95
Archaeologische Forschungen im Jahre 1957.	197—212

IRODALOM

Szilágyi János : Acta Archaeologica ASH. VII. kötet.....	96—98
Szőke Béla : Slovenská archeológia I—IV.....	213—217
Sz. Póczy Klára : Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1—4. 1955.	98—100
Castiglione László : Bibliotheca Classica Orientalis. 1. évf. 1—2.	217—218
Vértess László : K. Taekenberg, Der Neandertaler und seine Umwelt.....	100—101
Vértess László—Makkay János : M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe.....	218—219
Korek József : F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands.....	101—102
Bóna István : Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg.....	219—220
Gazdapusztai Gyula : S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens	220—221
Szilágyi János György : F. Willemsen, Die Dreifusskessel von Olympia.....	102—104
B. Bónis Éva : J. Filip, Keltové ve střední Evropě.....	104—107
Szilágyi János György : K. Schefold, Die Wände Pompejis	107—108
Dobó Árpád : W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian	108—110
Nagy Tibor : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae.....	110—112
Sz. Póczy Klára : D. Tudor, Istoria sclavajului în Dacia romana.....	223—224
Barkóczi László : V. Ondrouh, Bohatě hroby z doby římské na Slovensku.....	111—112
Alföldy Géza : E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier.....	224—225
B. Thomas Edit : T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine.....	225—226
Szilágyi János : W. Krämer, Cambodinumforschungen 1953—I.....	226
Szilágyi János György : В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Ставчен, Мадарският конник (A madarai lovas).....	112—113
Németh Endre : J. Siegfried De Laet, Archaeology and its problems	113—114
Németh Endre : Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse	221—222
Németh Endre : A. Allen, The Story of Archaeology.....	222—223
Németh Endre : Magyar régészeti irodalom 1957.	115—124

СОДЕПЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. Вертеш: Мустьерские ли или селетские находки нижнего слоя кишечевой пещеры ?	127—131
Н. Калиц: Стратиграфия медного в окрестности с. Секей	3—6
Й. Корек: Раскопки 1950 года в Лебехалом	132—155
Е. Фиц: Визит Септимуса Северуса в Паннонии в 202 г. н. э. (Acta Arch. Hung. 10. 1959.)	156—173
Т. Надь: Пакшийский рельеф Митры (Acta Antiqua 6. 1958)	7—17
М. Пардуц—Й. Корек: Поселение времени принципата в Озде (Acta Arch. Hung. 9. 1958)	18—36

СООБЩЕНИЯ

П. Патаи: Золотые находки медного века	37—46
М. Рошка: Двукрылые бронзовые боевые топоры	46—50
Б. Дарнаи-Дорньяи: Находки раннего железного века из бадачоньской базальтовой шахты	50—52
Ш. Шопроны: Данные к хронологии штампованных кирпичей эпохи Валентиниана	52—55
Й. Чемери: Арачской камень	174—189
Л. Мезеи: К чтению надписи арачского камня	189—191
Я. Кальмар: Средневековые шлемы арсенала Исторического музея	191—195
Б. Сёке: О способе захоронений XVIII века	55

ОБОЗРЕНИЕ

Я. Баннер: Vere Gordon Childe	56—58
Дь. Н.: Памятник Лайоша Белла в г. Шопрон	196
М. Пардуц: Скифские зеркала в карпатском бассейне	58—64
М. Каба: Предварительное сообщение о раскопанных на территории обудайского газового завода деревянных гробах римского времени	64—66
И. Л. Ковриг: Заметки к вопросу о кестхейской культуре	66—74
Ф. Фюлеп: Отчет о научной командировке, проведенной мною в Крыму	74—75
Э. Немет: Научно-популярный археологический журнала в Польше	76
Очередное заседание 1957 г. Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества	77—78
Л. Б.: Археологическая деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1957 году	78
Археологические раскопки 1956 года	79—95
Археологические раскопки 1957 года	197—212

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силадьи: Acta Archaeologica ASH. том. VII.	96—98
Б. Сёке: Slovenská Archeológia I—IV.	213—217
К. С. Поци: Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1—4. 1955.	98—100
Л. Кастильонг: Bibliotheca Classica Orientalis том. I. 1—2.	217—218
Л. Вертеш: K. Taackenberg, Der Neandertal und seine Umwelt	100—101
Л. Вертеш—Я. Маккаи: M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe	218—219
Й. Корек: F. Schachermayr, Die ältesten Kulturen Griechenlands	101—102
И. Бона: Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg	219—220
Дь. Я. Силадьи: F. Willemsen, Die Dreifusskessel von Olympia	220—221
Э. Б. Бонши: J. Filip, Kelťové ve střední Evropě	102—104
Дь. Я. Силадьи: K. Schefold, Die Wände Pompejis	104—107
А. Добо: W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian	107—108
Т. Надь: M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae	108—110
К. С. Поци: D. Tudor, Istoria sclavajului în Dacia romana	110—112
Л. Баркоци: V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku	223—223
Г. Альфельды: E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier	111—112
Э. Б. Томас: T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine	224—225
Я. Силадьи: W. Krämer, Cambodunumforschungen 1953—I.	225—226
Дь. Я. Силадьи: В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Станчев, Мадарский конник (A madarai lovas)	226
Э. Немет: J. Siegfried De Laet, Archaeology and its problems	112—113
Э. Немет: Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse	113—114
Э. Немет: A. Allen, The Story of Archaeology	221—222
Э. Немет: Венгерская археологическая литература 1957 г.	222—223
	115—124

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>L. Vértes</i> : La trouvaille mise à découverte dans les couches inférieures de la grotte de Kiskevély, est-elle moustérienne ou szeletienne?	127—131
<i>N. Kalicz</i> : Stratigraphie de l'Âge du Cuivre dans les confins de la commune de Székely	3—6
<i>J. Korok</i> : Fouilles de Lebő-halom en 1950	132—155
<i>J. Fitz</i> : La visite en Pannonie, en 202 de n. è., de Septimius Severus (Acta Arch. Hung. 10, 1959.) ..	156—173
<i>T. Nagy</i> : Le bas-relief de Mithra de Paks (Acta Antiqua 6, 1958)	7—17
<i>M. Párducz—J. Korek</i> : Une colonie de l'époque impériale à Ózd. (Acta Arch. Hung. 9, 1958)	18—36

NOTES ET INFORMATIONS

<i>P. Patay</i> : Trouvailles d'or de l'Âge du Cuivre	37—46
<i>M. Roska</i> : Les pioches de guerre en bronze à deux panes	46—50
<i>B. Darnay-Dornay</i> : Trouvailles du premier Âge du Fer dans la carrière de basalte de Badacsony	50—52
<i>S. Soproni</i> : Données sur la chronologie des briques estampillées de l'époque des Valentinien	52—55
<i>J. Csémei</i> : La pierre d'Aracs	174—189
<i>L. Mezey</i> : Réflexions sur la lecture de la pierre d'Aracs	189—191
<i>J. Kalmár</i> : Les casques médiévaux de l'arsenal du Musée Historique	191—195
<i>B. Szőke</i> : Une mesure d'enterrement du XVIII ^e siècle	55

CHRONIQUE

<i>J. Banner</i> : Vere Gordon Childe	56—58
<i>Gy. N.</i> : Le monument de Lajos Bella à Sopron	196
<i>M. Párducz</i> : Miroirs schythes dans le bassin des Carpathes	58—64
<i>M. Kaba</i> : Rapport préalable sur les cercueils en bois de l'époque romaine, mis à découverte sur le territoire de l'usine à gaz d'Óbuda	64—66
<i>I. L. Kovrig</i> : Remarques sur la question de la civilisation de Keszthely	66—74
<i>F. Fülöp</i> : Compte rendu de mon voyage d'étude en Crimée	74—75
<i>E. Németh</i> : Une revue archéologique de vulgarisation en Pologne	76
La Réunion ordinaire de 1957 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	77—78
<i>L. B.</i> : L'activité archéologique en 1957 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	78
Archaeologische Forschungen im Jahre 1956	79—95
Archaeologische Forschungen im Jahre 1957	197—212

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Vol. VII	96—98
<i>B. Szőke</i> : Slovenská archeológia I—IV	213—217
<i>K. Sz. Póczy</i> : Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1—4. 1955.	98—100
<i>L. Castiglione</i> : Bibliotheca Classica Orientalis. 1 ^{re} Année, 1—2.	217—218
<i>L. Vértes</i> : K. Tackenberg, Der Neandertaler und seine Umwelt	100—101
<i>L. Vértes—J. Makkay</i> : M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe	218—219
<i>J. Korek</i> : F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands	101—102
<i>I. Bóna</i> : Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg	219—220
<i>Gy. Gazdapusztai</i> : S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens	220—221
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : F. Willemsen, Die Dreifusskessel von Olympia	102—104
<i>É. B. Bónis</i> : J. Filip, Keltové ve střední Evropě	104—107
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : K. Schefold, Die Wände Pompejis	107—108
<i>A. Dobó</i> : W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannonien von Augustus bis Diokletian	108—110
<i>T. Nagy</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae	110—112
<i>K. Sz. Póczy</i> : D. Tudor, Isrota sclavajului în Dacia romana	223—224
<i>L. Barkóczi</i> : V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku	111—112
<i>G. Alföldy</i> : E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier	224—225
<i>E. B. Thomas</i> : T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine	225—226
<i>J. Szilágyi</i> : W. Krämer, Cambodunumforschungen 1953—I	226
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : B. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедков—Ст. Станчев, Мадарский конник (Le cavalier de Madara)	112—113
<i>E. Németh</i> : J. Siegfried De Laet, Archaeology and its problems	113—114
<i>E. Németh</i> : Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse	221—222
<i>E. Németh</i> : A. Allen, The Story of Archaeology	222—223
<i>E. Németh</i> : La littérature archéologique hongroise en 1957.	115—124

JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	=	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Ann. Ép.	=	L'Année Epigraphique
Arch. Ért.	=	Archaeologiai Értesítő
Arch. Anz.	=	Archäologische Anzeiger
Arch. Jug.	=	Archaeologia Jugoslavica
AECO	=	Archivum Europae Centro-Orientalis
AH	=	Archaeologia Hungarica
AJA	=	American Journal of Archaeology
AK	=	Archaeologiai Közlemények
AÖG	=	Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen
AR	=	Archeologické Rozhledy
Ath. Mitt.	=	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts (Athenische Abteilung)
BJ	=	Bonner Jahrbücher
Bk	=	Barlangkutatás
BpR	=	Budapest Régiségei
Bp. Tört.	=	Budapest története
BRGK	=	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA	=	Annual of the British School at Athens
DissPann	=	Dissertationes Pannonicae
DJ	=	Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
Dolg	=	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ERV	=	Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte
FSA	=	Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉTK	=	Értekezések a történettudományok köréből
Etn	=	Ethnographia (Népélet)
FA	=	Folia Archaeologica
FtK	=	Földtani Közlöny
JCC	=	Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
JDAI	=	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	=	Journal of Hellenic Studies
JRAI	=	Journal of the Royal Anthropological Institute
JSGU	=	Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
Közl	=	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
LA	=	Laureae Aquincenses
MAG	=	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MKE	=	Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM	=	Magyar Múzeum
MNy	=	Magyar Nyelv
MTAK	=	A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei, Régészet
MZ	=	Mainzer Zeitschrift
NK	=	Numizmatikai Közlöny
PPS	=	Proceedings of the Prehistoric Society
PW	=	Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	=	Prähistorische Zeitschrift
Rég. Füz.	=	Régészeti Füzetek
RLiÖ	=	Der Römische Limes in Österreich
RM (Röm. Mitt.)	=	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts (Römische Abteilung)
RTÉ	=	Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
Slov. Arch.	=	Slovenská Archeológia
TBM	=	Tanulmányok Budapest Multjából
VDI	=	Vjestnik Drevnej Istorii
WPZ	=	Wiener Prähistorische Zeitschrift

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 85.

1958.

85. KÖTET

1. SZÁM

XP 2540

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723100

1958

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat érkezett: 1958. II. 2. Terjedelem 19,5 (A/5) ív

44662/58 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2. Felelős vezető: Bernát György

RÉZKORI SZTRATIGRÁFIA SZÉKELY KÖZSÉG HATÁRÁBAN

A Szabolcs megyei Székely községtől délnyugatra fekszik a Zöldteleknek nevezett homokdomb. Ezt a Budapest—Záhony közötti műút építése alkalmával a Budapesttől számított 298,8 km-nél átvágták. Sok földet és homokot elhordtak, jelenleg is homokbányának használják. A Zöldtelek erősen kiemelkedik a környezetből, valamikor széles vízfolyás is húzódott mellette. Településre kiválóan alkalmas volt. Már messziről szembetűnik a domb keresztmetszetén, a sárga homokra rakódott másfél m vastag, feketésszürke humuszréteg, tele cserepekkel és csontokkal. Az állandó homokbányászás veszélye miatt 1955 decemberében leletmentést végeztem a lelőhelyen. Az ásatás jelentős eredményt hozott: hazánkban először sikerült hiteles sztratigráfiát találni a bodrogkeresztúri és péceli (badeni) műveltség között.

5×3 m-es felületet tártam fel. A domb felszíne kissé lejtett. Az 1. és 2. ásási szint 40 cm mélységig leletmentes volt. A telep elhagyása után futóhomokot fújt rá a szél. Ez alatt kezdődik a tulajdonképpeni kultúrreteg.

3. ásási szint 40—60 cm között. Leletei: Finom kidolgozású csőbőr szájeremes töredékei. Felületét szakaszosan sima sávok és beböködött pontsorrall kísért, sűrű hálóminta díszíti (I. t. 9). A pontsorrall kísért, vagy egyszerű hálóminta számos töredéken előfordul (I. t. 1, 4, 6, 7, 10, 11), de nem hiányoznak a csupán lencseszerű bemélyített díszítéssel ellátott cserepek sem (I. t. 2, 18, 12). Több erősen kihajló szájeremes töredék is találtunk (I. t. 5). Ezeknél a szájerem belül rovátkolt. Néhány paticsrög, kovapengé és egy gömbölyű aljú kis bögre töredéke (I. t. 3) egészíti ki a leletanyagot. Ezenkívül számos állatesontot is találtunk.

4. ásási szint 60—77 cm között. Leletei: Gömbölyű aljú kis csésze fényes, fekete töredékei (I. t. 13). Alsó részén esőcseppszerű benyomkodott díszítés fut körül. Kétosztatú tálból származó töredékek osztógombbal (II. t. 6). Szalagfüles töredékek (II. t. 5). A fülek szájeremhez illeszkedő felső része bevagdalt vagy több, felemelkedő kis gombbal díszített (I. t. 19—22). Számos töredék képviseli a jobb kidolgozású, sima felületű edényeket, pontsorokkal és ferde vonalakkal díszítve (I. t. 14—15, II. t. 4, 6, 7, 8). Több töredék származik nagyobb, durvább kidolgozású hálómintás edényekből (II. t. 2, 10, 12, 13). Árkolt díszű (I. t. 17—18) és bütyökkel díszített cserepek is előjöttek, továbbá orsógomb (I. t. 16) és számos állatesont.

5. ásási szint 77—92 cm között. Leletei: Csontár (II. t. 14). Obszidiánszilánkok. Kétosztatú kis tál osztógombja (II. t. 22). „Vissi fül” (II. t. 23) és szájerem fölé emelkedő széles szalagfűl (II. t. 27). Finom kidolgozású edények töredékei, benyomott, lencseszerű és karcolt vonaldíszszel, zezzugdíszszel (II. t. 18—22, 25). Előfordult néhány árkolt díszű cserép is (II. t. 17).

Nagyobb edények hálómintás (II. t. 24) és hosszú, függőleges bütykös töredékei (II. t. 26). Állatesontok.

6. ásási szint 92—113 cm között. Leletei: Díszített „tejesköcsög” alakú edény töredékei (III. t. 1—2, 6). Bekarcolt rácsmintás cserepek (III. t. 4—5). Belső díszítésű edények töredékei, szintén rácsmintával (III. t. 3, 7). Lyukas csőtalptöredékek (III. t. 17). Nagyobb, durvább edényekből származó töredékek, szabálytalan alakú nagy bütykökkel (III. t. 9, 14—16). Szájerem alatt ülő, félhenger alakú bütyök (III. t. 8). Cserepek hegyes bütykökkel (III. t. 11—12). Itt is számos állatesontot találtunk.

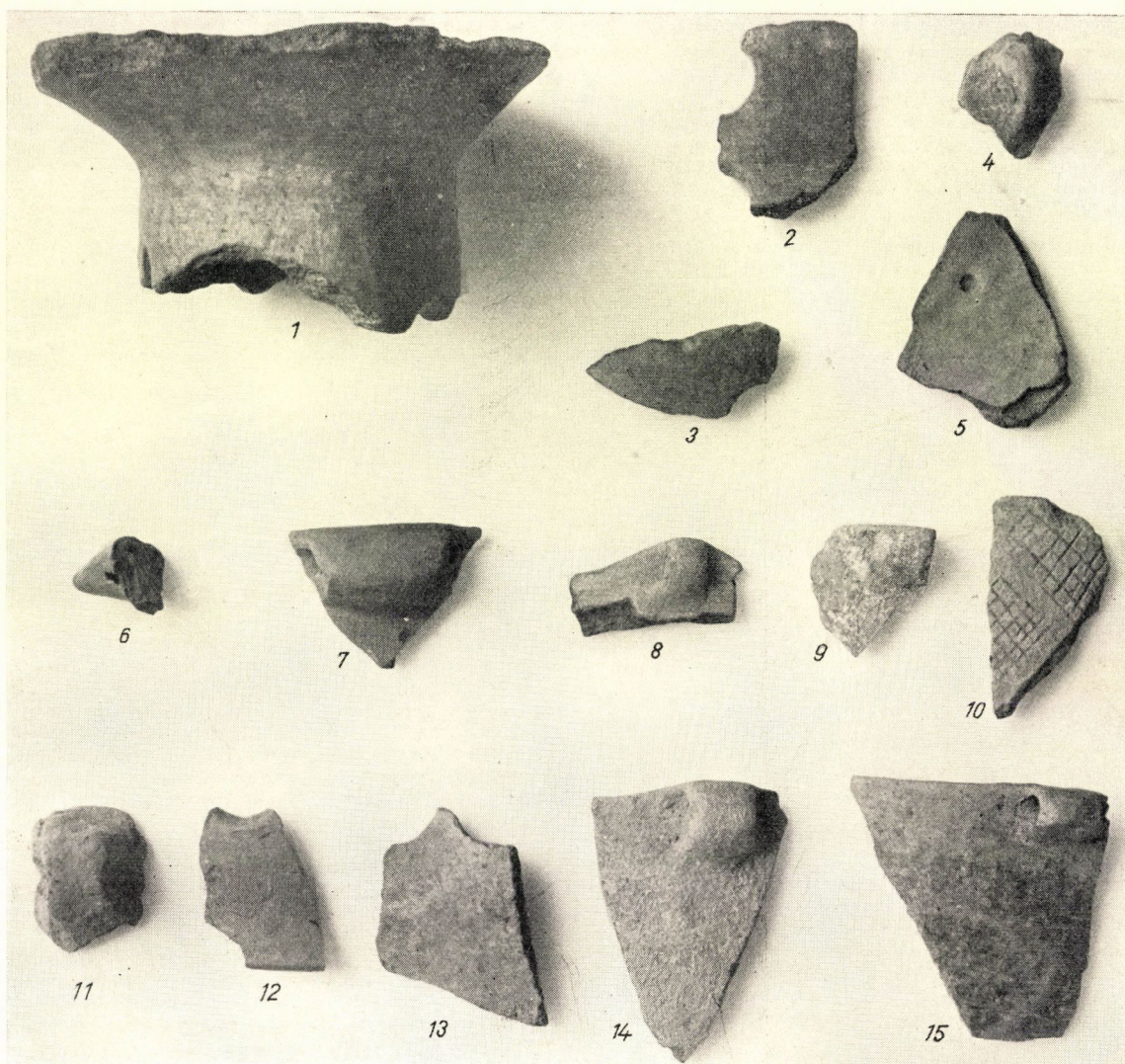
7. ásási szint 113—135 cm között. Leletei: Kovaszilánk (IV. t. 1). „Tejesköcsög” alakú edény alsó része bekarcolt rácsmintával és simán hagyott meanderszalagdíszszel (III. t. 20). A rácsmintát mészbetét tölti ki. Félgömb alakú kis tál töredékei, ugyancsak rácsmintával és kihagyott meanderszalaggal (III. t. 22—23). „Jordansmühli” típusú bögre szájeremes töredéke fülcsontokkal és bekarcolt minta maradványával (III. t. 18). Szájeremes töredékek (III. t. 19, 25, IV. t. 11), perem alatt ülő fülekkel, „tejesköcsög” alakú edényekből. Kis félgömb alakú csészeszájeremes töredéke, a peremen kettős átfúrású, függőleges nyílású bütyökfüllel (III. t. 24). Kis bögre töredéke, alsó részén vízszintesen átfúrt, kis bütyökökkel (IV. t. 5, 10). Számos töredék nagy edényekből, durva kidolgozásúak, nagy bütykökkel (IV. t. 12).

Cserép, lencseszerű benyomkodott díszszel (IV. t. 2). Jó kidolgozású kis edények töredékei, átfúrt hegyes bütykökkel, egyik mellett sűrű, lencseszerű bemélyítések (IV. t. 3—4, 7). Nagyobb edények átfúrt vagy benyomott, hegyes bütykei (IV. t. 13, 15). Lyukas csőtalptöredékek (IV. t. 8—9, 14). Nagy szájeremes töredék serleg alakú edényből, szintén átfúrt hegyes bütyökökkel. Jó kidolgozású, simított (IV. t. 6). Aljtöredék, fordított csontakúp alakú, kihajló szájeremű tálból. A paticsrögök és állatesontok ebben az ásonyomban is gyakoriak.

8. ásási szint 135—155 cm között. Leletei: Orsókarika (IV. t. 19) és szűrőedény (IV. t. 17—18) töredékei. Obszidián magkő (IV. t. 16). Szájeremes cserép rátapasztott lapos kis bütykökkel (IV. t. 23). Cserepek, benyomkodott lencseszerű díszítéssel (IV. t. 24—25). Enyhén profilált nyakú szájeremes töredék (IV. t. 22). Ezek mind finom kidolgozású edényekből származnak. Hasonló töredék átszúrt és egyszerű hegyes bütyökökkel (IV. t. 26, 28—29). Lyukas csőtalpú tál töredékei (I. kép 1—3). Lyukas csőtalptöredékek, ovális lyukkal (IV. t. 20—21). Világosvörös, nagyobb edény töredékei, két oldalról benyomott hegyes bütyökökkel (IV. t. 27). Állatesontok.

A homokbánya profiljából is szedtem ki cserepeket (I. kép 4—15). Figyelemre méltó egy szájeremes töredék félhasáb alakú, vízszintes elhelyezésű bütyökfüllel (I. kép 7).

A székelyi kultúrreteg vastagsága — nem számítva a leletekben szegény felső 40 cm-es réteget — 110 cm-t tett ki. Bár ebben steril rész nem volt megfigyelhető, az egyes ásószintek anyaga alapján mégis két élesen elváló réteget különböztethet-

1. kép. 1—3., 8. ásási szint leletei. — 4—15. Szórványleletek a profilból
Fig. 1. 1—3.. Trouvailles du 8e niveau des fouilles. — 4—15. Trouvailles sporadiques provenant du profil

tünk meg. Felül, mintegy 50 cm vastagságban, a 3—5. ásási szintekben a péceli (badeni) műveltség egységes típusú leleteit találtam meg (I—II. t.). Ez a műveltségnek a Nyírség területén otthonos „vissi” csoportja.¹ Ez alatt feküdt közvetlenül a bodrogkeresztúri (III. t.), még lejjebb a tiszapolgári műveltség anyagát tartalmazó 63 cm vastag réteg (IV. t.). A 6. ásási szintből kizárólag a bodrogkeresztúri műveltségre jellemző cserepek kerültek elő (III. t. 1—17). A 7. ásási szintben bodrogkeresztúri és tiszapolgári típusú cserepeket találtam (III. t. 18—25 ; IV. t. 1—15), a 8. ásási szint kizárólag tiszapolgári típusú leleteket tartalmazott (IV. t. 16—28, 1. kép 1—3).

Székelyben a következő sztratigráfiai és időrendi kép adódott alulról fölfelé haladva :

Tiszapolgári műveltség
Bodrogkeresztúri műveltség
Péceli (badeni) műveltség

Banner János professzor nagy, összefoglaló munkájában behatóan foglalkozott a péceli (badeni) műveltség időrendjével.² A Duna—Tisza köze és Tiszántúl viszonylatában főleg a saját hódmezővásárhelyi³ és Csalog József kiskőrösi⁴ ásatására támaszkodott. B. Kutzián Ida és Banner János az Antoniewicz Emlékkönyvben hamarosan megjelenő közös munkájukban módosítják a

¹ Banner, J., Die Péceler Kultur. AH 35 (1956) 185., térkép.

² Uo. 226—247. Az általa felállított időrendi kép a következő :

Polgári műveltség
Péceli műveltség
Bodrogkeresztúri műveltség

³ Uo. 232—233.

⁴ Uo. 233—235.

péceli (badeni) műveltség időrendjéről korábban megrajzolt képet. Erre közvetlen sztratigráfiai adatok nélkül is megfelelő támpontot nyújtott a tiszapolgári ásatások eredménye és a régi kiskőrösi ásatás felülvizsgálása. Ezt a módosítást döntő módon erősítette meg a székelyi sztratigráfia.

Igen sokáig tartotta magát az a felfogás is, mely szerint a bodrogkeresztúri és péceli műveltség egy időben élt volna egymás mellett.⁵ Köztudomású, hogy Kelet-Magyarországon egyaránt megtalálható a két műveltség anyaga, de egymástól mindig függetlenül. Az pedig világos, hogy két műveltség azonos területen nem élhet egymástól olyan elszigetelten, hogy jellegzetes leletanyaguk egymás lelőhelyén kölcsönösen elő ne fordulna. A bodrogkeresztúri és péceli (badeni) műveltség esetében ilyen jellegű keveredés sehol sem figyelhető meg. Két műveltség határterületén még előfordulhat, hogy váltakozva, vagy az egyik vagy a másik műveltség anyaga található fent, illetve lent.⁶ A bodrogkeresztúri és péceli (badeni) műveltség esetében ez az érv sem állja meg a helyét, hiszen Székely község nem a két műveltség határterületén fekszik. A Duna—Tisza köze, Tiszántúl és Észak-Magyarország területe pedig, ahol a két műveltség telepei és temetői egyaránt megtalálhatók, sokkal kiterjedtebb, semmint hogy egyszerű határvonalnak, érintkezési felületnek tekinthetnénk.

Terepjárás során magam is találtam néhány olyan helyet, ahol az ismertett két műveltség anyaga egészen közeli lelőhelyeken feküdt anélkül, hogy egymással érintkezett volna. Pusztasztvánházán a Hillebrand Jenő által feltárt bodrogkeresztúri típusú temető közvetlen közelében, kb.

80—100 m távolságban fekszik a péceli (badeni) műveltség telepe. Szelevényen a Pecepartot alig választja el néhány száz méter a Vadastól. Egyik helyen a bodrogkeresztúri, másik helyen a péceli (badeni) műveltség anyagát találtam meg. Nagyrév—Zsidóhalmon egymás közelében kerültek elő a bodrogkeresztúri és péceli (badeni) műveltség leletei.

Az elmondottakból is világos, hogy a két műveltség a fentebb említett területeken nem lehet egyidős. A tiszapolgári ásatás és a székelyi sztratigráfia pedig határozottan eldönti, hogy a bodrogkeresztúri műveltség megelőzte a péceli (badeni) műveltséget. Bizonyos összefüggés észlelhető a két műveltség között, de ez nem az egymásmellettiségből, hanem az egymásutániségből fakad.⁷

A bronzkor kialakulásában így a bodrogkeresztúri műveltségnek nem tulajdoníthatjuk többé azt a közvetlen nagy szerepet, amit régebben feltételeztünk.⁸ A péceli (badeni) műveltség hatása korabronzkori leleteink között viszont egyre világosabban felismerhető.⁹

A székelyi ásatás azt is bizonyítja, hogy lassankint rátalálunk a bodrogkeresztúri műveltség telepeire is. Alig néhány héttel a tarnabodi ásatás után¹⁰ ez volt a második feltárt bodrogkeresztúri jellegű telep. Sajnos a feltárt felület elég kicsi volt, így a település jellegére, házakra vonatkozóan nem nyerhettünk megfelelő adatokat. A település péceli és bodrogkeresztúri, tiszapolgári rétegében egyaránt sok állatesontot találtunk.¹¹ Patics-rögök is előfordultak minden rétegben, mutatva azt, hogy valamilyen sárfalú építmények éghettek le.

Kalicz Nándor

⁵ Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann II. 13. (1938) 9, 17.; Tompa F., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban (Őskor). (Bp. 1942) 28—32.

⁶ Patay P., i. m. 17.; Csalog J., FA 3—4 (1941) 11—12.

⁷ Banner J.—Bálint A., Dolg 11 (1935) IV. t. 4.

⁸ Tompa F., ÉTK 25 (1937) 11—12.

⁹ Banner J., Dolg 18 (1942) 105—108. Újabban Baktalórántházán (Szabolcs megye) került elő egy korabronzkori sírlelet, mely szintén nagyon erős péceli (badeni) hatást mutat. A péceli műveltség leletei között számos áttört talpú edény figyelhető meg: Banner, J., Die Péceler Kultur. XCII. t. 16., XCV. t. 32., C. t. 3. Hasonlóak találhatók a Budapest környéki legkorábbi bronzkori leletek között is: Kalicz N., FA 7 (1955)

IX. t. 8.; Kalicz N., Arch. Ért. 84 (1957) 125—132.

¹⁰ Patay Pál és Kalicz Nándor ásatása 1955-ben.

¹¹ Ezúttal mondok köszönetet Bökényi Sándornak az állatesontok meghatározásáért. A következő állatfajokat találtuk meg a telepen.

	bodrogkeresztúri réteg		péceli (badeni) réteg	
	darab	egyed	darab	egyed
Szarvasmarha (Bos taurus L.)	31	7	21	7
Juh (Ovis aries L.) . .				
Kecske (Capra hircus L.)	39	9	53	14
Sertés (Sus Scrofa dom. L.)	19	5	7	3

COPPER AGE STRATIGRAPHY IN THE OUTSKIRTS OF THE VILLAGE SZÉKELY

Extract

The high road between Budapest—Záhony crosses the village Székely (county Szabolcs). A hillock was cut through at the section of 298.8 km of this road, which hillock was the settlement of several civilisations in the Copper Age. In December 1955 a rescue excavation was carried out here. The excavation yielded a significant result: for the first time in Hungary we were successful in finding authentic stratigraphy between the Bodrogkeresztúr and Pécel (Baden) cultures.

The finds were kept separated according to the excavation levels. There were no finds in levels 1 and 2 to the depth of 40 cm. After deserting the settlement quicksand was blown over it. Under this begins the proper cultural layer. The finds of level 3 from 40 to 60 cm: Pl. I, figs. 1—12. Finds of level 4 from 60 to 77 cm: Pl. I, figs. 13—22; Pl. II, figs. 1—13. Finds in level 5 from 77 to 92 cm: Pl. II, figs. 14—27. Finds in level 6 from 92 to 113 cm: Pl. III, figs. 1—17. Finds in level 7 from 113 to 135 cm: Pl. III, figs. 18—25; Pl. IV, figs. 1—15. Finds of level 8 from 135 to 155 cm: Pl. IV, figs. 16—29; Fig. 1, nos. 1—15. We took out some potsherds also from the profile of the sand-pit.

The cultural layer of Székely was 110 cm thick, not reckoning the upper layer of 40 cm which was poor in finds. Though in this cultural layer a sterile level could not be observed, still judged by the material of the single levels two strictly separate layers could be distinguished. At the top in levels 3—5, about 50 cm thick, we found the relics of uniform type of the Pécel (Baden) culture (Pls. I—II). This is the "Viss" group¹ of this culture common mostly in the region of the Nyírség. Under this lay immediately the Bodrogkeresztúr culture (Pl. III), and still lower a 63 cm thick layer containing the material of the Tiszapolgár culture (Pl. IV). From level 6 potsherds came to light exclusively characteristic of the Bodrogkeresztúr culture. In level 7 potsherds typical of the Bodrogkeresztúr and Tiszapolgár cultures occurred. Level 8 contained only finds of the Tiszapolgár type.

The following stratigraphical and chronological picture presents itself at Székely:

Tiszapolgár culture
Bodrogkeresztúr culture
Pécel (Baden) culture

Prof. J. Banner in his great summarizing work dealt intensively with the chronology of the Pécel culture.² In relation to the Danube and Tisza region and to that of the Transtisza he relies chiefly on his own excavation at Hódmezővásárhely³ and on that of J. Csalog at Kiskőrös.⁴ I. B. Kutzián and J. Banner are modifying the previously sketched view of the chronology of the Pécel (Baden) culture in their common work soon to appear in Prof. Antoniewicz' Memorial-Book. Even without any direct stratigraphical data, the results of the excavations at Tiszapolgár and the

re-examination of the old excavation at Kiskőrös yielded for this an adequate basis. This modification is decisively supported by the stratigraphy of Székely.

The conception, according to which the Bodrogkeresztúr and Pécel (Baden) cultures were contemporary and coexisted beside each other, was also sustained for a very long time.⁵ It is well known that the relics of both cultures can be found in East-Hungary but always independent of each other. It is evident that two cultures could not have existed in the same region so isolated that their characteristic finds should not have occurred mutually at both sites. In the case of the Bodrogkeresztúr and Pécel (Baden) cultures a mixing of such nature cannot be anywhere observed. Though on the border region of the two cultures it may occur that either the one or the other culture may be found alternately above or below,⁶ this argument lacks ground in the case of the Bodrogkeresztúr and Pécel (Baden) culture as the village Székely is not located in the border region of these two cultures. The Danube-Tisza region, and that of the Transtisza and North-Hungary, where the settlements and cemeteries of both cultures are equally to be found, are much more extensive than to be regarded simply as a border line, as a surface of contact.

In the course of a field survey we have also found three spots where the material of the above-mentioned two cultures appeared on sites quite near to each other, without being connected or mixed.

These two sites also prove against the contemporaneousness. The excavation at Tiszapolgár and the stratigraphy at Székely definitely decide that the Bodrogkeresztúr culture preceded the Pécel (Baden) one.

A certain connection is perceptible between the two cultures, this, however, does not arise from their coexistence, but from their succession.⁷

Thus we can not attribute that direct great part to the Bodrogkeresztúr culture in the development of the Hungarian Bronze Age, as was formerly supposed.⁸ The great influence of the Pécel (Baden) culture on our finds of the Early Bronze Age is more and more clearly to be recognised.⁹

The excavation at Székely also proves that before long we shall discover the settlements of the Bodrogkeresztúr culture too. Only a few weeks after the excavation at Tarnabod,¹⁰ this was the second settlement found of Bodrogkeresztúr character. Unfortunately, the uncovered area was rather small and so we could not obtain adequate data concerning the characteristics of the settlement and the houses. We found numerous animal bones in the Pécel (Baden), Bodrogkeresztúr and Tiszapolgár layers of the settlement.¹¹ Patches of mud-plastering occurred in each layer showing that some kind of structures with mud coated walls must have been destroyed by fire.

N. Kalicz

A PAKSI MITHRAS-DOBORMŰ

Cumont írta több, mint hatvan évvel ezelőtt: „Magyarország Italia mellett az az ország, ahol a legtöbb Mithras-emléket találták.”¹ A Mithras-vallás emlékeiről nemrégiben megjelent anyaggyűjtő munkát² átlapozva könnyen meggyőződhetünk, hogy Pannónia a mithraismus emlékszerű hagyatékában változatlanul előkelő helyet foglal el és nemcsak az emlékek számokban kifejezhető gazdagsága, hanem vallástörténeti értékénél fogva is Italia és a rajnai tartományok után következik, megelőzve a többi tartományokat. A gazdag és változatos pannóniai anyag feldolgozása folyamatban van és remélhető, hogy a tervezett *Monumenta religionis Mithriacae Pannoniae reperta* keretében a közel jövőben megjelenhet. Addig sem hanyagolható el azonban a közöletlen anyag közzététele, amihez az alábbiak is hozzá kívánnak járulni.

A Szekszárdi „Balogh Ádám” Múzeum értékes kis lapidariumának vallástörténeti szempontból kétségtelenül legfigyelemreméltóbb darabja egy nagyobb méretű Mithras-dombormű, amely eredetileg a római limes Tolna megyei szakaszán az egyik mithraeum kultuszképe volt. A kömléket a múlt század húszas éveiben találták Pakson, a Duna mellett. A közelebbi lelőköri körülmények ismeretlenek. A kömléket Magyar Kossa Sámuel gyönki földbirtokos szerezte meg és befalaztatta parkja egyik mulató házának falába. Itt látta a domborművet 1869-ben Römer Flóris³ és Gyönk őrzési hellyel említette meg a század végén Wosinsky Mór.⁴ A Szekszárdi Múzeum ugyancsak Gyönkről szerezte meg 1951-ben, amikor az új kiállítás anyagát gyűjtötte össze.⁵ Feltűnő, hogy ez a fontos emlék kimaradt Cumont nagy Corpus-ából⁶ és a későbbi irodalom sem foglalkozott vele. Közzétételével kutatásunk tehát régi adósságot törleszt.⁷

A fektetett téglalap-alakú domborműves tábla (V. t. 1—2) anyaga kemény mészkö. 118 cm hosszú, 86 cm magas. Eredeti vastagsága 32—33 cm-re tehető. A magas dombormű kifaragása után a

háttérként meghagyott lap jobboldalt 14—15 cm, baloldalt 17—18 cm vastag. Az egyes részeiben kerek szoborként faragott Mithras tauroktonos-csoport az ideális képsíkra kissé ferdén helyezkedik el, a jobbfelé mélyülő barlangháttér síkjával párhuzamosan. Különben az ismert kompozíció egyik érdekes változatát nyújtja, amelyet a későbbiekben tárgyalunk meg. A közölt fényképre való hivatkozással a dombormű részletező leírásától eltekinthetünk. A következőkben a kultuszképnek csupán néhány jellemző, sőt pannóniai keretben nézve ritka sajátosságát, valamint a fényképről nehezebben kivehető részletét említenénk fel.

A jól ismert keleti öltözetben⁸ és tartásban ábrázolt Mithras fejét 9 vagy 11 ágú sugárkoszorú⁹ vette körül. Ebből az igen fontos részletből az erősen sérült istenfej kétoldalán mindössze egy-egy vízszintes sugár maradt meg. Mithrasnak kissé a jobb váll felé fordított fejtartásából következően, az isten tekintete jobbra fölfelé irányulhatott, ahol a Napisten csupán körvonalakban felismerhető mellképe foglalt helyet. Mithras hiányzó jobb karját könyököben kissé behajlítva egészíthetjük ki. Törét a szokásostól eltérően nem a bika szügyrészébe, hanem közvetlenül a felterdeplő bal lába mellett, az állat marjába szúrta,¹⁰ ahol kis hosszúkás négyszögű törési felület őrzi ennek nyomát. A leroskadtt bika hasi részét a dunavölgyi, valamint itáliai ábrázolásokra jellemző¹¹ széles, sima szalag fogta át. Emögött az állat két bordacsontja a fájdalmas erőfeszítéstől kirajzolódik. A bika farokrésze letört. Felkunkorodó és bizonyára kalászkobba sarjadó vége¹² íveltlen a Mithras köpenyének szélén látható törésfelülethez csatlakozhatott. A dunavölgyi domborműveken a hold szférájában otthonos égi bika¹³ feláldozásának jeleneténél a kísérő állatalakok (skorpió, kutya és a kígyó) általában nem hiányoznak. A paksi oltárkép a kígyó alakját elhagyta. A bika mellső részére felugró kutya alakjából is csupán a lapos reliefben faragott

¹ Cumont, Fr., Arch. Ért. 13 (1893) 289.

² Vermaseren, M. J., Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae (Hagae 1956, a következőkben CIMRM rövidítéssel idézzük).

³ Römer F., AK 10 (1876) 44.

⁴ Wosinsky M., Tolna vm. az őskortól a honfoglalásig, II. (Bp. 1896) 734.

⁵ Dr. Novák József, a múzeum akkori tisztségviselőjének szíves szóbeli közlése (1957. X. 25-én). A múzeum naplójában a kömlék nem szerepel. A múzeum kiállításán a kömlék fölött olvasható Dunaföldvár lelhely tévedésen alapul. Az ugyancsak ott látható rajzi rekonstrukció az ábrázolás legfontosabb részleteit elmellőzi.

⁶ Cumont, Fr., Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, I (Bruxelles 1898), II (1894). A továbbiakban: TM.

⁷ A múzeum vezetőjének, Mészáros Gyulának és munkatársainak e helyen is köszönöm, hogy a kömlék ismételt tanulmányozását lehetővé tették számomra.

⁸ Legutóbb erről: Will, E., Le relief cultuel gréco-romain (Paris 1955). A továbbiakban: Will, Relief cultuel, 255.

⁹ A sugárkorona megjelölést a pántos-sugaras fejékre tartjuk fenn. Az utóbbit helytelenül a sugárkorona egyik változatának tartja Keyssner, RE. XXXIII. HB (1936), 613, 22, pedig megelőzően (Sp. 592, 19—) helyesen választotta szét a kettőt egymástól. A kérdésre l. még Alföldi A., RM L (1935), 107—, s különösen 139—.

¹⁰ TM, II, 130 és CIMRM, 592 idézhető erre.

¹¹ Lásd erre Nagy T., BpR 15 (1950) 101., 179. j.

¹² A kivételekre l. alább 110. j.

¹³ Cf. Nagy T., i. m., 64, 68—. Az esquilinusi reliefen (CIMRM, 350) az állat hasát nemcsak szalag fogja körül, hanem erre merőlegesen elnagyolt félhold körvonalai is kivehetők. Az állat tehát nem egyszerűen csak égi bika, hanem ezen belül a hold szférájába tartozik. A Dunavidéki emlékeken és elvéve másutt is ezért utazik holdbárkán s ezért áll Luna különös védelme alatt.

mellső lábak és a fejrész maradt meg. Az állat kerek szoborként faragott teste letörött.¹⁴

A paksi oltárkép a bikaölés jelenetét laposan kezelt sziklás barlanghátter elé állította. A patkóalakban ívelődő barlangnyílás a tábla jobb oldalán lehúzódtól egészen az egyenetlen talajszintig. A barlangív mögött, egészen a tábla jobb és felső széléig a felület lapos vésővel történt elnagyolt megmunkálása kívánta jelezni a sziklás hátteret. A barlangnyílás íve erősen sérült, jórészt leverték. A tábla széleinél megfigyelhető lapos felület-megmunkálásból azonban következtethető, hogy az egész sziklás barlanghátter valószínűleg nélkülözte az erőteljesebb, plasztikus kidolgozást. A barlang íve fölött jobboldalt Sol ferdén elhelyezett mellképének körvonala vehető ki. A fejrészt leverték. A szokásos sugárkorona vagy koszorú nyoma nem maradt meg, és a Napisten gyakori attribútuma, az ostor is, úgy látszik, hiányzott. A másik oldalon, a tábla felső sarkában, ugyancsak sérült, ferdén elhelyezett mellkép látható. A vállak mögül kibukkanó félhold szarvai kétségtelemné teszik a Lunával való azonosítást.

A paksi reliefnél az első pillantásra szembeötűnő, hogy kompozíció, kidolgozás és ikonográfia tekintetében eléggé elszigetelten áll a Mithras-művészet pannóniai anyagában. Az idézett dombormű először is elhagyja a tauroktonos-jelenetből a pannóniai domborművekről sohasem hiányzó két fáklyatartó, Cautes és Cautopates alakját és a kígyót sem szerepelteti. Továbbá feltűnő módon négyalakos kompozícióban (Mithras-bika-kutya-skorpió) ábrázolja a bikaölés jelenetét, szemben az eddig ismert többi pannóniai mithriakus domborművel, ahol a hétalakos elrendezés az uralkodó (a fentebbieken kívül még a két fáklyatartó és a holló). Pannóniai keretben nézve az is sajátossága a paksi domborműnek, hogy a tauroktonos-csoportot patkóalakban ívelődő természetes barlanghátter elé állítja, nem pedig egyszerű architektúra-keretbe, felül ívvel vagy vízszinteskarú párkánnyal lezárt fülkébe, mint a többi pannóniai mithriakus köemléken látható.¹⁵ További sajátossága domborművünknek, hogy Mithras fejét sugárkoszorú vette körül, amelyre tartományunk területéről egyedül a III. carnuntumi mithraeum töredékes nagy oltárképét idézhetjük.¹⁶ Végül a magas domborműben, helyenként szoborszerűen történt faragás is külön helyet biztosít

darabunknak az általában laposan kezelt pannóniai Mithras domborművek sorában.

A fentebbiekből következik, hogy emlékünket a pannóniaiainál szélesebb keretbe állítva szükséges tanulmányoznunk. Nézzük elsőnek a kompozíció említett sajátosságait.

A régebbi kutatás úgy vélte,¹⁷ hogy a tauroktonos-csoport eredeti kompozíciója négyalakos volt, azaz a leroskadó bika és a hátára feltérdeplő Mithrason kívül még csak a kutya és a skorpió alakjait tüntette fel. A fentebbi nézet elfogadása esetén a paksi dombormű az alapkompozíciót őrizte volna meg, ami azonban vitatható. Az utóbbi esetben ugyanis nemcsak a szoborművek, hanem a reliefplasztika emlékeinek körében is gyakrabban kellene találkozunk a paksi domborművön ábrázolt Mithras-bika-kutya-skorpió csoporttal. További biztos példákat a mithriakus kultuszreliefek sorában azonban erre nem találunk. Elvértve, csupán néhány fogadalmi domborművön találkozunk ilyen négyalakos kompozícióval; de az idézhető példákon épp az eredeti képtípushoz számított skorpió hiányzik és a járulékos elemként kezelhető kígyó alakja jelenik meg.¹⁸ Az emlékanagy tanúsága szerint a mithriakus reliefplasztikában a négyalakos kompozíció másodlagos. Általában olyan elsődleges kultuszképtípus leegyszerűsítésének tekinthető, melyből a dadophorok alakjai sem hiányoztak. Felfogásunk mellett szólhat, hogy egymástól távolieső helyekről olyan reliefeket is idézhetünk, amelyek csak az egyik akolythost, többnyire Cautest ábrázolják.¹⁹ Arra is ismerünk továbbá példát, hogy a dadophorok helyett csak attribútumaikat (fáklya, skorpió, bikakoponya) tüntetik fel.²⁰ Az eredeti, teljesebb kompozíció egyszerűsítésének kétségtelen jelei ezek. Különösen a paksi dombormű szempontjából fontos még megjegyeznünk, hogy néhány esetben a négy- vagy ötalakos kultuszkép mellé külön relieftáblákon állították fel Cautes és Cautopates alakját.²¹ A kerek plasztikában faragott szoborműveknél különben ez egészen általános gyakorlat volt. Ezzel a lehetőséggel a paksi, magas domborműben faragott kultuszkép esetében is komolyan számolhatunk annál is inkább, minthogy ilyen háromrészes kultuszképre, ún. triptichonokra a Mithras-vallás pannóniai anyagában is találunk utalásokat.²² Az pedig majdnem bizonyosra vehető, hogy a

¹⁴ A törési felületen látható kerek, mély csaplyuk a külön darabból faragott testrészt felerősítésére szolgálhatott.

¹⁵ L. ezekre alább, 11—.

¹⁶ TM, II, 228 bis, b), s alább, 15. lapon.

¹⁷ Stark, Zwei Mithräen (Festgabe d. XXIV. Philologenversammlung, 1863, 48), s. utána Cumont, *Fr.*, TM, I, 189, kizárólag a kerek szobrokra történő hivatkozással.

¹⁸ CIMRM, 37., 40 (Dura); 71 (Arsha-Wa-Qibar); 92 (Mit-Rahine). L. még a római városi Villa Altieriben őrzött reliefet (i. m., 334). A felhozott példák alapján a TM, I, 189/11. j.-ben mondottak helyesbítésre szorulnak.

¹⁹ CIMRM, 88., 89 (Secia, Syria); 337., 426 (Roma). TM, II, 244 (Lopodunum). Az utóbbi alakot tévesen Herculesnek határozta meg Cumont.

²⁰ Pl. a római városi ún. Ottavio Zeno-féle relief (CIMRM, 335), az ostiai korongos bronzfibula (l. alább, 94. j.).

²¹ A sarmizegethusai mithraeum kultuszképe talán erre a legjobb példa (TM, II, 139—140). A római városi S. Clemente alatti mithraeum nagy oltárán az oldallapokra kerültek a dadophorok (CIMRM, 338). Hasonlóképp az egyik Mit-Rahine-i reliefen (CIMRM, 91).

²² Idézhethetjük a háromfülkés brigetioi bronzreliefet (Radnóti A., Arch. Ért. 1946—48, 146—, és XXIV. t.), valamint a rožanecei sziklareliefet (Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien, I, (Zagreb 1938) 484. L. még ui. 114.

tauroktonos-jelenetet ábrázoló paksi relief olyan feliratos bázison állhatott, mint a darabunkkal formai tekintetben jogosan összevethető Stix-Neusiedl-i mithraeum domborműje²³ (1—2. képek).

a bikaölő csoporttal való minden szerveesebb kapcsolat nélkül ábrázolják a barlang sziklás talaj-szintjén vagy oldalt a postamensen. Máskor meg a bikaölés jelenetétől egyenesen elszakítva és más

1. kép. Stix-Neusiedl. Feliratos talapzatra állított Mithras dombormű
Fig. 1. Stix-Neusiedl. Bas-relief de Mithras dressé sur un socle inscrit

Számos érv szól tehát amellet, hogy domborműves köemlékünket nem valami eredeti kompozíció ritka példányának, hanem egy többrészes, teljesebb kultuszkép ránkmaradt középső darabjának tekintsük.

Igaz, látszólag a fentebbiek ellen szólna, hogy a Tolna megyei domborművön nemesak a két akolythos, hanem a kígyó is hiányzik. Sok jel ugyanis arra mutat, hogy a kígyó alakja eredetileg nem tartozott a tauroktonos-csoporthoz.²⁴ Erre utalna többek között, hogy az emlékek gyakran

összefüggésbe vonva találjuk, mint pl. a gyakori kígyó-kráter-oroszlán csoportosításban,²⁵ amely a Rajna-vidékre jellemző, de ettől keletebbre is kimutatható.²⁶ De éppen azért, minthogy Italiában éppúgy, mint a keletdunai-északbalkáni területek emlékéanyagában az ún. egyszerű relief-táblák és a sokjelenetes fogadalmi vagy kultusz-reliefek egyaránt többnyire járulékos elemként kezelik a kígyó alakját, hiányából nem következtethetünk az egyes emlékek és az eredeti mintakép viszonyára. Hiánya²⁷ a paksi dombormű

²³ TM, II, 229. L. még az öt darabból összeillesztett neuenheimi oltárképet (TM, II, 245) és a virunumi kultuszkép hasonló töredékeit (TM, II, 235). — A közölt fényképet Prof. R. Eisler lekötőlező szívességének köszönöm. A részleteket elmellőző rekonstrukciós rajzot, útmutató-saim nyomán, Füredi Péter készítette.

²⁴ L. Nagy T., BpR 15 (1950), 57—, 73—.

²⁵ Legutóbb erről Will, Relief cultuel, 404—, aki a dunai lovasistenségek ólomtáblácskáin feltűnő hasonló

csoport megítélésében azonos eredményre jutott.

²⁶ Pannóniából a fentebb, 16. j.-ben id. carnuntumi kultuszképre és a brigetioi bronztáblára utalhatunk. A saidai töredék (TM, II, 282) is kiegészíthető erre a csoportra.

²⁷ Nem valószínű, hogy a kígyó alakját a különálló talapzat oldalára faragták ki, mint néhány moesia és dáciai emléken látható [TM, II, 123., 136., 163. Kazarow, G., Germania, 19 (1935) 25., II. t., 1. kép].

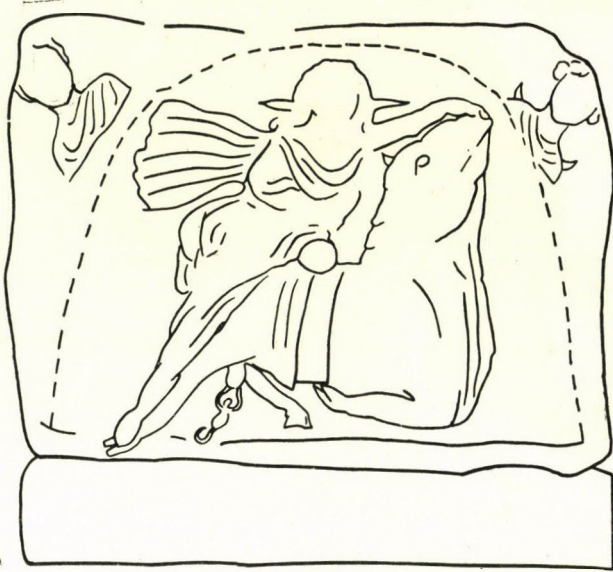
szempontjából legfeljebb annyiban tanulságos, hogy darabunk ezáltal is világosan nem a Rajna-vidéki vagy norico-pannóniai, hanem az itáliai és keletdunavidéki területek emlékének felel meg, akárcsak domborművünk többi, megbeszélésre kerülő jellemző vonása.

A kigyótól eltérően ítéltető meg viszont domborművünkön a holló látszólagos hiánya. Az utóbbi állatalakot ismeretesen többnyire Mithras köpenyére szállva, illetve a Napisten mellképe szomszédságában ábrázolják emlékeink. A Tolna megyei relief az utóbbi helyen erősen sérült, s ezért nagy valószínűséggel számolhatunk azzal, hogy a holló alakja letörött. Emellett szólhat, hogy a domborművek sorában általában mindössze néhány biztos példával rendelkezünk, ahol a holló elmaradt²⁸; de ezek sem barlanghátteres reliefek. Az utóbbiak csoportjában, a hellenisztikus mintaképekhez legközelebb álló darabokon, viszont sohasem hiányzik a holló, ami határozottan arra mutat, hogy a Kisázsiaiában keresett eredeti kompozíció²⁹ is tartalmazta. Érdemes megjegyeznünk, hogy az iráni mythológiában a holló még nem szerepelt a Napisten hírnökeként.³⁰ Nagyon valószínű ezért, hogy a holló ebben a funkciójában Kisázsiaiában, éspedig azután került a Mithras-mysteriumokba, majd a művészet körébe, amikor Mithrast a hellenizmus korában, kimutathatóan az i. e. II. századtól kezdődően Apollon-Hélios-sal azonosították.³¹

*

Mint említettük, a paksi relief — a többi pannóniai Mithras-emléktől eltérően — a négyalakos tauroktonos-jelenetet sziklás barlanghátter elé helyezte. Az utóbbi mármost erősen sérült volta ellenére is, az eredeti nyomokban még felismerhető sajátossága alapján alkalmas arra, hogy a Tolna megyei domborművet az ún. egyszerű mithriakus reliefátlábon belül az emlékek egy szűkebb köréhez kapcsolja. A barlanghátter útmutatása szerint közelebbi kapcsolatot erős szálak fűzik mindenekelőtt a kelet-dunavidéki—észak-balkáni területek mithriakus kultusz- és fogadalmi tábláinak eléggé zárt csoportjához.³² A Duna vonala mentén ebben az összefüggésben felemlíthető legközelebbi lelőhely Golema Kutlovica, az

antik *civitas Montanensium*.³³ A területén előkerült többjelenetes fogadalmi márványtáblán a barlangszáját patkóalakban ívelődő sima léctag jelöli. Mögötte pedig a tábla széléig elnagyoltan megdolgozott felület jelzi a sziklás hátteret, amelyre Sol és Luna mellképein kívül jobbról egy

2. kép. Paks. Mithras dombormű középső lapjának kiegészített rajza

Fig. 2. Paks. Dessin complété de la plaque centrale du bas-relief de Mithras

oroszlán, balról a sziklából születő Mithras alakját faragták ki esetlen kézzel. A Duna vonalán keletre haladva, a későbbi Moesia inf. és Seythia Minor határát jelző Utus folyó mentén a harmincas években vált ismeretessé a kretai mithraeum.³⁴ A szentély domborművén a barlanghátterből már csak egy széles, sima és patkóalakban ívelődő szalagot találunk. A Kelet-Duna vidéki—észak-balkáni területekre jellemző kisméretű, sokjelenetes fogadalmi táblák csoportja azután jól illusztrálja, hogy ebben a körben, valószínűleg a kretaihoz hasonló kultuszképek ösztönzésére, milyen általánossá vált a barlangi háttérnek ilyen vonalas-szkematikus feltüntetése.³⁵ Az említett Dunavidéki sztéléken egészen közönséges, hogy a

²⁸ TM, II, 142 (Várhely); 199 (Apulum); 223b (Fertőrákos); 219 (ismeretlen magyarországi lelőhelyű bronztábla); 251g (Heddernheim). Kétes: TM, II, 171 (Várhely); 265b (Durnomagus); 270 (Eburacum). Bp. Tört. I (1942), LXIII. t., 1. kép. Nem idéztük azokat az emlékeket, ahol a hollón kívül a többi állatalak is hiányzik.

²⁹ L. erre *Saxl*, Mithras (Berlin, 1931) 12—, s legutóbb *Will*, Relief culturel, 176—, 385—.

³⁰ *Cumont*, Fr., TM, I, 193. Fontos viszont az az iráni hiedelem, mely szerint a holló, a Váraghna madár, a Hvarenó megtestesülése. L. erre *Nyberg*, H. S., Die Religionen des alten Iran. Mitt. d. vorderasiat.-ägypt. Gesellschaft, 43 (1938) 71.—

³¹ Erről részletesebben alább, 16. lapon.

³² A formai kérdés tárgyalásánál nem szükséges a vallásos funkciója alapján két csoportra osztható kultikus reliefek különválasztása. Sok esetben, különösen a régészeti feltárást nélkülöző kisebb szentélyek anyagánál, különben sem lehetséges kultuszkép és fogadalmi tábla határozott elkülönítése.

³³ TM, II, 135. A fogadalmattevő neve: *Luctaius* és nem *Lucaius*.

³⁴ *Kazarow*, G., Germania, 1935, i. h.

³⁵ TM, II, 122., 134., 136., 171., 180., 187., 192., 194., 195; *Kazarow*, G., Bull. de la Soc. arch. bulgare, II (1911) 46—, 2., 7., 8. képek. Jellemző pannóniai példa: TM, II, 221 (Siscia). [A dalmatiai emlékeket ebből a szempontból megtárgyalta *Gabričević*, Br., Arch. Jug. I (1954) 40 — Korr. jz.]

predellán ábrázolt és többnyire a Sol-ciklusból vett jeleneteket patkó- vagy félköralakban keskeny sávval jelzett barlangkertbe állítják. Hasonló geometrikus ízü symbolikus barlangábrázolás, amely néha árkádsorok architektúráját utánozza, eddig sem a keleti, sem pedig a nyugati tartományok mithriakus anyagából nem ismert. Megfelelőit és egyúttal előzményeit viszont megtaláljuk Itáliában.

A Duna vidéki emlékekhez talán a legközelebb áll az interamnai dombormű (CIMRM, 670). A barlangnyílás azonban még itt sem egyszerűsödött le a kutlovicai relief és a dunai sztéléken látható simavonalú félkörívvé, hanem a sziklás jellegre utalva még észrevehetően tagolt. Az idézett kőemlék a barlangív felfogásában a capuai mithraeum jobban kidolgozott festett oltárképével vethető össze (CIMRM, 181), amelynek a hellenismusig visszanyúló előzményeire már Saxl rámutatott.³⁶ Interamna-Capua példája jelezheti, hogy minél délebbre haladunk, a patkóalakú barlangív annál realisabb megoldásával találkozunk. Az itáliai emléanyag etrusiai csoportját képviselő sutriumi relief (CIMRM, 654) így már nemcsak a patkóalakban ívelődő természetes barlangnyílást tünteti fel, hanem a paksi domborműhöz hasonlóan az ív mögötti felületeken is jelzi a sziklás hátteret. Végül a nagy elbeszélő kedvről tanúskodó töredékes ostiai oltárképen (CIMRM, 321) a sziklás barlangi háttér gazdagon színezett, bár kissé lapos rajza újól a hellenisztikus mintaképeket idézi.³⁷ Az említett dombormű a patkóalakú ívvel záródó barlanghátteret reliefek sorában kétségtelenül az éle helyezhető.

Az emlékek felvázolt csoportján belül a tájképi benyomásra törekvő háttér alkalmazásában a paksi domborművet látszólag szorosabb formai kapcsolatok fűzik Itália realiztikus felfogásra törekvő emlékeihez, mint a kelet-dunai—észak-balkáni területek uralkodóan linearis-szematikus szemléletű anyagához. A barlanghátteret tanulmányozása alapján a paksi dombormű közvetlen mintaképe a jelzett itáliai és Kelet-Duna vidéki csoportok közötti területen keresendő, amelynek földrajzilag leginkább Dél-Pannónia, annak is a Poetovio—Nyugat-

Pannónia körzettől keletre fekvő régiója felelne meg.

A Tolna megyei kőemléken a barlanghátteret csupán nyomokban maradt meg és ezért részletekben összevetésre nem alkalmas. Ebből a szempontból további útmutatást nyújthat viszont a minden fontosabb részletében fennmaradt tauroktonos-csoport.

A kutatás már néhányszor érintette, hogy a bikaölő Mithras-csoport kompozíciójában különböző változatok különböztethetők meg.³⁸ Nem választotta szét azonban eléggé élesen a császárkori emléanyag egyes csoportjait s ezért nem is vonhatta le az elrendezett emléanyagból adódó tanulságokat. A következőkben, elhagyva a kevésbé jelentős változatokat, a tauroktonos-ábrázolás négy különböző megfogalmazását tárgyaljuk meg egész röviden.

1. *Itáliai — nyugat-pannóniai változat.* A mithriakus relieftáblák, valamint szoborművek sorában egyaránt gyakori ábrázolási mód, hogy az isten bal lábával mintegy fellép a földre roskadt állat hátára és a szemlélő felé, a képsíkba teljes oldalnézetben kifordítja a fellépő bal lábat. Az idesorolható tauroktonos-ábrázolásokat az emlékek lelőhelye szerint rendezve, meglepően éles határvonalakkal szétválik elsőnek a pannóniai, majd a többi tartományok mithriakus anyaga. Azt találjuk ui., hogy a Poetovio és környéki, valamint az itteni műhelygyakorlattól befolyásolt nyugat-pannóniai domborművek majd kivétel nélkül a fentebbi ábrázolási módot képviselik.³⁹ Poetovio és a nyugat-pannóniai területek sajátos, regionális gyakorlathoz egyrészt a sárkeszi mithraeum oltárképe,⁴⁰ másrészt a brigetioi fogadalmi bronztábla⁴¹ Mithras-ábrázolása jelenthetik területileg az összekötő kapcsolatot az aquincumi körzet felé, ahol a békásmegyeri,⁴² nagykovácsi,⁴³ óbudaai⁴⁴ és budaörsi⁴⁵ táblákat említhetjük fel ebben az összefüggésben. Az aquincumi körtől délre, Kelet-Pannóniából viszont nem idézhetünk egyetlen hasonló tauroktonos-ábrázolást sem, amely különben a Kelet-Duna vidéki emlékeken is csak elvétve tűnik fel.⁴⁶ Ugyancsak igen ritka a Rajna vidéken.⁴⁷ Annál általánosabb viszont

³⁶ Saxl, Mithras, 24.

³⁷ Ugyanakkor a mellékjelenetek elrendezését illetően a sokjelenetes táblák raeto—nyugat-pannóniai körével áll kapcsolatban.

³⁸ Cumont, Fr., TM, I, 179—; Saxl, Mithras, 23—; Will, Relief culturel, 168—.

³⁹ Hoffiller, V.—Saria, B., i. m., 301., 303., 306. (Poetovio, II. mithraeum); Abramčič, M., Führer durch Poetovio. (1925) 188., 247. szám (III. mithraeum); Hoffiller, V.—Saria, B., i. m. 485 (Rožanec), 116—118 (Maria Rast, Ruše); TM, II, 223b és e (Fertőrákos), 229., 230. (Stix-Neusiedl); Kubitschek—Frankfurter, Führer durch Carnuntum 6 (1923) 179., 120. kép (Traun-gyűjtemény reliefje).

⁴⁰ Nagy T., BpR 15 (1950), 68., 10. kép. A dombormű poetovioi kapcsolataira már a publikációban kitértünk. — Itt kellene megemlítenünk a MNM, OTM ismeretlen lelőhelyű márványszobrát (TM, II, 217; Reinach, Rép. d. st. III, 138), amennyiben erről kiderülne, hogy valóban

Pátkáról való, mint gyanítottuk (BpR, i. k., 102/207. j.).

⁴¹ Radnóti A., Arch. Ért. i. h., XXIV. t.

⁴² Kuzsinszky B., BpR 5 (1897), 116—., 17. szám.

⁴³ Kuzsinszky B., i. m., 115—., 16. szám. Bp.Tört. I (1942), LXIII. t., 1. kép.

⁴⁴ Kuzsinszky B., Aquincum, Führer (1934), 158., 264. szám.

⁴⁵ Nagy T., i. m. 84., 12. kép.

⁴⁶ TM, II, 131ter (Oescus), Kazarow G.; Germania i. h. (Kreta); TM, II, 165 (Sarmizegethusa). A dalmatiai Golubić lelőhelyről ismert barlanghátteret relief (TM, II, 222 és 426.kép) kapcsolatai a poetovioi körzettel kézenfekvők. Az idézett kis sziklarelief a poetovioi körben általános fülkés párkány megítélése szempontjából is tanulságos. Világosan mutatja ui., hogy a poetovioi s ezzel rokon mithriakus kőemlékeken a fülkés párkány a barlangív és a Sol meg Luna alatti kis postamensek összehasonlásból alakult ki.

⁴⁷ TM, II, 245 (Neuenheim), 260 (Neuwied ?).

Itáliában,⁴⁸ ahol a mithriakus művészetben olyan régi hagyománnyal rendelkezik, mint *Alcimus servus publicus* Traianus-kori fogadalmi szobra,⁴⁹ mely nemcsak Itália, hanem egyáltalában a római birodalom nyugati területein a legkorábbi Mithras-ábrázolásnak számít. Az utóbbi egykorú párhuza-mait a Traianus-kori frizek domborművei szolgáztatják.⁵⁰ Mind az idézett képszalagok Niké-alakjai, mind pedig az ezekkel összevethető tauroktonos-ábrázolások *végző fokon* az athéni Athenatemplom balusztrádjának bikát áldozó Niké-csoportjából vezethetők le.⁵¹ A British Museum Niké-gemmája⁵² utalhat arra, hogy a *közvetlen* mintakép valószínűleg Kis-Ázsiában, a hellenisztikus-kori *Νική βοθυποῖσα*-ábrázolások között kereshető.

2. *Kelet-Duna vidéki változat.*⁵³ A berlini múzeum egyik terrakotta-korongjával⁵⁴ összevethető hellenisztikus-kori bikaölő Niké-csoport lehet viszont az ikonográfiai őse a Mithras tauroktonos-ábrázolás következő, második változatának, amely az előbbinél is szorosabban kapcsolódik az Athenatemplom Nikéjének megfogalmazásához. A földön elnyúlva fekvő bika⁵⁵ hátára az első változattól eltérően nem fellép, hanem valójában feltérdepel Mithras. A feltérdepülő lábat nem a szemlélő felé fordítva, hanem erős rövidüléssel háromnegyed vagy ritkábban teljes skurzban mutatják az emlékek. Az idesorolható pannóniai Mithras-képek jó részt a sirmiumi műhelyek köré csoportosíthatók. Általában kisméretű és márványból faragott fogadalmi táblák ezek, amelyek a III. században a Száva vonalán eljutottak Sisciába,⁵⁶ a Duna mentén pedig egész Germaniáig.⁵⁷ A tartomány belse-

jéből a sárkeszi mithraeum márványkorongja⁵⁸ képviselheti ezt a csoportot. A sirmiumi műhelyektől független a camponai szentély helyi készítményű kultuszképe, amely még a II. századra keltezhető⁵⁹ és a Kelet-Duna vidéki—észak-balkáni területekkel való önálló kapcsolatra utal.

Az emléktanyag tanúsága szerint a tauroktonos-ábrázolás főntebbi változata különösen két területen otthonos: Dáciában és a Balkán északkeleti részén, ahol a fogadalmi táblák túlnyomó többsége ezt példázza,⁶⁰ valamint Itáliában.⁶¹ A többi tartomány emléktanyagában csak elvétve mutatható ki⁶² és ezek közül is a hedderneimi szentélyek idesorolható fogadalmi márványtáblái valószínűleg a pannóniai műhelyekből (Sirmium) származnak.⁶³

3. *Rajna vidéki változat.*⁶⁴ A tauroktonos-jelenet harmadik fontosabb változatát az itáliai⁶⁵ és a Rajna vidéki⁶⁶ emlékek alapján különíthetjük szét. Pannónia területéről ez eddig hiányzik. Jellemzője ennek a változatnak, hogy a bikát úgy ábrázolják, mint amelyet még nem kényszerített földre a győztes isten ereje, hanem jobbfelé haladva menekül és hátsó lábain állva éppen térdrogygni készül vagy ágaskodik. A bikát zabolázó Mithras az ábrázolások túlnyomó részén az itáliai—nyugat-pannóniai körből ismert fellépő tartásban, néha szinte a bika hátán ülve⁶⁷ adja meg az állatnak a kegyelem-döfést. A főntebbi módon ábrázolt tauroktonos-jelenetfölvethető archetypusa szempontjából sokatmondó az a változat, amelyet legszebben a III. hedderneimi mithraeum egyik domborműve képvisel.⁶⁸ Mithras a jobbra felágaskodó bikát fölemelt és az állat oldalához szorított bal lábával

⁴⁸ CIMRM, 163. (Syracusa), 173. (Neapolis ?), 318., 321. (Ostia), 350., 357., 366., 370., 390., 435., 557., 596., 605. (Roma), 641. (Fiano Romano), 654. (Sutrium), 670. (Interamna) stb.

⁴⁹ TM, II, p. 468, n° 69; CIMRM, 593—594.

⁵⁰ Goethert, Traianische Friese. JDAI 51 (1936), 72—.

⁵¹ v. *Kekulé*, Die Reliefs der Balustrade des Tempels d. Athena Niké (1868) 10—; TM, I, 181—; *Saxl*, Mithras, 12—. Helyesen hangsúlyozta legutóbb *Will*, Relief culturel, 169—, hogy a tauroktonos-csoporttal kapcsolatban nem szabad az Athena-templom bikát áldozó Niké-csoportjának *közvetlen* és *tudatos* utánzására gondolni.

⁵² *Saxl*, Mithras, 3. t., 16. kép.

⁵³ Pontosabb volna a Kelet-Duna vidéki—italiai változat megjelölés. Itáliában azonban másodlagosnak tekinthető ez a változat, amit abból is láthatunk, hogy az Itáliától függő nyugat-pannóniai kör nem ismeri. Itália neve ezért és a rövidség kedvéért el is hagyható.

⁵⁴ Roscher's Mytholog. Lexicon, „Niké” címszó, 346 h., 20. kép (*Bulle*).

⁵⁵ Az antiümi reliefen (CIMRM, 204), a pantikapaioni terrakottákon (CIMRM, 11., 12.) és a ciliciai Tarsos III. Gordianus-kori kolonialis veretén (TM, II, 3) látható bika-alakok összehúzott lábtartása állhat legközelebb az eredeti megfogalmazáshoz. Ennek későbbi módosítása, amelyet a császárkori emlékek nagy többsége követ, amikor az állat hátrafelé hosszan kinyújtja egyik lábát, amelyre Mithra álló lábával rálép.

⁵⁶ TM, II, 221.

⁵⁷ TM, II, 214 (Alesut); 215 (Valószínűleg Tolna megye. L. alább, 16. lapon); BpR 15 (1950) 74., 19. kép (Brigetio); *Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt, (Wien 1926) II. t. 1. (Kismarton); TM, II, 251g, és 2531

(Hedderneim). — Feltételeken sorolhatjuk ide a csupán irodalomból ismert intereisai márványtáblát [*Erdélyi G.*, Intereisa, I (1954), 295., 393. szám], amelynek azonosítása fontos volna.

⁵⁸ *Nagy T.*, BpR, i. h., 58., 8. kép.

⁵⁹ TM, II, 216; *Paulovics I.*, Mahler-Emlékkönyv (Bp. 1937), 224—. (keltezése kissé korai); *Ua.*, Nagytényi kutatások. Rég. Füz., 3 (1957), 41.

⁶⁰ TM, II, 122., 123., 134.; *Kazarow*, Bull. de la Soc. arch. bulgare, II, 47—; *Velkov*, Bull. de l'Inst. arch. bulgare, VII, 1932—33 (1933) 402., 152. kép; *Danoff*, Germania, XXI. (1937) 171—, 1—2. kép stb. (a két Moesia és Thracia területéről); TM, II, 136., 137b., 139., 141., 144., 153., 158., 166., 171., 176., 187., 191., 192., 192bis, 194., 195., 198., 199., 204. (Dacia).

⁶¹ CIMRM, 352., 417., 437., 546., 556., 584., 587., 650., 693., 736., 739.

⁶² Pl. CIMRM, 76 (Sidon); TM, II, 280 (Mons Seleucus) és a főntebb, 57. j.-ben id. két germaniai relief.

⁶³ Vö. BpR 15 (1950) 61. és 59. j., további irodalommal.

⁶⁴ Erre a változatra is érvényes, amit főntebb, az 53. j.-ben mondtunk.

⁶⁵ CIMRM, 172., 174., 201., 337., 598.

⁶⁶ TM, II, 241. (Cannstatt), 244. (Lopodunum), 247. (Gross-Krotzenburg), 248. (Friedberg), 258. (Schwarzen). Ide tartoznak a sokjelenetes nagy oltárképek: Neuenheim, Osterburken, Hedderneim I. szentély, Saarburg (TM, II, 245., 246., 251., 273. ter).

⁶⁷ L. az előző j.-ben id. friedbergi és Gross-Krotzenburg-i táblákat.

⁶⁸ TM, II, 253b. L. még CIMRM, 88 (Syria), a 65. j.-ben id. két campaniai és a 66. j.-ben id. cannstatti domborműveket.

kényszeríti földre. Az antik művészetben a krétai bikát és a keryniai szarvasünnöt legyűrő Héraklést ábrázolták a mithriakus bikaöléssel rokontémájú esekelménye közben hasonló tartásban.⁶⁹ A calési terrakotta-táblák (TM, II, 91) példázhatják, hogy a Mithras és Héraklész-tettek ikonográfiai összefüggése a császárkorban annyira ismert volt, hogy még a dekoratív művészetben is éreztette hatását. Mindezek szem előtt tartásával komolyan mérlegelhető annak a valószínűsége, hogy a tauroktonos-jelenetnek a Rajna vidékre jellemző, de Itáliában is elterjedt felfogására a Héraklész-ikonográfia köréből vett hellenisztikus mintaképek voltak közvetve irányadók.

4. *Róma városi (?) változat.* Nem nagyszámú domborművön és szobron Mithras tartásában a második, míg a bikaábrázolásban a harmadik változatra jellemző vonásokat találjuk. A főként Itáliából ismert idesorolható emlékeken a bika tartása a második és a harmadik változat között közbenső helyet foglal el. Az állat még nem nyúlik el élettelenül a földön, hátsó lábát hosszan elnyújtva, mint a Kelet-Duna vidéki változat tábláin látható, de nem is szegül ellen vagy menekül az üldöző isten elől, mint a Rajna vidéki csoport darabjain, hanem hátsó részével éppen a földre rogy. Mellső részével már a földön fekszik; rogadozó bal hátsó lábával azonban téován még egyet lép előre. Másik lábfejét azonban már földhöz szorítja a hátára feltérdeplő Mithras.

Pannóniából a paksi kultuszkép tauroktonos csoportja a bikaölés jelenetének eme változatába sorolható. Az idézett magas dombormű ikonográfiai testvére az aquincumi Symphoros-féle mithraeum laposan faragott kultuszszobra.⁷⁰ Az utóbbi nyulának istenalakja Itália emlékeihez vezet. A róma városi Torlonia-gyűjtemény 2 m-nél hosszabb domborművéhez,⁷¹ amely a felirata alapján Commodus uralkodásának idejére, de legkésőbb a II. század végére keltezhető. A kidolgozást alapul véve ennél valamivel fiatalabb lehet a Róma környékéről nemrég publikált relieftábla⁷² és az utóbbihoz közelálló sentinumi márványszobor.⁷³ Mindhárom közép-itáliai emlék alátámasztja a Symphoros-féle kultuszszobornak a Severus-dinasztia korára javasolt keltezését.⁷⁴ Az említetteken kívül még néhány róma városi, campaniai és közép-itáliai tauroktonos-ábrázolást tarthatunk számon.⁷⁵ Pannóniától keletre viszont mindössze

Gaius Iulius Maximus fogadalmi tábláját idézhetjük Serdicából,⁷⁶ Dácia területéről pedig az egyik apulumi reliefet.⁷⁷ A fentebbi emlékek nem képeznek önálló csoportot, hanem a második és a harmadik változat bizonyos sajátosságait egyesítik. Nyilvánvaló, hogy az utóbb említett változatok egyeztetése leginkább ott történhetett meg, ahol mindkettő egyformán otthonos volt. Emlékeink tanúsága szerint Itália, elsősorban Róma és környéke jöhet számításba. Figyelmet érdemel, hogy az idézett emlékek közül egyetlen egy sem keltezhető a II. század utolsó harmadánál korábbi időre. Jelenlegi anyagismeretünk mellett ebből jogosan arra következtethetünk, hogy a tauroktonos-jelenet szóbanforgó változata csak a II. század utolsó évtizedeiben formálódott meg. Az idesorolható legkorábbi emlékeanyag területi elosztását tekintve pedig valószínű, hogy az új változat kialakításában valamelyik róma városi műhely játszott szerepet. Az új változat azokon a területeken, ahol már kialakult képtípusok álltak rendelkezésre, mint a Rajna vidéken, Nyugat-Pannóniában és a keleti dunai tartományokban, nem tudott gyökeret verni. Ott azonban, ahol a II–III. század fordulóján még hiányzott a kanónikus regionális kultuszkép, mint Kelet-Pannóniában, a közvetlenül szomszédos területek képtípusai mellett elvéve az új változat is alkalmazásra talált.

Az aquincumi Symphoros-féle szobormű, valamint a paksi dombormű faragója a fentebbiekben körvonalazott kultuszképet vette mintául. Az aquincumi kultuszszobor arányaiban, a nagy sima felületek lapos kezelésében még egészen szorosan kapcsolódott a II. század végi mintaképekhez. Ezzel szemben a paksi dombormű tauroktonos-csoportja zömökebb arányaival, az erőteljesebb fény- és árnyékhatások keresésével, jóval későbbi időre utal.

Az utóbbi kőemlék pontosabb időrendi besorolását sajnos megnehezíti, hogy a korhatározás számos fontos eleme, mint pl. az istenfej, a barlangi háttér erősen sérült, jórészt levert állapotban jutott ránk, és a tauroktonos-csoport eredeti felülete is helyenként nagymértékben kopott. A korhatározás szempontjából ezért elsősorban a mélyen árkolt ruharedek kidolgozására támaszkodhatunk. Mervev, lineáris kezelésük, amely a feltűnően kisarányú és rövid köpenynél különösen szembetűnő, a III. század második felénél korábbi keltezészt aligha enged meg.⁷⁸

⁶⁹ Az előbbire l. pl. v. Rohden-Winnefeld, Die antiken Terrakotten, IV., 93—; Saxl, Mithras, 3. t., 22. kép; Reinach, Rép. d. st. III, 748. — Az utóbbira Robert, C., Die antiken Sarkophag-Reliefs, III, 1, 119—; Lippold, G., Herakles-Mosaik v. Liria. JDAI 37 (1922) 16, I. t.; Schweitzer, B., Herakles (Tübingen 1922) 168—.

⁷⁰ Bp.Tört. I (1942), LXIV. t., 1. kép.

⁷¹ TM, II, 8, 20. kép.

⁷² Vermaseren, M. J., L'Antiquité Classique, XX. (1951) 343—; CIMRM, 615.

⁷³ TM, II, 98, 93. kép; CIMRM, 685. A dombormű a III. sz. első harmadára tehető.

⁷⁴ Nagy T., BpR 13 (1943) 386 és a P. P. Tudományegyetemen 1942-ben elhangzott előadásom kézírata.

⁷⁵ CIMRM, 350., 368., 426.; 181., 245., 374.; 650., 657., 670. (A két utóbbi a bika hátára mintegy fellépő Mithras-típussal).

⁷⁶ TM, II, 123.

⁷⁷ TM, II, 193.

⁷⁸ Tanulságos ebből a szempontból a még II. századra keltezhető sárkeszi oltárkép, valamint az ún. mythologikus domborművek Mars, Perseus, Priamus stb. alakjainak ruha kezelésével, lebegő köpenyábrázolásaival történő összevetés, amit a III. század első évtizedeiben készült Symphoros-féle kultuszképpel, majd a III. század hatvanas éveire keltezhető III. poetovioi mithraeum megfelelő anyagával folytathatunk.

Készítőjét olyan kőfaragó műhelyekkel hozhatjuk kapcsolatba, ahol a mithriakus művészetnek domborművünkről is leolvasható itáliai és Kelet-Duna vidéki tradíciói találkoztak és egyaránt hatottak. Földrajzi fekvésük és jelentőségük miatt elsősorban a sirmiumi műhelyekre gondolhatunk. A III. század második fele és a IV. század e műhelyek egyik virágzási kora. A *Passio Quattuor Coronatorum* szövege megvilágítja nemcsak az itteni műhelyek szervezetét, hanem igényes feladatvállalásaikon keresztül színvonalukra is fényt vet.⁷⁹ Délkelet-Pannónia szempontjából jelentőségük hasonlítható ahhoz, amit az aquincumi kőfaragó műhelyek korábban a Duna-könyöknél jelentettek. Az utóbbiak közvetlen befolyása déli irányban a Mithras vallás emlékének szerinti kiterjedt még a mai Fehér megye területére. A sárkeszi mithraeum kultuszreliefjén pl. még erősen érezhetők az aquincumi műhelyek hagyományai,⁸⁰ s ezek nélkül az intercisai peltás Cautopates-szobrocska⁸¹ sem volna érthető. Tovább dél felé azonban egyelőre nem találjuk befolyásuk határozott nyomait. A szekszárdi Marsyas-szarkofág⁸² pedig arra figyelmeztet, hogy a Tolna megyei limes sávjában a II. század végétől kezdve a sirmiumi műhelyek hatókörével számolhatunk. A következő században a sirmiumi kegyszergyártó műhelyek fogadalmi márványtábláikkal szinte elárasztották egész Kelet-Pannóniát,⁸³ s úgy látszik, hogy ez még a IV. század első évtizedeiben is folytatódott.⁸⁴

Sirmium mellett nem feledkezhetünk meg a jelen összefüggésben jogosan felvethető mursai kőfaragó műhelyekről sem, ha a kutatás hiányossága miatt egyelőre nem is látjuk világosan jelentőségüket a sirmiumi műhelyek hatókörén belül. A Duna–Dráva-könyök szempontjából azonban nem téveszthetjük szem elől ezt a fontos városi központot, amely nagyjából Aquincummal egyidőben kapott városi jogot.⁸⁵ A mursai kőfaragó

műhelyek befolyására a Drávától északra már önmagában fényt vethet az a tény, hogy pl. Sopianae kőemlékanyagából kikülöníthető egy csoport, amely határozottan a mursai műhelyekhez kapcsolható.⁸⁶ Az utóbbiak készítményeit sok esetben anyaguk (nummulit mészkő) is megkülönbözteti.⁸⁷ E műhelyek provinciális keretben lemérhető komoly színvonaláról tanúskodhat pl. egy kissé archaizáló III. századi márvány női fej⁸⁸ és a merészen modellált, vadászjelenetből kiragadott közismert állatcsoport.⁸⁹ További kutatásokra volna még szükség, hogy a mursai műhelyek hatását a Drávától északra, a Duna vonala mentén pontosabban lemérhessük. Addig is meg kell elégednünk azzal a feltevéssel, hogy a paksi domborművet, amelynek anyaga nummulit mészkő, valamely délkelet-pannóniai, talán mursai műhelyhez tartozó kőfaragó készítette, aki ennek a feladatnak az elvégzésére esetleg fel is vándorolt.

*

A Tolna megyei domborműnek ikonográfiai, de főként vallástörténeti szempontból legtanulságosabb részlete a sugárkoszorú, amely a bikaölő isten fejét körülvette. A római birodalom területén előkerült mithriakus emlékeanyagból mindaddig három példát ismerünk erre.

Az egyik a Közép-Itáliából származó, valószínűleg Macerata lehelű fogadalmi dombormű, amelyen hatágú sugárkoszorú látható Mithras feje körül (II. század)⁹⁰. Két további emléket idézhetünk Ostiából, az ún. Mitreo degli Animali anyagából. Az egyik egy nagyméretű (46 cm magas) márványfej, a phrygiai sapkán hétsugaras koszorú nyomaival; a szentély kultuszszobrához tartozott. Egyidősnek vehető a szentéllyel, amely Antoninus Pius uralkodása idején már fennállott.⁹¹ A másik, kisebb méretű márványfej, ugyancsak hétsugaras koszorúval, hasonlóképp még a II. századra tehető (CIMRM, 281).

⁷⁹ Acta SS. Nov. III, 1910, 765— (Delehaye); Nagy T., A pannóniai kereszténység története. Diss. Pann II, 12 (1939) 64—, további irodalommal.

⁸⁰ L. Nagy T., BpR 15 (1950) 85—.

⁸¹ Erdélyi G., Intercisa, I, 275., 394. szám.

⁸² Robert, C., Die antiken Sarkophag-Reliefs, III, 2, 69; Nagy L., Pannonia Sacra (1939) 48—, régebbi irodalommal. A szarkofág rokondarabjait összeállította S. Ferri (i. m., 233—). A műhely kérdéséhez hozzászolt Barkóczi László (Arch. Ért. 1946—48, 182).

⁸³ L. főntebb, 57. j.

⁸⁴ L. pl. a Constantinus-kori visegrádi tábor márványkorongját. Soproni S., Arch. Ért. 81 (1954) 50., VIII. t., 4. kép.

⁸⁵ A város történetéről, leleteiről áttekintést adott Brunšmid, Colonia Aelia Mursa. Vjesnik hrvatskoga arh. društva 4 (1900) 21—.

⁸⁶ Erről a kérdésről külön dolgozatban szeretnék szólni.

⁸⁷ L. pl. Brunšmid, Vjesnik hrvatskoga arh. društva 7 (1903—4), 227., 28. szám (a farnesei Hétraklés-típust követő elnagyolt szobor), 8 (1905), 43., 74. szám (III. századi férfifej).

⁸⁸ Saria, B., BRGK 16 (1927), 112., 19. kép. L. még ui. 18. kép (a drávaparti város Tyché-jének torzója). Ferri, S., i. m., 292., 293. kép, stb.

⁸⁹ Vjesnik hrvatsk. arh. društva, 8 (1905), 51., 100. szám; Reinach, Rép. d. st. II, 749, 6.

⁹⁰ CIMRM, 690. A domborművet az eddigi irodalom a tábla bal felső sarkában olvasható felirat betűtípusai alapján még az I. századra helyezte [Hülse, RM, 18 (1904), 153; Greifenhagen, Arch. Anz. (1933) 444; M. J. Vermaseren tartózkodik a korhatározástól]. Amennyiben ezt elfogadnánk, az esetlenül faragott kis fogadalmi tábla lenne a legkorábbi Mithras-ábrázolás nemcsak Itáliában, hanem egész Nyugaton. Nem valószínű azonban, hogy egy aránylag olyan félreeső vidéken, mint Picenum, korábban vagy legalábbis egyidőben terjedt volna el Mithras tanítása, mint Róma és környékén, ahol a legkorábbi emlék, Alcimus, servus publicus fogadalmi szobra (l. főntebb, 49. j.), a II. század első éveire keltezhető. A Mithras-vallásnak táblánk valószínű lelőhelyéhez legközelebb eső központjai, Spolietum és Sentinum területéről nyilvántartott emlékényaga aránylag késői és legfeljebb a II. századra enged visszakövetkeztetni. Ennél korábbi időre a picenumi fogadalmi táblát sem ajánlatos tenni.

⁹¹ TM, II, 295d és p. 524, fig. 490. — CIMRM, 280. L. még a szentélyben talált és a 142., illetve 143. évre keltezett oltárokat (CIMRM, 285, 286).

A fentebbi emlékektől elkülöníthetők azok a császárkori tauroktonos-ábrázolások, amelyeken Mithras feje körül sugárkoszorú és nimbusz látható. Első helyen Pannónia legmonumentálisabb mithriakus domborművét, a carnuntumi III. mithraeum sajnos erősen töredékes kultusz-reliefjét említhetjük.⁹² Az oltárképen a majdnem kerek plasztikában kifaragott nagyméretű Mithras-fej (50 cm magas) a szokásos phrygiai sapkát viseli. A sapka alsó szegélyén négy, szimmetrikusan elhelyezett lyuk látható, melyek aranyozott bronzpálcikákkal jelzett napsugarak beillesztésére szolgáltak. Az istenfej mögötti kerek, fülkeszerű bemélyülés nemcsak faragástechnikai szükségesség, hanem egyúttal az istenfejet körülvevő nimbusz jelzésére is szolgálhatott. Emlékünk még az első szentély számára készült a II. században.

A nimbuszos Mithras-ábrázolás további példáit Itália és Syria szolgáltatta. Idézhetjük a Ravennától délre fekvő Pisignanoból előkerült lapos reliefet, amely Mithras-t hétsugaras koszorúval és nimbuszal ábrázolja (CIMRM, 692). A dombormű a III., sőt esetleg a következő század elejére keltezhető. A XVIII. századi Topham nevű angol festő akvarelljéről ismerjük a római városi Casa di Tito falfestményét,⁹³ ahol a nimbuszos-sugárkoszorús Mithras phrygiai sapka helyett (amennyiben a másolónak hinni lehet) kereszt-pántos diadémát visel. A bal felső sarokban elhelyezett Sol (talán inkább Luna?) ábrázolása alapján falfestményünk még a II. században keletkezhetett. Ugyancsak még a II. századra helyezhető az ostiai korongos bronzfibula ábrázolása,⁹⁴ amelyen Mithras feje körül nimbusz és sugárkoszorú látható. Az egész csoport legkorábbi emléke a syriai Lattakieh és Tartus közötti területről származó barlanghátteres márványrelief töredéke, amelyet a II. század első felére helyez a kutatás.⁹⁵

Nem véletlen, hogy a nimbusz és sugárkoszorú majd kivétel nélkül felülethez kötött Mithras-ábrázolásokon található, míg az egyszerű sugárkoszorú, a maceratai domborműtől eltekintve, kerek plasztikában kifaragott Mithras-fejekre jelenik meg. A nimbuszos sugárkoszorú szobrászati

megoldásának nehézségeivel magyarázható, hogy a kerek szoborszerűen faragott Mithras-fejeknél a nimbuszt elhagyták, valamint az is, hogy a carnuntumi és ostiai fejeknél a sugárkoszorút külön darabonként illesztették fel. A paksi dombormű, ahol a jour technika alkalmazásával a magas dombormű anyagából faragták ki az egyes sugarakat, merész technikai megoldásában éppúgy egyedülálló, mint ahogy a carnuntumi oltárképen a nimbusz szellemes feltüntetése a körös fülke alkalmazásával.

A sugaras nimbusz, illetve a sugárkorona a császárkori vallásos művészetében ismeretesen elsősorban a Napistent és általában a fényistenségeket megillető attribútum. Ez alól a mithriakus plasztika sem kivétel, ahol a szembetekintő Sol-ábrázolásoknál a sugaras nimbusz vagy az egyszerű sugárkoszorú, a profilban faragott Sol-mellékek-nél a sugárkorona egészen általános.⁹⁶ Ezzel szemben a Mithras-ábrázolásoknál, mint fentebb láttuk, aránylag ritka a napsugaras fejék mindhárom változata,⁹⁷ bár azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy pl. domborműveken esetleg festéssel tüntették fel, amelynek nyoma nem maradt meg.

A kultikus domborművek, festmények tanúsága szerint a misztérium vallásban tisztelt Mithras Hélios-Sol alakjától különálló személyiség. Ugyanakkor a feliratok számai a sziklából születés pillanatától kezdve a bikaölés cselekményén keresztül egészen a Mithras-Vita eseménysorát lezáró Sol-ciklusig a győzhetetlen Napistennel, a *deus Sol invictus*-szal azonosítják.⁹⁸ A fentebbi látszólagos ellentmondás azzal a magyarázattal oldható fel,⁹⁹ hogy a császárkori Mithras-misztériumokban egymás mellett éltek az ősi iráni tanítások és a Mesopotámiában megismert astrologiai nézetek. Az első szerint, Mithras-t a Napistentől különálló fényistenségnek, az emberek egymás mellett élését biztosító morális és társadalmi kötelezettségek őrzőjének tekintették.¹⁰⁰ A chaldaeusok tanítása viszont Samas-sal, a Napbolygó urával azonosította. A babyloni Napistennel való azonosítást újabban történeti és ikonográfiai érvek is alátámasztják.¹⁰¹ Ilyen előzmények után nem meg-

⁹² TM, II, 228bis, b). 494—.

⁹³ CIMRM, 337. A Nemrud-Dagh-i Mithras-szobron (TM, II, 2, p. 187, 9. kép) villámcsovánkkal díszített diadema szorítja le a phrygiai sapkát. Új felvételt közöl Mellink, AJA 62 (1958) 19. t., 14.

⁹⁴ Vermaseren, M. J., A Mithraic Brooch in the Ashmolean Museum at Oxford. Antiquaries Journal (1948) 177—179; Fasti Arch. III (1951) 280; CIMRM, 318.

⁹⁵ Will, E., Syria, XXIX (1952) 67., VI. t. 1; 3.; CIMRM, 90.

⁹⁶ Példák halmozása helyett utalunk a Cumont és Vermaseren munkáiban összegyűjtött anyagra.

⁹⁷ A sugárkoronás Mithras-ra mindeddig két példát ismerünk. Az egyik III. Gordianus tarsosi kolonialis veretének hátlapján ábrázolása (CIMRM, 27), a másik a parisi Cabinet des médailles gemmája (TM, II, p. 447, n° 1.).

⁹⁸ Mithras *deus invictus* már a születés pillanatában (TM, II, 228., 276., 253j). Kosmokrator (TM, II, 273d. CIMRM, 985). D.S.I.M. ajánlás a poetovioi II. és III.

mithraeum két szoborművén a sziklából születés ábrázolása alatt (Hoffiller, V.—Saria, B., i. m. 300., 316.). — A tauroktonos-jelenethez kapcsolt D.S.I.M. formula (vagy változatai) annyira általános, hogy felsorolásuktól eltekinthetünk. Tanulsága miatt azonban külön is utalunk egy római városi reliefre (TM, II, 8), amelyen a leroskado bika előtt egyszerűen csak *Soli invicto* olvasható. — A Sol-ciklusra l. pl. Hoffiller, V.—Saria, B., i. m. 313.

⁹⁹ Vö. Cumont, Fr., TM, I, p. 200.

¹⁰⁰ Vö. egy tyanaei feliratot (CIMRM, 18): Θεῷ διζαίῳ Μίθρα.

¹⁰¹ Ékirásos szöveg Assurbanipál könyvtárából (MM, 11/1. jz.). A sziklából születés jelenete Samas hasonló ábrázolásából vezethető le (Will, Relief cultuel, 205—.). Az utóbbi szolgált különben mintaképül a Hierapolisban tisztelt Apollon-lényegű szakállas Napisten ábrázolásánál is [Seyrig, H., Syria, XXVI (1949) 19—]. I. t., 1—4]. Nagyon valószínű továbbá, hogy a Mithras-Samas azonosítás, ha nem is váltotta ki, de erőteljesen befolyásolta az égi bika szerepét (Cf. Malten, F., JDAI 43 [1928] 116—.).

lepő, hogy az i. e. I. században Mithras-t Apollon-Hélios-Hermés-szel¹⁰² egyként istenként tisztelték Kisázsiaiban.¹⁰³ A kommagenei I. Antiochos (i. e. 69–34) Nemrud-Dagh-i reliefjén¹⁰⁴ pedig ennek megfelelően Apollon-Hélios-Mithras sugárkoszorús nimbuszt visel a feje körül. A következő század végén a jól tájékozott Statius¹⁰⁵ ugyancsak solaris aszpektusában ismeri Mithras-t és az Apollon-lényegű istenségek sorában megemlíti a

*Persei sub rupibus antri
Indignata sequi torquentem cornua Mithram.*

A bikaölés jelenetét ábrázoló II–III. századi kultuszszobron, domborműveken¹⁰⁶ számos esetben a bikaölő isten lobogó chlamysán vagy a feje körül elhelyezett planéták, félhold jelzi akkor is, amikor hiányzik a sugárkoszorús nimbusz az isten feje körül, hogy a bolygók pályáját irányító Mithras nevén tisztelt Napisten a teremő bikaáldozat végrehajtója.

A császárkori Mithras-misztérium vallásos művészetében minden jelenetnek többféle értelme van. Ezt sokszor szem elől téveszti a kutatás, egyértelmű magyarázatások erőltetésével. A Mithras-vallás szempontjából központi jelentőségű tauroktonos-ábrázolás ugyancsak sokértelmű. Nemcsak a Mithras-Vita mythikus-történeti sorának egyik cselekménye, az isten bikakalandjának végső epizódja.¹⁰⁷ Együttal teremő aktus is.¹⁰⁸ A legkorábbi keltezhető itáliai tauroktonos-ábrázoláson¹⁰⁹ három gabonakalász sarjad ki a sebből és a bika kalászba szökkenő farokrésze mondhatni valamennyi kultuszkép lényeges eleme, ami csak ritkán hiányzik.¹¹⁰ E közművészi érvényű termékenység-szimbólizmus kapcsolódhatott az asztrológiai értelmezéshez, amelyet főntebb érintettünk. A részletekre most nem térhetünk ki, csak megjegyezzük, hogy helytelen volna az utóbbi értelmezés súlyát a Mithras-misztériumokon belül le-

becsülni. Ha el is fogadjuk, hogy Porphyrios¹¹¹ klasszikus forráshelynek tekinthető erre vonatkozó szövegrésze nem a misztériumok tanításának pontos ismeretében íródott, hanem ebbe az újplatonista filozófus a korabeli asztrológia kombinációit is belekeverte,¹¹² a Mithras-vallás hiteles, emlékszerű hagyatéka nem hagy kétséget a tauroktonos-jelenet asztrológiai aszpektusa felől. Az is nagyon valószínű továbbá, hogy amikor a II. századtól kezdve az orientális asztrológiai tanítások mind szélesebb körben elterjedtek a római birodalomban,¹¹³ a solaris theológia nézeteinek előtörésével a Mithras-vallásban is erősödött az asztrológiai értelmezés súlya.¹¹⁴ A paksi dombormű is erről tanúskodhat.

*

A nagyobb összefüggésekre utaló tanulságok után röviden még pár szót emlékünkhelytörténeti jelentőségéről.

A limes Tolna megyei sávjából a paksi dombormű a Mithras-vallás első és eddig egyetlen hiteles emléke. A szekszárdi Bödő hegyen előkerült Deus Sol-oltár¹¹⁵ a közelebbi lelőkörmények ismeretlen volta miatt nem bizonyít a Mithras-vallás mellett és egyelőre mint attól független Sol-kultusz emléke kezelhető.¹¹⁶ Feltételezhetően Tolna megyei leletnek könyvelhető el viszont a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű fogadalmi márványtábla töredéke.¹¹⁷ Ugyanaz a Magyary Kossá Sámuel ajándékozta ugyanis a múlt század hatvanas éveiben a múzeumnak, akinek a gyönki kastélyában a paksi kultuszképet több mint száz évig őrizték. Minthogy nem valószínű, hogy ez a Tolna megyei középbirtokos,¹¹⁸ egyes gazdag főurakhoz hasonlóan megyéje területén kívül is gyűjtött volna, a töredékes fogadalmi márványtábla a jövőben Tolna megyei emlékként tartható számon.¹¹⁹

A paksi kultuszképpel kapcsolatban fölvethető ugyan, hogy talán Kömlődről (Lussonium) hur-

¹⁰² A meridai és néhány Rajna vidéki mithraeumból, valamint Aquincumból ismert Hermés-szobor azonban valószínűleg a planétaistenségnek szól. A kérdésre legutóbb Bober, Ph. P., Harv. Theol. Review, 39 (1946), 75—, s hozzá Picard, Ch., Rev. arch. 1949, 86.

¹⁰³ Feliratos Mithras-mellkép Savçilarból (CIMRM, 24). I. Antiochos feliratai Nemrud-Dagh és Samosataból (CIMRM, 32., 33.).

¹⁰⁴ L. főntebb, 103. j.

¹⁰⁵ Statius, Thebais, I, 719— (Kohlmann).

¹⁰⁶ CIMRM, 75 (Sidon) 181., 310., 321., 390., 245., 368., 435. (Italia); TM, II, 180 (Dacia). Pannóniából a Székesfehérvári Múzeum ismeretlen lelőhelyű töredékes domborműve tartozik ide [BpR 15 (1950), 82—]. L. még Eisler, R., Weltenmantel und Himmelszelt, II (1910) 62—; Hertel, J., Die Sonne und Mithra im Awesta, (Leipzig 1927).

¹⁰⁷ Erről és ezzel kapcsolatban a Sol-ciklus újabb értelmezéséről bővebben a dolgozat elején jelzett munkában szeretnék szólni.

¹⁰⁸ Általában ezt emeli ki az újabb irodalom. Cumont, Fr., TM, I, 187—; MM, 122—, Saxl, Mithras, 57—. — A kísérő állatalakok helyes értelmezését nagymértékben előmozdította E. van Buren tanulmánya: The Scorpion

in the Mesopotamian Art. Archiv f. Orientforschung, XII (1937—39) 1—.

¹⁰⁹ L. főntebb, 49. j.

¹¹⁰ Főként a keleti ábrázolásokon: CIMRM, 37., 40., 70., 75., 76., 88. Pannóniából a sárkeszi kultuszképet idézhetjük erre.

¹¹¹ Porphyrios, de antro nymphae, c. 24 (Nauck).

¹¹² Cumont, Fr., TM, I, p. 201.

¹¹³ A részletekre l. Cumont, Fr., La théologie solaire du paganisme romain. Mémoires Acad. Inscr. XII (1919) 447—; Ua., Les religions orientales dans le paganisme romain 4 (Paris 1929), 122—, 158—. ; Ua., Recherches sur le symbolisme funéraire des romains (Paris 1942) 139—.

¹¹⁴ Külön érdemes volna ezt a pannóniai szempontból is fontos kérdést tanulmányozni.

¹¹⁵ Wosinsky M., i. m., II, 738 (képpel).

¹¹⁶ Helyesen ítélte meg emlékünket Graf, 109.

¹¹⁷ TM, II, 215. — Saxl, Mithras, 18. t., 95. kép.

¹¹⁸ Thiele, J. C. v., Das Königreich Ungarn, II (Kaschau 1833) 254, tévesen két földesurat konstruál az előneves Kossából.

¹¹⁹ Sőt az sem kizárt, hogy Magyary Kossának Paksról, a domborműves kultuszképpel együtt került birtokába a töredékes márványtábla.

colták Paksra. Az ilyen föltevés azonban nem igazolható és a hagyományozott lelőhelyet elsődlegesen fogadhatjuk el. Ennek alapján pedig számolhatunk azzal, hogy a rómaiakori Paks területén, az i. u. III. században a dunapart közelében mithraeum állott, amelynek kultuszképéhez tartozott a megtárgyalt relief. Paks területén római kori települési nyomok a II. századtól kezdve mutathatók ki. A falu déli határában az ún. Püspökdombon épületmaradványokat tart nyilván a kutatás.¹²⁰ A falu északi határa, az ún. Sánchegy területe különösen gazdag kerámialeletekben.¹²¹ Nincs azonban alapja annak a véleménynek, hogy itt egy őrtorony (*burgus*) állott volna.¹²² A Sánchegyől északkeletre, a múlt században szabályozott Duna medrében fekszik az irodalomból jól ismert imsósi Kórom. Területéről a múlt század hetvenes éveiben néhány I. Valentinianus-kori bélyeges téglát szedtek össze,¹²³ ami az elég nagyméretű (kerek 100×55 m²) építmény katonai jellege mellett szól. A Kóromról készült alaprajz azonban kétséget ébreszt,

hogy az építményt későrómai táborhelynek tartjuk.¹²⁴ A közeli, alig 4 km távolságra fekvő kömlődi tábor, amely az Itinerarium és a Notitia dignitatum¹²⁵ tanúsága szerint a III. század második felében és a IV. század folyamán is fennállott, ebből a szempontból ugyancsak óvatosságra int.¹²⁶ Fenntartással gondolhatunk ezért arra, hogy a dunaparti Mithras-szentély a közeli Kórom helyőrségével lehetett kapcsolatban. A kömlődi tábor megszálló csapattestét¹²⁷ azonban éppen olyan joggal számon tarthatjuk. Több példát idézhetünk ugyanis arra, hogy valamely megszálló csapat katonái táborhelyüktől több kilométer távolságra rendeztek be Mithras-szentélyt.¹²⁸

A helyi kutatás feladata, hogy Wosinsky és Szelle Zsigmond lelkesedésével és buzgalmával újabb adatokat tárjon fel az oly kevésbé átkutatott dunamenti sávban. A kömlődi Dolichenus-lemezek és a paksi Mithras-dombormű jelezhetik, hogy ez a munka megéri a fáradozást.

Nagy Tibor

¹²⁰ Wosinsky M., i. m., II. 688. Rendszeres ásatás hiányában megítélésük nem lehetséges. Leginkább *villa rustica* maradványaira gondolhatunk.

¹²¹ Wosinsky M., i. m., II. 786—87. Valószínűleg sírlelet a paksi szőlőkben előkerült szép Cinnamus tál (Wosinsky M., i. m., II. 712, CLXV. t.).

¹²² Így vélekedett Graf, 108.

¹²³ Szelle Zs., Arch. Ért. 14 (1894), 364—5; Wosinsky M., i. m., 636. *OF(jicina) ARN..MAXENTI.* bélyeg: Szilágyi J., Inscr. tegul. Pannon. DissPann II, 1, (1932), 96., 19. szám. *AP LVP ORD* bélyeg: CIL III 10679a. Cf. Alföldi, A., Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, I (1925) 83. A teljesebb intercisai bélyegek alapján az utóbbi feloldására l. Szilágyi J., Intercisa, II (1957), 14—.

¹²⁴ A tornyok nélküli körfal a II. századnak felel meg. Belső alaprajzi elrendezése azonban a pannóniai táborok szemszögéből nézve egyelőre nem érthető. Talán a flotta valamilyen létesítményével állunk szemben?

¹²⁵ Cuntz, Itineraria Romana I (Lipsiae 1929) 35. — Notitia dignitatum Occ. XXXIII (Seeck, 192—195).

¹²⁶ Régebben még vitatható volt, hogy *Lussonium* Kömlőd vagy Paks területén feküdt-e. A kömlődi Bottyán-sáncból előkerült mérföldkő (CIL III 3731) *ab Aq.m.p. LXXIII* adata azonban pontosan egyezik az It.Ant. i.h. olvasható *Lussonium-Aquincum* távolságadatával (a *Matrica-Aquincum* közti távolságra a *lectio varians* XXIII m.p. adatát elfogadva). *Lussonium* ezek szerint a kömlődi Bottyán-sánc helyén feküdt, amint már Mommsen gondolta.

¹²⁷ A III. század tízes éveitől (nem ismeretes, hogy pontosan meddig) a *cohors I Alpinorum peditata* táborozott a kömlődi táborban. Nagy T., Arch. Ért. 81 (1954) 113—114.

¹²⁸ A budaörsi szentélyt pl. az albertfalvai tábor helyőrségének két ténylegesen szolgáló katonája alapította (CIL III 3383—3384). Az *ala Noricorum* katonái csapattestük kölni tartózkodása idején Durnomagus (Dormagen) Mithras-szentélyében rótták le fogadalmukat (TM, II, n° 461—462), stb.

CSÁSZÁRKORI TELEP ÓZDON

Az ózdi Stadion építése 1950 decemberében kezdődött meg. A földmunkálatokkor különböző korú régészeti leletek kerültek elő. Az 1951 február elejétől megszakításokkal folyó leletmentések során a péceli kultúra, szkíta, La Tène és késő császárkori leletek kerültek elő. Ez alkalommal csupán a késő császárkori leleteket kívánjuk bemutatni.¹ A lelőhely a Hangony és Arló patakok összefolyásának területén van, a hangonyi völgy kiemelkedő magaslatán. Az északi irányú völgyet kelet—nyugati irányban lankás hegyvonulat kíséri. A völgyből alig egy méterre kiemelkedő, észak—dél irányú 100×180 m területű ovális hát a lelőhely, amely a szélei felé egyenletesen lejtősödik. Kissé északra és délre további kiemelkedések vannak.

Az említett földhátan van a Stadion, amely északi, egészen kis része kivételével ráépült erre a kiemelkedésre. A Stadion területéről kiemelt földből építették a körgátat és a munkák végzésekor kerültek elő a szóban forgó és alább ismertetendő leletek. A földmunkák során kisebb-nagyobb szelvényekben emelték ki a felesleges földet és a megfigyelések szempontjából a leletmentés e szelvényekhez igazodott. Mozsolics Amálián és L. Kovrig Ilonán kívül Korek József vett részt a leletmentésben. Korek volt az, aki a földkitermelés csaknem teljes idején keresztül a helyszínen tartózkodott. A munkáshiány és a gyorsütemű munka miatt a terület előre való feltárása lehetetlen volt, sőt igen gyakran a szelvényekben feltűnő jelenségek rendszeres feltárására sem idő, sem munkaerő nem állottak rendelkezésre. E nehézségek miatt munkánk fő célja az volt, hogy a jelenségeket területi összefüggéseikben rögzítsük és legalább a kormeghatározáshoz szükséges leletanyagot megmentsük. Ilyenformán a munka nem tekinthető teljes értékűnek. A lelőhely egy részén a jelenségeket egyáltalán nem tudtuk megfigyelni (1. képen a vízszintesen vonalkázott terület), vagy pedig csak arra tellett, hogy bizonyos jelenségeket egy meghatározott területsávra lehetett rögzíteni (az 1. képen függőleges vonalkázással jelölt területen voltak a 101—114. számú jelenségek, de pontos bemérésük nem történhetett meg). Mindezek tudatában is szükségesnek tartottuk az itt előkerült leletanyag minél részletesebb ismertetését és, a lehetőséghez képest, történeti értékelését is. Ez az anyag alapul szolgálhat északkeleti területeink császárkori anyagának felgyűjtéséhez és ezzel az alhanyagolt terület kutatásának első lépéseit megtettük.

A császárkorinak tekinthető lelőhelyeket a következőkben ismertetjük:

1. *lelőhely.* Metszetben mutatkozó gödör, fenékén nagy kő volt. Az előkerült kevés anyagból az éles peremű agyagveder töredéke utalja e korba.

2. *lelőhely.* A metszetben méhkas formájú gödör. Régészeti anyag nem volt benne.

3. *lelőhely.* Földmunkák során elásott gödör fenékrésze. Néhány cseréptöredék volt benne. Ezek elég jellegtelének, de a szóban forgó korhoz való tartozást valószínűsítik.

4. *lelőhely.* Földbe mélyített kis putri. Padlózata átégve. Tüzelési nyomok (talán tűzhely) is voltak benne. Alapja szabálytalan, mélysége 110 cm.

5—6. *lelőhely.* Elhordott kerek gödrök fenékrészei. Belőlük már csak a kerek foltokat lehetett megállapítani. Csak valószínű, hogy ehhez a korhoz tartoztak.

8. *lelőhely.* 80—100 cm mélyen, elhordott gödör fenékrésze.

9. *lelőhely.* Tűzhely. Az elhordás miatt csak az átégett folt volt megfigyelhető. A 11. lelőhely házához feküdt közel, emiatt valószínű, hogy a házhoz tartozó külső tűzhely volt.

11. *lelőhely.* 40 cm-re mélyített, négyszögletes alaprajzú, kissé lekerekített sarkú ház (3. kép 7). Mérete 375×425 cm. A rövid falak iránya K—Ny. A keleti fal déli végén a sarokhoz közel, félkör alakban kiszélesedik. Miután a kiszélesedett részen erős kiégés nyomai észlelhetők, feltehető, hogy itt volt a ház tűzhelye, vagy talán a kemenceje. A megfigyelések szerint tehát a falba volt vájva. A házban belül, a nyugati falhoz közel 90 cm átmérőjű égett folt mutatkozott, szintén tűzhely maradványa lehet. A házban belüli két tűzhely egymáshoz való időbeli viszonyáról nincsen megfigyelésünk. A ház a 10a, 11a és 11. jelzésű, péceli kultúrához tartozó gödrök helyére volt ásva. A ház belsejében levő tűzhely császárkorba tartozását az bizonyítja, hogy a padló szintén a 11. és 11a jelzésű gödrök fölött feküdt.

12. *lelőhely.* Hengeres formájú gödör fenéke.

14. *lelőhely.* Szabálytalan négyszög alakú, földbe mélyített ház, függőleges falrészszel. A hosszú falak iránya É—D. Az északi rövid fal egyenes, a déli fal a két saroknál félkörösen szélesedik. A délkeleti sarok kiszélesedő részében tüzelési nyomokat észleltek. A ház belsejében, az északi fal mellett, közel a sarokhoz egy 30 cm átmérőjű cölöplyuk volt (3. kép 4). A ház méretei kb. 260×390 cm. Töltelék földjéből korongolt szürke cserepek kerültek elő.

15. *lelőhely.* Négyszögletes alapú tűzhely, egy részét már elhordták. Feneke lapos kővel volt kirakva. Oldalfala erősen átégett, felépítményt (kemence?) megfigyelni nem lehetett.

16. *lelőhely.* 65 cm átmérőjű átégett folt, tűzhely.

18. *lelőhely.* Ovális metszetű gödör, 150×190 cm átmérőjű gödör fenékrésze.

21. *lelőhely.* Hengeres gödör, alja egyenetlen. Kevés cserépanyag és sártapasztöredék a töltelékföldben.

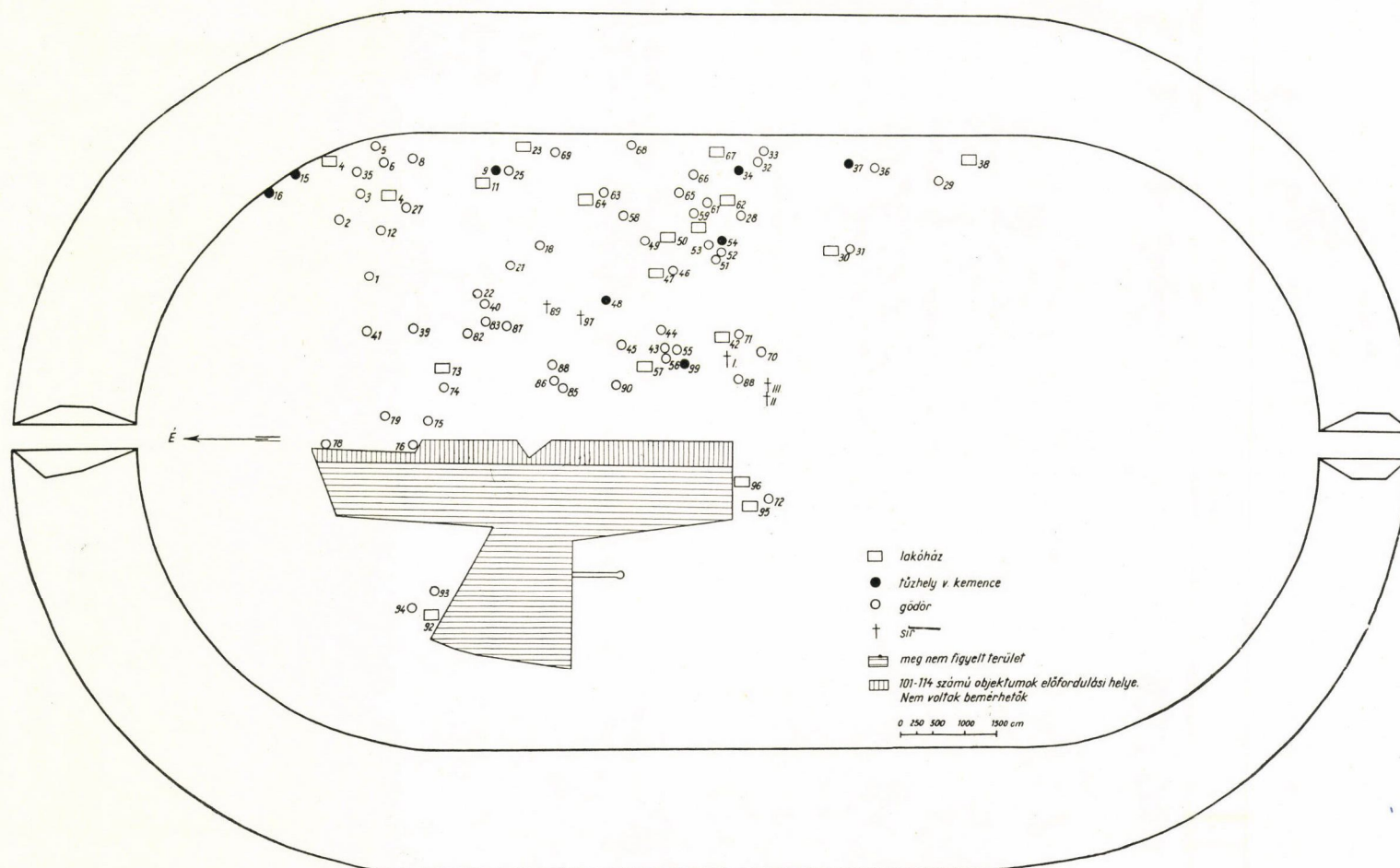
22. *lelőhely.* Hengeres, az alja felé szűkülő teknő alakú, 200 cm mély gödör. Átmérője 110×130 cm. Néhány cseréptöredéken kívül salakdarab és átégett, áglyenyomatos sártapasztöredékek kerültek ki belőle.

23. *lelőhely.* Ház (5. kép 6). Alapja lekerekített négyszög formájú. Mérete 280×345 cm. A közepén 150 cm átmérőjű verem volt. A veremben a kevés töltelék földben nagyobb mennyiségű áglyenyomatos sártapasztöredéket leltek. A ház keleti részén volt a lejáró. A töltelékföldből kevés jellegzetes cserép került elő, de ezek a szóban forgó korba utalják.

25. *lelőhely.* 70×80 cm átmérőjű gödör. Leletek nem voltak benne.

27. *lelőhely.* Méhkas formájú gödör. Átmérője 110 cm. Leletei a következők: 1,7 cm hosszú, 3 cm széles ismeretlen rendeltetésű vaslemez. Hátlapja salakos. Egyik vége törött, a másik félkör formájú. Nem lehetetlen, hogy lemezes szíjszorítóval ellátott félkörös vascsat, amelynek csatrésze teljesen berozsdásodott, úgyhogy a pecék sem látszik. 2. Szürke, korongon készült nagyméretű agyagveder, vízszintesen bordázott oldalrésze. 3. Szürke, jól iszapolt és korongon készült edény alsó része, lapos fenékel. A fenék átmérője 6,7 cm.

¹ Banner, J., Die Péceli Kultur. AH 35 (Bp. 1956) 100—101.

1. kép. Ózd-Stadion. Az ásatás helyszínrajza
 Fig. 1. Ózd-Stadion. Levé de terrain des fouilles

4. Szemeses anyagú, téglapiros és feketés barna edények egy-egy kihajló peremrése; korong nélkül készültek. 5. Szemeses anyagú, vöröses barna színű, elnagyoltan kidolgozott, korong nélkül készült fazék oldalrésze.

28. *lelőhely*. E lelőhelyen három egymásba futó gödör került elő. Egymáshoz való időbeli viszonyuk sem volt tisztázható, a belőlük előkerült leletanyag nincsen külön tartva. A legnagyobb kerek gödör átmérője 205, a legkisebbé 110 cm. Az Ény—Dk-i irányú metszete lépcsősen süllyedő padlózatot mutat (3. kép 1). Az előkerült, gazdagnak mondható keramikus anyag kb. fele-fele arányban korongon, illetve korong nélkül szabadkézzel készült. Az előbbieket finoman iszapoltak és szürke színűek. Úgy látszik legnagyobb részük különböző típusú tálakhoz tartozó töredékek. Csonkakúp formájú tál duzzadt peremrészét látjuk a VI. t. 11., és behajló peremű tálét a VI. t. 3. ábrán. Váll magasságban élestorésú és kihajló peremű tál töredékét mutatja a VI. t. 9. ábra. Megmaradt egy nem rekonstruálható tál profilált fenékrészének több töredéke. Nagyméretű agyagveder díszített oldalrészét mutatja a VI. t. 10. ábra.

A szabadkézzel készített edénytöredékek egyrésze finomabb kivitelű, szemeses anyagú tálhoz tartozott (VI. t. 1, 5), behajló pereműek, színük szürkés. Felületük csiszolás miatt itt-ott csillogó. Ehhez a kerámiai fajtához olyan edény is tartozik, amely nyomott, öblös formájú és kihajló peremű (VII. t. 10; 3. kép 9). Ugyancsak szemeses anyagú, de durván kidolgozott, különböző falvastagságú fazekakhoz tartozik az edénytöredékek másik jelentékeny része. Peremük erősen kihajló (VI. t. 2, 6, 7, 13), fenekük lapos (VI. t. 8), illetve profilált (VII. t. 12). Ilyen edényekhez tartozó további két oldaltöredék is van a leletek között.

Elég gondos kidolgozású, de vastagfalú (1,3 cm) és szemcsés anyagú, piros színű nagyobb edény oldalrésze képviseli a következő típust. Jellemzősége még, hogy ívesen bekarcolt, párhuzamos vonalakból alkotott szalag díszíti a felületet (VI. t. 4). A leletek között van egy szabálytalan hasáb formájú (12,2 cm hosszú) fenéklő. Metszetének méretei $3,8 \times 2,3 \times 3,5 \times 2,2$ cm (2. kép 9). Erről a lelőhelyről való egy csontfésű fogantyúja. A megmaradt peremrése íves formájú (VIII. t. 1). A jelenlegi peremrészén 11 kis lyuk maradványa látható. A gödörből szarvasmarha borda, kandisznó agyara és két őzágancs is kerültek elő.

29. *lelőhely*. Kerek alaprajzú gödör, átmérője 300 cm. A feltört talajvíz miatt nem lehetett kiásni. Az északi oldalán közel a gödör széléhez cölöplyukakat figyeltek meg. A két felső ásónyomból ebbe a korba tartozó cserepek és egy aláhajlítottlábú bronzfibula kerültek elő (VIII. t. 2a—b). Úgynevezett magyar típusú, egyszerűbb kivitelű aláhajlítottlábú fibula. Felső hurkolású, négytekeres. Az aláhajló lábból kinyúló sodrony nyolcszor csavarodik a kengyel tövére. A kengyel másik végét, továbbá a láb két végét egy-egy haránt húzal díszíti. Tüje hiányzik.

30. *lelőhely*. Négyyszögletes ház (5. kép 5). Méretei 110×260 cm. A rövid falak iránya Ék—Dny. A ház nyugati sarkán volt az egyik 50 cm átmérőjű gerendahely. Itt az alap rongált. A másik gerendahely nyoma a ház északi sarkán kívül esett. A cölöplyukak töltéklétföldje világosabb színű volt a kis kunyhó fekete töltéklétföldjénél. Ebből három apró cserép került ki.

31. *lelőhely*. Fent 140×150 , 100 cm mélységben 60×70 cm átmérőjű gödör. Nagymennyiségű, kisebb-nagyobb homokkő darab és kavics volt benne. Ezeken tüzelési nyomokat észleltek. Az előkerült cserépanyag kétségtelenné teszi, hogy a gödör a szóban forgó korban volt használatban. Teljes kibontását a feltört talajvíz megakadályozta.

32. *lelőhely*. Hengeres gödör. Átmérője 100, mélysége 150 cm. Töltéklétföldjéből kerültek elő: 1. Szemesesanyagú, barna színű, durvább edény oldalrésze. 2. Szürke, korongon készült, nagyobb edény oldalrésze, La Tène jellegű. 3. Világosvörös fenéklő töredéke, téglafarmájú lehetett. Méretei: $6,3 \times 5,1 \times 2,1$ cm. Az itt tárgyalt korhoz tartozása kétséges.

33. *lelőhely*. 100 cm átmérőjű gödör. Mélysége 200 cm. Sűrűn és tömötten színültig volt tele kiégett sártapasztöredékekkel. Belőle mindössze egy világosvörös edény oldaltöredéke és egy kúp alakú világospiros színű nehezék kerültek elő.

34. *lelőhely*. 70 cm mélységben 60 cm átmérőjű tűzhely. Két, kis csészéből származó töredék került ki belőle.

35. *lelőhely*. Szabálytalan alakú hármass gödör (3. kép 2). A legnagyobb gödör ovális formájú és 300 cm átmérőjű. A hozzácsatlakozó két félkör alakú gödör sekélyebb (5. kép 1). Úgy látszik, hogy a három gödör különböző korban létesült és egymásba vájták őket. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy az igen kevés cserépanyag között a császárkoriakon kívül duzzadt peremű, seprődszerű, kelta csőbör peremtöredéke is előfordult, sőt péceli cserepeket is találtak. Császárkoriaknak látszanak az alábbiak: 1. Durva anyagú, feketés szürke színű, nagyobb urna fenékrésze. Erősen öblösödő lehetett, fenékátmérő 10,4 cm. 2. Téglaapiros, szemcsés anyagú, durva kidolgozású fazék fenékrésze. 3. Téglaapiros, jól iszapolt nagy edényfenék (?) töredéke. A töredék szélén félkörösen kidomborodó szalag halad körbe. 4. Durva anyagú, szürke színű, csonkakúpos (?) tál peremrése. A perem alatt függőlegesen bemélyített erős bevágások látszanak. 5. Vöröses színű, duzzadt peremű agyagesőbör perem- és oldalrésze. Az oldala függőleges, párhuzamos rovatkolásokkal van tagolva. Ez lehet La Tène-kori is.

36. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör (5. kép 7). Átmérője 140 cm. A felső részében sok apró átégett sártapasztöredék volt. Egyéb leletei a következők: 1. 1,5 cm vastag falú, halványvörös színű, nagyméretű edény oldalrésze. Mérete $26 \times 27,5$ cm. 2. Vörhenyes barna színű, szemcsés anyagú edény peremes oldalrésze. 3. Durva anyagú, fekete edény közepes nagyságú fenéktöredéke. 4. Szürke színű, jól kidolgozott, szabadkézzel készült edény oldalrésze. 5. Vörhenyes, durva, 1,3 cm vastag falú edény behajló peremrése. 6. Szemeses anyagú, fekete színű edény oldaltöredék. A felületen bekarcolt párhuzamos hullámvonaldísz van. 7. Szemeses anyagú, elég gondos kidolgozású, fekete színű kis edény össze nem állítható töredékei. Pereme alig észrevehetően hajlik ki. Az edényke maga kissé öblös lehetett. 8. Egy pár vaddisznó agyar (IX. t. 8). 9. A gödör felső részéből munkált lólabárcsontok (csiszoló csont). Kistermetű, keleti lófajtaé lehetett (VII. t. 2). 10. Munkált szarvaságancs darab (VIII. t. 7). A szélein mindenütt meg van faragva. A VIII. t. 6. ábráján látható csontfésű típus készült belőle. 11. A gödör oldalából vasfűrész töredékei (VII. t. 1). Jelenlegi hossza 27,3, szélessége 4,4 és 5,4 cm. 12. Faveder két vasabroncsa (XII. t. 3, 7—12). Az egyik 2 cm széles, lapos vaslemezből készült, tíz töredéke maradt meg. A másiknak metszete alacsony háromszögforma. Nyitott, kb. 10 cm hosszú darab hiányzik. Jelenlegi formájában kissé ovális, méretei $22,4 \times 23,6$ cm. 13. Grafitosan csillogó felületű, széles szájú edény (VI. t. 17). Finom munkálású, korong nélkül készült. Nyakhajlásában borda fut körbe. A borda és az éles hasasodás közti oldalrészen függőlegesen álló, oválisan elnyúló ujjhegybenyomások követik egymást. A hasasodás alatt mély, két ujjnyi széles, függőleges barázdák tagolják. Hólyagos dísznek is mondhatnánk. Talpa profilált.

37. *lelőhely*. 60 cm átmérőjű kerek tűzhely.

38. *lelőhely*. Szabálytalan négyszög formájú, földbe mélyített ház. Délkeleti oldalának hossza 650 cm. A ház-alapot a feltört talajvíz miatt nem lehetett teljesen kibontani. Az egyik hosszú fal mellett tűzhely nyomait észlelték. Cserépanyaga egyöntetű, legjelentősebb lelete egy csontfésű (VIII. t. 6). Maga a fészűrész három csontlemezből készült. Az ezeket befogó két csontlap közepén félkörös fogórész emelkedik ki. Ez utóbbin kisebb-nagyobb bekarcolt pontkörös díszek vannak. A téglalap formájú másik rész szegélyét két-két bemélyített párhuzamos egyenes kíséri. Négy helyen alkalmazott 3—3 aklaszeg erősíti a fésűt össze.

39. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör (5. kép 8). Alsó átmérője 130 cm. Töltelékföldje tele volt törmelékes, égett sártapasztöredékekkel. Egészen apró cseréptöredékek voltak még benne.

40. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör (5. kép 4). Átmérője 125, mélysége 210 cm. Leletei: 1. 1,2—1,6 cm vastagfalú nagy agyagveder oldalrész, halványpiros színű, korongon készült. Díszítése teljesen egyezik az V. t. 15. ábra töredékével. 2. Állatcsontok: juh vagy kecske koponyacsontja és orsócsontjának egy darabja; házisertés sípcsontja. 3. Pelyvás agyagból készült, téglapiros, gúla alakú nehezék (VII. t. 11). 4. Igen oxidált vaspálcatöredék. Hossza 14,5 cm (IX. t. 4).

41. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör. Átmérője 170, mélysége 190 cm. Szórványosan előkerült cserepek mellett vassarló vasnyele a penge kis töredékével került elő (IX. t. 5).

42. *lelőhely*. Szegletes hossznegyszög alakú ház (3. kép 6), sarkai enyhén le voltak kerekítve. A ház kisebb nyugati részét nem tudtuk feltárni. Formája azonban az agyagos talajban így is jól kirajzolódott. 112 cm-re volt a földbe mélyítve, alapjának méretei 350×400 cm. A házalapot 80 cm mélységben megnyesték s az oldalfal szélén vörösré égett sáv húzódott; a fal mentén a legtöbb helyen még megvolt. A töltélföld eltávolítása után kiderült, hogy a függőleges falon a ház keleti sarkában az átégés vastagsága 8—10 cm, a többi helyeken csupán 1—2 cm, sőt ennél is gyengébben látszott. Az átégés a padlószinten 20—30 cm szélességben majdnem összefüggően kísért a falakat. A keleti sarok erősen átégett földje származhatott tűzhelytől, bár nem mutatja a tűzhely szokott formáját. A többi rész esetében tűzhelyről nem lehet szó. A fal és a padlószint azt teszi valószínűvé, hogy a nedvességgel szemben védekeztek a fal átégetésével. A ház középső részén a padló le volt taposva; sározás, kiégetés nyomát nem lelték. Felmerülhet az a gondolat is, hogy az említett égett részek nem a ház leégésekor keletkeztek-e? Ennek az a megfigyelés mond csupán ellent, hogy a padló mindenütt a fal mentén volt átégve. A ház északkeleti hosszabb fala közepénél, belül a házban, a falhoz csatlakozó kerek ásott cölöplyuk volt. Átmérője 37 cm, mélysége a padlószint alatt 30 cm. A ház tetőszerkezetét tartó másik gerenda helye a ki nem ásott részben lehetett. 1. A ház déli sarkában 12 db. nehezék volt, a déli fal mellett egy méter hosszúságban voltak egymás mellé helyezve. Csonkakúp alakúak, átlagos magasságuk 13, alapjuknak átmérője kb. 12 cm. Valamennyi át volt lyukasztva (VII. t. 3). Az apró égett sártapasztöredékekkel kevert zsíros humuszól 80 cm mélységtől kezdve kerültek elő kerámiai töredékek. 2. Szürke színű, jól iszapolt, korongon készült, behajló peremű tál peremes oldalrész. A perem a behajlásnál vastagodik (kb. 1,4 cm; VII. t. 4. és 3. kép 12). 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény oldalrész. Vízszintesen haladó, besimított párhuzamos vonalkázás díszíti (XII. t. 4). 4. La Tène jellegű. 4. Szemeses anyagú, fekete színű, valószínűleg korongon készült, erősen kihajló peremű edény peremes oldalrész (VII. t. 8). A váll magasságban vízszintesen körbefutó párhuzamos bordázás díszíti. 5. Piszkos szürke színű, szemeses anyagú, korongon készült, valószínűleg fazék formájú edény fenékrész (XII. t. 1). 6. Szemeses anyagú, barna színű, durva munkálású, kissé kihajló peremű fazék peremes oldalrész, valószínűleg repedten is használták, erre vall a perem alatt, a széléhez közel fúrott lyuk (VII. t. 9).

43. *lelőhely*. Két, ovális alakú egymásba vágott gödör. A nagyobbik vágta át a kisebbet, mélységük 137, illetve 168 cm. Mindkettőből azonos jellegű kevés cserépanyag került ki; elszórtan égett sártapasztöredékeket is találtak.

44. *lelőhely*. 50×60 cm átmérőjű szabálytalan gödör. Mélysége 70 cm. Leletek nem voltak benne.

45. *lelőhely*. Hengeres falú gödör, méretei nem voltak felvehetők.

46. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör, méretei nem voltak felvehetők. Töltelékföldjében igen apró, nád- és vesszőlenyomatok égett sártapasztöredékek voltak.

47. *lelőhely*. 200×200 cm méretű, 118 cm-re mélyített kis kunyhó. Déli része kerekén záródik, többi része szegletes. Sem körülötte, sem benne tartógerenda nyomát nem találtuk. Lehet, hogy eredetileg e gerendák csak a jelenlegi humuszig nyúltak le és a cölöplyukak emiatt nem voltak megállapíthatók. A kunyhóból elég sok nádlenyomat sártapasz, széles peremű, nagyméretű agyagveder töredék és más típusú, szemeses iszapolású cseréptöredék került elő.

48. *lelőhely*. Kemence. Csak az északi fala maradt meg, többi részét elhordták. Földbevált típus, nagysága 85×90 cm, 90 cm mélyen volt. A kemence falában az égés 38 cm magasán látszott, oldalfala 6—8, alja 10—13 cm-re égett át. A kemence aljának délkeleti részén 30×40×15 cm méretű követ találtak. Itt lehetett a kemence nyílása.

49. *lelőhely*. Kettős gödör. A gödörök töltelékföldjének színe azt mutatta, hogy nem egyidősek. A kisebbikből a péceli kultúrához tartozó, a nagyobbikból császárkori cserepek kerültek elő.

50. *lelőhely*. 220×250 cm méretű kis kunyhó. Mélysége 119 cm. Déli része kerek alaprajzú, a többi szegletes. Kevés nádlenyomat sártapasz és néhány cserép volt a töltélföldben.

51. *lelőhely*. 96 cm mélyen 50×80 cm átmérőjű, szabálytalan árokszerű beásás. Töltelékföldjének színe egyezett a többi gödörével. Leleteket nem találtak benne.

52. *lelőhely*. Ovális alaprajzú, méhkas formájú gödör. Mélysége 167 cm. Leletanyag nem volt benne.

53. *lelőhely*. Szabálytalan gödör, méretei nem voltak felvehetők.

54. *lelőhely*. 62 cm mélyen, 75 cm átmérőjű tűzhely, kemence alja is lehetett. Teljesen elhordták, csak a kiégett nyoma mutatta a formáját.

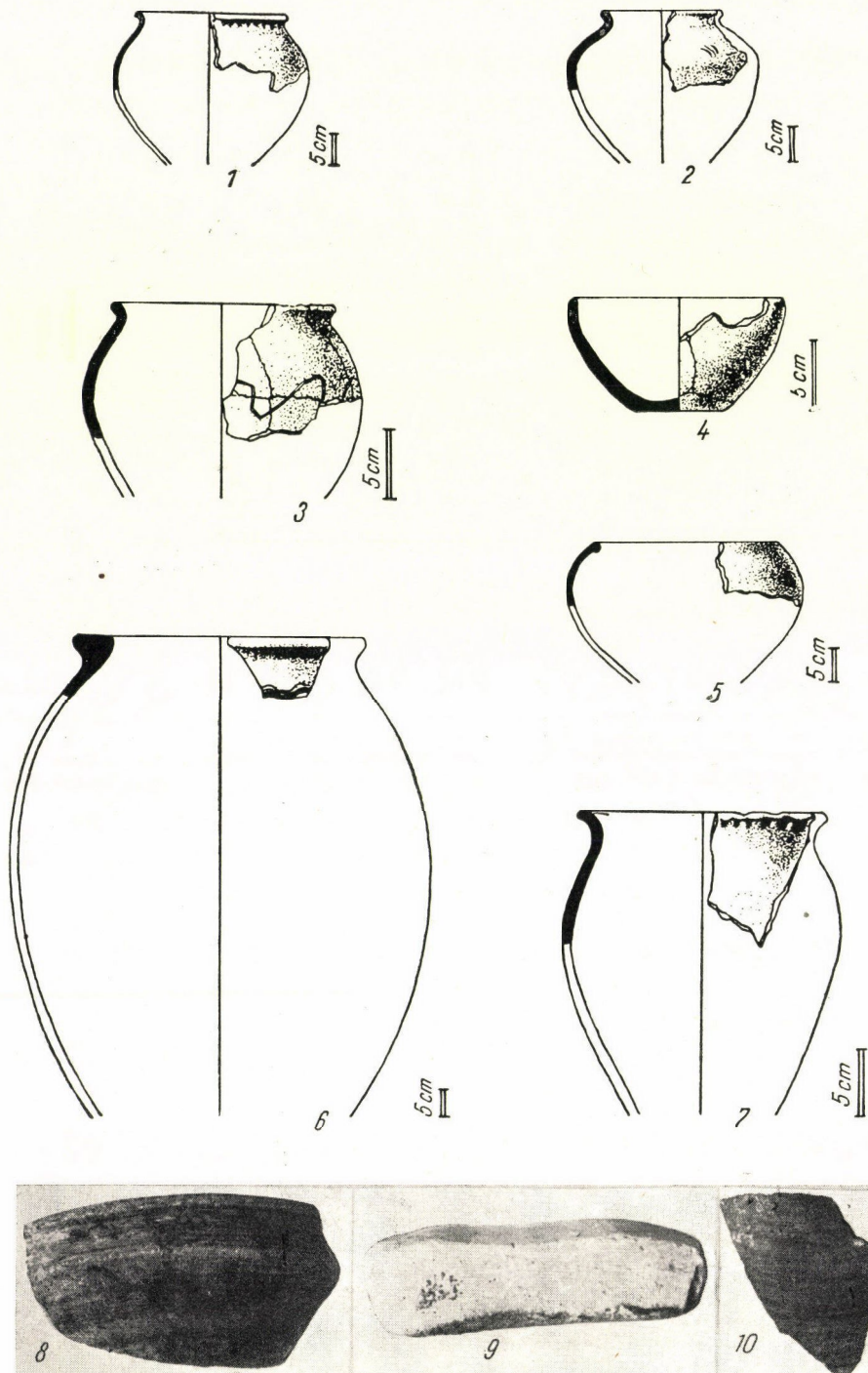
55. *lelőhely*. 50×60 cm átmérőjű hengeres gödör, mélysége 75 cm. Leletek nem voltak benne.

56. *lelőhely*. 50×55 cm átmérőjű gödör, mélysége 71 cm. Leletek nem voltak benne.

57. *lelőhely*. Nagyobb kunyhó. Alapjának déli része kerek, a többi szegletes formájú. A mélyítés a homokrétegit terjedt. Porhanyós töltélföldjéből sok durva cserép került elő: vannak közöttük ujbenyomások díszítésűek, azután jó kidolgozású bordadíszes cserepek, továbbá kihajló peremű tálak töredékei. Talán erről a lelőhelyről való a VI. t. 16. számú edény. Finoman kidolgozott, grafitosan csillogó felületű kisebb edény, fenék felé szűkülő alsó részét függőlegesen haladó, ujnyi széles kettős barázdák tagolják. Nyaka kissé ívelt, pereme enyhén kihajlik, korong nélkül készült. A töltélföldben állatcsontok is voltak.

58. *lelőhely*. 140×150 cm átmérőjű gödör. Kevés szemeses anyagú nagyobb edényhez tartozó töredék és sártapasztöredékek kerültek belőle elő.

59. *lelőhely*. 80×90 cm átmérőjű, ovális metszetű gödör. Leletei az alábbiak: 1. Feketésbarna színű, durva anyagú fazék kihajló peremes oldalrész (VII. t. 13). 2. Barna színű, durva anyagú fazék kihajló peremes oldalrész (X. t. 9). 3. Halványpiros, vastagfalú (1,4 cm) korongon készült, nagyméretű agyagveder oldalrész. Hullámvonalas sávok között függőlegesen haladó tüzdelt pálcaszerű díszek vannak (X. t. 15). Két töredék maradt meg. 4. Durva anyagú, barnásfekete színű, kihajló peremes edény oldalrész. A nyakhajlásban két párhuzamos bekarcolt vonal díszíti (X. t. 4). 5. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, úgy látszik vállmagasságig öblösödő nagyobb edény peremes oldalrész. A tölcés perem kissé duzzadt, a nyakhajlásban, a borda alatt besimított kettős hullámvonaldísz látható, a két vonal dísz egymástól ugyancsak besimított körbefutó egyenes választja el (X. t. 6). 6. Szürkéspiros, jól iszapolt, vastag falú (1,4 cm) korongon készült nagy agyagveder oldalrész. Függőlegesen elhelyezett, tüzdelt zeg-zug vonalak díszítik (XIV. t. 1). 7. Vörösré színű, korongon készült, vastagfalú (1,5 cm) agyagveder peremes oldalrész (X. t. 7). Erősen mélyített hullámvonaldíszek egymással párhuzamosan futnak körbe a perem alatt. Pereme vízszintesen képezett, de erősen rongált. 8. Barna színű,

2. kép. Ózd-Stadion. 1, 6—7: 83. lelőhely. — 2, 5: 98. lelőhely. — 3—4: 92. lelőhely. 8—10 = 1:2
Fig. 2. Ózd-Stadion. 1, 6—7: 83° site. — 2, 5: 98° site. — 3—4: 92° site. 8—10 = 1:2

szabadkézzel készült, közepes minőségű, behúzott peremű tál töredéke (VII. t. 12).

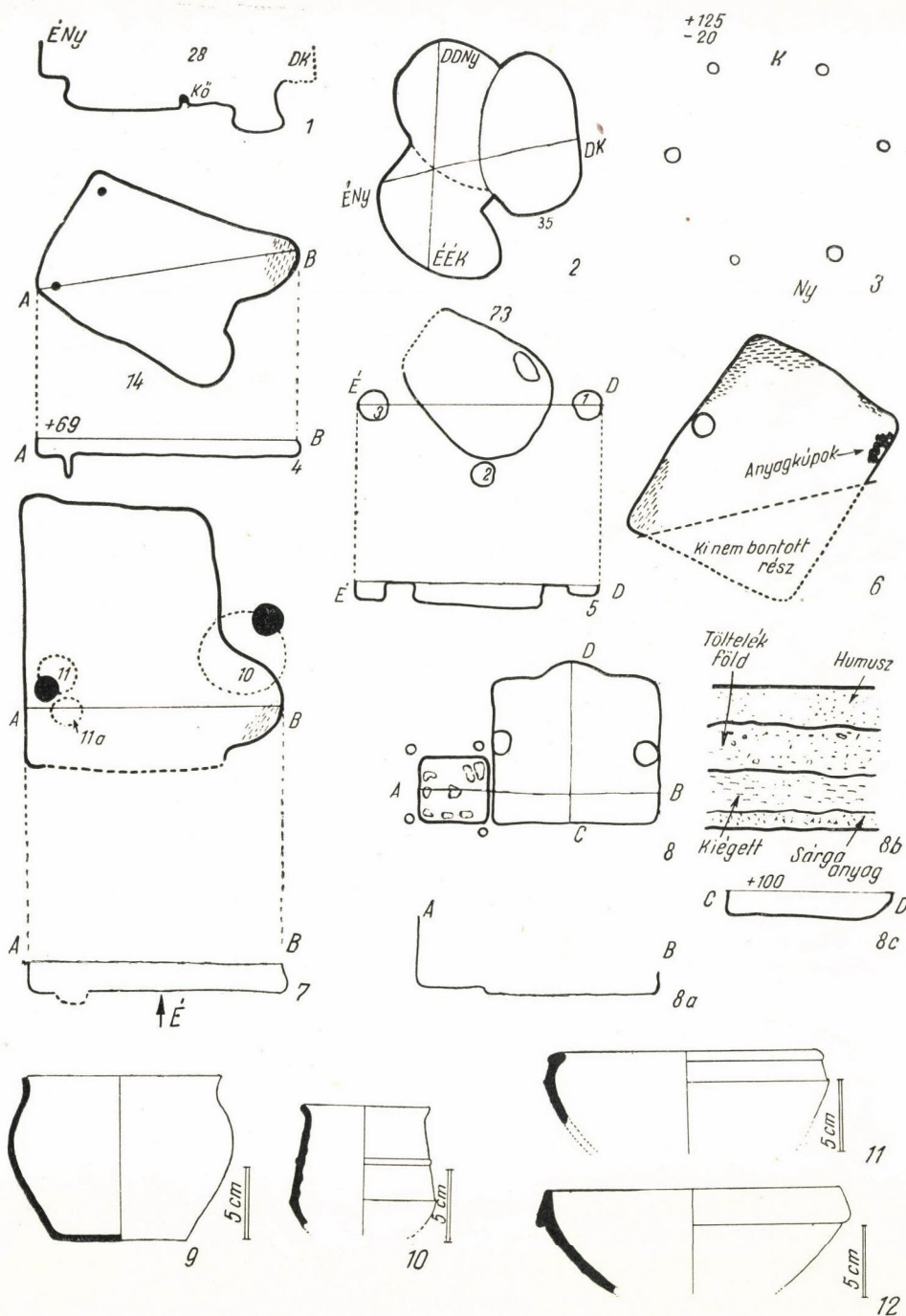
60. lelőhely. Kunyhó, alapterülete 170×200 cm; az északi rövidebb fala félkör alakú. Leletek nem voltak benne.

61. lelőhely. 180×210 cm átmérőjű gödör. Az igen kevés anyag között, amely belőle előkerült, durva edényalj töredék és szürke cserép is volt.

62. lelőhely. Kissé lekerekített sarkú, négyszegletes ház (5. kép 2). Méretei 270×400 cm, 80 cm-ig volt mélyítve. Padlózat egyenes. A ház délkeleti részén 80×100 cm átmérőjű, méhkas formájú verem van.

A gödör mélysége 160 cm. Tele volt vastag, vesszőlenyomatú, égett sárgapasztötredékekkel. Innen került elő a VIII. t. 4. ábrán látható fekete színű, lapos aljú, félgömbös orsógomb. Ezen a lelőhelyen fekete színű, grafitos edénytöredéket is találtak.

63. lelőhely. Hengeres falú gödör. Mélysége 130 cm. Kevés cserép és állatcsont töredéken kívül innen való a IX. t. 1. ábráján bemutatott bronzból készült szíjelosztó. Fogantyúja tagolt és át van lyukasztva. A korong formájú alsó részhez van szegecselve és forrasztva az a szabálytalan formájú bronzlemezke, amelyre az egymást keresztező szíjelosztó bronzhuzalok vannak forrasztva.

3. kép. Ózd-Stadion. 1, 9: 28. lelőhely. — 2: 35. lelőhely. — 3: 95. lelőhely. — 4: 14. lelőhely. — 5: 73. lelőhely. — 6, 12: 42. lelőhely. — 7: 11. lelőhely. — 8: 96. lelőhely. — 10—11: 64. lelőhely
Fig. 3. Ózd-Stadion. 1—9: 28° site. — 2: 35° site. — 3: 95° site. — 4: 14° site. — 5: 73° site. — 6, 12: 42° site. — 7: 11° site. — 8: 96° site. — 10—11: 64° site

64. lelőhely. Kunyhó. Északi fala lekerekített, többi oldalfala egyenes. A kunyhó méretei 220×270 cm. Padlózata a mai felszín alatt 102 cm-re volt. A ház délkeleti sarkában 30×40 cm átmérőjű ovális alakú átégett tűzhelyet találtak. A letaposott padló jól felismerhető volt. A nagymennyiségűnek mondható cserépanyag a padozatszint fölött ásonyomból került elő. E keramikuss anyag korongolt része világosabb és sötétebb szürke színű, jól iszapolt. Ami a formákat illeti, két táltípus figyelemre méltó. 1. Csonkakúpos alsórészhez hengeres, illetve középen kissé befelé ívelő hengeres felsőrész és

kihajló perem járul (X. t. 12., kiegészített rajzát lásd VI. t. 14). Három ilyen típusú tál töredékei kerültek elő. 2. Behajló peremű tál, a behajlásnál éles törésű a forma. A perem itt is duzzadt, éppen úgy, mint az előző típusnál. A felső rész tagoltnak mondható (2. kép 8, rajzban kiegészítve 3. kép 11). 3. Mélyen és élesen hasasodó pohárforma képviseli a következő edénytípust. Pereme kihajlik (X. t. 1., rajzban kiegészítve 3. kép 10). Magas, középen körbefutó bordával díszített oldala hengeres, talán felfelé kissé szűkülő. 4. Nagyobb edény (urna) oldalrészét mutatja a 2. kép 10. ábra töredéke, víz-

szintesen körbefutó besímitott vonalkázás díszíti. 5. Talán korongolt az az edénytöredék is, amelyet a X. t. 14. ábrán látunk. Érdekes, mert felülete grafitos bevonású, függőlegesen haladó mélyített vonalak osztják mezőkre.

A korong nélkül készített edénytöredékek is több változatot mutatnak: 6. Jellegzetes a X. t. 2. ábra világosszürke színű, 1,2 cm vastag falú, nagyobb méretű edény oldalrésze. Az oldalt, benyomott egyenlő szárú keresztkeblből álló sáv díszíti. 7. Jobb minőségű, a XIII. t. 5. számú peremes oldalrész töredék, a perem kihajlik, teste gömböcs formájú (a 28. gödörből származó VII. t. 10. és 3. kép, 9. számú edény típusához tartozik). Sárgás-szürke felülete csillogó. 8. Barna színű, durva anyagú és munkálású egy kisebb (VII. t. 7) és egy nagyobb (X. t. 8) bögrétöredék. Kihajló perem és enyhén öblösödő test a jellemzőjük. 9. Szürke színű, nagyméretű, durva anyagú és munkálású edény kihajlóperemes oldalrészét mutatjuk be a X. t. 10. ábrán. A vállát, úgy látszik, mélyített körbefutó vízszintes vonal díszítette. 10. A házból való egy piszkosbarna színű, kettős csónakúp formájú, durva orsógomb (VIII. t. 8). 11. Jellemzője a lelőhelynek a VI. t. 15a—b ábrákon látható orsógombtípus. Alacsony hengeres alsó és kúpos formájú a felső része; színe sötétszürke. Alapja a lyuk felé mélyített. Az itt levő felület szabálytalanul bekarcolt zegzugszerű vonalkázás díszíti (VI. t. 15b). 12. Az előbbivel egyező típusú világosszürke orsógomb (IX. t. 10c). A homorodó alapszegélyét pontors követi, ezen belül négy poncolt sorokból álló svasztika díszíti az orsógomb alját (IX. t. 10a—b). 13. Kőrőmbenyomásos díszű, szabadkézzel készült, elég jól munkált edénytöredéket mutat a X. t. 13. ábránk. Grafitmázának látszik.

65. *lelőhely*. 150×160 cm átmérőjű gödör, benne állati csontok és csiszoló csont voltak.

66. *lelőhely*. 110×165 cm átmérőjű gödör. Említésre méltó lelet nem volt benne.

67. *lelőhely*. Kunyhó. Alapjának északkeleti része félkörös, a többi kissé szabálytalan négyszög (5. kép, 3). Alja egyenetlen. Keleti részében 175 cm mély és 90 cm átmérőjű verem volt.

68. *lelőhely*. 150×170 cm méretű gödör, említésre méltó leletek nélkül.

69. *lelőhely*. 40×50 cm átmérőjű gödör (cölöplyuk?), mélysége 82 cm.

70. *lelőhely*. 90—110 cm átmérőjű gödör; említésre méltó lelet nem volt benne.

71. *lelőhely*. 120×160 cm átmérőjű, szabálytalan formájú gödör. Leletek nem voltak benne.

72. *lelőhely*. 100×120 cm méretű gödör, mélysége 137 cm; leletek nélkül.

73. *lelőhely*. Lekerékített sarkú, szabálytalan négyszög formájú kunyhó. Méretei 140×285 cm, padlózata 125 cm mélyen volt. Alja igen enyhén homorú, sárga agyag, határozott padlószint nem igen látszott. A kunyhó hosszú falának irányba kb. Ék—Dny. Az északkeleti rövid fal a nyomokból ítélve egyenes lehetett. A kunyhón kívül a sarkoknál egy-egy (összesen három) ázott cölöplyukat találtak. Az egyik 15, a másik 20, a harmadik 33 cm mély volt. A negyedik cölöplyuk nagy részét a földkitermeléskor, már előzőleg elhordták. A déli részen az ovális alakú átégett folt jelezte a tűzhely helyét. A töltelékföldben elszórtan szürke cserép- és sártapasztöredékek kerültek elő. Az edénytöredékek között volt: 1. Finoman iszapolt, korongon készült, piros színű edény oldaltöredéke. 2. Szemcsés anyagú, barna színű, szabadkézzel készült durvamunkálású edények fenék, perem és oldalrészei, 8 db. 3. Finomabb iszapolású, szabadkézzel készült, szürke színű, nagyobb edények oldalrészei, 2 db. Az egyiknek felülete csillogó.

74. *lelőhely*. Hengeres falú gödör, átmérője 90×100, mélysége 115 cm. A fenék nem ért le a homokos altalajba. Leletek nem voltak benne.

75. *lelőhely*. 90×100 cm átmérőjű gödör, mélysége 130 cm. Az alábbi cserépanyag került belőle elő: 1. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edények fenék- és oldalrészei, 6 töredék. 2. Szürke színű, szemcsés anyagú, valószínűleg korongon készült edények oldalrészei (2 db).

76. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör. Felső átmérője 80, fenékatmérője 100, mélysége 120 cm. Töltelékföldjében bedobált, nagy darabokból álló sártapasztöredékek nagy mennyiségben voltak. Kerámia töredékek nem kerültek belőle elő.

78. *lelőhely*. 80×100 cm átmérőjű gödör. Említésre méltó leletek nem voltak benne.

79. *lelőhely*. Szabálytalan gödör. Átmérője 250×300, mélysége 120 cm. Cserépanyag nem volt benne.

82. *lelőhely*. Ovális metszetű gödör. Átmérője 175×230 cm, a fenék egyenetlen. Jellegzetes az ebből a gödörből előkerült szürke színű, vastag falú, nagyméretű agyagveder, vízszintesen és tagoltan képezett peremrésze (X. t. 3).

83. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör. Töltelékföldjéből elszórtan sártapasztöredékek kerültek elő, cserépanyag is bőven volt benne. Az előkerült anyagban négy kerámiai típus mutatható ki. Jelenkeznek a nagyméretű, széles, vízszintesen képezett és tagolt peremű agyagvedrek, illetve hombárok töredékei: 1. Halványpiros, vastagfalú, nagyméretű, korongon készült agyagveder peremes oldalrésze. A perem alatt négy vízszintesen és egymással párhuzamosan haladó mélyített vonal van (XI. t. 4). A perem széles, vízszintesen képezett és tagolt. 2. Szürke színű, vastag falú (1,2 cm), nagyméretű agyagveder peremes oldalrésze (XI. t. 9). A széles perem vízszintesen képezett és tagolt; a nyakhajlás alatt négyszeres, egymással párhuzamos, bekarcolt hullámvonalak haladnak vízszintesen körbe (2. kép 6). 3. Piszkos piros színű, jól iszapolt, korongon készült (?) nagy agyagveder vízszintesen képezett tagolt peremrésze (XI. t. 10, 4. kép 7). A nyakhajlás alatt négyszeres, egymással párhuzamos bekarcolt vonaldísz fut körbe. 4. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagy agyagveder erősen duzzadt peremrésze (XI. t. 5; 4. kép 8). 5. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagy agyagveder fenék-része.

Durva anyagú, fazék formájú edények töredékei adják a következő típust: 6. Durva anyagú, szabadkézzel készült, pirosasbarna színű edény peremes oldalrésze (XI. t. 7; X. t. 1). A perem alatt ujjhegy benyomások alig észrevehetően tagolják. 7. Durva anyagú, feketésbarna színű, szabadkézzel készült edény peremes oldalrésze (XI. t. 1; 2. kép 7). A perem alatti ujjhegybenyomások dísz itt is ismétlődik. 8. A harmadik kerámiai típust képviseli a XI. t. 2. számú edényke (kiegészítve a 4. kép 3. ábrán). Finoman iszapolt, fekete színű, csillogó felületű, gömbölyű edényke. Pereme kissé kihajló. A nyakhajlásban bekarcolt vonal halad körbe. Ez alatt, az edény felületét vízszintes sorokban haladó tűzdelések borítják. A negyedik kerámiai típust a szürke vagy piros, korongon készült kis és közepes méretű edények töredékei adják. Sajnos teljes formát a töredékek alapján nem tudunk rekonstruálni. 9. Téglapiros, jól iszapolt, korongolt füles edény fülcsónkos oldalrésze (XI. t. 6). 10. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, közepes nagyságú edény bordásdíszű oldal- vagy fenék-része (XI. t. 3). 11. Szabálytalan, de kettős csónakúp formájú lapos orsógomb. Halványpiros színű és durva munkálású (IX. t. 9). 12. Kampósan meghajlított fejű, bronz tű (IX. t. 6). A tű csavart. 13. Vásvilhegy, köptüs, igen oxidált állapotban (XII. t. 6). Hossza 11,6 cm.

85. *lelőhely*. 60×70 cm átmérőjű, 98 cm mély, szabálytalan hengeres formájú gödör. Leletek nem voltak benne.

86. *lelőhely*. Méhkas formájú gödör. Fenékatmérője 110×120 cm, mélysége 158 cm. Az alábbi jellegzetes anyag volt benne: 1. Téglapiros, finoman iszapolt, korongon készült nagyobb edény oldalrésze. 2. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb agyagveder oldalrésze. 3. Szemcsés anyagú, durva munkálású, szabadkézzel készült, barna színű, különböző nagyságú edények kihajló peremű oldalrészei, 4 db; ugyanilyen edények különböző méretű fenék (3 db) és oldalrészei (24 db). 4. Szemcsés anyagú, durva munkálású, barna színű tál behajló peremrésze. 5. Szürke, szemcsés iszapolású, szabadkézzel készült (?) nagyobb edény (1,1 cm vastag) 5 db oldalrésze. 6. Finomabb munkálású, sza-

bad kézzel készült nagyobb edény oldalrészé; felülete csillogó. 7. Sárga színű, jól iszapolt, korongon készült kisebb behajló peremű tál peremtöredéke.

87. *lelőhely.* Hengeres falú, 135×150 cm átmérőjű gődör, mélysége 185 cm. A fekete töltéskőből leletanyag nem került elő.

88. *lelőhely.* Méhkas formájú gődör. Felső átmérője 95×100 , az alsó 100×125 , mélysége 140 cm. Leletei: 1. Korongon készült, szürke színű, különböző méretű edények fenék- (XII. t. 5) és oldalrészei (4 db). 2. Barna színű, szabadkézzel készített, kissé behajlóperemű tál töredéke. Csonkakúp formájú volt, durva munkálású, felülete kissé csillogó. 3. Feketésbarna színű, csillogó felületű, csonkakúp formájú tál töredéke. Peremének képzése a 2. számú tálvál egyezik, de a 3. számú valamivel nagyobb (VII. t. 5). 4. Szemcsés anyagú, barna színű, szabadkézzel készült, nagyobb öblös edény kihajlóperemes oldalrészé (XII. t. 2). Ugyanilyen edények oldalrészéi (27 db) és 3 kisebb perem töredéke került még a gődörből elő. 5. Finomabban iszapolt, szemcsés anyagú, fekete és barna színű edények perem- (VII. t. 6; XII. t. 13), fenék- (1 db) és oldalrészei (2 db).

90. *lelőhely.* Ovális metszetű gődör. Hosszabbik átmérője 150 cm. Feneke egyenetlen, nem tudták teljesen feltárni.

92. *lelőhely.* Kissé lekerekített sarkú kunyhó, négyszögletes formájú, 50 cm-re volt lemélyítve. Méretei 320×400 cm. Nyugati részét nem lehetett kibontani. A hosszabb falak iránya K—Ny. A ház belsejében a keleti sarkához közel volt az ásott cölöphely. Átmérője 45, mélysége 50 cm a padlószinttől számítva. A ház padlószintje sima, letaposott. A töltéskőből előkerült kerámiai anyag jellegzetes darabjait az alábbiakban ismertetjük: 1. Szürke, grafitosan csillogó felületű edény oldalrészé. Úgy látszik vállmagasságban öblösödik, ugyanitt borda tagolja (XIII. t. 2), rekonstruált formáját a 4. kép 6. ábra mutatja. 2. Szemcsés anyagú, pirosas barna fazék oldal- és kihajló peremrészé. Vállmagasságban öblösödik és ugyanitt bekarcolt, szabálytalan hullámvonal díszíti. Valószínűleg szabadkézzel készült (XIII. t. 4; 2. kép 3). 3. Finoman iszapolt, halvány-szürke, korongon készült (?) edény karcsú fenékrészé (XIII. t. 7; 4. kép 2). Közvetlenül a fenék fölött szélesedik. 4. Szemcsés anyagú, téglapiros, behúzott peremű tál töredéke (XIII. t. 12; 2. kép 4), szabadkézzel készült. 5. Sötétszürke, jól iszapolt, korongon készült edény fenéktöredéke. Anyaga után ítélve La Tène urnához is tartozhatott. 6. Feketés szürke, elég jól iszapolt, szabadkézzel készült edények kihajló peremes oldalrészé (2 db). Felületük grafitosan csillogó (XIII. t. 11). 7. Barna színű, elég jól iszapolt, behajló peremű tál 4 db peremtöredéke. 8. Világosszürke, jól iszapolt, korongon készült, nagy agyagveder oldalrészé. Egy más derékszögben metsző, mélyített párhuzamos egyenes vonalak díszítik (XIII. t. 9). 9. Szemcsés anyagú, barna színű, korong nélkül készült nagyobb edények kihajló peremes oldalrészei, 3 db. Az egyiken ujjhegybenyomások dísz látszik (XIII. t. 3). 10. Szemcsés anyagú, barna színű, szabadkézzel készült, közepes nagyságú edények különböző méretű fenékrészei (10 db; XIII. t. 8). Ugyanilyen, de különböző nagyságú edényekhez tartozó oldalrészek is szép számmal vannak (21 db), egy közülük körömbenyomások díszű. 11. Szemcsés anyagú, durva munkálású, szabadkézzel készült, kissé behúzott peremű tálak peremtöredékei (3 db). 12. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, duzzadt peremű tál töredéke. A perem alatt éles borda tagolja (XIII. t. 6; 4. kép 5). 13. Elég jó munkálású, szabadkézzel készült, behúzott peremű tál peremes oldalrészé, színe szürkésbarna, csillogó felületű (XIII. t. 1; 4. kép 1).

93. *lelőhely.* Méhkas formájú gődör. Felső átmérője 120×130 cm. Néhány kevésbé jellegzetes cseréptöredék került belőle elő.

94. *lelőhely.* Szabálytalan formájú gődör. Felső átmérője 80×80 cm. Leletek nem voltak benne.

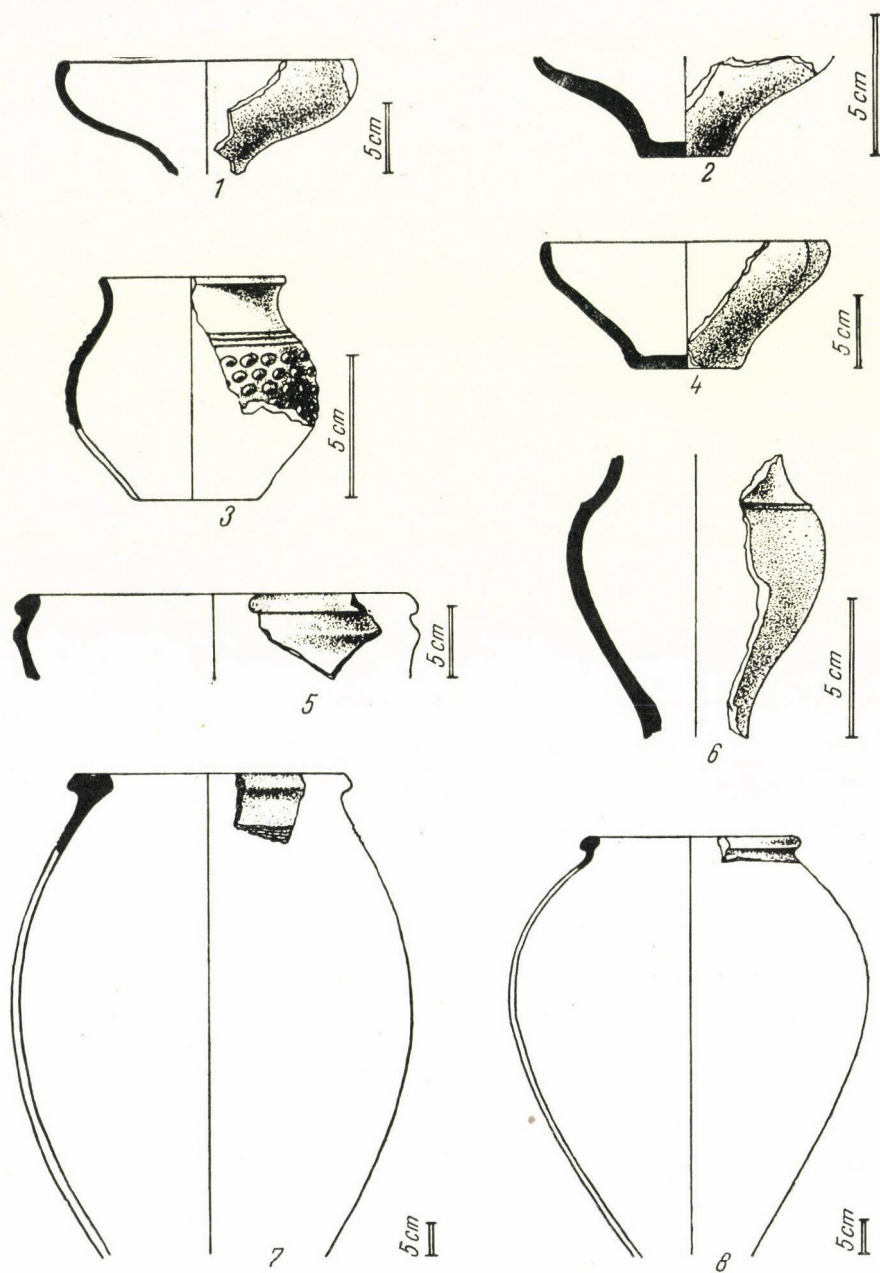
95. *lelőhely.* Kerek alaprajzú kunyhó (?) cölöplyukai (2. kép 3). 4×4 m²-es területen hat cölöplyuk körben helyezkedik el. A padozatszintet megállapítani

az elhordás miatt már nem lehetett, így csak a 145 cm mélységig nyúló, hegyes végződésű cölöplyukakat sikerült megfigyelni. Itt leletek már nem kerültek elő.

96. *lelőhely.* Négyszögletes ház a hozzátartozó külső kemencével (2. kép 8a). Az ugyancsak négyszögletes kemence nagysága 100×120 cm. A tűzhely mélysége a mai felszín alatt 135 cm. Sarkai lekerekítettek, alja nyolc lapos kővel volt kirakva. A kőlapok alsó és felső lapja kormos volt. A kőlapok alatt a kemence átégett alja 10 cm vastag (2. kép 8a, A—B metszet), szénréteg is volt rajta. A kőlapok tehát megújításul kerültek helyükre. Valószínűleg le voltak sározva. A töltéskőből kevés égett sártapasztöredék és néhány jellegzetes cserép került elő. A tűzhely fölötti rétegek szerkezetét a 2. kép 8b számú függőleges metszet mutatja. Legfölül humusz, utána töltéskő, majd 35 cm vastag átégett réteg, végül sárgás agyag. Úgy látszik, a tűzhelyet éppen úgy felülről mélyítették ki, mint a házat, ennek építésével egy időben. A fenéktől számított kb. 40 cm magasságig, úgy látszik, ki volt sározva. Tüzelőnyílása dél felé nézett. Körülötte, egészen közel a kemence sarkaihoz, egy-egy (összesen négy) 20—25 cm átmérőjű cölöplyukat találtak, amelyek 10—15 cm-re nyúltak az altalajba.

A házat majdnem teljesen elhordták s csak a formáját tudtuk megállapítani. Hossznégyszög alakú, a hossz tengelye észak—déli irányú. A kunyhó keleti fala középen félkör alakúan kiugrik. Valószínűleg itt volt a ház bejárata, ezt az itt készült menedékes feljáró is igazolni látszik (2. kép 8c számú függőleges metszet, amely az 1 m mélyen levő helyzetet mutatja; a D-nél levő metszetrész). A ház padozatszintje 12 cm-rel mélyebb a tűzhely aljánál. Az észak—déli rövidebb falak közepén a falrészsel érintkezve 45, illetőleg 40 cm átmérőjű, 27, illetőleg 32 cm mélységű belső ásott gerendák helyét találták meg. A ház padozatszintje sározás nélkül letaposott agyag. A ház töltéskőjének utolsó ásonyomából került elő egy gömbhasú csésze töredéke (XIII. t. 10), szabadkézzel készült, szürkésbarna színű, pereme enyhén szűkül. Szemcsés anyagú fazékhoz tartozó fenéktöredékek, behajló peremű tál peremtöredékek, ívelt nyakú, grafitos peremtöredék a ház korát a szóban forgó korbá utalja.

98. *lelőhely.* Szögletes kunyhó. Ebben az esetben sem sikerült feltárni az egész házat, mert a felső szintet már elhordták, csak 40 cm vastag töltéskő volt benne. Azonban ennek zavartalan kihordását sem tudtuk elvégezni. Ez a ház is földbe volt mélyítve, K—Ny irányban a hossza 315 cm. Fala 30—40 cm magasan volt lesározva, éppúgy kiégett, legalábbis a falak mentén, mint a 42. ház. Alja tapasztott, égésnyomok a padlózatot is kivehetők voltak. Cölöplyukat nem találtak. A töltéskő földben talált cserépanyag jellegzetes darabjait a következőkben ismertetjük: 1. Szürke színű, jól iszapolt, korongon készült tál peremes oldalrészé (XIV. t. 5). 2. Szemcsés anyagú, téglapiros színű, behúzott peremű tál töredéke. Szabadkézzel készült. 3. Elég jól iszapolt, szürke színű, csillogó felületű nagyobb edény oldalrészé, szabadkézzel készült. A hason két mélyített párhuzamos vonal halad vízszintesen körbe (XIV. t. 3). 4. Elég jól iszapolt, sötétszürke, szabadkézzel készült, kihajlóperemű öblös edény peremes oldalrészé; a vállon ujjhegybenyomás van (XIV. t. 9). Felülete grafitosan csillogó. 5. Szemcsés anyagú, korong nélkül készült nagyobb edények kihajlóperemes oldalrészei. Az egyik feketésbarna (XIV. t. 4), a másik téglapiros (XIV. t. 7). Ez utóbbinak vállán ujjhegybenyomások sor haladt körbe. További két peremtöredék feketésbarna színű. 6. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, közepes nagyságú edény domborodó oldalrészének töredéke. 7. Szemcsés anyagú, téglapiros színű (barnás foltokkal), behajló peremű tál töredéke. A fenékrész is hiányzik (XIV. t. 6). 8. Fazék perem- és oldalrészé. Szemcsés anyagú, 1,2—1,3 cm vastag falú. Vörhenyes színű, sötétbarnás foltokkal. Felső harmadban öblösödik (XIV. t. 2; 2. kép 2). A vállon három párhuzamos, vékonyan bekarcolt ívelt vonaldísz van. 9. Behúzott peremű tál vagy fazék peremrészé. Szabadkézzel készült, szürkésbarna, elég

4. kép. Ózd-Stadion. 1—2, 5—6 : 92. lelőhely. — 3, 7—8 : 83. lelőhely. — 4 : 98. lelőhely

Fig. 4. Ózd-Stadion. 1—2, 5—6 : 92e site. — 3, 7—8 : 83e site. — 4 : 98e site

jó iszapolású, csillogó felületű (XIV. t. 10 ; 2. kép 5). 10. Behúzott peremű tál töredéke, szabadkézzel készült, durva anyagú, vörhenyes színű, feketés foltokkal (XIV. t. 11 ; 4. kép 4). 11. Téglapiros-barnás színű, kettős csónkakúp alakú orsógomb, alsó része szinte hengeres (VIII. t. 5a—b). A fenékrészen függőleges mélyített vonallal kettéosztott háromszög minta van. A háromszög oldalai ugyancsak mélyített vonalakkal vannak képezve. A felső kúpos részen ugyanez a motívum kétszer ismétlődik. 12. Szabadkézzel készült, elég jó munkálású edény kihajló peremrése (XIV. t. 8). A felülete grafitosan csillogó.

99. lelőhely. Földbevéajt kemence. Átmérője 90 cm. Az alja nem volt lesározva, az átégett fenék 8 cm vastag. A méhkas formájú oldalfalon 28 cm magasságig maradt meg az 5 cm-re átégett föld. A töltélföldből néhány apró cseréptöredék került csupán elő.

101. lelőhely. Lefelé szűkülő, nagyjából mégis hengeres formájú gödör. Az alja közepén felfelé domborodik.

102. lelőhely. 130 cm mélyen tűzhely foltja. Már csak az átégett alja maradt meg.

103. lelőhely. Lefelé szűkülő gödör fenékrésze. Lelet már nem volt benne.

104. lelőhely. Hengeres gödör. Feltárására nem kerülhetett sor.

105. lelőhely. Szegletes alaprajzú kunyhó. Az első metszetben szabálytalan, téglalap alakú bevágás mutatkozott. Az első ásott gerendahely hegyesedő vége 35 cm-re nyúlik le a padozatszint alá. A második gerendahelyből csak a beásás foltja maradt meg. A második metszetben, amely az elsőtől nyugatra 140 cm-re készült, a padozatszint azonos az első metszetben talált padlószinttel, ti. mindkét helyen sík. A harmadik gerendahely a ház belsejében volt, 38 cm mélyen lehetett megfigyelni,

a vége nem hegyesedő. A negyedik gerendahely mélysége 40 cm, alja teknős. A ház teljes hossza 356 cm, alapjának formája szabálytalan téglalap. A negyedik számú cölöphelyen agyagos földdel kitöltött gödör volt utólag beásva, ennek átmérője 80 cm. A negyedik gerendahely mélyebben nyúlik le és töltélföldje teljesen azonos a ház szürkés, hamus töltélföldjével. A házhoz való tartozása tehát kétségtelen. A harmadik cölöphelytől nyugatra 50 cm-re a ház padlóján 50×180 cm ovális tűzhely átégett foltja került elő. Az égett réteg vastagsága 2 cm. A ház bejárata félkörös záródású, ennek átmérője 80 cm. Leletek: 1. Félköríves csontfésű (VIII. t. 3). A tulajdonképpeni fésű négy darabból van összeillesztve, amelyeket a félkörös, illetve ívelt borítólapok (alul és felül) fognak közre. Hét vasszeg segítségével vannak összeerősítve. Ezen kívül kerültek még elő fenyőmintás, hullámvonaldíszes, behúzott peremű talák és horpasztott oldalú pohár töredékei.

106. *lelőhely*. 70 cm mélyen, 50 cm átmérőjű tűzhely; átégett alja 1—2 cm vastag.

107. *lelőhely*. 70 cm mélyen, 62 cm átmérőjű tűzhely; az átégett réteg vastagsága 1—2 cm. Fölötte néhány jellegtelen edénytöredék volt.

108. *lelőhely*. Hengeres falú, egyenes aljú gödör. Mélysége 150 cm. Az alja 50 cm vastagságban vörös agyaggal volt tele. Ez az agyag átdolgozott, durván iszapolt nyersanyag. Leletek nem kerültek elő a gödörből.

109. *lelőhely*. 80 cm átmérőjű (fent) méhkas formájú gödör. Mélysége 131 cm. Néhány apró cseréptöredék volt benne.

110. *lelőhely*. 70 cm átmérőjű, hengeres falú gödör, mélysége 140 cm. Leletek nem voltak benne.

111. *lelőhely*. Ovális formájú tűzhely. Méretei 60×110 cm. Átégett réteg vastagsága 5 cm. Néhány jellegtelen apró cseréptöredék került itt elő.

112. *lelőhely*. Kunyhó. Először a ház egyik sarka került elő. A ház nyugati falát a folyó földmunka miatt csak helyenkint lehetett felismerni. A meghúzott két metszet arról tanuskodik, hogy a kunyhóban lemerhető legnagyobb hosszúság 270 cm volt. Összesen három cölöplyukat találtak, azonban a ház formáját a hiányos feltárás miatt még így sem lehetett rekonstruálni. A házban a harmadik cölöphelytől délre ovális tűzhelyt találtak, amelynek átégett fenékrésze 5 cm vastag volt. A tűzhely méretei 65×85—90 cm. Leleteket a gyorsan folyó munka miatt nem lehetett megmenteni.

113. *lelőhely*. Tűzhely. A felszín alatt 110 cm mélyen jelentkezett az átégett réteg. Felette kb. 60 cm vastagságban cserepek és csontok feküdtek. Az átégett rétegen kormos köveket találtak, amelyeknek elrendezésében nem lehetett szabályosságot felismerni. A tűzhely formája nagyjából kör alakú, átmérője kb. 115 cm.

114. *lelőhely*. 350 cm hosszúságú ház. Pontosabb megfigyelést, az alapját illetően nem lehetett végezni. A padlózat 95—100 cm mélységben volt. A töltélföldből származó néhány cserép az itt szóban forgó korba utalják.

Lelőhelyekkel nem azonosítható, de a felsorolt gödörök vagy házak valamelyikéből valók az alábbi leletek: 1. Igen rongált vaskés pengéjének töredéke (IX. t. 2). 2. Kerekmetsetű 4,6 cm hosszú vaspálea töredéke (IX. t. 7). 3. Hegyesedő, 0,7 cm vastag, ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredéke (IX. t. 3). Kés vagy tör hegye nem lehet, mivel nincsen éle, mindkét szélén 0,7 cm vastag.

A telepen öt sír is előkerült, mégpedig a 89. és 97. lelőhelyeken, továbbá az I—III. pontjain a telepnek. Ez öt sír közül háromnak sikerült az adatait felvenni:

I. *sír*. 132 cm mélyen férfi csontváz. Irányítása Éék—Ddny. A sír szélessége 75 cm. A fej irány Éék. A csontváz hossza a térdig 131 cm, az alsó lábszárait a korábbi munkálatokkor kidobálták. Mellékletek: 1. A jobb comboson külső oldalán igen oxidált vaskés. 2. A jobb medencénél csontfésű bordatöredéke. 3. A lábszárak helyén késpenge darabja. 4. A sír földjéből néhány kevésbé jellegzetes, de a szóban forgó korhoz tartozó cserépdarab is került elő.

A 89. és 97. *lelőhelyek* sírjai hamvasztásosak. A bennük talált vascákányok mindkét sírt a Hallstattkor végére (H D) helyezik.

*

Az ismertetett lelőhelyeken mint láttuk, különböző jelenségek: kunyhók, kemencék, tűzhelyek, sírok, gödörök voltak megfigyelhetők. De az is kétségtelen, hogy e jelenségek nem egy korzsból származnak, mert, mint erre már utaltunk, császárkori leleteken kívül a péceli kultúrába, továbbá a koravaskor végére (Hallstatt D) és a La Tène-be sorozható leletek és jelenségek is megfigyelhetők voltak. Éppen ezért első lépésként azokat a lelőhelyeket, illetve az itt talált jelenségeket emelnénk ki, amelyeknek a császárkorba való tartozása a bennük talált leletek alapján kétségtelen.

A házak, illetve kunyhók közül bizonyosan császárkoriak a 14, 23, 38, 42, 47, 57, 62, 64, 73, 98, 105 és 114. számú lelőhelyek objektumai. A gödörök közül idetartoznak az 1, 31, 33, 75, 27, 83, 86, 3, 29, 32, 88, 59, 82, 90, 22, 28, 35 és 49. lelőhelyek gödrei. A sírok közül császárkori az I. számú sír. Valószínű, hogy az itt nem említett lelőhelyek jelenségei közül is sok tartozik még ebbe a korba, ezek beosztására az imént felsoroltak behatóbb megvizsgálása alapján teszünk kísérletet.

Kunyhók. A bennük talált leletek alapján császárkorinak tekinthető kunyhók egyetlen közös vonása, hogy valamennyi a földbe volt mélyítve. A mélyítés legtöbbször igen tekintélyes, a mai felszínhez számítva 100 cm-t is jóval meghaladja (pl. a 73. lelőhely kunyhójának padlózata 125 cm mélyen volt). Itt azonban meg kell jegyeznünk az alábbiakat. Hét esetben tartalmaz az ásatási jelentés adatot a tűzhelyek mélységére, mégpedig: a 34 (70 cm), 48 (90 cm), 54 (60 cm), 102 (130 cm), 106 (70 cm), 107 (70 cm), 113. lelőhelyeken (110 cm). Ez mindenesetre felveti azt a kérdést, hogy a hasonló mélységben talált házak vajon földbe voltak-e mélyítve, és ha igen, mennyire, avagy az azóta eltelt idő alatt a természetes feltöltődés folytán ilyen aránylag vastag földréteg halmozódott az elpusztult házakra? Alig képzelhető ugyanis, hogy az objektumoktól független tűzhelyek kedvéért gödöröket ástak és abban tüzeltek volna. Ezek szerint az akkori földszint a mai alatt átlagosan 70—80 cm körül lehetett, úgyhogy az egyes házak mélyítése 40—50 cm-re történhetett. Ez a megfigyelés megegyezik a Mohácson feltárt kb. azonoskorú ház kibontásakor nyert idevonatkozó adattal.² Ettől a közös vonástól eltekintve azonban a feltárt kunyhók jelentős eltéréseket mutatnak, s több típus választható külön. Az egyes típusok alapvető jellegzetességei jól meghatározhatók, azonban az egyes típusokhoz tartozó kunyhók kisebb jelentőségű részletei nem mindig egyeznek meg. Ennek oka lehet egyrészt a megfigyelések korlátozott volta, de az sem lehetetlen, hogy e szer-

² Párducz M., Arch. Ért. 76 (1949) 85—90.

kezeti részletekben az ugyanahhoz a típushoz tartozó házak, kunyhók eltérnek egymástól.

I. típus. A leggyakoribbnak mutatkozott eddig egy aránylag kisméretű kunyhó. A legnagyobb (64.) 220×270 , a legkisebb 170×200 (60. kunyhó) méretű. Idetartoznak a 47, 50, 57, 60 és 64. lelőhelyek épületecskéi. Jellemzőjük, hogy vagy a déli (47, 50, 57-es), vagy az északi (60, 64.) faluk félkörösen van képezve. A 64. kunyhó délkeleti sarkában nyitott tűzhely volt. A kunyhók töltelékföldjében elég sok égett sártapaszt töredéket is találtak. Az ásatási feljegyzések egyetlen esetben sem szólnak cölöplyukakról, illetve arra utalnak, hogy ilyenek a humuszban lehetnek csupán, és ezért ennek laza fekete földjében nem voltak megfigyelhetők. Ugyanehhez a típushoz kell soroznunk a 14. lelőhely kunyhóját, amelynek méretei már nagyobbak (260×390) az eddig felsoroltakénál. A déli rövid fal kétkaréjosan van képezve (2. kép, 4) s az egyik karéjban tűzhelymaradványok vannak. Ebben a kunyhóban két cölöplyuk is volt.

II. típus. Ehhez a típushoz három lelőhely kunyhója tartozik, mégpedig: a 23, 62 és 67. számúak. Alaprajzukat és metszetüket az 5. kép, 2, 3, 6. számú ábrák mutatják. Többé-kevésbé négyszegletes kunyhókról van szó, amelyek az I. típus házainál valamivel nagyobb méretűek (280×345 , illetve 270×400 cm). Fő jellemző vonásuk, hogy a közepén vagy a keleti részen aránylag nagyméretű gödör van a ház belsejében. Mind-egyikben egy-egy. A 67. kunyhó gödre 90 cm átmérőjű és 175 cm mély. Rendeltetésük felől a gödrök földje nem nyújt felvilágosítást, cserepeken kívül sártapasztöredékek is voltak, pl. a 23. sz. kunyhó gödrének töltelékföldjében. Cölöplyukakat ennél a kunyhótípusnál sem figyeltek meg.

III. típus. Enyhén lekerekített hosszénegyszög alapú háztípus, amelynek szerkezetére az jellemző, hogy a hosszú falak közepe táján belül egymással szemben van egy-egy cölöplyuk. A házforma tiszta típusát mutatja a 42. lelőhely kunyhója. Méretei: 350×400 cm, tehát már jókora nagyságú épületről van szó (3. kép, 6). Ugyanitt a fal és padlózat égetése is szembetűnő. A másik idetartozó kunyhó a 96. lelőhely objektuma, annak ellenére, hogy közelebbi korhatározó lelet nincsen. Az alaprajzi egyezése a 42. számú kunyhóval azonban nem hagy kétséget afelől, hogy két egykorú épületről van szó (3. kép, 8a—c). Kisebb mint a 42., pontos méreteit nem ismerjük, csupán a hozzátartozó négyzetes alakú kemencét. Arányosítva a méreteket állíthatjuk, hogy a ház kb. 280×310 cm nagy lehetett. Valószínűleg ehhez a típushoz sorozható a 92. lelőhely kunyhója, méretei: (320×400) is emellett szólnak. Az egyetlen megtalált belső cölöplyuk nem a hosszú fal közepe táján, hanem a végéhez közel volt. Sajnos nem készült alaprajz a 105. lelőhelyen talált objektumról, s ezért a nem egészen világos leírás alapján csak feltételeesen sorozhatjuk a szóban forgó típushoz. Az alaptípus egy változa-

tának tekinthetjük. Valószínűnek látszik, hogy itt is belső cölöplyukak voltak, mégpedig feltehetően négy. Kérdéses, hogy a 11. lelőhely kunyhóját ide sorozhatjuk-e? Méretei (375×425) ezt megengednék, azonban a hosszúfalak mentén előkerült cölöplyukakról az ásatási feljegyzések és a közölt rajz (3. kép 7) nem szól. Viszont a cölöplyukak feltehető helyén korábbi (pécéi-kultúrák) gödrök voltak, tehát egy gyorsütemű feltárás során, amikor nyugodt megfigyelésre lehetőség nincsen, egy-egy cölöplyuk helye könnyen elkerülheti a figyelmet. A keleti fal végén levő, a falba épített, vagy ahhoz csatlakozó tűzhely — ha nem is azonos formában — de kissé önállóbban megismétlődik a 92. lelőhely ehhez a típushoz sorozott kunyhójánál.

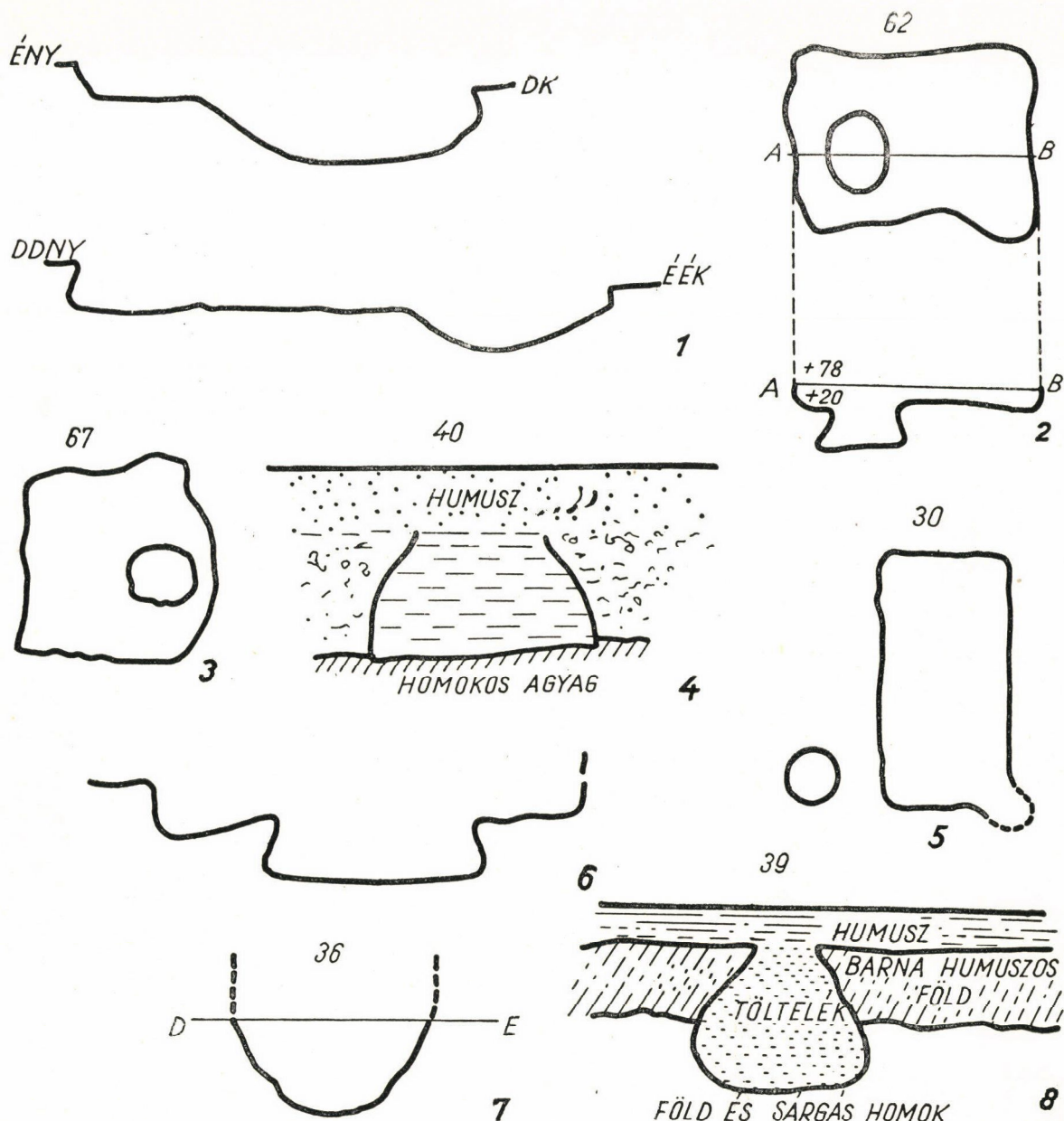
IV. típus. Ezt képviseli a 73. lelőhelyen feltárt kunyhó. Teljesen szabálytalan négyszögű alapon kívül három, a sarkok táján levert cölöp helyét megtalálták (3. kép 5), de valószínű, hogy a negyediket a földmunkák során korábban már elhordták, a feltehetően egyenes irányú észak—keleti rövid fallal együtt. A kunyhó aránylag kisméretű (140×285 cm).

V. típus. Ezt is egyetlen kunyhó képviseli a 30. lelőhelyről (5. kép 5). A hosszénegyszög alakú ház alapja kb. 100×200 cm méretű. Az északi saroknál levő cölöphely bizonyosan kívül volt a házon, de ez valószínű a nyugati saroknál levő cölöphely esetében is. A pontosabb megfigyelést a korábbi földmunka itt is lehetetlenné tette.

VI. típus. A legérdekesebb házformát sejteti a 95. lelőhely kör alakú alapot bezáró hat cölöphelye (3. kép 3). A bezárt terület kb. 370 cm átmérőjű. Sajnos annyira lehordták a kunyhó helyét, hogy amikor a felmérést el lehetett végezni, a cölöpök helyének meghatározásán kívül más megfigyelést nem tudtak rögzíteni. A kort határozottan eldöntő leleteket sem sikerült összeszedni.

VII. típus. Nem lehetetlen, hogy a 28. lelőhelyen egymásba vájt gödrök külön-külön, vagy esetleg együtt gödörlakás valamilyen, ez idő szerint közelebből meg nem határozható típusát jelentik. Alaprajzot sajnos nem ismerünk, csupán a 3. kép 1. ábrán bemutatott metszet ad e gödörrendszerről igen hézagos képet. Talán gödör-lakással kapcsolatos a 29. lelőhely kerek alaprajzú gödre esetében tett megfigyelés is, hogy az északi oldalon, közel a gödör széléhez cölöplyukat figyeltek meg. Persze nehéz lakásra gondolni abban az esetben, amikor az ásatáskor a gödör kiásását a feltörő talajvíz akadályozta meg. Ez a jelenség a telep korában is megtörténhetett. Valószínű azonban, hogy a feltehetően tetőzettel védett 3 m alapátmérőjű gödör annak idején — ha nem is lakásként — de valamilyen fontos gazdasági rendeltetéssel szolgált a telep lakosságát.

A fennmaradt ház, kunyhóalapok (38, 98, 4, 112, 114), illetve azok maradványai nem elegendők annak eldöntésére, hogy a fenti háztípusok melyikébe sorozhatók, vagy esetleg új típusok. Az álla-

5. kép. Ózd-Stadion. 1: 35. lelőhely. — 2: 62. lelőhely. — 3: 67. lelőhely. — 4: 40. lelőhely. — 5: 30. lelőhely. — 6: 23. lelőhely. — 7: 36. lelőhely. — 8: 39. lelőhely

Fig. 5. Ózd-Stadion. 1: 35° site. — 2: 62° site. — 3: 67° site. — 4: 40° site. — 5: 30° site. — 6: 23° site. — 7: 36° site. — 8: 39° site

pítható meg csupán, hogy egyrészt bizonyosan négyszög alakú lehetett (38, 98). Kár, hogy a 38. lelőhely kunyhójának alaprajzát nem sikerült felvenni, ez volt ugyanis úgy látszik a legnagyobb méretű; egyik oldala 650 cm volt. A lakóházak eredeti formájának helyreállítását, rendeltetésük meghatározását Varga László végzi. Az eredményről külön cikkben kíván beszámolni.

Szép számmal akadt tűzhely, kemence, amelyek szabadon létesültek és nem tartoztak egyik kunyhóhoz sem. Egyetlen kivétel talán a 9. lelőhely tűzhelye, amely oly közel feküdt a 11. lelőhely kunyhójához, hogy ehhez is tartozhatott. A 96. lelőhely házának része egy négyszegletes tűzhely,

hasonló formájú a 15. lelőhely tűzhelye is. Ház-hely a közelben nincs, illetve a közvetlenül csatlakozó stadion töltése alatt lehet objektum (kunyhó?), de ezt megállapítani nem lehetett. Ugyanez az eset a 16. lelőhely tűzhelyével is.

Földbevájt típusú kemence volt a 48. és 99. lelőhelyeken. Fenéktármérőjük közel 1 m. Ilyen földbevájt típusú kemencét a szármataföldről ismerünk Hódmezővásárhely-Francisti téglagyárból, jól megfigyelt példányt.³ Az ózdi példányok szerkezetét a hiányos megfigyelések miatt nem tudjuk annyira rekonstruálni, hogy az egymástól

³ Párducz M., Dolg 13 (1937) 78—81, 85—86., 79. lapon 1—2. kép.

olyan nagy távolságra előkerült objektumok azonos típusáról beszélhessünk. Azonban a készítés (földbevéjás) módjából az azonos szerkezetre következtetni lehet. A hódmezővásárhelyi kemence alapjának átmérője: 160×180 cm volt, tehát éppen kétszer akkora, mint az ózdi kemencéé. Kemencét gyanítottak a feltárók az 54. lelőhely 75 cm átmérőjű tűzhelyében is, kemence alja lehetett. A típusának meghatározására semmiféle adat nem áll rendelkezésre. A 34, 37, 102, 106, 107, 111 és 113. lelőhelyen, úgy látszik, kunyhóhoz nem köthető szabad tűzhelyek voltak.

A telepen megfigyelt jelenségek jó nagy részét a különböző formájú gödrök adják. Voltak szép számmal méhkas formájúak (2, 27, 36, 39, 40, 41, 46, 52, 76, 83, 86, 88, 93, 109.), összesen 14. Ezek közül a 27, 83 és 88. gödröket a bennük talált kerámiai leletek a szóban forgó korba utalják. A többi méhkas formájú gödörben vagy jellegtelen kerámiai anyag került elő, vagy cserepek egyáltalán nem voltak bennük. A három gödör nyújtotta korhatározási adatokat azonban érvényesnek fogadjhatjuk el a többi gödörre is. Az ilyen formájú gödrök általánosan elterjedtek az Alföld szarmatakori telepein. Rendeltetésüket illetően vannak közöttük lakások, egyrészt az agyagkitermelés céljait szolgálta, de valószínű, hogy élelem (gabona, húsfélék) tárolására is használták őket.⁴ Nem hiányzik e gödörtípus a római limes-táborokból sem (Adony,⁵ Dunapentele⁶). Fő rendeltetésük betöltése után ezeket s az alább ismertetendő többi is szemétdömrőként használták.

A másik fő gödörforma: a hengeres (21, 32, 45, 55, 63, 74, 85, 87, 101, 104, 108, 110). Vannak ovális metszetű (59, 82, 90), lefelé szűkülő (103), teknő alakú (22) és teljesen szabálytalan formájú gödrök (44, 53, 71, 79). Több gödör egymásba volt ásva, s egyrészt nem is egykorú (35, 43, 49). Jó néhány gödorről a hiányos leírás alapján nem lehet megállapítani, milyen típushoz tartoztak (1, 25, 31, 33, 51, 56, 61, 66, 68, 69, 70, 72, 75, 78). A gödrök egy részének már csak az alja volt meg, a földhordáskor a többi részét tönkretették (3, 5, 6, 8, 12, 18). Típusa ezeknek sem volt megállapítható.

*

A telepen előkerült keramikus anyag igen változatos. A készítés technikája szempontjából talán négy fő csoportot lehet különválasztani.

I. Korongolt, finoman iszapolt, legtöbbször szürke színű áruk jelentős részét teszik ki a gödrökből és kunyhókból előkerült edénytöredékeknek. Ritkábban a halványpiros is jelentkezik. Az ehhez a csoporthoz tartozó edénytöredékek egy kis része szemcsés anyagú. Leggyakoribb díszítés a párhuzamos bekarcolt hullámvonalakból álló köteg. Igen ritkán a besímitott hullámvonaldísz is jelentkezik.

II. Legkevesebb a finoman kidolgozott grafitos áruk csoportja. Díszítésük szélesen kezelt bordák, és hólyagos díszítés.

III. Legjellegzetesebbnek látszik az edényeknek az a csoportja, amely szabadkézzel készült, elég jó kidolgozású és csillogó felületű.

IV. Végül jelentékeny mennyiségben kerültek elő a szabadkézzel készült, durván munkált edények töredékei.

Ez alapvető csoportokon belül az edényeknek elég változatos formakincsé figyelhető meg.

I. Csoport

a) *Nagyméretű agyagvedrek* töredékei; két típusuk van: az egyik a széles, vízszintes képezett peremű (2. kép 6, XI. t. 9, 4. kép 10). Jellemző a peremre az is, hogy két széle kiemelkedő, bordaszerű. A második változatot a XI. t. 5. és a 4. kép 8. ábra mutatja, jóval szűkebb nyakú, duzzadt peremű. A gyakoriság szempontjából a vízszintes peremű agyagvedreket, hombárokat illeti az elsőség. Töredékei jelentkeztek az 1, 27, 28, 36, 40, 47, 59, 82, 83, 86 és 92. számú lelőhelyeken. Ez legalább ugyanannyi példányt is jelent, de inkább két-hárommal többet számíthatunk, tehát a feltárt lelőhely részekén összesen mintegy 13–14 nagy vízszintes peremű agyagveder töredékei kerültek elő. Kétségtelen, hogy a telep keramikus anyagának vezető típusa. Elég gyakori közöttük a szürke színű, de a szürkés-piros és pirosra égetett hombárok is megvannak. Leggyakoribb díszítése a mélyen bekarcolt, párhuzamos vonalakból álló szalag, legtöbbször a perem alatt, illetve a vállon. Tűzdelt pontokból álló zezzug vonaldísz is előfordul (59. lelőhely, XIV. t. 1). Ezen a lelőhelyen a típus második változatát, a duzzadtperemű, szűkebb nyakú agyagvedreket mindössze egy példányban (4. kép 8, XI. t. 5) találták meg.

Az agyagvedrek kérdése már többször szerepelt a hazai szakirodalomban is. A közép-európai előfordulásuk alapján, az akkor ismert adatokat számba véve, Richthofen három területileg, részben kronológiailag is eltérő nagy csoportot határozott meg.⁷ Együtt azokat a kultúrákat, illetve ethnikumokat is igyekszik megjelölni, amelyeknek körében feltűnnek. Az első a keletgermán, főleg vandál csoport, kora i. u. IV. század. Meghatározásuk a felső-sziléziai leletek alapján történt. Elterjedési területük igen nagy. Alsó-Szilézián és Galicián kívül a közvetlenül határos cseh-morva és szlovák területeken is jelentkezik. A második csoportba a provinciális területek (elsősorban Pannónia és Dacia) példányait sorolja. Megjelenésük i. u. I. századra tehető. A harmadik cso-

⁴ Sőregi J., A méhkas alakú földbevéjt üregek problémája. Ennek ismertetése, *Dolg* 8 (1932) 276–280.

⁵ Barkóczi, L.—Bónis, É., Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). *Acta Arch. Hung.* 4 (1954) 129–197.

⁶ Intercisa I (Dunapentele—Sztálinváros története a római korban I). *AH* 33 (Bp. 1954) 16.

⁷ Richthofen, B. v., *Arch. Ért.* 45 (1931) 257–265; uo. lásd a megelőző vonatkozó irodalmat is.

portot a dák agyagvedrek képezik, koruk i. e. 70/40—i. u. I. század. E három csoport között Richthofen genetikai kapcsolatot tételez fel. Valószínűnek tartja, hogy a provinciális példányok prototípusai a dák csoport hombárjai. Viszont a IV. századi keleti germán csoport kialakításában főszerepet tulajdonít a provinciális terület agyagvedreinek. A típust Felső-Szilézia és a Duna melléki provinciák között levő területek közvetítik. Rámutat itt még Richthofen arra, hogy Magyarországon rokon agyagvedrek szarmata és avar leletek között is szerepelnek. Nem tartja lehetetlennek, hogy a két említett kultúra népei is ismerik és készítik az agyaghombárokat.

Richthofen cikkének megjelenése óta nagyszámú olyan adat vált ismertté, amelynek alapján az alföldi szarmata kultúra jelentősége ebben a vonatkozásban is megnőtt. 23 olyan lelőhelyünk van, ahonnan a szóban forgó agyagvedreket ismerjük.⁸ Ha a pontosabb korhatározás egyelőre bizonytalan is, az azonban kétségtelen, hogy valamennyi itt felsorolt esetben az i. u. I—IV. századi alföldi szarmata kultúrához tartozó lelőhelyről van szó. Egyes típusok hunkori jelenléte (V. század első fele) is bizonyosra vehető, pl. a Szabadka, Mácskovics téglagyári példányok és valószínűleg a Debrecen városi téglagyári, továbbá a mezőhegyes—tótkomlói agyagvedrek esetében. Az is valószínű, hogy az agyagvedrek zömök, vízszintes-peremű típusai (Algyő) a tabáni késő La Tène, illetve koracásárszárkori formákra való nagy hasonlóságuk miatt, a szarmatakor elejére helyezhetők. A vízszintes és duzzadtperemű típusok több változata azt bizonyítja, hogy az Alföld szarmatakor lakossága előszeretettel készíti és használja az agyagvedreket. A korai szarmata típus alapján állítottuk azt, hogy az agyagveder típus itt alakult ki már a La Tène végén, és innen terjedt el a Kárpát-medence területén.⁹ Ezt az álláspontot elfogadhatónak vallja Bónis Éva is. Az adonyi tábor leletei között levő példányok alapján foglalkozik ezzel az edénytípussal. Jelentőségű-

ket a provinciális kultúra szempontjából is hangsúlyozza. Használatuk java idejét az i. u. I. század végétől a II. század közepéig terjedő időre teszi.¹⁰

Valószínűnek tartjuk, hogy Dunántúlon, az Alföldön és Erdélyben a késő La Tène-ben az agyagvedrek általában használatban vannak. Egyéb régészeti leletek is amellett tanúsítanak, hogy az Alföldön és részben a Dunántúlon is (a Dunántúlon közvetlenül a Duna jobbpartja mentén) kelta—dák együttélés tényével számolni kell,¹¹ ennek lehetősége történetileg is igazolható,¹² s ezért semmi meglepő nincs is benne, hogy ez érintkezés eredményeként az agyagvedrek a tiszta dák területeken is otthonosakká válnak.

Nehezebb a kérdésnek az a része, amely az ózdi példányokkal kapcsolatos. A legtermészetesebb az lenne, hogy a szlovákiai és területileg hozzákapható ózdi példányokat is az alföldi és esetleg provinciális példányokhoz fűzzük. Nehézséget jelent, hogy ez edények II—IV. századi tipológiája nincs még kidolgozva. Formai szempontból kétségtelen egyezések mutatkoznak. Az ózdi első típus jellemzőjének a vízszintes, két szegélyén bordás képzésű peremet mondtunk. Ilyen peremeket az alföldi szarmata telepekről többet is ismerünk. Így a solt—paléi II. telepről,¹³ az 5. gödörből¹⁴ egy, a 9. gödörből¹⁵ három példány, a Makó—Vöröskereszt melletti telepről¹⁶ és a Hódmezővásárhely—Kopáncs, Szentitanyai telepről,¹⁷ még talán gyakoribb az ózdi II., duzzadtperemű típus, amely Ózdon csak egy példányban került elő. A teljességre nem törekedve csak néhány olyan alföldi lelőhelyre utalunk, ahonnan ez az agyagveder ismerős: Kiszombor (szórvány), Hajdúszoboszló, Büdzentmihály, Makó környéke stb.¹⁸

Az alföldi agyagvedrek pontosabb kronológiai helyzetének meghatározásánál még fennálló bizonytalanságok miatt csak valószínűnek tartjuk, hogy az adó fél az Alföld szarmatakor lakossága lehetett. Egyébként a szarmatakorral való kapcsolat kérdésére még visszatérünk.

⁸ Ilyen agyagvedreket ismerünk: 1. Szabadka, Mácskovics-téglagyár: [Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon I—III. AH 25 (1941), 28 (1944), 30 (1950), a továbbiakban Szarmatakor I—III] Szarmatakor III, CXVIII. t. 10, CXIX. t. 2—4; kísérő kerámia formák CXVIII. t. 9, 11. alapján nem kétséges, hogy koruk a IV. század legvégére és az V. század első felére helyezhetők. 2. Kiszombor A-temető: Szarmatakor III, CXX. t. 1. 3. Kiszombor szórvány: Szarmatakor III, CXX. t. 2, jó analógia az ózdi második típushoz, de talán még szűkebb nyakú. 4. Szeged—Sövényháza: Szarmatakor III, CXXI. t. 1. 5. Békés megye: Szarmatakor III, CXXV. t. 36, CXXXI. t. 23. 6. Gyula—vasúti homokbánya: Szarmatakor III, CXXXI. t. 24. 7. Tiszabura: Szarmatakor III, CXXXV. t. 41. 8. Debrecen, Hajdú-böszörményi út: Szarmatakor III, CXXXVII. t. 3, 15. 9. Debrecen városi téglagyár: Szarmatakor III, CXXXVII. t. 17; Szarmatakor I, XI. t. 9. 10. Hajdúszoboszló: Szarmatakor III, CXXXIX. t. 31, második típus. 11. Nyírbétek: Szarmatakor III, CXL. t. 1. 12. Büdzentmihály: Szarmatakor III, CXL. t. 24, második típus. 13. Mezőhegyes: Szarmatakor I, XI. t. 6. 14. Kamarás: Szarmatakor I, XI. t. 7. 15. Algyő: Szarmatakor I, XI. t. 8. 16. Makó környéke: Dolg 15 (1939) 139, 3. kép

1—2. 17. Mezőhegyes, Tótkomlói út: Dolg 15 (1939) 139, 3. kép 3. 18. Solt—Palé I. telep: Dolg 11 (1935) XXXIV. t. 6, XXXVII. t. 4. 19. Solt—Palé II. telep: Dolg 14 (1938) 103, 8. kép. 20. Földeák: Dolg 17 (1941) XXIX. t. 10, XXX. t. 8, XXXII. t. 1, XXXIII. t. 3—4, XXXIV. t. 6, 9. 21. Hódmezővásárhely—Kopáncs, Lelik tanya: Dolg 18 (1942) IV. t. 12, V. t. 9, 14, VI. t. 16. 22. Hódmezővásárhely—Kopáncs, Szentitanya: Dolg 19 (1943) LII. t. 3, 10, LIII. t. 5, 9, LV. t. 14. 23. Izbistye: Nestor, J., Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22 (1932) XIX. t. 1.

⁹ Szarmatakor I., 31.

¹⁰ Barkóczi, L.—Bónis, É., i. m. 151.

¹¹ Az alföldi dák lelőhelyekkel kapcsolatban lásd legújabbban Szegedi Múzeum Évkönyve I (1956) 15—30.

¹² Alföldi A., Fejezetek az ókori Budapest történetéből. Bp. Tört. I (1943) 138—156; Szarmatakor I., 39.

¹³ Párducz M., Dolg 14 (1938) 106., 11. kép 1.

¹⁴ Ua., Dolg 14 (1938) 92.

¹⁵ Ua., Dolg 14 (1938) 98.

¹⁶ Ua., Dolg 15 (1939) XIX. t. 6.

¹⁷ Ua., Dolg 19 (1943) 167, LV. t. 19 (az 5. gödörből).

¹⁸ A hivatkozásokat lásd 8. j.

b) *Tálak.* 1. A 64. lelőhelyről került elő egy jellegzetes, rekonstruálható táltörredék (X. t. 12; VI. t. 14). Szürke, jól iszapolt. Jellemzője: a csonkakúp alsó és befeléívelő felső része, pereme kissé duzzadt. A két edényrész éles törésvonallal érintkezik. Egy másik egyező típusú tál pereme is előkerült ebből a gödörből (X. t. 11), de ugyanilyen táltörredéket mutattunk be a 28. lelőhelyről is (X. t. 9).

A tálforma jellegzetes darabja a Kárpát-medence III–IV. századi edénytípusainak. Prototípusoknak tekinthető néhány példányt ismerünk az Alföldről és az ózdi példány is inkább ezekhez kapcsolható. A Pusztamérges A) temető,¹⁹ a hortobágy—porosháti I. temető²⁰ és a maroszentannai temető egy-egy példánya²¹ sorolható e prototípusok közé. Legkorábban a III. század utolsó harmadára helyezhető. Talán későbbi a Csongrád, Verbőczy utcai 10. sír tálja,²² de formája az előbb említettekéhez közel áll. Csaknem azonos az ózdi tállal a poienesti temető 330. sírjának példánya is.²³ A típus későbbi IV. századi táljai a prototípusoktól erősen kihajló, szélesebb peremükkel térnek el. Ezek jellegzetes példányait a feldolgozás alatt levő csongrádi temető 25., 91., 95. és a tápé—lebői temetőből ismerjük, de ide tartozik a poienesti temető több tálja is.²⁴

Rámutathatunk itt arra is, hogy a hasslebeni fedelmi sír egyik tálja, kissé díszesebb volta ellenére, ugyanehhez a típushoz sorolható.²⁵ Az elterjedés szempontjából is figyelemre méltó kissé tagozottabb változata, a vágvölgyi očkovi temető leletei között is megvan.²⁶ Az elmondottakat összegezve az ózdi telep e táltípusának alföldi kapcsolatait (esetleg eredetét) bizonyítottan tekinthetjük. Az alföldi tálak korhatározása az ózdi telep korának meghatározásában is felhasználható.

2. Szürke, jól iszapolt tál törredékét látjuk a VII. t. 4. ábrán. Rajzban rekonstruált formáját a 3. kép, 12. ábrán mutatjuk be (42. lelőhely). Jellemző a háromszögűre duzzadt perem. A tálaknak ezt a típusát az Alföldről nem ismerjük, ellenben Pannóniában, a tokodi táborhoz tartozó katonai városból, ilyen profilú, de valamivel alacsonyabb típusú tálak törredékei tömegesen fordultak elő. Színük halványpiros. Koruk itt a II. század második fele, illetve a III. század eleje.²⁷

3. A kerámia itt tárgyalt csoportjába sorozuk a X. t. 8. ábra törredékével képviselt típust is (3. kép 11; 64. lelőhely). Az Alföldi szármata-

kori kerámiájából eddigi adataink szerint ez a típus hiányzik. Pannóniában a felsőcicolai tumulus temetőből ismerősök a táltípus nagyobb méretű példányai. Koruk az i. u. II. század második felére tehető.²⁸

4. A szürke, jól iszapolt tálak következő típusát a 92. lelőhely szolgáltatta. A XIII. t. 6. (rajzban 4. kép 5.) ábra mutatja a talperem törredékét. A duzzadt perem mellett jellemzője a perem alatti éles tagolás. Miután a törredék nem elegendő a tál teljes formájának rekonstruálására, nehéz azt a formakört is megjelölni, ahová edényünk tartozik. Az sem lehetetlen, hogy talpas tál volt. A vállmagasságban élesen tagolt talpas tál a nyugati germán kerámia jellemző darabja. R. Uslar Wahnól közöl egy talpas tálát (situla-formájú edények), amelynek felső része a mi darabunkkal teljesen egyezik.²⁹ Általános elterjedt formáról van szó; beható tárgyalását itt mellőzzük, mivel törredékünk ide sorolása annak feltételezésétől függ, hogy eredetileg talpas volt. Erre azonban ez idő szerint bizonyítékunk nincs. Ezért az egyszerű utaláson nem mehetünk túl.

5. Különböző típusú táltörredékek (VI. t. 3, 11; XIV. t. 5) vannak még a lelőhelyeken, de ezek esetében a helyreállításnak még annyi lehetősége sincs, mint azt a 4. számú tálnál láttuk.

6. Egy pohár (X. t. 1., 3. kép 10) és egy széles szájnylású edény (X. t. 6) törredékét sorozhatjuk a kerámiának itt tárgyalt csoportjához. Sajnos típusukat nem tudjuk meghatározni. Ugyanez vonatkozik a XI. t. 6. füleskorsó törredékére is.

II. Grafitos árúk

A grafitosan csillogó felületű, illetve grafitall kevert anyagú kerámiai leletek száma igen kevés (VI. t. 16—17, X. t. 13—14, XIII. t. 11, XIV. t. 8—9). S ezek közül is csak két törredék volt olyan (VI. t. 16—17), amelyek alapján az edények formája rekonstruálható volt. A grafitos áru jellege nem meglepő. Hiszen a puchovi és a felvidéki quad kerámia is ismeri az edényeknek ezt a csoportját.³⁰ Ami a rekonstruálható formát és a díszítést illeti (mélyen árkolt felületek VI. t. 16, hólýagosan kidudorodó díszek VI. t. 17), az alsólóczi és a dunaszerdahelyi kerámia jellemző darabjai között találkozunk velük,³¹ de hivatkozhatunk az očkovi temető anyagára is.³² A VI. t.

¹⁹ Szarmatakör III., CXXI. t. 37 (3. sír).

²⁰ Zoltai, L., Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. LA II, Diss Pann II. 11 (1941) 273., LVI. t. 3. (16. sír).

²¹ Pl. a 27. sírből: Kovács I., Dolg 3 (1912) 277, 33. kép 3.

²² Párducz M., Dolg 12 (1936) 54—55., XLI. t. 11.

²³ Vulpe, R., Săpturile dela Poienesti din 1949. Materiale Arheologice privind istoria veche a RPR. I (1953, továbbiakban Poienesti) 407., 327. kép.

²⁴ Poienesti, 150—151. kép (67. sír), 199. kép 1. (144. sír) stb.

²⁵ Schultz, W., Das Fürstengrab von Hassleben. Römisch—Germanische Forschungen 7 (Berlin—Leipzig 1933) VI. szövegtábla 1, 13. t. 1.

²⁶ Kolnik, T., Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby st'ahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. Slov. Arch. 4 (1956, továbbiakban Očkov) 273., 17. kép 1.

²⁷ Ez adatokat Barkóczy Lászlónak és B. Bónis Évának köszönöm.

²⁸ B. Bónis Éva szíves szóbeli közlése.

²⁹ Uslar, R. v., Westgermanische Bodenfunde (Berlin 1938). Germanische Denkmäler der Frühzeit. I. t. 3.

³⁰ Beninger, E., Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. (Reichenberg und Leipzig 1937), 68, 116.

³¹ Beninger, E., i. m. 31. (1. lelőhely); 37. (44. lelőhely).

³² Očkov, VI. t. 16—17, VIII. t. 10—11.

16. edény formájára nézve az očkovi temető 24. sírjának edénye kínálkozik megfelelő darabnak, az očkovi urna azonban jóval nagyobb.³³

III. Jó kidolgozású, korong nélkül készült edények

1. Legnagyobb számban a behúzott peremű tálak jelentkezik. Ide sorolható: VI. t. 1, 5; VII. t. 5, 12; XIII. t. 1. (4. kép 1), 2. (2. kép 4); XIV. t. 6, 10. (2. kép 5), 11. (4. kép. 4) ábrák példányai. Az očkovilelőhelyen, ha nem is gyakran, de jelentkezik a típus,³⁴ s talán ehhez a formakörhöz sorozható egy bélyeges díszű tál töredéke is.³⁵ Szerepel a tálforma (igaz, hogy csak töredékesen) a temető jellegzetes formáit bemutató típustáblán is.³⁶ A nyugat-germán kerámika jellemző formájának látszik,³⁷ kelet-germán (vandál) kerámiai anyagban nem találkozunk vele.

2. Jellegzetes típust képvisel a XI. t. 2. ábra tűzdelt díszű töredéke (rekonstruálva 4. kép 3). Az edények eme típusával az ószőnyi Járóka-féle temető példányával kapcsolatban már foglalkoztunk. Ugyanekkor bemutattuk az ehhez a körhöz tartozó nógrádverőcei edénykét is.³⁸ A díszítésben az ózdi és nógrádverőcei, valamint szőnyi példányok között különbség van. Ti. az utóbbiak esetében vízszintesen körbehaladó bordák vannak, harántvágásokkal tagolva, a mi példányunk esetében a felületet egymás mellé sorakozó, körömbenyomáshoz hasonló tűzdelések borítják. A díszítésnek ez a módja is megvan az očkovi temető kerámiai anyagán,³⁹ de úgy látszik, általában is a nyugati-germán kerámia díszítőelemei közé sorozható.⁴⁰

3. Karesú, nem magában álló típust képvisel a XIII. t. 2. (rekonstruálva 4. kép 6) edény töredéke. Minden valószínűség szerint a szőnyi Járóka-féle temetőből ismertetett példány áll hozzá a legközelebb.⁴¹ De számításba jöhet egy másik, vállmagasságban öblösödő edény, talán inkább tálforma is.⁴² Sajnos nincsen olyan további töredékünk az ózdi lelőhelyek anyagában, amely akár az egyik, akár a másik formát valószínűsítene.

4. A szőnyi temető előbb említett edényével kapcsolatban felhozott hetényi példány talán nem is ezzel a típussal, mint inkább az ózdi XIII. t. 7. (4. kép 2) töredékkal képviselt formával tart kapcsolatot. Az očkovi temető is ismeri ezt a típust.⁴³ Alapjában véve a fenék fölött hirtelen, csaknem vízszintesen szélesedő testű (VI. t. 17. sz.) edény is talán ehhez a típushoz sorozható.

5. Az eddigieknél durvább kivitelű, de bizonyos gondosságot (pl. csillogó a felülete) mutató típus a VII. t. 10. számú edénytöredék (rekonstruálva 3. kép 9). A középen öblösödő, enyhén kihajló peremű edény nem annyira jellegzetes forma, hogy jelenléte egyik, vagy másik kultúrára jellemző lehetne. Ilyen formájú edények részben durvább kivitelben az očkovi temetőben is voltak.⁴⁴

IV. Szabadkézzel készült, különböző nagyságú durva edények

1. Alföldi szarmatakorai telepeink leggyakoribb durva házi edénye az a típus, amelyet a XI. t. 1. számú töredék (rekonstruálva 2. kép 7) szemléltet. Szokatlan csupán a perem alatt alkalmazott ujjhegybenyomásos díszítés. A díszítésnek ez a módja különben a telepen más töredéken is előfordul (XIII. t. 3). Očkovon is megvan.⁴⁵

2. Az előbbi formának öblösebb változata a perem alatt ujjbenyomásos (XI. t. 7, 2. kép 1) és a hason bekarcolt hullámvonal dísszel (XIII. t. 4, 2. kép 3).

3. Szokatlan vastag falú a XIV. t. 2. számú, vállmagasságban öblösödő töredék (rekonstruáltan lásd: 2. kép 2). A vállon rövid, párhuzamos vonalkázás látszik. A típus szokatlan, az Alföldön sem ismerős.

E három, illetve inkább a két első típus különböző méretű példányaihoz tartoznak még töredékek (VI. t. 2, 6—8, 12—13; VII. t. 7—9, 13; X. t. 4, 8—9; XIII. t. 8; XIV. t. 4, 7), de felhívjuk a figyelmet a VI. t. 4. számú töredékre, amelynek párhuzamos vonalkázásból álló köteges hullámvonalas díszítése van.

Ehhez a csoportba tartozik az a cseréptöredékünk, amelyen benyomott kereszt alakú bélyegek láthatók (X. t. 2). A valószínűleg provinciális eredetű díszítés az očkovi anyagban is kimutatható.⁴⁶

Az agyagból készített tárgyak közül az *orsógombokra* is felhívjuk a figyelmet. Legjellemzőbb típusokat a VI. t. 15 a—b és IX. t. 10 a—c példányok szemléltetik. Alsó részük homorodó és díszített. Azonos típus van az očkovi temetőben.⁴⁷ Ugyanitt egy másik orsógomb alján⁴⁸ a VI. t. 15b bekarcolt, többé-kevésbé szabálytalan díszítését is vizsgoltuk. A IX. t. 10 a—b ábrakon látható svasztika a nyugati-germán jellegű „Rädchen” technika modorában készült.⁴⁹ A „Roll-

³³ Očkov, IV. t. 5.

³⁴ Očkov, III. t. 6.

³⁵ Očkov, IX. t. 19.

³⁶ Očkov, 273., 16, 18. kép.

³⁷ Uslar, R. v., i. m. 17. t. 39—40. típus.

³⁸ Párducz M., MM 1946. 10—16., 14. lapon 4. kép; 13. lapon 3. kép 2.

³⁹ Očkov, VI. t. 11, 13.

⁴⁰ Uslar, R. v., i. m. 47. t. 39., 46. t. 75.; Pič, J. L., Die Urnengräber Böhmens. (Leipzig 1907) LXII. t. 22.

⁴¹ Párducz M., i. m. 11., 1. kép, 12., 2. kép; lásd még ehhez: Pič, J. L., i. m. LXXII. t. 1.

⁴² Pič, J. L., i. m. LXXX. t. 1.

⁴³ Očkov, 271., 15. kép 1.

⁴⁴ Očkov, 294., V. t.

⁴⁵ Očkov, 296., VII. t. 3—4, 9.

⁴⁶ Očkov, 298., IX. t. 18, 22.; különösen a 18. ábra keresztformájú motívuma érdemel itt figyelmet.

⁴⁷ Očkov, 266., 13. kép 5.

⁴⁸ Očkov, 266., 13. kép 7.

⁴⁹ Kossina, G., Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft. Mannus-Bibliothek 9 (Würzburg 1912) 59.

rädechen" díszítést az očkovi temető kerámiai anyaga is ismeri.⁵⁰

Az očkovi temető másik orsógomb típusának⁵¹ is megvan az ózdi telepen, igaz kissé nyomottabb megfelelő darabja (VIII. t. 5 a—b). A két egyenlő magasságú félből készült kettőscsonkakúp formájú orsógomb típusok (VIII. t. 8, IX. t. 9) megszokottak az Alföld szarmatakorai leletei között is. A VIII. t. 4. ábra félgömbös formájú orsógombja a mi területünkön eddig ismeretlen.

Az agyagtárgyak körébe tartoznak még a különböző méretű kúpos (VII. t. 3) és gúla (VII. t. 11) formájú nehezek. A 42. lelőhely házának padlóján kupacban egész csomót találtak (3. kép 6). Készítési technikájuk (sok pelyvával kevert agyag) és formájuk alapján is lehetnének őskoriak. A ház és az ott előkerült egyéb leletanyag azonban korukat pontosan meghatározza. Itt utalunk arra is, hogy a tiszapolgári késő szarmatakorai lakótelep azonos típusú egyik házában ugyancsak nehezeket találtak, többet egy csomóban; nagyméretűek és kúp alakúak.⁵²

Legjelentősebb *csonttárgyak* a fésűk. Két típusuk van. Az egyik kiugró, félkorongos fogantyúval van ellátva (VIII. t. 6), a másik teljes egészében íves formájú (VIII. t. 3). Az első típusnak egy készülő példánya is előkerült. A VIII. t. 7. ábrán látható szarvasagancsra erre a formára kinagyolt darabjára gondolunk. A második típusnak egy töredékes példányát is bemutattuk (VIII. t. 1). Fésű volt az I. sírban is, de annyira rongált állapotú, hogy típusa nem volt megállapítható. Mindkét alapformával találkozunk a Kárpát-medence területén, de ezen kívül is. Ami az első formát illeti, pl. a marosszentannai temetőben általános.⁵³ Jelentkeznek egy tiszalök—rázompusztai sírban.⁵⁴ Megvan Pannóniában, pl. Brigetióban⁵⁵ és Intercisában.⁵⁶ A második típust ismerjük a przeworski vandál temetőből,⁵⁷ az ostropataikai II. leletből,⁵⁸ Olbiából,⁵⁹ a Strázsa—vágóri sírből,⁶⁰ a hasslebeni temető fejedelmi és többi sírjából.⁶¹ Mind a kétfajta fésű megvan Kiev környéki fiatalabb császárkori temetőkben, pl. Csernyachov és Romnyban.⁶² Ebert Dnyeper torkolatvidéki ásatásai ugyancsak szolgáltatottak

ilyen fésűket. Gorodok Nikolajevka-i temető A, J és L sírjaiban is meglették mind a két fésűtípust.⁶³

A megfelelő darabok felsorolásában nem törekedhettünk teljességre. De az eddig felsorolt példák azt mutatják, hogy mind a két fésűtípus általánosan ismert a keleti-germán törzsek (vandálok, gótok) körében, de az sem tagadható, hogy jelentős nyugati-germán sírleletekben is szerepelnek a csontfésűk, különösen a II. típus. Éppen ezért egy-egy lelőhely kevés számú példánya esetében nem gondolnánk arra, hogy kizárólag e fésűtípusok meglétele feltétlenül vandál vagy gót ethnikum jelenlétére utal. Bár a keleti-germán befolyás bizonyos mértékű érvényesülését lelőhelyünkön nem lehet tagadni.

A fémtárgyak közül figyelmet érdemel a IX. t. 6. szám alatt bemutatott sodrott, kampósfejú bronztű. Rövidebb példányok az Alföld koraszarmata—dák anyagából ismerősök.⁶⁴ Nagyságra is csaknem teljesen egyező a Szentés—jaksori 1. sír kampósfejú bronztűje.⁶⁵ Ez utóbbi sír kora i. u. 180—260 közé tehető. Ilyen tűk ismerősök a Visztula alsó folyása vidékéről. Blume öt lelőhelyről ismerteti őket.⁶⁶

A IX. t. 5. ábrán bemutatott sarlónyélből a tárgy teljes formájára nem tudunk következtetni. Említhetjük azonban, hogy nyugati⁶⁷ és keleti germán területen⁶⁸ egyaránt találkozunk a sarlóval, de megvan Pannóniában is, pl. Fenékpusztán.⁶⁹

Mindössze egy meglehetősen nagyméretű köpűs vasnyílhegy képviseli a fegyvereket (XII. t. 6), ez természetes, hiszen telepről van szó. Jelenléte elég meglepő, íj és nyíl a korai germánság körében nem jellegzetes fegyver. Talán a szarmata Alfölddel való kapcsolatot jelzi, de meg kell jegyeznünk, hogy a nyílhegyeknek ezt a típusát eddig hazai későszarmata sírokból sem ismerjük.

A IX. t. 1. bronz szíjelosztójának megfelelő darabját ez idő szerint a Kárpát-medence leletanyagából nem ismerjük, jelentősége azonban (lőszerszámbhoz tartozik) kétségtelen.

Egyike a legérdekesebb tárgyaknak a VII. t. 1. ábra vassfűrésze. Az előfordulás körülményei

⁵⁰ Očkov, VI. t. 1—4.

⁵¹ Očkov, 266., 13. kép 6.

⁵² B. Kutzián Ida szóbeli közlése.

⁵³ Kovács I., *Dolg* 3 (1912) 263., 13. kép 3 (14. sír); 284., 42. kép (32. sír); 290., 52. kép 5 (40. sír) stb.

⁵⁴ Közöletlen IV. századi lelet.

⁵⁵ Hampel J., *Arch. Ért.* 2 (1882) 69., 2. kép.

⁵⁶ Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. AH 36 (Bp. 1957) 478—481., 110. kép.

⁵⁷ Hadaczek, K., *Cmentarzysko Ciałopalne Kolo Przeworska z epoki cesarstwa rzymskiego.* (Lwow 1909) III. D. tábla.

⁵⁸ Reinach, S., *Arch. Ért.* 14 (1894) 399., 7. kép.

⁵⁹ Pósta B., *Régészeti tanulmányok az Oroszféldön.* II (Bp. 1905) 459., 255. kép 4.

⁶⁰ Beninger, E., i. m. 21. t. 207.

⁶¹ Schultz, W., i. m. XII. t. 1—7, 10—11.

⁶² Reinecke, P., *Aus der russischen archäologischen Literatur.* MZ 1 (1906) 42—50., 44. lapon 2. kép 17—20.

⁶³ Ebert, E., *Ausgrabungen bei dem »Gorodok Nikolajevka« im Dnjeper, Gouv. Cherson.* Kny. PZ V (1913) 80—100., 82. lapon 91a kép, 90. lapon 100. kép Je, Lf.

⁶⁴ A felsőpusztaszeri temetőből (Szarmatakor I., XIII. t. 12, 19, XIV. t. 3, XV. t. 5, XVIII. t. 3, XX. t. 2); a felsőpusztaszeri temető dák jellegére nézve lásd *Párducz, M.*, *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn II. und III. Jahrhundert.* Acta Arch. Hung. 7 (1956) 175—176.

⁶⁵ Szarmatakor III., LVII. t. 6.

⁶⁶ Blume, E., *Die germanischen Stämme und Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit.* Mannus-Bibliothek 8 (Würzburg 1912) 109—110., IV. t. 137.

⁶⁷ Uslar, R. v., i. m. 118., 38. t. 1—3.

⁶⁸ Tackenberg, K., *Die Wandalen in Niederschlesien. Vorgeschichtliche Forschungen I* (Berlin 1925) XVIII. t. 6.

⁶⁹ Kuzsinszky B., *A Balaton környékének archaeológája.* (Bp. 1920) 65., 82. kép tárgyai között.

a tárgy kora felől nem hagynak kétséget. Teljesen hasonló példányt Fenékpusztán találtak.⁷⁰

A vedervasalások (XII. t. 3, 7—12) minden bizonnyal faveder dongáit fogták össze. Ilyen vederalkatrészek kerültek elő a Csongrád-laktanyai hunkori temető 61. sírjából.⁷¹ A przeworski temető fémalkatrészei között vannak olyan veretek, amelyek valószínűleg szintén vederabroncsok.⁷² Bronzabroncos veder van pl. az ostropataikai második leletben⁷³ és ezzel csaknem azonos, valamivel egyszerűbb díszű példány a sackraui II. leletben. Ugyanitt egy veret nélküli edény is van.⁷⁴ Ezekkel azonos típusú a cékei lelet vedre.⁷⁵

Beninger a cékei lelet vedrével kapcsolatban foglalkozik a sziléziai példányokkal és utal M. Jahn-nak arra a megállapítására, hogy a vasveretűek Sziléziában az i. u. I—III. századból valók.⁷⁶

Igen jelentős a fémtárgyak között a VIII. t. 2 a—b ábrán bemutatott, aláhajlított lábú bronzfibula. Az ú. n. magyar típusú bronzfibulák egyszerűbb kivitelű változata. A megszokott granulációs díszítés, mint amilyen pl. a Szentés—kistókei 78. sír példányán van, itt hiányzik.⁷⁷

Árszerű tárgy, vagy poncoló a IX. t. 4. számú vaspálca. Erősen oxidált volta miatt rendeltetését eldönteni nem lehetett. Ismeretlen a rendeltetése a IX. t. 2—3, 7. számú vastárgyaknak is. A IX. t. 2—3. számúak talán csiholóacélok töredékei.

*

A történeti értékelés első kérdése, mely időre tehető a telep élete. Ennek meghatározására több adat áll rendelkezésünkre:

1. A VI. t. 14. típusú tál. Legkorábban a Kárpát-medencében Hortobágy—Poroshátan (kb. i. u. 260—270-től) és Maroszentannán (III. század második fele). Az ózdi példányok e korai típusokhoz kapcsolódnak.

2. Agyagvedrek vízszintesperemű típusa, két szegélye bordásan tagolt (2. kép 6, XI. t. 8). Az Alföldön ennek a peremtípusnak egészen pontos megfelelőit a IV. század második felébe helyezhető szarmata telepekről ismerjük (Makó—Vöröskereszt, Hódmezővásárhely Solt—paléi II. telep és a Hódmezővásárhely—Kopáncs, Szentianyai telep).

3. Fémabroncos favedrek a Kárpát-medencén belül kb. 300-tól kezdve.

4. Csontfésűk mindkét típusa (VIII. t. 3, 6) a III. század második felétől kezdve.

5. Kampósfejú bronztű (IX. t. 6) legkésőbbi alföldi előfordulása 180—260/70 között.

⁷⁰ Kuzsinszky B., i. m. 66., 85. kép tárgyai között találkoznak vasfűrészekkel. Van mind a két oldalon fogazott fűrészszerű is a fenékpusztai darabok között.

⁷¹ A rendkívül érdekes anyagú temető feldolgozása alatt van.

⁷² Hadacsek, K., i. m. XVII. t. I., XVIII. t. Y., XIX. t. K.

⁷³ Reinach S. Arch. Ért. 14 (1894) 398.

⁷⁴ Grempler, Dr., Der II. und III. Fund von Sackrau. (Berlin 1888) I. t. 2—3.

6. Űgynevezett magyar típusú aláhajlított lábú bronzfibula. Fellépése hazai területen 180—220 között.⁷⁸

Ha ez adatokat összegezzük, akkor kb. i. u. 250—350 közötti idők közé kell tennünk a telep fennállását. Ezt az időhatározást a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nemigen lehet tovább finomítani. Két provinciális eredetűnek látszó táltípus (2. kép, 11—12) a III. század elejére utal. További — erre az időre helyezhető — adatra várunk, mielőtt ezt az utalást teljes értékűnek fogadnánk el.

Másik fontos kérdésünk: mely későcsászárkori nép élt ezen a telepen? A régészeti leletek erre is nyújtanak nagyjából elfogadható váiaszt. Azt kell figyelembe venni, hogy a kerámiai típusok legnagyobb része, azok díszítése és az orsógombok nyugati germán jellemvonásokat tüntetnek fel. Ezen a területen, ebben az időben csak a quadokra gondolhatunk. Érdekes, hogy a quadok által megszállott felvidéki terület határa ennyire keletre tolódott el, de a miskolc — sötétkapui, koracsászárkori anyag ismeretében ez már nem olyan meglepő.⁷⁹

Az očkovi temetővel való gyakran hivatkozott kapcsolat arra a gondolatra vezet, hogy az ózdi telep párhuzamosítható ezzel a temetővel, vagy legalábbis a temető időben megfelelő részével. T. Kolnik szerint ugyanis lehet, hogy a temető az V. századot megéri. Ilyen adat az ózdi telepet illetően nincsen. Természetesen ez azt is jelenti, hogy az ethnikai jelleg tekintetében is rokonnak tartjuk a két lelőhelyet. Ebből a szempontból is érdekes, hogy miként értékelhetők az ózdi telep nem nyugati germán jellegű tárgyai.

Mindenekelőtt fordítsuk figyelmünket a felé a tárgytypus felé, amelynek alföldi származékait (származása) joggal feltételezhetők. Ezek az agyagvedrek mindkét típusa, a VI. t. 14. típusú tál, kettőscsonkakúp formájú orsógomb, IX. t. 6. kampósfejú bronztű, vasabroncos faveder (?), aláhajlítottlábú fibula. Az ide sorozható tárgyak száma nem nagy, azonban nézetünk szerint az Alföld népével való szorosabb kapcsolat esetleg szorosabb együttélés mellett bizonyít. Ilyen megvilágításban tartjuk igen jelentősnek a tiszapolgári ún. szarmata háztípust és az ózdi 3. kép 8. típusú ház közötti teljes egyezést. Ennek a szoros érintkezésnek éppen a későcsászárkorban auctor adata is van.⁸⁰

Véleményünk szerint ez a délkeleti befolyás Kolnik állításával ellentétben az očkovi temető anyagában is kimutatható. A IV. század elejére

⁷⁵ Beninger, E., Der Wandalen Fund von Czeke-Cejkov. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 45 (1931) X. t. 11.

⁷⁶ Beninger, E., Der Wandalen Fund ... 205—206.

⁷⁷ Szarmatakor II., V. t. 1.

⁷⁸ Párducz, M., Beiträge zur Geschichte ... 160—171.

⁷⁹ Párducz M., Római császárkori telep Miskolcon. (S. a. a Miskolci Herman Ottó Múzeum 1957. évi közleményeiben.)

⁸⁰ Amm. Marc. XVII. 12. lásd Alföldi A., i. m. 178—179.

helyezi⁸¹ a korongolt szürke áruk tömeges jelentkezését a temető anyagában. A típusok szempontjából Pannóniával való kapcsolat kimutatása nem meggyőző, ellenben a 35a, 38, 41 és 51. sírok urnáinak⁸² megfelelő darabjai a szarmata földön,⁸³ de Marosszentannán is megvannak.⁸⁴

A III—IV. században az Alföldön a szarmata—gót egymásrahatás kérdései még nem tisztázottak teljesen, ezért nem állíthatjuk biztosan, hogy szarmata vagy gót befolyás bizonyítékait keressük-e e jelenségek mögött. Itt kell rámutatni a VI. t. 14. típusú tál očkovi jelenlétére is. S végül a délkeleti befolyás bizonyítékaként tekinthetjük a VIII. t. 6. fésűtípus feltűnését. A III. század legvégére helyezhetjük ezt a tárgycsoportot, de a IV. század elejére való datálás sem lehetetlen. Lényegében tehát Kolnik datálásával e korongolt kerámia feltűnését illetően egyetérthetünk. Nehéz lenne egyelőre a kapcsolat részleteiről többet mondani. Az Alföld III—IV. századi periodizációs kérdései sem tisztázottak még megnyugtató módon. Ma még nem adhatunk választ arra a kérdésre sem, vajon egy tartósan meglevő érintkezés bizonyítékait lássuk-e a fenti jelenségekben (ez valószínűbb),

vagy pedig egy lökésszerű, történeti eseménnyel kapcsolatos befolyás érvényesülésének tanúit lássuk-e bennük.

Természetesnek tartjuk a provinciális területről származó tárgyak jelentkezését. Érdekes, hogy kevés kerámia mellett vasszerszámok jutottak el telepünkre. Nem ismerjük annyira Pannónia ilyen jellegű termelését, hogy ebből a tényből esetleg a kereskedelmi kapcsolatokon túlmenő következtetéseket vonhassunk le.

Felmerül azonban még a helyi őslakosság kérdése is. A miskolc—sötétkapui leletek tanúskodnak arról, hogy a quad foglalatát megelőzően valószínűleg késő La Tène-kori kelta—illyr népesség, továbbá a puchovi kultúra népe telepedett meg itt is. Sajnos az eddigi eredmények csak egészen kezdeti lépéseknek tekinthetők. Messze vagyunk még attól, hogy az időben is egymásután következő, többretegű őslakosság régészeti hagyatékát körülhatárolhassuk. A fentebbi leletek ismertetésével remélünk e kérdések megoldásához is közelebb jutni.

Párducz Mihály és Korek József

⁸¹ Očkov, 288—289.

⁸² Očkov, II. t. 1, 3, 4, 2.

⁸³ Az očkoviaknál valamivel kisebb méretű hasonló edényeket ismerünk pl. *Hortobágy-Poroshátról* (Zoltai L., i. m. LIX. t. 1.); *Oroszlámos-Podlukány dűlői 3. sírból*

(Szarmatakor III., CVI. t. 22.) és *Rábéről* (Szarmatakor III., CVI. t. 21.). Talán ebbe a körbe sorozható egy *padéi* edény is (Szarmatakor III., CVI. t. 12.).

⁸⁴ Kovács I., *Dolg* 3 (1912) 283., 31. kép 5, 7; 285., 43. kép 1. stb.

RÉZKORI ARANYLELETEK

A bodrogkeresztúri rézkori temetőben az 1920–22 években végzett ásatásokkal nyilvánvalóvá vált, hogy a rézkori lakosság előtt az arany mint nyersanyag már ismert volt és azt ékszerek készítésére fel is használta.¹ Különböző ezzel a ténnyel a régészeti kutatás már régóta számolt, sőt Pulszky ezt a stollhofi leletek által beigazolt-nak is látta.²

A rézkori aranyművesség általunk ismert formakincsét idővel a magyartési, úgyszintén a jászladányi sírok leletei lényegesen gazdagították.³ E hitelesen feltárt leletek mellett azonban a szakirodalom másokat is felemlített, amelyekről, bár nem rendszeres ásatás útján jutottak napvilágra, megállapítható volt, hogy kétségtelenül rézkoriak, sőt azon belül a bodrogkeresztúri kultúra leletanyagát képezik. Ilyenek voltak a Tompa által említett tiszkeszi „fülkarika”⁴ és a Petróczy által ismertetett töredék Tiszadob-Borzikanyáról.⁵ De éppen a fentebb említettek analógiájaként további néhány hiteles lelőkörménnyel nem rendelkező aranyleletet is elkönnyelhetett a kutatás a bodrogkeresztúri kultúra emlékeként. Ezek pedig az állítólagos mojrádi két csüngő (egy kisméretű és egy óriás példány),⁶ valamint a Milojević által nemrég ismertetett tiszaszöllősi aranylelet.⁷

A bodrogkeresztúri kultúra aranyleletei újabb hiteles leletek révén az utolsó években is gyarapodtak. Közülük egynek, a Szerencs-hajdúréti temető 9. sírjából származónak az ismertetése nemrég megtörtént.⁸ Ugyanakkor régebbi idő óta ismert leletek revíziója lehetővé tette, hogy azokat tipológiai alapon szintén a bodrogkeresztúri kultúrába tartozónak határozzuk meg. A fentiekből kifolyólag a kultúrának következő, eddig még nem ismertetett aranyleleteit mutathatom be.

Bodrogkeresztúr.⁹ A temetőről és leleteiről szóló igen hézagos közléseket összevetve arra a megállapításra juthatunk, hogy összesen 4 sírban 5 aranytárgy látott napvilágot. Ezek a 10. (V.), 11. (II.), 27. és 31. jelzésű sírokban voltak.¹⁰ Bella az ásatásokról adott rövid beszámolójában ugyan csak 4 tárgyról emlékezik meg, amelyek szerinte „egyenként négy csontváz nyaka táján” voltak találhatóak.¹¹ Ezzel szemben a temetőről közölt vázrajzok oldaljegyzetei szerint a 31. sírban két

aranygomb volt, a 10. (V.) sírban pedig az aranykúp „kis bögében” lett volna.¹²

A fenti ékszerek közül közelebről csak hármat ismerünk, a negyedik az ásatáskor az egyik munkás kezében tűnkrement, az ötödik sorsa ismeretlen előttünk.¹³ Tüzetesebb leírásuk az alábbi: 1. *Aranykúp*. Vagy a 10. (V.) vagy a 11. (II.) jelzésű sírból származik. Mindkét esetben bal oldalon fekvő csontváz melléklete volt. Vékony lemezből készült. Alján a lemez bodrosan visszahajlított, ami arra vall, hogy valamilyen romlandó anyagból készült alapra volt ráerősítve. Szélesebb részét körbefutó barázdák díszítik. Méretei eltorzult állapota miatt nem vehetők fel pontosan; magassága mindössze 15 mm lehetett, súlya 0,54 g. Lelt. sz. 8/1924—107 (értékleltár 876) (XV. t. 8). 2. *Aranykúp*. A 27. jelzésű kettős sír bal oldalára fektetett női csontvázának mellékletét képezte. A nyaktáján, a mell felső részén található.¹⁴ Mind alakját, mind kidolgozását, díszítését illetően hasonló a fentebb leírtéhoz. Magassága 14, átmérője 17 mm, súlya 0,75 g. Lelt. sz. 8/1924—200 (értékleltár 877) (XV. t. 7). 3. *Aranygomb*. A 31. sírből, bal oldalon fekvő csontváz mellől származik. Ebben azonban 2 ékszer is volt, az egyik a „jobb fültáján”, a másik a „jobb kéz egyik ujján”. Hogy a kettő közül melyik a meglevő példány, azt nem tudjuk. A gomb szintén vékony lemezből készült. Feje lencsealakú, teteje lapos és keresztalakban bekarcolt vonalakkal díszített. Lejjebb a gomb összeszűkülő nyakat alkot, amelynek alapján feltehetőleg valamilyen romlandó, anyagból készült alapra volt ráerősítve. Lelt. sz. 8/1924—108 (XV. t. 9). 4. Bella leírása alapján tudjuk, hogy az elpusztult negyedik aranyékszer ugyancsak a fentebb ismertetettekhez hasonló *kúp* volt.¹⁵ 5. A 31. sír másik ékszere viszont a bemutatotthoz hasonló *gomb* lehetett.¹⁶

Az aranyat tartalmazó négy sírből kettőről nem sokat tudunk, kettőt a leleteivel együtt némileg már jobban ismerünk. Rövid leírásuk: 10. (V.) *sír*. Bal oldalon fekvő K—Ny irányba tájolt csontváz. Előtte 4 edény volt elhelyezve. Az aranykúp, amint említettük, vagy a nyak táján, vagy kis bögében volt. 11. (II.) *sír*. Bal oldalon fekvő, K—Ny tájolású csontváz. A karok,

¹ Bella L., RTE 1 (1920—22) 10, 12.

² Pulszky F., A rézkor Magyarországon. (Bp. 1883) 72.; *ua.* Magyarország archeológiája. I. (Bp. 1897) 121.

³ Arch. Ért. 1944—45. 4—5., 10., V. t. 11—12, 15—18, VIII. t. 3—4, 15.

⁴ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24/25 (1934—35) 53, 58.

⁵ Petróczy J., FA 5 (1945) 38., 5. kép 7.

⁶ Fettich N., A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében a régészeti adatok alapján. (Bp. 1943); *ua.* A Szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. AH 32 (Bp. 1953) 59—64., XLIX. t. 11., LIII. t.; Arch. Ért. 1944—45. 24—25., IX. t. 1, 6.

⁷ Milojević, V., Ein Goldfund der Kupferzeit aus Ungarn. Germania 31 (1953). 7—11., I. t.

⁸ Patay P., A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 1956. június. 7., 8. kép.

⁹ A bodrogkeresztúri temető aranyleleteiről ugyan már eddig is több tanulmányban emlékeztek meg, de

részletesen még nem került sor ismertetésükre. Sőt az egyes közlések egymással ellentétes adatokat tartalmaznak. Éppen ezért indokolt a leletek összefoglaló ismertetése.

¹⁰ Az arab számok a Banner által, a rómaiak az 1920. évi ásatás során Bella által adott sorszámokat jelzik. — Lásd Banner J., Dolg 3 (1927) 27—29; Bella L., i. m. 1. kép; Arch. Ért. 41 (1927) 22. kép.

¹¹ Bella L., i. m. 12.

¹² L. a 10. jegyzetben idézett helyeket.

¹³ Hillebrand J. egykori szóbeli közlése szerint magántulajdonban maradt.

¹⁴ A temető vázrajzának oldaljegyzete szerint a „csontváz mellén” volt. Nem szükséges ebben ellentmondást látnunk Bella soraival szemben, amelyek szerint a „négy arany ékítvány” egyenként négy csontváz nyaka táján volt található. — Lásd 11. j.-t.

¹⁵ Bella L., i. m. 12.

¹⁶ Arch. Ért. 41 (1927) 22. kép.

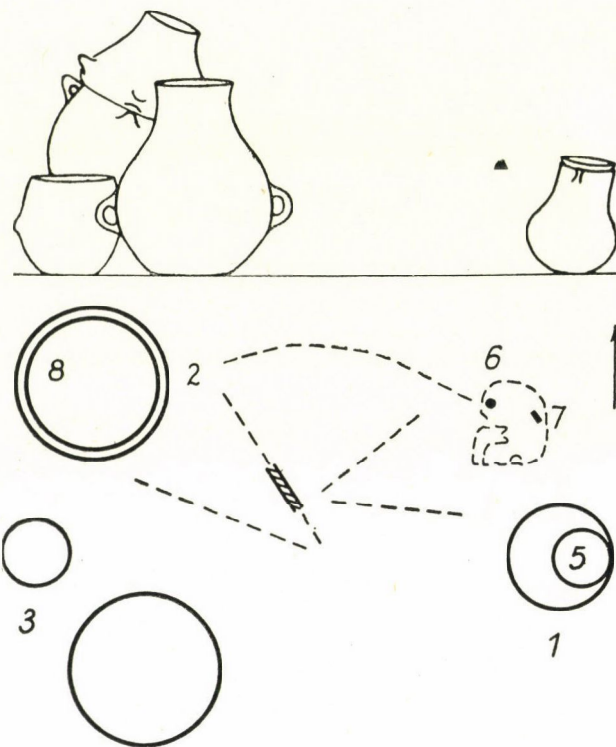
11. az arc előtt 3 edény volt. Az aranykúp a koponya bal oldala alatt feküdt. 27. *kettős sír*.¹⁷ A sírban szorosan egymás mellett két K—Ny tájolású csontváz feküdt, mindkettő a bal oldalán. Az egyik (a sír É-i oldalán levő) férfi volt, a másik, az előtte fekvő, adultus nő. A két csontváz egyszerre eltemetése elvitathatatlan, a női csontváz alsó és felső lábszára közrefogta a férfi csontváz térdét. A női csontváz teste előtt nagy csövestalpú korsó, a térde előtt kisebb virágcserep alakú edény, e mellett, de a csontváztól kissé távolabb másik virágcserep alakú edény, a lábfejenél újabb nagyméretű, csónkakúpszerű virágcserep alakú edény, mellén (vagy nyaka táján) a fentebb leírt aranykúp volt található, a derekánál pedig márványgyöngyök. A férfi csontváz lábfejenél, az említett nagyméretű virágcserep alakú edény mellett négy lábú edény,¹⁸ válla mögött csésze, koponyája mögött újabb csésze, továbbá közelebből meg nem határozható helyen 3 további edény helyezkedett el. 31. *sír*.¹⁹ Részben bal oldalán fekvő női csontváz. Tájolása ÉK—DNy. A jobb kézfej a mellén, a bal az arc előtt feküdt. Mellékletei: A bal kézfej előtt tejeskőcsög. A medence, ill. a felső lábszárak előtt nagyméretű csónkakúpszerű virágcserep alakú edény. Az előbbi kettő között kétfülű mély tál (?). A térdek előtt csövestalpú korsó. Az alsó lábszárak előtt, kissé mélyebbre beásva, úgyhogy a pereme volt a csontváz szintjében, gömbölyded oldalú virágcserep alakú edény. Utóbbi két edény között csésze. A „jobb fülön és jobb kezujjon” egy-egy aranygomb.

Pusztai Istvánháza. A Hillebrand ásatásai során 1925-ben és 1927-ben feltárt temető 2., 3., 4., 5., 28. és 30. sírjait az ásatáskor „in situ” beszállították a Magyar Nemzeti Múzeumba.²⁰ Ezek a háború folyamán megsérültek, amiért is a 30. sír kivételével azokat szét kellett bontani. Ennek során az egyikben, amint megállapíthattam a 4. számúban,²¹ a csontváz mellén egy *arany karikás csüngőt* találtak, amely korábban nem volt ismert, miután azt vékony földréteg még takarta. A csüngő alakra hasonló a jászladányi 16. sírban találhatóhoz, csak a lemezkeje majdnem téglalap alakú. Viszont ugyancsak 4 lyuk töri át, úgyszintén két kidudorodás van a tövé-nél. Hossza 29,5, a karika legnagyobb átmérője 17, az üres középső rész átmérője 13, a lemezke legnagyobb szélessége 11,5, a legkisebb 10 mm, súlya 1,35 g. Lett. sz. értékléltár 884 (XVII. t. 1). A sírban a bal oldalán fekvő női csontváz mellett a következő mellékletek voltak még: Az arc előtt tejeskőcsög, mellette virágcserep alakú edény, utóbbiban félgömb alakú csésze, a térdek, ill. kezek előtt egy további edény, az alsó lábszáraknál újabb csésze, a csípőnél többsoros márványgyöngy-fűzér, a bokánál ugyancsak márványgyöngyök.²²

Fényeslitke. Egy eredetileg mintegy 150 sírból álló temető (hitelesen feltárva az 1949—54. években 68 sír lett, a többi már a leletmentő ásatást megelőzően elpusztult) egyik sírjában két aranyékszer is volt. A lelő körülmények tüzetes ismerete végett magát az aranyeletet tartalmazó sírt is ismertetem.

11. *sír.* A csontvázból mindössze csak az egyik combcsontnak egy darabja volt megfigyelhető,²³ nagyjából a sír közepén. Ettől K-re volt található egy tejeskőcsög (1), szájába tett gömbszelvény alakú csészével (5). A többi edény a fentemlített csontdarabtól Ny-ra félkörben foglalt helyet úgy, hogy a tejeskőcsögtől mintegy

60—80 cm-re voltak. Ezek (É-ről D felé haladó sorrendben): igen nagyméretű csövestalpú korsó (2), amelyet nagyobb tállal fedtek le (8). A korsó hasának közepén négy vízszintes nyílású fül van, míg a tál oldalán ugyan-csak négy függőleges nyílású. E fülek pontosan egymás fölé estek, mintha a korsót és tálat ezeken átfűzött zsineggel összekötötték volna. Szorosan a korsó mellett

1. kép. Fényeslitke 11. sír. Oldalnézet és felülnézet. kb. 1 : 10
Fig. 1. Fényeslitke, tombe n° 11. Vue de côté et d'en haut. 1 : 10 env.

enyhén ívelt oldalú virágcserep alakú edény állt (3). Majd nagyméretű, kihajló peremű korsó következett (4). A tejeskőcsög közelében, attól É-ra 20 cm-re tölsér alakú *kúpos aranyékszer* volt található (6). Hegyével felfelé, 15 cm-rel a sír feneke fölött volt található (1. kép). Az ékszer lemezből készült, kúpos oldala enyhe homorú íveléssel bír. Alján a lemez bodrosan visszahajlított, ami által nyilvánvaló, hogy eredetileg valamilyen romlandó anyagból készült alapra volt ráerősítve. Szélesebb részét körbefutó barázdák díszítik. Magassága 29 mm (XV. t. 1). Utóbbi közelében egy *arany csövecske* volt (7).²⁴ Lemezből készült, hengeres alakúra összehajlított. Felülete gyűrűzött. Egyik vége az ásatáskor megsérült. Hossza 30, átmérője 5 mm, súlya 0,73 g (XV. t. 2).

A mellékletek helyzete és a sír közepén talált csontdarab, amely minden bizonnyal az egyik combcsont maradványa volt, lehetővé teszi, hogy a csontváz helyzetét is rekonstruálhassuk. Abból kiindulva, hogy a

¹⁷ A sír leírását a Hillebrand J. által közölt kép és a temető vázrajza alapján adhatom. — Lásd *Hillebrand, E., Das kupferzeitliche Gräberfeld von Pusztai Istvánháza bei Kunszentmárton* (Ungarn). WPZ 13 (1926) 8. kép; Arch. Ért. 41 (1927) 22. kép.

¹⁸ *Hillebrand, E., Das kupferzeitliche...* 9. kép 3.

¹⁹ Arch. Ért. 41 (1927) 22, 23. kép.

²⁰ *Hillebrand J., RTE 2* (1923—26) 26; Arch. Ért. 42 (1928) 46.

²¹ A sír meghatározását Korek J. közlése alapján volt módomban megejteni.

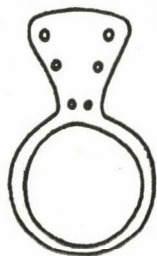
²² *Hillebrand J., A pusztai Istvánházi koraréz-kori temető.* AH 4 (Bp. 1929) 18., 5. kép.

²³ Fényeslitkén a talaj a csontokat szinte tökéletesen megsemmisítette. A legtöbb sírban a csontváznak nyomát sem lehetett észlelni. Ezért az első évi (1949) ásatások alkalmával a temetkezéseket szórt hamvasagnak véltük. A 11. sírban észlelhető csontdarabot is az ásatási naplóban mint égetett csontdarabot írtam le. Utóbb, az 1950. és következő években végzett ásatások alkalmával tett megfigyelések alapján ezt a véleményemet módosítanom kellett. Több sírban ugyanis a zsugorítottan eltemetett csontváz nyomát fel lehetett ismerni. Legtöbbször a combcsont egy-egy darabja vagy a koponya volt megfigyelhető; utóbbiból is leginkább a fogak.

²⁴ Pontos helye a sírban nem volt megfigyelhető, ugyanis egy lefejtett rög szétmorzsolásakor találtuk meg.

bodrogkeresztúri kultúra majdnem általános érvényű temetkezési szokásai szerint a halottat — néhány kivételes esettől eltekintve — megközelítőleg K—Ny irányba tájolva temették el, továbbá, hogy a tejeskőcsögöt és a hozzátartozó csészét az arc elé szokták helyezni, a nagyobb edényeket pedig a lábak közelébe, a jelen esetben a csontváz vagy bal oldalán fekvő K—Ny, vagy jobb oldalán fekvő DK—ÉNy tájolású kellett legyen. A fentemlített csontdarab iránya ez utóbbit kizárni látszik. Így a koponya éppen azon a helyen lehetett, ahol az aranyékszerek találhatók voltak. Ezzel viszont magyarázatot is kapunk arra vonatkozólag, hogy miért állt hegyével felfelé és a sír fenekénél 15 cm-rel magasabban az aranykúp: a koponyának felfelé néző jobb oldalán volt eredetileg elhelyezve, helyesebben valamilyen fejére erősítve (1. kép). Hasonló helyzetben volt tehát mint a Szerencs-hajdúréti 9. sírban lelt példány, csak utóbbi a koponya bal oldalát díszítette.²⁵

Nagyvárad (Oradea). 1897-ben hivatalos úton váltotta meg a Nemzeti Múzeum a Nagyváradon talált alább részletezett aranytárgyakat, amelyek lelőköri-ményeit sajnos nem jegyezték fel.²⁶ A tárgyakat csak a leltári napló leírása alapján ismerjük. Bár ez szűkszavú, három tárgyról a naplóban szereplő rajz félre nem ismerhetően rézkori típust árul el, míg a másik három leírása is megfelel más leletekből ismert rézkori formáknak. A lelet tárgyai a következők (leltári számuk 93/1897):²⁷ 1. „Sima csővecske. Hossza 22 mm.” 2. „Sodronyból csavart rugó. Hossza 16 mm.” (Valószínűleg spirális csővecske.) 3—4. „Sallangos csüngő, az egyik karikája zárt, a másiké csonka.” (A leltári naplóban látható rajz alapján, amely fordítva, karikájával fölfelé tünteti fel a tárgyat, ezek karikás csüngők voltak.) (2. kép.) 5. „Tű, kúp alakú hegygel, másik lapos, be van hajlítva. Hossza 74 mm.” 6. „Gyöngy. Hossza 21 mm.” (3. kép.)

2. kép. Nagyvárad (Oradea)

3. kép. Nagyvárad (Oradea). 1 : 1

Hatvan-Újtelep. Ugyancsak hivatalos úton váltott meg 1896-ban a Nemzeti Múzeum egy, a megtaláláskor kissé megsérült lemezszerű aranytárgyat. A lelőhelyen Posta Béla végzett hitelesítő ásatást, de eredménytelenül.²⁸ Leírását az alábbiakban adhatjuk: A tárgy testét egy korong alkotja, amelyhez fent zömök négyszögletes toldaléklemez csatlakozik. Utóbbi eredetileg a négy sarkán át volt lyukasztva. A korongszerű részén, a lemez tövénél 2, majd nem egészen a közepén harmadik gömbszelvény alakú kisebb dudor foglal helyet. A lemez szélét mindhárom oldalon trébelt pontsor kíséri. Az egész tárgy hossza 126, a korong átmérője 119, a lemezszerű toldalék felső szélessége 81, a dudorok átmérője 7 mm, súlya (jelenlegi kissé sérült állapotában) 70,52 g. Lelt. sz. 55/1896 (értékleltár 712) (XV. t. 11).

Marosvásárhely (Tîrgu Mureș). Vétel útján szerzett be 1877-ben a Nemzeti Múzeum egy karikás csüngőt, amelynek lelőhelyét Marosvásárhelyt nevezték meg. Karikája aránylag széles és nagyjából kör alakú. Lemeze majdnem téglalap alakú; csak 2 lyuk töri át a felső sarkain. A lemez tövén levő szokásos két dudor helyett

csak durván beütött, alig bemélyedő jegyet találunk. Hossza 112,5, a karika külső átmérője 102, belső átmérője 45, a lemez szélessége 27 mm, súlya 82,42 g. Leltári sz. 94/1877 (értékleltár 625) (XVI. t. 4).

Ismeretlen lelőhely. A Magyar Nemzeti Múzeum 1878 óta őriz egy 6 tárgyból álló aranykészletet, amely bár a formákat illetően kissé eltér a bodrogkeresztúri kultúra általunk eddig hiteles feltárásból ismert típusaitól, mégis kétség nélkül megállapíthatóan annak formakörébe tartozik. A leletegyüttes az alábbi tárgyakat tartalmazza — lelt. sz. 30/1878 (értékleltár 496—501):

1. **Karikás csüngő.** Az aránytalanul nagy és tojásdad alakú karikához kis, hozzávetőlegesen háromszög alakú és fent íves lemezke csatlakozik. Ezt 2 lyuk töri át, majd a tövénél a szokásos 2 dudor látható. Ezeket ennél a tárgynál kivételesen ugyanarról az oldalról nyomták be, mint amelyikről a felfüggesztésre szolgáló lyukakat átütötték. Hossza 56, a karika legnagyobb külső átmérője 49, szélessége átlagosan 4, belső átmérője 41 × 32, a lemezke legnagyobb szélessége 21, legkisebb szélessége 8 mm, súlya 10,21 g (XVI. t. 10).

2. **Karikás csüngő.** Karikája kör, lemezkeje trapéz alakú és utóbbit csak 2 lyuk töri át. Hossza 39, a karika legnagyobb külső átmérője 29, belső átmérője 21, a lemezke legnagyobb szélessége 14, legkisebb szélessége 10 mm, súlya 2,57 g (XVI. t. 11).

3. **Karikás csüngő.** Hasonló az előbbihez. Hossza 41, a karika külső átmérője 35, belső átmérője 26 × 24, a lemezke legnagyobb szélessége 16, legkisebb szélessége 12 mm, súlya 4,59 g (XVI. t. 12).

4. **Pálca.** Huzalszerű testéből, nagyjából a közepén keresztben elrendezve 4 tüske áll ki. A rövidebb oldala korong alakú fejben végződik, a hosszabbik vége töredékes. Hossza 53, vastagsága 1,5, a tüskék hossza 2 mm, súlya 2,63 g (XVI. t. 13).

5. **Pálca.** Kerek átmetszetű. Egyik vége ellapult, a másik bunkószerű fejet alkot. Hossza 67, vastagsága 1, fejének átmérője 3 mm, súlya 1,84 g (XVI. t. 14).

6. **Pálca.** Négyszögletes átmetszetű teste csavart. Az egyik vége vékonyabb és itt egy befűződés látható rajta, a másik mintha kissé szét lenne kalapálva. Kettétörtött. Hossza 37 + 41, vastagsága 2 mm, súlya 6,05 g (XVI. t. 15).

Ismeretlen lelőhely. Az egykori Jankovich-féle gyűjteményből jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba egy, a fényeslitkei és szerencsi példányokkal teljesen azonos aranykúp. Ez is vékony lemezből készült. Alján a lemez bodrosan van hajlítva, ami elárulja, hogy eredetileg rá volt erősítve valamilyen gömbszerű romlandó anyagból készült tárgyra. A szélesebb részén barázdák futnak körbe díszítés gyanánt. Magassága 26, átmérője 15 mm, súlya 2,27 g (XV. t. 5).

Az imént ismertetett leletekkel a bodrogkeresztúri kultúra aranyat szolgáltató lelőhelyeinek száma az ismeretlen lelőhelyűeken felül (viszont az állítólagos mojrádít is beleszámítva) 14-re emelkedett (4. kép). Ezek közül 10 lelőhelyről tudjuk, hogy az temető volt s utóbbiakban összesen 15 sír tartalmazott aranytárgyat. Ha figyelembe vesszük, hogy jelenleg a bodrogkeresztúri kultúra 52 temetőjét tartjuk nyilván és ezekből összesen legkevesebb 440 sír leleteit ismerjük, az aranyat tartalmazók százaléka nem is csekély. Az aranyékszerek használata tehát nem volt ritkaság, sőt ha egyes darabok súlyadatait tekintjük, a kultúra lakosságának birtokában jelentős aranykészlet volt.

Aranygazdagságban a hitelesen feltárt temetők közül a jászladányi és a bodrogkeresztúri tűnik ki. Előbbiben 3 sírből kb. 20 g összsúlyú 8 (vagy 9), utóbbiban 4 sírből 5 tárgy került ki. A sírok közül a leggazdagabb a jászladányi 16. számú volt, 4 (vagy 5) ékszerrel (XVI. t. 1—5). Amennyiben sírlelet volt, felülmúlta ezt az 1878-ban begyűjtött ismeretlen lelőhelyről származó együttes

²⁵ Lásd a 8. j.-t.

²⁶ Arch. Ért. 17 (1897) 450.

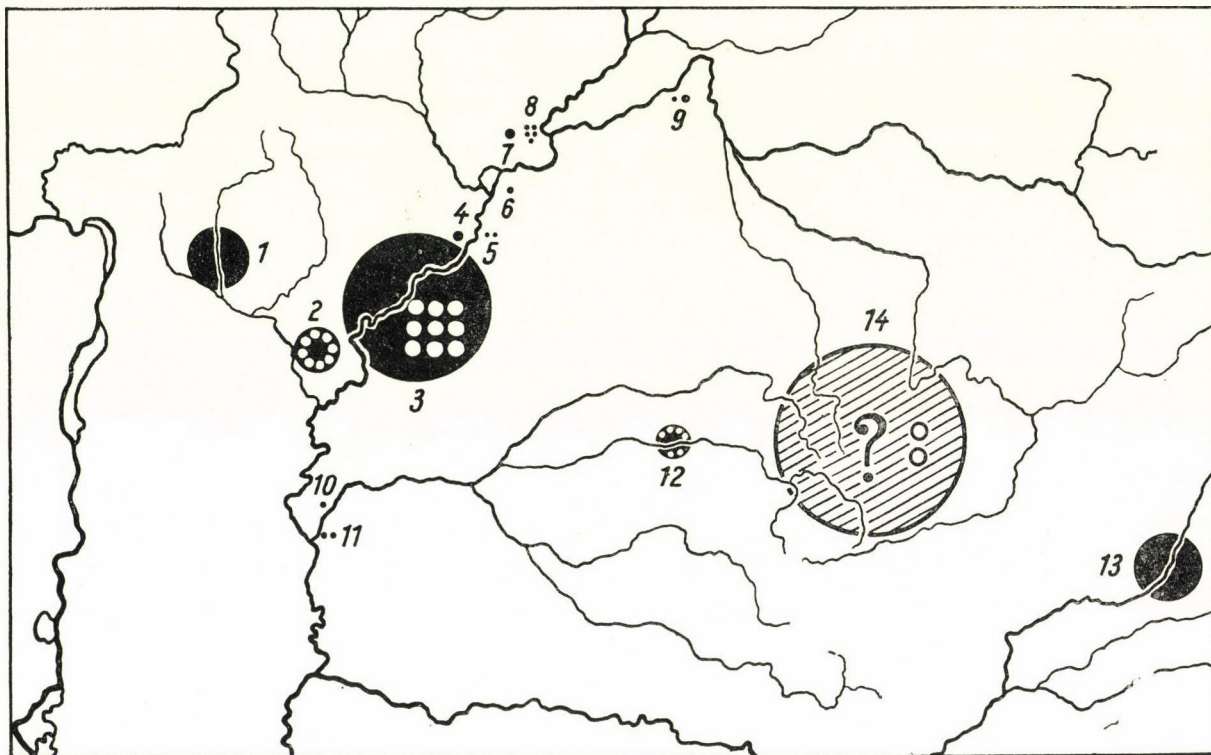
²⁷ A leletet 24 frt 40 kr értékben váltották meg. Amennyiben súlyértékben váltották meg, az összsúlya

17,08 g lehetett. Ezt maximumnak tekinthetjük, mivel lehetséges, hogy súlyértéken felül fizették meg.

²⁸ Arch. Ért. 16 (1896) 374. — Lásd még a leltári napló bejegyzését.

a 29,89 g összsúlyú 6 darabjával (XVI. t. 10—15). De még gazdagabb volt a tiszaszöllősi kincs, amelyről szintén megállapítható, hogy sírból származik.²⁹ E lelet aranykészletének nagy mennyiségére jellemző, hogy csak a 9 megmaradt darabjának összsúlya 460 g volt, eredetileg pedig lényegesen több tárgyból állt. (Mindenesetre valószínű, hogy a megmaradt korongos csüngő és két kartekeres a lelet legnagyobb 3 darabját képezi.) Az egyes tárgyak között viszont messze a legnagyobb

korongszerű testükhöz nagyjából trapézalakú lemezke csatlakozik, amely — minden valószínűség szerint felvarrás céljából — 4 vagy 2 lyukkal áttört. A lemezek tövével 2 kitüremkedő dudort is találunk. Ezeket leggyakrabban ellenkező oldalról nyomták be, mint a felvarráshoz szolgáló lyukakat. Igen nagy nagyságbeli eltérések tapasztalhatók közöttük, hiszen az egyik, valószínűleg Jászladányról származó példány 27 mm-es hosszával és 0,88 g súlyával szemben áll az állítólagos mojgrádi,

4. kép. A bodrogkeresztúri kultúra aranyleleteinek elterjedése. 1. Hatvan. — 2. Jászladány. — 3. Tiszaszöllös. — 4. Tizsakeszi. — 5. Polgár. — 6. Tiszadob. — 7. Szerencs. — 8. Bodrogkeresztúr. — 9. Fényeslitke. — 10. Pusztaitvánháza. — 11. Magyartés. — 12. Nagyvárad (Oradea). — 13. Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). — 14. Mojgrád (Moigrad). A körök a lelőhelyen talált aranyak összsúlyával arányosak (1 mm² = 1 g), a fehér pontoka lelőhelyen talált aranytárgyak darabszámát jelölik (az egészen csekély súlyúaknál a fekete pontok száma jelöli ezt) Fig. 4. La diffusion des trouvailles d'or de la civilisation de Bodrogkeresztúr. — 1. Hatvan. — 2. Jászladány. — 3. Tiszaszöllös. — 4. Tizsakeszi. — 5. Polgár. — 6. Tiszadob. — 7. Szerencs. — 8. Bodrogkeresztúr. — 9. Fényeslitke. — 10. Pusztaitvánháza. — 11. Magyartés. — 12. Nagyvárad (Oradea). — 13. Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). — 14. Mojgrád (Moigrad)

Les cercles sont en proportion avec le poids total des objets d'or trouvés dans le site (1 mm² = 1 g), les points blancs marquent le nombre de pièces des objets d'or trouvés dans les sites (marqué par des points noirs pour les objets d'un poids minime)

az egyik állítólagos mojgrádi csüngő a közel $\frac{3}{4}$ kg súlyával (XVIII. t. 4).

A bodrogkeresztúri kultúra aranyékszereinek formakincse az alábbiakban foglalható össze:

Legáltalánosabban elterjedt a karikás, ill. korongos csüngő (Jászladány 16. sír, valószínűleg 2 db³⁰ — XVI. t. 3—4; Pusztaitvánháza 4. sír — XVII. t. 1; Nagyvárad, 2 db — 2. kép; állítólagos mojgrádi lelet, 2 db³¹ — XVIII. t. 2, 4; Magyartés 4. sír, 2 db³² — XVII. t. 2—3; Tiszaszöllös³³; ismeretlen lelőhelyű lelet, 3 db — XVI. t. 10—12; Marosvásárhely — XVII. t. 4; Hatvan — XV. t. 11). Közös sajátosságuk, hogy a karika- vagy

a maga 311 mm-es és közel 750 g-os adataival. E nagyságbeli eltérések nem kapcsolatosak a típus alakváltozataival. Így a nagyméretű állítólagos mojgrádi, valamint a 110 mm hosszú tiszaszöllősi példány szinte teljesen megegyező alakú a magyartési 4. sír 23, ill. 24 mm hosszú darabjaival. Ezeknél a karika szélessége azonos méretű nagyjából a középső üres rész átmérőjével, vagy azt meg is haladja. Lemezkékük fent ívelt vagy háztetőszerű. A jászladányi, pusztaitvánházi, nagyváradai példányok, valamint a kisméretű állítólagos mojgrádi, más formát tüntet fel. Karikájuk igen keskeny, ugyanakkor a lemezkékük megnyúlt és felül egyenesen záródik.

²⁹ E lelet lelőkörményeivel egy külön tanulmányban részletesen szándékozom foglalkozni. Lásd addig is: *Rómer, F.*, Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique, compte-rendue de la huitième session à Budapest 1876. II. (Bp. 1878)

178—179; *Tariczky E.*, A tiszavidéki hun földpiramisok ismertetése. (Eger 1906) 12—13.

³⁰ Arch. Ért. 1944—45. 5, 10., V. t. 18., VIII. t. 15.

³¹ Lásd a 6. j.-t.

³² Arch. Ért. 1943. 35., V. t. 10—11.

³³ *Milójević, V.*, i. m. I. t. 1.

Az ismeretlen lelőhelyű együttes 3 darabjánál az előbbiekkal ellentétben a karika a lemezkéhez képest aránytalanul nagy, utóbbit pedig csak 2 lyuk töri át. E tekintetben hasonló hozzájuk a marosvásárhelyi csüngő is, viszont a dudorokat rajta beütött jegyek helyettesítik. A hatvani példány az összes többitől abban tér el, hogy a teste középen nem áttört, azaz nem karika-, hanem korongszerű, a középső üres lyukat viszont egy harmadik dudor pótolja.

A csüngők a jászladányi 16. és a magyartési 4. sírban a koponya két oldalán voltak találhatóak. Az elhelyezkedésük alapján arra következtethetünk, hogy a fejét ékesítő főkötőre, pártára, szalagra lehettek varrva a lyukakon keresztülfűzött fonál segítségével. Mégpedig akként, hogy a karikájuk a halántéktáján alácsüngött. Páros voltak alapján feltehetőleg a nagyváradi lelet példányai is hasonló módon viselt fejdíszek lehettek. A pusztaitvánházi 4. sírban viszont a mellen volt található, továbbá a tiszaszőlősi példányról is tudjuk Rómer és Tariczky közlése alapján, hogy az is a csontváz mellén helyezkedett el.³⁴ Ezekben az esetekben a viselőjük vagy a nyakba akasztott szalagon, fonálon, vagy még inkább a felsőtestet borító ruhára varrva hordta azokat.

Annak az alapján, hogy bár ezt az ékszer típust többféle képp viselték, továbbá, hogy a különböző változatai ellenére a főbb jellegzetességek mindegyik példányon feltalálhatók, valószínűleg nem járunk helytelen

úton, ha bennük mágikus rendeltetésű amulettet látunk.

Mínt hogy a karikás, ill. korongos csüngők jelentős hányada hitelesen feltárt sírból származik s a változatok, nagyobb eltérések ellenére tipológiai rokonságuk nyilvánvaló, e típus rézkori volta elvitathatatlan; az összes itt felemlített példány egykorúsága felől nincs okunk kételkedni. Éppen ezért nem indokolt Fettichnek az a megismételt véleménye, hogy a nagyobbik állítólagos mojrádi csüngő a hasonló kisebb rézkori ékszerek népvándorláskori utánzata lenne.³⁵

Hitelesen feltárt sírból több arany *kúpot* is ismerünk. Általánosságban jellemző rájuk, hogy vékony lemezből készültek; az aljuk bodrosan visszahajlított volta révén valamilyen romlandó anyagból készült alapra voltak rögzítve s szélesebb végükön körbefutó barázdák díszítik. Az ékszernek két változata fordul elő. Az egyik teste megnyúlt, csúcsa felé kissé íveltlen hegyesedő. Ilyent ismerünk a fényeslitkei 11. sírból (XV. t. 1), a szerencsi 9. sírból³⁶ (XV. t. 6), ismeretlen lelőhelyről (Jankovich gyűjteményből származó példány — XV. t. 5), végül egy töredéket a Tiszadob-borzikanyai temetőből, annak elpusztított sírjai egyikéből³⁷ (XV. t. 10). Az ép példányok mind alakra, mind méreteikben igen hasonlóak, 22–29 mm magasak. A másik változatuk, amely lényegesen laposabb kúp alakot ölt, eddig a bodrogkeresztúri temető 10. (V.), 11. (II.), ill. 27. sz. sírjából összesen 3 példányban ismeretes (XV. t. 7–8).³⁸ Magasságuk csak 14–15 mm.

³⁴ Lásd a 29. j.-t.

³⁵ Fettich, amidőn először foglalkozott a „mojrádi” lelettel, annak tárgyaiban, így a nagyméretű korongos csüngőben is, a „megújuló” dák művészeti emléket, illetve a „rézkori, kisméretű hasonló aranykészítmények késői felújítása”-t látta. Ebben a cikkében a kisebbik csüngőről még nem vett tudomást, sőt azt sem említette meg, hogy a leletben eredeti rézkori darabok is vannak. (Fettich N., A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében a régészeti adatok alapján [Bp. 1943]).

Miután felhívtam a figyelmet arra, hogy a Fettich által publikált nagy arany amulettel kívül egy kisebb, a méreteiben a jászladányi példánnyal egyező darab is található, valamint kétségbe vontam a „mojrádi lelet” hiteles voltát és a két említett tárgyat kifejezetten rézkorinak, a „lelet” többi tárgyától függetlennek nyilvánítottam* (Arch. Ért. 1944–45., 24–25.), Fettich a véleményét oda módosította, hogy a leletben, amelyet a kereskedő által az együttesbe csempésztett, ötféle tárgy kivételével továbbra is hitelesnek és összetartozónak ismer el, vannak igazi rézkori származású tárgyak is, de megmaradt azon felfogása mellett, hogy a nagy csüngő a rézkori ékszerek népvándorláskori utánzata. Hogy ez szerinte miképp lehetséges, arra idézzük őt magát: „Bár maga a mojrádi temetkezés valószínűleg az i. u. V. sz. első feléből származik, a benne levő férfi és női tárgyak generációk hosszú során át gyűltek össze, mire a mojrádi fejedelem sírjába kerültek. Minden holmiját, amint láttuk, nem is temették vele. Fejedelmi méltóságjelvényét: a kettős szigonyt és íját nyilván örököse számára visszatartották. (A kettős szigony szerepel a leletek között, tehát amennyiben a lelet sírból származna, azt is el kellett volna temetni vele. — Szerző.) Egy ember kezén összegyűlt, generációk hosszú sorától visszamaradó tárgyak összességét tárgyi hagyományoknak nevezzük. E tárgyi hagyomány egy része a sírba vándorol, másik része azonban folyton gvarapszik. Tudjuk az írott forrásokból is, hogy egy-egy fejedelemnek igen sok kincse volt. A tárgyi hagyomány gvarapodásának többféle módja volt: hadisarc, rablás, házasság, ajándék, örökség, rendelés, véletlenül előkerült leletek stb. A meghódított terület vagy ellenséges nép sírjainak meggyalázó szándékkal való feldúlása szintén az írott forrásokból ismert módok egyike. A tárgyi hagyomány legjelentősebb gvarapítási módja azonban akkor érvényesül, amikor valamely értékes fémműveségi központ kerül hosszabb időre valamely hódító fejedelem birtokába. Ez mindig nagy fellendülés kezdete szokott

lenni. Egy-két generáció alatt új stílus születik ilyenkor. Az ősi hagyományok a legújabb igényekkel egyesülnek. A kor sír- és kincsleleteiben visszatükröződnek az események és a mögöttük álló társadalmi kép. Ebben a keretben kell magyarázatát keresnünk a mojrádi leletben nagy számmal előforduló őskori aranyékszereknek.

Ha a XLIX. t. 9–10. és 11. sz. alatti aeneolithikus ékszerek elszigetelten állának a mojrádi leletben, akkor gondolkodás nélkül ki lehetne mondani, hogy a kereskedő keverte ezeket a leleteket, hogy növelje a lelet aránysúlyát... A mojrádi leletben azonban megvan ennek a kis aranycsüngőnek óriási méretezésű utánzata is, amelyet a fejedelem az ősi aranykorongok (napkorongok, női ékszerek) példájára a nyakába akasztva hordott: LIII. t. A röpkülő kacsák spirálsírpárjai, az arany karspirális, a torqueált karperec, mind ősi hagyományt őriznek. Ha tehát aeneolithikus aranyékszereket találunk a mojrádi fejedelem sírleletében, azt ez esetben még meg tudjuk magyarázni. Ezek képviselik itt a tárgyi hagyomány legrégebbi darabjait.” (Fettich N., A Szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. AH 32 [Bp. 1953] 63–64.)

Amikor Fettich ezeket a sorokat írta, még nem jelent meg Milojević tollából a tiszaszőlősi lelet publikációja (lásd a 7. jegyzetet). Ennek ismeretében nyilvánvaló előttünk, hogy a rézkorban is készültek hasonló alakban nagyméretű példányok. Így a korábbi állításmat teljesen beigazoltunk látom: mindkét kérdéses mojrádi csüngő rézkori! Fettich állítását a lelet hitelességére nézve már csak azért sem tudom elfogadni, mert ha egy kereskedő ötféle, összesen 208 db recens tárgyat „kevert a lelethez”, épp úgy belekeverhetett 2 rézkorit is „hogy növelje a lelet aránysúlyát”. Azt pedig, hogy a Fettich által is rézkorinak elismert kisméretű példányt a „gepida fejedelem”, „tárgyi hagyaték-ként” „generációk hosszú során” azaz legislegkevesebb 2000 éven át örökölte volna, nehezen tartom elhihetőnek! Úgyszintén kétségesnek vélem azt, hogy éppen egy, a földből véletlenül előkerült kis, mindössze kb 1 g súlyú aranyékszer hasonmására csináltatott volna magának egy „közel háromnegyed kg súlyú” óriás csüngőt. Annál is kevésbé, mert a nagyobbik példány alakban nem is a kisebb példányt követi, hanem sokkal inkább a magyartési 4. sírban feltárt példányokat.

³⁶ Lásd a 8. j.-t.

³⁷ Lásd az 5. j.-t.

³⁸ Bella L., i. m. 10., 1. kép; Arch. Ért. 41 (1927) 22. kép; Banner J., Dolg 3 (1927) 27–29.

A kúpalakú ékszerek mindkét változata szintén fejékszer volt. A szerencsi példány a koponya bal fültájékán, a fényeslitkei pedig, amint láttuk, a jobb oldalon foglalt helyet (1. kép). A bodrogkeresztúri példányokról is tudjuk, hogy lehetséges miszerint mindhármát a „nyak táján” találták³⁹ (vö. 37–38. o.). Ebből kifolyólag valószínűleg valamilyen fejdísz, főként felét ékesíthettek. Viszont amennyiben a bodrogkeresztúri 27. sírban nem a fején, hanem a mellén találták, úgy a viseletét nehezebb megmagyarázni. Ha pedig a 10. (V.) sírban tényleg bőgrében volt az ékszer, úgy azt talán az egész fejdíszszel együtt helyezhették abba.

Bár az alakját illetően eltérő volt az előbbiektől a bodrogkeresztúri 31. sírban lelt két ugyancsak vékony lemezből készült laposfejű és bekarcoltan díszített *aranygomb*, a rendeltetésük és viseletük valószínűleg azonos lehetett a fentebb tárgyalt kúpokéval. Ezek egyike is a „fültájon” volt, míg a másik a jobb kéz egyik ujján (XV. t. 9).⁴⁰

A bodrogkeresztúri kultúra aranyékszereinek formakörébe tartoznak vékony lemezből készült *csövecskék* is. Felületük lehet sima (Jászládány 16. sír⁴¹ — XVI. t. 5.; Nagyvárad) vagy gyűrűzött (Fényeslitke 11. sír — XV. t. 2.; Tiszaszőlős, 2 db;⁴² Polgár-Basatanya, 2 db⁴³ — XV. t. 3–4). Egyedül a fényeslitkei példányról tudjuk, hogy a koponya közelében volt. Valószínűleg fonatra fűzve gyöngyszemként használták ezeket, akár csak a tiszaszőlősi leletből ismert 4 kisebb kettősen kúpos,⁴⁴ úgyszintén a nagyváradiban előforduló hordó alakú *gyöngyszemet* (3. kép). Rómer, ill. Tariczky adatai alapján a tiszaszőlősi leletben eredetileg jóval több gyöngyszem volt.⁴⁵ Az sem kizárt, hogy az állítólagos mojrádi leletnek Fettich által rézkorinak meghatározott kettős csontakúp, ill. henger alakú gyöngyei⁴⁶ (XVIII. t. 1, 3) ténylegesen rézkoriak. Ebben az esetben a bodrogkeresztúri kultúra fenti ékszer típusa ismert darabjainak száma továbbiakkal növelhető.

Spirális huzalból készült *csövecske* — valószínűleg olyan, mint amilyent rézből a konyári 3. és 10.,⁴⁷ a tiszakeszi 3.,⁴⁸ továbbá a fényeslitkei 60. sírből⁴⁹ ismerünk — a nagyvárad leletben fordult elő.

Egészen különleges ékszerei a bodrogkeresztúri kultúrának az arany *pálcikák*. Különböző változatai között találunk *jogar alakúakat* (Jászládány 15. sír, 2 db⁵⁰ — XVI. t. 6–7), találunk olyanokat, amelyek testéből 4 keresztben elhelyezett tűske áll ki (Jászládány 16. sír, 2 db⁵¹ — XVI. t. 1–2; ismeretlen lelőhelyű együttes — XVI. t. 13), továbbá kerek vagy csavart négyszögletes átmetszetű, de különbözőképpen megdolgozott végű huzalszerű példányokat (ismeretlen lelőhelyű együttes — XVI. t. 14; Nagyvárad,⁵² ill. az ismeretlen lelőhelyű együttes egy másik példánya — XVI. t. 15). E pálcia alakú ékszerek mindkét jászládányi sírban párosával a koponya két oldalán voltak, egyik esetben a halántéknál, a másikban az áll szögleténél, tehát vagy hajba lehettek tűzve, vagy ugyancsak romlandó anyagból készült fejdíszhez kellett tartozniok.

Végül még két ékszerféleség gazdagítja a kultúra aranyleleteinek formakincsét: a *gyűrű* és a többmenetes *kartekercs*. Utóbbi 2 páros példányban (1 ép és 1 kettőtörött) a tiszaszőlősi leletből ismeretes. Kerek átmetszetű huzalból készültek. Az ép példány hossza 80 mm, súlya 165,90 g, 10 menetből áll.⁵³ A leletben levő 2 töredék összetartozása nem kétséges, de ez a példány így is hiányos.

A gyűrűknek 2 példánya egy jászládányi feldúlt sírből származik. Ezek is párosak, bár jelentősebb súlybeli eltérés van közöttük (2,98, ill. 2,13 g). Mindkettő nyitott, egymásra hajló végű, lapos huzalból készült⁵⁴ (XVI. t. 8–9). Esetleg ugyancsak gyűrűt sejtethetünk abban az ékszerben is, amit Tiszakeszin egy csatornaépítés során feldúlt sírban találtak és amelyet Tompa mint „fülkarikát” említett.⁵⁵

A bodrogkeresztúri kultúra aranyleletei közül azok, amelyek lelőköriülményeit megfigyelték (Bodrogkeresztúr 10. (V.), 11. (II.), 27., 31., Pusztavánháza 4., Jászládány 15., 16., Magyartés 4., Fényeslitke 11. és Szerencs 9. sír), mind bal oldalon fekvő csontváz mellékletét képezték. Márpedig a bal oldalra fektetett csontvázak túlnyomórészt nőiek; a fentiek közül is a megvizsgáltak mind nőinek bizonyultak. A kultúrára különben is jellemző, hogy ékszereket csakis női csontvázak mellett lehet találni.

Az aranyékszerek jelentős részét, így a korongos csüngőket, kúpokát, csöveket, az arany tulajdonságait kihasználva lemezből — néha papírvékonyaságúból — készítették. Ennek kidolgozása hideg úton történő kalapálással is elvégezhető volt. Az aranyművesek a trébelést is űzték, a dudorokat, a hatvani csüngőn látható pontsort, a gyűrűzött felületű csövecskék gyűrűit ezzel az eljárással alakították ki. Az ékszerek egy másik csoportja viszont kerek, szögletes vagy lapos huzalból készült (pálcák, gyűrűk, kartekercsek). Ezeket is előállíthatták alapjában véve kalapálással, de itt, különösen az oldalán tűskékel ellátott pálcák esetében felmerülhet már a hevítés alkalmazásának lehetősége.

Az aranyékszerek között van néhány, amelyre találunk analógiát a bodrogkeresztúri kultúra rézékszerei között. Ilyen pl. az egyszerű nyitottvégű gyűrű és a többmenetes kartekercs. Előbbihez hasonló rézpéldány jött pl. elő a tiszakeszi 3.⁵⁶ és a Polgár-bacsókerti 3. sírban,⁵⁷ utóbbihoz hasonlót pedig — igaz kissé kevesebb menetből állót — ismerünk a Tiszadob-urkomdülői temető leletéből.⁵⁸ E formák közé sorolhatjuk még valószínűleg a nagyvárad lelet arany spirális csövecskéjét is.⁵⁹ Ugyanakkor a többi típusnak, tehát éppen azoknak, amelyek karakterisztikusak a bodrogkeresztúri kultúrára, nem ismerjük a rézből készült analógiáit.

Ha már itt tartunk, fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a bodrogkeresztúri kultúra leletei között a rézékszerek az aranyékszerek mellett elenyésző arányban szerepelnek,⁶⁰ noha a rézékszereknek már a bodrog-

³⁹ Bella L., i. m. 12.

⁴⁰ Arch. Ért. 41 (1927) 22. kép.

⁴¹ Arch. Ért. 1944—45. 5. V. t. 15.

⁴² Milojević, V., i. m. 8. I. t. 6–7.

⁴³ Arch. Ért. 1946—48. 45., XIV. t. 16–17.

⁴⁴ Milojević, V., i. m. 8. I. t. 5.

⁴⁵ Rómer, F., i. m. 178.

⁴⁶ Fettich N., A Szeged-nagyszéksői ... 59, 63—64., XLIX. t. 9—10.

⁴⁷ Sőregi J., DJ 1932. 89, 94.

⁴⁸ Patay P., Rézkori temető Tiszakeszin. Sajtó alatt (A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1957).

⁴⁹ Nincs ismertette. Jóna András Múzeum, Nyíregyháza.

⁵⁰ Arch. Ért. 1944—45. 4. V. t. 11—12.

⁵¹ Arch. Ért. 1944—45. 5. V. t. 16—17.

⁵² A nagyvárad leletről a leltári naplóban olvasható szűkszavú adatok nem teszik lehetővé, hogy az alakját közelebbről meghatározassuk.

⁵³ Milojević, V., i. m. 8. I. t. 2—4.

⁵⁴ Arch. Ért. 1944—45. 10. VIII. t. 3—4.

⁵⁵ Tompa, F., i. m. 53, 58. — A lelet magántulajdonban maradt, így alakja, méretei előttünk ismeretlenek. Az sem állapítható meg, hogy a Fáykerten levő temetőből származik-e vagy a Szódadombról. — Lásd még: Patay P., Rézkori temető Tiszakeszin. Sajtó alatt (A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1957).

⁵⁶ Lásd a 46. j-t.

⁵⁷ Patay P., Rézkori temető Polgár a Bacsókert nevű dombon. Sajtó alatt (Acta Arch. Hung.).

⁵⁸ Nincs ismertette. Jóna András Múzeum, Nyíregyháza.

⁵⁹ Analógiára vonatkozólag lásd feljebb és a 47—49. j-t.

⁶⁰ Eddig mindössze az alábbi, a bodrogkeresztúri kultúrába sorolható rézékszert regisztrálhatjuk: Rézgyöngy: Fényeslitke 33. sír. Spirális csövecske: Konyár 3. és 10. sír, Fényeslitke 60. sír, Tiszakeszi 3. sír. Gyűrű: Tiszakeszi 3. sír, Polgár-Bacsókert 3. sír. Egymenetes karperec: Mezösas, Polgár-Bacsókert 9. sír. Többmenetes kartekercs: Tiszadob—Urkomdülő. Díszít: Jászládány 21. sír.

keresztúri kultúrát megelőzően a Kárpát-medence területén hosszabb tradíciójuk volt (pl. Berettyóújfalun — Herpály,⁶¹ Deszk „A” temető 14. sír,⁶² Deszk „B” temető 5., 7. és 12. sír,⁶³ Hódmezővásárhely-Szakálhát Diószegi tanya 1. sír,⁶⁴ Polgár-Basatanya 1529. évi 7. sír,⁶⁵ Lengyel,⁶⁶ Zengővárkony 3., 8., 17. és 51. sír.⁶⁷) Feltételezhető, hogy háttérbe szorulásuk részben a réznek eszközök nyersanyagául szolgáló rendeltetése előtérbejuttatásának, részben pedig az arany megismerésének volt az eredménye.

Az ismertetett ékszerek a Kárpát-medence legkorábbi aranyeleitei közé tartoznak.⁶⁸ A tárgyalt típusok — a nyitott gyűrű, a többmenetes karperec és a spirális csöveske kivételével — máshonnan, mint a bodrogkeresztúri kultúra temetőiből, illetve amennyiben lelőköörülményeik ismeretlenek, a kultúra elterjedési területén belülről eddig nem jöttek elő (4. kép).⁶⁹ Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy az arany ismeretét a kultúra nem idegenből vette át. Valószínűbb is ez, mintsem az, hogy az aranyat a bodrogkeresztúri kultúra, vagy esetleg már közvetlen elődje, a tiszapolgári kultúra népe maga fedezte volna fel. Igazat kell tehát adnunk Milojevićnak, aki a Kárpát-medence aranyművességét délről, a Balkán félszigetről származtatja és Vidra (II. B réteg), Gumelnița stb. lelőhelyeken keresztül egészen Seskloig (B 3 a)⁷⁰ visszavezeti azt. Igazat kell neki adnunk, mert az általa hivatkozott leletek korban megelőzik a bodrogkeresztúri kultúrát. Fejtegetéseikhez, azokat mintegy alátámasztva, még csak azt fűzhetjük hozzá, hogy aranyékszereket találtak Erősdön (Ariusd) is, mégpedig az „alsó terramare” (I. települési) és a „felső szuvat” (II. települési) rétegben.⁷¹ Ezek közül pedig, ha az utóbbi a marosvásárhelyi (Tirgu Mures) C gödör leletei⁷² alapján esetleg egykorú is lehet a bodrogkeresztúri kultúrával, az előbbi feltétlenül idősebb kell, hogy legyen annál.

Roska felhívja a figyelmet arra, hogy az erősi telep aranyékszereinek anyagát nem sárga erdélyi, hanem vörös arany.⁷³ Lehetséges tehát, hogy ezek még importárut jelentettek az aranyban egyébként gazdag Erdélyben. Ezzel szemben a bodrogkeresztúri kultúra általunk ismert aranyai már mind sárga aranyból készültek. A nyersárut tehát bizonyára az erdélyi hegyekből (ill. ezek patakjaiból) szereztek be.⁷⁴ Az ékszerek előállításában már valószínűleg a bodrogkeresztúri kultúra fémművesei működtek közre, tekintve azoknak a kultúrára jellemző egységes típusait.

A Kárpát-medence rézkori aranyai nyersanyagát erdélyi eredetűnek véli Driehaus is, sőt ő is elismeri némileg ezeknek az aranyékszereknek a bodrogkeresztúri kultúrához való tartozását. Ezeket ugyanis az általa feltételezett „északmagyarországi” fémműves műhelyközpont termékeinek véli, amely szerinte a bodrogkeresztúri kultúra formáit állította elő.⁷⁵ Megállapításai

azonban kevésbé valószínűek abban a tekintetben, hogy szerinte a Szlovákiában és a Mátrában levő réztermő vidék a badeni kultúra népének volt a lakóterülete, így a rézbányászatot és azoknak a rézeszközöknek a készítését, amelyek a fenti aranyékszerekkel együtt az északmagyarországi fémműves műhelyközpont sajátjai, csakis a badeni kultúra népei űzhették. Ugyanakkor ezek élénk cserét folytattak volna az erdélyi műhelyközpont népével, aminek következtében az ellentett éli csákányok ellenében arany vándorolt volna nyugat felé. A közbülső területen, vagyis az Alföldön megtelepült bodrogkeresztúri kultúra csak a közvetítő és a fogyasztó szerepét töltötte volna be.⁷⁶ Vagyis a bodrogkeresztúri kultúrára jellemző rézeszközöket (ellentett éli csákány stb.) és aranyékszereket ezek szerint a badeni kultúra népe állította volna elő, amely történetesen nem is használt ilyeneket és ott állította volna azokat elő, ahol azok aránylag lényegesen gyérebben (ill. az aranyékszerek egyáltalában nem) találhatók.

Driehaus ezen véleményének nem helytálló volta aligha tartható fenn, még ha nem is sorolunk fel különösebb ellenérveket. Az aranyékszereknek a bodrogkeresztúri kultúrával való szoros kapcsolatai viszont nyilvánvalók. Az előfordulásuk sehol sem lépi át a bodrogkeresztúri kultúra elterjedési területét. Így ha a nyersanyagukat illetően valószínű is az erdélyi származás, az ékszerek előállítása minden bizonnyal a bodrogkeresztúri kultúra népének munkája volt.⁷⁷ Különben Laviosa-Zambotti is megállapította, hogy éppen ezen a kérdéses területen alakult ki Közép-Európa első aranykereskedelmi és feldolgozóipari régiója.⁷⁸

Összefoglalva tehát az elmondottakat, az aranyékszerek vizsgálatából kitűnik, hogy ez a nemesfém a Kárpát-medencében, valószínűleg a Balkán felől behozott import következtében a rézkor folyamán lett ismert. E területen sorrendben ez a második felhasznált fém; a rezet követi. Használatának elterjedése időben összeesik a réz csákányféleségéével. Az aranyékszerek különösebb jelentőségre tettek szert a bodrogkeresztúri kultúrán belül, sőt ennek az igen intenzív rézművészeti mellett sajátos, kizárólag a kultúrán belül elterjedt formákat létrehozó aranyművészete alakult ki. A jelentős mennyiségben rendelkezésre álló aranykészletet feltehetőleg Erdélyből szereztek be. Az aranyékszereket a bodrogkeresztúri kultúra lakosságából kizárólag a nők viselték; egyes típusokat valószínűleg mágikus rendeltetésű amulettként. A legtöbb típus valamilyen főköttő, fejdísz ékesítésére szolgált, míg egyeseket a mellben viseltek.

Nem fejezhetjük be azonban a Kárpát-medence rézkori aranyeleiteinek tárgyalását anélkül, hogy egy régóta ismert, de sirleletként még eddig fel nem tárt ékszertípusról meg ne emlékeznénk. Ez pedig a háromdudoros korong. E típust az jellemzi, hogy a kb. 70—

⁶¹ Korek J.—Patay P., FA 8 (1956) 30., 39., IV. t. 8.

⁶² Foltiny I., FA 3—4 (1941) 75., 3. kép 1, 3.

⁶³ Nincs ismertetve. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

⁶⁴ Banner J., Dolg 13 (1937) 53—54. IV. t.

⁶⁵ Tompa, F., i. m. 45; Arch. Ért. 1946—48. 44., XIV. t. 2.

⁶⁶ Wosinsky M., AK 14 (1886) 16, 19, 23, 45; ua. AK 16 (1890) 97, 98, 144.

⁶⁷ Dombay J., A zengővárkonyi őskori telep és temető. AH 23 (Bp. 1939) 33. III. t. 23, VIII. t. 19—28.

⁶⁸ K. Andel (Kassa-Košice) szíves szóbeli közlése szerint aranyékszerek voltak találhatóak sírokban a kelet-szlovenszkoí Tíbván. Lehetséges, hogy ezek a bodrogkeresztúri kultúrát korban megelőzik.

⁶⁹ Nem mond ennek ellent a marosvásárhelyi karikás csüngő sem, minthogy a bodrogkeresztúri kultúra leleteit Erdélyből is ismerjük, sőt éppen magáról Marosvásárhelyről. Lásd Kovács I., Dolg 6 (1915) 232—241., 13—14, 16. kép.

⁷⁰ Milojević, V., i. m. 9. — Milojević tévedésből Diminit írt Sesklo helyett. Lásd Τσουνας, X., 'Αι προϊστορι-

και ἀρχαίοις Λιμνίου και Σεσκλον, (Αθήναι 1908) 350., 291. kép.

⁷¹ Roska M., Közl. 2 (1942) 60.

⁷² Kovács I., Dolg 6 (1915) 237—241, 251—252., 10. kép 2—4, 11—16, 20—21. kép.

⁷³ Lásd a 71. j.-t.

⁷⁴ Az ékszerek között előforduló jelentős súlyú példányok arra engednek következtetni, hogy az aranyművesek nagyobb természetű daraboknak is birtokába jutottak. Feltehető, hogy az ékszerek nagyságbeli eltérése arra vezethető vissza, hogy amilyen nagy aranyröghöz jutottak, olyant dolgoztak fel teljes egészében.

⁷⁵ Driehaus, J., Zur Datierung und Herkunft donauländischer Axttypen der frühen Kupferzeit. Arch. Geogr. 3 (1952) 4—5.

⁷⁶ Uo. 5.

⁷⁷ Nem szabad elfelejtenünk, hogy Erdély is beletartozott a kultúra elterjedési területébe.

⁷⁸ Laviosa-Zambotti, P., Le più antiche culture agricole europee. (Milano 1943) 447.

140 mm átmérőjű kerek korong közepén háromszögben elhelyezett 3 erős gömbszelvény alakú vagy kúpos dudor, a szélén 2–3 körbefutó trébelt pontsor, valamint 2 egymással nem szembenálló lyukpár látható. Utóbbiak segítségével fűzték zsinórra, vagy varrták fel az ékszert. Helyzetükből következtetve a korongot akként viselték, akár nyakba akasztva, akár ruhára varrva, hogy föl-felé egy, lefelé pedig két dudor nézett. Gyakran a lyukpárok mellett is találunk a korong közepe felé irányuló trébelt pontsorokat. Súlyuk igen változó, nagymértékben a lemez vastagságától függően 21–120 g között mozog. Pulszky megjegyezte velük kapcsolatban, hogy párosan találhatók.⁷⁹ Ez a kivitelbeli egyezésekből következtetve azoknál is valószínű, amelyek lelőkörményeit nem ismerjük, bár a „párok” között nem jelentéktelen nagyság- és súlybeli eltérések tapasztalhatók. Vannak azonban olyan példányok is, amelyeknek nem ismerjük a párját.⁸⁰ Rendeltetésüket illetően bennük is amuletjelét sejtethetünk.

Ennek az ékszertípusnak eddig is több példányát ismertük. Kettő a stollhofi leletben fordul elő (XIX. t. 1–2).⁸¹ Eszék (Osijek) vidékéről származó 3 példányt őriz a bécsi Antikénakabinet.⁸² Pulszky is közölt 5 ismeretlen lelőhelyű korongot a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (XIX. t. 3–5).⁸³ Ezekon kívül még további 2 példányról tudunk, amelyek még nem lettek ismertetve. Az egyik a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Az összes többitől abban tér el, hogy kissé ovális alakú (hossztengelye függőlegesen állt). Szélén az erős sérülések ellenére körbefutó pontsor nyoma észlelhető. Dudorai gömbszelvény alakúak. Kettőtörött állapotban jutott a Múzeumba. Kisebbségi átmérője 71,5, a nagyobbik kb. 80 mm, súlya 21,24 g.⁸⁴ Lelt. sz.: 30/1900 (értékeltár 260 és 713) (XVII. t. 6). A másik csak fényképről ismert.⁸⁵ Lényegében hasonló a többihez. Dudorai kúposak. Ugyanakkor a felfüggesztésre szolgáló lyukpárok kevésbé távol helyezkednek el a korong középvonalától és nincsenek mellettük befelé haladó pontsorok, ami általában jellemző a kúpos dudorai példányokra (XVII. t. 5).

A dudoros korongokat Pulszky rézkoriaknak tartotta, vagyis a rézsákányokkal egyidőseknek. Abból indult ki, hogy a stollhofi leletben e korongok együtt voltak találhatók réz pápaszemű csüngőkkel, réz spirális csövecskékkal és két réz laposbaltával.⁸⁶ Meglátását a jelenlegi bővült ismereteink birtokában is teljes mértékben helyesnek ismerhetjük el. Erre vall elsősorban is már maga az a tény, hogy a stollhofi lelet egyik baltája⁸⁷ alakját illetően teljesen megegyező azokkal, amelyek

több példányban ismeretesek a bodrogkeresztúri kultúra sírjaiból (pl. Hódmezővásárhely—Szakálháti Bakay tanyá 2. sír.⁸⁸ Polgár—Bacsókert 2. sír.⁸⁹ Mezősas)⁹⁰ vagy raktárleletéből (Szeged—Szillér).⁹¹ E szakálháti típusú baltákra jellemző, hogy az élük felé enyhe ívelődéssel szélesednek, élük is ívelt, az egyik oldaluk lapos, a másik meg kissé domború. Gyakran a fokuk a balta domború oldala felé kiperemesedik.

Az is e korongok rézkori volta mellett szól, hogy több közös vonást figyelhetünk meg közöttük és a karikás, ill. korongos csüngők nagyméretű példányai között. Így a tiszasszöllősi és a „mojgárdi” csüngő dudorai igen hasonlatosak a korongokon láthatókhöz, a hatvani csüngőn pedig — bár ennek a dudorai lényegesen kisebbek — a számuk is megegyező, azaz 3. Ezen a példányon a lemez szélét kísérő trébelt pontsört is megtaláljuk. Végül még a felerősítést szolgáló lyukak is mindkét esetben azt bizonyítják, hogy egyaránt vagy zsinórra fűzve és nyakba akasztva vagy ruhára varrva viselték ezeket az ékszereket. Mindezek alapján valószínű, hogy azonos elgondolás hozta létre mind a kérdéses csüngőket, mind a korongokat.

Igaz ugyan, hogy azonos elgondolás hozhatta létre, valamint hasonlóan viselhették azokat az arany ékszereket is, amelyeket Óbéba (Beba Veche) bronzkori (perjámosi kultúra) temetőjéből ismerünk.⁹² Több egyező vonás, mint felerősítésre szolgáló lyukpárok, ezek mellett és az ékszer szélén levő trébelt pontsorok ellenére az eltérő jelenségek, mint az ovális alak, dudorok hiánya, a felerősítésre szolgáló lyukpároknak egymással szemben, a hosszabbik tengely vonalában való elhelyezkedése, lehetővé teszi, hogy ne kelljen bennük a dudoros korongok szempontjából feltétlen korhatározó analógiákat látnunk.⁹³ Nem mondhatjuk azonban ugyanezt arról a dudoros rézkorongról, amelyet a lengyelországi Brzesz Kujawski temetőjének XXXIV. sírjában zsugorított csontváz mellén találtak (XIX. t. 6). Ennek a rézkorongnak a stollhofi aranyakkal való tökéletes egyezését már a lelet publikálója, Jazdzewski is felismerte.⁹⁴ Amellett a Brzesz Kujawskiban feltárt sírok kétségtelenül a mi rézkorunknak megfelelő időből is származnak. Ennek alapján mind a két stollhofi, mind a többi 10 dudoros aranykorong korának meghatározása nem lehet kétséges.⁹⁵

A kérdés tehát csak az, hogy a stollhofi típusú korongok beletartoznak-e a bodrogkeresztúri kultúra formakincsébe, ill. az előállításuk tekintetében volt-e szerepe a kultúra fémművességének. Ami a kérdés második részét illeti, a dudoros korongok és a bodrog-

⁷⁹ Pulszky F., A rézkor Magyarországon. (Bp. 1883) 72; *ua.*, Magyarország archeológiája I. (Bp. 1897) 121.

⁸⁰ Párosnak tekinthetjük az alább említendő stollhofi példányokat (VII. t. 1–2), az eszékiek közül kettőt, valamint a Pulszky által közöltek közül az ábráján 1–2, ill. 3–4 számmal jelölt darabokat.

⁸¹ Sacken, E., Die Funde an der Langen Wand bei Wiener Neustadt. Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. 49 (1865) 16–17., 12–13. kép.

⁸² Uo. 18. — Ezek dudorai kúposak.

⁸³ Pulszky F., A rézkor... 72–73., 21. kép 1–5; *ua.*, Magyarország archeológiája. 121., XXIX. t. 1–5. — Méret és súlyadataik a következők (a Pulszky által közölt ábra számozásának sorrendjében): 1, átmérője 115 mm, súlya 72,43 g; 2, (XIX. t. 5) 90 mm, 24,48 g; 3, 143 mm, 103,82 g; 4, (XIX. t. 4) 123 mm, 47,84 g; 5, (XIX. t. 3) 106 mm, 54,49 g.

⁸⁴ A két rész súlyának összege.

⁸⁵ Az 1930-as években régiségkereskedő birtokában volt.

⁸⁶ Pulszky F., A rézkor... 31; *ua.*, Magyarország archeológiája. 85–86.

⁸⁷ Sacken, E., i. m. 123–124.

⁸⁸ Banner J.—Bálint A., Dolg 11 (1935) 86., 5. kép 7.

⁸⁹ Lásd az 58. j.-t.

⁹⁰ Patay P., Dolg 19 (1943) 135., L. t. 7.

⁹¹ Arch. Ért. I (1881) 1. kép 1.

⁹² Arch. Ért. 24 (1904) 82–85., 4. kép, 5. kép 1. — Az egyik lemez bal oldalon fekvő zsugorított csontváz mellett volt, a másik síron kívül, szórványképpen jött elő.

⁹³ Az azonos vonások következtében mégis valamilyen összefüggés lehetett az óbébai, valamint az általunk tárgyalt háromdudoros korongok között. Esetleg az utóbbiak továbbfejlődött változatát képezik az óbébaiak. Ezek egyikén a felvarrásra szolgáló lyukak ismételt kiszakadása igen hosszantartó használatról tanúskodik. Így a sírbakerülésnél lényegesen korábban készült, esetleg a perjámosi kultúra felleptének idején, amikor még talán a rézkori formák sem veszték el teljesen. Különben az egyik háromdudoros példány (III. t. 6) is inkább ovális mint kör alakú s ebben hasonlatos az óbébai ékszerekhez.

⁹⁴ Jazdzewski, K., Cmentarzyska kultury ceramiki wstęgowiej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim. Wiadomości Archeologiczne 15 (1938) 27, 66–70., XXV. t. 1–3.

⁹⁵ A kormeghatározás tekintetében nem érdektelen az sem, hogy trébelt pontsorról a kérdéses korongokhoz hasonlóan díszített és ugyancsak felvarrásra szolgáló, egymással nem szemben álló lyukakkal ellátott rézkorongot a moldvai Hăbășesti is találtak a cucuteni kultúra telepén. Hăbășesti, Monographie archeologica. (București 1954) 435., 41. kép 1., 124. t. 1.

keresztúri kultúra sajátos formáját képező karikás, ill. korongos csüngők között jelentkező alakbeli, technikai és elgondolásbeli hasonlóságok alapján igen valószínű, hogy előállításukban nagy szerepe volt a kultúra aranyművességének. A kérdés első részére azonban, annak ellenére, hogy e korongokat elég sok példányban ismerjük, már nem tudunk határozott választ adni. Közülük ugyanis csak a stollhofiak származnak zárt együttesből, a többinek még a lelőhelye sem ismert, csak annyi biztos, hogy a Kárpát-medence emléktárához tartoznak. Figyelembe véve most már az ékszertípus

ausztriai és eszékvidéki előfordulását, továbbá a teljesen hasonló rézkorongét Brześć Kujawski temetőjében, megállapíthatjuk, hogy nem tartozik a bodrogkeresztúri kultúrára sajátosan jellemző formák közé; a használata meghaladta a kultúra elterjedési területét. Viszont az a tény, hogy eddig a kultúra egyetlen hiteles lelet-együttesében sem volt még megtalálható, nem zárja ki azt, hogy a viselete nem lett volna elterjedve a bodrogkeresztúri kultúra népe körében.

Patay Pál

KUPFERZEITLICHE GOLDFUNDE

Auszug

Infolge der im kupferzeitlichen Gräberfeld von Bodrogkeresztúr in den Jahren 1920—22 unternommenen Ausgrabungen wurde es klar, daß die kupferzeitliche Einwohnerschaft das Gold, als Rohmaterial, wohl kannte und es zur Herstellung von Schmucksachen verwendete. Der bisher bekannte Formenschatz des kupferzeitlichen Goldschmiedehandwerkes wurde seither durch die Funde aus mehreren, zur Bodrogkeresztúrur Kultur gehörenden Gräberfeldern (Magyartés; Jászládány; Tiszakeszi; Tiszadob—Gehöft Borzik; Szerencs—Hajdúrért), ferner durch die angeblich von Mojgrád stammenden Anhänger und deren Analogien aus dem Fund von Tiszaszöllös bereichert. Doch gibt es auch außer den oben erwähnten weitere Goldfunde, die als zur Bodrogkeresztúrur Kultur gehörig bestimmt werden können, und bisher noch nicht publiziert oder nicht eingehend beschrieben wurden. Ich möchte über diese im folgenden berichten:

Bodrogkeresztúr. Im Gräberfeld wurden in vier Gräbern insgesamt 5 Gegenstände aus Gold gefunden. Bloß drei von diesen sind uns bekannt, das vierte ist bei der Ausgrabung zugrunde gegangen; das weitere Schicksal des fünften ist unbekannt (es blieb Privateigentum).

Diese sind:

1., *Goldener Konus (Tutulus)*. Stammt entweder aus dem Grab No. 10. (V.) oder 11. (II.). Das Stück wurde aus dünnem Goldblech hergestellt, Höhe etwa 15 mm, Gewicht 0,54 g (Taf. XV. 8).

2., *Goldener Konus (Tutulus)*. Lag im Grab No. 27. auf der Brust eines weiblichen Skeletts. Höhe 14 mm, Gewicht 0,75 g (Taf. XV. 7).

3., *Goldener Knopf*. Stammt aus Grab No. 31. (»In der Gegend des rechten Ohres und am Finger der rechten Hand je ein goldener Knopf.«) Das Objekt wurde ebenfalls aus dünnem Goldblech hergestellt. Der flache Kopf ist linsenförmig und mit kreuzweise eingeritzten Linien verziert. Die untere Verjüngung bildet den Hals des Knopfes (Taf. XV. 9).

Das vierte — aus dem Grab No. 27 stammende — Goldschmuckstück mochte wahrscheinlich ebenfalls ein goldener *Konus*, den oben beschriebenen ähnlich, das fünfte (Grab No. 31.) ein *Knopf* gewesen sein.

Pusztavánháza. Bei den Ausgrabungen im Gräberfeld in den Jahren 1925—27 wurde das Grab No. 4. *in situ* ins Ungarische Nationalmuseum befördert. Infolge der während des Krieges erfolgten Beschädigungen wurde das Grab auseinandergenommen; bei dieser Gelegenheit fand man auf der Brust des auf seiner linken Seite liegenden weiblichen Skeletts einen *Ringanhänger*. Länge: 29,5 mm, Gewicht 1,35 g (Taf. XVII. 1). Das Grab wurde von Hillebrand publiziert.

Fényeslitke. Grab No. 11. Obwohl vom Skelett bloß das Fragment eines Femurs zu beobachten war, kann die Lage dennoch rekonstruiert werden (Abb. 1). Das Skelett lag auf seiner linken Seite in ost-westlicher Richtung. In der Nähe des Schädels war ein Milehtopf mit einer Schale in seiner Öffnung; bei den Füßen standen ein Krug mit Hohlfuß mit einer Schüssel bedeckt, ein Blumentopf-Gefäß und ein großer Krug.

Im Grab befanden sich ein goldener *Konus* (Höhe 29 mm, Taf. XV. 1) und ein segmentiertes *Goldröhrchen* (Länge 30 mm, Gewicht 0,73 g — Taf. XV. 2). Ersteres lag 15 cm über dem Boden des Grabes, was damit zu erklären ist, daß es die rechte Seite des Schädels schmückte.

Nagyvárad (Oradea). Im Jahre 1897 erwarb das Ungarische Nationalmuseum einen aus 6 Objekten bestehenden Goldfund.

1., Glattes *Röhrchen*, Länge 22 mm.

2., »Aus Golddraht gedrehte Feder, Länge 16 mm« (wahrscheinlich ein gewundenes Röhrchen).

3—4., Zwei *Ringanhänger* (Abb. 2).

5., *Nadel*, die Spitze ist konisch, Länge 74 mm.

6., *Perle*, Länge 21 mm (Abb. 3).

Hatvan-Újtelep. Im Jahre 1896 erwarb das Ungarische Nationalmuseum eine *Goldscheibe* (Anhänger), die sich von den Ringanhängern darin unterscheidet, daß die Mitte nicht durchlocht ist und daß sich auf der Oberfläche drei Buckel befinden (am Ringanhänger bloß zwei). Länge 126 mm, Gewicht 70,52 g (Taf. XV. 11). Béla Posta unternahm am Fundort Authentisierungsgrabungen, doch ohne Erfolg.

Marosvásárhely (Tirgu Mures). Durch Kauf erwarb das Ungarische Nationalmuseum im Jahre 1877 einen großen *Scheibenanhänger*. An Stelle der üblichen Buckel befinden sich auf der Oberfläche bloß zwei grob eingehämmerte Punzierungen. Länge 112,5 mm, Gewicht 82,42 g (Taf. XVI. 4).

Unbekannter Fundort. Seit dem Jahre 1878 beherbergt das Ungarische Nationalmuseum einen Fundkomplex, der aus folgenden sechs Objekten besteht:

1—3., *Ringanhänger*. Auf dem Plättchen befinden sich bloß zwei Löcher. Länge: 56, 29, bzw. 41 mm, Gewicht 10,21, 2,57 bzw. 4,59 g (Taf. XVI. 10—12).

4., *Stäbchen* mit vier Stacheln in der Mitte. Länge 53 mm, Gewicht 2,63 g (Taf. XVI. 13).

5., *Stäbchen* mit rundem Querschnitt, Länge 67 mm, Gewicht 1,84 g (Taf. XVI. 14).

6., *Stäbchen* mit viereckigem Querschnitt und gewundenem Körper, in zwei Stücken. Länge 37+41 mm, Gewicht 6,05 g (Taf. XVI. 15).

Unbekannter Fundort. Aus der ehemaligen Jankovich-Sammlung gelangte ein goldener *Tutulus* in das Ungarische Nationalmuseum. Höhe 26 mm, Gewicht 2,27 g (Taf. XV. Abb. 5).

Die oben beschriebenen miteingerechnet, kennen wir daher bereits 14 goldliefernde Fundstätten der Bodrogkeresztúrur Kultur (die unbekannten Fundstätten nicht mitinbegriffen). Von 10 wissen wir, daß sie Gräberfelder waren; die Anzahl der goldliefernden Gräber erhöhte sich auf 15 (Abb. 4). Bisher kennen wir 52 Gräberfelder aus dieser Kultur. Der Gebrauch von Goldschmucksachen war also keine Seltenheit. Die Gräberfelder von Bodrogkeresztúr bzw. Jászládány lieferten die meisten goldenen Objekte. Die meisten Goldfunde lieferte das Grab No. 16 von Jászládány und das Grab von Tiszaszöllös. Der größte goldene Gegenstand ist der angeblich von Mojgrád stammende Anhänger (fast 0,75 kg).

Der Formenschatz der Bodrogkeresztúrer Kultur besteht aus folgenden Elementen:

Ringanhänger, Scheibenanhänger. Gemeinsame Charakterzüge dieser Formen sind, daß sich dem ring- bzw. scheibenförmigen Körper eine trapezförmige Platte anschließt, mit 2 oder 4 Löchern durchbohrt. Wo sich das Plättchen dem Ring bzw. der Scheibe anschließt, finden wir zwei Buckel. Sie haben verschiedene Varianten, auch sind bedeutende Größenunterschiede zu beobachten (Taf. XV. 11, Taf. XVI. 3—4, 10—12, Taf. XVII. 1—4, Taf. XVIII. 2, 4, Abb. 2). Sie lagen entweder auf beiden Seiten des Schädels, oder auf der Brust des Skeletts. Wir vermuten, daß sie Amulette magischer Bedeutung gewesen seien. An Hand der aus authentisch ausgegrabenen kupferzeitlichen Gräbern stammenden Exemplare ist ihre Zeitbestimmung ganz sicher.

Konus (Tutulus). Wird aus dünnem Goldblech hergestellt. Aus dem wellig zurückgestülpten Unterteil können wir schließen, daß diese Schmuckstücke auf einen Untersatz aus vergänglichem Material befestigt waren. Der breite Unterteil ist rundherum mit Rillen verziert. Den förmlichen Verschiedenheiten nach mochten sie in zwei Varianten hergestellt worden sein (Taf. XV. 1, 5—8, 10). Sie liegen meist um den Schädel herum, und mochten Kopfschmucke oder Stirnbänder geziert haben.

Knopf. Die Knöpfe mochten zu demselben Zweck gedient haben, wie die Tutuli (Taf. XV. 9).

Röhrchen. Die Oberfläche ist glatt oder segmentiert (Taf. XV. 2—4, Taf. XVI. 5, Taf. XVIII. 6—7). Sie mochten als Perlen, auf einem Faden getragen worden sein, wie auch die tonnenförmigen oder bikonischen Perlen (Abb. 3), oder die spiralförmigen Röhrchen (allein aus dem Nagyvárad-Fund bekannt).

Stäbchen. Es gibt unter ihnen szepterartige (Taf. XVI. 6—7), und solche, die in der Mitte mit vier Stacheln versehen sind (Taf. XVI. 1—2, 13). Sie haben einen runden oder viereckigen Querschnitt, die Oberfläche kann gewunden sein (Taf. XVI. 14—15). In Jászládány lagen sie paarweise neben dem Schädel, sie mochten daher ebenfalls dem Kopschmuck angehören.

Ring mit offenem Ende (Taf. XVI. 8—9) und *Armspirale mit mehreren Windungen* ergänzen die bisher bekannten Formen.

Die Goldschmuckstücke wurden größtenteils aus — oft papierdünnem — Goldblech hergestellt; vermutlich wurden sie kalt gehämmert. Die andere Gruppe ist aus drahtartigem Material, das während der Bearbeitung wahrscheinlich auch erhitzt wurde. Für die meisten Formen finden wir bei den gleichartigen Kupferschmuckstücken keine Analogien. Die letzteren kommen übrigens in ganz geringer Anzahl neben den Goldschmuckstücken vor, obwohl sie bereits vor der Bodrogkeresztúrer Kultur eine länger währende Tradition hatten.

Die hier beschriebenen Schmucksachen gehören zu den ältesten Goldfunden aus dem Karpathenbecken; die meisten sind außer der Bodrogkeresztúrer Kultur

nirgends anzutreffen. Das Gold selbst wurde im Karpathenbecken während der Kupferzeit, wahrscheinlich durch Einfuhr vom Balkan, bekannt. In diesem Gebiet steht dieses Metall an zweiter Stelle: sein Gebrauch folgt dem Kupfer auf der Spur. Die Verbreitung des Goldes fällt zeitlich mit der der kupfernen Axt-Typen zusammen. Innerhalb der Bodrogkeresztúrer Kultur entstand eine eigenartige Formen aufweisende Goldschmiedekunst. Das Gold wurde wahrscheinlich aus Transylvanien beschafft, worauf aus der gelben Farbe des Goldes zu schließen ist. Auch Driehaus nimmt an, daß das Gold aus Transylvanien stamme, und gibt einigermaßen die Zugehörigkeit der Goldschmuckstücke zur Bodrogkeresztúrer Kultur zu. Dennoch behauptet er, m. E. irrtümlicherweise, daß dieser oberungarische Werkstattkreis, wo die Goldschmuckstücke hergestellt wurden, der Badener Kultur angehört hätte, und daß die Bodrogkeresztúrer Kultur zwischen den oberungarischen und transsylvanischen Werkstattkreisen bloß die Rolle des Vermittlers und Aufnehmers erfüllt hätte. Goldschmuck wurde in der Bodrogkeresztúrer Kultur nur von Frauen getragen. Die meisten Typen dienten zur Zierde einer Art von Kopfschmuck oder Haube, Stirnband; einzelne wurden auf der Brust getragen.

Pulszky hielt die aus dem Fund von Stollhof stammenden Goldscheiben mit drei Buckeln (Taf. XIX. 1—2) ebenfalls für kupferzeitlich. Aus der Gegend von Osijek kennen wir noch 3 Exemplare dieses Typs; ferner kennen wir 7 Objekte unbekannten Fundortes, deren 5 bereits von Pulszky beschrieben wurden (Taf. XIX. 3—5); eines ist im Ungarischen Nationalmuseum (Durchmesser: 80 × 71,5 mm, Gewicht 21,24 g — Taf. XVI. 6), eines kennen wir bloß der Photographie nach (Taf. XVI. 5). Auch diese mochten Amulette sein, sie kommen öfters paarweise vor. Ihre Zeitbestimmung von Pulszky müssen wir auch heute für stichhaltig betrachten, da in Stollhof auch ein Flachbeil vom Typ Szakálhát (ein charakteristisches Werkzeug der Bodrogkeresztúrer Kultur) zum Vorschein kam. Ferner kennen wir aus Grab No. XXXIV in Brześć Kujawski eine diesen vollständig identische Kupferscheibe, die unbedingt kupferzeitlich ist (Taf. XIX. Abb. 6). Der Form, der Technik und der Idee nach sind sie miteinander und auch mit den Ringanhängern großen Formats in Übereinstimmung. Wir müssen uns für diese Zeitbestimmung entschließen, obwohl in Óbá (Beba Vecse) in einem bronzezeitlichen Gräberfeld Goldscheiben gefunden wurden (Perjámos-Kultur), doch sind diese bereits weiterentwickelte, in mehreren Zügen abweichende Varianten der kupferzeitlichen Scheiben mit drei Buckeln. Die Bodrogkeresztúrer Kultur mochte ihre Rolle in der Herstellung der Scheiben mit drei Buckeln haben, doch war ihr Gebrauch in einem weiteren Gebiet verbreitet, als diese Kultur.

P. Patay

A KÉTKARÚ BRONZ HARCI CSÁKÁNYOK

E csákányok két fő részből állanak, éspedig a többféleképpen tagolt, hengeres nyéllyukból és az ebből kétoldalt kinövő, enyhén befelé hajló, kerekded átmetszetű, tompa végű karból. A hengeres nyéllyuk mindkét karja táján, a töve, vagy a vége bordákkal tagolt, nyílása pedig eszaka kúposra duzzad, vagy pedig tányérszerű korongban végződik, a belsőn nincs meg ez a szerkezeti elem, ehelyett néha bordák kerülnek a henger végére. A két kar vagy sima vagy pedig vonaldíszes, esetleg plasztikus madár ül rajtuk. A nyéllyukhenger közepe táján rendesen kiálló tuskó ül, aminek valószínű-

leg az volt a rendeltetése, hogy lapos vágásnál vagy sújtásnál is ejtsen sebet a fegyver.

1. Az első magyarországi példányt Rómer Flóris közölte.¹ Közelebbi lelőhelyét nem ismerjük. Egyszerűbb kivitelű fegyver ez, amelynek külső nyéllyuknyújtványa 3 bordával tagolt, a belső csak kettővel. Diszkrétlen, sima felületű.

A Kárpát-medence területéről még az alábbi lelőhelyekről ismerjük: 2. Majláth Béla, „A lipót-andrásfalvi (Andrásová) bronzkori temető” címen számol be² az itten végzett ásatásairól, amelyek rendjén hamvasztá-

¹ Rómer F., Műrégészeti kalauz. (Pest 1866) 50., 94. kép.

² Majláth B., AK 8 (1871) 123—129.

sos sírokból jórészt sajátkezűleg, kisebb részben idegen segítséggel 319 urnát mentett meg. Cikkéhez egy pár tű rajzát is mellékelte.³

3. A Túróc megyei Blatnicáról (Turčianska Blatnica) a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott nagy gyűjtékes leletben van egy rendes alakú, kétkarú csákány is, nyéllyuknyújtványa külső végén 3 borda van, nyílása tányérszerűvé szélesedik. Ezt a bordát megtaláljuk a belső kar végén is.⁴ Vele együtt szerepel egy A-típusú, taréjos bronzbalta is. A többi kísérő leletek vegyes természetűek. A horgas markolatú sarló, az erdélyi típusú, ívelt kávájú és a kisméretű, de magyarországi típusú, tokos, füles bronzbalták mellett ott van a sujtásos magyar fibula, a lemezes karterekes, a diadéma, a bronzmarkolatú kard, a kétoldalt hengeresen megnyúló zablaloldaltagok, lósallangfelszerelések, dudoros karperecek, stb., amelyek alapján Gallus⁵ azt mondja, hogy a lelet a Hallstatt C-be tartozik. Ezt mi csak abban az értelemben fogadhatjuk el, hogy amennyiben valamennyi tárgy egy és ugyanazon lelethez tartozik, a Hallstatt C idején került a földbe, de egy része még A-szakaszbeli örökség, így a horgas markolatú sarló, a tokos, füles bronzbalták stb.

4. Csernova⁶ (Černova, Liptó m.). Innen egy törött példányt ismerünk.

5. A Szatmár megyei Domahidán (Domanești) felszínre került bronz gyűjtékes leletből Péchy Jenő ajándékaiképpen az 1883/92. szám alatt beletárolt tárgyak jutottak a MNM-ba. Hampel⁷ közölte a legnagyobb részüket: bronzrögök, tokos baltatöredékek, ívesen bekapó szájú baltatöredékek, középszálas tokos véső, makkos és markolatlemez sarkok töredékei, középen megduzzadó, különben nyílt, végeik felé elvékonyodó karperecek, bronzkard három töredéke, ép és sérült lándzsa, taréjos balta, baltakalapács, kétkarú harci csákányok, 22 db korongos, tuskés harci csákány.

Bennünket a részben ép, részben törött, kétkarú harci csákányok érdekelnek elsősorban. A bevezetésben leírt típust képviselik.

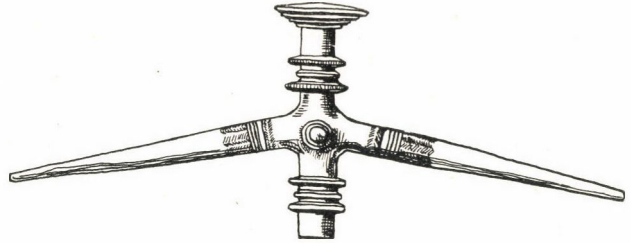
6. Felsőbalog (Gömör m.). Hampel a következő tárgyakat mutatja be innét:⁸ hengerded és korongos karterekesek csónka részei, kézfejtő takeresek a csuklóra felhúzzható karikával együtt, talpas balta, kétkarú harci csákány, korongos, tuskés harci csákány, egyélű harci csákány, amelynek befelé hajló pengéje közepén s a két szélén vonaldiszes bordákkal szegett, nyakán három éles borda van, nyéllyuka kétoldalt hengeresen megnyúlik, a külső rovátkolt csónkakúpos korongban végződik, a belső szélén három éles bordát látunk, középből nő ki a karesű nyak, amely fent jobbra-balra ívelődő taréjban végződik, a nyéllyuk-hengeren 3, a nyakon 2, körökkel körülvett dudor van.

Részletesen írtuk le ezt a csákányt, mert szerkezeti rokonságban van a kétkarú harci csákánnyal (1. kép); ennek két karja végeik felé hegyesedik és tompa szögben hajlik befelé, a tövük közelében vonaldiszes, a nyéllyuk-henger belső tagja közepén 3 éles borda van, a vége csónkakúpos kezelésű s bordákkal tagolt, a belső henger-rész közepén is ott van a 3 éles borda, különben sima,

tagolatlan végű, a henger közepén, a két kar elágazása táján körökkel körülvett dudor ül.

Ez a gyűjtékes lelet a Kárpát-medence bronzkorának II. periódusából származik s korhatározó jelentősége igen nagy.

7. Felsődobzán (Abaúj m.) egy gerely, egy lándzsa-csúcs, szárnyas és tokos, füles balta, fejsze, két korongos fejsze (Hampel felsorolása!), nyolc karperec, bronztekeresek, pajzs alakú korongok (gombok), három kúp-alakú kapocs, kúpos lemezesékszerek, két hajtű, kis véső, lapos kapocs töredéke, gomboeskák, rézdarabka, agyagsúly, kő- és csonttárgyak, égett föld társaságában került felszínre egy kétkarú harci csákány.⁹

1. kép. A felsőbalogi kétkarú csákány
Fig. 1. La pioche à deux panes de Felsőbalog

8. Fertőszentlászló (Sopron m.)¹⁰ A kétkarú harci csákány, fűzfalevél alakú törpenge, egy törött szárnyas balta, egy késpenge-töredék, egy baltának élrész, egy vésőtöredék, 13 markolatlemez, sarklótöredék, egy baltafok, egy tütöredék, egy ptyke, karperec-töredékek, bronzedény peremrész és nyolc bronzszög társaságában került felszínre.

9. Kér (Somogy m.). Az itteni s a MNM-ba került gyűjtékes lelet tárgyait Hampel¹¹ mutatja be. A lelet tárgyai között kétkarú csákány töredéke is szerepel. Voltaképpen csak a hengeres nyéllyukrész s az ebből kiinduló két kar csónkja maradt meg belőle. Reinecke a bronzkor IV. periódusába sorolja.¹²

10. Királyháza (Hont m.). Hampel innét is említ egy példányt.¹³

11. A Kraszna folyóban (Szilágy m.) „bronzfokost” leltek „kerek idomú pengével, hosszabb lemeze csúcsban végződik”. Hampel a kétkarú csákányok közt tárgyalja fegyverünket.¹⁴

12. Libetbánya (Lubietova, Zólyom m.)¹⁵ Az itteni gyűjtékes lelet tárgyai az alábbiak: két tű, egy füles véső, egy pár bronz-töredék s egy összetört karperec társaságában egy tutulus és 12 db kétkarú csákány szerepel. Jó részük törött s az egész sorozat azt a benyomást kelti, hogy hibás, felületen öntés után félredobott nyersanyag számba menő holmik. A leírás nem említi, hogy a felszínre kerüléskor törték volna össze azokat, viszont a füles vésőről kifejezetten megírja, hogy a találok törték össze. Nincs kizárva, hogy a lelet egy része el is kallódott. A két tű egyenes, árszerű.

³ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban I. (Bp. 1886) 53. t. 1—12. szám alatt tizenkét tű képét mutatja be, részben azokat, amelyeket Majláth is hozott fent idézett cikkében. Külön is felhívjuk a figyelmet a Hampel-féle közül 7. számú tűjére, amelynek feje kettős spirális korongban végződik, a 8. számú pedig csak egyben. — Hampel (i. m. II [Bp. 1892] 5) azt írja, hogy ebből a temetőből még három kétkarú csákány is került ki.

⁴ Vö. Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II. 9 (Bp. 1939) XXII. t. 2.

⁵ Uo. 129.

⁶ Slovenské Dejiny I (Bratislava 1947) XIX. t. 12.

⁷ Hampel J., i. m. 122—124. t.

⁸ Hampel J., Arch. Ért. I (1881) 277—279.; Ham-

pel J., Bronzkor... 94. t.; Eisner, J., Slovensko v praveku. (Bratislava 1933) 5. kép 4. szám alatt mutatja be s a 295. lapon azt mondja róla, hogy kétkarú kalapács (Zweimarmiger Hammer), ami természetesen nem fogadható el.

⁹ AÖG 24. 363—366; Hampel, J., Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Compte-rendu. (Bp. 1878) 10.; Hampel J., Bronzkor... II. kötet 37—38.

¹⁰ Miske K., Arch. Ért. 19 (1899) 60—62.

¹¹ Hampel J., Bronzkor... 118—119. t.

¹² Reinecke, P., Arch. Ért. 19 (1899) 317.

¹³ Hampel J., Bronzkor... II. kötet 64.

¹⁴ Hampel J., Bronzkor... II. kötet 116, s megismételve a 73. lapon.

¹⁵ Arch. Ért. 18 (1898) 379—380.

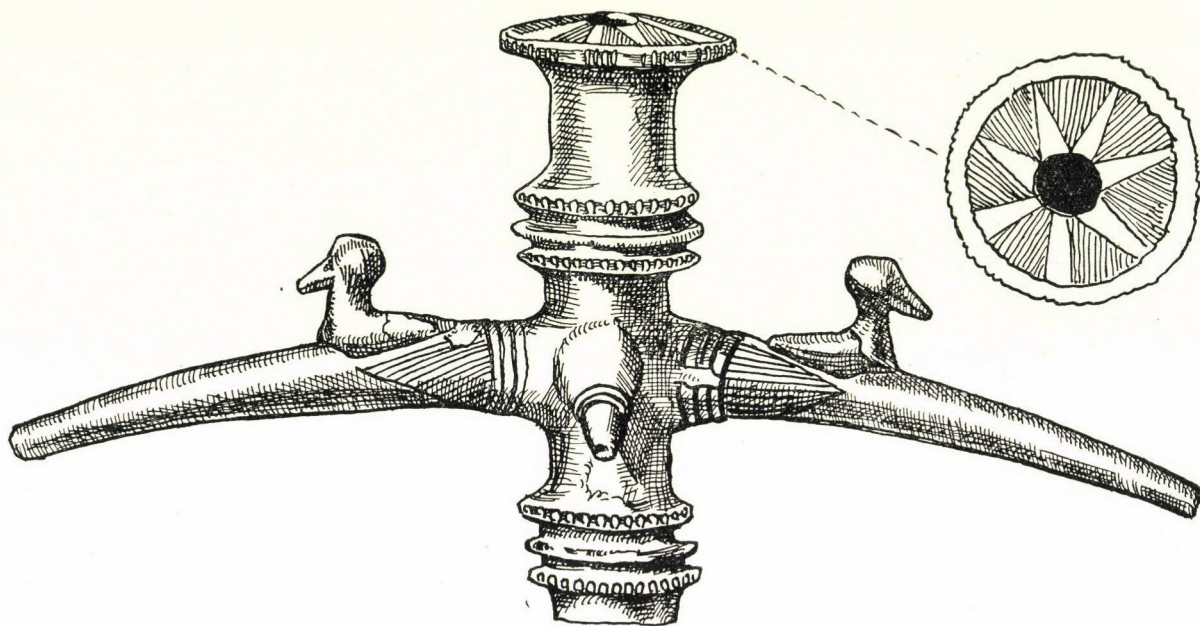
13. Liptószentiván (Liptovský Sv. Ján).¹⁶ Innen is ismerünk egy példányt.

14. A Szaboles megyei Nagyfalú határában nagyobb gyűjtelékes lelet került felszínre, amelyből Bónis Sámuel ajándékaképpen két kard, egy dárda, egy bronzedény, egy kétkarú csákány került a MNM-ba. Eredetileg, állítólag, 14 kard volt a leletben, de a többi elkallódott.¹⁷

15. Nemetlipcse (Nemecká Lupča, Liptó m.).¹⁸ Innét két kard, egy dárda, egy csákány, hat tű, négy véső, nyole sarló és három bronzfogantyú társaságában került a MNM-ba egy „szekerce”, amelyet Hampel a kétkarú csákányok között sorol fel.¹⁹

amelyek külsejéhez rovátkákat húzott egykori mestere. Szépen tagolt nyéllyukának mindkét nyúlványa a belső bordákban végződik, a külsőt három borda s a végén tányérszerű tag teszi szebbé, a bordák pedig rovátkákkal vannak bevágva.²¹

18. Pozsony (Bratislava). Innen Hampel bemutat egy kétkarú csákányt.²² A hengeres nyéllyuktag alsó harmadából nő ki a két, enyhén befelé hajló s a végeik felé elvékonyodó, de nem hegyesen végződő kar. Ezek tövénél 3—3 körülfutó vonaldísz látnak, amelyre kitöltött háromszöges dísz fekszik. A tuskésnek mondott nyúlvány inkább cseesszerű, vagy még inkább csonka-

2. kép. A Pozsony vidéki kétkarú csákány

Fig. 2. La pioche à deux panes de la contrée de Pozsony

16. Osgyán (Ožďany, Liptó m.).²⁰ Négy kézfejtő, tekercs, egy ép és két törött, hiányos, kétkarú csákány, két talpas és két szárnyas balta szerepelnek a lelet tárgyaiként. A francia kivonatban késről, kard- és törtördékekről, karperecekről és spirális karikákról is említést tesz Kudlacsek Martin s azt írja róluk: „de la période récente de l'âge du bronze et du début de l'âge Hallstatt”. Úgy fest, mintha két különböző korú lelet volna összekeverve.

17. Egyik legértékesebb leletünk a pilini (Nógrád m.). Szántáskor bukott ki a földből. Hat darabból áll, ezek: 3 markolatlemez, 2 korongos, tuskés csákány és egy kétkarú, módosabb kiállítású harci csákány. Karjai közel egyformák, reájuk merőlegesen húzott vonalcsomókkal s ezekre fekvő, vonalkákkal kitöltött háromszögekkel díszítettek. Középpont körkörös ékítik,

kúpos s ennek tövénél is ott van a 3 körbefutó vonaldísz. A karok töve közelében egy-egy kifelé néző kacska ül. A nyéllyukhenger felső részének alsó harmadában 3 éles borda van, amelyek két szélsője rovátkolt; a henger vége alacsony s rovátkolt csonkakúp, felső része olyanformán díszített, hogy hét háromszöges mezőre van osztva, amelyek mindegyike kitöltött háromszögekkel van ékítve, de mindenik mező között háromszög alakú üres tért hagyott fegyverünk mestere s ezekből hétágú csillag adódik espedig olyanformán, hogy a szárak hegye kifelé ágazik, tövük a nyéllyuk szélén pihen. Ez a felső tag hornyolatokkal tagolt mind a karok tövénél, mind pedig a bordák s a zárórész közötti területeken. Az alsó rész fele a felsőnek, a vége felé három éles borda tagolja, amelyek közül a két szélső rovátkolt. Rajzát Reinecke²³ is adja (2. kép).

¹⁶ Arch. Ért. 1 (1881) 279.

¹⁷ Hampel, J., Trouvailles... 23—24.; Ua. Bronzkor... II. kötet 95. Kettős hengerded karú fokost mond.; Vö. Act. Dir. Mus. 814 (128., 815) 31., 815/32. — A nyíregyházai Jósza Múzeumban a nagyfalui Kistelek dűlőben őskori telep közeléből egy 18 darabból álló gyűjtelékes lelet van, amely 11 nyitott végű karperecből, egy az öntési varrányoktól még meg nem tisztított karperecből, egy erdélyi típusú, félholdas kávájú, tokos, füles baltából, egy rövid lándzsacsúcsból, két makkos és egy markolatlemez sarlóból áll. Tisztázandó, hogy nincs-e valami összefüggése a Bónis-féle lelettel.

¹⁸ Hampel J., Bronzkor... II. kötet 102.

¹⁹ Uo. 116.

²⁰ Kudlacsek, J. M., Bronzový poklad z Oždian na Slovensku. AR 4 (Praha 1952) 28—30, 93.

²¹ Hampel J., Arch. Ért. R. f. 13 (1879) 103—108. A most felsorolt leletek a cikkhez mellékelt táblán láthatók; vö. Hampel J., Bronzkor... II. kötet 114—117.; egy budapesti régiségkereskedőtől kapta közlésre.

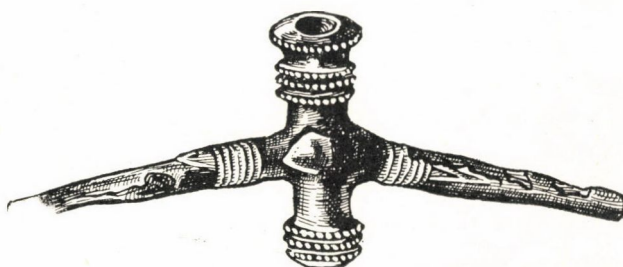
²² Hampel J., Bronzkor... 182. t.

²³ Reinecke, P., Arch. Ért. 19 (1899) 320, 322. A kacsát pedig a Hallstatt-madarak közt említi.

19. Rimaszombat (Rimavská Sobota, Gömör m.). Az itteni felszínre került vegyes korú leletet Hampel mutatja be,²⁴ és Childe is közli az ábráját.²⁵

Amennyire a Hampel-féle jobbik rajzból ki tudjuk venni (3. kép) az enyhe ívben befelé hajló karok töve körülfutó vonalakkal díszített s ezek külsején aránytalanul megnyújtott szögek ülnek. A hengeres nyéllyuknyúlvány felső tagján 3 rovátkolt borda van, a befejező rész alacsony csanakúpos. Mint azt másutt is láttuk, az egyes részek között nyergesen bemélyül ez a tag is. Ezt látjuk annak alsó felén is, amelyet szintén 3 rovátkolt borda tagol, a vége pedig csanakúpos. Középe táján a két kar töve irányában ezen a nyéllyuknyúlványon is mindkét oldalon kúpos tüske van.

Nem szerepel a leírásban a másik kétkarú csákány, amelyről más helyen említést tesz, ahol felsorolja, hogy a lelet milyen darabokból áll.²⁶ Az egyik kétkarú csákány 33, a másik 20 cm hosszú.

3. kép. A rimaszombati kétkarú csákány
Fig. 3. La pioche à deux pannes de Rimaszombat

20. Egy Szabolcs megyei s az egykori Jósá-gyűjteményben levő, a pozsonyi példánnyal rokon csákánytörödek egyik megmaradt karját mutatja be Hampel.²⁷ Ez a kar csanakasága dacára is fontos lelet. Töve felett megvan a kacsca, de ez nem ül, hanem áll s kifelé néz. A Jósá András gyűjteményéből kifejlődött Jósá Múzeumban nem láttam ezt a darabot s a múzeum által a gyűjteményről kiadott litografált képes táblákon sem szerepel.

21. Több szempontból tarthat számot a különös figyelemre a Túróc megyei Szebeszlőn talált gyűjtélekes lelet, amelyet br. Révay Ferenc ajándékozott a MNM-nak. Az 1876. évi leltár 158. száma alatt a következő darabokat sorolja fel: négy tokos, füles balta, egy sarló, egy egykarú csákány, egy „csákány” két hengerded karral, két zablaloldaltag, egy csillagos buzogány, négy nyakpereg, három karperec, 11 egymásba kapcsolt karperec, egy 19,5 gyűrűből álló karterekes, nyakpereg és töredéke, két lósallang.²⁸ A leltár 3. száma alatt szerepel az egykarú csákány, ami voltaképpen A-típusú taréjos balta, amelynek tengelye egyenes. A 8. alszám alatt vezették be a csillagos buzogányt, amelyet később írónál áthúztak, holott bizonyosan a lelethez tartozik.

22. Szoboszló (Hajdú m.). Innét is ismerünk egy példányt.²⁹

A Kárpát-medencén kívül fekvő területeken kutatva egy haynauai³⁰ és egy sziléziai³¹ kétkarú csákányt ismerünk, de ezek a magyarországiak hatása alatt keletkezettek. Karjaik fejszeélben végződnek. Az oxfordi Asmolean-Múzeumban van egy Breslau mellett lelt kétkarú fejsze.³²

Childe a csehországi Repec-ről közöl egy példányt Schranil után „Hungarian mace-head” néven.³³ Schranil mint a csehországi milaveci fázis művelődési emléket közli ezt a csákányt. Karjai enyhén behajlanak, nyéllyukhengerét belül két, külső folytatásában középen két borda tagolja, ez utóbbi ferdén lejtő bordával záródik, amely szélesen áll ki a fegyver testéből. Valószínűleg magyarországi import. Demmin az egyik magyarországi kétkarú csákányt „Doppelarmiger Streithammer” néven mutatja be.³⁴

Kossina³⁵ „Kommandostab” néven említi s közli a felsőbalogi csákányt, ami elfogadhatatlan elnevezés.

E csákányokkal kapcsolatosan két kérdést kell tisztáznunk: az egyik, hol születtek meg, a másik, időben hova helyezzük őket?

Az első kérdésre jórészen előfordulási helyeikből adódik a válasz, ez pedig: szülőházájuk a Kárpát-medence s itt is a magyarországi bronzipar teremtette meg s adta kézbe ezt a fegyvert. Előttünk Hampel ezt írja róla:³⁶ „E formák leginkább hazánk északi részéből ismeretesek, ami helyi iparra mutat s így joggal feltehető ... nem messze földről kerültek, de a szomszédban készültek.” Később már határozottabban foglal állást a hazai eredet mellett:³⁷ „Authentikus bronzkori kincsek és öntőműhelyek maradványai határozottan belföldi típusnak hirdetik.”

Domahidán és Szebeszlőn az A-típusú taréjos baltával együtt fordult elő.

Maguk a leletek felelnek a második kérdésre is. Úgyiszlóván a legtöbb esetben zárt leletben szerepelnek a szóban forgó csákányok s így ezek mérlegelése rendjén pontosan mondhatjuk meg, hogy melyik példány időben hova sorolható.

A felsőbalogi és pilini lelet a maga egészében a hazai bronzkor II. periódusából származik, ezek meghatározóak a rimaszombati két kézfejevédő fegyver korát is. A rimaszombati lelet különben nem egységes és kérdés, hogy vajon minden darabja együtt került-e felszínre. A két kézfejevédő és a két karterekes kikivánczik a lelet többi darabjai közül. Ezek a magyar bronzkor II. periódusának emlékei. A többi egykorú a felsőszentlászlói, felsődobozai és kéri leletekkel. A II., illetőleg a III. periódusba soroljuk a lipótándrásfalvi leletet is. Felsődobozai, Felsőszentlászló, Kéri már az átmenetet jelzi a koravaskorba. Ezzel szemben Domahida és Libetbánya a bronzkor IV. periódusának emlékeit szolgáltatja.

Blatnica, Nagyfalva, Szebeszlő gyűjtélekes leletei a koravaskorból származnak és ide sorolandó a Pozsony vidéki és Szabolcs megyei, kacsás díszű két fegyver is. Osgyánon kevert.

Telhat Magyarország a bronzkor II. periódusában teremti meg ezt a fegyvert is, akárcsak a korongos, tuskés, vagy gömbszelvényes fokú csákányokat, az A- és B-típusú taréjos baltákat. Megvan az egész bronzkoron át s nem megy ki a divatból a koravaskorban sem. Korlátolt száma azt bizonyítja, hogy csak nagyon kiváltságos egyének kezébe kerülhetett. Nem is volt valami alkalmas fegyver. Egyébként Erdélyből nem ismerünk kétkarú csákányt.

A Kárpát-medencén kívül eső területen, főképpen Sziléziában került felszínre, itt azonban bizonyos mértékig elprovinciálizálódott rokonformájú példányokkal van képviselve, amelyekről azt olvassuk,³⁸ hogy szintén a bronzkor II. periódusából származnak.

Roska Márton

²⁴ Hampel J., Bronzkor... 112—113. t.

²⁵ Childe, V. G., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 209. kép.

²⁶ Hampel J., Bronzkor... II. kötet 116.

²⁷ Hampel J., Bronzkor... 102. t. 3.

²⁸ Hampel J., Bronzkor... II. kötet 139.

²⁹ Arch. Ért. 1 (1881) 279.

³⁰ Altschlesien 6 (1936) 114., 27. kép.

³¹ Uo. 115., 28. kép.

³² Uo. IX. t. 2; 115., 28. kép. A 114. lapon azt mondja róla, hogy: „Doppelaxt von ungarischem

Typus”. A 115. lapon a bronzkor II. periódusából keltezi.

³³ Childe, V. G., i. m. XV. t.; Schranil, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. (Berlin—Leipzig 1928) XXX. t. 5.

³⁴ Demmin, A., Die Kriegswaffen. (Leipzig 1893) 317., 113. kép.

³⁵ Kossina, G., Die deutsche Urgeschichte. (Würzburg 1912) 60., 126. kép 2.

³⁶ Arch. Ért. 1 (1881) 279.

³⁷ Hampel J., Bronzkor... 116.

³⁸ Altschlesien 6 (1936) 115.

DIE DOPPELARMIGEN STREITHAMMER AUS BRONZE

Auszug

Streithammer dieser Art bestehen aus zwei Teilen: aus dem verschiedenartig gegliederten kolbenförmigen Schaft und dem Kopf des Hammers, der sich aus diesem erhebt, nach beiden Richtungen hin wölbt und im Querschnitt rund ist. Beide Enden sind abgestumpft.

1. Das erste Exemplar publizierte *F. Römer*, *Művészeti Kalauz*, S. 50. Abb. 94. — Gefunden in Ungarn.

Aus dem Karpathenbecken möchte ich die folgenden Funde anführen:

2. Liptóandrásfalva (Andrašova). Die 4 Exemplare wurden hier in einem, an Keramik reichen Urnengraberfeld gefunden.

3. Blatnica (Turčianska Blatnica). Ein Exemplar kam hier in Begleitung von späteisenzeitlichen und Hallstatt A- und C-Funden zum Vorschein.

4. Csernova (Černova, Slowakei). Ein Fragment (zertrümmertes Exemplar) ist uns von hier bekannt.

5. Aus dem Verwahrungsfund von Domahida (Domănesti, Rumänien) kennen wir ein Exemplar.

6. Im Verwahrungsfund von Felsőbalog (Komitat Gömör), der aus der Bronzezeit II. stammt, kennen wir einen doppelarmigen Streithammer (Abb. 1).

7. Zwei Exemplare (Abmessungen: 12,4 cm und 13 cm) sind uns aus dem Verwahrungsfund von Felsődobsza (Komitat Abauj) bekannt.

8. Ein Streithammer ist im Verwahrungsfund von Fertőszentlászó (Komitat Sopron).

9. Ein Exemplar kennen wir aus dem Verwahrungsfund von Kér (Komitat Somogy).

10. *Hampel* erwähnt ein Exemplar aus Királyháza (Komitat Hont).

11. Im Bette des Flusses Kraszna (Komitat Szilágy, Rumänien) wurde ein Exemplar gefunden.

12. In der Umgebung von Besztercebánya (Banská Bystrica, Slowakei) wurde in Libetbánya (Lubietova) ein Verwahrungsfund gehoben, wo es einen doppelarmigen Streithammer gab.

13. Auch in Lipótszentiván (Liptovský Sv. Ján) wurde ein Exemplar gefunden.

14. Ein Exemplar befand sich im Verwahrungsfund von Nagyfalu (Komitat Szabolcs).

15. Némethlipce (Nemecká Lupča): ein Exemplar.

16. Im verschiedenartigen Verwahrungsfund von Osgyán (Oždany) gibt es ein Exemplar.

17. Pilin (Komitat Nógrád): hier wurde mit dem Verwahrungsfund auch ein Streithammer gehoben.

18. In Pozsony (Bratislava) kam ein Exemplar zum Vorschein, dessen Arme mit hockenden Enten verziert sind (Abb. 2).

19. Auch im Depotfund von Rimaszombat gibt es ein Exemplar (Abb. 3).

20. Im Komitat Szabolcs wurde ein Arm eines doppelarmigen Streithammers gefunden. Das Fragment ist mit dem Exemplar von Bratislava verwandt, mit dem Unterschied, daß die darauf dargestellte Ente nicht hockt, sondern steht.

21. Ein Exemplar ist uns aus dem Verwahrungsfund vom Komitat Túróc (Slowakei) bekannt.

22. Eines kennen wir aus Hajdúszoboszló (Komitat Hajdú).

*

Außerhalb des Karpathenbeckens kennen wir doppelarmige Streithammer, die die Zeitschrift *Altschlesien* aus Haynau³⁰ bzw. aus Schlesien³¹ publizierte. Beide mochten unter dem Einfluß der ungarländischen Exemplare hergestellt worden sein. Im Ashmolean-Museum Oxford, gibt es ein bei Breslau gefundenes Exemplar.³²

Childe publiziert ein Exemplar nach *Schranil*, aus Repec, Tschechoslowakei.³³ Er nennt es „Hungarian mac-head.“ — *Schranil* beschreibt dieses Stück als Denkmal der Milavec-Phase in der Tschechoslowakei.

Die doppelarmigen Streithammer entstanden im Gebiete Ungarns während der Periode II der Bronzezeit; sie werden noch in der frühen Eisenzeit verwendet. Sie stehen mit den Äxten mit verlängertem Schaftsrücken vom Typ B, mit denen sie zu ein- und demselben Kulturkreis gehören, in Verwandtschaft.

M. Roska

KORAVASKORI LELETEK BADAcsONY BAZALTBÁNYÁJÁBÓL

Többször volt alkalmam a Badaacsonyon különféle tanulmányokat végezni és ilyenkor nagy súlyt fektettem a szülő- vagy a bányaműveletéknél felszínre vetődhető régészeti leletek felkutatására és megismertetésére is és így sikerült a badaacsonyköbölküti bronzkincs felkutatnom, leletkörülményeit leírnom¹ és a Balatoni Múzeum számára megmentenem, míg magát a leletanyag részletes publikálását Mozsolics Amália végezte el.² Újabban a Badaacsony keleti bazaltszikla-peremének lebányászása idejéből (1954 előtt) egy további igen szép, koravaskori bronzlelet került elő. Mint az idemellékelt térképvázlat (1. kép) is mutatja: ezt az egész raktárleletet a Badaacsony keleti, felső, bazaltból álló sziklaperemébe — a 400 és 450 m-es szintvonalak (izohipszák) közé mélyesztett — nagy bazaltbányában, amely a délkeleti. Péntekárok és az északkeleti irányú sodronykötélpálya között foglalt helyet, minden bizonynyal a legfelső humuszrétegek, vagyis a meddő lefejtésekor találták.

Ez a ritkaság lelet áll 20 db bronzékszerből és egy emberi koponyatető töredékéből, egy lófogból és egy kis lapos cseréptálcakából, összesen tehát 23 darabból. A bronzékszerek a következők: 1. egy nagy és 2. egy

kicsiny, tekercsből készült pápaszemes fibula, 3. egy vékony világos színű bronzlemezből trébelt kis csésze, 4. öt nagy bronzkarperec, 5. négy közepes karperec, 6. egy kettétört nagyobb karperec, 7. egy négyélű bronzkarika, 8. egy ugyanilyenek kb. a törött fele-része, 9. egy gyűrűszerű végződésel bíró, hegedűalakú csüngődísz, 10. két spirálisan összehajtogatott bronz-huzal, az ún. paszomány (az egyik 20 cm, a másik 25,5 cm hosszú), 11. egy 20,03 cm hosszú, igen enyhén meghajlított hengeres, mákfeszes (?) bronztű, a nagyobb felső gömböcske (mákfej) alatt gömböcskék és gyűrűcskék övezik. Végül 12. talán a legfontosabb darab és az egész leletcsoportnak — Gallus Sándor szavával élve — a „vezérkövülete“, egy bronz zablapálca, melynek három lyuka van, egyik végén a jellegzetes gomb alakú, kalapszerű dísszel, míg a másik vége kihajló és kissé kiszélesedő (ellapuló) véggel bír.

Az ezt a zablat viselő lónak 13. egyik hatalmas (3×2,5×7 cm) zápfoga is teljesen épségben megmaradt, míg az egész bronzkincs egykori tulajdonosának a csontvázából csakis a koponyatető 9×10,5 cm nagyságú, vastag lapos darabja maradt fenn. Hogy vajon ehhez a bronzkincshez — a leletnek a badaacsonyi kőfejtő bányászok által történt megtalálásakor — egyéb leletek is tartoztak volna, utólag már nem volt megállapítható.

Érdeemesnek találom megjegyezni, hogy ebből a badaacsonybányai bronzkincsből a hozzá térbelileg közeli

¹ Arch. Ért. 77 (1950) 135—136, 1. kép.

² Mozsolics A., Arch. Ért. 76 (1949) 26—28, XXII—XXVI. t.

badaacsonyköbölküti bronzleletben csak az ún. paszmány az egyetlen megegyező (hasonló) darab, míg a két szomszédos bronzkincs egyéb darabjai teljesen elütők egymástól.

Az eddig csak nagy általánosságban felsorolt leletek részletes leírását az alábbiakban adom.

Fibulánk — a hiányzó tű kivételével — teljesen ép, és a kis tűtartó kivételével, a leletünk többi tárgyait jellemző, homályos sötétzöld patinával borított.

2. Előbbihez nagyon hasonló, de jóval kisebb (5,2×2,6 cm-es) sodronykorongú pápaszemes bronz fibula (XX. t. 2), mely azonban teljes, mert tűje és a

1. kép. Badacsony-bazaltbánya, térkép-vázlat
Fig. 1. Badacsony. Esquisse de carte de la carrière de basalte

A badacony-bazaltbányai bronzleletek részletes leírása:

1. Pápaszemes fibula (XX. t. 1) méretei: 15,3×7,4 cm (korongjainak átmérői 7,3×7 cm); hengeres bronztekeresből alakították, középen 8-as alakú hurkolás fűzi össze a 9–10 részre összetekercselt, spirális korongokat. A spirális korongok végei a közepén aláfutnak és egyik végükön a letört tű vastag törészletében, másik végükön pedig az egész megmaradt tűkapocsban vagy tűtartóban végződnek.

Analógiákat közöl Hampel Portusról³ (Alsó-Fehér megye) és az ördöngösfüzesi (Szolnok-Doboka m.) bronzleletből,⁴ de ennek sodronya négyélű. Ifj. Kubinyi Miklós pedig az Árva megyei krasznahorkai⁵ bronzleletből mutat be ilyen fibulát. Ez a nagy tekereses fibula Kubinyi szerint négyrétű, vastag bronzhuzalból készült. Ez a 28 cm hosszú (a badaconyi „csak” 15 cm!) pompás dísz tárgy, két egyenlő, 12,5 (a badaconyi „csak” 7,3 cm) átmérőjű, sodrony-tekeresből áll, tehát a badaconyinál majdnem kétszer nagyobb, pedig a mi badaconyi darabunk is tekintélyes nagyságú.

tű-tartója is megvan. Míg azonban a felső része fényes, sötétzöld patinával borított, addig az alja (a tű felőli oldala) inkább világos bronz színű.

3. Egy világos (majdnem test színű) vékony-lemezű bronzból trébelt kis csésze (XX. t. 3), melynek felső szájperején egykorú, kb. 2 cm-es, és 5–7 mm-es repedés látszik, melynek közelében valószínűleg már egykorúlag letört fém fül lehetett. Ugyanis annak alsó, külső vége letörten, de 2,5×1,2 cm-es nagyságban megmaradt. Ennek a fülnek megmaradt részét még ma is belül két fémalátétes szegecselés erősen tartja. Ezen fültörédek szegecselése fölött, a szájperején többé-kevésbé hibás voltát egy belülről 3,3×1,0 cm-es, fémalátétes és 3 szegeccsel erősített pótlás igyekezett megerősíteni. Az említett három fémalátétes szegecselést a kis csészének csak a belső oldalán alkalmazták, hogy az egész kis csésze külső hatását ne rontsa.

A kis csésze 6–7 mm-es függőleges szájpereje alatt a hasa kissé kidomborodik. A kidomborodáson három vízszintes sorban trébelt pontokból álló díszítést látunk. A középső sor pontjai nagyobbak. Ez alatt egyenletesen

³ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. (Bp. 1886) XLII. t. 2–3.

⁴ Arch. Ért. 15 (1895) 193–201.

⁵ Ifj. Kubinyi M., Arch. Ért. 12 (1892) 151–161 b kép.

elhelyezett olyan 8 kissé nagyobb dísz van kidomborítva, amelyet félkörben 2 koncentrikus apró pontsor ölel körül. E díszről lefelé mindjobban keskenyednek a csésze alja, végül is egy 3–4 mm-re kiugró és alul 0,8 cm széles fenékgyűrűben végződik. Méretei: szájszélesség 9,5, legnagyobb szélesség 10, magasság 4,5, talpgyűrű szélessége 4,5, talpgyűrű belseje 3,3 cm. Hasonló trébelt pontdíszítést találunk Vácszentlászló füles kis bronzcsészéjén,⁶ aztán Blatnica bronzcsészéjén,⁷ főleg pedig Hajdúböszörmény kétfülű bronzfazekán.⁸

4. 6 db nagyobb bronzkarperec (XX. t. 4a—e, 6). Valamennyi karperec többé-kevésbé szabályos köralakba van összehajlítva, végeik kissé kifelé vannak görbítve. A karperecek leírását alább adjuk:

a) Világoszöld színű, vastag, bronzhuzalból készült karperec (XX. t. 4a), (11,3×10,5 cm). Patinájának már csak a maradványai látszanak, de egyébként teljesen sértetlen, ép példány. Külső felületén merőleges, ék alakú és ferde rovátkolás díszíti.

b) Az előbbivel azonos rovátkolt dísz van rajta (XX. t. 4b), méretei: 10,9×9,7 cm.

c) 10,9×10 cm méretű karperec (XX. t. 4c), egyébként ez is világoszöld színű, akár a többi, vagy a 3. számú kis csésze.

d) 10,8×9,5 cm méretű karperec (XX. t. 4d).

e) 11,3×9,8 cm méretű karperec. Az előbbiekhöz hasonló. Egy kettőtört példányt mutat I. t. 6. ábránk.

5. Négy közepes nagyságú karperec (XX. t. 5a—d). Díszítésük, patinájuk az előbbiekhöz hasonló. A XX. t. 5a nem egyszerű bronzhuzal, hanem a legtöbb helyen kétoldalt laposra kalapált. Méretei: 9,3×7,2 cm, a másodiké 8×7 cm, a harmadiké 8×6,9 cm, és végül a negyediké 7,7×6,5 cm.

6. Egy négyélű bronzkarika, szimmetrikus rombikus metszettel (XX. t. 7). Átmérője 5,5 cm.

7. Egy, az előbbinél nagyobb, négyélű bronzkarikának a fele. Rombusz metszetű (XX. t. 8).

8. Egy hegedű alakú csüngődísz (XX. t. 9), egyik végén gyűrű alakú függesztőrésszel. Lapos bronz-

ból kalapálva; szép, csak a közepén kissé kopott patinával.

9. Két, spirálisan összehajtogatott, háromszög metszetű bronzhuzal (XX. 10a—b), ún. „paszomány”. Rendeltetésük ismeretlen.

10. Igen enyhén ívesen meghajlított, hengeres-korongos és gömbös (mákfejes?) bronztű (XX. t. 11), melynek hossza: 20.03 cm. A mákfejre emlékeztető része azonban jóval kisebb az ún. „mákfejnél”, vagyis egy lapított gömböcskéből kinövő, homorú oldalú, kúpos-dísz, melynek felső, lapos korongjából, középen egy kis gombocskára emelkedik ki, amelyet koncentrikus körök öveznek. A mákfej gömbje alatt a tű 3 mm átmérőjű, hengeres testébe 2,8 mm hosszúságban gyűrűszerű és hat lapított gömbszerű dísz mélyített be a koravaskori művész.

11. Az egész badacsony-bazaltbányai leletcsoportunknak bizonyára a legjellemzőbb és így a korhatározás szempontjából is legjelentősebb darabja az a bronzzabla (XX. t. 12), mely hengeres testébe mélyedő csöves lyukja fölötti egyik végén a jellegzetes gomba alakú, kalapszerű dísz viseli, míg a másik vége egy hegyes ívvel kifeléhajló, kissé kiszélesedő és ellapuló végződéssel bír, melynek külső és kissé legyezőszerűen is kiszélesedő felületén három, kissé széttartó bemélyedés fut végig. Bizonyos fokig hasonló (de nem azonos) kiszélesedést találunk az alsó-ausztriai Stillfried zablain⁹ és Dél-Oroszország zablain.¹⁰

12. Lófog.

13. Cseréptálacska. Világosabb, majd sötétebb szürke, korong nélkül készült. Közel félgömb alakú, de fenekén kissé lapított; szájbősége: 11,3 cm, magassága: 5 cm. Elég vastkos szájperece kissé legömbölyített, egyenesen felálló.

A felsorakoztatott megfelelő leletek arra mutatnak, hogy leletünk a Reinecke szerinti Hallstatt B (esetleg C) periódusba tartozik.

Darnay-Dornay Béla

TROUVAILLES DU PREMIER ÂGE DU FER MISES AU JOUR DANS LA CARRIÈRE DE BASALTE DE BADACSONY

Résumé

C'est au début du Hallstatt B (peut-être de Hallstatt C) selon Reinecke, que l'on peut situer la trouvaille apparue sur la bordure Est de Badacsony lors de l'extraction de la pierre. Les pièces les plus importantes de la trouvaille sont: un vase de bronze, des fibules à lunette, des bracelets de bronze et une branche de mors en bronze (Pl. XX). En même temps que la trou-

aille, on prétend avoir mis à découverte un petit plat de poterie que l'on n'a pas réussi à sauver. La présence de la branche de mors de bronze rend l'ensemble de la trouvaille particulièrement digne d'attention.

B. Darnay-Dornay

ADATOK A VALENTINIANUSKORI BÉLYEGESTÉGLÁK IDŐRENDJÉHEZ

A valentinianuskori nagyszabású limes építkezés bélyegestégla típusait az eddigi kutatások alapján elég pontosan körül tudjuk határolni. Alföldi András a téglabélyegeken szereplő Frigeridus dux neve alapján felismerte ezek időbeli helyzetét.¹ A Frigeridus és a vele szoros kapcsolatban levő AP VALENTINI és AP LVPI ORD bélyegeket a 374-es quad betörés utáni építkezés idejére, 375-re helyezte. A többi bélyeg típus idejéről Valentinianus korát határozta csak meg.

Az Alföldi A. által valentinianuskoriaknak meghatározott téglabélyegelek lelőhelyeinek térképre vetítésével jelentős megfigyeléseket tehetünk, melyek alapján megkísérrelhetjük az egyes típusok pontosabb időmeghatározását.²

Az elterjedési területet vizsgálva az egyes típusokat három csoportba oszthatjuk. Az első csoportba tartozók az egész pannoniai limes mentén fellelhetők, míg a másik két csoport emlékei csak a limes egyes szakaszairól ismeretesek (I. táblázat).

⁶ Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalier pré-scythique en Hongrie. Diss Pann II. 9 (Bp. 1939) XLIII. t. 4.

⁷ Uo. V. t. 4.

⁸ Uo. XVII. t. 5.

⁹ Uo. LXXI. t. 3—6.

¹⁰ Uo. LXXIII. t. 4—5.

¹ Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. (Berlin 1924) 82—.

² A bélyegestéglák lelőhelyeinek összeállításánál Szi-lágyi János szíves engedélyével a kéziratban levő Inscriptiones Tegularum Pannonicarum 2. kiadásának adatait is felhasználtam. Szívességéért ezúton mondok hálás köszönetet. Munkám során ezenkívül a korábbi és újabb irodalom, valamint a saját gyűjtésem anyagát is felhasználtam.

A valentinianuskori bélyeges téglák elterjedési táblázata

	OF ARN MAXENTI	OF ARN BONO MG	CORTA VICEN, VINCENTIA	OF ARN VRSICINVS MG	LEG X GEM TEMP VRS	LEG II ITAL TEMP VRS	TEMP VRS	CARIS TRB	LVPICVS TRB	TERENTIUS DVX	TERENTIANVS TRB	IOVINVS	FRIGERIDVS VP DVX	AP VALENTINI	AP LVPT ORD
Klosterneuburg—Cannabiaca		+	—	+											
Oberleis				+											
Wien—Vindobona	+	+		+	+		+								
Schwechat				+		+									
Baden—Aquae				+						+					
Petronell—Carnuntum	+	+	+	+	+	+	+								
Magyaróvár—Ad Flexum				+		+		—							
Győr—Arrabona				+		+									
Ács									+						
Szőny—Brigetio			+			+		+	+	+	+				
Leányvár—Celamantia									+	+					
Milanovce									+						
Szőny—Kurucdomb									+		+				
Lábatlan									+						
Tokod									+				+		
Esztergom—Körtvélyesi sz.								+							
Esztergom—Solva			+					+	+	+	+				
Szentgyörgymező					+		+	+					+		
Basaharc								+		+			+		
Szob								+		—				+	
Pilismarót—Castra ad Herculem			+						+	+			+	+	
Dömös			—						+						
Visegrád—Kőbánya					+		+								
Visegrád—Szentgyörgypuszta								+					+		+
Kisoroszi													+		
Kisoroszi—Hosszúrét								+	+				+		
Nógrádverőce				+				+	+		—				
Dunabogdány—Kőhíd													+	+	
Dunabogdány—Cirpi								+	+					+	+
Balhavár									+					+	+
Gomba														+	+
Szentendre—Hunka domb													+	+	+
Szentendre—Ulcisia castra														+	+
Horány	+								+			+		+	
Dunakeszi	+	+	—	+	+			+	+				+		
Szentendre—Dera patak															+
Budakalász												+	+	+	+
Csillaghegy										+		+	+	+	+
Aquincum			+			+				+		+	+	+	+
Újpest													+	+	+
Rákospatak			+							+			+	+	+
Tabán										+			+	+	+
Március 15. tér					+								+	+	
Nagytétény—Campona			+								—		+	+	
Sztálinváros—Intercisa											+	+	+	+	+
Baracs—Annamatia													+		
Középbarata										+					
Fejér megye											+	+			
Zádor—Imós	+														
Paks											+				
Dunaszekcső—Lugio	+	+		+											
Contra Florentia				+											
Tolna megye	+												+		
Kölked—Altinum									—						
Pécs—Sopianae									+						
Mitrovica—Sirmium			+												

— Bizonytalan lelőhelyű.

Vizsgáljuk meg az első csoportot. Ezek a bélyegek a pannóniai limes mentén általában Klosterneuburgtól Dunaszekesőig fordulnak elő. Tekintve, hogy ezek a típusok az egész limeszakaszon ismeretesek, véleményünk szerint minden bizonnyal az általános limes erődítési munkákkal kapcsolatosak.

A középső Dunaszakasz Valentinianus-kori megerősítésére vonatkozóan öt feliratos emléket ismerünk. A feliratok közül három burgus építkezésről számol be, a negyedik egy új tábor építéséről emlékezik meg,³ míg az ötödik feliratról — mely Carnuntumból származik és erősen töredékesen maradt reánk — nem dönthető el, hogy milyen építkezést jelölhetett.⁴ A három burgus építési felirat közül az ausztriai Ybbs mellől előkerült feliraton az építés idejeként 370 szerepel,⁵ az esztergomin 371,⁶ míg a legutóbb Visegrádon feltárt őrtorony építési táblája 372-ből származik.⁷ A feliratok alapján a középső dunai limes mentén az őrtornyok kiépítése szakaszosan történhetett a Duna folyása irányában s az erődszakasz kiépítését három évre tehetjük.⁸ Ez természetesen nem zárja ki a korábbi, illetve későbbi építkezések lehetőségét, azonban a fő építkezési periódus erre a három évre — 370—372 — tehető.⁹ A nagyjából hasonló hosszúságú rajnai limes építkezései is három évig tartottak.¹⁰

A hatalmas méretű építkezéshez a téglaszállítás a nyugati szomszédos területekről központi irányítás mellett víziúton történhetett s így ezek a bélyegek az egész szakaszon elő kell hogy forduljanak. A bélyegek első csoportja, mint már említettük, valóban fel is lelhető Klosterneuburgtól Dunaszekesőig. Az ebbe a csoportba tartozó bélyegek típusa elég egységes és különvlik a többi ismert Valentinianus-kori bélyegtől. Elterjedésük és típusuk alapján ide sorolhatjuk az OF ARN MAXENTI (Bécs—Dunaszekeső), OF ARN BONO MG (Klosterneuburg—Dunaszekeső), CORTA VICEN és VINCENTIA (Klosterneuburg—Mitrovica), OF ARN VRSICINI MG (Klosterneuburg—Dunaszekeső), a legio X gemina kései változatait (TM VR L X G, LEG X G VRSICINI CENT), a legio II Italica (LEG II ITAL PET és változatai), valamint a velük összefüggő TEMP VRS bélyeg típusokat (Klosterneuburg—Budapest). Az utóbbi típusok készítése helyét a csapatok jól ismert állomáshelyei alapján (Vindobona, Lauriacum) rögzíteni tudjuk. Ezen típusoknak a készítés helyétől ilyen messzire való szállítását csakis a nagyszabású, általános erődépítési munkákkal hozhatjuk kapcsolatba, mikor a helyszínen nem állt rendelkezésre elegendő téglamennyiség. Ez az építkezés pedig csak az epigráfiaiilag is kimutatható 370—372 közötti években történhetett.

A Visegrád-kőbányai őrtorony teljes feltárásakor nagyszámú bélyeges téglá került napvilágra. A bélyeges téglák néhány kivétellel mind az általunk első csoportba tartozó TM VR L X G, illetve TEMP VRS bélyeg-változatait hozzák.¹¹ Ezekon kívül néhány FRIGERIDVS VP DVX AP VAL típus is előkerült.¹² Az első csoport bélyegei az egész őrtorony területén fellelhetők voltak s így azok a tulajdonképpeni építés idejéből, azaz 372-ből származnak. A Frigeridus bélyegek csak az őrtorony nyugati sarkánál, egy kisebb zárt területen kerültek elő s minden bizonnyal egy javítási periódust jelenthetnek.

Az ásatás során az őrtorony belsejében találtunk is ilyen, javításra utaló nyomokat.

*

A 2. és 3. csoportba tartozó bélyegestéglák csak a pannóniai limes egyes szakaszairól ismeretesek. A bélyegek típusa itt is egységes: a dux vagy tribunus neve, némely esetben az AP megjelöléssel. A 2. és 3. csoport téglái az 1. csoporttal szemben helyben készülhettek.

A második csoportba Frigeridus bélyegein kívül az AP LVPII ORD és AP VALENTINI típusok tartoznak. Feltehetőleg ide tartozik az AP IOVINI is. Alföldi A. meghatározása szerint ezek a bélyegek a 374-es quad betöréssel kapcsolatos javítási munkálatokkal hozhatók kapcsolatba.¹³ A csoport emlékeit elég zárt területen találjuk: a tokodi castrumtól lefelé eső szakaszon csaknem minden tábor és őrtorony területéről ismeretesek. A Tokod feletti szakaszról mind ez ideig ebbe a csoportba tartozó bélyeg nem került elő. Az építkezés, illetve jelen esetben a javítás a téglák nagy száma alapján igen jelentős lehetett. Ammianus Marcellinus leírásából (XXIX, 6, 6—14) jól ismerjük a 374. évi nagy quad betörés pusztításait. A quadok és az ugyanakkor betörő szarmaták (XXIX, 6, 15—16) rablóháború a partmenti erődrendszert sem kímélhették. A betörés után Valentinianus büntetőhadjáratot indított a quadok ellen s minden valószínűség szerint elrendelte az egész megsérült erődrendszer kijavítását. Ennek a javításnak az emlékei a 2. csoportba tartozó bélyegestéglák. A téglák arról a területéről származnak, amely a betörés alkalmával legtöbbet szenvedett a quadoktól és szarmatáktól. Amm. Marc. szerint a támadás a déli frontszakaszon történt s a támadók innen indultak észak felé (XXIX, 6, 12). A bélyegestéglák lelőhelyei alapján a támadás a Tokodtól Baracsig terjedő limesszakaszt érinthette.¹⁴

*

A harmadik csoportba tartozó bélyeg típusok pontos időmeghatározása egyelőre nem lehetséges, azonban kétségtelenül Valentinianus korából származnak.¹⁵ Ebbe a csoportba a következő típusok sorolhatók: CARIS TRB, LVPICINVS TRB, TERENTIVS DVX, TERENTIANVS TRB.

A limes építése és javítása — mint fentebb már reámutattunk — Valentinianus egész uralkodása alatt tartott. A nagy építkezési periódus a 370—372 közötti években történhetett s a 3. csoportba tartozó téglákat ekkor is, valamint a korábbi (364—370), illetve a későbbi építkezéseknél (372—375) és javításoknál felhasználhatták. Így az ebbe a csoportba tartozó típusok pontosabb időmeghatározását csak a további kutatásoktól várhatjuk.

*

A visegrádi őrtorony feltárásával, valamint az egyes bélyeg típusok topográfiai elterjedésének vizsgálatával és az epigráfiai adatok egybevetésével a Valentinianus-kori bélyegestéglák egy újabb csoportjának készítése idejét sikerült pontosabb időhatárokat közelebb szorítani: az első csoportba tartozó bélyegek a 370—372 közötti nagyarányú limes építkezés tárgyi emlékeit gyarapítják.

Soproni Sándor

³ Dessau 762 = CIL III 10596.

⁴ Kubitschek, W.—Frankfurter, S., Führer durch Carnuntum. (Wien 1923) 51, No. 47.

⁵ Dessau 774 = CIL III 3670.

⁶ Dessau 755 = CIL III 3653.

⁷ Az ásatás feldolgozása folyamatban van.

⁸ Soproni, S., Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Slov. Arch. 6 (1958, sajtó alatt).

⁹ A korábbi építkezésre vö. Dessau 762 = CIL III 10596; Alföldi A., Arch. Ért. 52 (1939) 107—.

¹⁰ Cod. Theod. 7, 1, 9. és Amm. Marc. XXVIII. 2,

1—9, illetve Symm or. II. 18. és Amm. Marc. XXVIII. 5, 11.

¹¹ Szilágyi J., Inscriptiones Tegularum Pannonicarum. DissPann II. 1. (Bp. 1933) XIV. t. 170 és VIII. t. 9. típusok.

¹² Szilágyi J., i. m. XXVIII. t. 57. típus.

¹³ Alföldi, A., Untergang... 83—.

¹⁴ A limes déli szakaszán a kutatás még csak a kezdetnél tart. Újabb leletek a határt mindkét irányban még kitolhatják.

¹⁵ Alföldi, A., Untergang... i. h.

BEITRAG ZUR CHRONOLOGIE DER GESTEMPELTEN ZIEGEL AUS DER REGIERUNGSZEIT DES VALENTINIAN

Auszug

András Alföldi definierte jüngst die valentinian-zeitlichen gestempelten Ziegel.¹

Indem die Fundorte der gestempelten Ziegel auf eine Landkarte aufgetragen wurden, konnten drei Gruppen voneinander abgesondert werden.

Der ersten gehören jene gestempelten Ziegel an, die im allgemeinen zu den Bauten des Limes verwendet wurden. Sie sind von Klosterneuburg an am ganzen pannonischen Limes überall anzutreffen. Sie wurden, wie aus den Tafeln mit Inschriften (Ybbs, Esztergom, Visegrád)⁵⁻⁷ zu schließen ist, in den Jahren 370—372 hergestellt. Dieser Gruppe gehören folgende Typen an: OF ARN MAXENTI, OF ARN BONO MG, CORTA VICEN und VICENTIA, die späten Varianten der

legio X gemina und der legio II Italica, ferner der Typ TEMP VRIS.

Die zweite Gruppe wird durch den Namen des Frigeridus auf 375 datiert.¹³ Diese sind Zeugen der Rekonstruktion, die nach dem Einfall der Quaden (374) ausgeführt wurde. In diese Gruppe gehören außer den Stempeln des Frigeridus auch die Typen AP LVPII ORD und AP VALENTINI. Vielleicht kann auch der Typ AP IOVINI hierher gerechnet werden.

Die Stempel der dritten Gruppe können vorläufig noch nicht an ein fixes Datum gebunden werden. Diese lokal hergestellten Ziegel konnten während der ganzen Baubetätigung unter Valentinianus verwendet worden sein.

S. Soproni

EGY XVIII. SZÁZADI TEMETKEZÉSI RENDSZABÁLY

Régebben nagy mennyiségű jegyzetanyagot készítettem az érsekújvári (Nové Zámky, Csehszlovákia) városi tanács XVIII—XIX. századi jegyzőkönyveiből. Ebből közlöm az alábbi adatot, mely elsősorban a templom körüli temetőkre vonatkozik. Ezek a temetők igen sok helyen a XI. századtól megszakítás nélkül a XVIII. századig voltak használatban.

Az adat egy tábla nélküli tanácsulési jegyzőkönyvben maradt fenn, melybe a jegyző a város tanácsához érkezett királyi és megyei rendeleteket, körleveleket másolta le. A temetkezésre vonatkozó rendszabályt Bartakovits Pál szolgabíró currense (körlevele) tartalmazza, mely 1769. március 12-én Szalakuszon (Nyitra m.) kelt s mely ilyenképpen továbbítja a városi és falusi bírákhoz a királyi helytartótanács rendeletét:

„Ugyan ezen Intimatumban jelentetik az-is hogy meg holt Testek, mennél mélebben lehet a földben bé-asatassanak, és az Czinteremeket jól bé-kerétezzék a helységek, és zárva tartsák. Erre is azért a Birák jól vigyazanak, és magokat ahoz alkalmasztassák, és valamint az előtt számtalanul publicaltatott, most-is ujítatik.”

A rendszabály két körülményre hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy sorozatos rendelkezések ellenére sem ásnak a halottnak kellő mélységű sírt. — Az avar kori sírok mélyek, csak kevés sír nem éri el az 1 m mélységet.

A X. századtól kezdve viszont éppen fordítva, a sírok sekélyek, kevés az 1 m-nél mélyebb. A változást a honfoglaló magyarság okozhatta, ennek a sírjai kivétel nélkül sekélyek. A szokás tehát, mely ellen a XVIII. századi rendeletek hadakoztak, talán azzal is magyarázható, hogy a nép még ebben az időben is ragaszkodott egyes Árpád-kori temetkezési hagyományokhoz. Másrészt azonban magyarázható az adat oly módon is, hogy a fallal kerített, templom körüli szűk cintermek a XVIII. században már annyira zsúfoltak voltak, hogy csak igen sekélyre szabott sír megásásakor nem kellett régebbi temetkezéseket megbolygatni, amitől a nép részben babonás félelemből, részben kegyeletből tartózkodott. — A másik körülmény, melyre a rendszabály felhívja a figyelmünket az, hogy a cintermeket jól kerítsék be és tartsák zárva a községek. Emögött is különböző, meg nem nevezett okok rejtőzhetnek. Talán védekezés akart ez lenni a sírablók ellen, de feltételezhető az is, hogy ezzel biztosítani akarták az egyház ellenőrzési jogát, hatalmát mindazok fölött, amik a temetőben — e fontos kultikus helyen — csakis az egyház tudtával történhettek. Olyasmire gondolok itt, hogy temetést csak pap végezhesen s hogy ne váljék a temető esetleg még felbukkanó pogánykori szokások színterévé.

Szőke Béla

VERE GORDON CHILDE
1892—1957

Abban a nagy veszteségben, amely V. G. Childe halálával az egyetemes tudományon belül elsősorban a régészettudományt sújtotta, őszinte együttérzéssel vesz részt a magyar régészet is. Tudja, hogy a szak egyik legnagyobb és ezen a réven egyik legáltalánosabban ismert képviselője hagyta el örökre a múlt emlékeit híven őrző ásatási területet, annak a kezéből esett ki a toll, amellyel a tudományos és nemesen népszerűsítő művek hosszú sorozatát írta, minden körülmények között a maga útját járva úgy, ahogy azt a materiális maradványokból a szellemiekig eljutva kell és lehet járni minden tudós embernek.

De nemcsak tudja mindezeket, hanem érzi, hogy a magyar régészet egyik legjobb barátját veszítette el, aki a maga sajátos módján, a megszólaltatott holt emlékeken keresztül kötött, korra való tekintet nélkül mindenkiel őszinte barátságot, ha a saját egyéni mérlegén megmérve elég súlyosnak találta.

Kevés ember van, akiről a tudós alakját és fogalmát jobban meg lehetne mintázni, mint őróla.

Nem az a tudós, aki kutatásai közben eljut egy bizonyos eredményhez, amellyel valóban előbbre vitte a tudományt, s aztán megáll, elégűlten szemléli az elért eredmények gyümölcsét, és megállapításaihoz még akkor is csökönyösen ragaszkodik, amikor az újabb kutatások már régen túljutottak az ő eredményein, amelyekről időközben kiderült, hogy munkahipotéziseknek a maguk idején alkalmasak — talán forradalmiak is — voltak, de a későbbi megfigyelések valamilyen irányban elmozdították, továbbvitték a kutatást.

Az a tudós, aki nem tartván magát csalhatatlannak, eredeti elgondolásaitól eltérően, saját maga fejleszti tovább elméleteit — a magunk szakáról lévén szó — gyakorlati felfedezésekkel is, és eredeti felfogásával sokszor szembehelezkedve, más utakon véli a végleges eredményeket megtalálni, a problémákat megnyugtató módon megoldani.

Kisebbség-cikkek és közlemények tömegeit kell átolvasni a legtöbb esetben, ha ezt tudósaink nagyrésztől meg akarjuk állapítani. Nem mondjuk, hogy Childe sok-sok cikke nem tökrözi ugyanezt az útkereső jelenséget. Ezekből lehet ellentmondásokat kiolvasni, de csak azért, mert nem alkotnak összefüggő egészet. De ott, ahol több kiadást is megért, összefoglaló munkákban tűnnek elő ezek az ellentmondások, ott már a tudomány fejlődésével lépésttartó, annak eredményeit kritikailag

is felhasználó tudós lép elénk, akinek — mert új igazságokat ismert meg — volt bátorsága azok alapján egészen másképp látni, legtöbbször nemcsak a leleteket, de a belőlük magyarázható történeti jelenségeket is.

Világosan ez csak olyan szakírónál látható, akinek olvasótáborra kiterjedésében szinte álomnak is beillő számokat mutatva, egy-egy munkának többszöri megjelenését is lehetővé teszi, nagy példányszámban. Hogy mindehhez jó író, jól megválasztott téma és megfelelően megírt könyv is kell, arról talán felesleges beszélni.

Childe élete munkájához adva volt mind a három. Legyen szabad a sok közül csak egy példát említeni: *The Dawn of European Civilization*¹ c. munkája tudományos munkásságának negyedik esztendejében jelent meg először. Hatodik kiadása már halála után került, bizonyára most is keresett munkaként a könyvpiacra. A negyedik kiadást egy év múlva franciául², az ötödiket két évvel később³ oroszul is kiadták.

Sűrítve van ebben a vonzóan megírt könyvben minden, amit illenék tudni minden európai embernek a saját földrésze iratlan történetéből, és mégis kiadásról-kiadásra több szó esik benne a magyar kutatások mindig legújabb részeredményeiről, harmónikusan beleillesztve a kontinens fejlődésének történetébe.

Ez a könyv joggal várhatta volna, hogy magyar fordításban is megjelenjék, de mindnyájunkra jellemző, hogy bár sokat tanultunk belőle, soha senki nem írt róla egy sornyi ismertetést sem.

Tovább lehetne itt sorolni mindazokat az összefoglaló, részben elméleti munkákat, amelyek szintén nem tűntek el első kiadásukkal a könyvtárak ritkán háborgatott poros polcain.⁴

Hogy hivatkozott munkájában állandó figyelemmel kíséri a magyar kutatás eredményeit, valóban nem meglepő. A meglepő inkább az, hogy — nem beszélve a múlt században, régi szemlélettel írt összefoglaló magyar munkákról és a részletkérdésekben elvesző, sokszor teljesen téves eredményekre vezető külföldi munkákról — az első magyarországi őskori színtézist ő írta akkor, amikor *The Danube in Prehistory*⁵ c. munkájában a magyar őskor kutatásnak számtalan problémáját igyekezett megvilágítani. Ezeknek jó részét — részben már akkor sem tartottuk megoldottnak, részben azóta másképp látjuk. Másképp látta ő is az új kiadás előkészítésekor, amiről utolsó magyarországi tartózkodásakor szívesen is beszélt, de, ha nem is beszélt volna, elárulják később megjelent,

¹ Első kiadás. 1925. 328 lap. — Hatodik kiadás. 1957. 368 lap.

² Paris, 1949. 384 lap.

³ Moszkva, 1952. 468 lap.

⁴ *New Light on the Most Ancient East*. 1928—1954 közt hat kiadásban, két francia és egy török fordításban. — *Man Makes Himself: Man's Progress through the Ages*. 1936—1951 közt hat kiadásban. Megjelent a könyv az eredeti nyelven vagy fordításban Prágában, Milánóban, Amsterdamban, Sanghaiban, Mexikóban, New Yorkban. A könyv első kiadásának fordítását magyar nyelvre Tompa Ferenczel egyetértve Geszti Lajos készítette el, megjelenése után azonnal, de soha se került nyomdába. 1949-ben újra lefordították, de a már kiszedett könyv

soha sem jutott a magyar olvasó kezébe. A Geszti-féle fordítás néhány példányban áll csupán az érdeklődők rendelkezésére az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetében. — *What Happened in History?* 1942—1952 közt hat kiadásban. Megjelent fordításban Milánóban, Stuttgartban, Upsalában. — Itt említjük meg *The Story of Tools* című igénytelen könyvecskéjét azért, mert kínai és lengyel nyelven kívül magyarul is megjelent: *A szerszámok története* címen Székely Jolán szakszempontból több helyen is kifogásolható fordításában. — Marxista Ismeretek Kis Könyvtára, 20 (Bp. 1949) 59 lap.

⁵ Oxford, 1929. XX, 479 lap.

fennebb hivatkozott összefoglaló munkái. Nem tudjuk, eljutott-e az előkészítésben addig, hogy posztumusz munkáinkat gazdagítsa a hazánk területére is vonatkozó irodalmat.

Ennek a könyvnek a megjelenését megelőzte Childe két magyarországi utazása. Az egyik csak gazdag, s a külföld előtt teljesen ismeretlen adatokra bukkanó, általánosan tájékozódó jellegű volt; sok olyan, évekkel előbb feltárt, de publikálatlanul heverő fontos leletanyagot ismertetett meg, amelyet — úgyszólván — itthon sem ismertünk. A másinak a tőszegi telep ásatása⁶ volt a célja, mert ebben és a Roska Márton által feltárt perjámosi és pécskai telepben látta a magyar bronzkor időrendi kérdései megoldásának kulcsát. Hosszú évek szünetelése és van Giffen 1923 évi ásatása után, a magyar kutatókkal együtt végzett itteni munkája terelte a figyelmet újra erre az 1876 óta sokszor emlegetett, még többször félreismerett fontos településre.

Az általa felállított és Tompa Ferenctől⁷ módosított bronzkori kronológia is csak lépcső volt a probléma máig is sokat vitatott kérdéseinek megoldásához.

De mondjunk ezzel a könyvvel kapcsolatban magunkról is kritikát. Jellemző, hogy ez a nagyszabású, kora színvonalán álló munka sokat forgott és forog ma is mindannyiunk kezében, vitatkoznak megállapításaival, de megérdemelt tárgyilagos kritikát a magyar régészek közül senki nem írt róla⁸ és soha nem vette figyelembe az elválaszthatatlan külföldi egyező korokkal való kapcsolatait.

E könyve megjelenése után is több ízben foglalkozott a kőkor⁹, rézkor¹⁰, bronzkor¹¹ koravaskor¹² és más korok¹³ emlékeivel is, igen sokszor csak a távoli kapcsolatok megállapítása céljából, a magyarországi anyagra is támaszkodva. Ezek között csak egy az összefoglaló jellegű,¹⁴ a többi csak egy-egy részletkérdéshez fűződő megfigyelése.

Ősikor kutatásunk egyik legkényesebb kérdése volt az őskori vándorlásunk kérdése. A probléma éles felvetése hasonlóan éles ellenzést váltott ki, s csak az utóbbi időben látszik nyugvópontot jutni.

Childe — akinek minden megállapítását, igen helyesen, a leletanyag parancsolta — ennek a kérdésnek alapjait is lerakta: *Prehistoric Migration in Europe*¹⁵ c. utolsó nagy összefoglaló munkájában, amely mint annyi más munkája, gazdasági alapokon épült fel. Részleteiben bizonyára sokan fognak még vele vitatkozni és így soká fogja éreztetni hatását. Legnagyobb érdeme, hogy ennek a kérdésnek tagadását és szándékos túlzásba-hajtását szigorú tudományos felkészültséggel a helyes irányba terelte, még akkor is, ha nem minden megállá-

pításával értünk egyet. Hogy ebben a kötetben Magyarország őstörténeti jelentőségének megfelelően kapott helyet, azt 1929-ben megjelent munkája után valóban senki sem tarthatja meglepőnek.

Hogy ezt a jelentőséget így látta és megfelelően értékelte, arra legyen szabad idéznem az 1949. évre Budapestre meghívott III. Ősrégészeti Kongresszus kapcsolatban írt egyik leveléből: „The Members of the International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences were particularly delighted in Oslo, 1936, to receive an Invitation to hold the next Congress in Hungary, in 1940; for all European Archeologists know the great wealth of prehistoric antiquities that have been collected in Hungary and appreciate the leading role that Hungary played in the Development of Civilization throughout Europe in prehistoric and early historic times. We knew, too, something of the fruitful excavations and researches that had been conducted by Hungarian archeologists during the preceding ten years. The war of 1939—45 prevented the assembly of the Congress, but it is known that even during the earlier war years our colleagues in Hungary were able to continue those fruitful researches to which I have referred. It is therefore, with the highest expectations that archeologists even in the remotest parts of Europe have welcomed the renewal of the invitation for 1949.”¹⁶

A kongresszus megindokolt elmaradása érzékenyen érintette: „As to the Congress I and my colleagues are terribly disappointed that it will not take place...”¹⁷

De mégis megérte, hogy újra hozzánk jöhetett. A Magyar Tudományos Akadémia 1955 szeptemberében tartott régészeti konferenciájára szóló meghívást nemcsak szívesen fogadta, de magyarországi témáról tartott utolsó előadásával¹⁸ aktíve is résztvett a konferencia munkájában.

Munkásságának eddig érintett részét sajátjának tekinti a magyar régészeti kutatás is, ámbar az egyetemes kutatástól soha el nem szakadt.

Be kell vallanunk, hogy Childe időben és térben olyan nagy helyet elfoglaló munkáit bizonyos tekintetben háttérbe szorítottuk, s csak személyenyeket említettünk belőlük. Legyen ennek magyarázata az, hogy mi elsősorban hozzánk, a mi kutatóterületünkhöz, a mi munkánkhoz való kapcsolatát akartuk a szűk keretek nyújtotta lehetőségek határain belül megvilágítani. Mások bizonyára más szempontból fogják nézni és nekik is igazuk lesz. A sokoldalú tudósnak megvan ez az előnye azokkal szemben, akik a népek történetével összefüggésben nem tudják látni a maguk területét, holott az mindig függvénye volt és az is marad a környező világnak.

⁶ *Nouvelles Fouilles au Laposhalom près de Toszeg* (Hongrie). Revue des Musées et Collections Archéologiques. Dijon 3 (1928) No. 13. 7—9. — *A Bronze Age Village in Hungary: "A Thousand Years of Prehistory"*. The Illustrated London News. No. 4614. Vol. 171 (1927).

⁷ BRGK 24—25 (1936) 62—64.

⁸ Tudunkkal egyetlen ismertetés jelent meg róla a nagyközönség számára a nem ősrégész Buday Árpád tollából. Szegedi Napló, 1929. október 27.

⁹ *New Views on the Relations of the Aegean and the North Balkans*. JHS 1 (1930) 258. — *Neolithic Black Ware in Greece and on the Danube*. BSA 37 (1937) 26., 30., 35. — *Axe and Adze, Bow and Sling: Contrast in Early Europe*. JSGU 40 (1949) 158—159. — *Neolithic House-Types in Temperate Europe*. PPS 15 (1949) 77 lap. — *Old World Neolithic*. Inventory Paper for Wenner-Gren Foundation International Symposium on Anthropology. Paper No. 10 (New York City 1952) 18. —

¹⁰ *Schipenitz: a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukovina*. JRAI 53 (1923) 279., 282. — *When did the Beaker-folk arrive?* Archaeologia 74 (1925) 162—163., 172—173. — *Erösd and Dimini*. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. (Sepsiszentgyörgy 1929) 338—342. — *Erösd és Dimini* (fordítás). Uo. 343—350. — *The Axes from Maikop and Caucasian Metallurgy*. Annales of Archaeology and Anthropology

23 (1936) 114—115. — *Die Pécelér Kultur by J. Banner*. (AH 35) 314 pp. 220 plates. PPS Review 23 (1957) 248—249.

¹¹ *The Minoan Influence on the Danubian Bronze Age*. Essays in Aegean Archaeology presented to Sir Arthur Evans in Honour of his 75th Birthday. (Oxford 1927) 1—4. — *The Orient and Europe*. AJA 44 (1939) 17—19., 23., 46—9. kép. — *Eurasian Shaft-hole Axes*. ESA 9 (1935) 162. — *The Antiquity of the British Bronze Age*. American Anthropologist 39 (1937) 11. — *The Final Bronze Age in the Near East and in Temperate Europe*. PPS 14 (1948) 181., 183., 187., 190—195.

¹² *The Origin of Some Hallstatt Types*. Man 28 (1928) No. 140. — *The first Bronze Vases to be made in Central Europe*. Acta Arch. 20 (1949) 258., 264.

¹³ *The Danube Thoroughfare and the Beginnings of Civilization in Europe*. Antiquity 1 (1927) 79—91 — *The Socketed Celt in Upper Eurasia*. The Annual Report of the Institute of Archaeology 10 (1954) 11.

¹⁴ *The Bronze Age*. (Cambridge 1930) 139., 145., 180., 183.

¹⁵ Oslo 1950. 249 lap.

¹⁶ London 1948. április 12.

¹⁷ London 1949. január 25.

¹⁸ *Notes on the Chronology of the Hungarian Bronze Age*. Acta Arch. Hung. 7 (1956) 291—299.

Benne vannak ezek a gondolatok azokban az elnöki megnyitókban, egyetemi székfoglalókban, bevezető előadásokban, elméleti munkákban¹⁹ amelyeknek teljes felsorolására itt nem vállalkozhatunk.

Az is messze vinne, ha azokat a beszámolóit, híradásait cím szerint felsorolnánk, amelyek az új irányba haladó szovjet régészetről adtak Tallgren után²⁰ elsőként hírt 1931 óta.²¹ Határozott szemlélete mellett részben ez is megmagyarázza az őskor társadalmi kérdéseiben való állásfoglalását, a munka társadalomalakító szerepének felismerését. Néhány mondatot legyen szabad ezzel kapcsolatban idéznem egyik 1946-ban írt széleskörű, bár kisterjedelmű dolgozatából. „The purest archaeological methods, have been elaborated for, and are best exemplified in, that branch termed prehistoric. But though prehistory will figure prominently in my exposition, the same methods are applicable to all branches. I take archaeology to be the systematic search for, and comparison and classification of the substantial remains of human handiwork. It originates in two distinct branches of learning — in the humanities on the one hand, in natural science on the other and must blend both traditions. They could hardly coalesce till Darwin's

vindication of Evolution had broken down the barrier between human history and natural history, and Marx's materialist conception of history, announced in the same year, had emphasized the significance of the instruments of production that constitute so large a part of the archaeologist's materials.”²²

Féltre magyarázhatatlan állásfoglalás volt ez a maga környezetében, de munkái ismeretében nem volt meglepő. Úttörő volt ezen a téren is, de a saját maga választotta helyen törté az útát és azon is járt szülőföldjén, tragikus körülmények között bekövetkezett haláláig.

Mikor utoljára Budapesten járt, említette, hogy hosszú ideje él Angliában, de meghalni mégis csak Ausztráliában szeretne. Kívánsága hamarabb teljesült, mint ahogy gondolta, de éppen akkor, amikor betöltött 65 éve után a nyugdíjba vonulás alkalmával meggyújtott ünnepi máglya tüze még el sem hamvadhatott.

Ezt a kis világosságot Prometeuszként, abból a máglyából — az emlékkönyvből²³ — hoztuk a magyar régészetnek, s ennek a fényénél kegyelettel idézzük és őrizzük emlékét.

Banner János

SZKÍTA TÜKRÖK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A közelmúltban volt alkalmam arra, hogy a Magyarországon folyó szkítakori kutatás újabb eredményeit összefoglaljam.¹ Akkor még nem voltak előttem ismertek a szovjet kutatásnak erre a korra vonatkozó újabb eredményei. Nyilvánvaló pedig, hogy ezek döntően érintik a Kárpát-medencében folyó ezirányú kutatásokat. A szűkre szabott terjedelem miatt ezalkalommal a jellegzetes szkíta tárgyaknak csupán egy csoportjával kapcsolatban és inkább csak vázlatoszerűen vetném fel azokat a kérdéscsoportokat, amelyeket a szovjet kutatás eredményei lényegesen befolyásolnak.

Különleges érdeklődés tárgyai a kutatásnak azok a bronztükrök, amelyeknek készítői helye Olbia, elterjedési területük pedig az Ural hegységtől a Kárpát-medencéig húzódó óriási terület.² E tükrök különböző típusainak aránylag nagy száma volt ismerős eddig is a Kárpát-medence területén; de újabb, még hozzá hiteles ásatásból származó példányok is kerültek elő. Ez utóbbi tény a Kárpát-medence területén azért fontos, mert így határozottan utalhatunk arra a kultúrára, amelyhez e tükrök is tartoznak. Mindenek előtt bemutatjuk az eddig nem ismertett új példányokat, majd pedig valamennyi eddig ismert tükrő lehelyét térképre víve kíséreljük meg csoportosításukat.

1. Szécsény. (XXVI. t. 1 a-b.) Szécsénytől keletre Sós hattyán közelében, a Bizniczki hegy déli lábánál, erdőszélén, sziklás-köves talajon találták Katona J. 1937-ben. A tükrő hossza a nyéllal együtt 32, 1 cm, ebből a nyél 12,2 cm. A tükrőlap átmérője 17,9 cm. A kissé ferdén kifelé hajló tükrőperem 1—1,1 cm magas. A nyél dór oszlopfőt utánzó taggal csatlakozik a tükrő lapjához; itt a perem félkörívesen szélesedik. A nyél lépkedő párdúc, vagy farkas (?) figurájában végződik. Az állat talpazaton áll, amelyet 3 egymással párhuzamos vízszintes borda tagol. E talpazat segítségével van a nyélhez forrasztva. A forrasztás kissé meglazult. Az állat hosszú farka felkunkorodik. A testrészek elnagyoltak; a fülek, szemek és száj szinte csak jelezve vannak. A nyél hátlapját 3 borda tagolja, az előlapon a 3 bordát elválasztó két vályúban is egy-egy vékony borda látszik.

2. Tápiószele.³ Az itt levő szkítakori temető területén Rhédey Kálmán földjén szőlő alá forgatáskor, szőrványként került elő a XXV. tábla 1 a—b ábrákon bemutatott tükrő. Maga a peremes tükrő bronz, a nyele vasból készült. A nyél vége volutás díszű. A tükrő teljes hossza 24 cm.⁴

3. Tápiószele 84. sír. A szóbanforgó sírt az 1951. évben végzett ásatások során tártam fel. A hamvasztásos sír 125 cm mélyen volt (XXI. t. 2). A köralakú sírgödös szokatlanul nagy átmérőjű (kb. 300 cm). A mellékletek

¹⁹ *Changing Methods and Aims in Prehistory*. PPS 1 (1935) Paper No. 1. 1—15. — *Archaeology as a Social Science*. Annual Report 1946 of the London University Institute of Archaeology 3 (1947) 49—58. — *Is Prehistory Practical?* Antiquity 7 (1933) 410—418. — *Progress and Archaeology*. (London 1945) 119. — *History*. (London 1947) 86. — *Social Evolution*. (London — New York 1950) 184 lap. — *The Prehistory of European Society*. (London 1958) 185 lap.

²⁰ Zur archäologischen Bibliographie betr. das Gebiet der jetzigen Sowjetunion für die Zeitperiode 1927—1929. ESA V (1931) 181—209.

²¹ Man 31 (1931) no. 135; 32 (1932) no. 53; 42 (1942) no. 59, 60, 74; 43 (1943) no. 2; 44 (1944) no. 29; 46 (1946) no. 9. — Nature 145 (1940) 110—111; 156 (1945) 224—225. — Antiquity 19 (1945) 203—206. — Soviet Studies II (1951) no. 4, 386—389.

²² *The Constitution of Archaeology as a Science*. Science, Medicine, and History 1 (Oxford 1953) 2.

²³ PPS 21 (1956) 315 lap.

¹ Párducz M., Arch. Ért. 82 (1955) 157—161. — Ez összegezés a vekerzugi eddigi ásatások eredményeinek közlésében részletesebb indokolással található meg: Párducz M., Le cimetière hallstatten de Szentcs-Vekerzug. Acta Arch. Hung. II (1952) 143—169; Párducz, M., Le cimetière hallstatten de Szentcs-Vekerzug II. Acta Arch. Hung. IV (1954) 25—89; Párducz, M., Le cimetière hallstatten de Szentcs-Vekerzug. III. Acta Arch. Hung. VI (1955) 1—22. Továbbiakban: Vekerzug, Vekerzug II, Vekerzug III.

² Reichl, I., Die Spiegel der podolischen skythischen Kultur. [Sulimírski, T., Scytowie na zachodniem Podolu. Prace Lwowskiego towarzystwa Prehistorycznego 2 (Lwow 1936) című munkában] 150—162. (Továbbiakban Reichl.) H. H. Бондарь, Торговые сношения Ольвии со Скифией. Советская Археология XXIII (1955.) 58—80. (Továbbiakban Bondar.)

³ Itt 1938 óta folyik a szkítakori temető feltárása. Az eddigi eredmények közlése hamarosan várható.

⁴ Bottyán Á., Szkíták a magyar Alföldön. Rég. Füz. 1 (Bp. 1955) (Továbbiakban Bottyán) 54., XV. t. 1—la.

nagyjából ÉÉNy—DDK-i átmérő mentén helyezkedtek el. A sír földjében kb. a felszínről számított 60 cm-től kezdve apróra törött cserépdarabok mutatkoztak. Az égett embercsontok a sír alján 3 csomóban voltak elhelyezve. De megfigyelhető volt, hogy e csomók a sír feneké fölött kb. 25 cm-re voltak s alattuk fekete föld kitöltést találtunk. Valószínű, hogy a mellékletek egy részének elhelyezése és részben befedése után szórták a csontokat a sírba. Mellékletek: 1. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény. (XXIV. t. 14). Élesen és mélyen hasasodik. A nyak hajlásában borda megy körbe. 2. Grafitosan fénylő felületű, palackformájú edény (XXII. t. 7). A kihasasodás fölött vízszintesen haladó 6 mélyítés fut körbe. Részben az öblösödésben, részben az edény alján 3—3 mélyített vonalból álló köteg, egymás mellé sorakozó háromszögeket zár be. 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült magasfülű bögre (XXIV. t. 13). Az éles hasadós fölött borda látszik. A bögre felső része (nyak és száj) tölcészerűen szélesedik. 4. Az I. sz. csontcsomó között gömbölyű kék üvegyöngy (XXIV. t. 5). 5. Ugyanitt kis zárt bronzkarika (XXIV. t. 3). 6. A sír alján nagyobb gömbölyű fehéres színű üvegyöngy (XXIV. t. 4). A II. csomóban (XXI. t. 2, a körbezárt részen, és XXI. t. 1) találtuk az alábbi tárgyakat: 7. Égéstől deformált nyeles bronz tükrő. A tükrő tányérját erős, peremes borda szegi be. (XXII. t. 2, XXIII. t. 2) A nyél maga bordázott, két szélén szélesebb, belül 3 keskenyebb borda tagolja. Kosfejben végződik. (XXII. t. 3, XXIII. t. 1) A tükrőrhöz való csatlakozásnál dór oszlopfej-szerű tag látható és a peremen belül a félköríves képzés is megvan. A rongált állapot miatt a tükrő méretei nem voltak felvehetők. A tükrőnek égéskor deformált apróbb töredékeit a XXII. t. 4—6 és XXIII. t. 3—5. ábrák mutatják. A tükrő rekonstruált képét a XXIV. t. 1-a-b ábrák szemléltetik. 8. 21,5 cm hosszú vaskés, a nyél aránytalanul hosszú, 13,5 cm. (XXII. t. 1) A nyélen 3 szeg maradványai látszanak. 9. Sárgás színű csonkakúp formájú orsógomb (IV. t. 2). 10. Az előbbinél világosabb színű és alacsonyabb kettős csonkakúp formájú orsógomb (XXIV. t. 12). A III. csontcsomóban az alábbi tárgyak voltak: 11. Durva anyagú téglapiros színű, behúzott peremű tál töredékei. Annyira hiányosan kerültek elő, hogy rekonstrukciója nem volt elvégezhető. Valószínűleg töredékesen és hiányosan került a sírba is. 12. Ugyaninnen való a XXIV. t. 10. ábrán bemutatott gombos végű vékony huzalú elektron függő. 13. Ugyanitt voltak: 1 elektron (XXIV. t. 9) és 3 bronz csepp (XXIV. t. 6—8). 14. A sír alja fölött 40 cm-rel nagyméretű durva anyagú, barnás orsógomb egyharmada került elő. (XXIV. t. 11.)

4. *Hatvan—Boldog.* A lelőhelyen Pósta Béla ásott

és ugyancsak ő ismertette az előkerült leleteket is.⁵ A szóbanforgó, itt is bemutatott tükrőlapot (XXIV. t. 15) ismeretlen rendeltetésűnek határozta meg.⁶ Bottyán Árpád már szkíta tükrőnek tartja.⁷ Átmérője 17,7 cm, csak fele részben maradt meg. Égéstől deformált, felhajló pereme nincs. Valószínűleg nyeles volt, legalábbis erre mutat az alsó szegélyéhez közel eső szeglyuk, de ugyanitt a tükrőlap is félkörösen törött ki. Feltehetően az odaerősített nyéllal együtt szakadt ki ez a tükrődarab. A tükrőlapon a nyél anyagának (pl. vasrozsdá) semmi nyoma nincs. Pósta Béla az itt előkerült leletanyag legkorábbi részét a vaskor kezdeti szakaszára helyezi és ide oszt egy vaskardot, spirál-korongfejú bronzgyűrűt, bronz karpereceket, bronz nyílhegyet és a tükrőlapot.⁸ Az együttest egybe kapcsolja az a tény, hogy patinájuk teljesen egyező s valamennyin a tűz deformáló nyomai mutatkoznak. A csoportról összefoglalóan azt is megállapítja, hogy kétségtelenül „égetett urnatemetkezésből” származnak. Ezzel a megállapítással és a korhatározással is egyet érthetünk. A Pósta-féle közlemény 13. lapján a 23. ábra behúzott peremű tálja minden bizonyossággal olyan sírhoz tartozik, amelyikből a fenti tárgyak származhattak. Természetesen elképzelhető az is, hogy a leletek, hamvak nem urnában, hanem egyszerűen a sír aljában voltak elhelyezve. A leleteknek ehhez a csoportjához számolhatunk még két orsógombot,⁹ 1 kúposvégű elektron borítású spirálisos függőt,¹⁰ vascákányt.¹¹ Mai ismereteink mellett valószínűnek tarthatjuk, hogy a leletben levő kocsiaktrészek¹² is ebbe a korba sorozhatók. Az alföldi szkítakor kocsitemetkezések száma ezzel ismét nőtt. A szentes-vekerzugi és gyöngyösi kocsik mellett ez lenne a 3., kocsiaktrészeket is tartalmazó lelőhelyünk.¹³

5. *Gyoma.*¹⁴ Az itt előkerült nevezetes lelet tárgyai között szerepel a XXV. t. 2. ábrán bemutatott két bronz tükrődarab. Sajnos olyan töredékek, amelyek sem a formára, sem az eredeti méretre nem nyújtanak felvilágosítást.

A továbbiakban a már eddig ismertetett tükrők irodalmi adatait adjuk meg. A lelőhely térkép (1. kép) a tükrők típusait is szemlélteti. 6. *Feirudeni* (Fejérd)¹⁵ 7. *Prostea Mica* (Kisekemező).¹⁶ 8. *Ghindari* (Maktalya).¹⁷ 9. *Cipau* (Maroscsapó).¹⁸ 10. *Marosvölgy*.¹⁹ 11. *Aiud* (Nagyenyed városi park).²⁰ 12. *Jacul Roman* (Oláhláza-kod).²¹ 13. *Pauca* (Pókafalva).²² 14. *Turda* (Torda).²³ 15. *Rascruici* (Válaszút).²⁴ 16. *Chotin* (Hetény).²⁵ 17. *Debreceen környéke*.²⁶ 18. *Miskolc-Dudujka*.²⁷ 19. *Hajduböszörmény-Zelemér*.²⁸ 20. *Hejőszalonta—Temetősor dűlő*.²⁹ 21. *Muhi*.³⁰ 22. *Pilin*.³¹ 23. *Ismeretlen*, de magyarországi lelőhely.³² 24. *Ismeretlen*, de magyarországi lelőhely.³³

„nomád (azaz nem görög típusú) bronztükrő”-ről értesít.

²⁰ Roska, 173., 8 : 5. kép.

²¹ Roska, 179., 20. kép.

²² Roska, 179., 17. kép.

²³ Roska, 179., 19. kép.

²⁴ Roska, 193., 47. lelőhely, leírását lásd Roska M., Erdély régészeti repertoriuma I. Óskor. (Kolozsvár 1942) 298—299., 31. lelőhely.

²⁵ Dušek, M., Chotin I. — Skýtske birituálne pohrebište. AR 6 (1954) 311—316., 145. kép. A sírképet lásd 143. kép. alján.

²⁶ Fettich 1931. 513., 32. lelőhely.

²⁷ Leszih A., FA 1—2 (1939) 76., 5 : 2. kép.

²⁸ Vezető Debrecen sz. kir. Város Déri Múzeumában. (Debrecen 1939) 68., 35. kép.; DJ 1908. 20., 28.; legutóbb a tükrő etruszk jellegéről Szilágyi J. György értekezett: *Szilágyi, J. Gy.* Zur Frage des etruskischen Handels nach dem Norden. Acta Ant. Hung. 1 (1951—52) 449.

²⁹ Leszih A., i. m. 76., 5 : 3. kép.

³⁰ Leszih A., i. m. 79., 7. kép.

³¹ Fettich 1931. 511. 26. lelőhely.

³² Fettich 1931. 527., 80. lelőhely.

³³ Fettich 1931. 527., 81. lelőhely.

⁵ Pósta B., Arch. Ért. 15 (1895) 1—26.

⁶ Pósta B., i. m. 16., III. t. 7.

⁷ Bottyán, 55.

⁸ Pósta B., i. m. III. t. 2, II. t. 18, 13—16., III. t. 7, II. t. 25.

⁹ Pósta B., i. m. II. t. 1—2.

¹⁰ Pósta B., i. m. II. t. 19.

¹¹ Pósta B., i. m. III. t. 5.

¹² Pósta B., i. m. III. t. 6, és talán II. t. 21—22.

¹³ Vekerzug, 145—146, 149—150.

¹⁴ Márton L., Arch. Ért. 25 (1905) 234—240, 236. lapon I. kép; az előkerült leletek egyrészét lásd még ERV XII, 69. t. a—f, m, o.

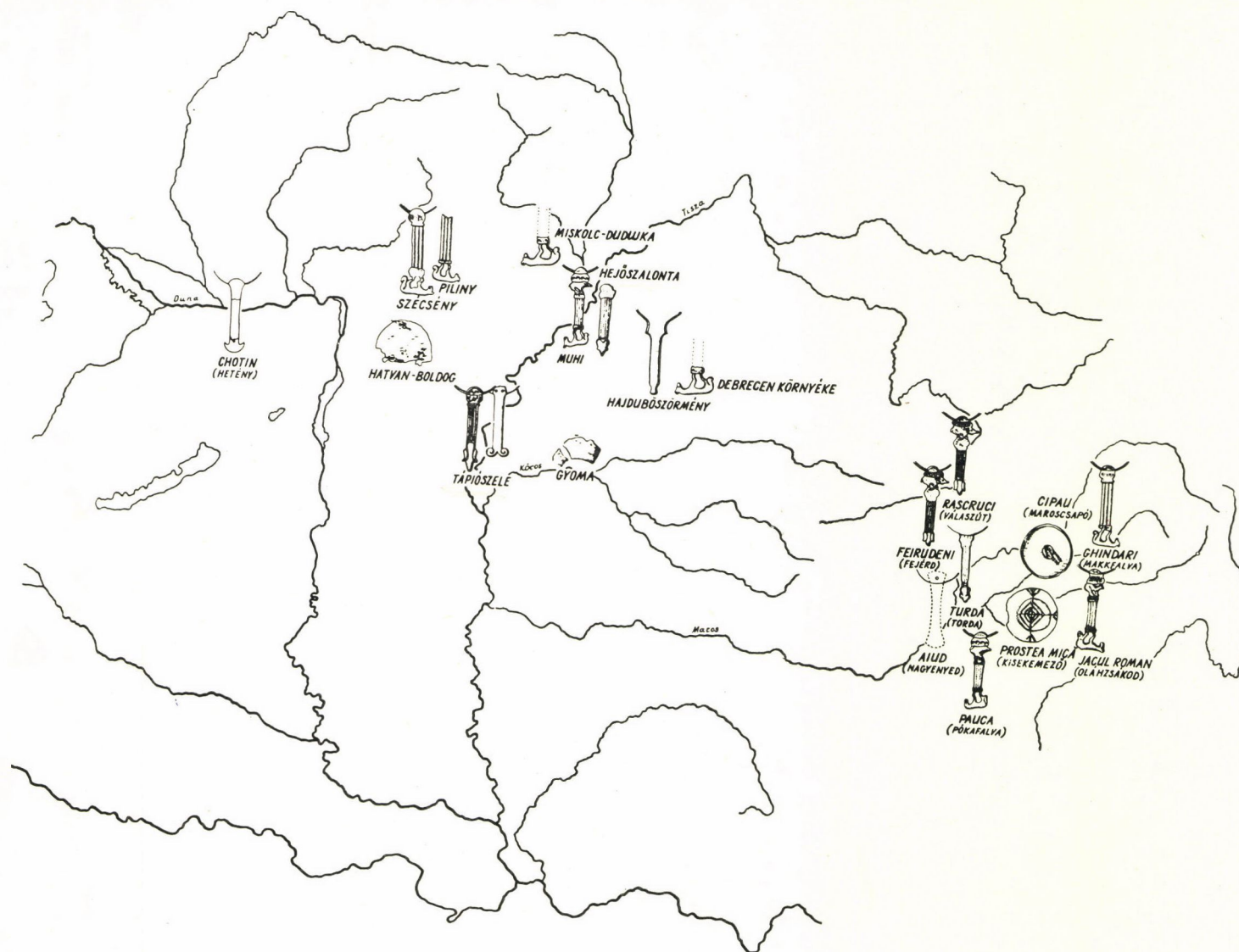
¹⁵ Roska, M., Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens. ESA II (1937) 167—203 (továbbiakban Roska), 15. kép.

¹⁶ Roska, 175., 13b. kép.

¹⁷ Roska, 179., 18. kép.

¹⁸ Roska, 181., 21 : 2—2a. kép.

¹⁹ Fettich, N., Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. [Rostowtzev, M., Skythien und der Bosphorus. (Berlin 1931) című művében 494—527, a továbbiakban Fettich 1931.] 507., 19. lelőhely. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumgyűjtemény 1906—1908. évi évkönyve a 42. lapon

1. kép. A szkíta tükrök elterjedése a Kárpát-medencében
 Fig. 1. La diffusion des miroirs scythes dans le bassin des Carpathes

I. Reichl és N. N. Bondar dolgozatai alapján nem nehéz a tükrök típus szerinti csoportosítása.³⁴ Egyetlen nyelnelküli tükrünk van, a maroscsapói (I. típus). A nyeles tükröket feloszthatjuk díszített (II. típus) és díszítetlen (III. típus) nyelűekre. Az előbbiek az általánosak s típusuk az oroszországi szkítákori anyagban gyakran fordul elő. Valamennyi itt szóbanforgó tükrünk peremes, kivéve a hatvan-boldogi és kisekemezői példányokat. Az alábbi változatokat választhatjuk külön:

II. a. Bordázott nyelű és kosfejes nyelűvégződésű a hejőszalontai, a tápiószzelei 84. sírból való, továbbá a tordai példány. Megfelelő darabjaikat, illetve a prototípusokat Olbiából (2 példány), Ulan-Ergéből³⁵ és Bukovinából³⁶ ismerjük. E típus esetében a nyelűnek a tükrőhöz való csatlakozása oszlopfőszerűen tagolt.

II. b. Bordázott nyelű, a nyelű kosfejes végződésű. A tükrőhöz való csatlakozásnál nyugvó szarvasalak látható. A Kárpát-medence területén ilyen a fejrődi és a választói példány. Bondar pontos megfelelőit mutatja be Olbiából.³⁷

II. c. Ugyancsak bordázott nyelű tükrök képviselik ezt a csoportot is, azonban a nyelű végén lépő párdúc-alak (vagy farkas?), a tükrő korongjához való csatlakozásnál pedig nyugvó szarvasalak látható. Ide tartoznak az oláhzsákodi, a pókafalvi és muhi példányok. Bondar Pjatigorból mutat be teljesen egyező tükrőt,³⁸ Reichl a bratyszovi IV. halomból ismertet ehhez a típushoz sorozható példányt.³⁹

II. d. Rokoni az előző változattal az ide osztott típus. Annnyiban tér el csupán, hogy a tükrőhöz való csatlakozásnál oszlopfő-szerűen tagolt. A mi tükrünk közül ide sorozhatók a makkfalvi, a szécsényi és pilinyi példányok. Bondar megfelelő oroszországi tükröket Olbiából⁴⁰ a Krimgirevkaja sztanyicáról,⁴¹ Preobrazsenszkij községből⁴² és Orszkből (Bis-Uba)⁴³ mutat be.

A c. vagy d. típusú tükrök csoportjába tartozhatott a Debrecen környéki és miskolc-dudujkai tükrő. Csupán a tükrő nyelűének végén volt állatalakok maradtak meg.

Vagy a b. vagy a c. típushoz tartozott az a tükrő is, amelynek nyelűtörékét a Nemzeti Múzeum őrzi. A nyelű és a tükrőlap érintkezése figyelhető meg. Itt nyugvó szarvasalak látható.⁴⁴ Az a. és d. típusokhoz tartozhat a másik tükrő töredék, amelyet szintén ismeretlen, de magyarországi lelőhelyről őriz a Nemzeti Múzeum.⁴⁵ Semmi közelebbit nem tudunk arról a tükrőről, amely a Maros völgyének közelebből meg nem határozott helyéről való. De valószínűnek látszik, hogy az itt felsorolt típusok valamelyikéhez tartozhatott.⁴⁶

II. e. Sajátos típusú bordás díszű a kisekemezői tükrő; csak azért osztottuk ebbe a csoportba, mert nyele a tükrőhöz forrasztva volt.

A díszítetlen nyelű tükrök adják a következő csoportot. (III.)

III. a. A vasnyelet szegekkel erősítették a tükrőhöz. Jellegzetes példánya e típusnak a tápiószzelei (XXV.

t. 1 a-b.). A nyelű vége volutásan képezett. Ide sorozhatjuk a hetényi példányt is. A vasnyelű két tagolt vége bronzból készült. Az alsó, holdalakú tag talán a volutás dísz leegyszerűsített formáját mutatja. Bizonyosan vasnyele volt a Nagyenyed városi parkban talált tükrőnek is. A nyelű formáját azonban nem tudjuk rekonstruálni. A tükrőnek ez a típusa Podoliában gyakori. Reichl Grodekből,⁴⁷ Bratyszovból⁴⁸ (ez különösen a hetényi darabhoz hasonlít), Postorovkából,⁴⁹ Iwachnowce-ből említ példányokat. Ez utóbbi lelőhelyről kettőt is.⁵⁰

III. b. Bizonyosan nyeles tükrő volt a hatvan-boldogi is, de a nyelű formáját nem ismerjük. A tükrő szélén levő kerek lyuk arra mutat, hogy szeggel volt a nyelű a tükrőhöz erősítve. Arra semmi adatunk nincs, hogy a nyelű vashól készült volna.

IV. Sajnos csak két jellegtelen töredéke maradt meg a gyomai tükrőnek; nem tudjuk a töredékek alapján megállapítani, hogy a tükrő eredetileg milyen típus volt.

V. Rendkívül érdekes lenne a hajdúböszörményi etruszk tükrő, ha bizonyosak lehetnének abban, hogy valóban magyarországi származású. Hajdúböszörményi kereskedő szolgáltatta be, azonban a lelőhelyről és az előfordulás körülményeiről semmit sem tudott mondani. Amíg további etruszk eredetű tárgyak nem kerülnek elő hazai területen, addig a tükrő magyarországi lelőhelyről való származását sem lehet elfogadni.

A Kárpát-medence területén belül tehát összesen 24 bronztükrőt, illetve tükrő töredéket tartunk számon. A felsorakoztatott analógiák nem hagynak kétséget a felől, hogy a tükrők legnagyobb részének prototípusai, talán egyes itt levő darabjai is Olbiából származnak.⁵¹ Az olbiai példányok korát Bondar, B. N. Grakov után az i.e. VI. sz. második harmadától az V. sz. első negyedéig terjedő időre helyezi.⁵² A tükrők Bondar szerint Olbiának Magyarországgal, illetve a Kárpát-medencével való kereskedelmi kapcsolatait bizonyítják,⁵³ amelyek alkalomszerűek és az V. sz. második felében végleg meg is szakadnak.⁵⁴ Lényegében ugyanezt a megállapítást teszik Grakov és Meljukova az erdős sztyeppe szkítajellegű kultúrájának északnyugatdnyeszeri (podóliai) csoportjával kapcsolatban is. A VII. sz. végétől a V. sz. elejéig terjedő időbe helyezhetők az itt előkerült tipikus szkíta tárgyak mind: fegyverek, lószerszámok, tükrök és kis mennyiségben állatstílusú díszek.⁵⁵ Meljukova más helyen a Közép-Tisza vidékére és Erdélyre nézve a szkíta kultúra tárgyainak, illetve azok utánzatainak fellépését szintén a VII. sz. elejére helyezi, eltűnésük a VI. sz. végén és az V. sz. elején következik be.⁵⁶ Ebben a kronológiai kérdésben tehát ez idő szerint egységes a szovjet kutatás álláspontja. De ugyanígy a kérdéssel legújabbban foglalkozó szovjet kutatók (legalább is akiknek munkáival alkalmam volt megismerkedni) egyetértének nagyjából a Kárpát-medencében talált jellegzetes szkíta tárgyak jelentkezésének magyarázatában is.

A legújabb szovjet szkítákori sokrétű kutatások problémáinak és eredményeinek vázolója kívül esik e dolgozat keretein,⁵⁷ a magyar anyag összefoglaló bemu-

³⁴ Reichl és Bondarnak a 2. j.-ben idézett munkái.

³⁵ Bondar, 69., 5a. kép; 73., 10a. kép; 74., 12b. kép

³⁶ Reichl, XI. t. 11; Bondar, 69., 5a. kép

³⁷ Bondar, 72., 9a. kép.

³⁸ Bondar, 71., 7a. kép.

³⁹ Reichl, V. t. 2.

⁴⁰ Bondar, 71., 8a. kép.

⁴¹ Bondar, 70—72., 74., 11a. kép.

⁴² Bondar, 72.

⁴³ Bondar, 73—74., 11b. kép.

⁴⁴ Fettich 1931. 527., 81. lelőhely.

⁴⁵ Fettich 1931. 527., 80. lelőhely.

⁴⁶ Fettich 1931. 507., 19. lelőhely.

⁴⁷ Reichl, IV. t. 1a-b.

⁴⁸ Reichl, IV. t. 2a.

⁴⁹ Reichl, 157.

⁵⁰ Reichl, X. t. 11., XII. t. 2.

⁵¹ Bondar, 60.

⁵² Bondar, 59.

⁵³ Bondar, 63.

⁵⁴ Bondar, 72.

⁵⁵ Б. Н. Граков и А. Н. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. (Вопросы скифо-сарматской археологии, 39—93) (Товábbiakban Grakov-Meljukova).

⁵⁶ А. Н. Мелюкова, К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы. Сов. Арх. XXII. (1955). 239—253 (Товábbiakban Meljukova).

⁵⁷ П. Д. Либеров, Хронология памятников поднепровья скифского времени. (Вопросы скифо-сарматской археологии, 132—166.) (Товábbiakban Liberoz); В. А. Ильинская Керамика скифских погребений Посулья. (Вопросы скифо-сарматской археологии, 168—185); А. И. Тереножкін, Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье. (Вопросы скифо-сарматской археологии, 94—111.)

tatásakor ezek felhasználására is sor kerül. Nem mulaszt-hatom el azonban a főként Meljukova munkájában fel-hozott kritikai megjegyzések⁵⁸ egy-két, a magyar kutatás szempontjából alapvető részének vizsgálatát.

Igen fontosak a Kárpát-medence szkítakori kutatása számára azok a megállapítások, amelyek el kívánják különíteni az irán nyelvű szkítákat a szkíta kultúrájú, de nem iráni származású és nyelvű lakosságtól. Herodotos nomád szkítáinak és földművelő szkítáinak nyelve azonos,⁵⁹ ugyanazoktól az ősektől származnak.⁶⁰ A föld-művelő szkíták fő területei a Duna és a Dnyeper alsó folyásának vidéke, a nomád szkítáké a Dnyeper mögötti területek és az Azovi tenger melléke.⁶¹ A régészeti anyag a letelepült és nomád szkíta törzsek szokásainak egy-öntetűségéről tanúskodik.⁶² A sztyeppei kultúrterületől eltér az erdős sztyeppe kultúrája. A szkíta kultúra elemei a VII. sz. végétől és a VI. sz. kezdetétől számítva jelent-keznek ezen a területen,⁶³ azonban „az erdős sztyeppe törzseiben nem tulajdonképpen szkítákat kell látni, hanem valami nem szkíta, de a kultúrájuk alapján hozzájuk hasonló törzseket”.⁶⁴

A szkíta törzsek, és az erdős sztyeppe nem szkíta törzseinek helyhez kötése több kísérlet történt. E kísér-letek ismertetésére itt nem térünk ki, kritikájukat Grak-ov-Meljukova adták.⁶⁵ Az ő felosztásuk számunkra a leg-újabb és az egyes csoportok jellemzése mutatja, hogy az eddig elért jelentős eredmények is még csak a kezdetet jelentik.⁶⁶ Az erdős sztyeppe vidékein 6 csoportot kü-lönböztetnek el, mégpedig: 1. ÉNY-Dnyeszter melléki, 2: Moldvai, 3: Bug melléki, 4: Kievi, 5: Szula vidéki, 6: Közép-doni csoportokat.

Az eddig elmondottak jeleztek csupán egy-két, de a mi kutatásaink számára is alapvető problémát. Azt is meg kell állapítani, hogy e problémák tekintetében nem lehet még minden vonatkozásban megnyugtató végleges eredményekről beszélni. Az egykorú írott források szűk-szavúak, vagy éppen semmit nem mondanak ott és akkor, amikor a legkíváncsiabbak lennénk (például a szkíták Ny-i irányú expanziója, vagy hadjáratai). Tel-jesen osztjuk azt a felfogást, hogy csak az anyagi kultúra alapján nem lehet teljesen biztos következtetéseket levonni ethnikai és nyelvi kérdésekben.⁶⁷ E meggon-dolások természetesen igen óvatossá kell tegyenek ben-nünket akkor, amikor a Kárpát-medence területén belül a szkíta ethnikum kérdéseit vizsgáljuk.

Már utaltunk Bondar megállapítására, aki a jelleg-zetes szkíta tükrök Kárpát-medencén belüli elterje-déséről, beszélve tisztán kereskedelmi kapcsolatokra gondol. Meljukova tovább megy s a Tisza menti és erdélyi szkíta kori emlékcsoportok kialakulásának fő okaikat a nyugat-ukrajnai, illetve közép-dnyeperi terü-letekkel fennálló kulturális és valószínűleg ethnikai kap-csolatokban keresi.⁶⁸ Ilyenformán az iráni nyelvű igazi szkíták tényleges szerepe a Kárpát-medence területén legfeljebb egyes kisebb, háborús betörésekre korlátozód-nék és az ukrainai erdős sztyeppe szkíta kultúrájú, de nem szkíta népének jelentősége nő meg nálunk. Mel-jukova a közép-európai szkítakori problémákat tárgyaló művek közül legújabbként T. Sulimirski tanulmányát⁶⁹ említi. 1936 óta azonban jelentősen növekedett a hiteles ásatásból és szörványként előkerült idesorolható leletek száma. Jónéhány publikáció is foglalkozott az anyaggal,

úgyhogy ma már a kort illető több kérdésben másként látnak.

1. Így elsőnek a helyi őslakosság kérdését kell kiemelnünk. Fettich Nándor a garcsinovoi lelettel foglal-kozó monográfiájában igen behatóan elemzi a Kárpát-medence szkítakori fémanyagát.⁷⁰ Megállapítja egyrészt, hogy a jellegzetes szkíta tárgyként tekintett típusok példányainak jelentékeny része helyi utánsz, másrészt határozottan utal azokra a formákra, amelyek a helyi őslakosság befolyása alatt jöttek létre.⁷¹ Ugyancsak határozottan leszögezi azt is, „hogy a nyugat felé tartó szkíta népmozgalom nem irtó hadjárat, hanem már az első lépések idején kultúrtörténeti jelentőségű folyamat volt, amely a helyi kultúrát keleti elemekkel gazdagí-totta”.⁷²

Gazdagabb gyűjtés alapján foglalt állást ezekben a kérdésekben Bottyán Árpád.⁷³ A Tiszavidéki szkíta csoportot a leletek elterjedése alapján alföldinek nevezte és 3 alcsoportra, ún. zöldhalompusztai, tápiószent-mártoni és gyomaira osztotta.⁷⁴ Az elkülönítés alapján első sorban az eltérő temetkezési szokások, de emellett a teljes régészeti anyag (kerámia, fém stb.) beható elem-zése szolgáltak. Igen határozottan utal arra, hogy az eltérő és zártan jelentkező temetkezési szokások első sorban a szkítákkal együttélő őslakosság bizonyítékai.⁷⁵ Ebből nyilvánvaló, hogy a Meljukova által rajzolt kép a Kárpát-medence szkítakori csoportjairól⁷⁶ határozot-tabbá tehető és külön kell választani a kustánfalvi, erdélyi és alföldi csoportot. Az utóbbi területén három alcsoport is kimutatható. Ennek azért van jelentősége, mert lehetséges, hogy e területek a Szovjetunió más-más vidékéről kapták a kulturális és ethnikai hatásokat.

Tovább lehetett menni egy lépéssel a vekerzug-i ásatások eredményei alapján. Megállapítható volt ugyan-is, hogy az Alföldön mindhárom alcsoport területén, az egyes temetők a helyi őslakosság Hallstatt D temetői, s a VI. század közepe óta együtt él velük a keletről jött, általunk szkítának nevezett népesség is.⁷⁷ Különválasztá-sukat igen megnehezíti, hogy temetkezési rítusuk igen sok rokonvonást mutat a helyi őslakosságéval. Kísérlet történt arra, hogy a biztosan keletinek tartható temet-kezési szokásokat meghatározassuk. E szokások és bizonyos tárgyi formák alapján első sorban az egykori kievi (Kanev körzet) és poltavai (Szula vidék) kormány-zóságok kultúrára, illetve az azokat hordozó népek beköltözésére gondoltunk.⁷⁸ Ezek az eredmények szeren-csén egészítik ki a szovjet kutatás bennünket érdeklő megállapításait, eltekintve természetesen attól, hogy az Alföld és Erdély keleti eredetű ethnikumát iráni szkítának vagy szkíta kultúrájú, de más ethnikumú népnek tart-juk-e.

2. Igen fontos a szovjet kutatásnak az a megállapí-tása, hogy az erdős sztyeppe egyes régióiban a halott-hamvasztás ősi, már a szkíta elemek jelentkezését meg-előző időkben általános temetkezési szokás, amelyet a szkíta korszak csontvázas temetkezései (pl. a kievi csoportban, Dnyeper jobb partja) nem tudtak kiszorí-tani.⁷⁹ Ez a megállapítás lehetővé teszi, hogy a ham-vasztások, jellegzetes szkíta tárgyakat tartalmazó sír-jaink korhatározása biztosabb alapokon nyugodjék. Eddig ugyanis főként M. Rostowtzev megállapításai miatt⁸⁰ kezdetüket a IV. századnál korábbi időre nem

⁵⁸ Meljukova idézett munkájában.

⁵⁹ Grakov-Meljukova, 40.

⁶⁰ Grakov-Meljukova, 42.

⁶¹ Grakov-Meljukova, 44.

⁶² Grakov-Meljukova, 45.

⁶³ Meljukova, 244.

⁶⁴ Grakov-Meljukova, 56.

⁶⁵ Grakov-Meljukova, 60—64.

⁶⁶ Grakov-Meljukova, az erdős steppei csoportok térképe a 83. lapon (9. kép), jellemzésük a 82—90. lapokon

⁶⁷ Grakov-Meljukova, 50.

⁶⁸ Meljukova, 253.

⁶⁹ Sulimirski, T., i. m.

⁷⁰ Fettich N., A garcsinovoi szkíta lelet. AH 15

(Bp. 1934) (továbbiakban Fettich 1934) 36—45., 48.

⁷¹ Meljukova ugyanezt állapítja meg, 248.

⁷² Fettich 1934. 48; lásd erre vonatkozólag Melju-kova megjegyzéseit 239.

⁷³ A második világháborúban fiatalon eltűnt magyar szerző kézirata 1943-ban már elkészült, de csak 1955-ben jelent meg, kizárólag magyar nyelven.

⁷⁴ Bottyán, 10—11.

⁷⁵ Bottyán, 64—71.

⁷⁶ Meljukova, 245.

⁷⁷ Párducz M., Arch. Ért. 82 (1955) 159.

⁷⁸ Vekerzug, 166—167.; Vekerzug II, 72—73.

⁷⁹ Grakov-Meljukova, 84., 86; Liberow, 155—157.

⁸⁰ Rostowtzev, M., i. m. 442., 2. j.

igen helyezhettük. Ennek a temetkezési szokásnak jelenléte döntő a hazai hamvasztást felmutató emlékcsoportok származásának kérdésében.⁸¹ A hazai szkítakeri kultúracsoportok mindnyájában jelentős szerepet játszik a hamvasztásos temetkezés. Több változatát ismerjük (urnás, szórthamvas stb.). Itt a kérdésnek nem is ezzel a részével kívánunk foglalkozni elsősorban, hanem azzal, hogy a tápiószentmártoni alcsoporthoz sorozott Szabolcs vármegyei szkítakeri lelőhelyek egységes és különálló csoportot mutatnak. Jellemzőjük, hogy kizárólag hamvasztásos temetkezést ismernek. Tülnyomórészt hordóformájú, szalagdiszes urnákba helyezik az égett hamvakat. A kerámiai formakészlet szinte teljesen egyezik a kustánfalvi temető anyagával.⁸² További egyező vonás az is, hogy a jellegzetes szkíta tárgyakkal ez a csoport igen szegényes.⁸³ Eltérés mutatkozik egyelőre abban, hogy ezen a területen még nem találkoztunk ehhez a csoporthoz tartozó halomsírokkal. Homokos és mezőgazdaságilag művelt területen azonban az alacsonyabb halmok könnyen eltűnnek. Az elmondottak alapján módosítom azt a véleményemet, hogy a kustánfalvi csoport befolyása csupán Kárpátukrajinára terjedt ki.⁸⁴ Nem kétséges, hogy a Kárpátukrajinához délnyugat felől csatlakozó nyílt területen a kultúra igen jelentős mértékben terjedt el. Májig közel 90 (főként Nyiregyháza és közvetlen környékén) az ehhez a csoporthoz tartozó lelőhelyek száma. Hogy a kustánfalvi szkítakeri csoport meddig nyomult előre délnyugat felé, ma még megmondani nem tudjuk. Bihar megyében és tovább északnyugatra, valamint nyugatra már csontvázas és hamvasztásos temetkezéseket egyaránt tartalmazó lelőhelyeket (nagyobb temetőkkel, mint pl. Tápiószelén) ismerünk. A hamvasztásos temetkezésnek itt már a szórthamvas formája az uralkodó. E lelőhelyeken a szkíta jellegű eredeti tárgyak, vagy helyi másolatok aránylag nagy számban jelentkeznek és ami a legfeltűnőbb, a hamvasztásos sírokban is megvannak.

Ezt a tényt szemlélteti a szkíta tükrök lelőhelytérképe (1. kép). Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy a török, nyílhegyek, keresztformájú öv- vagy tegezdíszek, ló és kocsitemetkezések főtömegükben azon a területen jelentkeznek, amelyet a tükrök lelőhelye is meghatároz. Ezek a tények azt mutatják, hogy a kustánfalvi csoport emlékei a Kárpát-medence területén belül jelentősen előrenyomulnak a magyar Alföld területére, de olyan általános elterjedtséget, mai tudásunk szerint, nem lehet neki tulajdonítani, mint azt Meljukovánál látjuk.⁸⁵

Az Alföld többi területének alföldi, vagy vekerzugi csoportjára eddig tett megállapításokat továbbra is fent kell tartani. A hazai elterjedési területre, kronológiai helyzetére, az idekerülés útjainak, az erdélyi csoporttal való kapcsolatára ez a megállapítás egyaránt vonatkozik.⁸⁶ Utalni kell arra is, hogy a kiemelkedőbb darabok (pl. arany-szarvasok) több generáción keresztül használatban voltak.

3. A vekerzugi, vagy alföldi csoport helyi hallstatti jellegű tárgyai közé sorozza Meljukova⁸⁷ a gyöngyösi sír kocsialkatrészeit. Olyan határozott különbségek vannak a vekerzugi típusú (ezek közé tartozik a gyöngyösi és valószínűleg a hatvan-boldogi) és a számbajbóhéti

nyugati és északi hallstattkori kocsi között, hogy ezt a megállapítást nehéz lenne elfogadni.⁸⁸ Sajátságos az is, hogy a kocsitemetkezésekkel keleti eredetű kocsidíszek (pl. csörgők) társulnak. A lényegben az semmit nem változtat, hogy ezek helyi utánzatok. Éppúgy meggondolandó, hogy a kocsi-val együtt eltemetett lovak, de a vekerzugi vagy alföldi csoport valamennyi többi lóva is keleti eredetű tarpan.⁸⁹ A jelentkező vaszabla típusoknak sincsen semmiféle helyi előzménye. Eredetének kérdése eléggé homályos. A sumeikói kantárfelszereléssel való egybevetés nem elégít ki bennünket teljesen.⁹⁰ A Titenko által nem régen közzétett Poltava vidéki bronzszablák forma szempontjából igen közel állnak a mi típusunkhoz.⁹¹ A két típus közötti rokonság igen valószínű. Valóban a helyi elemek közé tartoznak a balászfalvi és piski, kis köröcskével díszített bronzkarikák.⁹² Azonban ezeket a karikákat regőlyi előfordulásuk alapján is inkább a Hallstatt körbe helyezzük.⁹³ Ugyanez áll a Nagyenyed városi parkban előkerült rovátkolt bronz karperecre is.⁹⁴

4. A tulajdonképpeni (földművelő, vagy nomád) szkíták magyarországi jelenlétének kérdése nagy fontosságú a közép-európai Hallstatt kutatás szempontjából. A már hangoztatott megmondások azt mutatják, hogy az utolsó szót ebben a kérdésben a szovjet kutatás még nem mondotta ki.⁹⁵ A hazai anyag tekintetében ebben a kérdésben megfontolásra érdemesnek ítéljük az alábbiakat.

a) A tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai⁹⁶ arany-szarvasok hamvasztásos halomsírokból valók. Ez a temetkezési rítus eleve arra mutat, hogy az arany-szarvasok erdős sztyeppe szkíta jellegű, de nem szkíta etnikumú kultúra kiemelkedő darabjai. Fettich vizsgálatainak eredményei szerint sem a szarvasok, sem a további gazdag arany mellékletek nem helyben készült darabok. Az előfordulás izolált volta (magukban álló sírokból valók) arra mutat, hogy jelentős szerepet játszó személy, illetve személyek (törzsfő?) tulajdonai voltak. Az erdős sztyeppe területéről eddig nem ismert, talán hatalmi jelvényekről van szó, s emiatt is nyitottnak tartom a kérdést, vajon csak szkíta kultúrájú, de iráni etnikumú, vagy igazi szkíták voltak-e a tulajdonosok?

b) A gyomai lelet tárgyai kb. 12 m magas halomból kerültek elő. 2 m magas, 3 m hosszú és 80 cm széles észak-kelet-délnyugati irányú folyosót találtak meg, amelynek északnyugati vége be volt omolva. Három ép oldalát és a mennyezetét hántatlan fából összerótt gerendázat borította. A folyosó a pusztai földön épült. Maga a folyosó üres volt, mire a kutatómunkások a beomlottnak látott északnyugati végére felülről újra ráastak és itt egy csontváz különböző részeit, vörösrre festett durva edénytöredékeket, a tükrötöredékeket és a 14. jegyzetben már hivatkozott arany tárgyakat találták meg. Valószínűnek látszik, hogy a fagerenda borítású folyosó, sírkamra bejárata volt. A leletek közül itt a korbácsnyélként rekonstruált arany tárgyra utalunk.⁹⁷ Ha a rekonstrukció helyes, akkor ez a tárgy is talán inkább a nomád életmód leletinventárjába lenne sorozható. A gyomai halomsír is azt mutatja azonban, hogy az Alföld területén levő többszáz halom még ebben a kérdésben meglepetést okozhat. Addig véglegesnek tekinthető meg-

⁸¹ Meljukova, 246.

⁸² Böhm, J. — Jankovich, J. M., Skythové na Podkarpatské Rusi. (Praha 1936) A magasfülű bögréken kívül a behúzott peremű tálak (XI. t. 6), karéjos peremű tálak (XIII. t. 1), egyfülű korsók (XV. t. 3), hordóformájú urnák (XVI. t. 5, XIX. t. 2—3) a legjellemzőbb egyezések.

⁸³ Meljukova, 246.; ugyanezt állapítja meg Grakov-Meljukova az északnyugat-dnyeszteri csoportra is (82.).

⁸⁴ Párducz M., Arch. Ért. 82 (1955) 160.

⁸⁵ Meljukova, 249.

⁸⁶ Vekerzug, 156—169.; Vekerzug II, 60—89.; Vekerzug III, 14—18.

⁸⁷ Meljukova, 249.

⁸⁸ Vekerzug, 167—168.

⁸⁹ Vekerzug, 169.

⁹⁰ Vekerzug, 166.

⁹¹ Г. Т. Титенко, Закавказские удила, найденные на Полтавские. Краткие Сообщения Института Археологии, 3, (Київ, 1954.) 77—80., 78., 2—3. kép.

⁹² Meljukova, 249.

⁹³ B. Kutzián Ida szíves szóbeli közlése.

⁹⁴ Meljukova, 249., lásd még pl. Gallus S. — Horváth T., A legrégebb lovsnép Magyarországon, DissPann II. 9 (1939) LXII. t. 6.

⁹⁵ Lásd például Liberov 165. lapon tett megjegyzéseit éppen azokról a területekről, amely bennünket a kárpát-medencei anyag szempontjából érdekel.

⁹⁶ Fettich N., Arch. Ért. 41 (1927) 312—318.; Ua, A zöldhalompusztai szkíta lelet. AH 3 (Bp. 1928).

⁹⁷ ERV XII., 69. t. o.

állapításokat a szkíta ethnikum tekintetében sem tehetünk, amíg e halmok jelentős részét át nem kutattuk.

c) 1953-ban került elő a Bihar megyei Ártádon egy nevezetes szkítakori lelet.⁹⁸ Sajnos az előfordulás körülményeiről semmit sem tudunk, csak annyi volt megállapítható, hogy csontvázas temetkezésről van szó. A feldolgozás alatt levő, kb. a VI. század közepére datálható leletről annyit szeretnénk itt közölni, hogy a teljes harci fegyverzetben eltemetett harcos ruházatát több mint 100, geometrikus (rozettaszzerű) díszű arany flitter fedte. A szokásos vaszabla típus töredékei is előkerültek. A ruhadíszek rokonságot mutatnak a Pokrovszkaja által feltárt melitopoli kurgán megfelelő leleteivel.⁹⁹ Ez a hasonlóság azért is érdekes, mert a melitopoli feltárás során előkerült lósirok¹⁰⁰ a vekezugi típusú lótemetkezések pontos másai. A lovak szája előtt, amennyire a képen ki lehet venni, hajlított zablapálcás vaszabla van. Ugyancsak az ártándi lelet szempontjából érdemel figyelmet a Szmirnov által a Krim félsziget nyugati csücskén feltárt kurgán (Kalosz Limen melletti kurgáncsoportban), amelynek kuposvégű nyitott bronz karperece¹⁰¹ a forma szempontjából az ártándi arany karperecpárnak pontos analógiája. Mindkét lelet korát az ismertető a IV—III

századokra helyezik s ezért nem kívánunk az eddigi megfigyelésekből messzebbmenő következtetéseket levonni.

d) Az elmondottakon kívül figyelmet érdemel, hogy az iráni szkíta ethnikumnak a Kárpát-medencében való jelenléte más irányban is kutatott. Szádeczky K. Samu a Tisza folyó nevének vizsgálatával nyelvi bizonyítékokat igyekezett felfedni.¹⁰² A bizonyítékok között a vekezugi, vagy alföldi szkítakori csoport feltételezett szkíta ethnikumú rétegének jelenléte is szerepel. Azonban az egyéb, főként nyelvészeti következtetéseket sem lehet minden további megfontolás nélkül elvetni. Feldolgozásában az agathyrs-kérdés is jelentőséget nyer s legalább Erdély szempontjából ezt sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az eddigiekben csupán fő vonalaiban kívántuk vázolni azokat a szkítakori vonatkozó kérdéscsoportokat, amelyeket a szovjet kutatás legújabb eredményei természetesen felvetnek. Ez eredmények és szempontok az új ásatási feladatok egész sorát tűzik a magyar régészeti kutatás elé.

Párducz Mihály

ELŐZETES JELENTÉS AZ ÓBUDAI GÁZGYÁR TERÜLETÉN FELTÁRT RÓMAIKORI FAKOPORSÓKRÓL

Az aquincumi Múzeum keleti oldala mellett fekvő Gázgyár területe már régóta ismert, mint gazdag római-kori lelőhely. Ezeknek az emlékeknek számát gyarapítja az 1956—57. év folyamán felszínre került temető-részlet.

A gyártelep koksizoló-műhelye mellett a Mélyépítő Vállalat talajvízszintsüllyesztéssel építkezik. Ez a speciális eljárás módot nyújtott arra, hogy pusztán régész-ásóval eddig megközelíthetetlen mélység is hozzáférhetővé váljék. Állandó szivattyúzás segítségével 7 m-re hatoltak le a vállalat dolgozói. A jelenlegi talajszint alatt 5,5 m-nél folytatott munka során fakoporsók csoportja bontakozott ki az erősen vízáteresztő rétegből a lesüllyesztendő épület ÉNY-i sarkánál. (Lásd a helyszínrajzot az I. képen.)¹

Az eddig kiemelt és feltárt koporsók száma öt. Ebből három felnőtt és kettő gyermek vázat takart.

Az I. sz. koporsó (XXVII. t. 4). 130 cm hosszú és 35 cm széles. Tájolása É-i iránytól 17° K felé.

II. sz. koporsó. 184 cm hosszú, 40 cm széles. Iránya az előzővel párhuzamos. Hiányos, rossz állapotban.

III. sz. koporsó (XXVII. t. 1). Azonos méretű előzővel. Kiválóan jó állapotban. Helyzete azonban eltérő, Ny-tól É-felé 20° elhajlás mérhető.

IV. sz. koporsó (XXVII. t. 2). Ugyancsak megegyezik a felnőtt koporsók méretével. Oldalai sérültek. A váz helyzete azonos a I.—II. számúakkal.

V. sz. koporsó (XXVII. t. 3). Csecsemősi, mindössze 70 cm hosszú és 28 cm széles, sérült állapotban. Elhelyezése az I., II. és IV. számúakkal azonos.

A koporsók anyaga vörösfenyő.² Fedelüket összeroppantotta a talajvíz és a nagy földmennyiség nyomása, melynek következtében teljesen beiszapolódott. A sírok meglehetősen szegények mellékletekben. A római császárkor mind a négy századában általános formájú üvegbalsamriumok mellett szürkemázás, barbotindisz es edény alj töredékei, behúzott peremű tál és több jellegtelenn edény töredék feküdt a sírokban. A fakoporsók rétege felett — 50—80 cm-re — késő császárkori téglasírok³ kerültek elő.

A temető topográfiai képe a következő formában alakult: A római-kori civilváros K-i szélénél számtalan falmaradvány jelzi a település lakóházait.⁴ Kiemelkedik a kerek templom⁵ és kettős bazilika,⁶ utóbbtól DK-re fekszik a fakoporsók csoportja. Ezen új temető K-i oldalán a fahordókkal bélelt kutak,⁷ a közismert fazekas-telep⁸ és a több síros késő császárkori temető húzódik.⁹

A leletmentés, illetve építkezés 1957 év őszén még nem ért véget. A szivattyúház alatt — a rézsűben — máris mutatkozik a hatodik fakoporsó. A kutatás befejezése várhatóan lényegesen előbbreviszi az aquincumi polgár- város lakóiról és temetkezési rítusairól eddig gyűjtött ismereteinket.

Kaba Melinda

⁹⁸ Kralovánszky A., Arch. Ért. 83 (1956) 222.

⁹⁹ VDI 2 (52) 1955. 191—199.

¹⁰⁰ VDI 2 (52) 1955. 194., 3. kép.

¹⁰¹ VDI 4 (42) 1952. 187—192., 191., 4. kép.

¹⁰² Szádeczky-Kardoss, S., The Name of the River Tisza. Acta Ant. Hung. 2 (1954) 77—115.

¹ A helyszínrajz Szilágyi János Aquincum (Bp. 1956) c. művében megjelent I. melléklet részlete. Az áttekintő helyszínrajz Kuzsinszky Bálint [BpR 11. (1932)] I. ábrája alapján készült.

² A faanyag vizsgálati és meghatározási tanulmányt a Faipari Kutató Intézet igazgatójának — Bozsó Lászlónak — segítőköszönetét folytán dr. Bálint Gyula és dr. Phlló Zoltán kutatók készítették el, akiknek ezúton is kifejezem hálás köszönetemet.

³ „Az aquincumi későcsászárkori temetők”-et feldolgozó munkaközösség publikálja.

⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 582.; Szilágyi J., i. m. XLVIII. t. 88. és I. melléklet.

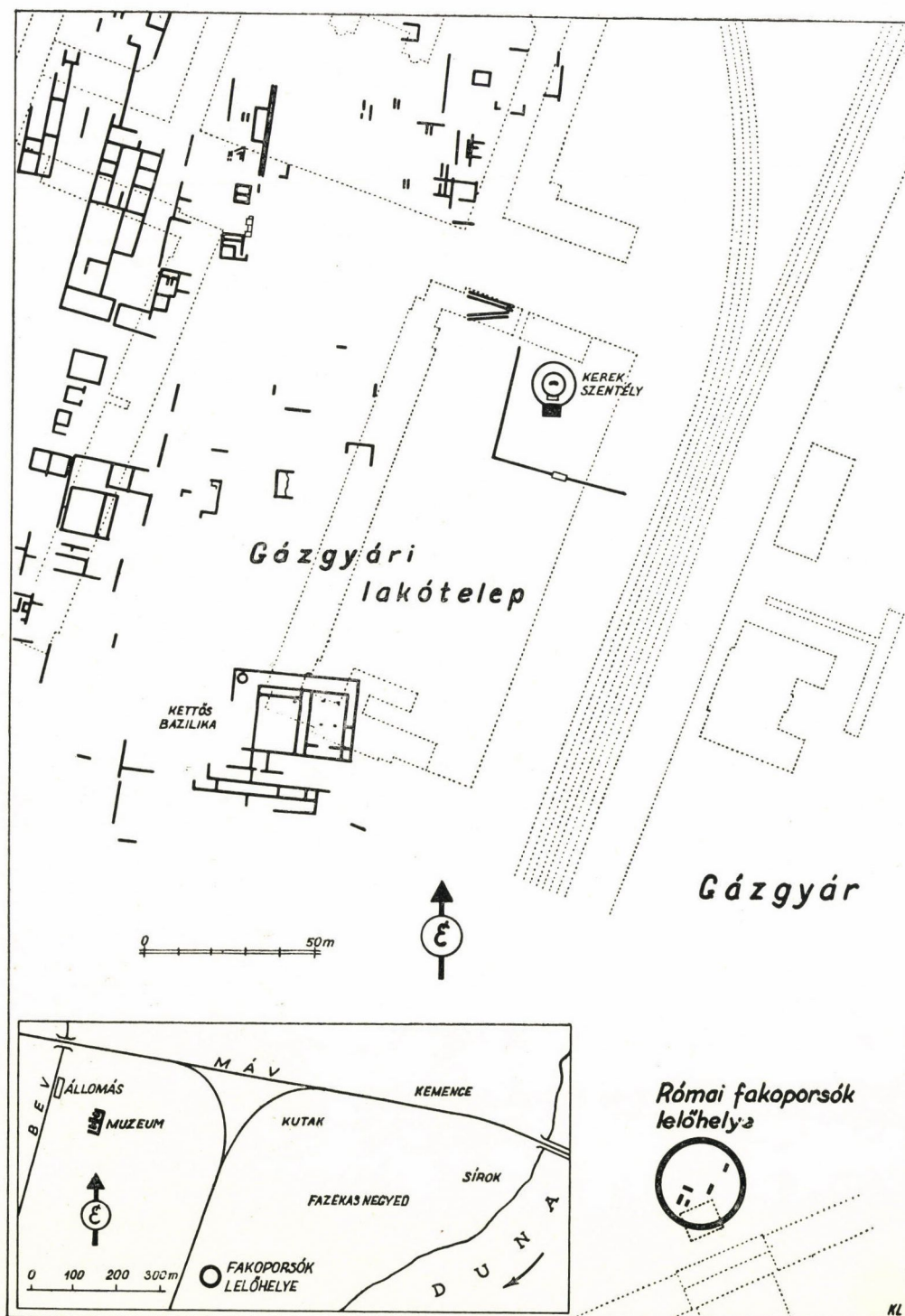
⁵ Szilágyi J., i. m. XLVIII. t. 88. és I. melléklet.

⁶ Nagy L., Arch. Ért. 1940., 250.; Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 770.; Szilágyi J., i. m. XVII. t. 85—87.

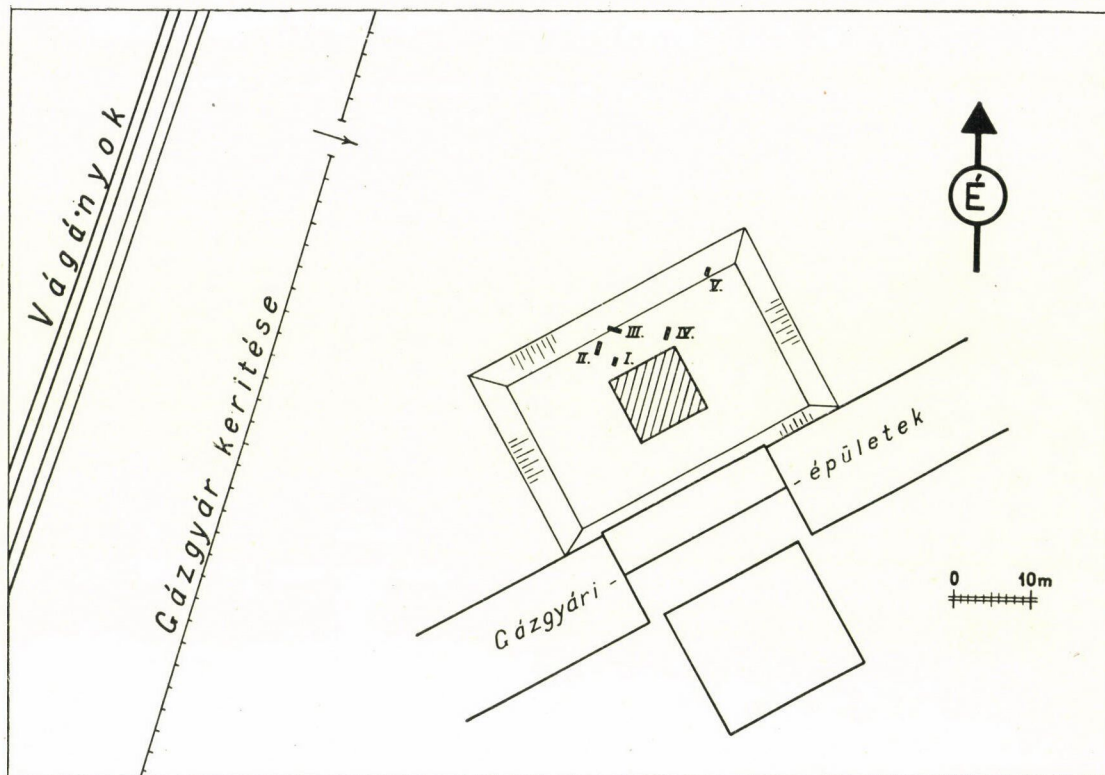
⁷ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 71.

⁸ Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 71—72.; Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 633.

⁹ Nagy L., Arch. Ért. 1940. 248, 253.; Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 468, 770.; Szilágyi J., i. m. 25.; Barkóczi L., BpR 13 (1943) 445.; Nagy L., BpR 12 (19.) 265, 273.

1. kép. Helyszínrajz az aquincumi polgárváros keleti részéről
Fig. 1. Levé de plan de la partie Est de la ville civile d'Aquincum

2. kép. Részletes helyszínrajz a fakoporsós temetőterületről
Fig. 2. Levé de plan détaillé du territoire du cimetière abritant les cercueils de bois

VORLÄUFIGE MITTEILUNG ÜBER DIE IM GEBIET DER GASFABRIK VON ÓBUDA AUSGEGRABENEN RÖMERZEITLICHEN HOLZSÄRGE

Auszug

Östlich vom Museum von Aquincum liegt die Gasfabrik, in deren Gebiet während Erdarbeiten fünf römische Holzsäрге zum Vorschein kamen.

Während der bisherigen Ausgrabungen wurden im östlichen Teil der römischen Zivilstadt bereits sehr viele Reste von Gebäuden freigelegt (Abb. 1). Südöstlich von der „runden Kirche“ und der „Doppelbasilika“ liegt das Gräberfeld mit den Holzsärgen; östlich davon das bekannte Töpferviertel und am Donauufer befinden sich die spätkaiserzeitlichen Gräber.

Drei der fünf Säрге gehörten Erwachsenen (No. II., III. und IV. — Taf. XXVII.), die Säрге No. I. und V. gehörten Kindern (Taf. XXVII.). Sie weichen 17° östlich vom Norden ab, mit Ausnahme des Grabes No. III, wo die Abweichung 20° nördlich vom Westen beträgt.

Die Säрге sind aus Lärchenholz. Die Grabbeigaben sind ärmlich: Balsamarien aus Glas, der Unterteil eines grauen, mit Barbotin verzierten Gefäßes und atypische Scherben lagen in den Gräbern.

In einer Höhe von 50—80 cm über der Schicht der Holzsäрге lagen spätkaiserzeitliche Ziegelgräber.

Im Herbst des Jahres 1957 waren die Rettungsgrabungen noch nicht beendet. Im Laufe der weiteren Bauarbeiten wird auch der sechste Holzsarg, der in der Schicht bereits wahrzunehmen ist, gehoben werden können.

Die Ergebnisse der Forschungen werden unsere Kenntnisse über die Zivilstadt von Aquincum und die Bestattungsriten der Einwohner wahrscheinlich mit neuen Zügen bereichern.

M. Kaba

MEGJEGYZÉSEK A KESZTHELY-KULTÚRA KÉRDÉSÉHEZ

A korai középkorral foglalkozó hazai és külföldi régészeti szakirodalomban már több, mint 60 éve gyakran emlegetett fogalom a Keszthely-kultúra.

A múlt század végétől a Lipp Vilmos által feltárt és közzétett keszthelyi és Keszthely környéki nagy temetők alapján¹ főként a német kutatók kezdeményezésére született meg ez az elnevezés. Nagy vonalakban arra a régészeti emlékesoportha alkalmazták, amelyet Hampel

összefoglaló munkájában a 2. csoport néven tárgyal². De tulajdonképpen mindvégig homályosak maradtak a Keszthely-kultúra, vagy Keszthely-csoport körvonalai és abban a tekintetben, hogy ez a fogalom az egész keszthelyi és Keszthely-környéki leletanyagra vonatkozik-e, vagy csak magát a griffel és indával díszített öntött bronz övvereteket jelzi, a felfogás sohasem volt egységes. A leletek korának és etnikumának meghatározása

¹ Lipp V., A keszthelyi sírmezők. MTA Arch. Biz. IV. (Bp. 1880); A keszthely-dobogói sírmező. ÉTK (Bp. 1884); A fenékpusztai sírmező. AK 14 (1886).

² Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I. (Braunschweig 1905) 790—794.

tekintetében az idők folyamán jóformán annyi vélemény alakult ki, ahány kutató e kérdéssel foglalkozott.

Maga a névadó temetők feltárója, Lipp Vilmos szerint e leletcsoport helye a IV. század végi emlékek között van.³ Hampel szarmatának tartotta,⁴ Nagy Géza szintén a szarmaták hagyatékát kereste bennük.⁵ Pósta Béla mint hun-germán,⁶ Takács Zoltán mint hun emlékekkel számolt velük.⁷ Régebbi munkáiban Fettich is ehhez a felfogáshoz csatlakozott.⁸

A külföldi szakemberek közül O. Tischler a Keszthely-kultúrának a kettlachi csoporttal való rokonságát vetette fel és mindkettőt az V—VI. századba sorolta.⁹ Niederle szintén elfogadta az V—VI. századi datálást.¹⁰ Riegel a keletrómai birodalomból származtatta és a VI—VII. századra tette a griffes-indás veretek korát.¹¹ Lindenschmidt minden különösebb megokolás nélkül VII—VIII. századnak tartotta.¹² Diculescu vandáloknak és szarmatáknak tulajdonította a Keszthely-kultúrát.¹³

Legbehatóbban a külföldi kutatók közül P. Reinecke foglalkozott a kérdéssel és Tischler felfogásával szemben a Keszthely-kultúrát, mely alatt a teljes emlékanyagot értette, nemcsak a griffes-indás csoportot, részben a Karoling korba sorolta. A korát a VII. század második felétől számította és végleges eltűnésével tulajdonképpen csak a magyarok bejövetelekor számolt. Kimondta azt a gondolatot, hogy ez a leletcsoport az avar birodalommal áll összefüggésben, s hordozóiként az avarokat, bulgárokat, szlávokat és germánokat nevezte meg.¹⁴

E kérdéssel kapcsolatban Zimmermannál is találkozunk az avarok nevével.¹⁵ A magyar kutatásban először Rhé Gyula juttatta kifejezésre határozottan azt a véleményt, hogy a szóbanforgó emlékcsoport az avarokkal áll összefüggésben.¹⁶ A részletes bizonyítékok azonban még hiányosak voltak és azokat kellő indoklás nem támasztotta alá.

A probléma bizonyos fokig tisztázódott, amikor 1926-ban Alföldi A. a Keszthely-kultúrát kellően megokolt következtetések alapján az avarokkal hozta kapcsolatba. Ettől az időtől kezdve számíthatjuk mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban a Keszthely-kultúra fogalmának az avarokkal való összekapcsolását. A griffekekkel,

állatviadal ábrázolásokkal és indákkal díszített, bronzból öntött övveretek csoportját Alföldi mint az avarság ázsiai ízlésű hagyatékát határozta meg.¹⁷ A kérdés továbbfejlesztésekor a Keszthely-kultúrát az ázsiai avarság emlékének, míg a bizánci érmekkel meghatározott, préselt veretes, már korábban is avarnak tartott emlékeket (Hampel 3. csoport) a kutrigurok hagyatékának ítélte és mindkét csoportot egykorúnak tartotta.¹⁸

Míg Alföldi a Keszthely-kultúrát kizárólag avarnak jelölte meg, addig a szláv kutatók Niederle óta foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy van-e szláv hagyaték is a Keszthely-kultúrában. Lassanként ki is bővült e kutatók értelmezésében a Keszthely-kultúra fogalma és azt avar-szláv keverék-kultúra megjelölésére használják,¹⁹ amely határozottan szintén nincs körvonala sehol. Ugyancsak keverék-kultúrát ért a Keszthely-kultúra alatt Ferdinándy, amelyben „avar és bolgár elemek szláv és pannóniai elemekkel folynak lassan össze”.²⁰ Az elmondottak szerint feltehetőleg a VI—IX. századra gondol.

Bár újabban nem annyira általánosan, de még mindig találkozunk a Keszthely-kultúra elnevezéssel az irodalomban. Vinski pl. egyik nemrég megjelent dolgozatában két periódusra osztva az avarkort, azt a csoportot, amelyik Hampel 3. csoportjának felel meg (Kunágota, Fönlak, Madaras stb.) protokeszthely periódus névvel jelöli, amely „coincide historiquement avec le premier khaganat avar qui finit aprés 626”, míg „la culture-keszthely finit avec le deuxième khaganat avar, vers 800”.²¹

Nem volt célunk a Keszthely-kultúra fogalmának tudománytörténeti részletes megvilágítása és teljes irodalmának ismertetése. A fentieket csupán azért mondtuk el, hogy rámutassunk arra a következtetésre, amellyel a Keszthely-kultúra elnevezést az irodalomban használják, hol az avar korszak teljes emlékanyagának megjelölésére, hol bizonyos leletcsoport, vagy leletcsoportok elnevezésére, gyakran azt a látszatot keltve, mintha a VII—IX. században itt élt népek összessége valamilyen egységes kultúrát alakított volna ki, amely a leletek tükrében a nagyobb temetőkben következetesen megmutatkoznék.²²

³ Lipp V., A keszthelyi sírmezők. 44—52.

⁴ Hampel, J., i. m. 790—794.

⁵ Nagy G., BpR 5 (1897) 89.

⁶ Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszféldön. (Bp. 1905) 343.

⁷ Takács, Z., Mittelasiatische Spätantike und „Keszthely-Kultur”. Jahrb. d. asiatischen Kunst. (1925) 60.

⁸ Fettich N., Avarokori műipar Magyarországon. AH 1 (Bp. 1926) 25—31.

⁹ Tischler, O., Corr. 30 (1899) 194.

¹⁰ Niederle, L., Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslawischen Gräber. MAG 24 (1894) 194—205.

¹¹ Riegel, A., Die Krainburger Funde. JCC 1 (1903) 2; Beiträge zur Kunstgeschichte, F. Wickhoff Festschrift. (Wien 1903) 46.

¹² Hampel, J., i. m. 790.

¹³ Diculescu, C., Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien. Mannus Bibl. 34 (1923) 27—31.

¹⁴ Reinecke, P., Studien über Denkmäler des frühen Mittelalters, II. Die Zeitstellung der Kulturkreise von Keszthely und Kettlach. MAG 29 (1899) 38—52. — Ugyanerre a kérdésre még visszatér egy későbbi dolgozatában, Alföldi A. könyvének megjelenésével kapcsolatban: Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. Germania 12 (1928) 87—98.

¹⁵ Zimmermann, E. H., Riegel, Spätromische Kunstindustrie in Österreich—Ungarn, II. Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. (Wien 1923) 42.

¹⁶ Rhé Gy., Veszprémmegyei avar emlékek. (Veszprém 1924) 12.

¹⁷ Alföldi, A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. (Leipzig-Berlin 1926) 2—30.

¹⁸ Alföldi, A., Zur historischen Bestimmung der

Awarenfunde. ESA 9 (1934) 287—307. — Hogy a kutrigurok nyomával az avar emlékanyagban számolnunk kell, arra Moravcsik Gy. Alföldi, A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien c. munkájának ismertetésekor szintén felhívta már a figyelmet [Arch. Phil. 52 (1928) 115—116].

¹⁹ Niederle, L., Avari a Slované. Zvlastni ostik z Obzorn Praehistorického 9 (1931) 10; Eisner, J., Slovensko v praveku. (Bratislava 1935) 316—317: egészen tág értelemben használja a Keszthely-kultúra elnevezést és három csoportot különböztet meg benne; Tocik, A., Historicky Časopis III, 3. 410—421; Korosec, J., Desitev slovenskich kultur zgodjega srednjega veka v Jugoslaviji. Arch. Vestnik 2(1951) 154; Poulik, J., La culture des Slaves Moraves et les Avars. Slavia Antiqua 1 (Poznan 1948) 346—348.

²⁰ Ferdinándy, M., Die nordeurasischen Reitervölker und der Westen bis zum Mongolensturm, 4. Nachhunnischen Reichsgründungen der Reitervölker (Bulgaren, Awaren, Chasaren, Madjaren). Historia Mundi V (Bern 1956) 199.

²¹ Vinski, Z., Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. La trouvaille de Velika Kladuša et le problème des boucles d'oreilles du type pyramide renversée. Glasnik 11 (Sarajevo 1956) 83—84.

²² Eisner, J., aki korábban szívesen használta a Keszthely-kultúra kifejezést, újabban szintén rámutat a tarthatatlan ellentmondásokra alkalmazásában: Pour dater la civilisation „avare”. Byzantinoslavica 9,1 (Prague 1947) 46—47. — Ugyancsak szót emel az „elavult Keszthely-kultúra” megjelölés ellen Mitscha-Märheim H. is: Der Awarenfriedhof von Leithaprodersdorf. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland 17 (Eisenstadt 1957) 45., 33 j.

Amennyire indokoltnak tűnhetett fel a múlt század végén és még e század elején is a keszthelyi és a Keszthely környéki hatalmas leletanyag alapján a Keszthely-kultúra név használatát, annyira elvesztette minden létjogosultságát napjaink régészeti kutatásában.

Sem magukra az avarokra (avarok alatt a jelen esetben mindazoknak a lovaspásztor törzseknek összességét értem, tekintet nélkül arra, hogy Ázsiából, Dél-országból vagy a Káma vidékéről jöttek-e és milyen időpontban, amelyek a VI. század harmadik harmadától a IX. századig a Közép-Duna vidékét hatalmukban tartották), sem a koraközépkor más népeire, pl. a szlávokra és ezek egymáshoz való kapcsolatának megvilágítására a keszthelyi és Keszthely környéki temetők, bár a feltárt sírok száma 6000 körül volt, nem szolgálhatnak elsőrendű forrásanyagként. A feltárás ugyanis nem történt szakszerűen, az ásatási megfigyelések hiányosak voltak, magát az emlékanyagot pedig nem tartották síronként együtt, hanem összekeverték került közlésre és a múzeumba. Ilyenképpen nem sok értelme van, hogy az említett temetők névadói legyenek akár az avar korszaknak, akár e korszak egy szakaszának, vagy akár a griffes-indás veretes övű törzsnek.

Ma már a Közép-Duna vidékén több, mint 1000 lelőhelyről ismerjük azt a koraközépkori emlékanyagot,²³ amelynek a szóbanforgó temetők csak gazdag, de nem a leggazdagabb és legjellegzetesebb képviselői. Az utóbbi évek tervszerű kutatásainak eredményei, az emlékanyag értékelésében bevezetett új módszerek,²⁴ valamint az írott források adatainak újabb kritikai feldolgozásai alapján²⁵ ma már mind az avar állam jellege, mind társadalma, belső időrendje és ethnikuma kérdésében bizonyos megváltozott szemlélet van kialakulóban, amely talán közelebb visz bennünket a problémák megoldásához, mint a múlt kísérletei. A problémák pedig kétségtelenül megszorodtak, éppen az újabb kutatások folyamán. A két említett leletcsoport — „a préselték” és a „griffes-indások” — mellett más leletcsoportok is mind világosabb körvonalakkal mutatkoznak²⁶ s az avarok ethnikum kérdés nemcsak az avar-kunigur viszonylatra szorítkozik. Egyre inkább valószínűvé válik, hogy a griffes-indás veretes övű csoporttal mint később beköltözött néphullámmal számolhatunk.²⁷ Hogy a csoportok nem egykorúak, azt az emlékanyagon kívül a temetkezési²⁸ és viseleti szokások, az övszerkezetek,²⁹ a fegyverek és lőszerszármok különbözőségén kívül stratigráfiai adatokkal is bizonyítani lehet.³⁰ A temetők belső időrendjének kutatása is nagy segítséget nyújt az általános időrendi kérdésekben. Természetesen ezek még mind kis eredmények a koraközépkori kutatás előtt álló feladatokhoz képest, de mindenesetre kísérletek arra, hogy a problémák ez idő szerint lehetséges megoldásához legalább is az útát járhatóbbá tegyék. Az avarok emlékanyag

corpus-szerű kiadása sokat segített volna ebben a kérdésben.³¹

Mindezeket a kutatásokat nem segíti elő, ha a részletek pontosabb kidolgozása helyett olyan következtetlenség alkalmazzott összefoglaló elnevezést használnak a szakirodalomban, mint a Keszthely-kultúra.

Megtévesztő a Keszthely-kultúra elnevezés használata azért is, mert ezzel elvonjuk ezt a nevet egy másik emlékcsoport elől, amely erre teljes joggal igényt tarthat, mert ennek keszthelyi és a Keszthely környéki temetők a fő lelőhelyei és eddig jóformán csak a Balaton délnyugati végének vidékén bukkant fel, olyan egységes zárt csoportban, amely minden jogot megad arra, hogy a kutatás vele mint egységes népesség hagyatékával számolhasson. Arra az emlékcsoportra gondolunk, amely szintén régóta ismert az irodalomban, s melynek jellegzetességei főként a női sírok leleteiben mutatkoznak, nevezetesen a kosárkás fülbevalókban, a stílusútkban, a kigyófejes karperecekben és a korongos fibulákban.

Ez az emlékanyag merőben idegen az avarok többi leleteitől. Nem célja e rövid dolgozatnak, hogy a kosárkás függők és a hozzájuk tartozó leletek eredetkérdésébe és fejlődési menetének taglalásába. belemerüljünk. A fenékpustai római település továbbbélésének bizonyítására Alföldi foglalkozott velük behatóan.³² Újabb H. Bott,³³ és Fetti³⁴ stíluskritikai fejtegetései, valamint Z. Vinski megjegyzései³⁵ jelentősek ebben a kérdésben és az az új temető, amelyet Bledben tártak fel.³⁶

Az avarsággal kapcsolatos kérdések vizsgálatához, mint említettük, a keszthelyieknek sokkal hitelesebb és használhatóbb emlékanyaggal is rendelkezünk. A Balaton nyugati végének vidékén feltárt nagy temetők leleteivel kapcsolatban nem is ezek az elsőrendű fontosságú kérdések. Az itt felvetődő problémák elsősorban Pannónia avarok előtti népességére, a romanizált régebbi lakosságra és a népvándorlás korában több hullámban ide érkező és itt hosszabb-rövidebb ideig szállást tartó népek együttes életére összpontosulnak. Az egységes leletanyag azt mutatja, hogy a szóbanforgó kb. 40 km sugarú körnek megfelelő területen egységes anyagi műveltségű kis néptörzsek szorultak össze, a helyes értelemben használt Keszthely-kultúra hordozói (1. kép).

Bár Alföldi A. kezdeményező munkájának nagyon sokat köszönhetünk, mégis messze vagyunk még attól, hogy erről a jogosan Keszthely-kultúrának nevezhető emlékcsoportról hozzávetőlegesen is tiszta képünk legyen. A leletanyag stíluskritikai elemzése alapján néhány kérdés, mint például a tárgyformák eredetkérdése tisztázódott, sőt nagyjából az időrendbe sorolás is (mindkét probléma Alföldi kutatása nyomán). Nem világos azonban még az ethnikum kérdése, mert bár sok jel mutat arra, hogy itt a pannóniai későrómai lakosság összetömről maradáknak egyik csoportjával állunk szemben, mégis

²³ Csallány, D., *Archeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. (Bp. 1956) 77—220.

²⁴ Itt mindenek előtt arra a temetőelemző módszerre gondolok, amelyet László Gyula vezetett be a magyar régészeti kutatásba: A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 125—165; *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. AH 34 (Bp. 1955) 21—133.

²⁵ Czeglédy K., MNy 50 (1954) 1—2. 142—151.

²⁶ Csallány D., Arch. Ért. 1943, 170; Kovrig, I., *Sur la question de la chronologie des monuments de l'époque avar*. Programm de la Conférence Arch. de l'Académie Hongroise des Sciences (Bp. 1955) 266—278.

²⁷ László Gy., i. m. 179—185.

²⁸ Csallány D., FA 1—2 (1939) 121—155; Arch. Ért. 80 (1953) 133—141; Kovrig, I., *Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars*. Acta Arch. Hung. 6 (1955) 163—184. — Bóna I. állította össze újabbban az avarok temetők alapján a temetési szokásokat és az ezekből levonható következtetéseket (saját alatt).

²⁹ Fetti Nándor hívta fel először a figyelmet az

avarkori övek szerkezeti különbségeire [Arch. Ért. 41 (1927) 233]. — Bővebben erről László Gy., i. m.

³⁰ Csallány D., Arch. Ért. 1943, 161—170; Kovrig, I., *Sur la question de la chronologie*. . . 271—274.

³¹ Az avarokra vonatkozó kutatások eddigi eredményeit és értékelését legutóbb Harmatta János foglalta össze László Gyula könyvéhez írt előszavában, ahol a hiányosságokra és az ellentmondásokra is igen világosan mutatott rá [*Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. AH 34 (Bp. 1955) 5—14].

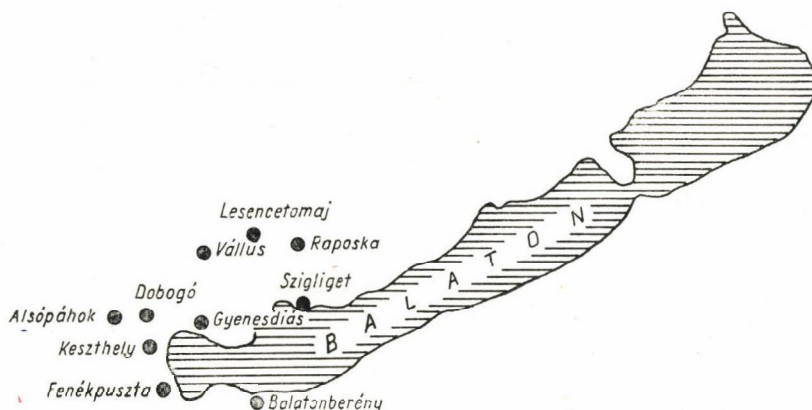
³² Alföldi, A., *Untergang*. . . II. 31—56.

³³ Bott, H., *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit*. (München 1926) 134—140.

³⁴ Fetti N., *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművészet történetéhez*. AH 31 (Bp. 1951) 56—67.

³⁵ Vinski, Z., *Körbenhorringe aus Kroatien*. Die Wiener Schule der Völkerkunde, Festschr. zum 25-jährigen Bestand 1929—1954., 564—568.

³⁶ Kastelic, J., *Die altslowenische Nekropole in Bled*. Actes de la IIIe Session Zürich 1950, Congrès Intern. des Sciences Préhist. et Protohist. (Zürich 1953) 310—314.

1. kép. A keszthelyi kultúra lelőhelyei
Fig. 1. Les sites de la civilisation de Keszthely

● Letenye

felmerül a lehetősége annak is, hogy csak a VI. század folyamán költözött ide a „kosárkás függők népe”, mert a lelőhelyek legtöbbjén semmi nyoma nem mutatkozik annak, hogy a VI. század előtt ez a kultúra ott virágzott volna — hiszen éppen az átmeneti formák hiányoznak. Feleletre vár a kérdés, hogy együtt élt-e, összeolvadt-e ez a népesség az avarokkal, vagy még ebben az időben is sikerült megtartania valami viszonylagos önállóságot? Milyen természetű lehetett a kapcsolat a Keszthely-kultúra népe és az avarok, e két alapvetően különböző múltú, kultúrájú, életformájú és társadalmi berendezettségű nép között? Milyen viszony állhatott fenn a Keszthely-kultúra népe és a Dunántúl többi, a népvándorlást átvészelő és az avaroktól megérő lakossága között. Gondolunk itt elsősorban Pécsre, a romanizált lakoságnak e másik kétségtelenül hosszúéletű fészke.³⁷ Feltűnő pl., hogy míg a korongos fibulák és a bizánci csatok terén teljes az emléktárhelyek között az összhang, addig kosárkás fülbevaló Pécsen és környékén eddig nem került elő.

³⁷ Különösen Alföldi András foglalkozott bővebben Pécs továbbbélő romanizált lakosságának kérdésével [Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. ESA 9 (1934) 287—307].

³⁸ Alföldi A., A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv I. (Bp. 1938) 158.

³⁹ J. Kastelic (v. ö. 26. j.) a bledi temető kosárkás függős sírjaival kapcsolatban szerepet tulajdonít a szlovéneknek és a leletek földbe kerülési idejéül még a VIII. századot is számba veszi. Amennyire a bemutatott néhány képből következtetni lehet, azt hisszük, hogy e késői időmeghatározása nem indokolt, mert ennek mind reichenhalli temető emléktárhelye, mind az itáliai datál-

Számolhatunk a kereszténységgel e népnél?³⁸ Van-e ezzel kapcsolatban jelentősége annak, hogy a hiteles ásatások kapcsán feltárt (1942, 1948, 1951 és 1957. évi ásatások) kosaras függős sírokból sohasem volt edény, állatcsont, azaz ételmelléklet? Volt-e a szlávoknak valami szerepe a Keszthely-kultúrában?³⁹ Mi a helyzet a település folytonosságát illetően az egyes Keszthely-kultúrák települések esetében? Stb.

A felsorolt kérdések nagy részére azonban, — bár Keszthelyről és környékéről nagyszámú anyag áll rendelkezésre — nem lehet megnyugtató választ kapni, egyrészt az említett okok, az értékeléshez nem kielégítő módon feltárt és közölt temetők, és az összekeveredett leletanyag miatt, másrészt, mert Lipp V. és Csák Á. ásatásai óta nem végeztek feltárásokat.⁴⁰ 1948-tól kezdve történtek csak kezdeményezések e kérdések tisztázására, mert Alsópáhokon, Keszthelyen kisebbmértvű hitelesítő ásatást, Fenékpusztán nagyobb szabású kutatásokat végeztek.⁴¹ Az újabb ásatások eredményei alapján

ható darabok és a magyarországi emléktárhelyek ellene szól. Ugyanez áll az etnikum kérdésnek ilyen módon való megfogalmazására is. Valószínűnek tartjuk, hogy a végleges feldolgozásban a szerző véleménye e kérdésekben némileg módosulni fog.

⁴⁰ A régi kutatásokat és ez ezek kapcsán előkerült emléktárhelyeket Kuzsinszky Bálint foglalta röviden össze [A Balaton környékének archaeológiája (Bp. 1920)].

⁴¹ Alsópáhokon 1948-ban Párducz Mihály és Kovrig Ilona 34 sírt, Keszthelyen 1951. és 1957-ben Kovrig Ilona 59 sírt tárt fel. A leletek feldolgozása alatt vannak. — A fenékpusztai 1951—1952. évi tervásatás eredményeivel Radnóti Aladár foglalkozott röviden [MTAK 5 (1954) 500—505].

nemcsak a felvetett kérdésekhez kerülhetünk közelebb, hanem az új adatok segítségével a régi, az eddig majdnem teljes mértékben használhatatlan leletanyagot valamelyest felhasználható, az eddiginél mindenesetre jobb forrássanyaggá avathatjuk, bizonyos mértékig hitelesíthetjük.

Az elmúlt évek rövid lélegzetű kutatásai az említett területeken főleg az időrendi kérdésekhez szolgáltatott adatokat, mivel végre hiteles síregyüttesek vannak a birtokunkban.

Ennek az új leletanyagnak és az ásatási megfigyeléseknek a birtokában és Lipp munkáinak néhány eddig kellő figyelemre nem méltatott adata segítségével, valamint az egész eddig napfényre került emléktárgy együttes átvizsgálása révén a Keszthely-kultúra népe és az avarság közötti kapcsolat tekintetében az eddigi kutatás felvázolta kép bizonyos fokig megvilágításba kerül, már ami magát a keszthelyi temetőt illeti. A kérdés tárgyalásánál mindenek előtt Lipp két adatára akarjuk felhívni a figyelmet. „Mindkét sírmezőn hasonló észleleteket tettem”, írja, „azt, hogy a temetők egy-egy táján az egyenlő, vagy egymáshoz hasonló díszítárgyak túlnyomó többségben lépnek fel”.⁴² A másik fontos adata az, hogy a keszthelyi temető helyszínrajzán régiókat különít el egymástól, 5 olyan területet, amelyeken megfigyelése szerint a leletek, vagy a jelenségek lényegesen különböztek egymástól (XXVIII. t.)

A kis alakú kosárkás ezüsfüggőket az I. régióban, a felásott terület északnyugati csüskéjében találta. A II. régió sírjai lelet nélkül voltak.⁴³ A III. régió déli részében sok volt az urnasír, északi részében volt a „gazdagok sírmezője”. A IV. régióban gazdag és szegény sírok voltak vegyesen, középnagyságú kosárkás fülbevalókkal, míg az V. régió, a felásott terület déli része „a legnagyobb kosárkás bronzfüggők, az óriási tűk, a szépen díszített kargyűrűk kizárólagos területe”.⁴⁴ Lipp régióinak leírását és az 1951. és 1957. évi hitelesítő, valamint az 1942. évi mentőásatás leletanyagát és helyét egybevetve, nagy vonalakban kibontakozik előttünk a keszthelyi városi temető betelepítésének időrendi menete.

1951-ben és 1957-ben alkalmam volt a Sörház-kerttől északra levő területen, azaz Lipp ásatási területének északi folytatásában — a Lipp térképén is feltüntetett Sörkertben — ásatásokat végezni. A feltárt területen eddig 59 sír került napfényre. Bronzkarikák, kis ezüst kosaras fülbevalók, kigyófejes karperecek, tarka szemesgyöngyök, bizánci csat⁴⁵ és ezüstberakásos vasveretek⁴⁶ voltak a sírokban. Egyetlen olyan tárgy sem került napfényre ebből az 59 sírből, amelyről feltételezhetnénk, hogy a VII. század végénél később került sírba. A Lipp-ásatás egyik fibulás sírja, amelynek korát a VII. századra tehetjük,⁴⁷ déli irányban nem messze fekdühetett ettől a területtől; az egyik langobard fibulás sír pedig ettől valamivel keletebbre.⁴⁸ Tehát a temető benépesítése az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint a felásott terület északi részén kezdődhetett és dél felé haladt. Ehhez a temetőhöz csatlakozhatott az avar temető a keleti temetőrészén, a III. régióban. Itt volt a gazdag, aranyozott öntött bronzövrerekkel eltemetettek, a lovassírok gazdáinak temetkezőhelye.

Felvetődik mármint az a kérdés, hogy a Keszthely-kultúrák nép felhagyott-e már a temető használatával

akkor, amikor az avarok a keleti részbe kezdtek temetkezni, vagy feltételezhető-e, hogy egy időben használták a temető terület két részét, függetlenül egymástól.

2. kép. Az alsópáhoki 34. sír sírja

Fig. 2. Dessin de la tombe n° 34 d'Alsópáhok

⁴² Lipp V., i. m. 25.

⁴³ Már Lipp Vilmos felvetette e leletnélküli sűrű temetkezéssel kapcsolatban azt a gondolatot, hogy ebben a temetőrészben esetleg valamilyen járvány áldozatai fekhettek. Újabb Simonyi Dezső kísérelte meg e kérdés pontosabb körvonalazását. A Justinianus-kori nagy pestisjárványra gondol, mely számítása szerint a VI. század második felében — kb. abban az időben, amikor Franciaországban is dúlt — érkezhettek ide [Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonien. *Studia Slavica* I (1955) 351].

⁴⁴ Lipp V., i. m. 43.

⁴⁵ A típus kormeghatározásáról bővebben: Csallány,

D., Памятники византийского металлообрабатывающего искусства II. *Acta Arch. Hung.* 4 (1956) 285—288.

⁴⁶ Hasonló „tauschierozott” vasveretek alamann temetőkben a VII. sz.-ban kerültek sírba. v.ö. Veeck, W., Die Alamannen in Württemberg. (Berlin 1931) 73—74.

⁴⁷ vö. Kühn, H., Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz I. (Bonn 1940) 346—52.

⁴⁸ Kora a VI. sz. 2. felére helyezhető: Bóna, I., Die Langobarden in Ungarn. *Acta Arch. Hung.* 7 (1956) 208—209.

A nagy alakú kosárkás fülbevalók és óriástűk korára nézve az 1942. évi keszthelyi mentőásatás és az 1948. évi alsópáhoki ásátás eredményei adnak valamelyest felvilágosítást. A legnagyobb formát képviselő kosárkás fülbevalók mind a két helyen dinnyemag alakú gyöngyökkel kerültek elő.⁴⁹ Alsópáhokon a 34. sírban a váz nyakcsigolyáinál két sor gyöngyöt is találtunk a későavarkor e jellegzetes gyöngyformájából (2. kép. XXIX. t.). E dinnyemag alakú gyöngyök a sírok ezreinek tanúsága szerint kb. abban az időben tűntek fel az asszonyok viseletében, amikor a griffel és indával díszített övű férfiak kezdtek a magyarországi avarkori temetőkhöz temetkezni,⁵⁰ tehát a VII. század vége felé. (Az 1957. évi keszthelyi ásátás kis ezüstkosárkás fülbevalós sírjaiban egyetlen dinnyemag alakú gyöngy sem volt, csak a tarka szemes gyöngyök és kuboaktaeder alakú üveggyöngyök kerültek elő (XXX. t.).

Az a keszthelyi lakosság tehát, amelynek női sírjait a nagy alakú kosaras fülbevalók jellemzik, a temető déli felében feltehetőleg még temetkezhetett abban az időben, amikor az avarok a felásott terület északi részében temetkezni kezdtek, de mint Lipp adatközlése és az eddigi hiteles leletek is mutatják, nem temetkezett egy helyre az avarokkal. Ennek az adatnak a birtokában megtehettük majd további következtetéseinket a kérdést illetően.

Azon a temetőrészen, ahol az avarok a temetkezést megkezdték, a helyi lakosság már a VII. században felhagyhatott a temetkezéssel, s az avar sírok valószínűleg rá is temetkeztek ezekre a régebbi sírokra, amint az Lipp szavaiból is kivehető.

Hogy a többi leletfajta, pl. a hajkarikák, a temetőnek melyik részén voltak, arra eddig támaszpontunk nincs. Talán a további hitelesítő ásatások (hiszen a temetőnek még vannak fel nem tárt részei) erre is adnak majd némi felvilágosítást. Igen érdekes az urnasírok kérdése is a Keszthelyi városi temetőben. A publikáció leírása sajnos igen homályos, s az urnák formájára nézve sem lehet biztosat kihámozni belőle. A leírás alapján koravaskoriak is lehetnek, amit az egyik urna közölt lelete is alátámasztani látszik. Határozottan állítja azonban Lipp, hogy az urnák hasonlóak voltak a sírokban talált edényekhez és a sírok feletti rétegekben voltak. Két urnáról írja, hogy közvetlenül az egyik leggazdagabb lovassír felett találta.⁵¹ Amennyiben megfigyelése pontos volt, úgy valószínű, hogy későavar temetőbe történt szláv urnatemetkezésekről van szó éppen úgy, ahogy az elmúlt években egy másik dunántúli avar temetőben megfigyelhető volt és ahogy a dévényűfalusi temetőből ismert.⁵²

Meg kell jegyeznünk itt azt is, hogy a Keszthelyről eddig előkerült leletanyag, mivel abban a jellegzetesen koraavarkori emlékeanyag teljesen hiányzik,⁵³ amellet szél, hogy Keszthely területének avar megszállása a VII. század végénél korábban aligha következett be. De a városi temető Keszthely-kultúráss emlékeanyaga sem mutat nagyon korai településre. Az ezüst kosárkás fülbevalók korai típusai és a korongos fibulák, meg a finom stílusűtűk, amelyeket Fenékpusztáról, Dobogóról és Alsópáhokról ismerünk, a városi temetőből jóformán teljesen hiányzanak. Egyes sírleletek fibulái, amelyek a külföldi rokonleletek alapján időben jól meghatározhatók, azt mutatják, hogy a VI. század második felénél korábban nem találnuk eddig temetkezési nyomot a városi temető területén.

Alföldi a fenékpusztai település vizsgálatakor kifejtette, hogy az avarok eleinte feltehetőleg békés kapcsolatban álltak ezzel a lakossággal, de 1—2 évtizeddel később, a terület elfoglalása után mégis csak véget vetettek ennek az utolsó római kultúrszigetnek, ahol a lakosság ezután az avarok szolgálaként élt tovább. A későrómai iparművészeti készítmények Alföldi nézete szerint átalakultak az avarok kezén és ezek további formálásában a római elem már nem vett részt.⁵⁴ Míg Fenékpusztáról az avar idők elején eltűnik a romanizált lakosság minden nyoma, addig a keszthelyi városi temetőben a Keszthely-kultúráss leletek, mint már az előzőekben szó volt róla, a VIII. században is feltételezhetők. Az avar és a Keszthely-kultúráss temetkezéseknél a temetőn belüli helyzete alapján még a VIII. században is számolhatunk a romanizált lakosság bizonyos különállásával. Alátámasztja ezt az a jelenség is, hogy régi iparművészetük továbbmunkálására alkalmuk nyílt. Az elszegényedést a nemesfémek teljes hiánya is mutatja. A Keszthely-kultúráss az avarok nem vették át és nem fejlesztették tovább. Ha ez nem így lett volna, akkor az avar ötvösség hatásának erősen meg kellene mutatkoznia a szóbanlevő emlékecsoporton. Nehezen képzelhető el, hogy olyan ötvösség, amely figyelemre méltó teljesítményekre volt képes mind technikai, mind művészi téren, teljesen szolgai másolásra vett volna át iparművészeti készítményeket anélkül, hogy azokon saját művészeti és műhelyi hagyományait meg ne próbálta volna komoly mértékben érvényesíteni. Márpedig a Keszthely-kultúra sajátos tárgyainak ennek a jelentős avar fémművességnek nem igen mutatkozik nyoma.

A több összetevőből kialakult Keszthely-kultúra sajátos tárgyait maga a régi lakosság készíti és használja még az avar időben is (a Lipp-féle ásátás anyagában a későavarkori temetők szokásos női ékszerei elég szép számmal képviseltek, úgyhogy feltételezhetjük azt, hogy az avarsághoz tartozó nők ezeket hordták). A VII. század végétől átvésznek ők is dinnyemag alakú gyöngyöt és bizonyos karkötőformákat a későavarkor női viseletéből, de sajátos díszekhez úgy látszik még ragaszkodnak ekkor is. A földrajzi és a politikai tényezők következtében előállott viszonylagos elzártságban a Keszthely-kultúra az avarok középre bizonyos dekadenciába süllyedhetett, amikor a régi formák és díszítések örökös ismétléséhez jóformán csak az ékszerek méreteinek nagyobbitását tudta hozzáadni, amikor a finom és arányos kosaras fülbevalók 12 cm átmérőjű monstrumdarabokká és a szépen tagolt római stílusűtűk 34—38 cm hosszú óriástűkké fejlődtek. Hogy ez a fejlődés, azaz a Keszthely-kultúra élete még a VIII. században is tarthatott, arra nézve az előzőekben már igyekeztünk bizonyító anyagot bemutatni.

Amíg Keszthelyen a leletek alapján úgy látszik, hogy az avar megszállás csak igen későn következett be, addig Fenékpusztán mind a Keszthely-kultúra,⁵⁵ mind az avar megszállás nyoma az eddigi rendelkezésre álló emlékeanyag alapján legkésőbb a VII. század elejéig követhető.

A koraavarkor jellegzetes préselt ezüst övveretei, amelyeket a Lipp-ásatás három sírban talált, (ugyanabból az ötvösműhelyből származhatnak, amelyek a csáberényi és a környei koraavarkori temetők néhány övének a vereteit készítette),⁵⁷ ugyanúgy a VI. század végén, vagy a VII. század legelején kerülhettek sírba, mint a II. század bazilika feltárasakor talált övveretek.⁵⁸ A griffel és indával díszített öntött bronz övveretek, amelyeket a sírok ezrei

⁴⁹ Az 1942. évi mentőásatást Nemeskéri János végezte. A 16 sír anyagát az MTM őrzí.

⁵⁰ vö. csunyi temető: *Sötér Á.*, AK 19 (1895) 88—115; sziráki temető: *Pósta B.*, AK 19 (1895) 60—86; üllői és kiskőrösi temető: *Horváth T.*, AH 19 (Bp. 1935); győri temető: *Fettich N.*, Győr története a népvándorlás korában. (Győr 1943); szentes-kajáni temető: *Korék J.*, Dolg. 19 (1943) 1—90; stb.

⁵¹ *Lipp V.*, i. m. 15, 23.

⁵² Cs. Sós Ágnes ásátása Pókaszepetken. Az adatokat szíves szóbeli közléséből tudom. — vö. *Eisner, J.*,

Devinská Nová Ves (Bratislava 1952) 389.

⁵³ Hampel III. csoport.

⁵⁴ *Alföldi A.*, *Untergang...* II. 55—56.

⁵⁵ *Ua.* *Untergang...* II. 56.

⁵⁶ *Lipp V.*, A fenéki sírmező. AK 14 (1886) 9—10, VI. t. 4—9.

⁵⁷ Feldolgozás alatt álló temetők a székesfehérvári István király—, illetve a MTM-ban. Az anyagot a feldolgozók, László Gyula és Salamon Ágnes szívessége folytán ismerem.

⁵⁸ Sági Károly feltárasa és szíves szóbeli közlése.

tettek a későavarkorból ismertté és amelyekkel általában a VII. század végétől számol a kutatás,⁵⁹ Fenékpusztáról eddig nem kerültek elő.⁶⁰

A Csák Á. ásatáskor feltárt B épületben talált éntött bronz csuklós veretek⁶¹ a IX. század emlékeanyagához tartoznak éppen úgy, mint az a temető, amelynek feltárása az erdő déli fala előtt az 1951—52 évi ásatások alkalmával elkezdődött. E temető emlékeanyagából eddig semmi olyan tárgy nem került napfényre, amelyből arra következtethetnénk, hogy a IX. századbeli temető valamilyen összefüggésben lett volna azzal a lakossággal, amelynek hagyatékát a VII. század elejéig tartó temetkezésekből megismertük. Feltehetőleg új települőkkel állunk tehát szemben.

Mi okozta a település folytonosságának a leletanyagban mutatkozó kb. 200 éves megszakadását, a

lakosság elpusztulása vagy elmenekülése az avar betöréskor, vagy valami más körülmény, arra nézve csak feltevésekre vagyunk utalva. Mindenesetre figyelemre méltó az a jelenség, hogy a helyi lakosság nyomának eltűnésével egyidejűleg a megszállóknak is nyoma vész Fenékpusztá területén.

A végső következtetések levonásától az egész Keszthely-kultúra kérdésében még messze vagyunk, mert a rendelkezésünkre álló hiteles ásatási anyag még mindig elenyészően csekély. További rendszeres ásatások és topográfiai kutatások kell, hogy megadják azt az alapot, amelyre ennek az írott forrásokban annyira szegény korszaknak történeti összefoglalása felépülhet és ezzel a koraközépkor egyik sokat vitatott problémája megnyugtató megoldást nyerhet.

L. Kovrig Ilona

REMARKS ON THE QUESTION OF THE KESZTHELY CULTURE

Extract

For over sixty years the Keszthely culture has been a frequently mentioned concept in the Hungarian and foreign archaeological literature dealing with the Early Middle Ages.

This name arose from the end of the last century on the basis of the great cemeteries at Keszthely and in its vicinity unearthed and published by V. Lipp, and it has been used in general for the finds described by J. Hampel in his summarizing work as the second group. But as a matter of fact the outlines of the Keszthely culture or Keszthely group have ever remained vague and the opinions have not been uniform in respect of the fact whether this conception refers to the whole material found in the vicinity of Keszthely or whether it only applies to the cast bronze belt mounts ornamented with griffin and tendril patterns. In the course of time as many opinions were formed relating to the determination of the date and ethnics of the finds as there were experts dealing with this question.

This problem was elucidated to a certain degree when A. Alföldi connected the Keszthely culture with the Avars on the basis of properly justified conclusions. On further developing the question he regarded the Keszthely culture as relics of the Asiatic Avars, while the finds containing pressed mounts and dated by the Byzantine coins, as those of the Kutrigurs (Hampel group 3); these were formerly considered to be the relics of the Avars. Both groups were regarded by A. Alföldi to be contemporary.

Though recently because of the aforementioned contradictions the designation Keszthely culture occurs rarely in archaeological literature, it is still used by the experts, frequently giving the impression that the peoples living here in the 7th—9th centuries developed together a kind of uniform culture which would be reflected consistently by the finds.

Though it seemed reasonable to use the name of the Keszthely culture at the end of the last century and still at the beginning of this one, on the basis of the enormous material coming to light in the vicinity of Keszthely, it has lost its value in the archaeological investigations of today. The cemeteries in the vicinity of Keszthely, though the number of the unearthed graves amounts to more than 6000, cannot be regarded as first rate source of material neither relating to the Avars themselves nor to other peoples of the Early Middle

Ages or for the elucidation of their relations to one another, thus for the solution of the Avar-Slav question (I indicate by the Avars, in the present case, all the tribes of the mounted herdsmen which dominated the district of the Middle-Danube from the last third of the sixth to the ninth centuries, irrespective of the fact whether they came from Asia, South-Russia, the region of the Kama, or from somewhere else, and at which date.) Namely, the excavations were not carried out scientifically, the observations were incomplete and the finds were not kept separately according to the graves, but they were published mixed and so placed in the museum. The anthropological material is in the same condition.

Consequently there is not much reason that the above mentioned cemeteries should give their name to an Avar period, or a phase of that period, or to the Avar tribe with the griffin and tendril ornamented mounted belt.

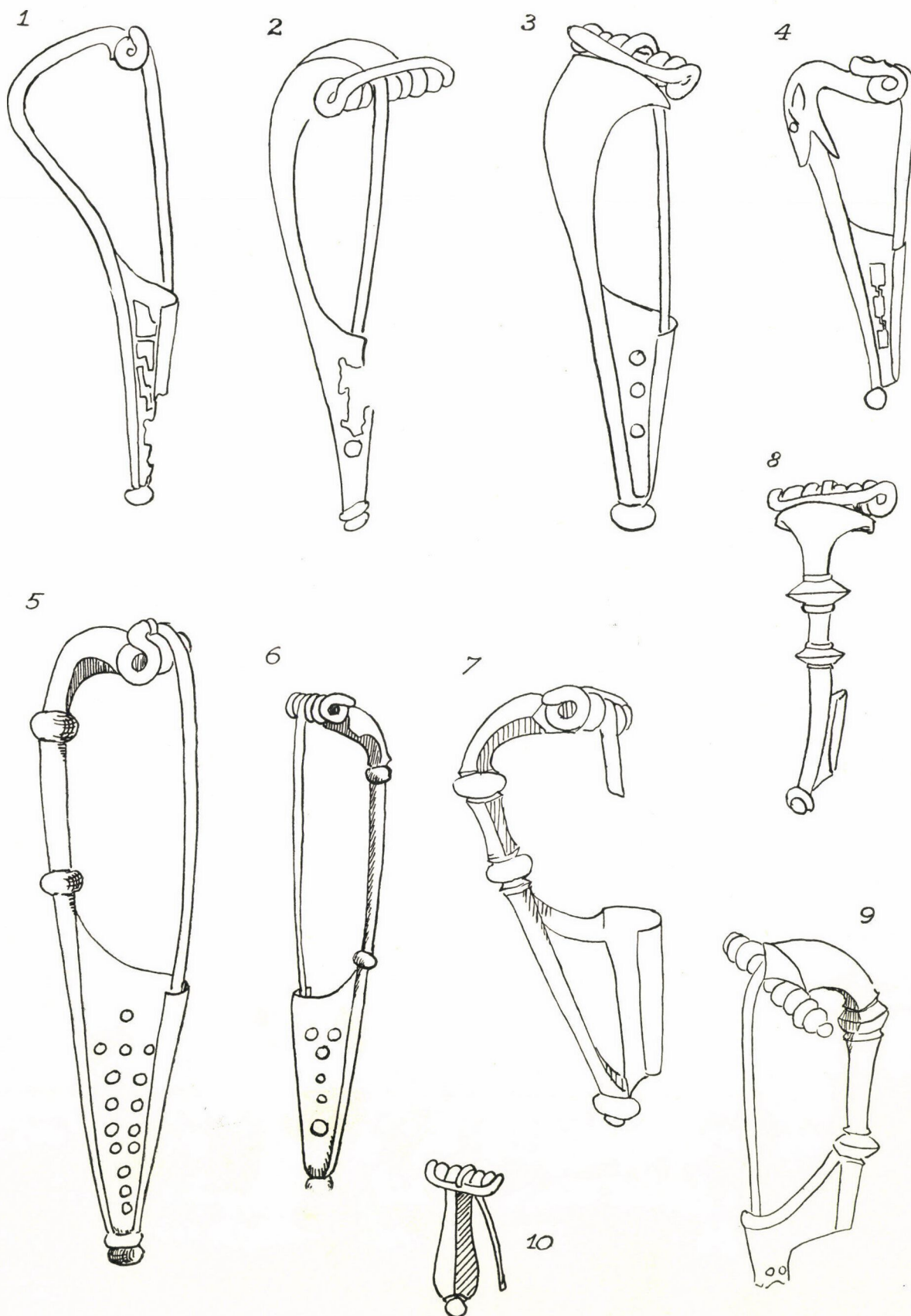
Today we are acquainted from more than one thousand sites in the district of the Middle-Danube with relics of the Early Middle Ages of which the cemeteries in question are only significant and rich representatives, but not the richest and the most characteristic ones. On the basis of the results of the systematical excavations of the last years, the new methods introduced into the evaluation of the material, the new critical working up of the data of the written sources there is coming into being a modified view in the question of the character and society of the Avar state and its relative chronology and ethnic, which perhaps will take us nearer to the solution of the problems than the attempts in the past. Undoubtedly the number of the problems has increased in the course of the new explorations. Besides the aforementioned two groups: that of the "pressed" finds and that of the "griffin-tendril ornamented" ones there appear more clearly outlined other groups as well. It becomes more and more probable that we may consider the group of the griffin and tendril ornamented belt mounts as a later invasion of the wave of people. Besides the finds and the differences of the burial rites, of the habits of wearing and of weapons, etc. it can be proved by the stratigraphical data too that the groups are not contemporary. In the elucidation of the general chronological questions the examination of the relative chronology of the cemeteries and of the sociographical evaluation present a great help. Naturally, these are all but small results in comparison to the great

⁵⁹ vö. Marosi A. — Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. AH 18 (Bp. 1936) 94—98; Csallányi D., FA 1—2 (1939) 150—153; Ua. Arch. Ért. 1943, 169—170; László Gy., i. m. 179—185.

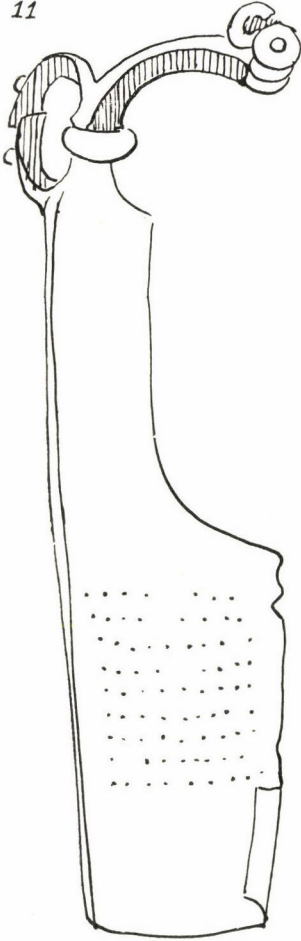
⁶⁰ Már Lipp Vilmosnak is feltűnt, hogy a dinnyemag

alakú gyöngyök — amelyek, mint az előzőekben már rámutattunk, a késő avarkorban, a griffes-indás veretek használatának idején jelentek meg a nő viseletben — Fenékpusztán nem kerültek elő [i. m. 16].

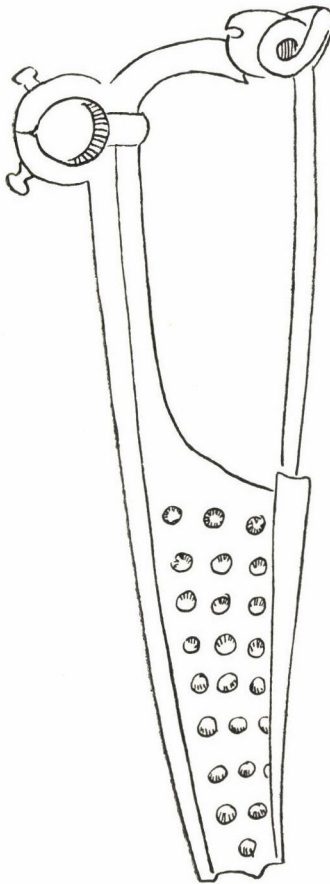
⁶¹ Kuzsinszky B., i. m. 70. kép.

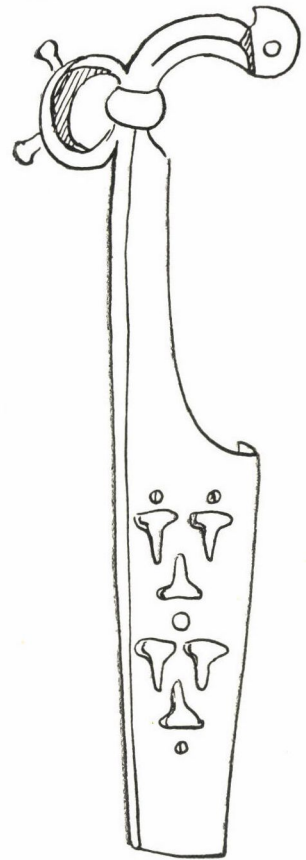
11

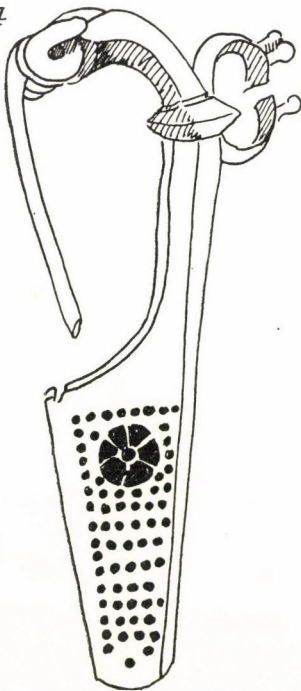
12

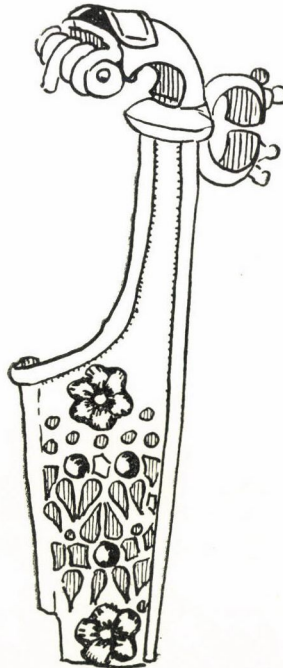
13

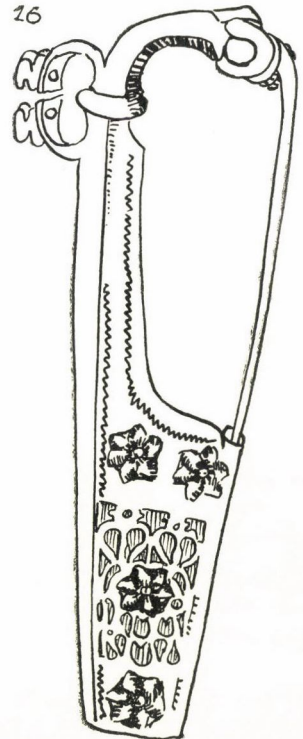
14

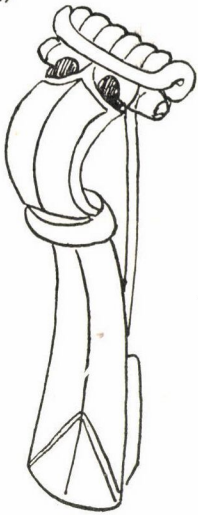
15

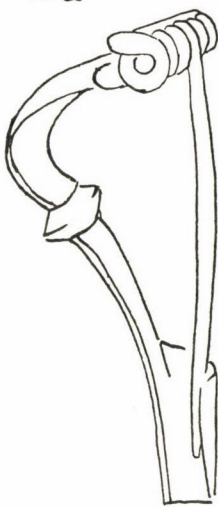
16

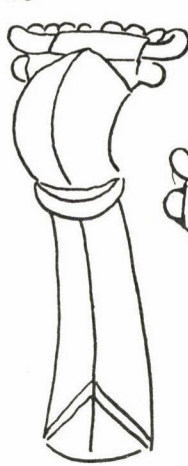
17

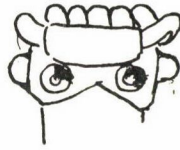
17a

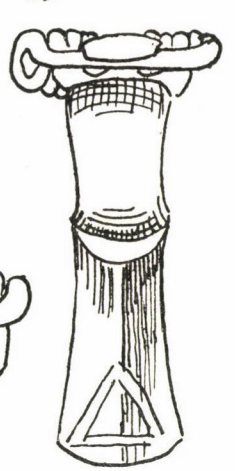
18

18a

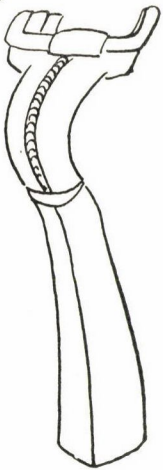
19

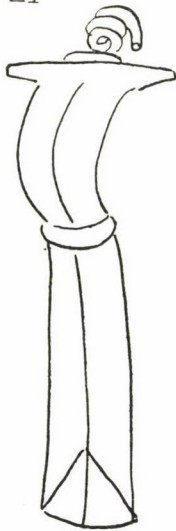
19a

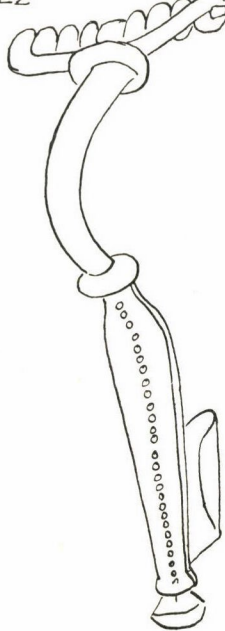
20

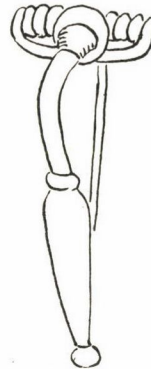
21

22

23

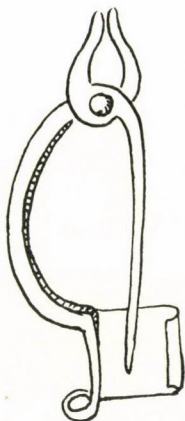
24

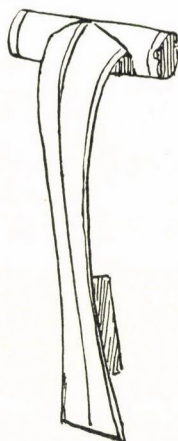
24a

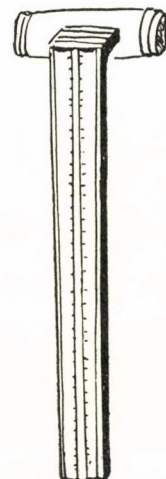
25

26

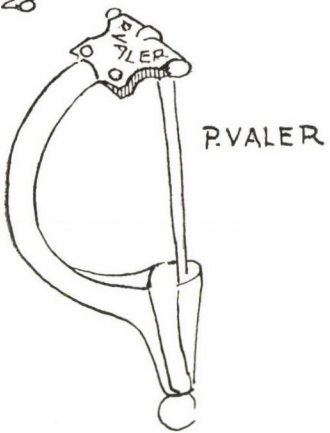
27

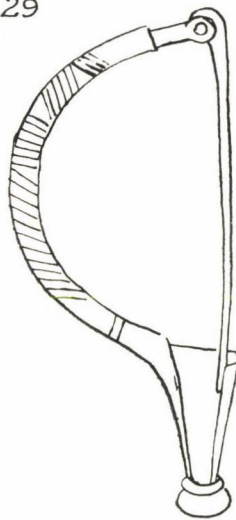
27a

28

29

29a

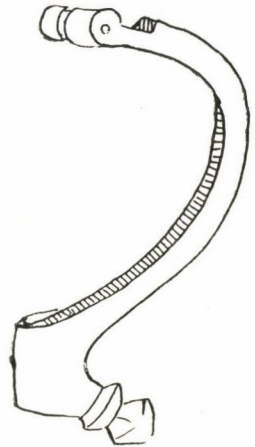
C. CARINVS

30

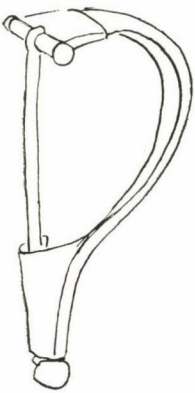

MARVLVS

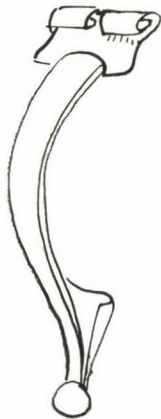
31

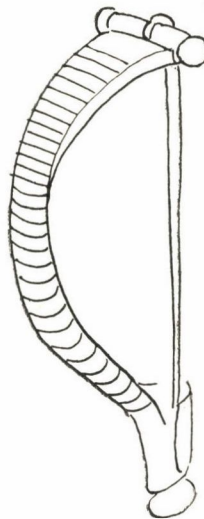
32

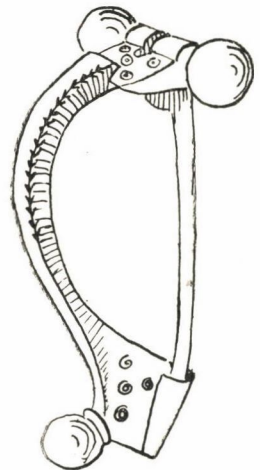
33

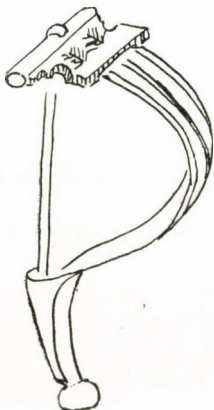
34

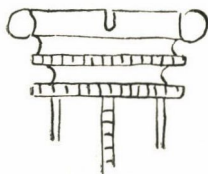
35

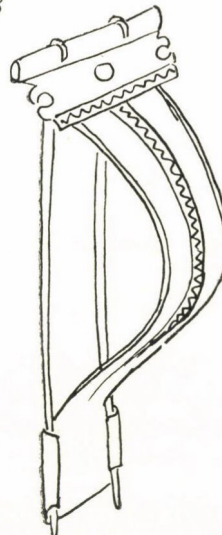
36

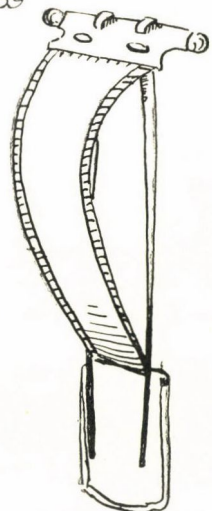
37

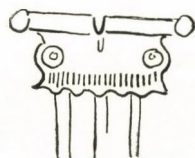
38

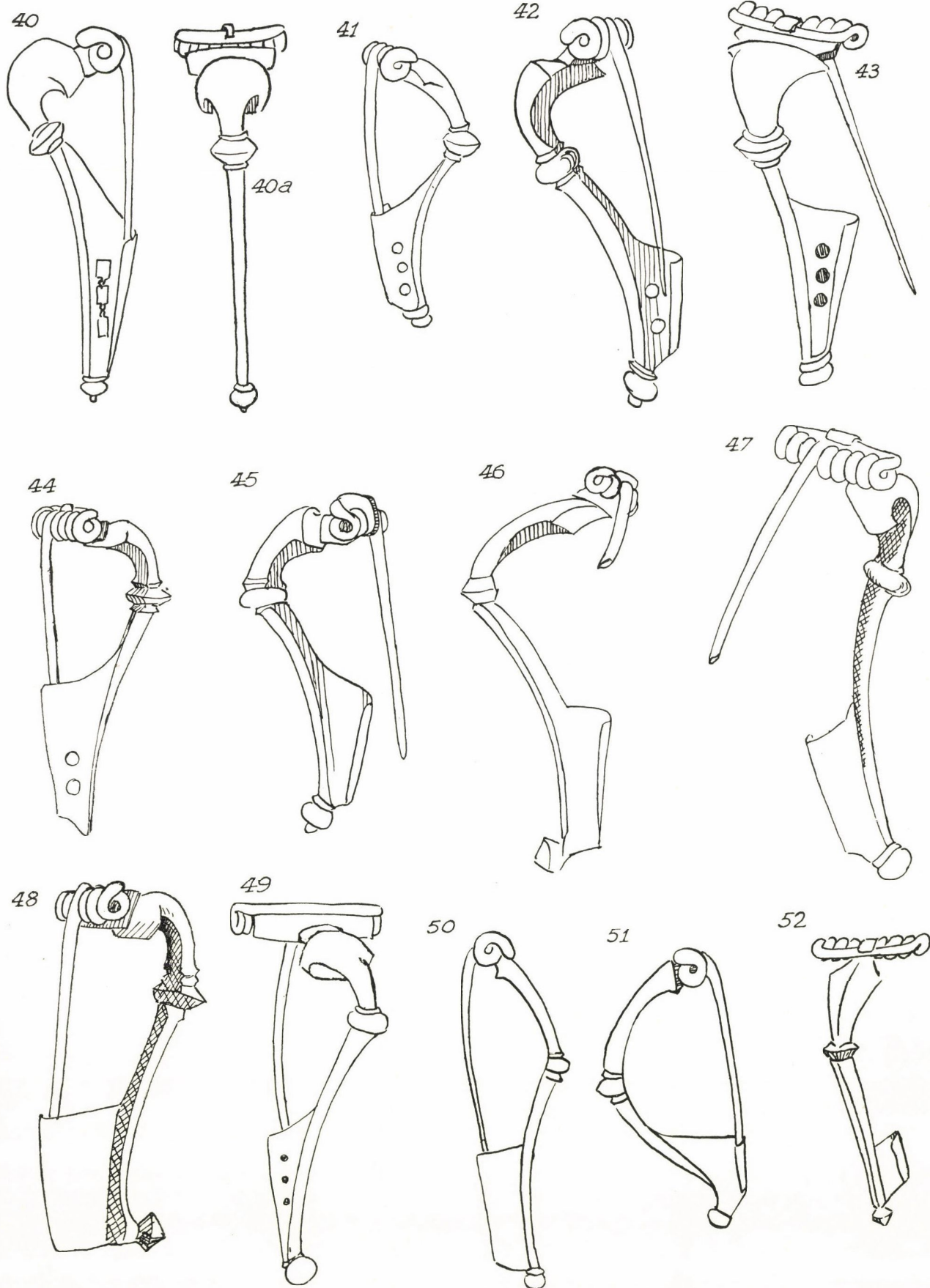

39

36a

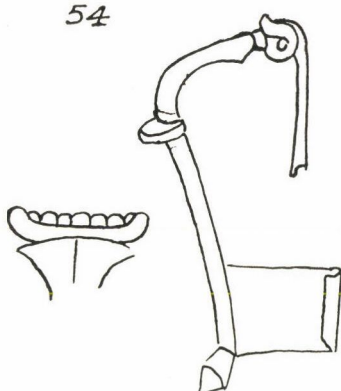

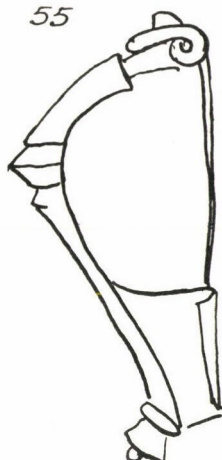
53

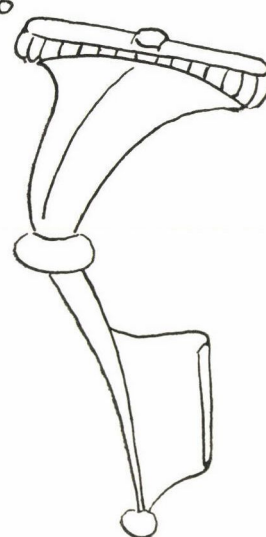
54

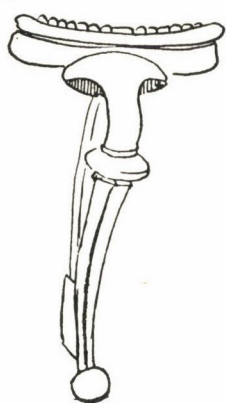
55

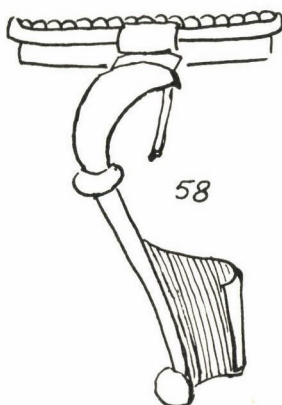
56

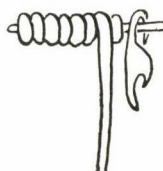
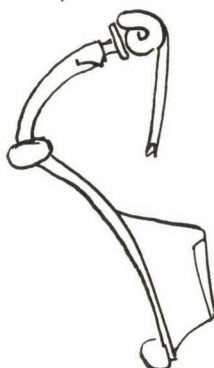
57

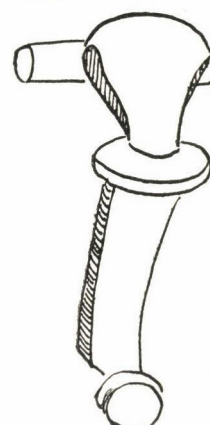
58/a

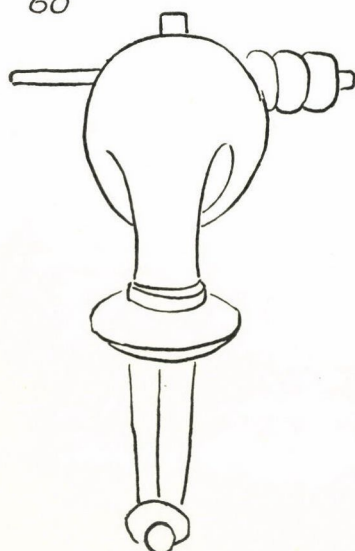
58

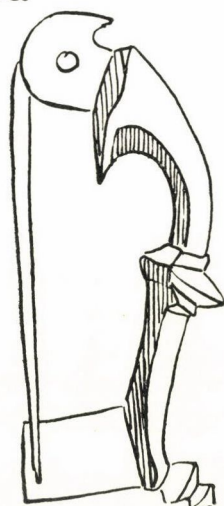
59

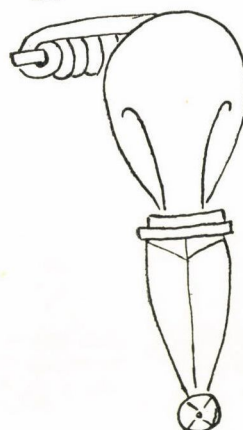
60

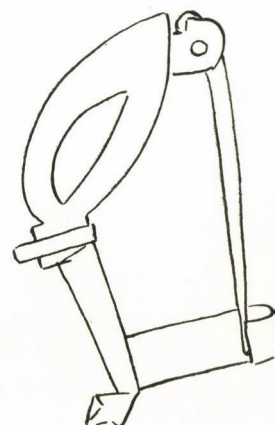
60a

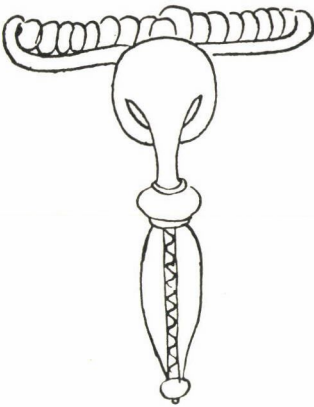
61

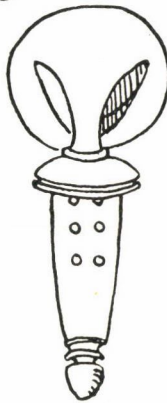
61a

62

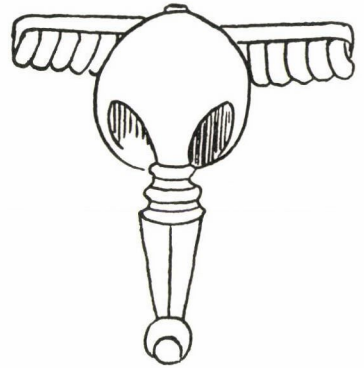
63

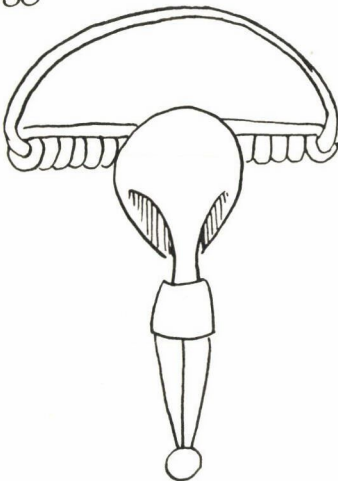
64

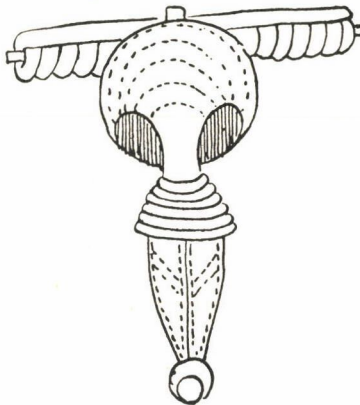
65

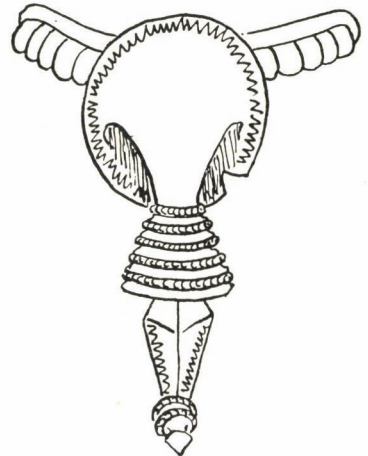
66

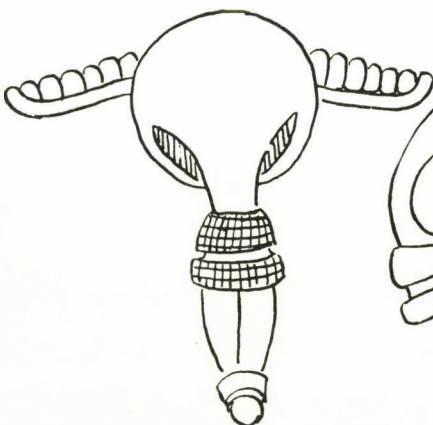
67

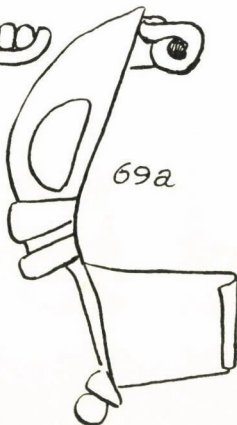
68

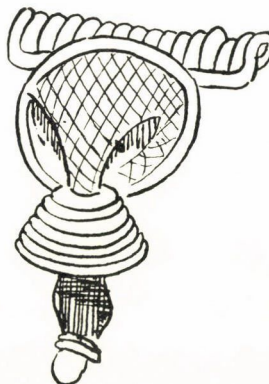
69

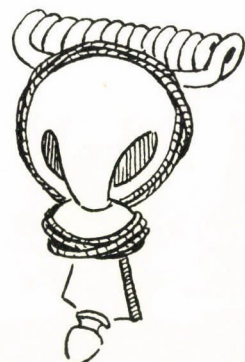
69a

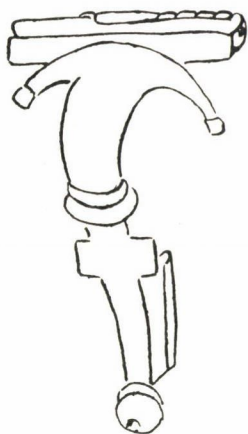
70

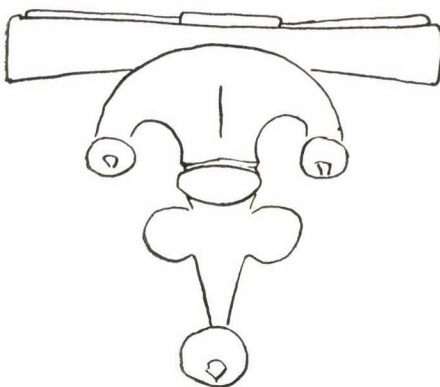
71

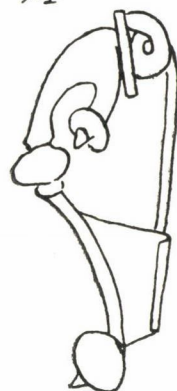
72

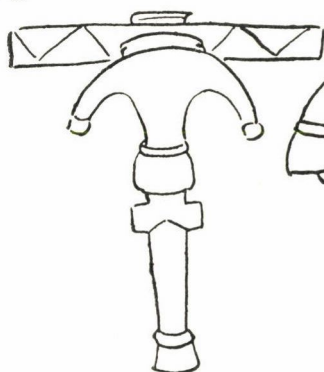
73

74

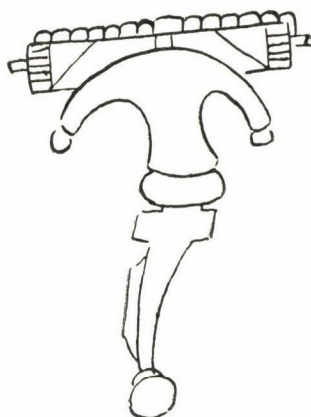
75

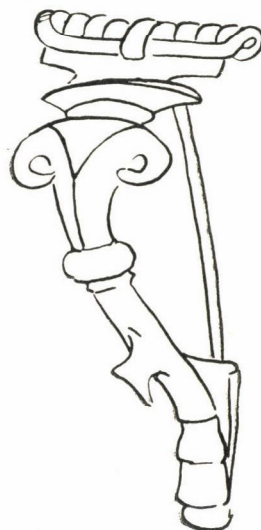
75a

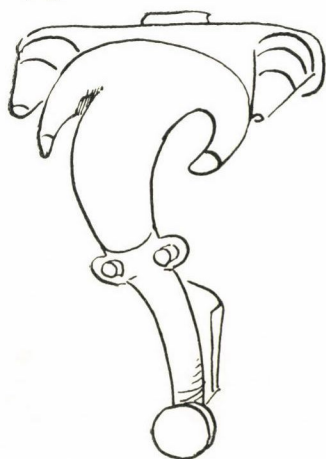
76

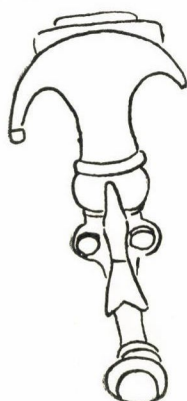
77

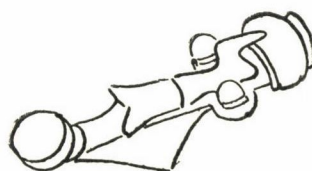
78

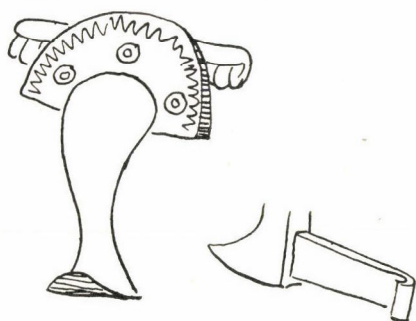
79

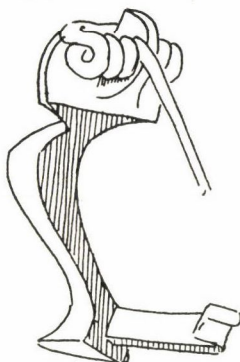
79a

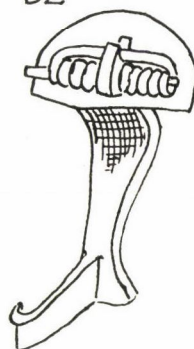
80

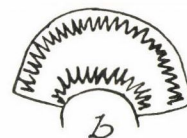
81

82

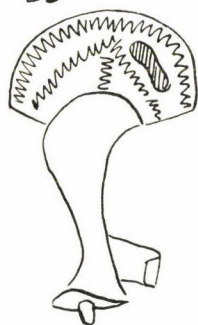

a

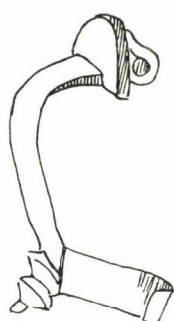

b

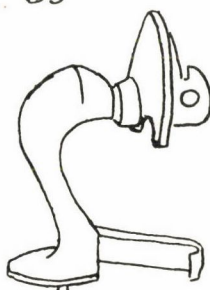
83

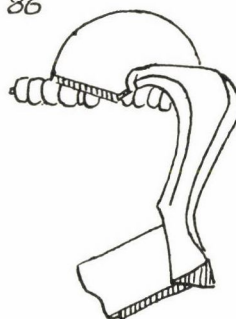
84

85

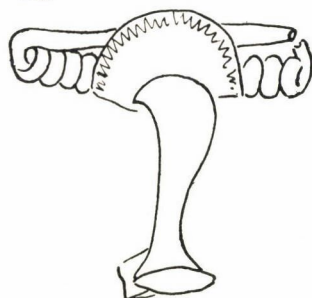
86

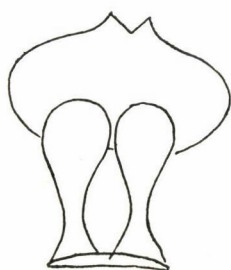
87

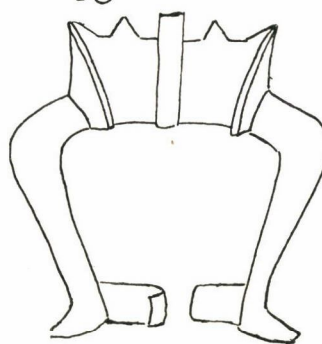
88

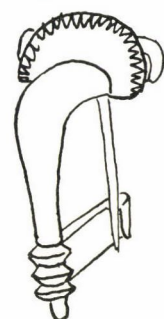
89

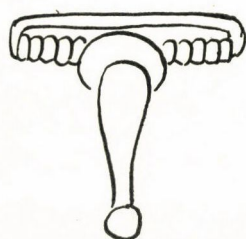
90

91

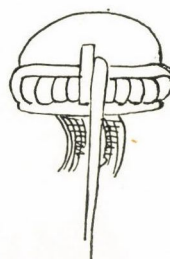
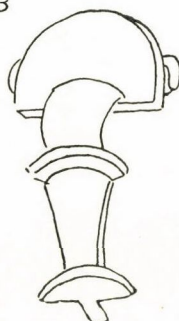
92

92a

93

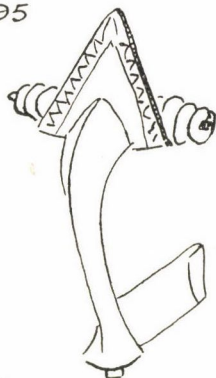

93a

94

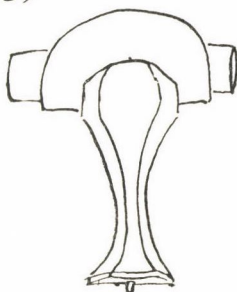
95

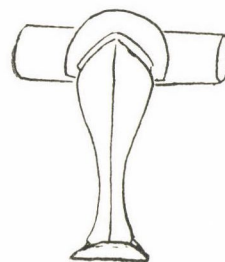
96

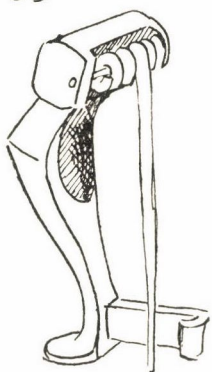
97

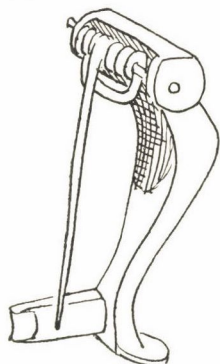
98

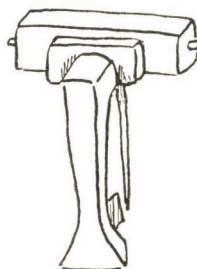
99

100

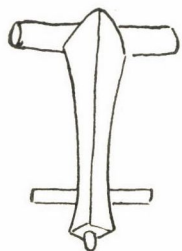
101

102

103

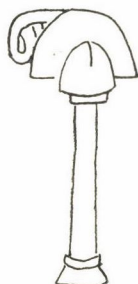
a

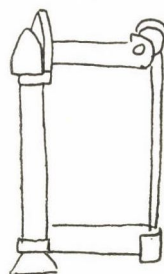
b

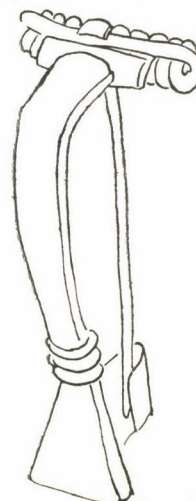
104

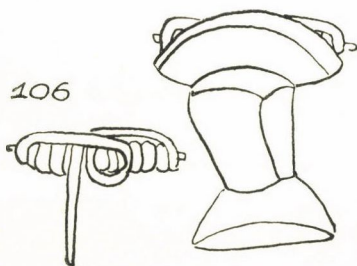
104a

105

106

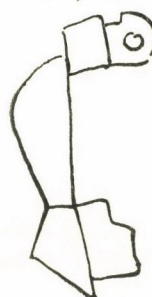
106a

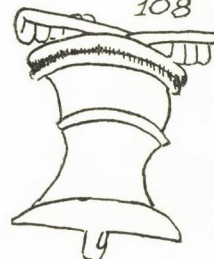
107

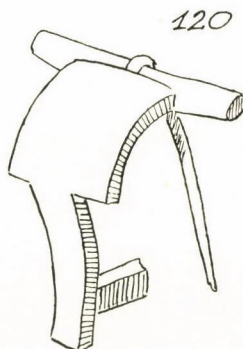
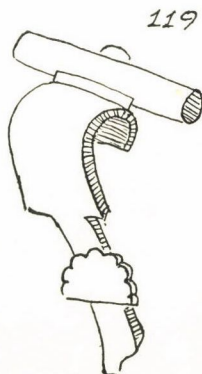
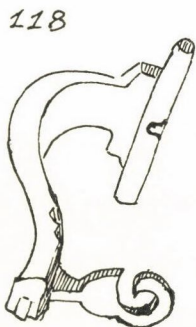
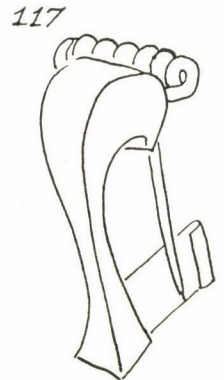
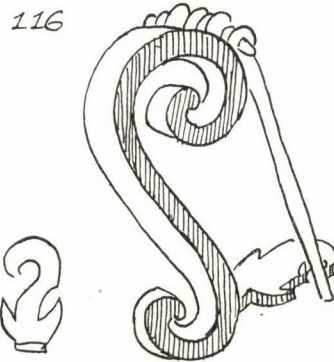
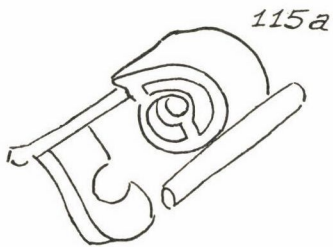
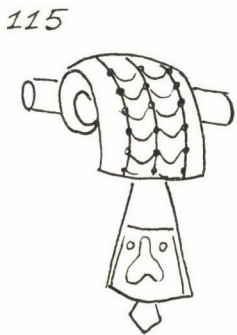
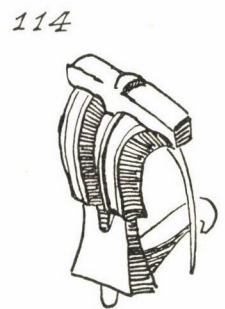
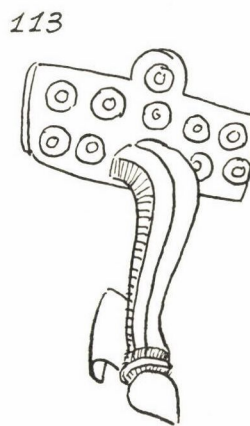
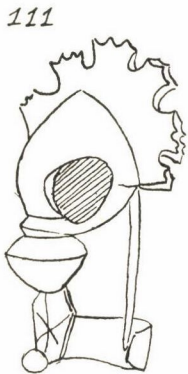
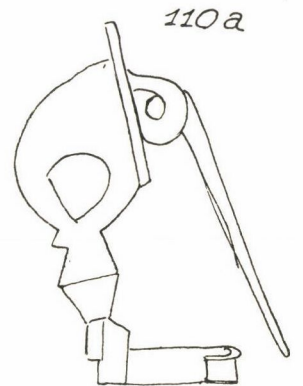
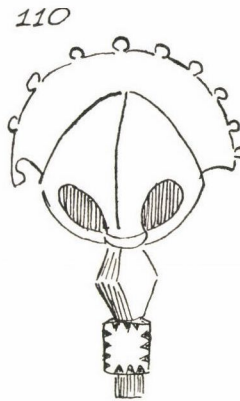
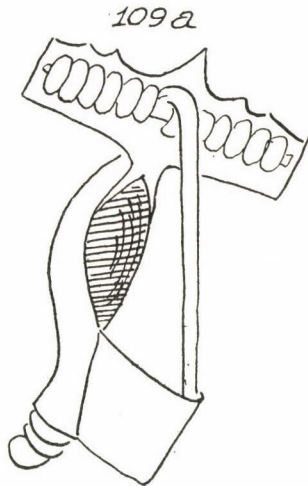
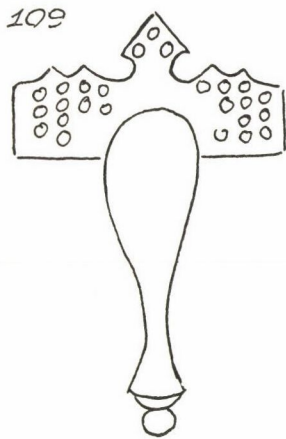

107a

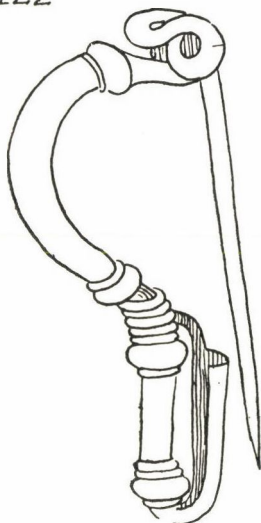

108

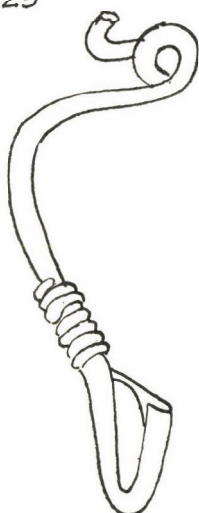

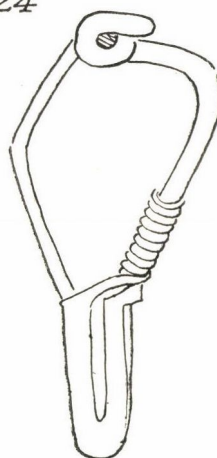
122

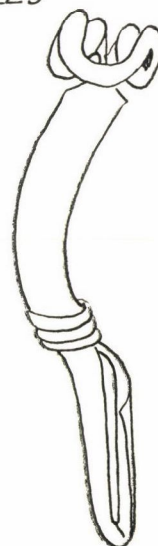
123

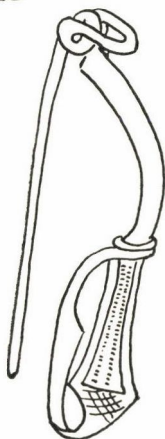
124

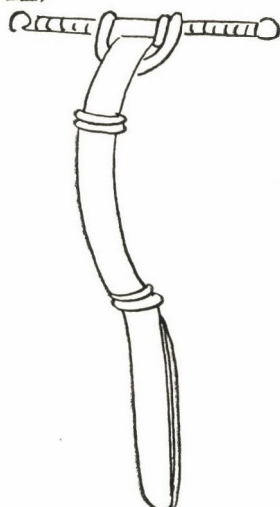
125

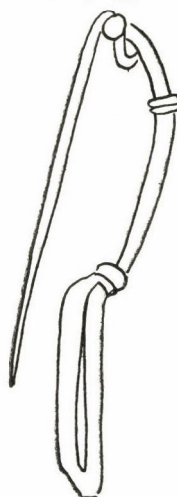
126

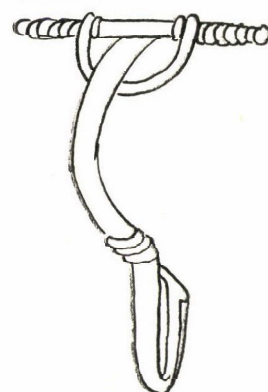
127

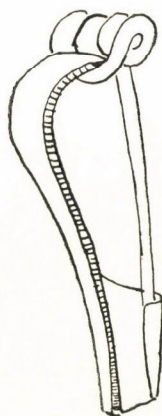
127 a

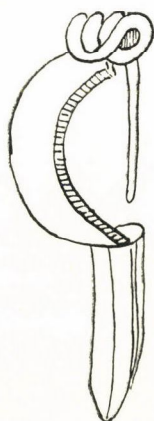
128

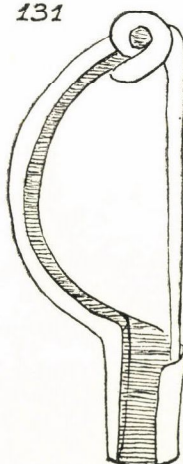
129

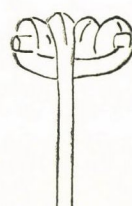
130

131

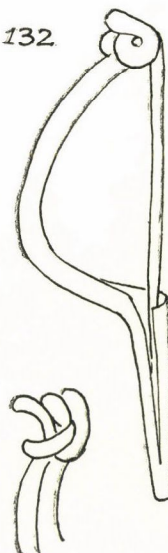

131 a

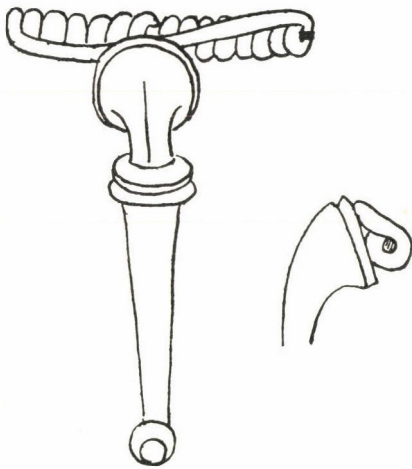

131 b

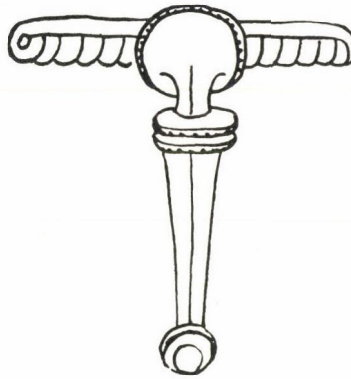
132

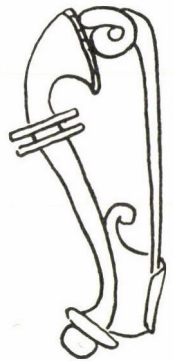
133

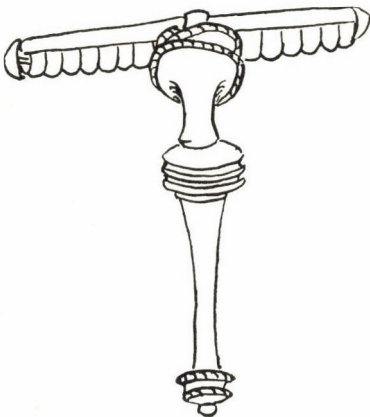
134

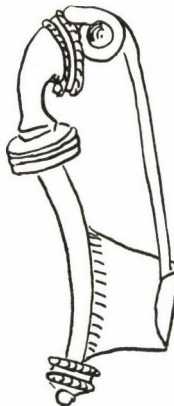
134a

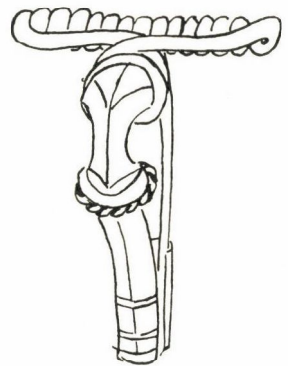
135

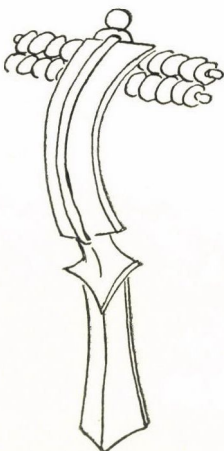
135a

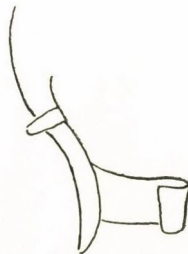
136

137

138

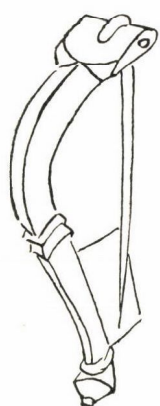

139

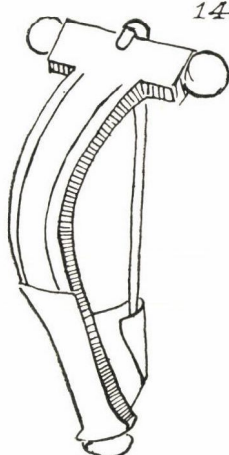
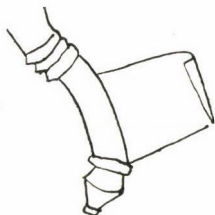

140

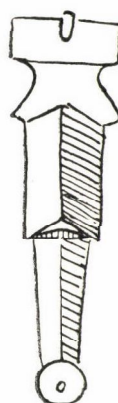

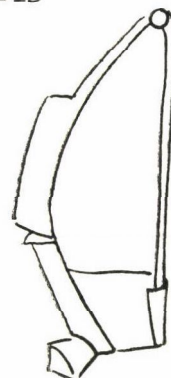
141

142

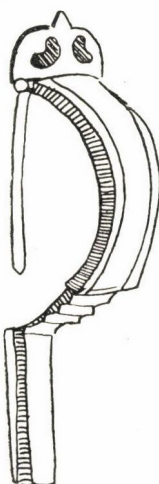
143

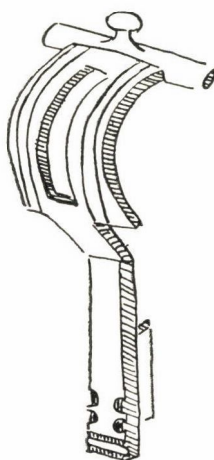
144

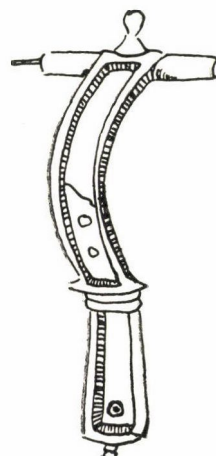
145

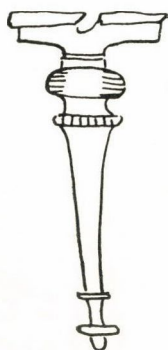
146

147

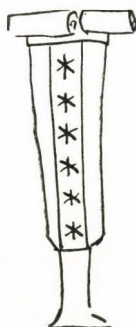
148

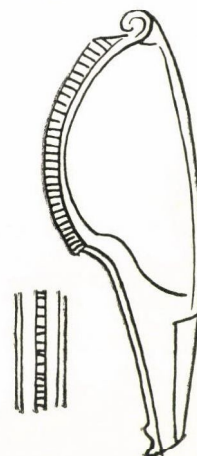
149

150

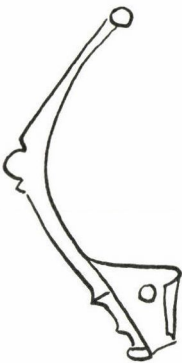
151

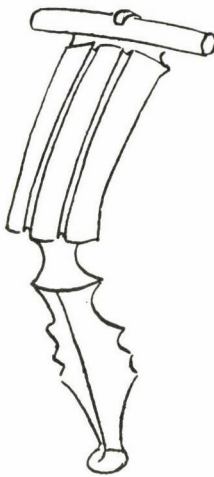
152

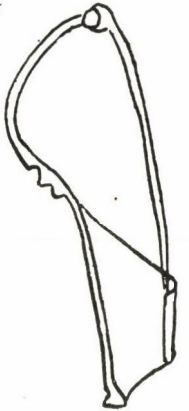
152 a

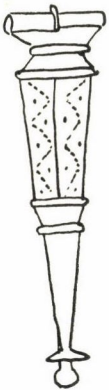
153

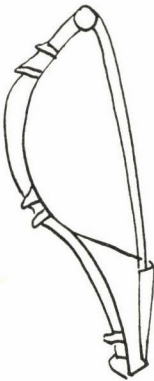
154

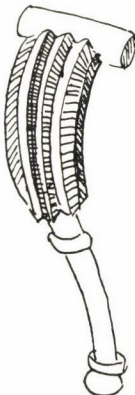
155

155 a

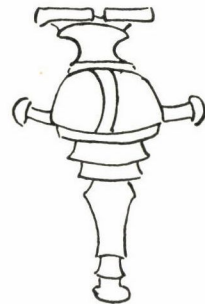
156

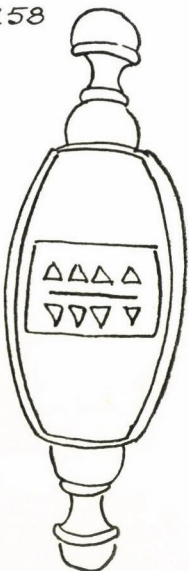
156 a

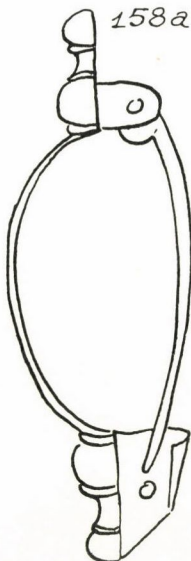
157

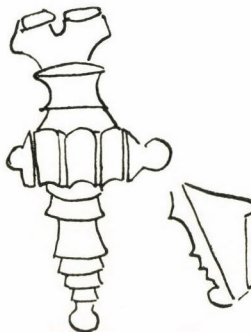
158

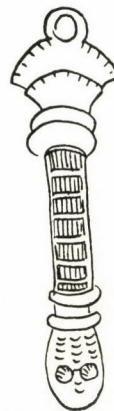
158 a

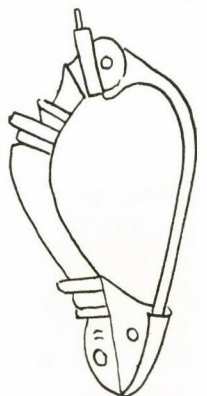
159

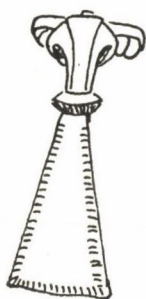
160

160 a

161

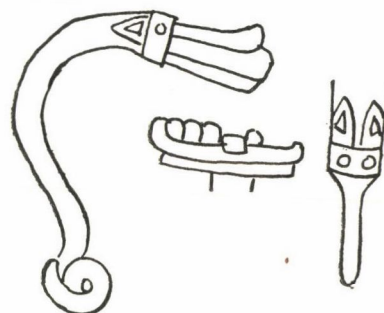
162

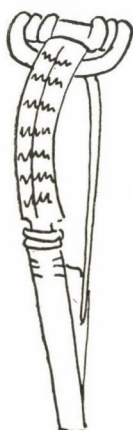
162 a

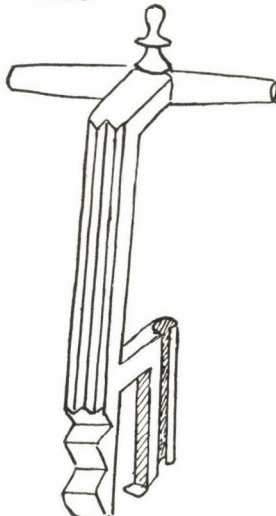
163

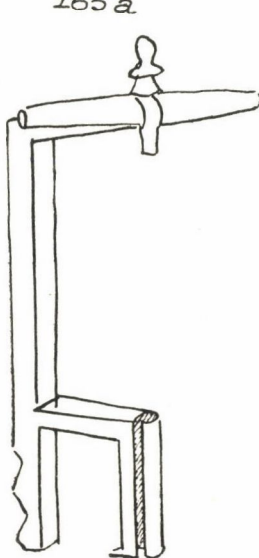
164

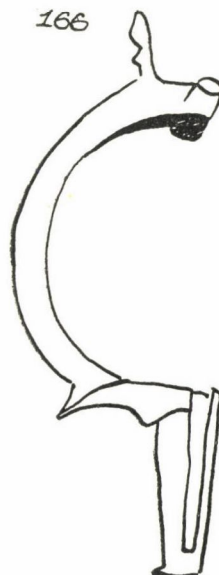
165

165 a

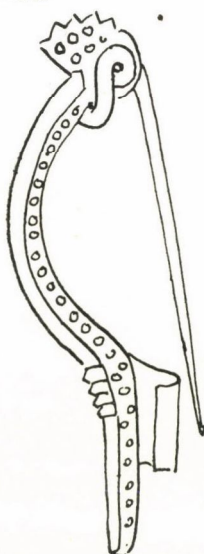
166

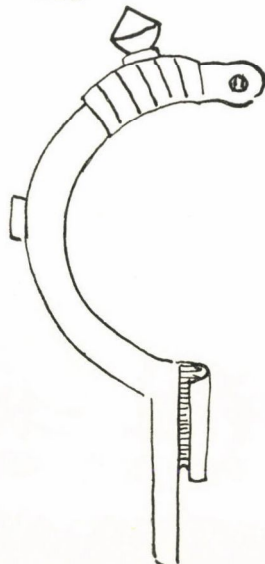
167

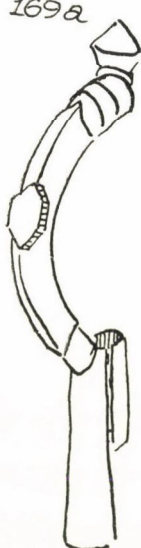
168

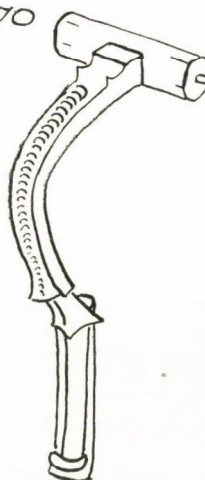
169

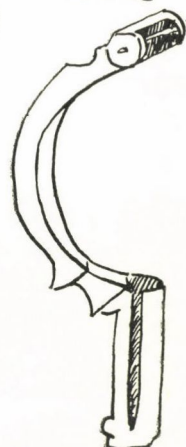
169 a

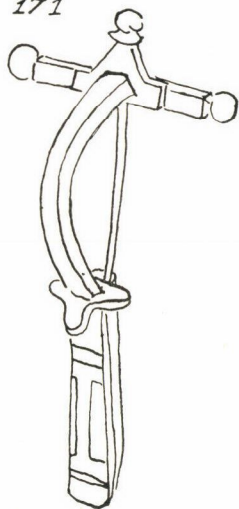
170

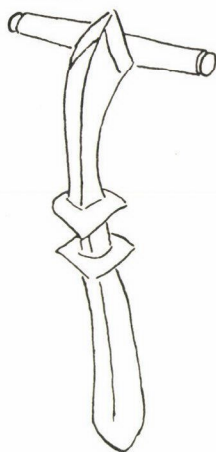
170 a

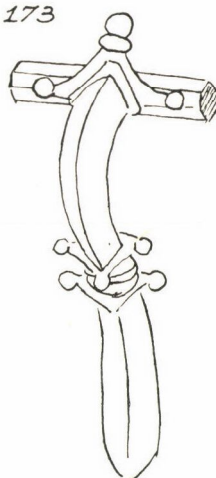
171

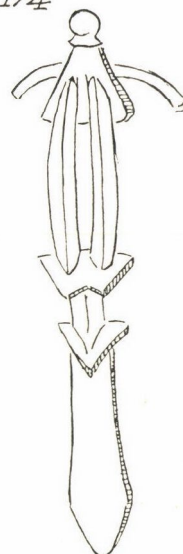
172

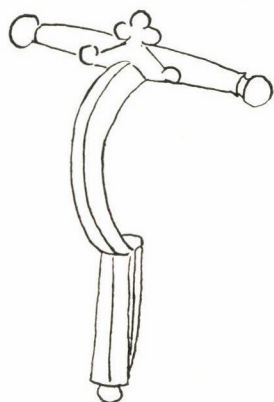
173

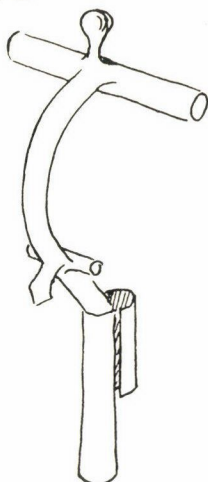
174

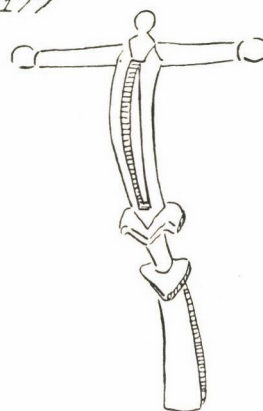
175

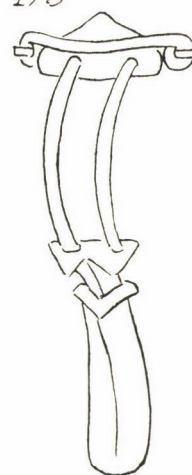
176

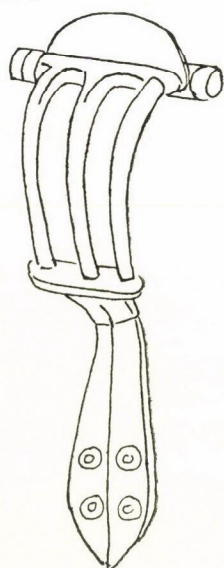
177

178

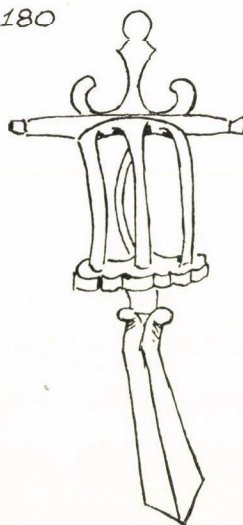
179

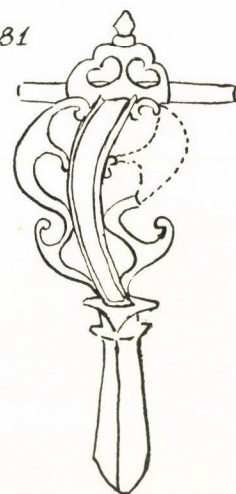
179 a

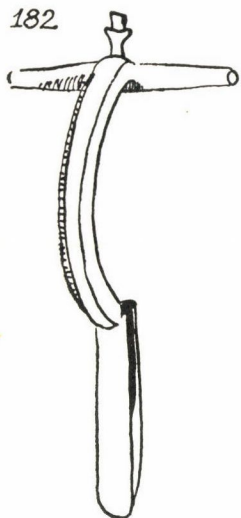
180

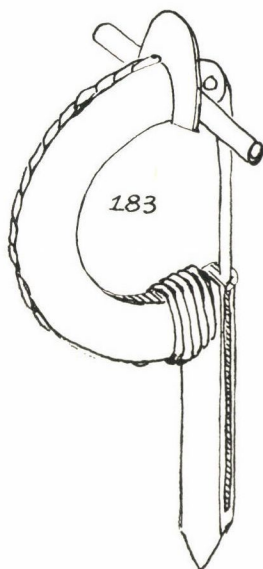
181

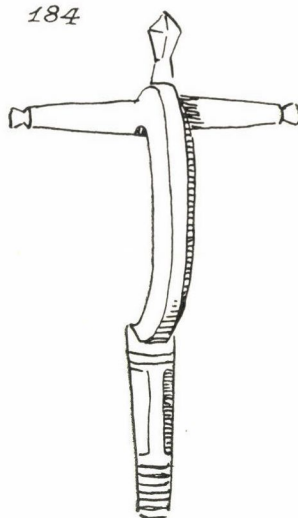
182

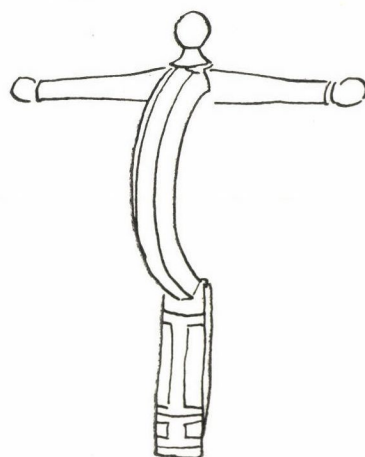
183

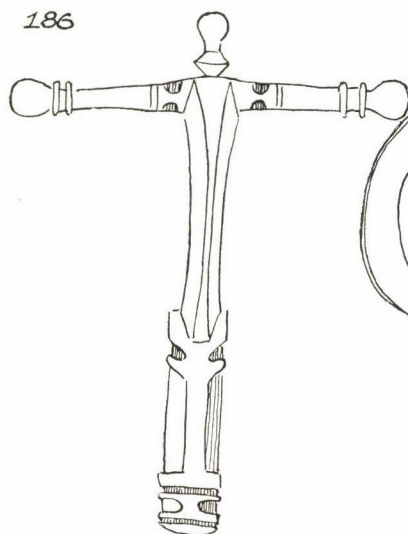
184

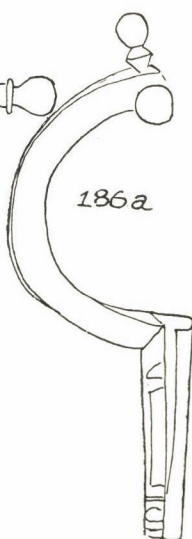
185

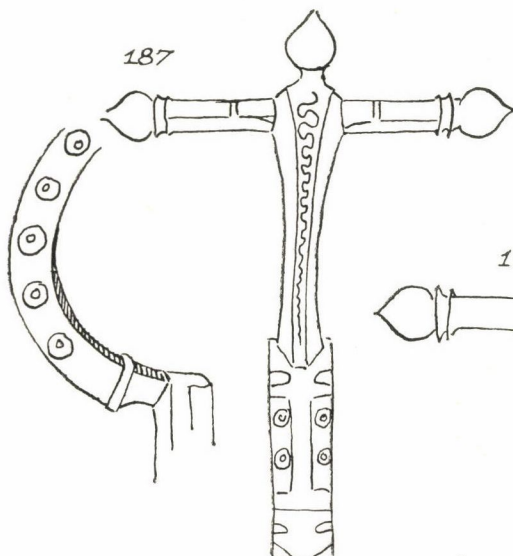
186

186a

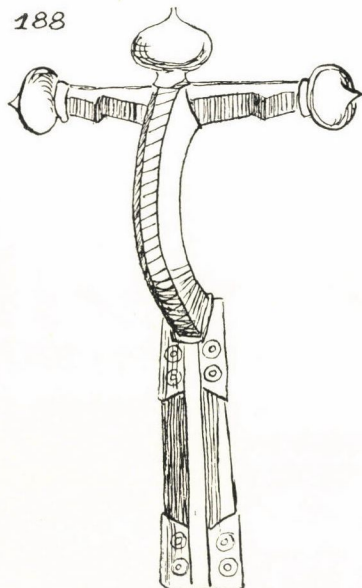
187

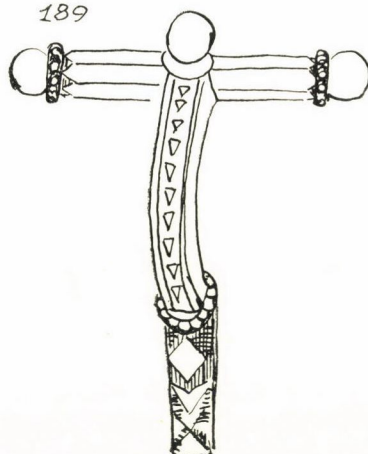
187a

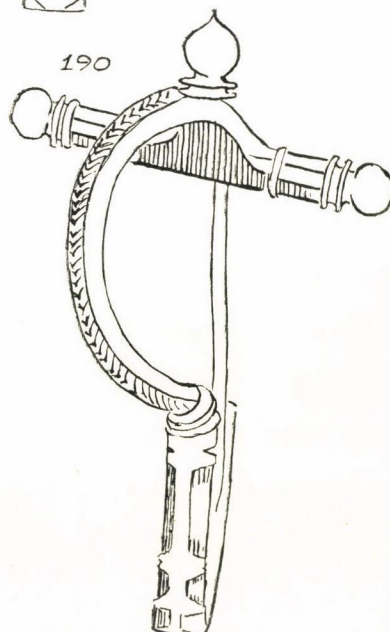
188

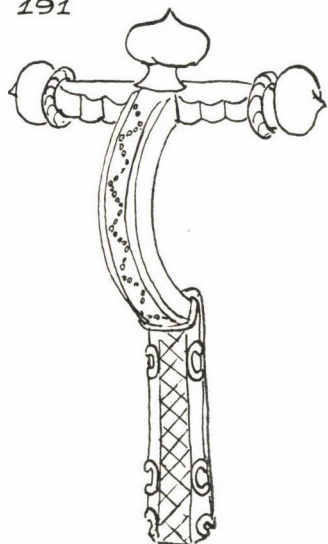
189

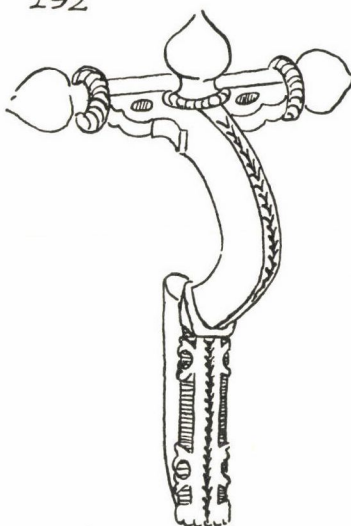
190

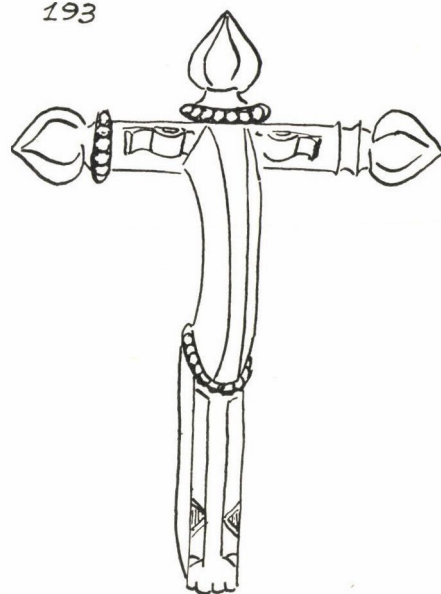
191

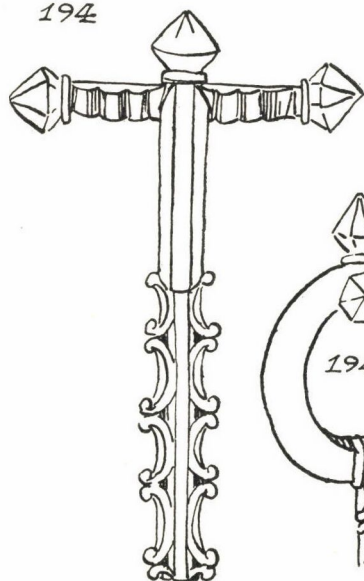
192

193

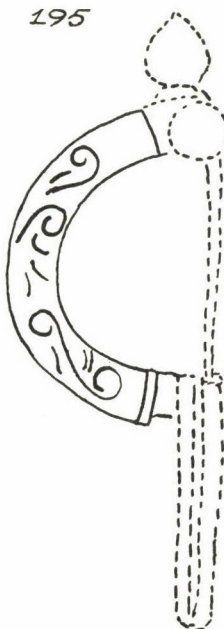
194

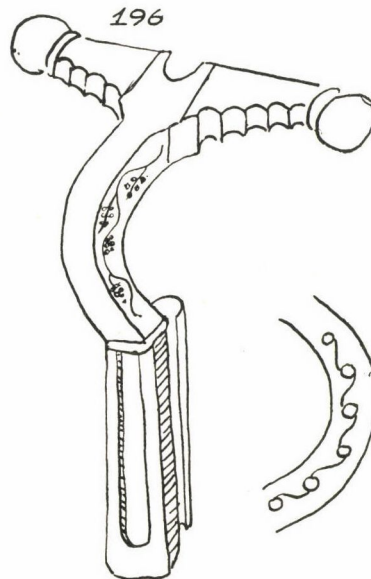
194a

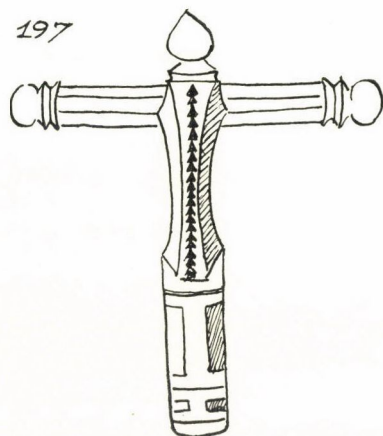
195

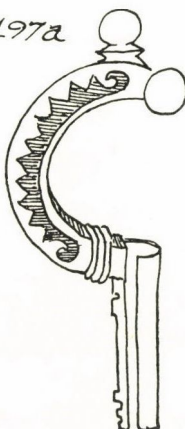
196

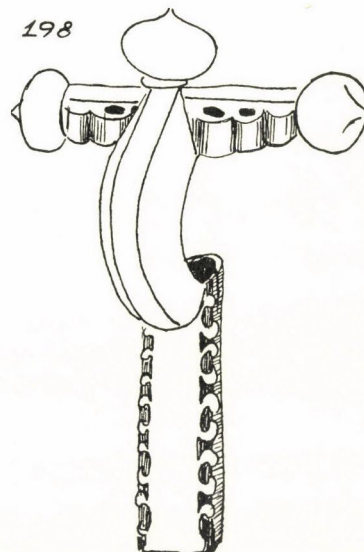
197

197a

198

tasks of the investigation of the Early Middle Ages, but at any rate they are attempts to make the approach to the solution of the problems easier than it is at present.

These investigations are not promoted by using such inconsistently applied summarizing names in archaeological literature as "Keszthely culture" instead of a more precise elaboration of the details.

Besides all these the use of the name of the Keszthely culture is also misleading, because it deprives another group of this name, which has all rights to claim it. The chief site of these finds is the vicinity of Keszthely, where they occur in closed groups which fact provides every right for research to reckon with them as the relics of the same people. We refer here to a group of finds which is also long known in archaeological literature; to one of the groups of Lipp's finds of which characteristics appear mostly in the female grave-goods, i. e. the ear-rings with "basket-shaped" ornaments, stilus-pins, bracelets with snake's heads, and brooches with discs.

As already mentioned, there are much more reliable and more useful finds at our disposal than those of Keszthely, for the examination of the questions connected with the Avars as well as of that of the Slavs appearing in the Avar period. In connection with the finds of the great cemeteries excavated in the area at the west end of the Lake Balaton these are not at all the most important questions but those which can be solved only with the help of the material found in the vicinity of Keszthely. The problems arising here are focussed first of all on the pre-Avar population of Pannonia, and on the common life of the Romanized earlier inhabitants with the peoples arriving here in several waves and staying here for a longer or shorter duration in the Migration Period. The uniform finds indicate that on the area in question extending over a 40 km radius circle, sheltered by the moor and by the Lake Balaton a small fragment of a people of uniform material culture was crowded together, the bearer of the Keszthely culture, used in the right sense (Fig. 1).

Though we owe very much to the initiative of A. Alföldi, we are still far from having an approximately clear picture of the group of finds which may rightly be called Keszthely culture.

In order to elucidate these questions explorations were started on this area only from 1948; in 1948 at Alsópáhok, in 1951 and 1957 at Keszthely smaller authenticating excavations were carried out, while in 1951 and 1952 at Fenékpusztá excavations were carried out on a larger scale.

The short explorations of the last years yielded chiefly data to the chronological questions, as at last we possessed authentic grave complexes.

In possession of these new finds, of the observations of the excavations and with the help of some data of Lipp's works, neglected so far, as well as by examining together all the finds that came to light hitherto, the picture drawn up to now by the investigation, in respect to the relation of the Keszthely culture and the Avars, gains perhaps a different light to a certain extent especially as regards the Keszthely cemetery. One of Lipp's important data is that he separated regions from one another on the general plan of the Keszthely cemetery; five such areas were distinguished of which phenomena or finds differed essentially according to his observations.

He found the small ear-rings with "basket-shaped" ornaments in the north-western corner of region I on the uncovered territory. There were no finds in the graves of region II. In the north part of region III was the "cemetery of the rich" and in the south part occurred the most ungraves and numerous disturbed graves. In region IV mingled graves of rich and poor were found containing ear-rings with "basket-shaped" ornaments of medium size, while region V, the south part of the explored territory is the exclusive site of the "largest ear-rings with basket-shaped ornaments and huge pins" (Pl. XXVIII). Comparing the description of Lipp's regions and the finds and site of the scientific excavations

in 1951 and 1957, the chronological sequence of the establishment of the cemetery within the town of Keszthely appears in great outlines before us.

In 1951 and 1957 the excavations were taking place in the "Sörkert" marked also on Lipp's map, north of Lipp's excavations. As a result of these two excavations 59 graves came to light. In the graves occurred little silver ear-rings with "basket-shaped" ornaments, bracelets with snake's heads, many-coloured beads with "eyes-imitating" patterns, Byzantine buckle, and silver inlaid iron mounts (tauschert).

In region V of Lipp's excavation characteristic finds were the large sized bronze ear-rings with "basket-shaped" ornaments and the huge pins. On the basis of the results of the excavations in 1948 at Alsópáhok (Fig. 2; Pl. XXIX., figs. 1—7) we can relatively date these large sized bronze ear-rings. At both sites they were together with melon-seed-shaped beads, a typical form of beads of the late Avar period. The cemeteries of the Avar period unearthed so far prove unanimously that this type of beads were worn by the women when the men using the belts with griffin and tendril ornamented mounts began to be buried in the Hungarian cemeteries of the Avar period. In no case were there found melon-seed-shaped beads in the female graves of the early Avar period. Thus the population of the Keszthely culture could have still be buried in the cemetery at Keszthely at the same time when the Avars began to use the eastern part of the cemetery, in the north part of Lipp's region III.

Thus the use of the cemetery commenced from the north and extended towards the south and the burying of the local population was still taking place when the Avars began to use the eastern part of the cemetery. We have no reliable evidence to prove in which part of the cemetery the lock-rings came to light.

From Fenékpusztá at the beginning of the Avar period all traces of the Romanized population disappeared, but in the cemetery within the town of Keszthely the finds of the Keszthely culture, as already mentioned, may be presumed even in the 8th century. On the basis of the position within the cemetery of the Avar burials and those of the Keszthely culture we can still reckon with a certain isolation of the Romanized population. This is also supported by the fact that they had opportunity to carry on their old applied art. The Avars neither adopted nor further developed the Keszthely culture. Should it have been the case, the influence of the Avar goldsmith's craft would have been visible in the group of finds in question. It can hardly be imagined that a goldsmith's craft, which was able to carry out noteworthy achievements in respect of art and technique, would have taken over products of applied art in slavish imitation, without trying to enforce to a great extent the traditions of its own art and workshop. Anyway on the characteristic objects of the Keszthely culture the traces of this significant Avar metal working do not appear.

In the comparative isolation arisen in consequence of the geographical and political factors the Keszthely culture may have somewhat declined by the middle of the Avar period, when it could add to the everlasting repetition of the old forms and decorations, practically only the enlargement of the jewels, when the fine and well-proportioned ear-rings with "basket-shaped" ornaments became monstrous specimens, 12 cm in diameter, and the beautifully divided Roman stilus pins huge ones, 34—36 cm in length. We have already tried to offer material evidence proving that this development or rather the life of the Keszthely culture may have existed still in the eighth century. The detailed working up of the newer excavations is going on.

At Keszthely the Avar occupation took place only very late, while at Fenékpusztá both the traces of the Keszthely culture and of the Avar occupation can be followed — at the latest — until the beginning of the seventh century, judging by the relics being at our disposal so far. The silver pressed belt mounts character-

istic of the early Avar period, which were found in three graves of Lipp's excavation likewise might have been buried at the end of the sixth or at the very beginning of the seventh century as the belt mounts that came to light when uncovering the basilica no. 2. The bronze cast belt mounts ornamented with griffin and tendril which were found in thousands of graves of the late Avar period and which research in general reckons to date from the end of the seventh century, have not yet come to light at Fenékpusztá. Likewise not a single melon-seed-shaped bead was found, a fact specially mentioned by Lipp as interesting. The cast bronze mounts with hinge found in building B unearthed during Á. Csák's excavation belong to the relics of the ninth century, as also the cemetery excavation of which was begun before the southern wall of the fortress in 1951—1952. Not one object came to light from this cemetery by which we might conclude that this cemetery of the ninth century could have been in some connection with the population whose relics we know from the burials lasting up to the beginning of the seventh century. Presumably we are facing here new invaders.

BESZÁMOLÓ A KRÍM-FÉLSZIGETEN VÉGZETT TANULMÁNYUTAMRÓL

1957 nyarán a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Anyagi Kultúra Történeti Intézete (IIMK) meghívása alapján hat hetet töltöttem el a Szovjetunióban. Ebből a hat hétből négy hétig a Krím-félszigeten, Kercs városában dolgoztam az egyik legnagyobb szovjet régészeti expedíció tagjaként. Ez az expedíció a Kercs város területén fekvő egykori görög város, Pantikapaion ásatását végzi V. D. Blavatszkij professzor, a moszkvai egyetem tanára, az IIMK klasszika-archaeológiai csoportja vezetőjének irányításával.

A Szovjetunió déli részét, a Fekete-tenger északi partvidékét az i. e. VII—VI. században görög gyarmatosok szállították meg és itt számos kolóniát alapítottak. Ezek közül igen nagy jelentőségre emelkedett a Kercs-félsziget keleti csücskén, a mai Kercs város területén létesített görög gyarmatváros: Pantikapaion. Ez a kis görög város az i. e. V—IV. században indult nagy fejlődésnek, uralkodói leigázták a félszigeten lakó földművelő és állattenyésztő szkitákat és a kis város csakhamar az ún. Bosporosi királyság fővárosa lett. Pantikapaion nagy felvirágzását kitűnő fekvésének köszönhette, mely alkalmassá tette arra, hogy kereskedelmi központtá váljék. A Fekete-tengertől északra lakó szkitáktól megvásárolták a gabonát, halat, bőrt, prémekeket és rabszolgákat, ezeket a görög anyaországba szállították, s ennek fejében arany, ezüst ékszereket, kerámiai árukat, fegyvereket szállítottak részükre.

Ennek a nagy várossá fejlődött görög településnek az ásatásán dolgoznak több évtizede a szovjet régészek.

Kercs város közepén emelkedik a kopár Mitridat-hegy, amelynek elnevezése is klasszikus hagyományokra utal. A süvegalakú hegy oldalán és a hegy lábánál terül el a mai Kercs. A Mitridat-hegy tetején találták meg a szovjet régészek Pantikapaion Akropolisának hatalmas falait. A falakon kívül, a hegy oldalán terült el a görög város. A városnak több részét már feltárták; 1957-ben a hegy északi lejtőjén folytak az ásatások. Az ásatás vezetőségét egy kb. 20 főnyi kollektíva alkotta, professzorok, doktorok, kandidátusok, tehát a legmagasabb képzettségű szakemberek és fiatal kutatók. A fenti szakembereken kívül résztvevett még az ásatáson 20—25 egyetemi hallgató, akik egész nyáron ott dolgoztak, hogy elsajátítsák az ásatás gyakorlati ismereteit. A fizikai munkát kb. 100 munkás végezte. Amint a szovjet szakemberek elmondották, igen komoly probléma a Szovjetunióban is az ásatásokhoz a megfelelő létszámú munkaerő biztosítása.

A legrégibb görög település itt egyelőre az i. e. VI. sz. közepére keltezhető. Az ásók munkája nyomán

We have only suppositions as to the cause of a nearly 200 years break in the continuity of the settlement displayed by the material. Whether it was the extinction of the population or their flight at the time of the Avar invasion, or some other cause, we can only guess. At any rate the phenomenon is worthy of attention that the vanishing of the traces of the local population coincides with the disappearance of the invaders from the area of Fenékpusztá.

We are still far from being able to draw the final conclusions in the question of the Keszthely culture, as the authentic material of excavation at our disposal is still very unsufficient. Further systematic excavations and topographical explorations must provide the base on which the historical summary of this period, so very poor in written sources, may be built up, and so one of a much discussed problem of the Early Middle Ages may be satisfactorily solved.

I. L. Kovrig

számos, ebből a korból származó, szépen faragott kváderekből felépített görög ház került elő. A felmenő falak helyenként több mint 1 m magasan is fennmaradtak. A meglehetősen kisméretű házak utcaszerű rendben helyezkedtek el a hegyoldalon. A házak egy, illetve ritkábban két helyiségből állottak. A házakban már az előző ásatások során is rábukkantak agyagból készült tűzhely nyomaira, de eddig ép állapotban egy sem került elő, így felépítésüket sem ismerték. Szerencsés véletlen folytán azon a helyen, ahol én dolgoztam, sikerült kiásnom egy teljesen ép kis kemencét. A nagyjából gömb alakú kemence belsejét egy szájával lefelé fordított, kétfülű nagy amphora felső része képezte. Törzsét kb. a felénél vízszintesen eltörték. Ez a szájával lefelé fordított amphora kívülről 10—12 cm vastag agyagréteggel volt körültpaszta. Ebben faszénnel tüzeltek. A kemencének külön tüzelőnyílása nem volt, hanem a tetején levő, kör alakú nyíláson tették be a faszenet és itt szedték ki a hamut is a belsejéből. A kétfülű amphora i. e. VI. századi típus. A kemence közelében teljesen zavartalan rétegeket találtunk egy ház belsejében, s itt a VI. sz. közepétől az V. sz. közepéig nyolc réteget sikerült rögzíteni a megfelelő padlószintekkel és több tüzelési hellyel együtt. Az alulról számított hatodik réteghez tartozott a fent leírt agyagkemence (i. e. VI. sz. vége—V. sz. eleje). Maga a kemence is két periódust képvisel, használat közben ui. javításon ment keresztül és tüzelőterét tapasztással feljebb emelték.

A görög város területén újabb nagy építkezés az i. e. I. században történik. Ezekkel az építkezésekkel azonban az archaikus, klasszikus és hellenisztikus rétegeket szinte teljesen elpusztították. Az egész hegyet támfalakkal terasz-szerűen építik át. A hegy északi oldalán ez a terasz-rendszer három lépcsőből áll. Az új utcák a teraszoknak megfelelően rendeződnek el. Az i. e. I. sz. építményei közül említésre méltó egy kút és mellette egy kőből épült fürdőmedence. A fürdő építéséhez más, korábbi épületekből kiszedett köveket is felhasználtak.

Az i. u. I—II. században a fürdő átépítésén megy keresztül. Az ásatási terület északi részében ebből az időből származó, kövezett utca került napvilágra, két oldalán hatalmas épületekkel. Az i. u. III. században ezek az épületek elpusztultak, majd ismét újjáépültek. Kiepül a vízvezeték hálózata. A kerámiából készült vízvezetési csövek több hosszú szakaszát sikerült teljes épségben feltárni. Egyik széles utcán vastag törmelék-réteg borítja be a köveget, a pusztulás után a törmelék rétegeket elegyengetik. Ugyanezen az utcán az i. u. III. sz. második felében már az úttestet is beépítik, jelöl

annak, hogy az utcát többé nem használják. Az i. u. III. sz. egyik érdekes emléke egy nagyméretű, földbe-süllyesztett bortartó medence, amelyet itt szinte kivétel nélkül minden görög településen megtaláltak. Az ásatási terület több részén a legfelső rétegben faragott kőlapokból összeállított sírok kerültek elő. Ezekben a nagyméretű sírokban 1—3—5, sőt néha még több csontváz is találtunk, de mellettük semmiféle melléklet nem volt.

Az ásatásnál igen nagymennyiségű kerámia került elő. Ezek legnagyobb része amphora-töredék, de rendkívül nagy számban találhatók feketetalakos és vörösalakos görög edények töredékei is, az archaikus és hellenisztikus kor anyaországi és kisázsiai görög műhelyeinek termékei stb. Sajnos, a fémanyagot Pantikapaionban — a nemesfémek kivételével — a föld nem őrzi meg, így a fémanyag ritkaságszámba megy. Feltűnően kevés, szinte elenyésző itt a környező szkíta és szarmata lakosság emlékménye.

Néhány szót az ásatás módszeréről! Az ásatás egyszerre nagy területen, szelvényekben folyik. A szelvények 5×6 méter méretűek és egymáshoz közvetlenül csatlakoznak. A stratigráfiai fontosabb helyeken tanúfalakat hagynak. Az ásatás, ahol rétegek nem figyelhetők meg, ásonyomként (20—25 cm) történik, s minden ásonyom anyagát külön kezelik. Ezt az anyagot az ásatási terület mellett — többnyire egyetemi hallgatók — azonnal típusokba rendezik (pl. tetőfedő cserepek, imbrek, amphorák, lehetőleg gyártási központok szerint, feketetalakos, vörösalakos edények, terra sigillaták, terrakották, csonttárgyak stb.). Minden ásonyom után kitöltötenek egy külön erre a célra nyomtatott ásatási ívet. Ez tartalmazza a terület skematikus rajzát, az illető szelvényekben előkerült objektumokat (beszámolva), a réteg rövid leírását, a leletek általános jellemzését és utána kitöltik a leletek típusábráit. Beírják, hogy pl. hány darab amphora-töredék került elő, ezek mely központokból származnak, hány festett edény töredéke, ezek milyen edények részei és melyik gyártási központban készültek. Ezeknek a lapoknak a hátoldala üres, oda kerülnek — még ott a helyszínen — a legfontosabb és a réteget kormeghatározás szempontjából jellemző darabok rajzai (edényprofilok, ornamentika stb.). Ez az eljárás minden ásonyomnál megismétlődik és új ívet töltenek ki. Az ásatás dokumentációját a maximális pontosságra való törekvés jellemzi; igen sok felülnézeti rajzot, metszet- és profilrajzot készítenek. Az ásatásnál állandóan ottlévő fényképezők (itt kettő volt) mindent lefényképeznek és filmeznek. A fontosabb profilrajzokat művészeti főiskolás hallgatók színes változatban is elkészítik.

Hogyan lehet egy ilyen nagy ásatást áttekinteni és irányítani? Hogyan készül el az ásatás naplója és ki írja meg? Ezek voltak azok a kérdések, amelyek kezdetben engem is foglalkoztattak. — Amint már említettem, az ásatás munkaterületekre oszlik. A munkaterületek munkáját egy-egy tapasztaltabb kutató irányítja. Ez elkészíti az illető munkaterület naplóját, felelős az ásatási ívek kitöltéséért, a rajzok elkészítéséért, az anyag kezeléséért. Két-három munkaterületet egy idősebb kutató fog össze és az egyes részek naploiból összefoglaló munkanaplót készít. Az ásatás vezetője pedig egész nap körbe-körbe járja az egyes munkaterületeket, feljegyzi az egyes munkahelyek leglényegesebb adatait, az előkerült leleteket, a fontosabb darabokat le is rajzolja, az egyes objektumoknak számot ad és mindent feljegyvez. Minden munkanap végén az összes területek teljes anyaga bekerül az ásatás vezetőjének naplójába. Ez lesz az ásatás összefoglaló ásatási naplója.

Az ásatás anyagát — mint már említettük — az ásatási terület mellett ásonyomként különrakva, típusok szerint szétválogatva helyezik el. Ez az anyag — a legértékesebbek kivételével — az ásatás végéig a helyszínen marad, egy-egy munkahely anyaga tehát bármikor áttekinthető. Az ásatás végén nagyon kevés anyagot csomagolnak el, csak a „nemesebb” kerámiát, a közönséges anyagból csak az új típusokat; a többit otthagyják, mivel ilyen anyag már nagy mennyiségben van a múzeumokban, és a már ismert típusokkal nem

érdemes terhelni a gyűjteményeket. (Ehhez hozzá kell tennem, hogy az ásatás itt már évtizedek óta folyik és a típusokat a legpontosabban ismerik.) — A kiásott épületeket a helyszínen konzerválják és a romterületet a Keresi Múzeum gondozza.

A Mitridat-hegyen folytatott ásatások mellett érdekes és fontos kutatások folytak a Keresi-öbölben a tenger alatt, melyet az expedíció bűvár tagjai végeztek. A halászhajók ugyanis sok amphorát és egyéb leletet halásznak ki a tengerből s ezek alapján igyekeznek elsüllyedt görög hajók nyomára akadni. A tenger alatt folytatott kutatásoknak más szempontból is nagy jelentősége van: a Fekete-tenger partján — a víz romboló munkája következtében — egyes tengerparti görög települések azóta víz alá kerültek. A jövő évben külön expedíciót szerveznek rendszeres tenger alatti kutatások céljából. Ezekről a kutatásokról a szovjet sajtó is több közleményben számolt be.

A hegy oldalán, illetve a hegy lábánál terül el a görög város temetője. A temetők összefüggő földalatti sírkamra-rendszerrel alkotnak. A sírkamrák között számos festett is akad. (Ezekből Rosztovcev sokat feltárt és publikált is.) Ezek közül megtekintettem egy 1891-ben feltárt festett sírkamrát, melynek alaprajza igen közel áll a pécsi I. sz. festett sírkamráéhoz; kora i. u. I. sz. Ebből a sírkamrából további sírkamrák hosszu sora nyílt. Ugyancsak az i. u. I. századból származik az az általánosan ismert sírkamra is, amelynek mennyezetéről Déméter istennő csodálatos művészettel megfestett arcképe néz le a látogatóra. — Sokkal korábbi a Melek Csesme-kurgán festett sírkamrája (i. e. IV. sz.). Lenyűgöző hatást tesz a látogatóra a Carszkij-kurgán (királyi kurgán), mely 17 méter magas, belsejébe 36 méter hosszú folyosó vezet és a sírfülke kupolája bent 9 méter magas (i. e. IV. sz.). — A szovjet kutatók Keres város területén az elmúlt évben is feltártak egy sírkamrát, amely két fülkéből áll. Egykor e fölött is kurgán emelkedett. A mai várost szinte minden oldalról kurgánok sora övezi. A délre elterülő kurgánsor tatár neve „Juz-Oba”: „Száz halom” (vö. Százhalombatta). Ezek a kurgánok nemcsak Keres körül, de a Krímnél ezen a részen szinte mindenütt megtalálhatók. Nagyobb méretű kutatás ezekben még nem folyt.

Vendéglátóim lehetővé tették, hogy a Keres környékén folyó ásatásokat, illetve a már régebben kiásott romterületeket is megnézhessem. Így meglátogattuk az ugyancsak Keres város területére eső Myrmeciumot, ahol egy lengyel expedíció dolgozott, Tiritace-t, Nymhaeumot és az egyik nagyszabású, régebbi ásatás színhelyét, Ilurat-ot. Ez az i. u. I—III. századi telep a mi négyzetes alaprajzú, római táborainkhoz hasonló. Egyik alkalommal az Azovi-tenger partján feltárt településeket néztük meg a Kazantip-félszigeten, más alkalommal nagyobb kirándulást tettünk a Krím délkeleti részére és megnéztük Szudak és Feodoszia (az ókori Theodosia) XIV. századi tengerparti várait, valamint Feodosziában a történeti múzeumot. Az Azovi-tenger felé menet átmentünk azon a sáncrendszeren, mely észak—déli irányban szeli át a Krím-félszigetet Kerestől nyugatra és amely — a legújabb kutatások szerint — még a kimmerek idejéből származik.

Több alkalommal meglátogattam a Keresi Múzeumot. A múzeum a második világháborúban szinte teljesen elpusztult, azóta épült újjá. Gazdag régészeti anyaga van, mely a környező görög településekről származik. Jelentős a nagyszámú emlékeket tartalmazó lapidárium is. — A Keresi Múzeumban elutazásom előtt előadást tartottam nagyszámú hallgatóság előtt a nagytétényi ásatásokról.

Négyheti munka után visszatértem Moszkvába, ahol még egy hétig tanulmányoztam a múzeumokat, majd három napot Leningrádban töltöttem az Ermitázs gyűjteményeiben.

A sok élményt és tapasztalatot nyújtó tanulmányút után hálás szívvel emlékezem vendéglátóimra, akik ezt a lehetőséget nyújtották és a legnagyobb készséggel segítettek munkámban.

Fülep Ferenc

RÉGÉSZETI ISMERETTERJESZTŐ FOLYÓIRAT LENGYELORSZÁGBAN

Lengyelországban már régen megindult a régészet népszerűsítése, erre mutat a „Z Otcchlani Wieków” = „A régmúlt századokból” című régészeti folyóirat, amelynek 23. évfolyamából van előttünk két szám (Wrocław—Poznań, XXIII, 1957. 1., 2. Redaktor: Bogdan Kostrzewski). A lengyel régészeti intézet adta ki. Jelenlegi évfolyama négyéves szünet után jelent meg, közben a „Dawna Kultura” című negyedéves népszerű régészeti folyóirat töltötte be szerepét.

Az első szám bevezetőjében a szerkesztőség, élén Bogdan Kostrzewskivel, megemlékezik a folyóirat 22 éves múltjáról, arról a munkáról, amelyet a régészet népszerűsítése terén Lengyelországban végzett. Az olvasók kívánságának tesznek eleget, amikor a régi folyóiratot ismét megindítják, abban a reményben, hogy a folyóirat, csakúgy, mint a múltban, meg fog felelni a várakozásnak.

Az első cikkben Stanisław Jasnosz arról szól, amit mindenkinek tudnia kell a régészetről. Az emberi kultúra maradványait a legrégibb időtől mintegy a tizenkettedik századig ássák ki a lengyel földről. Vázolja a régészeti ismeretek elsajátítását, főiskolai oktatását és megvilágítja a lengyel régészeti szervezet munkáját. Hogy mennyire szükséges a régészeti feltárásnál a szakszerűség és a tudatlanság, vagy közömbösség mire vezethet, arra elrettentő példát közöl. Képen mutatja be, hogyan pusztítottak el vasútépítés során egy lausitzi kultúrájú telepét. Egy gazdasági vasút mellett elterülő földvágásban a homok között látjuk cserepek, eszközök, csontok összedobált maradványait. Ismerteti az ásatás korszerű technikai felszerelését. Elmondja, hogyan dolgozik a régész, beszél az expedíciók komplex kutatómunkájáról, amely kiterjed a geológiai, állattani, antropológiai stb. kisérijelenségekre is.

Zdzisław Rajewski a régészeti kutatásban előforduló kísérleti módszerekre mutat rá. A példák közt megemlíti, hogy dán tudósok ősember módjára próbáltak élni, Franciaországban kőkori feltételek mellett kísérleteztek. Próbálkoztak a vikingek hajózással, de a kísérlet katasztrófával járt az Atlanti Óceánon. Lengyel kísérlet is folyt a Visztula mellett, ősemberi körülmények között. Ifjúsági szervezetek ősi törzsek szokásait utánozták. Képen látjuk Biskupinból származó lausitzi lakóhely vázát, majd egy őskori kunyhó rekonstrukcióját. Behm—Blanke cikke nyomán leírja a sópárlást az őskorban.

Stanisław Kurnatowski egy nagylengyelországi helység középkori életét világítja meg. Az Odera folyó közepén fekvő Miedzyrzecz faluban több, mint három évezrede a neolitikumtól kezdve követhető a település folytonossága. Befolyásolta ezt kedvező földrajzi fekvése: erre vezet az úgynevezett „frankfurti út”, amely a Brandenburg felé irányuló kereskedelmet szolgált.

Furcsa és szokatlan temetkezéseket ismertet Kuja-wiából Bonifacy Zielonka. Római korból származó sírban hasán fekvő nő csontváz volt. A cikkíró szerint azért helyezték így el, hogy a rossz szellemet kiűzzék belőle. A közel fekvő Adolfin helységben koraközépkori sírban férfi és női holttestet találtak, a fejük be volt hasítva és a lábszárcsontok közé helyezve. Ez összefügg azzal a hittel, hogy a rossz szellemmel megszállottnak lapáttal kell levágni a fejét, amint azt egy idézett, 1674-ből származó feljegyzés tanúsítja. A cikkíró arra következtet, hogy ez a szokás a rómaikortól kezdve továbbél a középkor végéig.

A lengyel föld emlékein kívül a lap közöl külföldi régészeti eseményeket is. Anna Sadurska az utóbbi időben a mediterrán területen előkerült antik emlékeket ismerteti.

Krzysztof Dabrowski a csehszlovákiai kutatások új eredményeiről tudósít. Bevezetőül leírja a nyitrai

szlovák régészeti intézet kitűnő régészeti apparátusát, felszerelését. Szól a ganovcei neandertali embermaradványról, a Stare Zamkii ósláv telepről, a Nagysurány melletti római kori ásatásokról stb. Megemlíti a csehszlovák régészeti intézet népszerűsítő munkáját is, amely igen élénk és felhasználja a legmodernebb eszközöket (rádió, film, televízió). Ezzel szemben nincs olyan népszerű régészeti folyóirata, mint a „Z Otcchlani Wieków”.

Tadeusz Malinowski a Lengyelországban legutóbb felújított cserkészmozgalom ama szerepéről szól, amit a régészeti emlékek megmentése szempontjából kifejtethet. Az ifjúsági szervezetek felvilágosítása a régészet jelentőségéről igen fontos feladata a népszerűsítő munkának. Erre vonatkozik Bolesław Szczepanski írása is. Megtudjuk ebből, hogy a népszerűsítés a lengyel régészeti intézet irányításával milyen eredményeket ért el. Két nevezetesebb propagandafilmről szól, amelyek egyike az ásatási technikát, a másik pedig a biskupini ásatások lefolyását mutatja be.

Józef Matuszewski az úgynevezett pogány urnák megtisztításáért mondott imákról értekezik. Alapul veszi J. Długosz, ismert 15. századi lengyel történetíró megállapítását, amely szerint őskori edények megtelezése alkalmával a 9—10. századból származó imákat mondtak el. Ezekből két változatot olvashatunk a cikkben. Aránylag hosszabb ismertetést kapunk az Odera alsó folyása mentén fekvő Cedynia város múltjáról, koraközépkori maradványairól, kereskedelmi kulshelyzetéről.

Henryk Wiklak igen érdekesen tárgyalja a Gdansk (Danzig) városában őrzött koraközépkori lábbelik, bocskorok különböző formáit és díszítéseit. 9316 bőrdarabot őriznek itt, javarészt a 12. századból származókat. Mindenféle bőrfajta képviselve van, illusztrációk mutatják be a különböző díszítőformákat és a szíjak megkötési módjait.

Az új mykénéi ásatásokról tudósít Bogdan Rutkowski. Jan Gurba, mint különlegességet, bemutatja a népszerűsítésnek új formáját, a postabélyeget. Svédországban postabélyeget adtak ki, amely egy honi bronzkori sziklarajzot ábrázol.

A folyóiratnak hat állandó kísérőrova van. Az első híradásszerűen közli az újabb régészeti leleteket Lengyelországban, az egyes vajdaságok szerint megosztva. A jellegzetes darabokat illusztrálja. A másik rovat „Kronika” cím alatt múzeumi híreket közöl. Külön rovata van a lengyel régészeti intézetről szóló közleményeknek, majd a kongresszusokról és összefüggésekről kapunk híradást. Az újabb régészeti kiadványok szintén külön rovatot töltenek ki, végül pedig a fontosabb külföldi régészeti események leírása zárja be a rovatok sorát. Ezek között találjuk a szentes-vekerzugi hallstattkori temető feltárájáról szóló ismertetést, az Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungaricae VI. kötetében közölt publikáció nyomán. Z. Bukowski négy hasábján foglalja össze a jelentős skítákori temető ásatási munkálatainak eredményeit és tanulságait és egyben közli két képen in situ a négykerekű kocsi a két ló csontvázmaradványával.

A folyóirat szerkesztőbizottságában több ismert-névű lengyel régész szerepel, ami biztosságot nyújt arra, hogy a lap népszerűsítő munkája nem fog ellentétbe kerülni tudományos színvonalával. A rövid régészeti híradások igen szerencsésen sikerültek. Helyes, hogy a második számban már az olvasók leveleit is közli, így sok jó gondolat vetődhet fel a további népszerűsítés érdekében. A folyóirat létezésével és szerkesztésmódjával a mi számunkra is példaként szolgálhat.

Németh Endre

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1957. ÉVI RENDES KÖZGYŰLÉSE

A Társulat 1957. június 18-án tartotta évi rendes közgyűlését Szilágyi János György üv. alelnök elnöklésével. A közgyűlésen külföldi vendégladót, Z. Drobná prágai művészettörténészről tartott érdekes előadást „Die acht böhmischen Miniaturen in Budapest” címen (megjelenik az O. Szépművészeti Múzeum Közleményei 11. füzetében).

Ezután került sor Radocsay Dénesnek, a Társulat főtitkárának alábbi beszámolójára:

Tisztelt Közgyűlés!

Alapszabályaink szerinti feladatom Társulatunk elmúlt évi munkájáról, — ha vázlatosan is — de reális hűséggel, elért eredményeinkről és mulasztásainkról egyaránt megemlékezve, számot adni.

Mielőtt azonban rövid beszámolómról rátérnék, engedjék meg, hogy Társulatunk halottairól emlékezzünk. Az elmúlt év folyamán távozott körünkbeli Kovács Ferenc ny. egyet. tanár, a pénztörténet nagytekintélyű művelője, a pozsonyi városi levéltár gazdag anyagának lelkiismeretes bűvára. Az Éremtani Szakosztály keretei között fejtette ki tevékenységét. Ugyancsak az elmúlt év szolgáltatta el közülünk a mindnyájunk által oly jól ismert, mindnyájunktól szeretett tagtársunkat, Szentiványi Gyulát. Úgy érzem, bővebben méltatni munkásságát most — nem feladatom. Nincs közöttünk senki, aki ne az őszinte becsülés és tisztelet érzetével emlékezzék alakjára. Műemléki tevékenysége és különösképpen a Magyar Képzőművészek Lexikona számára végzett hatalmas anyaggyűjtése méltó helyet biztosít számára tudományágunk történetében. Áldozatos munkakészsége, páratlan szorgalma legyen példa előttünk. Távozása komoly vesztesége Társulatunknak. Emlékét jegyzőkönyvünkben megörökítve kegyelettel megőrizzük. Adóznunk emléke előtt egy perces néma felállással.

Kedves Tagtársak! Társulatunk legutóbbi közgyűlését múlt év április hó 17-én tartotta; közgyűlésünk ekkor új vezetőséget választott, amelynek feladatává tette, hogy hagyományainkhoz hűven, részben a szakosztályokban rendezett speciálisabb vitaelőadások és részben az általánosabb érdeklődésű havi felolvasóülések formájában szervezze tudományos munkánkat. Fő feladatunkká vált, hogy e munka rendszeressé váljék s hogy előadásaink lehetőleg tudományágunk minél szélesebb területéről adjanak számot. Visszatekintve most az elmúlt időszakra, nyugodt lelkiismerettel állapíthatjuk meg, hogy a közgyűlés határozatainak eleget tettünk. Megállapíthatjuk, hogy szervezeti életünk rendszerességét biztosítottuk, hogy havi felolvasó üléseinket és szakosztály-üléseinket kivétel nélkül megtartottuk, s nem kis eredménnyel, hogy üléseink időpontja és helye változatlanul ugyanaz volt az egész év folyamán. Sőt jogos büszkeséggel állapíthatjuk meg azt is, hogy a kényszerű őszi-téli szünet után Társulatunk a rokon tudományos egyesületek között talán legelsőként kezdte újra munkáját.

Ha bírálat illeti az elmúlt év tevékenységét, úgy bizonnyal nem a szervezés és a rendezvények lebonyolítása terén. A további és jobb munkára sarkalló hiányok más természetűek: őszintén kell mérlegre tennünk most előadásaink, vitáink tudományos súlyát s őszintén kell beszélnünk arról is, hogy e rendezvényeink nem minden esetben száltak tudományágunk legidősebb és legfontosabb kérdéseiről. Ezért egyes esetekben kevesebb hallgatóságot is vonzottak. Beszélünk kell arról is, hogy Társulatunk nem tölti meg be azt a tudományos-szervező s talán tudományirányító hivatását is, amelyet betöltenie, nagy elődeink nyomdokain haladva, — kötelessége lenne. Ha majd jövő évi feladatainkról esik szó, úgy hiszem ezen nehézségeink legyőzésére kell a legtöbb figyelmet szentelnünk.

Más fogyatéksága volt ezévi társulati életünknek vidéki szakosztályaink tetszhalála. Azokban a városokban sem tevékenykedett Társulatunk, ahol a szakosztályok már megalakultak (kivételek Szombathely, Debrecen és Miskolc érmészeti csoportja) s ahol a régészet és művészettörténet iránti érdeklődés ébrentartásának előfeltételei adóttak. E második hiányossága munkánknak, jövő feladataink második fő programpontja egyben. Harmadik, az előző kettőnél nem kevésbé aggodalomra okot adó fogyatékságként említem fiatal kutatógárdánknak tartózkodását társulati életünktől. Közülük viszonylag kevesen járnak rendezvényeinkre s elég sokan nem is tagjai Társulatunknak. E tartózkodást különösen aggályosnak kell tartanunk azért, mert rövidesen rajtuk a sor, nekik kell közel száz esztendőes egyesületünkben Ipolyi és Rómer helyére lépni. Ha ez utóbbi hibán is változtatni akarunk, úgy hiszem nem kell egyebet tennünk, mint Társulatunk tudományos súlyát, jelentőségét növelni, — egyesületünket minden magyar régész és művészettörténész számára nyílt fórummá, igaz segítőtársá alakítani.

Most pedig engedjék meg, hogy egy-két adattal jellemezzem az elmúlt év eseményeit s eredményeit. Taglétszámunk 1956. április 17-én 685 fő volt. Taglétszámunk ma: 771, a gyarapodás tehát 86 fő.

Múlt év április-májusa óta 5 havi felolvasó ülést tartottunk, minden esetben egy régészeti és egy művészettörténeti előadással. Szakosztályaink 15 ülést tartottak (az Iparművészeti Szakosztály e hó 29-ére tervezett előadásával együtt), a régészek 6 alkalommal, a művészettörténészek 4 alkalommal, az iparművészettörténészek 2 alkalommal, az érmészek 3 alkalommal.

Külön ki kell emelnem, hogy több külföldi vendég tartott egyesületünkben előadást: múlt év május 4-én Witold Hensel egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének vezetője, a lengyel állam kialakulásáról; június 1-én M. Solle a Hallstatt-kor relatív kronológiájáról; június 15-én Petrescu Dimbovița: A Körös-kultúra problémájához Moldvában címmel; ma pedig Z. Drobná, a prágai Nemzeti Múzeum osztályvezetője, budapesti cseh miniatúráinkról. Vidéki tagtársaink közül Szentlélek Tihamér, Mojzer Miklós, Muesi András és Csalog József számolt be újabb kutatásairól. Múlt évi május 24-én tanulmányi kirándulást rendeztünk Nagyténybe a római tábor ásátásának megtekintésére, június 23—24-én kétnapos tanulmányi kirándulást Szombathelyre és Jákra s most június 26-án ugyancsak kirándulást szerveztünk Albertfalvára a római kori település ásátásainak megtekintésére. Reméljük, hogy első külföldi útunk, a június hónapra tervezett prágai — pozsonyi kirándulás sem ütközik már komolyabb akadályokba. Végül meg kell említenem, hogy április 2-án régészeti és művészeti oktató diáfilmekből rendeztünk bemutatót. Vezetőségünk 3, választmányunk 2 alkalommal tartott megbeszélést az elmúlt időszakban. Ennyi s nem kevés az, amit Társulatunk az elmúlt 14 hónap folyamán a magyar régészet, művészettörténet és érmészet érdekében tett. Ha rendezvényeink tudományos súlyát sikerül fokoznunk, ha előadásaink problematikáját sikerül tovább szélesítenünk, akkor nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy egyesületünk hivatását jól teljesíti.

Nem lenne azonban teljes még a vázlatos beszámoló sem, ha nem emlékeznénk meg kiadványainkról. Igaz, teljesen saját kiadványunk az elmúlt év során csupán az „Érem” című kis könyvformátusú füzet két száma volt, de emlékezzünk az Archaológiai és Művészettörténeti Értesítőre is. Mindkettő Társulatunk eszmei tulajdona, mindkettő címlapján viseli Társulatunk nevét, mindkettőt Társulatunk tagjai szerkesztik és írják. Ha kapcsolatosunk ma e két folyóirattal lazább is, mint volt régen, azért most is és változatlanul magunkénak érezzük őket. A mainál bővebb és részletesebb társulati munkabeszámoló a hasábjainkon megjelent tanulmányok, közlemények ismerete nélkül elképzelhetetlen.

Beszámolóim végén röviden jövő terveinkről is illenék szólni. Engedjék meg, hogy ez alkalommal csupán annyit mondjak: azt szeretnénk csinálni az

elkövetkezendő évben is, amit tettünk az elmúlt időszokban. S ha a tevékenységünk jobb és eredményesebb lesz a múltbelinél, — ez már korábban jelzett szándékunk — akkor egy esztendő múltán újabb elérendő mérföldköveket jelölhetünk ki magunk előtt. Bízunk benne, hogy az elkövetkező év az elmúltnál gazdagabb eredményeket fog hozni — ennek szimbolumai legyenek a jövő közgyűlésünkön újra kiosztani tervezett társulati emlékérmek.

Befejezésül köszönetemet kell lerónom mindazok előtt, akik évi munkánk sikerét biztosították. Elsősorban köszönet illeti Társulatunk korábbi vezetőségét — s közöttük Dobrovits Aladár tagtársunkat, akitől a stafétabotot átvettük, köszönet illeti mai vezetőségi tagjaink közül Oroszlán Zoltán alelnökünket, aki régi értékes tapasztalataival támogatja munkánkat, Vayer Lajos alelnököt, Szilágyi János György ügyvezető alelnököt, Barkóczi László, Entz Géza, Weiner Mihályné, Huszár Lajos szakosztálytitkárokat és Soós Gyula másodtitkárt, aki nagy lelkiismeretességgel és pontossággal végezte munkáját. Végül, de elsősorban köszönet előadóinknak, tudományunk hívatott munkásainak és mindazoknak a tagjainknak, akik a társulati munkában való aktív

részvételükkel bizonyították, hogy Társulatunkra a jövőben is komoly feladatok várnak.

Kérem a Közgyűlést jelentésem elfogadására.

A főtitkári jelentés után, amelyet a közgyűlés egyhangúlag elfogadott, Major Gyula a számvizsgáló bizottság jelentését terjesztette elő, Soós Gyula másodtitkár pedig a pénztárosi jelentést ismertette. A közgyűlés mindkettőt egyhangúlag elfogadta.

A választmány javaslatára ezután a közgyűlés Szabolcs Anita helyett ideiglenesen Soós Gyula másodtitkárt bízta meg a pénztár kezelésével, a választmány kilépő tagjait újraválasztotta s a megüresedett helyekre Aggházy Máriát, B. Bónis Évát, Nagy Tibort és Pávó Elemért választotta meg választmányi tagokká. Ugyancsak a választmány javaslatára a közgyűlés a választmányt a következő vidéki tagokkal egészítette ki: Csatkay Endre, Dombay János, Szentlélek Tihamér. Végül a számvizsgáló bizottság tagjaiul Major Gyulát, Bezdáni Ferencet, Lenkei Andornét és Mócsy Andrást, póttagjaiul Rózsa Györgyöt és Valkó Arisztidet választották meg.

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1957. ÉVBEN

A Társulat régészeti tevékenysége csak március 19-én indult meg. Ettől az időponttól kezdve a havi felolvasó és a szakosztályi ülések meghatározott rendben folytak. A Társulat megragadta az alkalmat, hogy az aktuális és nagyfontosságú ásatásokat közös kirándulás keretében bemutassa a Társulat tagjainak és vendégeinek. A Magyarországon járt külföldi és a magyar szakemberek előadásai nagy érdeklődés mellett zajlottak le. Sikeresen rendezte meg a Társulat csehszlovákiai tanulmányútját, valamint a Veszprém megyei Tanácsal és a Történelmi Társulat dél-dunántúli csoportjával közösen a Történelem Napokat Balatonfüreden.

Havi felolvasó ülések:

március 19.	Horváth Tibor, Megemlékezés Supka Gézáról. Szentlélek Tihamér, A savariai Isis szentély ásatásának eddigi eredményei.
április 16.	Szilágyi János György, Homéroszi ikonográfia.
május 21.	Csalog József, A szegvár-tüzkövesi ásatás és a magyar neolitikum.
június 18.	Zoroslava Drobná, Die acht böhmischen Miniaturen in Budapest.
november 19.	Éri István, A nagyvázsonyi Kinizsi-vár.
december 17.	Kiss Ákos, Balácai mozaikpadló.

Szakosztályi ülések:

április 2.	Régészeti és művészeti diafilmek bemutatója.
május 3.	Barkóczi László, Naristák a markomann háborúk idején.
június 7.	Dobrovits Aladár, A solymári Dioskuros dombormű (adatok az ún. „Thrák lovas-istenség kultuszához”).
október 4.	Régészeti Szakosztály kirándulása Albertfalvára a római kori település ásatásának

megtekintése céljából. Az ásatásokat Nagy Tibor ismertette.

október 26.	Dr. Josef Poulik, Die Ausgrabungen von Mikulčica.
december 6.	Alföldi Géza, Kollégiumi szervezetek Intereisában.

Közös rendezvények:

Szeptember 19—21.	Történelem napok Balatonfüreden. A Veszprém megyei Tanácsal és a Magyar Történelmi Társulat dél-dunántúli csoportjával közösen szervezte. Társulatunk részéről a következők tartottak előadást: Dobrovits Aladár, Keleti istenkultuszok emlékei a Balaton partján.
B. Thomas Edit, Sági Károly,	Római villák a Balaton vidékén. Keszthely környékének későrómai élete.
L. Kovrig Ilona,	A „Keszthely-kultúra” kialakulása.
Szentlélek Tihamér,	A balatonfüredi római kori villa-ásatás megtekintése.
Gerő László,	A balatoni várak XVI. századi megerősítése a török veszély ellen.
Éri István,	A nagyvázsonyi Kinizsi-vár feltárása.

Tanulmányi kirándulás:

június 26.	Az albertfalvai római kori tábor és canabae ásatásának megtekintése.
július 8—16.	között a Társulat csehszlovákiai tanulmányutat rendezett. A 26 résztvevő Pozsony, Prága, Karlstein, Zbraclav Zemniste stb. múzeumait és műemlékeit tanulmányozta.

B. L.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1956

In dieser Zusammenfassung möchten wir alle Ausgrabungen, die im Laufe des Jahres 1956 unternommen wurden, bzw. die im besprochenen Jahr zu bedeutenderen Ergebnissen führten, kurz zusammenfassen. Von der bisherigen Praxis¹ abweichend, behandelt dieser Artikel nicht nur die Rettungsgrabungen, sondern auch jene, die mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Ministeriums für Bildungswesen unternommen wurden. Die Ergebnisse werden in jedem Falle von den Forschern selbst beschrieben. Der Name des Autors (bzw. des Leiters der Ausgrabungen) wird am Ende jedes Abschnittes in Kursivschrift angegeben. In Ausnahmefällen, wenn der Forscher aus irgendeinem Grund an der Fertigstellung seines Referates verhindert war oder sein Referat nicht einsandte, wurde der entsprechende Abschnitt an Hand der Daten bzw. der Aufzeichnungen von der Abteilung für archäologische Dokumentation des Historischen Museums des Ungarischen Nationalmuseums zusammengestellt. In solchen Fällen wurde der Abschnitt nicht unterzeichnet, doch wurde der Name des Leiters der Ausgrabungen im Text erwähnt.

In technischer Hinsicht hielten wir uns an die wohlbewährte Methode der früheren diesbezüglichen Zu-

sammenfassungen. Eine Änderung bedeutet bloß, daß die Einteilung des Gebietes von Ungarn in drei verschiedene geographische Regionen bei der Besprechung jeder Periode durchgeführt wurde. Als Grenze der Großen Ungarischen Tiefebene und des Ungarischen Hochlandes (Felvidék) betrachten wir im großen Ganzen die geographische Trennungslinie, d. h. die Linie Budapest—Hatvan—Miskolc—Sátoraljaújhely. Infolge ihrer ganz eigenen Problematik wird die Zeit der ungarischen Landnahme — 10. Jh. — als selbständige Periode aufgefaßt, umso eher, da im Jahre 1956, und auch seither, Funde dieses Zeitabschnittes in großer Anzahl zum Vorschein kamen. Wie in den vorangehenden Artikeln, bezeichnen wir auch hier mit römischer Ziffer die Sammlung, in die das Fundmaterial aufgenommen wurde.² Die der römischen vorangehende arabische Ziffer weist auf die Fundorte auf der Kartenbeilage hin.

Abteilung
für archäologische Dokumentation
Historisches Museum des Ung.
Nationalmuseums

URZEIT

A) Transdanubien

Bajót—Jankovich-Höhle (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [6, IV.] Beschreibung der Ausgrabungen und der Resultate s. F. A. 9 (1957) 1—23.

László Vértes

Balatonkenese—Disznójárás (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [7, XXXIV.] Neben der Landstraße, die Balatonkenese mit dem Badeort Balatonfüzfő verbindet, wurden am oberen Ende des Hohlweges „Disznójárás“ Spuren einer frühbronzezeitlichen Siedlung gefunden. Die Kulturschicht war 60 cm mächtig.

Tihamér Szentlélek

Balatonrendes—Ábrahámhegy (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). [8, XV.] Im Weingarten von E. Tóth wurden Skelettgräber gefunden. Tonscherben, die beim Umgraben zum Vorschein kamen, deuten das Vorhandensein einer Siedlung der Pécel-Kultur an. Ebendasselbst stand auch die mittelalterliche Kirche von Ábrahámhegy, die bereits zugrunde gegangen ist. In der Nähe gab es auch eine römerzeitliche Siedlung: die Grundmauern einiger Gebäude sind zu beobachten.

Károly Sági

Bárdudvarnok—Lipótfa (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [11, XIII.] Südlich des Dorfes, bei der Verzweigung der nach Bánya führenden Landstraße kamen während Wegbauarbeiten Reste einer bronzezeitlichen Siedlung zum Vorschein. Auch ein Urnengrab wurde gefunden.

Rezső Pusztai

Biatorbágy (Komitat Pest, Kreis Buda). [14, IV.] Am Naphegy, — auch Kovahegy genannt — südlich des Dorfes, kamen in etwa 100 cm Tiefe Scherben von zur Vátya-Kultur gehörenden Keramik zum Vorschein. In der etwa 300 m langen Siedlung, die sich auf den ganzen oberen Teil des Hügels erstreckt, wurden früher 6—7 Skelette in Hockerstellung gefunden; angeblich war das Gesicht westlich, der Körper südnördlich gerichtet.

Attila Horváth

Budakalász—Sandgrube (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [17, XXVII.] Im Gebiet der Sandgrube wurden weitere 52, zur Pécel-Kultur gehörige Gräber freigelegt. Hiemit kennen wir bereits 386 Gräber von diesem Fundort. Die Gräber waren gruppiert, 45 davon

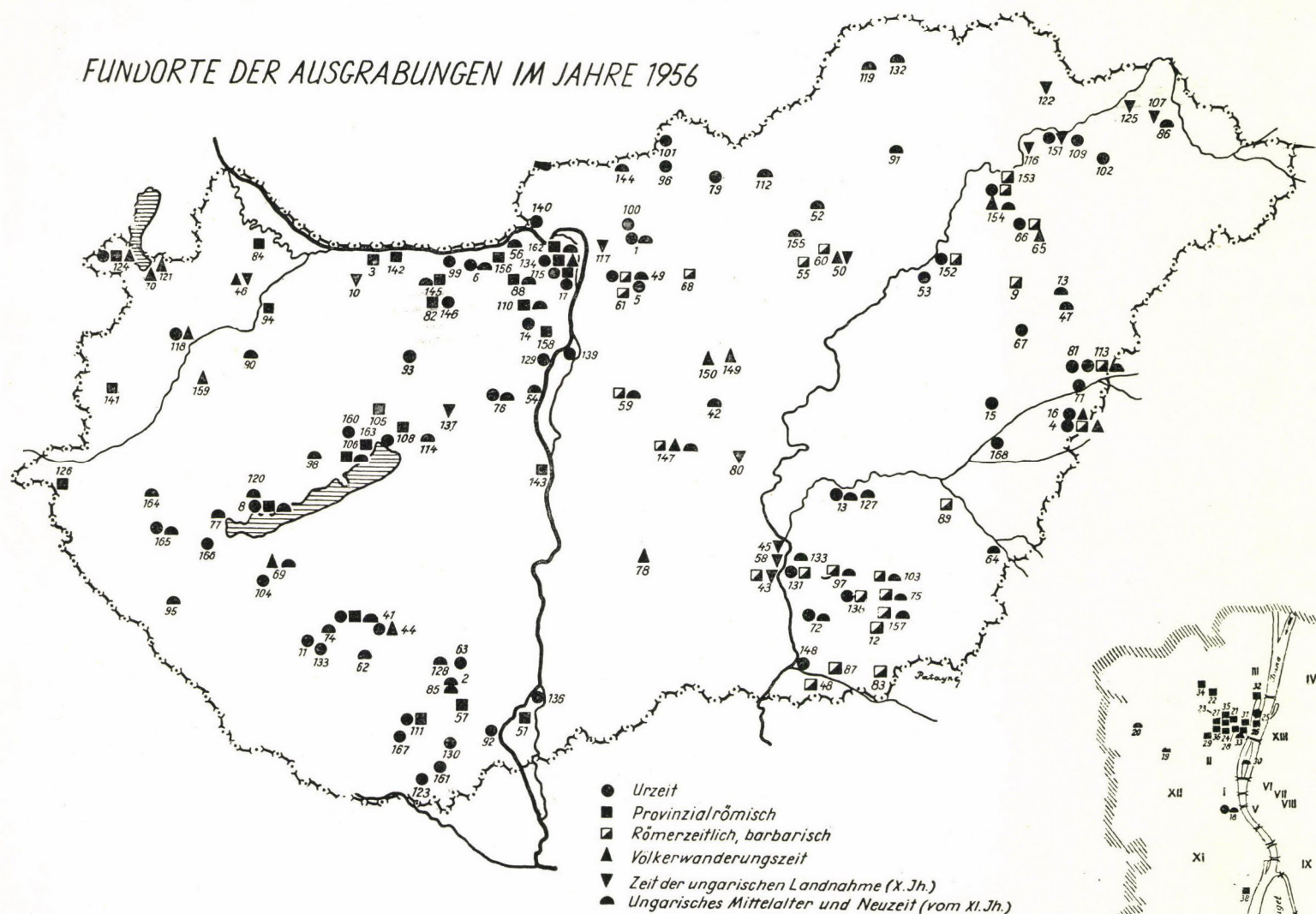
Miskolc, Herman Ottó Múzeum XVI.
Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum XVII.
Nagykanizsa, Thury György Múzeum XVIII.
Nagyvázsony, Vármúzeum XIX.
Nyíregyháza, Jósza András Múzeum XX.
Orosháza, Szántó Kovács Múzeum XXI.
Pécs, Janus Pannonius Múzeum XXII.
Sopron, Liszt Ferenc Múzeum XXIII.
Szarvas, Tessedik Sámuel Múzeum XXIV.
Szeged, Móra Ferenc Múzeum XXV.
Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum XXVI.
Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum XXVII.
Szentés, Koszta József Múzeum XXVIII.
Székesfehérvár, István Király Múzeum XXIX.
Szombathely, Savaria Múzeum XXX.
Sztálinváros, Állami Múzeum XXXI.
Tata, Kuny Domokos Múzeum XXXII.
Tápiószéle, Tápiószélei Múzeum XXXIII.
Veszprém, Bakonyi Múzeum XXXIV.
Visegrád, Mátyás Király Múzeum XXXV.
Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum XXXVI.

¹ Radnóti A., Arch. Ért. 81(1954) 69—; B. Thomas E. —Sz. Burger A., Arch. Ért. 82 (1955) 92—; B. Bónis É. —Sz. Burger A., Arch. Ért. 83 (1956) 94—; B. Bónis É. —Sz. Burger A., Arch. Ért. 84 (1957) 82—.

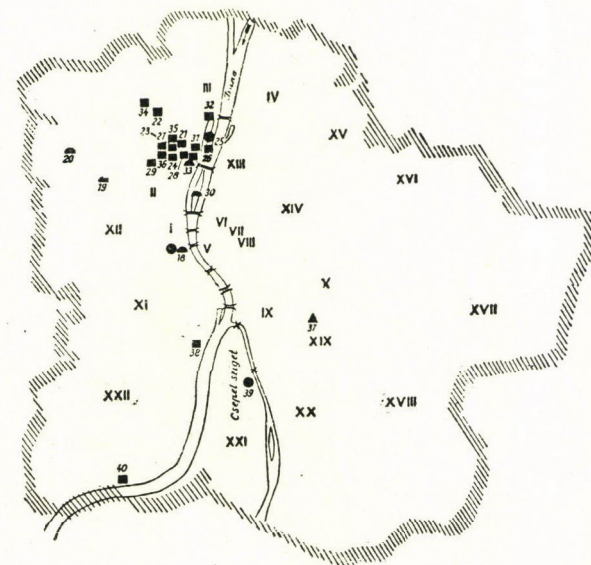
² Liste der Museen:

Baja, Türr István Múzeum I.
Balassagyarmat, Palóc Múzeum II.
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum III.
Budapest, M. Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum IV.
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum V.
Csongrád Városi Helytörténeti Gyűjt. (Ete Múzeum) VI.
Debrecen, Déry Múzeum VII.
Eger, Dobó István Múzeum VIII.
Esztergom, Balassa Bálint Múzeum IX.
Győr, Xantus János Múzeum X.
Gyula, Erkel Ferenc Múzeum XI.
Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum XII.
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum XIII.
Kecskemét, Katona József Múzeum XIV.
Keszthely, Balatoni Múzeum XV.

FUNDORTE DER AUSGRABUNGEN IM JAHRE 1956

Les sites des fouilles de 1956. Sites préhistoriques [marqués par un cercle]. Sites romains [marqués par un carré]. Sites „de l'époque des Romains en territoire barbare" [marqués par un carré divisé en deux]. Sites de l'époque de la Grande Migration [marqués par un triangle dressé]. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle) [marqués par un triangle renversé]. Sites du moyen âge et de l'époque moderne hongrois [marqués par un demi-cercle]

enthielten Skelette in Hockerstellung, 6 waren Brandschüttungsgräber und eine symbolische Bestattung. Vom Standpunkt der Trachtenentwicklung sind die Gräber mit Perlenschnüren von besonderer Bedeutung.
Sándor Soproni

Budapest I., Vár (Burg), S. Seite 91.

Budapest III., Hajógyársziget (Werftbauinsel). S. Seite 85.

Büssü — Báné-dűlő (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [41, XIII.] Bei den Erweiterungen der Landstraße wurden im südlich des Dorfes liegenden Hügelgelände eine größere bronzezeitliche Siedlung und mehrere kleinere Abfallgruben durchquert. Die darin gefundenen Scherben mit Inkrustation stammen aus der frühen Bronzezeit.
Rezső Pusztai

Csoma (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). S. Seite 89.

Györe (Komitat Tolna, Kreis Bonyhád). [63, XXVI.] Auf der Erdoberfläche der Acker nördlich des Dorfes wurden einige Tonscherben gesammelt, mit deren Hilfe das Vorhandensein einer kleineren, zur Kultur von Lengyel gehörenden Siedlung bestimmt werden konnte.
Gyula Mészáros

Kápolnásnyék (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). [76, XXIX.] An der rechten Seite des Weges, der von der Balatoner Landstraße zum Vörösmarty-Gedenkmuseum führt, wurden in einer Lehmgrube Fragmente bronzezeitlicher Keramik und ein avarisches Gefäß gefunden. Um die Funde zu authentisieren, wurde ein Profil im Acker von J. Boros gegraben, aus welchem bronzezeitliche Funde in großer Anzahl zum Vorschein kamen. Die Siedlung war in der ersten Hälfte der Bronzezeit bewohnt. Auch ein Grab mit dem Skelett eines Kindes wurde freigelegt; als Beigabe lag neben der rechten Schulter ein Ei. Es stammt wahrscheinlich aus der Avarenzeit.
Éva F. Petres

Mohács (Komitat Baranya). [92, XXII.] Während des Baues der Wasserwerke von Mohács kamen nördlich der Mündung des Csele-Baches, am Donauufer in einer Tiefe von 175 cm bronzezeitliche Funde zum Vorschein, die aus einer Siedlung stammen.
Pál Lakatos

Mór — Vajalpuszta (Komitat Fejér, Kreis Mór). [93, XXIX.] Südwestlich des nach Csókakő führenden Weges wurden bei der Aushebung des Fundamentes eines Hauses auf einem kleinen Hügel drei keltische (LT C) Gräber gefunden. Den Beobachtungen nach enthielt eines von ihnen ein Skelett, das von Steinen umgeben und überdeckt war, die anderen zwei waren Brandgräber. Während der Rettungsgrabung kamen keine weitere Gräber zum Vorschein, doch wurden an mehreren Stellen regelmäßige runde oder viereckige Gruben gefunden, mit Überresten von Holzkohle, Steinen und ausgebrannter Erde.
Éva F. Petres

Neszmély — Ziegelfabrik (Komitat Komárom, Kreis Tata). [99, XXXII.] In der Lehmgrube wurde ein Teil eines vom Anfang der Früheisenzeit stammenden Gräberfeldes gefunden. Die Rettungsgrabung begann Ákos Kiss, und ich setzte sie fort. Im Jahre 1956 wurden insgesamt 127 Brandgräber freigelegt. In 22 Gräbern wurden Steine gefunden; in 3 Fällen konnten wir über den Gräbern Steinhäufen, aus mehreren Steinen bestehend, beobachten. Annehmbarerweise sind die Steinhäufen über anderen Gräbern verwittert. Das Fundmaterial ist auf die Periode Reinecke H A/B zu datieren. Im keramischen Material, das zur Váler Kultur gehört, gibt es viele Formen, die typologisch die Frühzeit andeuten. In 20 Gräbern gab es auch Beigaben aus Bronze. Im Gebiet des Gräberfeldes fanden wir auch Teile einer Stein-

mauer aus trocken gemauerten Steinen, die mit Hilfe früheisenzeitlicher Scherben zu datieren ist. Das Gräberfeld ist besonders wertvoll, da während der Oberflächenforschung die Spuren jener Siedlung gefunden wurden, der das Gräberfeld wahrscheinlich angehörte.
Erzsébet Patek

Öreglak (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [104, XIII.] Als aus dem Grundstück, das neben dem Haus in der Kossuth-Gasse No. 15 liegt, Lehm abgetragen wurde, kamen sorgfältig zusammengeraumte Bronzeobjekte in großer Anzahl zum Vorschein. Der Fundkomplex besteht aus 175 Stücken und ist 29 kg schwer; er besteht zur Hälfte aus Rohmaterialgüssen, zur Hälfte aus Waffen, Werkzeugen und Schmuckstücken verschiedenen Typs. Der Depotfund kam wahrscheinlich während der Periode Hallstatt A—B unter die Erde.
Rezső Pusztai

Pécs — Wärmekraftwerk (Komitat Baranya). S. Seite 86.

Pomáz — Kiskovácsipuszta (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [115, XXVII.] Während der Kanalarbeiten kamen Überreste einer früheisenzeitlichen Siedlung zum Vorschein.
Sándor Sashegyi

Pomáz — Prekobrodicza (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [115, IV.] Bei Gelegenheit der Bauten gegenüber der Station der Lokalbahn und der Verbesserung des Fahrdammes kamen Überreste einer früheisenzeitlichen Siedlung (Wohngrube) und deren archäologischen Funde zum Vorschein.
Sándor Sashegyi

Pomáz — Zdravlyák (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [115, IV.] Im Laufe von Bauarbeiten kamen neolithische und früheisenzeitliche Funde zum Vorschein. Die Rettungsgrabung wurde größtenteils von S. Sashegyi geführt. Von mir wurde die Basis eines runden, in die Erde vertieften Hauses freigelegt, das mit dem Fundmaterial der dünnen Kulturschicht in der Umgebung dem Neolithikum angehört. Die Elemente der Zselizer Kultur haben in ihr die Leitrolle, doch finden wir auch Scherben der Bükker Kultur und der Linearkeramik auch mit Notenkopfverzierung. Die früheisenzeitlichen Funde stammen aus Brand- und Skelettgräbern, sie repräsentieren die Perioden H A bzw. H C. Im letzten Fundkomplex hat der skytische Charakter die Dominanz.
Ida B. Kutzián

Répcelak — Várdomb (Komitat Vas, Kreis Sárvár). S. Seite 89.

Siklós (Komitat Baranya, Kreis Siklós). [123, XXII.] Im Gebiet der Ziegelfabrik No. 2. wurde neben dem nach Nagyarsány führenden Weg ein bronzezeitliches Gräberfeld gefunden. Als Ergebnis der Rettungsgrabung kamen drei Brandschüttungsgräber aus der Periode III. der Bronzezeit mit viel, reich inkrustierter Keramik zum Vorschein.
Pál Lakatos

Sopron — Magashid (Komitat Győr-Sopron). [124, XXIII.] Hier wurden 1952 die Überreste eines urzeitlichen Eisenschmelzofens gefunden. Neben ihnen waren die Spuren weiterer zwei Öfen zu sehen, die 1956 ausgegraben wurden. Neben diesen letzteren wurden 25, bzw. 30 Blasebälge gefunden, die aus Lehm, ohne Drehscheibe hergestellt wurden. Es gibt Anzeichen dafür, daß an derselben Stelle öfters Schmelzöfen aufgestellt wurden. Weder Form noch das nähere Alter der Schmelzöfen konnte mit Sicherheit festgestellt werden.
Gyula Nováki

Százhalombatta (Komitat Pest, Kreis Buda). [129, IV.] Südlich der nördlichen Verzweigung des Damms bei Dunafüred kamen bei kleineren Erdarbeiten in verschiedener Tiefe urzeitliche und La Tène-zeitliche Scherben zum Vorschein.
András Mócsy

Szederkény (Komitat Baranya, Kreis Pécsvár) [130, XXII.] Nördlich des Dorfes wurde auf der Terrasse am rechten Ufer des Karasica-Baches in einer Sandgrube eine urzeitliche Siedlung gefunden. Bei der Authentisierungsggrabung kam ein Ofen von 157 cm Durchmesser zum Vorschein. Unter der mit Lehm verputzten Basis und ober der Schicht mit Lehm bewurf waren charakteristische Scherben der Péceler Kultur. In unmittelbarer Nähe waren Spuren mehrerer ähnlicher Öfen zu sehen. *Pál Lakatos*

Szena—Denna-Wald (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [133, XIII.] Neben dem „Feneketlen“, genannten Teil des Waldes kamen bei Bauarbeiten zwei Urnengräber aus der späteren Periode der Früheisenzeit zum Vorschein; es gelang das eine zu retten. Ein Teil des dort befindlichen Gräberfeldes wurde mit Bagger bereits früher abgetragen. *Rezső Pusztai*

Szentendre — Pannoniateg (Komitat Pest). [134, XXVII.] Am linken Ufer des Dera-Baches, unmittelbar am Donauufer wurde beim Pflügen eine große, mehrere kupfer- und bronzezeitliche Perioden umfassende Wohnsiedlung verwüstet. Das erretete Fundmaterial enthält außer Denkmälern der Péceler Kultur auch Objekte aus verschiedenen Abschnitten der Bronzezeit. Dasselbst kamen auch späteisenzeitliche Keramik und ein avarenzeitliches Grab zum Vorschein. *Sándor Soproni*

Tatabánya (Komitat Komárom). [146, XXXII.] Neben der Bahnstation Tatabánya-alsó, hinter dem neuen Gebäude des Komitatsrates kamen in 90 cm Tiefe rote Silexklingen und Fragmente unverzierter Keramik aus Sandgruben zum Vorschein, die aus dem Neolithikum, vielleicht auch aus der Kupferzeit stammen mögen. *Ákos Kiss*

Veszprém, Bajcsy-Zsilinszky-Straße (Komitat Veszprém). [160, XXXIV.] Aus dieser Gegend wurden im Laufe des Jahres mehrere gebrannte Tongefäße in das Museum gebracht. An der Stelle des Gebäudes No. 36/e wurde eine Ausgrabung unternommen, bei welcher 7 Gräber zum Vorschein kamen. Das Alter der nestartigen Brandurnenbestattungen kann auf die Bronzezeit II datiert werden. In einer der Urnen größeren und kleineren Formats waren kleine, aus Ton gebrannte Vögel. Auch Fragmente von einem Werkzeug aus Geweih kamen zum Vorschein. *Tihamér Szentlélek*

Villánykövesd (Komitat Baranya, Kreis Siklós). [161, XXII.] Als im Jahre 1955 mit Traktor gepflügt wurde, kamen Spuren einer urzeitlichen Siedlung zum Vorschein. Im Herbst 1956 konnte ich bei der Inspizierung 58 dunkle Flecke — Stellen von Siedlungen — feststellen und sammelte aus ihnen ein für die Kultur von Lengyel charakteristisches Fundmaterial. *János Dombay*

Zalaszentmihály (Komitat Zala, Kreis Zalaegerszeg). [165, XV.] Bei der Hebung von Turf kamen mehrere menschliche Skelette zum Vorschein, ohne solche Beigaben, die die Zeitbestimmung ermöglicht hätten. Einige früheisenzeitliche und mittelalterliche Gefäße wurden als Streufunde ebenfalls gefunden. *Károly Sági*

Zalavár (Komitat Veszprém, Kreis Keszthely). [166.] In der neolithischen Siedlung führte Béla Bálint eine Rettungsgrabung aus, über die wir, da keine Meldung erstattet wurde, nicht berichten können.

Zók (Komitat Baranya, Kreis Pécs). [167, XXII.] In der „Kenderöld“ genannten Flur von Zók stießen wir bei Gelegenheit der Bauarbeiten am nach Pellérd führenden Weg auf Funde der Péceler Kultur. Angeblich kam auch ein Skelettgrab zum Vorschein; dies könnten die in einem Stück gefundenen Gefäße unterstützen. In einer Entfernung von 40 m vom letzten Haus des Dorfes fanden wir einen Ofen mit gewölbter Überdeckung (Durchmesser 144 cm, Höhe 52 cm), mit für die Péceler

Kultur charakteristischen Funden. In der Umgebung sind die Spuren mehrerer ähnlicher Öfen zu beobachten. *Pál Lakatos*

B) Große Ungarische Tiefebene

Ártánd (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Biharkeresztes). S. Seite 89.

Békésszentandrás (Komitat Békés, Kreis Szarvas). [13, XXIV.] Bei der Inspizierung des Geländes fand Julia Kovalovszki in 800 m Entfernung nördlich vom Szarvaser Arboretum, auf dem Rücken eines kleineren Hügels, der am Rand des einstigen Überschwemmungsgebietes des Kőrös-Flusses liegt, neolithische Scherben. Bei der Probegrabung kamen in den Gruben frühzeitlicher ungarischer Tierbestattungen neben orientierten Pferde-, Rind- und Hirschschädeln auch deren lange Knochen, und aus der höchsten Schicht auch das Grab eines Menschen zum Vorschein. Unter früheisenzeitlichen Streufunden lag eine Schicht, die als zur Theiß-Kultur gehörig bestimmt werden könnte, die jedoch viele fremde Einflüsse aufweist. In dieser Schicht wurden zwei Wohnhäuser z. T. freigelegt. Unter dieser Schicht lagen verstreut Scherben der Kőrös-Kultur. *József Csalog*

Bihardancsháza (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Berettyóújfalu). [15, VII.] Nördlich des Dorfes wurde beim Bauen eines Silos eine vom Ende des Neolithikums stammende Siedlung berührt. Die Rettungsgrabung wurde von János Makkay ausgeführt.

Biharkeresztes (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Biharkeresztes). [16, VII.] An der Westseite des östlich vom Dorf liegenden Farkas-Hügels kam bei der Hebung von Sand ein Skelettgrab zum Vorschein. Sein Alter ist unsicher. Ein urzeitlicher Mahlstein wurde ins Museum geliefert, ferner Bruchstücke früheisenzeitlicher Keramik und ein völkerwanderungszeitliches Eisenmesser, das wahrscheinlich aus dem germanischen Gräberfeld, das von diesem Fundort her bereits früher bekannt ist, stammt. *Alán Kralovánszky*

Budapest XXI., Csepel-Insel, Wasserwerk [39, V.] Bei der Ausgrabung wurde eine größere Siedlungsstätte der Péceler Kultur authentisiert. Offene Feuerherde mit ovalem Grundriß, ovale Wohngruben, ferner ein Urnengrab aus der Bronzezeit, zur Vátya-Kultur gehörig, kamen zum Vorschein. An der Ausgrabung nahm Irina Lengyel teil. *Tibor Nagy*

Egyek (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Polgár). [53, VII.] Im Garten des Hauses in der Tisza-Str. 13. wurden bei Erdarbeiten drei bronzezeitliche Urnengräber gefunden. *Alán Kralovánszky*

Hajdunánás — Tedej (Komitat Hajdu-Bihar). [66, VII.] Im Gebiet der Betriebseinheit Tedej des Staatsgutes von Hajdunánás kamen während Bauarbeiten eine alleinstehende, mit einer Schüssel bedeckte Urne, und neben ihr 15 skythische Pfeilspitzen aus Bronze zum Vorschein; der Fund ist wahrscheinlich das Material eines Brandgrabes. Bei der Inspizierung des Gebietes konnte festgestellt werden, daß während der Bauten der Wohnhäuser des Staatsgutes auch ein sarmatenzeitliches Gräberfeld verwüstet wurde. *Alán Kralovánszky*

Hajduszoboszló (Komitat Hajdu-Bihar). [67, VII.] Im Gebiet der Ziegelfabrik wurde in der Lehmgrube ein Skelett in Hockerstellung gefunden. Es lag, west-östlich gerichtet, auf seiner linken Seite. Bei der Rettungsgrabung gelang es, eine neolithische Abfallgrube freizulegen. Das Fragment des dreieckigen Kopfes von einem kleinen Idol aus Lehm und Scherben der Linear-keramik kamen daraus zum Vorschein. *Kinga Kralovánszky*

Hencida (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Berettyó-újfalú). [71, VII.] Zu den Bauarbeiten an der Landstraße nach Nagykereki wurde die Erde von einem Hügel abgetragen, auf welchem eine neolithische und vielleicht auch eine bronzezeitliche Siedlung liegt. Die Rettungsgrabung führte J. Makkay aus.

Hódmezővásárhely — Gorzsa, Cukor-Gehöft (Komitat Csongrád) [72, XII.] Am Fundort, der ein großes Gebiet umfaßt (s. Arch. Ért. 84, 1957) sind die Überreste folgender Perioden anzutreffen: 1. spätneolithische Wohnsiedlung mit zwei Schichten; 2. Reste von Wohnsiedlungen aus der Bronzezeit, 3. Hallstatt-Periode, 4. Sarmatenzeit. In der unteren spätneolithischen Schicht wurden zwei geschlossene Gruben, in der oberen wurde ein Wohnhaus mit viereckigem Grundriß und Mauern mit Lehmewurf und zwei Gräber freigelegt. In der Keramik hatte die Theiß-Kultur stets eine unterordnete Rolle; die Dominanz steht der Ware mit kleinen Buckeln, guter Qualität zu. Die Funde deuten eine Verbindung mit der Kultur von Tápé-Lebő bzw. Tiszapolgár an. *Gyula Gazdapusztai*

Konyár (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). [81, VII.] In der südwestlich vom Dorf gelegenen Ziegelstreichergrube wurde ein angeblich bronzezeitliches Skelettgrab gefunden. Im „Angyalos“ genannten Teil der Acker kamen Spuren einer neolithischen Siedlung zum Vorschein. Die Rettungsgrabung leitete János Makkay.

Nyirbogdány — Schwindel-Ackerfeld (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyiregyháza). [102, XX.] Beim Abforsten wurden bronzezeitliche Gefäße gefunden. Einige Spindelringe und Fragmente von Gefäßen gelangten ins Jósza-András-Museum. *Nándor Kalicz*

Paszab — Szőlőhomoka (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyiregyháza). [109, XX.] Es konnte festgestellt werden, daß es auf dem erhabenen Sandhügel eine kurzfristige frühbronzezeitliche Siedlung gab. Zwei Gruben wurden ausgegraben, aus denen Funde vom Typ Zók, u. a. auch ein kleiner, verzierter Krug, zum Vorschein kamen. *Nándor Kalicz*

Pocsajesztár (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). [113, VII.] Im Überschwemmungsgebiet des Berettyó-Flusses konnten aus der Fundstätte, die bei den Dammbauten berührt wurde, Keramik aus dem Neolithikum, aus der Späteisenzeit, aus der Sarmatenzeit und aus dem Mittelalter gerettet werden. Die Rettungsgrabung führte János Makkay aus.

Szegvár — Tűzköves (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [131, XXVIII.] Am höchsten Punkt des Hügels, der am Ufer des ehemaligen Kontra-Sees liegt, wurden unter einer 70 cm mächtigen Humusschicht Kulturschichten von insgesamt 2 m Mächtigkeit gefunden, die von sterilen Humusschichten, die der Mitte zu öfters abbrechen, voneinander abgesondert waren. Die zweifache Reihe der Kulturschichten zeigt weder einen bedeutenderen Altersunterschied, noch ein Abbrechen der Kontinuität im Leben des Dorfes an. Dies widerspiegelt sich auch in den 15 Gräbern, die aus der Zeitspanne, die zwischen den beiden Siedlungen liegt, bzw. auf die jüngere folgt, stammen, ferner im Fundmaterial aus den Gruben beider Schichten. Die sog. Theiß-Keramik kommt in allen Schichten mit Fundmaterial vom Typ Tordos und Vinča B mit Buckelverzierung, ja sogar mit Keramik mit Liniernverzierung gemeinsam vor. Es gelang dem Leiter der Ausgrabung, die Glasur einer bisher unbekannten Gruppe der Keramik chemisch auf ein harz- und teerhaltiges Material zurückzuführen, welches, einen Teil seiner Bestandteile im Laufe der Jahrtausende verlierend, als ein leicht abwaschbarer Schmutz erschien. Aus dem äußerst reichen Fundmaterial muß ein, auf einem Thron sitzendes Idol mit Herrschaftsabzeichen und hohlem Körper hervorgehoben

werden. Es ist der sogenannten Venus vom Kőkenydomb ähnlich, doch hat es auch einen Kopf. Ferner sind zwei anthropomorphe Gefäße mit Einritzung und Malerei vom Typ Kenézli hervorzuheben. *József Csalog*

Szeremle (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Baja). [136, I.] Anderthalb Kilometer südlich vom Dorf, unmittelbar am Donauufer wurden bei Dammbauten Scherben bronzezeitlicher Keramik gefunden. Bei der Rettungsgrabung fanden wir bloß eine Grube ohne Funde. Die oberflächlichen Funde mochte die Donau aus einer naheliegenden Siedlung oder einem Gräberfeld angeschwemmt haben. *György Kiss*

Székkutas (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). S. Seite 88.

Szigetszentmiklós — Háros (Komitat Pest, Kreis Ráckeve). [139, IV.] Im Gemüsegarten von P. und T. Dencsev kamen während Erdarbeiten urzeitliche Urnengräber zum Vorschein, die z. T. Denkmäler der Glockenbecher-Kultur, z. T. der früheisenzeitlichen Váler Kultur sind. Unweit dieses Fundortes kamen ebenfalls in einem Gemüsegarten Gefäße der Nagyréver Kultur zum Vorschein, die wahrscheinlich einem Grab angehörten. *Frigyos Kőszegi*

Tápé — Lebő (Komitat Csongrád, Kreis Szeged). [148, XXV.] Bei den Bauarbeiten der Wegverzweigung, die zur Gehöftszentrale am Lebő-Hügel führt, kamen größere Tonscherben und Skelette zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung wurden frühkupferzeitliche Gräber und unter ihnen eine Siedlung der Theiß- und der Linear-Keramik gefunden. Im Keramik-Material gab es auch Denkmäler der Körös- und der Bánáti-Kultur. *Ottó Trogmayer*

Tiszabercel — Ráctemető (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyiregyháza). S. Seite 91.

Tiszacsege (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). S. Seite 88.

Tiszavasvári — Paptelkehát (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). [154, XX.] Bei Wegbauarbeiten wurde ein Teil des Hügels Paptelkehát abgetragen. Bei der Rettungsgrabung kamen Funde der verschiedensten Perioden zum Vorschein. Wir fanden viele große neolithische Abfallgruben, die sehr viel Keramik mit Liniern- und gemalter Verzierung, ferner Bücker Keramik enthielten. Zwischen den Gruben fanden wir 12 Gräber mit Skeletten in Hockerstellung und Beigaben ähnlichen Charakters; außerdem kamen noch Scherben aus der Pécel- und Zóker Kultur und aus der Früheisenzeit, ferner ein Gefäß aus der Skythenzeit zum Vorschein. Die meisten Funde stammen aus der Sarmatenzeit. Aus den nahezu 100 Wohn- und Abfallgruben und aus den Feuerherden kamen sehr viele Gefäße, Scherben und einige Werkzeuge aus Metall zum Vorschein. Zwischen den Abfallgruben befanden sich auch 9 Gräber mit ausgestreckten Skeletten. Ein Skelett, das in einer Asche enthaltenden Grube gefunden wurde, lag auf dem Bauch. Die Grabbeigaben sind ärmlich; in einem Grab fanden wir ein kurzes Schwert. Auch die Arpadenzeit ist von mehreren Gruben und Feuerherden repräsentiert. Die Basis der Feuerherde wurde mit Scherben ausgelegt. Die Rettungsgrabung leitete z. T. János Makkay.

Nándor Kalicz

Zsáka — Markó (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Berettyóújfalú). [168, VII.] In der Mitte des Dorfes wurde im Garten des Tierarztes eine Grube gegraben. Bei dieser Gelegenheit stieß man auf eine große Siedlung vom Typ Herpály. Bei der Rettungsgrabung kamen aus der 2 m mächtigen Siedlung Gefäße, bemalte Scherben, ferner Stein- und Knochenwerkzeuge zum Vorschein.

Nándor Kalicz

Zsáka — Várdomb (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Berettyóújfalu). [168, VII.] Die Fundstätte liegt der vorangehenden gegenüber, und war einst von Wasser umgeben. Auch hier wurde eine Siedlung gefunden mit einer Schicht der Körös-Kultur unten, darüber mit Funden aus der Herpály-Kultur. *Nándor Kalicz*

C) Ungarisches Hochland

Acsa (Komitat Pest, Kreis Aszód). [1, II.] An jenem Fuß des „Papucs“ genannten Hügels, der sich dem Tal des Galga-Baches zu neigt, wurden bei Wegbauarbeiten die Überreste von Siedlungen aus der Späteisenzeit und der Arpadenzeit berührt. Aus der ersteren gelang es, die Basis eines viereckigen, in die Erde vertieften Hauses freizulegen. Es gelang ferner, das Vorhandensein weiterer ähnlicher Häuser festzustellen. Aus der arpadenzeitlichen Siedlung kamen mehrere Abfallgruben, ferner Teile von zwei, in die Erde vertieften Backöfen zum Vorschein. An der Ausgrabung nahm Katalin B. Mikes teil.

Pál Patay

Bag (Komitat Pest, Kreis Aszód). [5, IV.] In der Nähe der Bahnstation kamen im Gebiet der Motor- und Traktorenstation³ bei der Gelegenheit von Erdarbeiten Gräber zum Vorschein. In diesen befanden sich angeblich Skelette in Hockerstellung. Die gesammelten Gefäßfragmente sind bronzezeitlichen Charakters; sie sind annahmbarerweise zur Spätperiode der Hatvaner Kultur, oder zur Frühperiode der Füzesabonyer Kultur gehörig.

Frigyés Kőszegi

Domony — Domonyvölgy (Komitat Pest, Kreis Aszód). S. Seite 88.

Kisterenye (Komitat Nógrád, Kreis Salgótarján). [79, II.] Am Osthang des Aranyhegy, der als Fundort seit langem bekannt ist, wurden in einer Sandgrube 9 Gräber gefunden; die Skelette sollten in Hockerstellung gewesen sein und gehören wahrscheinlich der Füzesabonyer Kultur an. Der Einsturz der Grube verhinderte uns an der Fortsetzung der Rettungsgrabungen.

Pál Patay

Nagylóc (Komitat Nógrád, Kreis Szécsény). [96, II.] Östlich vom nach Szécsény führenden Weg, neben dem Abschnitt zwischen 4,4—4,6 Km, liegt der sog. „Kalmártag“ oder „Paptag“ genannte Anger. Hier deuteten die beim Pflügen zum Vorschein gekommenen Funde das Vorhandensein einer Siedlung an, die auf den Anfang der Früheisenzeit (Pilinyer Kultur) zu datieren ist.

Pál Patay

Nógrádsáp (Komitat Nógrád, Kreis Rétság). [100, II.] Am Gipfel des Somlyó-Berges wurden beim Umgraben eines Weingartens etwa 35—40 Urnengräber gefunden. Sie sind auf das Ende der Bronzezeit oder bereits auf den Anfang der Früheisenzeit zu datieren (Pilinyer Kultur).

Pál Patay

Nógrádszakál (Komitat Nógrád, Kreis Szécsény). [101, II.] In der Rákóczi-Straße, die nach Bussa führt, wurden bei der Aushebung des Fundamentes eines Hauses am Grundstück des J. Nagy jr. spätbronzezeitliche Streufunde gefunden (Pilinyer Kultur). Sie stammen wahrscheinlich aus einer Siedlung.

Pál Patay

Pétervására (Komitat Heves, Kreis Pétervására). S. Seite 94.

Szob (Komitat Pest, Kreis Szob). [140, IV.] Im La Tène-zeitlichen Gräberfeld wurde eine Probegrabung unternommen mit dem Ziel, weitere Gräber zu finden. Auf Grund der Aufzeichnungen von A. J. Horváth wurden die Arbeiten im Gebiet vor der Steinstampfe und im Gregersen-Garten unternommen. Das Gräberfeld erstreckte sich auf ersteres Gebiet nicht mehr, das zur Steinstampfe gehörige Gebiet ist größtenteils bebaut. Die Lage der im Gregersen-Garten bei früheren Erdarbeiten gefundenen Gräber konnte festgestellt werden; auch wurde ein weiteres Grab freigelegt. Die Skelettgräber des Fundortes enthielten skytisches Fundmaterial.

Ida B. Kutián

RÖMERZEIT

A) Transdanubien

Acs — Bum-Bum-Brunnen (Komitat Komárom, Kreis Komárom). [3, XXXII.] Östlich des Lagers wurden während Erdarbeiten römische Gräber gefunden, die jedoch bereits zerstört waren. Bei näherer Untersuchung zeigten sich jedoch Spuren römischer Gebäude, die zur Canabae gehören mochten.

Ákos Kiss

Balatonszék — Ábrahámhegy (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). S. Seite 79.

Budapest II., Hidegkuti-Straße, Kastell. S. Seite 91.

Budapest III., Aquincum — Spätkaiserzeitliche Gräberfelder. [21, V.] Im nördlichen Teil der Lagerstadt von Aquincum kamen seit Jahrzehnten aus Gräbern stammende Streufunde zum Vorschein. Diese wurden den Forschungen im Jahre 1956 zufolge authentisiert. Es konnte festgestellt werden, daß die Gräber zu einem Gräberfeld großer Ausbreitung gehören, welches vom Nordrand des sog. Raktár-rét, von der Hévízi-Straße, von der Meggyfa- und der Matróz-Straße umgrenzt ist. Das Gräberfeld stand von der Wende des 2—3. Jhs. bis Ende des 4. Jhs. in Gebrauch. Es besteht aus vier Schichten, die verschiedenen Bestattungsriten konnten auch innerhalb der einzelnen Perioden abgesondert werden. An den Ausgrabungen nahmen Györgyi Parragi und Erzsébet Molnár teil.

Klára Póczy

Budapest III., Aranyhegy-Bach [22, V.] Eine Authentisierungsgrabung, die im Gräberfeld am Ufer des Aranyhegy-Baches unternommen wurde, authen-

tisierte den Grundriß, der als einziges schriftliches Dokument von der Ausgrabung von Lajos Nagy von vor 30 Jahren auf uns blieb. Bei dieser Gelegenheit grub L. Nagy frühkaiserzeitliche Gräber aus. Die Ausgrabung bot uns die Gelegenheit eine Aedicula freizulegen. Das Alter der Funde war mit dem der bisher bekannten in Übereinstimmung. Die Stelle der Aedicula weist darauf hin, daß sich das Gräberfeld der Zivilstadt noch weiter westlich erstreckt.

Melinda Kaba

Budapest III., Berend-Gasse [23, V.] Bei der Aushebung des Fundamentes eines Hauses kam ein vollständig intaktes Ziegelgrab aus dem 4. Jh. und ein dem Sylvanus geweihter Altar mit Inschrift zum Vorschein, mit einem Räucherbecken obenauf.

Klára Póczy

Budapest III., Emese-Gasse [24, V.] Bei den Erdarbeiten von Bauten kamen in der Nähe des Weges, der aus der Canabae von Aquincum nach Südwesten führt, Reste von Wohngebäuden aus dem 2—3. Jh. zum Vorschein. In der Ausfüllung des dazugehörigen Brunnens wurde ein Altarstein gefunden mit folgender Inschrift: *I(ovi) O(ptimo) m(aximo) deo s(acrum). Cre(scentius) Sex(tus) p(osuit)*. Im Westflügel des während des 4. Jhs. verlassenen Hauses und um ihn herum wurden Leichen bestattet. Die Beigaben der 12, nord-südlich orientierten Ziegelgräber mit Skeletten sind: glasierte Keramik, Glasgefäße, Bronzeschmuckstücke. An der Ausgrabung nahm Mária Lenkei teil.

Tibor Nagy

³ I. f. MTS genannt.

Budapest III., Hajógyársziget (Werftbauinsel). [25, V.] Im Jahre 1956 wurde während 5 Monaten das Schloß des Statthalters in Aquincum ausgegraben, und damit ist die Erforschung der zugänglichen Gebiete beendet. Ausführliches über die Funde s. Bp. R. 18 (1957). *János Szilágyi*

Budapest III., Harrer-Pál-Straße [26, V.] Bei der Legung von Wasserröhren kamen im Hof eines Hauses Überreste eines römischen Hauses mit steinerner Schwelle und dem Fragment einer Säule zum Vorschein. Vor dem Haus fanden wir römische Pflasterung. *Klára Póczy*

Budapest III., Hévízi-Bogdányi-Straße [27, V.] Bei den Bauarbeiten eines neuen Wohnviertels kamen unter einem Teil eines spätrömischen Gräberfeldes eine Gruppe früher bewohnter Gebäude zum Vorschein. Zu den Gebäuden gehörten auch zwei, mit Terrazzo verkleidete Bassins. Das eine wurde später, im 4. Jh., als Bestattungsstelle benutzt. Die römischen Gebäude reihen sich längs eines Seitenweges, der in die Hauptstraße, die die Zivilstadt mit der Lagerstadt verband, mündete. Wir machten durch beide Wege ein Profil. Von den reichen Funden der Rettungsgrabung erwähnen wir die Fragmente eines Schuppenpanzers, eine Gürtelgarnitur mit Darstellung des Bellerophon, eine kleine Terracottafigur des Priapus und drei Altarsteine mit Inschrift. An der Ausgrabung nahmen Györgyi Parragi und Erzsébet Molnár teil. *Klára Póczy*

Budapest III., Kerek-Gasse 86. [28, V.] Bei der Aushebung des Fundamentes eines Kindergartens und der Errichtung der Kanalisation kamen Reste römischer Mauern zum Vorschein. Das Gebäude brannte bereits im 2. Jh. nieder. Darüber ist eine mächtige, planierte Schicht und ein mit Steinplatten ausgelegter Hof. Neben die Mauer dieses Hofes wurden im 4. Jh. Leichen bestattet: 3 Skelettgräber neben der Mauer deuten diesen Umstand an. An der Ausgrabung nahm Györgyi Parragi teil. *Klára Póczy*

Budapest III., Körte-Gasse. [29, V.] An der Ecke der Raktár- und der Körte-Gasse, im Garten der Schule in der Vörösvári-Straße, kam ein Steingrab aus sekundär verwendeten Steinen zum Vorschein, in stark beschädigtem Zustand. Darunter waren die Reste eines mehrfach renovierten Gebäudes mit Steinschwelle und ein ebenfalls römischer Backofen mit zwei Backplatten und Rauchfang. Auf den Platten lagen verkohlte Getreidekörner, tierische Knochen und Reste von Keramik aus dem 3. Jh. An der Ausgrabung nahm E. Molnár teil. *Klára Póczy*

Budapest III., Meggyfa-Gasse [31, V.] Bei der Fundamentierung eines Gebäudes kamen Mauerreste eines Gebäudes mit Hypocaustum und reiches Fundamentmaterial zum Vorschein. In das Gebäude wurden 3 Steingräber eingehauen, keines der drei war intakt. Das Grab eines kleinen Mädchens wurde ebenfalls im zugrunde gegangenen Gebäude untergebracht. Das Skelett lag in Hockerstellung, mit Ring und Armreifen als Beigaben. An der Ausgrabung nahm Györgyi Parragi teil. *Klára Póczy*

Budapest III., Óbuda, Gasfabrik. [32, V.] Beschreibung der Ausgrabung und der Resultate s. Seite 64—66. in diesem Band von Arch. Ért. *Melinda Kaba*

Budapest III., Óbuda, Bahnstation. [34, V.] Westlich der Station, 40 m entfernt von ihr, kam während der Erdarbeiten an einem Lagerhaus ein intakter Krug aus dem 2. Jh. und eine Kalksteinplatte mit dreieckigem Abschluß, die die „Attis“ in Relief darstellt, zum Vorschein. *Melinda Kaba*

Budapest III., Vihar-Gasse 12. [35, V.] Bei der Fundamentierung eines Hauses und der Legung von

Wasserleitung kamen frühkaiserzeitliche Gebäudereste mit reichem Fundamentmaterial zum Vorschein. Zu weiterer Rettungsgrabung erbot sich keine Möglichkeit. An der Arbeit nahm Erzsébet Molnár teil. *Klára Póczy*

Budapest III., Vörösvári-Straße. [36, V.] Das Kanalisationsunternehmen grub einen anderthalb Meter breiten Graben vom Flórián-Platz bis zur Bécsi-Straße. Es wurden dabei römische Mauern, die zu unerforschten Gebäuden gehören, drei Wege, drei parallel miteinander in nordwest—südöstlicher Richtung verlaufende Aquaeducte durchquert. Eines von diesen letzteren hatte Arkaden: das Fundament von sieben Pilastern kam zum Vorschein. Die anderen zwei bestanden aus Lehmrohren, die in eine etwa 80 cm hohe, betonartige Mauer eingebettet waren. *István Wellner*

Budapest XI., Albertfalva. [38, V.] Die im Gebiet des Lagers ausgeführten Ausgrabungen erhellten die Frage des nordwestlichen Abschlusses des Pratoriums, den östlichen Haupteingang des Hofes und das Wegsystem. Der rund 4,5 m breite Weg, der an der Nordseite des Pratoriums verläuft, wendet sich bei dem nordwestlichen Eckteil des Gebäudes nach dem Südwesten. Ende des 2. Jhs. wurde der Fahrdamm einmal erhöht. Ein kleinerer Abschnitt der Westwand des Steinlagers wurde ausgegraben, das davor liegende zweifache Grabensystem wurde durchquert. Die Lagermauer ist 125—130 cm dick. In technischer Hinsicht ist sie aus Quadersteinen mit starker Mörtelverwendung errichtet, die äußere Seite ist von einer „Berme“ begleitet. Innerhalb des Lagers, 8 m weit von der Mauer entfernt fanden wir die via sagularis summa. Darunter ist das Bollwerk des früheren Pfahllagers: wir fanden die große, runde Verfärbung des einen Pfahlbündels. Auch das Pfahllager war von einem doppelten Graben umgeben. Nachdem die beiden letzteren aufgefüllt wurden, wurde die Mauer des Steinlagers in den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs. auf den Lehmrückten zwischen den beiden Fossae errichtet. *Tibor Nagy*

Budapest XXII., Nagytétény. [40, IV.] Das erfolgreichste Jahr der seit 1949 systematisch laufenden Ausgrabungen war 1956. In diesem Jahre zeigte sich der Grundriß des römischen Lagers fast vollständig. Im Hofe des Hauses Landler-Jenő-Straße 3 konnte die nordwestliche Ecke des Lagers freigelegt werden, und zwar sowohl die Lagermauer, als auch der unmittelbar angebaute, fächerartig hervorspringende Eckturm. Es konnte festgestellt werden, daß die von Paulovics an der nordöstlichen und südöstlichen Ecke gefundenen kleinen halbkreisförmigen, hervorspringenden Türme auch hier vorhanden waren, als jedoch der fächerförmige, riesige Eckturm errichtet wurde, wurden diese abgerissen. Unserer Annahme nach wurden die Ecktürme, die hufeisenförmigen Mauern, die die porta principalis sinistra und dextra abschließen und die Pfeiler, die vor den Türmen errichtet wurden, zu gleicher Zeit gebaut, und zwar während der Regierungszeit der Dynastie des Konstantin. Dies kann an Hand der Mächtigkeit der Mauer (190 cm), der gleichen Mauerungstechnik und der hervorspringenden Fundamentierung festgestellt werden. Hiemit ist jene Annahme von Paulovics widerlegt, daß die porta principalis sinistra und dextra zu Zeiten des Valentinianus eingemauert worden wäre. Vier innere, viereckige Türme wurden ferner entdeckt und es gelang, das System festzustellen: auf halbem Weg zwischen jedem Eckturm und jedem Tor wurde ein viereckiger Binnenturm errichtet. Wir begannen mit der Freilegung der Gebäude des Praetoriums (im Garten des Hauses Úttörök-Str. 12). Hier konnten in mehreren Perioden erfolgte Umbauten festgestellt werden. In den Boden des letzten, vom Ende des 4. Jhs. stammenden Niveaus wurde ein Pfahl eingerammt: hier kann man die Umrisse von spätzeitigen hunnischen-sarmatischen Wohnhäusern wahrnehmen. In zwei Häusern fanden wir auch den Feuerherd „in situ“, um ihn herum waren

Scherben mit typischem, eingeglättetem Ornament. Diese neuen Ergebnisse unterstützen die Daten, die die im Gebiet von Campona gefundenen, vom Anfang des 5. Jhs. stammenden Münzen liefern, daß nämlich das Leben im Lager während der Völkerwanderung weiterging. An der Ausgrabung nahmen Alice Sz. Burger und Maria Lenkei teil.

Ferenc Fülöp

Büssü—Újtelep (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [41, XIII.] Im „Rossz-templom“-Rain wurden Scherben gefunden, die z. T. an die römische Keramik erinnern. Es ist wahrscheinlich, daß an der Stelle der zugrundegegangenen mittelalterlichen Kirche (Rossz templom = ruinierte Kirche) die Fundamentmauern eines römischen Gebäudes verlaufen.

Rezső Pusztai

Fazekasboda (Komitat Baranya, Kreis Pécsvárad). [57, XXII.] Im römischen Gräberfeld aus dem 4. Jh., das schon seit längerer Zeit bekannt ist, wurden weitere 4 Gräber ausgegraben. Das eine dieser, und die mit ihm zusammenhängenden Beobachtungen liefern wertvolle Daten zur ethnischen Bestimmung.

János Dombay

Környe (Komitat Komárom, Kreis Tata). [82, IV.] Westlich vom Mühlenhof kamen bei den Bauarbeiten an der Wohnung des Direktors des Staatsgutes Teile der Mauer eines römischen Gebäudes zum Vorschein. Im Garten des Hauses Dózsa-György-Str. 30 kamen die Negative eines komischen Terracotta-Kopfes, eines Leuchters mit Stempel NERI und ein drittes, seither verloren gegangenes Negativ zum Vorschein. Die Rettungsgrabung wurde z. T. von Aladár Radnóti ausgeführt.

András Mócsy

Lébény—Bormász-puszta (Komitat Győr-Sopron, Kreis Mosonmagyaróvár). [84, XVII.] Während den Bauarbeiten eines Weges kamen vier römische Skelettgräber zum Vorschein. Es wurde festgestellt, daß es in diesem Gebiet ein größeres römisches Gräberfeld geben mochte; bereits früher wurden hier römische Gräber gefunden und der Weg wurde „Römischer Weg“ genannt.

András Uzsofi

Máriaalom (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [88, IV.] Östlich des Dorfes, bei der „kleinen Kapelle“ gibt es auf einem kleinen Hügelrücken beim Zusammenfluß zweier Wassergraben Spuren einer römischen Siedlung. Auf einem anderen Hang liegt wahrscheinlich ein mittelalterlicher, eine Kirche umgebender Friedhof.

András Mócsy

Mórichida—Kisárpás, Dombföld (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [94, X.] Wir begannen die Ausgrabung des Gräberfeldes der römischen Siedlung (annehmbare Weise Mursella), wo 1926 Ziegelgräber zum Vorschein gekommen waren. 23 Gräber wurden freigelegt, alle waren in die Erde vertiefte Skelettgräber, die Skelette westlich orientiert. Aus den Gräbern kamen typische, aus dem 4. Jh. stammende Beigaben (Münzen des Constantinus I., und des Constantinus II.) zum Vorschein.

Endre Biró

Öskü—Bántapuszta (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [105, XXXIV.] Neben Bántapuszta kam ein römischer Sarkophag zum Vorschein. In unmittelbarer Nähe des Sarkophags sind Spuren der römischen Siedlung zu sehen. Der Fund ist in einer Entfernung von 2 km vom einstigen römischen Steinbruch.

Tihámér Szentlélek

Paloznak (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [106, XXXIV.] An der Grenze von Malomhát und Szerdahely stieß man am Besitz des J. Acsai auf römische Grundmauern. Aus der Schuttschicht neben den Mauern kamen graue und hell ockerfarbene Scherben zum Vorschein.

Tihámér Szentlélek

Papkeszi—Rostás-dűlő (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [108, XXXIV.] In einem aus Steinplatten

errichteten Grab lagen die Skelette eines Mannes und einer Frau. Die wichtigsten Beigaben waren: ein Glasgefäß, eine Fibel, eine Lanze. Die Münzen schließen mit der Kleinbronze des Constantinus. Als Fundament des Grabes wurde eine, vom Ende des 2. Jhs. stammende Steinplatte mit Inschrift verwendet, die T. FL. IUSTIUS für sich und seine Frau errichten ließ.

Tihámér Szentlélek

Páty (Komitat Pest, Kreis Buda). [110, IV.] Westlich des Dorfes brachte das Pflügen in der Nähe des Höhenpunktes No. 173 Reste eines Skelettes und eines Gebäudes ans Tageslicht. An Hand der mit Rand versehenen Ziegel und eines, aus Terrazzo hergestellten Fragments des Fußbodens konnte festgestellt werden, daß das Gebäude aus der Römerzeit stammt. Die Gräber könnten auch aus späterer Zeit stammen. Die Inspizierung verrichtete Mária Lenkei.

Pécs—Wärmekraftwerk. [111, XXII.] Im Gebiet der Bauten am Kraftwerk kamen römische Ziegelgräber zum Vorschein. Als Resultat der Rettungsgrabung wurden 9 Gräber gefunden. 8 von diesen waren Ziegelgräber ohne Beigaben, das neunte war ein Erdgrab. In diesem letzteren fanden wir eine Bronzefibel mit Feder, mit deren Hilfe die Bestattung auf das 2. Jh. datiert werden kann. Während der Ausgrabungen stießen wir auf eine früh-eisenzeitliche Grube, die zum größten Teil ausgegraben wurde.

Pál Lakatos

Pécs—Flughafen. [111, XXII.] Südwestlich der Stadt wurde während der Bauten am alten Flughafen ein römisches Ziegelgrab ohne Beigaben gefunden, das nicht mehr intakt war. Der Fund ist deshalb von Bedeutung, da uns aus diesem Teil von Pécs bisher keine römischen Funde bekannt waren.

Pál Lakatos

Pomáz—Kőhegyalja (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [115, XXVII.] Am Südhang des Kőhegy wurden bei Rigolierung mehrere spätrömische Gräber verwüstet. Es gelang einen Teil der Funde zu retten. Eine Bestattungstelle war von einer Steinmauer umgeben. An der Ausgrabung nahm Sándor Sashegyi teil.

Sándor Soproni

Sopron, Stalin (Deák)-Platz (Komitat Győr-Sopron). [124, XXIII.] Bei den Bauten von Wohnhäusern wurde bereits 1955 eine Rettungsgrabung an dieser Stelle ausgeführt. 1956 kamen weitere 53 Gräber zum Vorschein. Das Gräberfeld ist in zwei Schichten zu teilen. Unten liegen Brandgräber aus dem 2. Jh., oben Skelettgräber aus dem 4., vielleicht auch aus dem 5. Jh. Unter den aus dem 1—2. Jh. stammenden Gräbern gibt es Steinkisten, Urnen aus Glas und Ton und wenige an Ort und Stelle veräscherte Brandgräber mit ovalem Becken. Es gibt hier einige Kinderskelette. In einem Brandgrab gab es reich mit figuraler Schnitzerei verzierten Bernsteinschmuck. Die späteren Skelette sind fast alle ohne jede Beigabe. Auch ein aus sekundär verwendeten Steinplatten zusammengesetzter Sarkophag kam zum Vorschein; eine der Steinplatten trug eine Inschrift. Im Sarkophag lag ein Skelett nebst einem verzierten Glas-krug. Auch ein Teil des nach Savaria führenden Weges wurde freigelegt.

Gyula Nováki

Szalaő (Komitat Vas, Kreis Szentgotthárd). [126, IV.] Westlich des Rathauses, am anderen Ufer des Zala-Flusses gibt es am Waldestrand mehrere römische Tumuli. Alle sind bereits gestört. Einer wurde zur Hälfte abgetragen (Durchmesser 15 m, Höhe 1,8 m); im süd-westlichen Sektor dieses letzteren war eine zweiteilige, aus Stein gemauerte kleine Kammer mit viereckigem Grundriß (255 × 215 cm). Mauern und Fußboden sind innen einheitlich mit Terrazzo verkleidet.

András Mócsy

Szentendre, Római-sánc-Gasse (Komitat Pest). [134, XXVII.] Bei Gelegenheit von Bauten wurde am Grundstück No. 14 eine Grabkiste gefunden, die mit einer

Münze des Licinius datierbar ist, und die aus sekundär verwendeten Grabsteinen des 1—2. Jhs. hergestellt wurde. Das Grab liegt unmittelbar neben der 1929 entdeckten urchristlichen *cella memoriae*. Aus dem, aus dem 4. Jh. stammenden Grab kamen zwei intakte Grabsteine mit zwei Figuren (MASVIA CASVI F und MIRA CRESCENTIS F), ein in zwei Teile zerstückelter vollständiger Grabstein (P. SACO VINDELIONIS F), ein Bruchstück eines Grabsteines mit zwei Figuren (COMATMRA VANI F) und ein halbfertiger Grabstein zum Vorschein. Von derselben Fundstätte kamen aus einem früher gestörten Grab eine Grabtafel mit Inschrift (LVCIVS SPERATI F) und ein Fragment ohne Inschrift zum Vorschein. Es gelang, im Grundstück No. 36 derselben Gasse in einem aus dem 4. Jh. stammenden Grab eine sekundäre verwendete Grabsteinplatte zu finden, die das coll. fabrum errichten ließ. *Sándor Soproni*

Szombathely, Thököly-Str. 14—16 (Komitat Vas). [141, XXX.] Die vorläufige Mitteilung über die Ausgrabungen des Isis-Heiligtums in den Jahren 1955—1956 s. Arch. Ért. 84 (1957) 78—79. *Tihamér Szentlélek*

Szőny (Komitat Komárom, Kreis Komárom). [142, IV.] Im westlichen Teil der Ölfabrik kamen bei der Ausgrabung von Fundamenten zwei Bronzestatuetten (ein Dionysos und ein beflügelter Genius), ferner Teile eines bronzenen Zierpanzers als Streufunde zum Vorschein. *András Mócsy*

Sztálinváros—Fűzfő-dűlő (Komitat Fejér). [143, XXXI.] Beim Pflügen kamen Spuren römischer Gebäude zum Vorschein. Es gelang, die Fundamente zweier Häuser, die vom Pflug stark beschädigt wurden, und die Mauer eines dritten zu finden. Das eine Gebäude ist 18,5 m lang, mit Risalith, der Grundriß des anderen ist viereckig (6 × 5 m). Augenscheinlich gehörten die Gebäude zu einer Villa; sie lagen in einer Entfernung von etwa 2 km westlich vom Lager. Nach Aussage der Funde wurden sie im 2—4. Jh. gebraucht. *Eszter B. Vágó*

Tata—Kalvarienhügel (Komitat Komárom). S. Seite 93.

Tokod (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [156, IV.] In der Schlammgrube des Erzsébet-Schachtes kam 1955 ein römisches Gebäude zum Vorschein (Arch. Ért. 84 [1957] 86). Dieses wurde nun völlig ausgegraben. Es war ein kleines Gebäude mit einer Räumlichkeit (4,5 × 5,5 m) und Ziegelboden. Unter dem Fußboden wurde der Raum mit zwei Mauern in drei Teile geteilt, von denen zwei unterheizt waren. Die Heizung wurde vom Süden hergeleitet. In östlicher Richtung und an der süd-östlichen Ecke schlossen sich dem Gebäude viereckige Vorsprünge an. Im Westen gibt es Spuren der Einfriedung. 7 m weit vom Gebäude verlief unter dem heutigen Erdweg der gepflasterte Limesweg in westöstlicher Richtung. Das Auxiliarlager von Tokod ist östlich des ausgegrabenen Gebäudes, im sog. „Várberek“. Die Praetoria-Seite ist nach Nordost gerichtet, die Prinzipalseite ist 140 m lang. *András Mócsy*

Törökbálint (Komitat Pest, Kreis Buda). [158, IV.] Am Grundstück Árpád-Gasse 49 kamen beim Pflügen Fragmente eines römischen Altarsteines zum Vorschein. Die Inschrift lautet: Iunoni reginae Aug. / M. Aur. Epigonus dec. col. / Aq. pro salute / sua et suor(um) / omni(num ...) / ... *András Mócsy*

Visegrád—Steinbruch (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [162, XXXV.] 1955 wurde bei einer Probe-grabung ein römischer Wachturm erforscht. In einem Probegraben fanden wir die Bauinschrift aus dem Jahre 372. Die vollständige Ausgrabung erfolgte Oktober 1956. Aus dem niedergebrannten Gebäude (Grundriß: 11 × 11 m) kamen nur wenig Funde zum Vorschein. *Sándor Soproni*

Vörösbény (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [163, XXXIV.] Südlich des ehemaligen Getreidespeichers der Jesuiten, etwa 300 m weit davon, kamen auf dem Grundstück des G. Kovács verstreut römische Ziegel, Dachziegel, Fragmente von Wasserleitungsröhren zum Vorschein. Als ein Obstgarten hier angelegt wurde, kam in 70 cm Tiefe eine vollständige intakte Wasserleitung mit Tonröhren zum Vorschein (3 m lang). *Aurél Vajkay*

B) Große Ungarische Tiefebene

Ártánd (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Biharkeresztes) S. Seite 89.

Balmazújváros (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). [9, VII.] In der neuen Gutshofzentrale der Landwirtschaftlichen Produktionsgemeinschaft⁴ „Vörös Csillag“ kam ein nord-südlich orientiertes weibliches Skelett zum Vorschein, mit einem, ohne Drehscheibe hergestellten Gefäß zu Füßen. Es stammt entweder aus der Sarmatenzeit, oder aus dem 9—10. Jh. *Alán Kralovánszky*

Békéssármson (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [12, XXI.] In der Sandgrube, die am Hang des 1,5 km vom Dorf liegenden Hügels ist, wurde von Ernő Olasz eine sarmatenzeitliche Funde enthaltende Grube ausgegraben.

Csanylelek, Béke-Platz (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). S. Seite 90.

Deszk (Komitat Csongrád, Kreis Szeged). [48, XXV.] Im „Guzica“ genannten Rain wurde auf der Schafsheide der LPG „Kossuth“ ein Brunnen gegraben, wobei ein süd-nördlich orientiertes Grab gefunden wurde. An Hand der daneben gefundenen Keramik und der Münzfunde erwies es sich als sarmatenzeitlich. *István Dienes*

Dunafalva (Komitat Baranya, Kreis Mohács). [50, XXII.] Auf der Mohács-Insel, gegenüber dem höchsten Punkt des Várhegy genannten Berges von Dunaszekeső erheben sich am Donauufer die Mauerreste des Burgus contra Florentiam. Zwei viereckige Ecktürme können beobachtet werden. *Pál Lakatos*

Erdőtelek (Komitat Heves, Kreis Heves). [55, VIII.] Beim Graben einer Grube kam neben einem Kinderskelett ein rohes kleines Gefäß mit zwei Henkeln zum Vorschein. Das genaue Alter konnte nicht bestimmt werden. *Károly Galván*

Felsőpakony (Komitat Pest, Kreis Dabas). [59, IV.] Am Grundstück des J. Csányi jr. (Hollandi-telep genannt) wurden in einer vor dem Haus gegrabenen Grube ein Torques aus Bronze, das Fragment eines zweischneidigen Schwertes und ein Schädel gefunden. Ebendasselbst konnte das gestörte Grab gefunden werden, welches annahmbarerweise sarmatisch ist und aus dem 3. Jh. stammt. Neben dem nach Ócsa führenden Weg fand ich am Hof der Schule, die am Hügel „Páphegy“ steht, die Grundmauern einer Kirche. Im Laufe der vergangenen Jahre wurden hier viele Skelette ausgegraben. An Hand der in unmittelbarer Nähe aufgefundenen Scherben ist es anzunehmen, daß es um die Kirche herum in 13—16. Jh. eine Siedlung gab. *Károly Kozák*

Füzesabony (Komitat Heves, Kreis Füzesabony). [60, VIII.] Bei Erdarbeiten zeigten sich runde Flecke verschiedenen Durchmessers im Boden. Die hier gefundenen Scherben deuten eine sarmatenzeitliche Siedlung an. *Károly Galván*

⁴ I. f. LPG genannt.

Hajdúnánás—Tedej (Komitat Hajdú-Bihar), S. Seite 82.

Hatvan (Komitat Heves). [68, VIII.] Der Fundort erstreckt sich etwa 500—600 m lang neben der Eisenbahn. In der Mitte etwa haben wir drei Gräber ausgegraben, aus denen Keramik, Perlen, Schmuckstücke aus Bronze und Silber, ferner Münzen (Philippus Pater und Gallienus Antoninianus) zum Vorschein kamen. Am Rand des Fundortes konnten unzählige Abfallgruben beobachtet werden. *Károly Galván*

Kardoskút—Sinka-lapos (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [75, XXI.] Beim Graben eines Grabens am Wegrand wurden Spuren einer sarmatenzeitlichen Siedlung angetroffen. Zwei Gruben der großangelegten Siedlung wurden von Ernő Olasz erforscht.

Kardoskút—LPG „Úttörő” (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [75, XXI.] In der Sandgrube im Gehöft des I. Héjja führte E. Olasz eine Rettungsgrabung aus. Er erforschte 5 sarmatenzeitliche Gruben und ein süd-nördlich orientiertes Grab aus derselben Periode.

Kövegy (Komitat Csongrád, Kreis Makó). [83, XXV.] In der Lehmgrube der am Westrand des Dorfes befindlichen Ziegelfabrik kamen Häufchen von durchbranntem Lehmewurf und viele Scherben zum Vorschein. Der Forschungsgraben, den wir bei der Rettungsgrabung zogen, durchquerte eine mit Lehm verputzte Grube, in der Abdrücke von steilwändigen Pfahlöchern zu sehen waren. Der Fund stammt aus der Sarmatenzeit.

Otto Trogmayer

Maroslele—LPG „Kossuth” (Komitat Csongrád, Kreis Makó). [87, XII.] Zwischen dem nach Ószeged führenden Weg und dem Rand des Dorfes ist ein Hügelgelände. In einer hier gegrabenen Grube wurde in 85 cm Tiefe ein west-östlich orientiertes, ausgestreckt am Rücken liegendes Skelett gefunden. Als Beigaben waren ein eisernes Messer und ein auf Drehscheibe hergestelltes sarmatenzeitliches Gefäß daneben. *Gyula Gazdapusztai*

Mezőberény (Komitat Békés, Kreis Békés). [89, III.] In einer Entfernung von 11 km vom Dorf, an der südlichen Seite des nach Szarvas führenden Weges fanden Arbeiter beim Ausheben von Sand zwei sarmatenzeitliche, süd-nördlich orientierte Gräber. *Julia Kovalovszki*

Nagymágocs, Fertő-Straße, Sandgrube (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [97, XXVIII.] Bei den hier geführten Arbeiten kamen einige aus dem 11. Jh. stammende Gräber mit Schläfenringen zum Vorschein. Der intakte Teil eines kistenartigen Sarges eines sarmatischen Grabes konnte mit einigen, dazugehörigen Beigaben zusammen (Silberfibel, römische Münzen, eiserner Schildknauf, Lanze) gerettet werden. Das Grab wurde nämlich bereits früher ausgeraubt. *József Csalog*

Orosháza—Rákóczitelep (Komitat Békés, Kreis Orosháza). S. Seite 94.

Pocsajesztár (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). S. Seite 83.

Szegvár—Körögyzentgyörgy (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [131, XXVIII.] Bei der Erweiterung des Einschnittes für die Eisenbahnlinie Szegvár-Körögyzentgyörgy kamen neben einem intakten sarmatischen Grab Überreste mehrere verwüsteter Gräber und Spuren einer aus derselben Periode stammenden Siedlung zum Vorschein. *József Csalog*

Székkutas — LPG „Petőfi” (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [138, XII.] 5 km nordöstlich vom Dorf, am nordwestlichen Ufer des Kakasszéker-Baches erstreckt sich in etwa 900 m Länge, immer dem Lauf des Baches folgend, eine große sarmatenzeitliche Wohnsiedlung. Unter den auf der Oberfläche gefundenen Scherben gibt es auch viele urzeitliche. Am nordöstlichen Ende der Siedlung sind die Spuren eines Dorfes aus der Zeit der türkischen Herrschaft in Ungarn wahrzunehmen. Gegenüber der sarmatenzeitlichen Siedlung erhebt sich ein mächtiger Kurgan (der sog. Pósa-halom).

Gyula Gazdapusztai

Táborfalva—Posta-dűlő (Komitat Pest, Kreis Dabas). [147, IV.] Im Gehöft von L. Német in der Pusztasor-Gasse kamen einige Gräber und Scherben zum Vorschein. Ihrer Aussage nach gab es an dieser Stelle in der Sarmatenzeit eine Siedlung. Wir untersuchten den Schutt von vier Gruben, die etwas tiefer waren, und gruben die Gräber von vier Leichen, die im späten Abschnitt der Sarmatenzeit begraben wurden, aus. Grab No. 3, das über der Grube No. III lag, deutet die relativ chronologische Lage gut an. Einige avarenzeitliche Grabbeigaben, die bei den Bauten eines Schwimmbassins zum Vorschein kamen, brachten wir ins Museum. An der Rettungsgrabung nahm Ágnes Salamon teil. *Gyula Török*

Tiszacsege (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [152, VII.] In der Sandgrube der MTS wurde ein sarmatenzeitliches Grab gefunden. Bei der Inspizierung des Terrains konnte an derselben Stelle auch eine kupferzeitliche Siedlung beobachtet werden; es gab sogar früheisenzeitliche Funde. Die Rettungsgrabung führte J. Makay aus.

Tiszalök (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). [153, VII.] Als im Gebiet des Kraftwerkes Arbeiterwohnungen gebaut wurden, kam ein sarmatenzeitliches Skelettgrab zum Vorschein. Beim Fuß des kleinen Mädchens lag ein roter Topf, auf seiner Brust eine Bronzefibel. *Alán Kralovánszky*

Tiszavasvári—Páptelekhát (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). S. Seite 83.

Tótkomlós — LPG „Viharsarok” (Komitat Békés, Kreis Orosháza). S. Seite 94.

C) Ungarisches Hochland

Domony—Domonyvölgy (Komitat Pest, Kreis Aszód). [49, IV.] Beim Aufforsten des Gebietes der Forstwirtschaft von Gödöllő wurden viele Scherben gefunden. Am doppelten Sattellücken des Hügels, der sich lang erstreckt, kamen Spuren von bronzezeitlicher, sarmatenzeitlicher und mittelalterlicher Siedlung zum Vorschein. Neben der vielen Keramik kann das sarmatische Material von einer Münze aus dem 4. Jh., das mittelalterliche von zwei Silbermünzen des Königs Ludwig des Großen datiert werden. *Ágnes Salamon*

Gödöllő (Komitat Pest, Kreis Gödöllő). [61, IV.] Am sog. „Harmincakhalma” wurden beim Abforsten zwei Tumuli ausgegraben. Das Grab lag etwa 2 m tief unter dem Hügel, der 40—60 cm hoch und von einem Durchmesser von 6—8 m war. In einem wurden Spuren von Steinumpackung, im anderen einer aus Holz konstruierten Kammer gefunden. Das große Schüsselfragment und der breite S-förmige Eisenhacken, die darin gefunden wurden, lassen den Fund als sarmatenzeitlich datieren. *Ágnes Salamon*

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

A) Transdanubien

Csoma (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [44, XIII.] Bei den Bauten im „Újtelep“ genannten Teil des Dorfes kamen 14 avarische Gräber zum Vorschein. Ihre Orientierung wechselte zwischen N-S und W-O. Aus ihrer Lage konnte festgestellt werden, daß das Gräberfeld, das zur Greifen-Ranken-Verzierungsgruppe gehört, sich in einem 15–20 m breiten Gebiet auf mehr als 100 m in nord-südlicher Richtung erstreckt. Auf dem Plateau gab es auch eine große Siedlung der Lengyel-Kultur. Bei den Erdarbeiten kamen aus dieser Zeit stammende große Gruben und ein Skelett in Hockerstellung zum Vorschein.

Rezső Pusztai

Csorna (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [46, X.] Im „Ebágya“ genannten Anger wurden beim Abtragen von Sand mehrere avarische Gräber verwüstet. In der Gegend der Sandgrube führten wir eine Rettungsgrabung aus und fanden dabei 22 avarische Gräber. Alle waren west-östlich orientiert. Beigaben gab es bloß in 3 Gräbern. Bei den Ausgrabungen wurde annehmbarerweise der Ostrand des Gräberfeldes erreicht.

Endre Biró

Hács — Béndekpuszta (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [69, IV.] Die Ausgrabung des germanischen Gräberfeldes aus dem 5. Jh. wurde auch in diesem Jahr — als Fortsetzung der Ausgrabungen 1954–1955 — weitergeführt. Die Ausgrabung erhellte die Ausdehnung des Gräberfeldes in nördlicher und nordwestlicher Richtung und authenticisierte das Grab No. 1. Zwei neue Gräber kamen zum Vorschein (No. 23, 24): das Sarggrab eines Kindes und das einer Frau. Letztere hatte einen deformierten Schädel. Um den Hals trug sie eine Perlenkette aus kleinen Perlen. Das Skelett lag in einem ausgehöhlten Sarg. Bei Gelegenheit der Ausgrabung wurde auch das Gelände inspiziert, wobei 6 annehmbare Töpferöfen einer mittelalterlichen Siedlung mit Keramik aus dem 12–13. Jh. zum Vorschein kamen. Eines von ihnen hat ein Rost.

Agnes Salamon

Hegykö (Komitat Győr-Sopron, Kreis Sopron). [70, XXIII.] Am westlichen Ende des Dorfes, im Garten der Kaserne kam beim Graben einer Grube ein in west-östlicher Orientierung ausgestreckt liegendes Skelett ohne Beigaben zum Vorschein. Das Grad der Verwitterung der Knochen läßt darauf schließen, daß es aus der Völkerwanderungszeit stammt.

Gyula Nováki

Kápolnásnyék (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). S. Seite 81.

Répcelak — Várdomb (Komitat Vas, Kreis Sárvár). [118, IV.] In der Sandgrube von I. Tóth wurde ein angeblich ost-westlich orientiertes Skelett gefunden. Der reiche Goldschmuck, der als Beigabe daneben lag, läßt auf ein germanisches Grab schließen. Ebendasselbst sind auch Spuren einer späteinzeitlichen Siedlung wahrzunehmen. Die Funde wurden von Aladár Radnóti gesammelt.

Sarród — Kacsadűlő (Komitat Győr-Sopron, Kreis Kaposvár). [121, XXIII.] Im Besitztum des J. Barcza wurden in einer Kieselgrube drei nord-nordwest-süd-südöstlich orientierte avarische Gräber gefunden.

Gyula Nováki

Sopron — Kőhida (Komitat Győr-Sopron). [124, XXIII.] Im Teich-Anger wurden Gräber gefunden. Béla Szőke, der zur Rettungsgrabung ausgesandt wurde, beobachtete 11 Gräber, die in der „Soproni Szemle“ 1955, No. 3–4 publiziert wurden. Seine Krankheit verhinderte ihn jedoch an der weiteren Bearbeitung, so daß wir am 9–20. Oktober 1956 mit Gyula Nováki weitere 15 Gräber freilegten. Die Datierung Béla Szőkes, nach welcher die Bestattungen aus dem letzten Viertel des 9. Jhs. stammen, ist richtig und soll nur damit ergänzt werden,

daß die Grenzen dieser Periode in beiden Richtungen weiter sind. Bemerkenswert sind die zwischen den Gräbern liegenden Gruben, die ebenfalls zum Gräberfeld gehören, und die symbolische Bestattungen anderswo begrabener Personen sein mögen.

Gyula Török

Szentendre — Pannonia-telep (Komitat Pest), S. Seite 82.

Vásárosmiske — Baksahegy (Komitat Vas, Kreis Sárvár). [159, XXX.] Am Ende des Weingartens von J. Teveli wurde beim Graben eines Kellers ein ausgestreckt liegendes Skelett eines Mannes gefunden. Es war nord-südlich orientiert. Die Funde weisen auf die Avarenzeit hin. In der Wand der Grube waren Verfärbungen, die auf mehrere Gräber hinwiesen, wahrzunehmen.

Gyula Novák

B) Große Ungarische Tiefebene

Ártánd (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Bihar-keresztes). [4, VII.] In der Sandgrube des Staatsgutes, die am Ostrand des Dorfes liegt (ehemaliges Roth-Gehöft), kamen zwei früheisenzeitliche Urnengräber zum Vorschein. Auf der Erdoberfläche konnten Spuren mehrerer sarmatenzeitlicher Siedlungen wahrgenommen werden. An dieser Stelle liegt auch ein größeres Skelett-Gräberfeld. Bei der Ausgrabung wurden 198 Gräber freigelegt. An Hand des Materials der nordwest-südöstlich orientierten Gräber ist das Alter des Gräberfeldes auf das 9–10. Jh. zu versetzen.

Alán Kralovánszky

Biharkeresztes (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Bihar-keresztes). S. Seite 82.

Budapest IX., Wekerle-telep [37, V.] Bei der Ausgrabung wurden 54 Gräber eines avarischen Gräberfeldes aus dem 8. Jh. ans Tageslicht gebracht auf einem Hügelsrücken. Die Gräber sind im allgemeinen nordwest-südöstlich orientiert. Etwa 20% der Verstorbenen waren Kinder oder Säuglinge, ohne Beigaben. Die Zahl der Männer- und der Frauengräber ist fast dieselbe. Aus zwei Gräbern kamen reich verzierte Waffengurte (Greife-Ranken-Verzierung) zum Vorschein. An der Ausgrabung nahmen Klára Póczy, Erzsébet Molnár teil.

Tibor Nagy

Dormánd — Hanyi-puszta (Komitat Heves, Kreis Füzesabony). S. Seite 90.

Hajdudorog (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). [65, VII.] Aus dem Grundstück Városkert-Gasse 5–7 kam aus einem Reitergrab eine vergoldete Schnalle mit Menschendarstellung zum Vorschein. Dies ist das schönste und in der Ausführung das künstlerischste Exemplar der wenigen, in Ungarn zum Vorschein gekommenen solchen Objekte. Bei der Rettungsgrabung konnte eine Familienbestattung (4 Gräber) festgestellt werden. Aus dem Material des Gräberfeldes muß die bisher am intaktesten auf uns gebliebene Knochenplatte, die der Beschlag eines Köchers war, hervorgehoben werden. Eine Goldmünze des Heraclius läßt das Gräberfeld auf die Mitte des 7. Jhs. datieren.

Alán Kralovánszky

Kiskőrös (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kiskőrös). [78, I.] Auf der Weide, die südwestlich des Dorfes liegt, wurde neben der Bahnlinie Kaloosa bei Kanalisationsarbeiten ein avarenzeitliches Grab eröffnet. Bei der Rettungsgrabung wurde ein weiteres nordwest-südöstlich orientiertes Grab gefunden.

György Kiss

Táborfalva (Komitat Pest, Kreis Dabas). S. Seite 88.

Tápiószele (Komitat Pest, Kreis Nagykáta). [149, XXXIII.] Am Grundstück Somogyi-Béla-Straße 310/1 wurde beim Graben eines Kellers ein ost-westlich orien-

tiertes avarisches Grab gefunden. Da in der Nähe auch bereits früher schon Gräber gefunden wurden, ist hier ein zusammenhängendes Gräberfeld anzunehmen. Die Ausgrabung führten János Blaskovich und István Geday aus.

Tápiószentmárton (Komitat Pest, Kreis Nagykatá). [150, XXXIII.] Im sog. „Tónikert“, am Grundstück von I. Kosztolányi wurden zwei Kindergräber und ein südwest-nordöstlich orientiertes Frauengrab gefunden. Sie stammen aus der Völkerwanderungszeit oder aus der Zeit der Landnahme der Ungarn. Bei der Rettungsgrabung wurde das Vorhandensein von zwei weiteren

Gräbern festgestellt, doch wurden diese nicht freigelegt. Die Arbeit verrichtete István Geday.

Tiszavasvári — Koldusdomb (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). [154, XX.] Bei den Bauarbeiten an der neuen Landstraße wurden 23 Gräber eines vom Anfang des 7. Jhs. stammenden avarischen Gräberfeldes ausgegraben. Die Skelette lagen mit den Füßen nach Westen. In Begleitung des z. T. bestatteten Pferdeskeletts wurden Halfter, Steigbügel, Beschläge und Eisenschnallen gefunden. Außer den Eigentümlichkeiten des Rituals muß ein aus Eisenplatten bestehender Rumpfpfanz von Kertscher Typ erwähnt werden.

Dezso Csallány

ZEIT DER LANDNAHME DER UNGARN (X. Jh.)

A) Transdanubien

Bana (Komitat Komárom, Kreis Komárom). [10, IV.] Am sog. „Ördögásta“-Berg wurde in einer Kieselgrube ein Grab aus der Zeit der Landnahme der Ungarn gefunden, aus dem an Ort und Stelle ein silbernes Taschenblech, der größte Teil eines Säbels mit Parierstange, viele vergoldete Silberbeschläge, Pfeilspitzen und goldene Plättchen gesammelt werden konnten. Bei der Rettungsgrabung, an der Antal Bartha teilnahm, wurde ein Grab mit einem bestatteten, zur Hälfte zugrunde gegangenen Pferdeschädel und einem kleinen Goldschmuckstück gefunden.

Ákos Kiss

Csorna — Acsalag (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [46, X.] Am Hosszudomb wurden beim Pflügen 4—5 Gräber aus der Zeit der Landnahme der Ungarn berührt und völlig zerstört. Nur einige silberne Ösenknöpfe und ein silberner Gürtelbeschlag entgingen der Verwüstung. Die Rettungsgrabung hatte bloß negativen Erfolg.

Endre Biró

Székesfehérvár — Sóstó (Komitat Fejér). [137, XXIX.] In der Sandgrube, die am nördlichen Teil des Sóstóer Betriebes der Wasserwerke liegt, kam ein landnahmezeitliches Grab zum Vorschein, mit einem zweischneidigen Karolingerschwert und zwei reich verzierten Steigbügeln mit Silber-Intarsie. Bei der Rettungsgrabung wurden hier weitere zwei Gräber aufgefunden. Die Funde deuten die zweite Hälfte des 10. Jhs. an. Die Gräber gehören zum großen Gräberfeld aus der Zeit der ungarischen Landnahme, das südlich von Székesfehérvár, sich vom Demkó-hegy bis zur Ostseite des Sóstó erstreckt. (Fitz, J., István Király Múzeum Közleményei — Nachrichten des István Király-Museums — E 2 [1957] 5.)

Jenő Fitz

B) Große Ungarische Tiefebene

Csanylelek — Béke-Platz (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [43, XXV.] Die Rettungsgrabung, die bei der östlichen Ecke der Kirche begonnen wurde, brachte vier, aus dem 10. Jh. stammende ungarische und 2 sarmatenzeitliche Gräber ans Tageslicht. Sie sind nordwest-südöstlich bzw. nord-südlich orientiert.

István Dienes

Csongrád — Vendelhalom (Komitat Csongrád). [45, VI.] Aus dem Westrand der bereits verlassenen Sandgrube gelangten die Beigaben eines frühzeitigen ungarischen Grabes mit Säbel und Steigbügel in das Museum von Csongrád. Im noch erforschbaren, schmalen Gebiet wurde kein intaktes Grab mehr gefunden.

József Csalog

Dormánd, Hanyipusztá (Komitat Heves, Kreis Füzesabony). [50, VIII.] Im Gebiet des Staatsgutes wurden beim Sammeln von Sand Funde aus der Avaren- und aus der Landnahmezeit gefunden, auch ein Ugo di Provenza-Denar. Ein avarisches und ein landnahmezeitliches ungarisches Gräberfeld bestanden auf ein und derselben Stelle.

Károly Galván

Felgyő (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [58, IV.] Im archäologischen Plan der Ungarischen Akademie der Wissenschaften hatte unsere Forschungsarbeit nach Siedlungen aus der Zeit der Landnahme einen Sonderplatz als bevorzugtes Thema. Wir begannen mit der Arbeit 1956 in den Felgyőer Gebieten bei Csongrád, da frühe Diplome die Bedeutung und den Gebrauch der Furt von Bód hervorheben, und da es in der Umgebung viele Gräberfelder aus der Zeit der Landnahme der Ungarn gibt. Als Resultat des ersten Jahres der Ausgrabungen entdeckten wir ein Graben- und Schanzensystem, das sich auf ein großes Gebiet erstreckt und wahrscheinlich um mehrere Zentren gruppiert ist. Aus dem Graben kamen neben frühzeitlicher ungarischer Keramik Pfeilspitzen, Messer und viele Tierknochen zum Vorschein. Die Freilegung der inneren Gebiete haben wir noch nicht angefangen.

Gyula László

Kocsér (Komitat Pest, Kreis Cegléd). [80, XIV.] Auf den Grundstücken Szabadság-Gasse 30 und 34 wurden bei den Bauarbeiten von Häusern Skelette, mit Pferdeschädel und eisernen Beigaben gefunden. Auch beim Graben vor den Häusern kamen Gräber zum Vorschein. Am Fundort forschte Béla Bálint.

Pap (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). [107, XX.] Beim Ausheben von Sand wurde am Rózsadomb-Balázshegy ein Teil eines Gräberfeldes der landnehmenden Ungarn verwüstet, in welchen die Leichen angeblich mit Rüstung und Pferd und silbernen Beschlägen bestattet waren. Während der Rettungsgrabungen fanden wir 5, größtenteils gestörte, west-östlich orientierte Gräber von Frauen und Kindern. Mit Hilfe einer arabischen Münze ist das Gräberfeld auf die erste Hälfte des 10. Jhs. zu datieren.

Alán Kralovánszky

Rakamaz — Gyepiföld (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [116, XX.] In der Sandgrube des Dorfes (Turóczy-part) stieß man auf ein ungarisches Frauengrab aus dem 10. Jh. Bei der Rettungsgrabung konnte bloß der Rest des Materials gesammelt werden (31 Ösenknöpfe von den etwa 82 Stücken). Ein Brustscheibenpaar aus vergoldetem Silber, mit einem Adler verziert, muß besonders hervorgehoben werden. Der Vogel hält einen stilisierten Zweig im Schnabel, in seinen Krallen je einen Wasservogel. Die figurale Darstellung ist ganz einzigartig. Es ist infolge seiner Problematik und seines Zusammenhanges mit dem Goldschatz von Nagyszentmiklós von besonderer Bedeutung. In der Sandgrube wurde früher neben einem weiblichen Skelett ein Ösenknopf gefunden.

Dezso Csallány

Sárospatak — Baksa (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Sátoraljaújhely). [122, IV.] In einem landnahmezeitlichen Gräberfeld, das infolge seiner Funde von großer Bedeutung ist, führte Antal Bartha eine Rettungsgrabung aus. Sein Referat konnte infolge seiner Krankheit nicht fertiggestellt werden.

Szabolcsveresmart (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). [125, XX.] Am Szelért-domb, im Weingarten des K. Kiss jr. wurde ein gestörtes Grab und darin ein zweischneidiges Schwert aus der Zeit der Landnahme der Ungarn gefunden. Die Rettungsgrabung, die György Szabó verrichtete, konnte bloß die Verwüstung einer Pferdebestattung (eventuell eines kleineren Gräberfeldes) feststellen.

Tiszabercel—Ráctemető (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [151, XX.] Aus einer größeren Grube kamen bronzzeitliche Funde vom Zóker Typ zum Vorschein. Verstreut gab es auch früheisenzeitliche Funde.

Der Fundort ist jedoch zu gleicher Zeit ein landnahmezeitliches Gräberfeld. Bei der Probegrabung wurden 4 Gräber freigelegt. In einem Frauengrab wurden u.a. zwei handgroße, verzierte Silberscheiben gefunden.

Nándor Kalicz

C) Ungarisches Hochland

Rád—Kishegy (Komitat Pest, Kreis Vác). [117, II.] Die eingehende Beschreibung der Ausgrabung s. Arch. Ért. 84 (1957) 61—62. Taf. 14. Pál Patay

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

A) Transdanubien

Apátvarasd (Komitat Baranya, Kreis Pécsvárad). [2, XXIII.] Im Gebiet des Staatsgutes von Lovászhetény kamen die Überreste eines neuzeitlichen, gestörten Friedhofes zum Vorschein. In unmittelbarer Nähe konnten auch Überreste von Gebäuden beobachtet werden, die wahrscheinlich zu einer Kirche gehörten.

Pál Lakatos

Bajót (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [6, IX.] Bei der Erweiterung der Schule neben der Kirche wurden die Gräber des einstigen Friedhofes berührt. Die Beigaben des einen Grabes deuten 16—18. Jh. an. Während der Rettungsgrabung wurde auch ein Ossuarium gefunden. Die Arbeit verrichtete László Zolnay.

Balatonrendes—Ábrahámhegy (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). S. Seite 79.

Budapest I., Vár. [18, V.] Bis zum Jahre 1956 konnte etwa 60% der Ausgrabung der Burg von Buda verrichtet werden. Die Forschungen dieses Jahres führten zu neuen Feststellungen, deren Endkonklusion erst im Laufe der Ausgrabungen im Jahre 1957 erreicht werden konnte. Unsere Meldung enthält daher z. T. auch die Ergebnisse des Jahres 1957. Es stellte sich heraus, daß die Burgmauer des zweiten sog. Sigismundhofes einer Explosion zufolge eingestürzt war, oder nach starker Beschädigung während eines Angriffes eingerissen wurde. Die zugrunde gegangene nördliche Schlußmauer und der Turm wurden neu erbaut. Das ursprünglich unter König Sigismund errichtete Gebäude — die Reste des westlichen achteckigen Turmes — konnte von den Renovationen unterschieden werden. Unter dem Sigismundzeitlichen Niveau erschienen wieder Mauern, die teils auf den Fels, teils auf eine schwarze, bronzzeitliche Scherben enthaltende Humusschicht gemauert wurden. Das zu den Mauern gehörige Niveau wies eine Aufschüttung aus dem 13. Jh. auf. Besonders bemerkenswert ist ein Teil des ursprünglichen Bollwerkes, das aus der Regierungszeit des Königs Béla IV. stammt, und der sich ihm anschließende ursprüngliche hufeisenförmige Turm. Letzterer wurde bei der Gestaltung des achteckigen, Sigismundzeitlichen Turmes, als dessen Kern verwendet. Der verstümmelte Turm erwies sich als größer, als in seiner rekonstruierten Form und hatte keine vierfache, sondern eine sechsfache Einteilung. Es konnte festgestellt werden, daß im Palast im Laufe des 14. Jhs. große Erdarbeiten unternommen wurden und manches eingerissen wurde. Mit den Erdarbeiten zu gleicher oder in der auf sie folgenden Zeit wurde die östliche Burgmauer und der daneben verlaufende Weg gebaut. Ein äußerer Eckpfeiler der Tragsäulen, die sich unter dem Ostflügel des Sigismund-Hofes befinden, kam ebenfalls zum Vorschein. Diese neue Entdeckung verbessert die Rekonstruktionsmöglichkeit der östlichen Halle. Ständige Mitarbeiter waren Kornél Seitz und Imre Holl.

László Gerevich

Budapest II., Hidegkúti-Straße, Kastell. [19, V.] Die Schichtenreihe, die sich in den Profilen, die bei der

Authentisierungsgrabung gemacht wurden, zeigt, ferner das sehr mangelhafte Fundmaterial weisen darauf hin, daß vor der Front der Gebäude No. I und II kein mittelalterliches Niveau mehr wahrzunehmen ist. Die von S. Garády vorgenommene frühere Ausgrabung senkte die unmittelbare Umgebung unter das Niveau. Innerhalb des Gebäudes No. I sind die mittelalterlichen Niveaus größtenteils vorhanden, unter ihnen ist keine frühere Bauperiode, und kein älteres Niveau feststellbar. Das während ein und derselben Periode gebaute Kastell wurde von König Matthias errichtet. Die mittelalterlichen Niveaus des Gebäudes No. II. wurden von S. Garády verwüstet das Alter des Gebäudes kann auf den Anfang der Regierungszeit des Kaisers Sigismund versetzt werden. Aus der Grundmauer des Gebäudes No. I kam ein sekundär verwendetes römisches Altarsteinbruchstück zum Vorschein.

Imre Holl

Budapest II., Pesthidegkút. [20, V.] Um die Ruinen der Kirche des mittelalterlichen Dorfes Gerece herum wurden Ausgrabungen unternommen, bei denen die ursprünglich hufeisenförmige, — für das 13. Jh. typische und in Ungarn äußerst seltene — Apsis der Kirche zum Vorschein kam. Die während der türkischen Besetzung verwüstete Kirche wurde im Laufe des 18. Jhs. zweimal umgebaut. Endgültig begann die Kirche in den letzten Jahren des 18., oder in der ersten Jahren des 19. Jhs. zugrunde zu gehen. Während des Mittelalters erfolgten Bestattungen in der Kirche und um sie herum. Im Inneren des Schiffes war ein aus dem 18. Jh. stammender Grabstein mit Inschrift und ein Skelett.

Emese Nagy

Budapest III., Margitsziget. [30, V.] Im Gebiet der ehemaligen erzherzoglichen Sommerwohnung (später Polobar) kamen bisher unbekannte Teile der Kirche des Franziskanerklosters zum Vorschein. Ein Teil der südlichen Frontmauer, der Triumphbogen der Nordseite mit Sockelleisten, die Grundmauer des halbkreisförmigen Abschlusses der für Mönchskirchen charakteristischen langen Apsis, und ein Teil der Sakristei, die sich der Nordseite anschließt, kamen zum Vorschein. Der Grundriß der Kirche steht uns nun klar vor Augen. Das an der Außenseite der Nordmauer zum Vorschein gekommene Grab beweist das Vorhandensein des in Diplomen oft erwähnten Friedhofes.

Erzsébet Lócsy

Budapest III., Fő-Platz 1, 10, Korvin-Otto-Platz 8, 9. [33, V.] Die Zielsetzung der Forschungen war, die Frage der 1935 zum Vorschein gekommenen und allgemein mit der Óbudaer Probstei identifizierten Mauerreste zu erhellen. Im Laufe der Ausgrabungen 1956—57 wurde der Grundriß der präbischöflichen Kirche aus dem 14. Jh. erhellt. Ein Teil der Funde und die im Gebiet der Ausgrabung zum Vorschein gekommenen romanischen Mauerspuren gehören zur Probstei aus dem 12. Jh. Dieser Fund wird die mittelalterliche Topographie von Óbuda und die Lokalisation des Klarissenklosters, dessen Platz bisher unsicher war, mit wichtigen Daten bereichern.

Herta Bertalan—Vilmos Bertalan

Büssü—Újtelep (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). S. Seite 81.

Ercsi—Gebäranstalt (Komitat Fejér, Kreis Adony). [54, IV.] Bei Erdarbeiten kamen sehr wertvolle romanische Steine mit Bandornament zum Vorschein. (Einer Mitteilung von Géza Entz zufolge stammen sie wahrscheinlich aus dem auf der Csepel-Insel erbauten Ercsi-Kloster). In 1,30 m Tiefe wurde ein Keller (6,70 × 3,60 × 2,5 m) mit Tonnengewölbe gefunden, der wahrscheinlich im 18. Jh. mit der niedergerissenen Gebäranstalt zusammen gebaut wurde. *Károly Kozák*

Esztergom—Kovácsi (Komitat Komárom). [56, IX.] Neben dem Damm der Bahnstation Esztergom wurde als Fortsetzung der Rettungsgrabung des Jahres 1955 der im Inneren der bereits früher ausgegrabenen Kirche zum Vorschein gekommene Schmelzofen ausgemessen. Gräber des 11. Jhs. durchschneiden den Schmelzofen an mehreren Stellen, er wurde daher in früherer Zeit — im 9—10. Jh. — gebraucht. Zugleich wurden auch südlich der Kirche zwei in die Erde vertiefte Häuser und einige aus dem 15. Jh. stammende Gräber freigelegt. Die Ausgrabung verrichtete György Szabó.

Esztergom—Szenttamás (Komitat Komárom). [56, IX.] 1926 rettete Albin Balogh am Szenttamáshegy in Esztergom türkische Tongefäße, die zusammenstellbar waren und aus den Überresten einer Töpferwerkstätte stammten. Sie wurden in sein Museum geliefert. Im Laufe der Authentisierungsgrabung fanden G. Fehér und N. Parádi vor dem Haus der Lépeső-Gasse 6 die stark zerstörten Reste des auf das 16. Jh. datierbaren Töpferofens. Der Ofen ist fast kreisförmig, zweiteilig, der Rost ist aus Ton. Fertige und halbfertige Keramik wurde ebenfalls gefunden. Mit Hilfe des jetzt gefundenen Materials konnten die Funde des Jahres 1926 — u. a. 2 Schlüssel mit arabischer Inschrift — zum Teil ergänzt werden. *Géza Fehér*

Gödreszentmárton (Komitat Baranya, Kreis Sásd). [62, XXII.] Während dem Bau einer Fernleitung kamen auf einem Hügel mittelalterliche und neuzeitliche Funde zum Vorschein. Über den Gräbern ohne Beigabe konnte gebrannter Lehmewurf beobachtet werden. Über diesem fanden wir neuzeitliche Gefäße und Scherben. Auf der Oberfläche war Steinschutt, der von einem Gebäude stammte. *Pál Lakatos*

Hács—Béndekpuszta (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). S. Seite 89.

Kaposvár—Szokolai berek (Komitat Somogy). [74, XIII.] Westlich des „Nostra“ genannten Gebäudes kam bei Fundamentierungsarbeiten die äußere Pfahlmauer der Burg zum Vorschein. Die Mauer bestand aus maddicken, nebeneinander in die Erde getriebenen Eichenpfosten, und erhob sich um 5—6 m über den Morast. In der morastigen Schicht außerhalb der Mauer fanden wir ein Skelett ohne Beigaben und viele Gebrauchsgegenstände aus dem 16. Jh., u. a. ein aus Holz geschnittenes Schemel und ein vergoldetes Messer. *Rezső Pusztai*

Keszthely—Burg (Komitat Veszprém). [77, XV.] Die im 14. Jh. errichtete gotische Pfarrkirche und das Franziskanerkloster wurden 1550 zu einer Grenzburg umgestaltet. Bei der Ausgrabung kamen die aus der ersten Periode der Burg stammende Pfahlreihe und die Burgmauer, die bereits von G. Turco erwähnt werden, zum Vorschein. Auch das Bollwerk, das bei den Befestigungsarbeiten um 1620 herum errichtet wurde, kam zum Teil zum Vorschein, ferner unter den Mauern der Apsis der Kirche die Grundmauern der St. Lorenz-Kapelle (vor 1386 erbaut). *Károly Sági*

Lovászhetény (Komitat Baranya, Kreis Pécsvárad). [85, XXII.] Im Gebiet des Staatsgutes wurden beim Fundamentieren von Häusern bereits 1953 Gräber gefunden. Neben dem Gebäude No. 112 und der Arbeiter-

herberge wurde eine Authentisierungsgrabung ausgeführt, als deren Resultat 7 Gräber aus der Zeit der ungarischen Könige des Hauses Árpád gefunden wurden. *Pál Lakatos*

Máriaalom (Komitat Komárom, Kreis Dorog). S. Seite 86.

Mezőlak—Sóspuszta (Komitat Veszprém, Kreis Pápa). [90, XXXIV.] An der Westseite des „Kleinen Kanals“ wurden beim Abbau von Sand mehrere Gräber gestört. Auf Grund der Scherben könnten die Gräber auch aus dem Mittelalter stammen. *Tihámér Szentlélek*

Nagykanizsa (Komitat Zala). [95, XVIII.] Es war notwendig, diese Rettungsgrabung durchzuführen, da das Grundstück der Alkoholfabrik, auf welchem ein Großteil des ältesten Teiles der Burg von Nagykanizsa liegt, und der 1954 z. T. bereits ausgegraben wurde, betoniert werden sollte. Wir suchten vor allererst die hinteren, nordöstlichen und nordwestlichen Ecken des Gebäudeblocks. Es gelang uns, seine Abmessungen festzustellen: es war, wie auch auf der Zeichnung des italienischen Ingenieuroffiziers Ferabosco, etwas länglich: 35 × 38 m. Wir fanden die äußere und die innere Abschlußmauer und die Teilungswände. Die äußere Mauer wurde von eng nebeneinander stehenden Stützpfeilern verstärkt, ihren Rand begleiten Pfahlreihen. In einer der hinteren Räumlichkeiten fanden wir vier, z. T. zerstörte Gräber ohne Beigaben. Auch den bogenförmigen Abschluß des nördlichen Turmes konnten wir ausgraben. Ein kleiner Teil des Pfahlsystems der äußeren Burgmauer wurde ebenfalls erforscht, samt vielen, hauptsächlich aus dem 16—17. Jh. stammenden Objekten. Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft, die die Ausgrabung verrichtete, waren Nándor Parádi und Edit H. Kerecsényi. *István Méri*

Nagyvázsony—Kinizsi-Burg (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [98, XIX.] Die Ausgrabung, bzw. die archäologischen Beobachtungen wurden so geführt, daß das Augenmerk auf die Rekonstruktion der im 15. Jh. erbauten und im 16—17. Jh. umgestalteten Burg gerichtet war. Die Arbeit begann eigentlich schon 1955, mit der Freilegung des Torturmes und der Kapelle. 1956 räumten wir die Schuttschicht aus dem südlichen und nördlichen Teil des trockenen Grabens, der die Burg viereckigen Grundrisses umgibt, weg. Die Überreste des inneren Torturmes kamen ebenfalls ans Tageslicht. Das Fundmaterial stammt größtenteils aus dem 16—17. Jh. Aus der Menge der vielen gotischen und Renaissancezeitlichen geschnitzten Steine muß ein Renaissance-Steinrelief (Bruchstück) hervorgehoben werden, das eine Burg und eine Schlachtszene darstellt und vom Ende des 15. Jhs. stammt. Mit Hilfe von Forschungsgraben, die unter das heutige Niveau vertieft wurden, untersuchten wir die Bautechnik der inneren und äußeren Burgmauern und des Donjons, und deren Relativchronologie. An der Ausgrabung nahmen István Dienes und Nándor Parádi teil. *István Éri*

Paloznak (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [106, XXXIV.] Am Kirchhügel wurde bei Kanalisationsarbeiten vor dem Haus Kossuth Lajos-Straße 3, ein Skelett, das aus dem Mittelalter stammt, gefunden. *Tihámér Szentlélek*

Páty (Komitat Pest, Kreis Buda). S. Seite 86.

Polgárdi (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). [114, XXIX.] Im Steinbruch am Somlóhegy kam infolge der Entfernung der oberen Erdschicht ein mittelalterliches Gräberfeld zum Vorschein. In den 19 Gräbern, die bei der Rettungsgrabung freigelegt wurden, gab es keine Funde. Sie gehören zu jenem Friedhof, der um das von der Buken-Sippe gegründete Kloster herum angelegt wurde (z. T. wurde er bereits im vorigen Jahrhundert erforscht). Das Fundmaterial weist auf das 11—14. Jh. hin. (Fitz, J., István Király Múzeum Közleményei — Mitteilungen des István-Király-Museums — E. 2. (1957) 5.) *Jenő Fitz*

Saljöld (Komitat Veszprém, Kreis Tapolca). [120, XV.] In der Nähe des Dorfes stand auf einem kleinen Hügel, der sich aus einem Tal erhebt, das zur Türkenzeit entvölkerte Kloster samt Kirche. Die Ruinen wurden ausgeräumt, wobei der gotische Grundriß ausgemessen und mehrere Räumlichkeiten freigelegt wurden. Es wurde festgestellt, daß das Kloster nicht das Opfer einer Feuersbrunst war. *Károly Sági*

Szászvár (Komitat Baranya, Kreis Sásd). [128, XXII.] Am Baugrund des J. Gyimesi (Üj-élet-Gasse 7) stieß man bei Forschungsarbeiten auf eine Abfallsgrube, aus der mittelalterliches Material aus einer Tiefe von 280 cm von der Oberfläche zum Vorschein kam. Eine Silbermünze des Königs Ferdinand I. datiert den Fund. *Pál Lakatos*

Tata—Kalvarienhügel (Komitat Komárom). [145, XXXII.] Bei Erdarbeiten kamen Skelettgräber zum Vorschein; neben dem einen waren Silberblech-Münzen aus den Jahren 1536 bzw. 1540. Verstreut wurden ebendasselbst auch römische Münzen aus dem 4. Jh. gefunden. *Ákos Kiss*

Visegrád, Fő-Str. 25—38 — Ausgrabungsgebiet des Palastes des König Matthias (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [162, XXXIV.] Auf den Terrassen No. I und III führten wir die Forschungsarbeit fort. Auf Terrasse I wurde ein weiterer, 15 m langer Abschnitt der mit Strebepfeilern versehenen Mauer des unteren Hofes freigelegt und die Grenze, bis wohin das Gebiet in westlicher Richtung bebaut war, wurde festgestellt. Am Grundstück Fő-Str. 38 bestimmten wir die Grundmauern eines Torgebäudes. Wir fanden bedeutende Bruchstücke aus rotem Marmor; Stücke der Steinplatte V des Brunnenkranzes der Renaissance-Springbrunnens; Fragmente eines Bogenpfeilers; weitere Fragmente des Altars der Kapelle aus weißem Marmor und ein Kämpferstein mit menschlichen Kopf aus dem 14. Jh. müssen hervorgehoben werden. Von der Keramik erwähnen wir die Fragmente einer mit Inschrift versehenen Moscheelampe aus dem 16. Jh. Auf Terrasse II gewannen wir bei der Herstellung der Mauerung wichtige Daten betreffs der Ausbildung des Zierhofes im 14. Jh. Auf Terrasse III beendigten wir die Ausgrabung eines Durchganges hinter der Kapelle und eröffneten hier die Überreste eines in den Fels gehauenen Weinkellers. In den Gärten der Häuser Fő-Str. 2, 17 bzw. 43 konnten wir im Laufe der Bauarbeiten die Lage mittelalterlicher Mauerreste fixieren. Ebendasselbst fanden wir auch bedeutende Ofenkacheln aus der Regierungszeit der Könige des Hauses Anjou. *Miklós Héjji*

Visegrád, Fő-Str. 73 (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [162, XXXIV.] Als Abschluß der Forschungen des Jahres 1955 setzten wir die Arbeit im Gebiet der mittelalterlichen Pfarrkirche fort. Bei der Ausgrabung kam ein Material von großer Bedeutung zum Vorschein: Fragmente mittelalterlicher Grabsteine mit Inschrift aus rotem Marmor und eines Weihwasserhähners aus der Renaissancezeit, ebenfalls aus rotem Marmor und mit Inschrift versehen. Auf letzterem wird auch der Name der Stadt Visegrád erwähnt. Aus dem Inneren der Kirche kam reich geschnitztes lapidarisches Material, ua. auch Teile eines großen gotischen Fensterrahmens zum Vorschein. Die Ausgrabung erhellte auch die Bauperioden der Kirche. Unter dem Fußbodenniveau der Kirche und außerhalb der Kirche wurden die Gräber eines aus mehreren Schichten bestehenden mittelalterlichen Friedhofes ausgegraben. *Miklós Héjji—Sándor Soproni*

Zalaegerszeg — Burg (Komitat Zala). [164, XXXVI.] Die Ausgrabung hatte zum Ziel, die Stelle der Burg zu erhellen. Es konnte festgestellt werden, daß die Burg an Stelle des heutigen Gerichtshofes und des Gefängnisses stand. Bloß mit einem Profil gelang es, den

Burggraben durchzusehen. Nach Aussage der dort gefundenen Keramik wurde der Burggraben erst im 18. Jh. eingeschüttet. *Károly Sági*

Zalaszentmihály (Komitat Zala, Kreis Zalaegerszeg). S. Seite 82.

B) Große Ungarische Tiefebene

Békésszentandrás (Komitat Békés, Kreis Szarvas). S. Seite 82.

Cegléd—Kövespart (Komitat Pest). [42, XIV.] Bei der Errichtung eines Triangulierungspunktes wurden am sog. „Bábalom“-Hügel Skelette gefunden. Die Rettungsgrabung erforschte drei Gräber, die wahrscheinlich aus Bestattungen um eine Kirche herum aus dem 11—13. Jh. stammen. Die Rettungsgrabung verrichtete Béla Bálint.

Debrecen, Csapó-Straße 7—11. [47, VII.] Bei Bauarbeiten konnten aus 500—700 Skeletten, die im Gebiet des einstigen Franziskanerklosters im 14—15 Jh. begraben waren, nahezu 50 zwecks anthropologischer Untersuchungen gerettet werden. Von der 14—19. jahrhundertlichen Keramik muß ein Krug aus dem 14. Jh. hervorgehoben werden. *Alán Kralovánszky*

Debrecen—Nagytemplom (Große Kirche). [47, VII.] Bei Kanalisationsarbeiten kamen durch Rettungsgrabung zwei Partien der Ziegelmauer, die die Kirche umgab (16—17. Jh.), ferner die Westecke des 1642 erbauten sog. Verestorony („Roter Turm“) zum Vorschein. Innerhalb der durchschnittenen Kirchenmauer retteten wir das anthropologische Material von etwa 40 Skeletten. *Alán Kralovánszky*

Felsőpakony (Komitat Pest, Kreis Dabas). S. Seite 87.

Gyula—Burg (Komitat Békés). [64, XI.] Die mit der Rekonstruktion des Kunstdenkmals parallel verlaufende Ausgrabung hatte zum Ziel, in erster Linie die baugeschichtlichen Fragen der Burg zu lösen. Wir gruben entlang der Außenseite der noch heute aufrecht stehenden Mauern neben der nördlichen und östlichen Ecke, ferner beim südlichen Turm unsere Probegraben. Das Fundament der aufrecht stehenden Abschlußmauer und des Turmes sind gleicher Technik, und sind mit der darüber aus Ziegeln von gleichmäßiger Größe erbauten Wand zugleich errichtet worden, obwohl am oberen Abschnitt der letzteren Renovierungen und Umbauten wahrzunehmen sind. An der Ostecke waren — dem Grundriß von Mirandola entsprechend — zwei gleiche Strebepfeiler. Die nordöstliche Ecke war eingestürzt, wahrscheinlich zu gleicher Zeit, als auch der nordöstliche Teil der Abschlußmauer fast bis zum Fundament einstürzte und nur in halber Breite wiedererbaut wurde. Die Burg war — ebenfalls dem Plan des Mirandola entsprechend — mit einer aus Ziegeln gebauten Rundmauer umgeben. Bei der Nordecke wurde die sich stark nach außen neigende Mauer mit einem Nebenbau verstärkt. An der Außenseite der Rundmauer stießen wir auch auf Spuren von Pfählen. Das zum Tageslicht gekommene Fundament stammt aus dem 15—17. Jh., und liefert keine Daten betreffs des früheren Daseins (Regierungszeit der Könige des Hauses Árpád bzw. 14. Jh.) der Burg. An der Ausgrabung nahmen István Méri und Julia Kovalovszki teil. *Nándor Parádi*

Hódmezővásárhely — LPG „Kossuth“ (Komitat Csongrád). [72, XII.] Die Zentrale der LPG ist an einem erhabenen Platz eines einstigen Flußbettes erbaut. Im Garten des Gebäudes wurde in einer Tiefe von 110 cm, der mündlichen Mitteilung zufolge in Hockerstellung, ein auf seiner linken Seite liegendes Skelett gefunden. Die Beigabe war ein Schläfenring mit S-förmigem Ende. Das Resultat der Rettungsgrabung war noch ein ausgestreckt liegendes Skelett beherbergendes Grab. *Gyula Gazdapusztai.*

Józsa (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). [73, VII.] Bei der Sektion 84—86 der Bahnstrecke Józsa—Nyulas kamen west-östlich orientierte Gräber zum Vorschein. Sie stammen, dem Fundmaterial und den Daten der Diplome zufolge, aus dem Gottesacker des Dorfes Macs, das im 16. Jh. verwüstet wurde.

Alán Kralovánszky

Kardoskút (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [75, IV.] Zielsetzung der Ausgrabung war, die Widersprüche, die sich an Hand der um die sog. Hatablak-Kapelle herum vor einigen Jahren ausgegrabenen Gräber, ferner des Fundmaterials der 1954 ausgegrabenen Siedlungsreste (11—12. Jh.) zeigten, und den Alter des Fundaments einer Kirche, das von Antal Varga angeblich ebendasselbst am Ende des vergangenen Jahrhunderts ausgegraben wurde (13—14 Jh.) zu erhellten. Die Ausgrabung wurde an zwei, einander unmittelbar naheliegenden Stellen mit Ziegelschutt ausgeführt. An der einen Stelle wurden bloß Gräber aus dem 11—12. Jh. gefunden. An der anderen jedoch kamen die Fundamente einer Kirche (Abmessungen 4×9 m) mit halbkreisförmiger Apsis zum Vorschein. Die Kirche wurde in derselben Form sogar etwas erweitert. Um sie herum waren z. T. aufgestöberte Gräber. Der Grundriß dieser Kirche entspricht dem Alter nach dem früher gesammelten Fundmaterial. Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft der Ausgrabung waren: Ernő Olasz und Julia Kovalovszki.

István Méri

Kardoskút — Staatsgut Szöllös (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [75, XXI.] Im ehemaligen Gehöft des I. Czákó kamen beim Pflügen Skelette zum Vorschein. Hier lag der Friedhof des zugrunde gegangenen Dorfes Veresegyháza. Ernő Olasz legte im Laufe der Rettungsgrabung 5 Gräber frei, die den Beigaben zufolge aus dem 12—14. Jh. stammen.

Lövöpetri (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). [86, XX.] Am Grundstück Petőfi-Gasse 52 kam beim Graben einer Grube ein aus 2389 Stücken bestehender Münzfund, in einem Gefäß versteckt, zum Vorschein. Die Münzen waren zwischen 1514—1565 geprägt. Den Fund authentifizierte György Szabó.

Nagymágócs, Fertő-Straße, Sandgrube (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). S. Seite 88.

Orosháza — Rákóczi-telep (Komitat Békés). [103, XXI.] Im „Ujosztás“ genannten Hotter kam an Stelle des ehemaligen Dorfes Gellértháza ein Ofen, denen von Tiszalök—Rázom ähnlich, zum Vorschein. Daneben wurde auch eine sarmatenzeitliche Grube erforscht. Die Arbeit verrichtete Ernő Olasz.

Pocsajesztár (Komitat Hajdu-Bihar, Kreis Derecske). S. Seite 83.

Szarvas—Rózsás (Komitat Békés, Kreis Szarvas). [127, XXIV.] Aus dem arpadenzeitlichen Dorf, das an Stelle des Staatsgutes lag, wurden zwei Häuser, drei Gruben und ein Teil eines Grabens ausgegraben. Die Konstruktion der viereckigen, in die Erde vertieften Häuser ist genau wie die der von Tiszalök—Rázom.

Júlia Kovalovszki

Szentes — Hármashalom (Komitat Csongrád). [133, XXVIII.] Auf dem Gipfel des Kurgans, der an der Grenze von Hódmezővásárhely und Szentes steht, wurde ein Triangulierungspunkt errichtet. Dabei wurden zwei Gräber gefunden. In einem der orientierten Gräber war, laut Aussage der Arbeiter, ein Schlafenring aus Bronze. Wie nach den Knochen, die beim Pflügen vom Hügelhang zum Vorschein kommen, zu schließen ist, wurde im 11—12. Jh. im Hügel bestattet.

József Csalog

Táborfalva—Kőhalom (Komitat Pest, Kreis Dabas). [147, IV.] Ost-südöstlich der Bahnstation, kamen bei der Fundamentierung des Triangulierungspunktes No. 139,8 drei Gräber zum Vorschein. Ihre Lage konnte nicht bestimmt werden, auch hatten sie keine Beigaben. Mit

Hilfe der mittelalterlichen Funde und Ziegelscherben, die am Südosthang des Kőhalom auf der Oberfläche zu finden sind, können auch die Gräber aufs Mittelalter datiert werden.

Éva M. Kabay

Tiszavasvári—Páptelekhát (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). S. Seite 83.

Tótkomlós — LPG „Viharsarok“ (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [157, XXI.] An Stelle des mittelalterlichen Dorfes Komlós wurde eine Lehmgrube eröffnet. Infolge der dort zum Vorschein gekommenen Funde wurde eine Rettungsgrabung vorgenommen, die zwei sarmatenzeitliche Gräber, 2 Gruben aus derselben Zeit, die Ruinen einer Hütte und je ein Haus aus dem 11—12., bzw. 16. Jh. als Resultat hatte. Die Rettungsgrabung verrichtete Ernő Olasz.

C) Ungarisches Hochland

Acsa (Komitat Pest, Kreis Aszód). S. Seite 84.

Domony (Komitat Pest, Kreis Aszód). S. Seite 88.

Eger—Vár (Burg) (Komitat Heves). [52, VIII.] Vor dem „Setét kapu“ (Dunkles Tor) der Burg wurde an Hand der Renovierung vorangehenden Forschung das Verhältnis der drei Tore zueinander und ihr Konstruktionsystem erhellt. Im Graben vor dem Tore waren bis zu 3 m Tiefe Scherben aus dem 18—20. Jhr., darunter solche aus dem 16—17. Jh.

Károly Galván

Miskolc — Armenheim. [91, XVI.] An der Stelle des Armenheims stand die ehemalige Steingutfabrik. Als das Armenheim abgerissen wurde, konnte beobachtet werden, daß die Fabrik sowohl in der Hand des ersten, als auch der späteren Besitzer an derselben Stelle lag. Der zur Verwahrung des Lehms dienende Keller und die Öfen kamen zum Vorschein. Mit Hilfe der Stempel konnte festgestellt werden, daß die erste „Buttykay“-Steingutware, und später die „Mildner“-Steingutware ebenfalls hier hergestellt wurden. Selbst nach gründlichster Durchsuchung konnte der Stempel des letzten Besitzers, „Koós“ nicht aufgefunden werden.

Géza Megay

Pétersvára (Komitat Heves, Kreis Pétersvára). [112, VIII.] In demselben Gottesacker aus dem 11. Jh., in welchem bereits im vergangenen Jahr gegraben wurde, wurden weitere 24 Gräber freigelegt. Während im vergangenen Jahr die Denaren von Stephan I und Peter zum Vorschein kamen, fanden wir bei dieser Gelegenheit Denaren von András I., Béla dux, Salamon und László I. Die meisten Gräber waren aller Beigaben bar. Aus der Erde kamen verstreut auch urzeitliche Scherben zum Vorschein.

Károly Galván

Rudabánya (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Edelény). [119, IV.] Im Gebiet des Eisenerzbergwerkes kamen, wie auch im vergangenen Jahr, Teile von mittelalterlichen Schächten zum Vorschein. Sie können an Hand der darin befindlichen Keramik auf das 14—16. Jh. datiert werden. Die Teile des einstigen Bergwerkes (Schächte, Strecken), die beim neuzeitigen Abbau zum Vorschein kommen, wie auch die darin befindlichen einstigen Bergbaurequisiten, tragen in großem Ausmaß zur Kenntnis der mittelalterlichen Bergbautechnik bei. Im Mittelalter wurde hier Kupfererz gehoben. Die Rettungsgrabung verrichtete György Szabó.

Szendrő (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Edelény). [132, XVI.] Das Fundament des ehemaligen „Csáky“-Schlosses war das untere Bollwerk der Burg von Szendrő. Bei der Rettungsgrabung wurde das Fundament einer Aushöhlung mit Funden aus dem 16—17. Jh. gefunden, die im Fundament freigelegt wurde.

Géza Megay

Szügy (Komitat Nógrád, Kreis Balassagyarmat). [144, II.] Der Gipfel des etwa 60 m hohen Hügels, der sich neben dem Fekete Víz genannten Bach erhebt, wurde mit Hilfe einer doppelten, kreisförmigen Schanze zu einem Burgwall umgestaltet. Bei einer kleineren Probe-grabung durchschnitten wir den Graben der oberen Schanze. Aus der Ausfüllung des Grabens kam viele Keramik aus dem 12—13. Jh. und einige Eisengegenstände zum Vorschein. Mangels solcher Funde, mit deren Hilfe eine vom obgesagten abweichende Datierung möglich wäre, können wir die Zeit der Errichtung des Burgwalls auf das 12. Jh. verlegen.

Pál Patay

Tódebrő — Burg Aldebrő (Komitat Heves, Kreis Füzesabony). [155, VIII.] Auf den Überresten des einstigen Burghügels kamen Keramikfragmente aus dem 14—16. Jh. zum Vorschein, u. a. auch das Bruchstück einer Zierkeramik aus Losice.

Károly Galván

Abteilung für archäologische
Dokumentation
Historisches Museum des Ung.
Nationalmuseums

Zusammengestellt von *Alice Sz. Burger* und *Pál Patay*.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
VII. kötet (1956), 1—4. füzet, 341 lap és 72 képes
tábla.

A cikkek sorát *Mozsolics A.* nyitja meg, a késő-bronzkori áttört kocsiveretek vizsgálatával (1—14 lap). A háromszögű alakzatokkal áttört bronztárgyak a magyarországi későbronzkorban és Hallstattkorban ritkaságnak számítanak. Előfordulásukat az Oroszországtól nyugatra fekvő területeken a kimmerek hódító útjával szokás magyarázni. De e leletfajta a Kaukázustól Svájcig, Görögországtól Skandináviáig olyan hosszú korszakazon át jelentkezett, hogy lehetetlen etnikumhoz vagy meghatározott korperiódushoz kapcsolni. A későbronzkori (B IV—V. 2) hazai leletek behatóbb vizsgálata alapján pontosabban keltezi a sajóvámosi (B IV) legkorábbi (az i. e. 13. sz. utáni időből való) példát. A későbbi hazai szörványleletek is a praeskytha vagy kimmer kultúrával hozhatók kapcsolatba. Az áttört bronzok használata egyáltalán már a B V periódus előtt általános, a B IV korszakban is csak a háromszögformák jelentenek új, keleti hatást. A dél-országi, Kobán vidéki stb. példák részint korábbiak a hazai leleteknél, részint egykorúak. A háromszögű áttört minták, kocsiveretek és kapcsolódó típusok biztosan keleti ősmintákra vezethetők vissza, amint hogy egyébként is keleti hatások erősen megnyilvánulnak az ópályi leletcsoportban.

Szegedy E. 4 db későbronzkori kerékagydísz spektrálemeléses vizsgálata alapján (15—16. lap), amelyet Zeiss Q 24 spektrográffal ejtett meg, megállapítja, hogy a tarcali, szilágysomlyói és futtaki bronzveretek kárpát-medencei érekek összetételét mutatják, eszerint itt készültek, öntési eljárással. Formának agyagmagot használtak. A formázás két félfarmával történt. A díszeket a formába vésék bele. A kész agyvereteket a kerékagy kiálló végére erősítették, és így nem érintkeztek a forgó részekkel, nem voltak kitéve gyorsított kopásnak. A következő tanulmány (*Nagy T.*, Az albertfalvai katonai diploma, 17—72. lap) magyar nyelven is megjelent: Arch. Ért. 81 (1954) 10—32, 104—118.

Sz. Póczy K. az aquincumi fazekasműhelyek alapvető feldolgozását adja (73—138. lap). Műhelyenként teljes anyagáttekintést nyújt, majd az egyes műhelyek keletkezésével, áruik elterjedésével foglalkozik. A „polgárvárostól” nyugatra feltárt műhely a brigetioi „Gerhát” fazekas ipartelepnek mintaképpül szolgált. A nyugati tartományok kerámiai központjaiból bevándorolt mesterek lendítették fel, a helyi munkaerők közreműködésével, a polgárvárosi edényipart is. A gázgyár helyén létesült fazekastelep egy része már a II. sz. 2—3. évtizedeiben termelt, egyelőre csak házi edényeket. A markomann háborúk után tértek itt rá mécesek, agyagszobrok és terra sigillata utánzatok gyártására is. A műhely áruí eljutottak e fázisban Mursa, Siscia és más távoli városok piacaira. A „polgárváros” déli kapujánál a II—III. sz. fordulójára kezdett dolgozni fazekasműhely, amely — Intercaisan át — Dáciába is exportált. A III. sz. első felében a fémház is alkalmazta, jelentős átmenetként a korai és késő római kori fémház-technika között. A „polgárváros” (legutóbbi egységes átszámolás szerint) XII. sz. utcajában létesült fazekasműhely a III. sz. első felében díszes cserépedényeket, méceseket, terrakottákat készített, tehát kiegészítette az előbbi műhelyt, amely

csak konyhai edényeket gyártott. A III. sz. derekán kibővítették ezt a város belsejében levő műhelyt. Az a megjegyzés (127. o.), hogy a „polgárvárosban” még nem találtak a légio bélyegével jelölt téglákat [vö. ezzel szemben már: BpR 2 (1890) 69; 3 (1891) 137; 15 (1950) 314], helyesbítendő. Aquincum kerámiai ipara a III. sz. első felében érte el virágkorát. A 128. o. térképének (az aquincumi fazekasműhelyek áruinak elterjedése a város és tartomány határain kívül) rajzbeli tévedései helyreigazítandók; Pannonia inferior a Száva—Dráva—Duna közeinek keleti, Pannonia superior annak nyugati sávja, és nem jelenti Pannonia inferior az egész Dunántúl terét, Pannonia superior pedig csak a Száva—Dráva—Duna között, ahogyan ezt a kép beírásai jeleznek. Moesia superior sem pusztán a Tisza—Duna—Maros köze. Az aquincumi fazekas ipar exportáló tevékenységét a III. sz. derekára súlyosbodó ellenséges inváziók bénították meg, amire néhány, ez időben elrejtett pénzkészlet is utal (a „polgárvárosban”). Intercaisa-val, Brigetio-val, Carnuntum-mal ellentétben ezután nem lendült fel többé a cserépedény-gyártás Aquincumban.

Párducz M. A szarmaták II—III. századi magyarországi történetéhez c. cikkében (139—182. lap) a szentes-nagyhegyi temető és 20. sz. sírja új vizsgálata alapján összeállítja a Duna—Tisza között megtelepedett szarmata-jazigok I. népcsoportjának emlékhagyatékát, amelyet eddig a szarmatakor II. periódusaként könyveltek el. Legjellemzőbb erre a csoportra a fátylas fejdísz (bőr-alátétre erősített aranyaszok, állatalakok és rozetták), az ún. (keskeny) szarmata csatok és függők (már 44 hazai lelőhelyről), amelyek kb. a 141—222. években voltak divatosak. Ezen emlékcsoport jellegzetes fegyvere a rövid kard, gyűrű vagy gombszerű markolattal, esetleg markolatgomb nélkül. Sajátságai ezen leletcsoportnak a lószerszámkatrészek előfordulása a sírmellékletek között, és a ló szerepe a temetési szertartásban. Mindezen emlékfajta a II. sz. második fele—III. sz. első fele korszakot ölelik fel, maga a szentes-nagyhegyi temető 20. sz. sírja a 180—270, esetleg a 240—260. évekből keltezhető. Fontosak a 170. és 173. o. térképek, amelyek a szarmatakor I., ill. II. periódusának összes lelőhelyeit áttekintik. A II. sz. utolsó harmadában eszerint új néptörzs nyomult be a Nagyalföldre, amely rokon az I. periódus szarmata-jazigságával. Ezek nem a roxolánok, akikre Tacitus szerint a hosszú, kétélű kard jellemző, hanem az Olt vidékén hátramaradt jazig szörványok lehettek. Az új bevándorlók egyik települési centruma Szentendre—Campona előterében, másik a Körös—Maros—Tisza egybefolyásának térségében képződött. Az i. u. 185 körülí dunai limes-erősítés esetleg ezek ellen irányult. A Csongrád Határuznál és a Szeged-Felsőpusztaszeren, Makkoserdőn és Rivódülön feltárt temetők, dák formájú edényeikkel stb., az őslakosság dák—kelta rétegéhez tartozhattak, amely továbbt a jazig uralom alatt, az I. sz. közepétől a III. sz. második feléig. A markomann-quad háborúk alatt bevándorolt Elba és Visztula környéki germánoknak a temetőjét eddig nem találták meg, csak két fibulátípus és az S alakú horgok tanúsítják, hogy a Nagyalföldön jártak. A leletanyag alapján a földművelő őslakosság még a II. sz. második felében sem keveredett a nomadizáló, marhatenyésztő szarmata törzsekkel. A fehértói és kistókei temető sírjainak elrendezéséből következtethető, hogy

a nagycsalád, nemzetségek alapján épült fel társadalmuk és vezető rétegük. A nagyhegyi női fejek, a női sírok köré való temetkezés a nők magas társadalmi helyzetére utal. A marhatenyésztés alapján feltehető patriarchális társadalmi felépítés mögött még továbbélt a származata néptörzseknél (a vallási funkciókban?) a matriarchatus bizonyos formája.

Bóna I. langobardokról szóló tanulmányát (183—244. lap) a várpalotai és bezenyei temetők alapján építi fel, amelyeket 1886-ban, ill. 1933-ban tártak fel, továbbá tekintetbe veszi 18 kisebb hazai lelet adatait is. Fontos, hogy az aquincumi katonai amfiteátrum kapujában elrejtett kincslelet egyik fibuláján kétsoros runa-írást olvas. Ezt a „langobárd” leletet már ezért is a heruloktól származtatja. Hasznos a 199. o. térképe, amely a közép-dunamenti langobárd lelőhelyeket tekinti át: a római kori utak és centrumok mentén sorakoznak ezek. A langobárdok a Dunától délre is átvettek edényformákat, az őshazájukból magukkal hozott típusok mellé. Félgömb alakú faedénynek is találták nyomait egy várpalotai sírban. Kétélű kardjaik kb. 80 cm hosszú és 5 cm széles pengék, amelyeket fahüvelyben tartottak. Fibuláikon a láb oválisan lekerekített. Az aquincumi amfiteátrum kapujában elősott fibulák lábai ötszögűek, és így (a grossharrasi analógia alapján) az V—VI. sz. fordulójára körül készíthették azokat. A herul tulajdonos az amfiteátrum kapujában akkor rejthette el kincsét, amikor (512 előtt!) a langobárdok, a herulok leverése után, benyomultak a Dunántúl északi részébe. Magyarországon nem figyelték meg a langobárd sírokat sem a test szétbontását, sem a fej elválasztását. Az antropológiai vizsgálat (*Malán M.*) tanúsítja, hogy a várpalotai településen nem keveredtek a langobárdok és az avarok egymással. B. I. végül, a régészeti anyag adatai alapján, bírálata alá veszi az írott források és előző szakirodalom által adott elképzeléseket a langobárdok pannóniai történetéről.

Dienes I. a bashalmi (tiszaeszlári) honfoglaláskori, nagycsaládi magyar temetőt ismerteti (245—278. lap), amelynek 22 sírját 1945-ben Kiss L., 23. sírját 1948-ban Fetti N. és Párducz M. tárták fel. A női sírok jobbra sorakoznak, a férfiakkal balra. Fektetés egyöntetűen: K—Ny. A sírok sora É—D. irányban kb. 60 m hosszú; 2,5—5 m távolságra ásták meg azokat egymástól. A lókoponya—lábsont olyan helyzetben feküdt 10 sírban, hogy a nyüzött és kitömött lóbőr együtt temetését feltehetjük. Egyébként a sírmellékleteket és ezek elhelyezését a 246. o. utáni és a 251. oldalon levő (kitűnő) rajzok világosan mutatják. A sor vége felé egyre inkább szegényebbek mellékletekben a sírok, tehát rangsor szerint helyezték földbe az elhunytakat. Az ősi samizsmusban gyökerező szokások (a tárgyak, kötések leoldása, a tegez összetörése stb.), a sírmellékletek többségének Leveidából, az előző hazából való származása, a nők számarányának jelentős kisebbsége (5:11) a férfiakhoz képest, tanúsítják, hogy a bashalmi sírok lakói a honfoglalók soraiból vagy a második nemzedékből kerültek ki. Jámor Lajos (814—840) érme is támogatja ezt a megállapítást. A X. sz. derekig temetkeztek ebbe a temetőbe. D. I. cikkéhez kapcsolódóan *Frech M.* a honfoglaláskori sírok famaradványait vizsgálta meg. Pajzs és köszörűkő korongjának részei ezek. Egyaránt a fekete nyárfa (*populus nigra* L.) fájából készültek. Ez a fafajta pedig a lelőhelyen ősi növényzet, eszerint a sírokba helyezett fatárgyakat helyben készítették.

Ezután *Párducz M.* Csallány D. könyvét (Az avarok régészeti emlékei Közép-Európában) ismerteti (279—280. lap). Végül 1955. évi régészeti konferenciánk négy külföldi résztvevőjének előadásait olvashatjuk, külön csoportban.

Jefimenko P. P. a közép- és kelet-európai késő paleolitikum keletkezéseinek kérdéseire szól hozzá (281—290. lap). A Közép- és Kelet-Európa közötti történelmi kapcsolatok a késői paleolitikum korábbi szakaszában, amely helyesebben késő solutréennek nevezhető, állapíthatók meg világosan. A Szovjetunióban valamennyi lelőhelyre egyformán jellegzetesek a csonteszközök. A hasonlóságok Közép- és Kelet-Európa ezenkori néptörzseinél az élet-

feltételek és gazdasági viszonyok egyenlőségén alapulnak, valamint közvetlen érintkezéseken. Egyaránt jellemző pl. a kultikus női szobrocskák előfordulása, a mágikus vadász-szertartás, a tűz tisztelete stb. Ilyen széles terület kultúrájának egységét a kényszerűen uralkodó jellegű vadász-gazdaság (újabb és újabb mammut-területek keresése) és azon ok segítette elő, hogy jó minőségű kovakő csak bizonyos helyeken volt található.

Childe V. G. a magyarországi bronzkor kronológiájához tesz megjegyzéseket (291—300. lap). Az Égei-tenger környéki ásatások az utóbbi öt év során néhány idevágó fontos leletet tártak fel, ill. több más tárgyat pontosabb keltezését tették lehetővé, amelyeknek jelentőségük van a magyarországi bronzkori kultúra keltezése szempontjából is, és a magyarországi bronzkor abszolút kronológiájának módosításához szolgálnak alapul. Ezen közeli tárgyak (balták, kantharos-ok, sisakok és torques-ek) változatainak taglalása és a magyarországi párhuzamokkal való egybevetés alapján úgy látja, hogy a magyarországi bronzkor közepének kezdetét, a nagyomátyos i. e. 1800 helyett az i. e. 2250 körüli években kell elképzelnünk. Ezen új keltezés megerősíti az a történelmi tény, hogy a hettiták a Kárpátok környékéről érkeztek Kisáziába, aminthogy temetkezési módjukkal egyező temetkezést is ebben a térségben találunk. Eszerint a tárgyalat eszköztípusok Kelet-Európából a hettitákkal kerülhettek el, Childe szerint, Kisáziába.

Popescu D. az erdélyi bronzkorhoz fűz megjegyzéseket, a legújabb tőszegi és romániai kutatások alapján (301—320. lap). Külön csoportosítja a nyugati, Közép- és DK-Erdély bronzkori problémáit és ezek kutatásának eredményeit. Gyulavarsánd—Laposhalom és Székudvar emléktárgyai, eddig nem ismertett kerámiaja elsősorban Tőszeg B-vel hozható párhuzamba. Ezért ezek kultúrája nem tekinthető a fűzesabonyi kultúra keleti egységének, hanem inkább az ottományi kultúra helyi változatának. Gyulavarsánd és Székudvar ún. sáncait átmetszette; öt lakórészt került elő ezek belsejében is, amelyeket V. és XI. sz.-i sírokkal zavartak meg. Eszerint a kör alakú telepeket házak gyűrűje vette körül. Gyulavarsánd telepe, 1949-ben talált depotelet alapján, a (Reinecke) B periódusba tartozik. Tírgoviste mellett 1,5 kg súlyú aranytör került elő; ez — más aranytárgy-leletekkel együtt — új megvilágításba helyezi Erdély bronzkori aranyiparát. A perjámosi kultúra inkább Tőszeg A-val párhuzamosítható. Székely Z. (Sepsiszentgyörgy környéki) feltárási alapján megállapította, hogy az ún. Schneckenberg-i kultúra a Gorod—Usatovo-i kultúra hatása alatt alakult ki. A Cotofeni kultúra sírjain mérhető le első sorban, milyen befolyást fejtettek ki a Szovjetunió délkeleti sztyeppevidékéről behatoló, állattenyésztő törzsek Erdély korábbi bronzkori fejlődésére. A kaukázusi főnöki bot (állatfejjel) romániai párhuzamai határozottabban utalnak az aeneolitikum és a bronzkor közötti átmenet idején fennálló kapcsolatra. A Dálya kultúrájának a Hallstatt B periódusba sorolható kerámiaját legutóbb Marosleken-cén találták meg, eszerint ez Közép-Erdélyig elhatott és jelentősebb szerepe lehetett az erdélyi Hallstattkor kifejlődésében.

Ariamonov M. J. Sarkel, egy kazár erőd feltárását és emléktárgyát ismerteti (321—341. lap). Az ásatás az 1949—1951. években történt meg. Az erőd a Don balpartján, Stanica Cimljan közelében fekszik. A várnak egy hektárnyi felét teljesen tisztázták. Kikutattak sírokat is a vár környékén. Az erődben a helyőrségen kívül polgári lakosság is élt. Ebben három etnikumréteget különböztettek meg: kazárok, ghúzok és szlávok. Az építkezési technikában bizánci hatás nem nyilvánult meg. A szabályos téglalap idomú erőd sarkait a védőfalból egészen előugró, négyyszögű tornyok védték; hasonló alakú, kisebb bástyák biztosították a sarkok közé eső védőfalat és a feltárt két kapunyílást is. Az egyik kapu a folyó felé nézett. A vár belső terét, a folyó felé nyíló kaputól kiindulva, L alakú erős fallal két félre osztották, amelynek a védelemben szintén szerepet szánhattak.

Ennek kb. 160 m-nyi hosszán csak két szűk ajtón lehetett átjárni az erőd egyik feléből a másikba. A vár hosszab-
bik oldala 186, a rövidebb 126 m hosszú. Mintegy 30
m-enként sorakoztak a kb. 5×5 m méretű, sarkok
közé eső tornyok. A külső védőfalban nem volt kapu az
erőd minden oldalán. (E sorok írója úgy látja, hogy
a kazár erőd alaprajzi tervzése, fő vonásaiban, meglepően
emlékeztet az ezres cohors, a rómaiság táborerődítme-
nyének méreteire, alakjára és védőrendszerére.)

Szilágyi János

Studii și Cercetări de Istorie Veche. Anul VI. 1955.
1—4. Editura Academiei R. P. R. 958 lap, 347 kép.

Az előző évfolyamoknál is lényegesen gazdagabb
terjedelemben, 958 oldalon jelent meg a Román Nemzeti
Múzeum hatodik évkönyve. A korábbi beosztással
szemben a kötet tartalmi elrendezése is módosult: a fél-
évenként megjelenő füzetek mindegyike közül tanulmá-
nyokat, ásatási jelentéseket, kisebb adatközlő cikkeket,
vitacikkeket. Az új beosztás azonban nélkülözi a krono-
lógiai sorrendet, így roppant nehézkesen tájékozódunk
az óriási régészeti anyagban. Talán megkönnyítené a
külföldi olvasó munkáját egy számozott leletstatistikai
térkép — amilyen a korábbi kötetekből sohasem hiány-
zott.

Éppen az évkönyv bő terjedelmére való tekintettel,
érdemileg csak a kiértékelő tanulmányok ismertetésére
szorítkozhatunk s csak tájékoztatóul soroljuk fel az
1954. évi ásatásokról szóló beszámolókat, amelyek össze-
foglaló képet nyújtanak az egész ország területén folyó
régészeti tevékenységről.

A Román Tudományos Akadémia 1949 óta hatható-
san támogatja az archeológiai kutatásokat s ennek
eredményeképpen kiemelkedő tanulmányok jelentek
meg a régészet néhány ágából, elsősorban a neolitikum
egy-egy periódusaiból. A hazai kutatók érdeklődésének
középpontjában a dák probléma áll; bizonyítják ezt
a rövid idő alatt sorozatosan megjelenő összefoglaló
tanulmányok és önálló kiadványok ebből a tárgykörből.
Erőfeszítések történtek a III—IV. sz. hagyatékának
tanulmányozására, a népvándorlás korai szakaszának
tisztázására elsősorban Erdély területén. Újabban mind
több tanulmány jelenik meg a X—XII. századi régé-
szeti hagyaték kiértékeléseken is.

A régészet egyéb területein egyelőre csak anyag-
gyűjtés szintjén áll a kutatás. Az előnyös anyagi lehetősé-
gek mellett folyó leletmentések és tervásatások publi-
kációjaként az Akadémia a következő három éven belül
az eddig elhanyagolt korszakok tanulmányozását is
tervbe vette; elsősorban a paleolitikum, a korai vaskor
és népvándorlaskor szerepel súlyponttal a következő
tervekben.

A két kötet kiértékelő tanulmányait időrendi sor-
rendben említjük meg:

E. Comșa a Boian kultúra emberének élet-
módját, fejlettségét boncolja az ún. Bolintineanu fázis-
ban. Megállapítja, hogy a kultúra nyílt terepen, első-
sorban folyók partján fordul elő, a telepeket még erdő
sem védte, azok csak később nőttek be az eddig fel-
kutatott területeket. A házformákra patykos ovális
putrik jellemzők; a házak helyét sűrűn változtatták.
A lakásokban talált kerámia bekarcolt szalagdíszes,
rosszul égetett. Néhány női terrakottatöredék alapján
termékenységi kultuszra lehet következtetni. A lakosok
elsősorban halászattal és mezőgazdasággal foglalkoztak,
eszközeik közül azonban csak a nyéllyuk nélküli kaptafa
alakú kőbalta ismert.

Mindhogy az ásatások mindmáig nélkülöznek minden
stratigráfiai támaszpontot, Comșa a kultúra időbeli
elhelyezését elsősorban a felsorolt települési típusból
indul ki. Arra a következtetésre jut, hogy a kutatások
jelenlegi álláspontjával szemben, nem helyezhető az a
későneolitikumba, amikor már újabb népek bevándorlása
következtében a kultúra támadás veszélyének volt
kitéve. A későneolitikum telepei éppen ezért jobban

védhető helyekre, magaslatokra vagy erdőségekbe
húzódtak. C. új meghatározása szerint a Boian kultúra
ún. Bolintineanu fázisa Muntenia területén a *korai neo-
litikum* egyik legjellemzőbb kultúrája.

Em. Condurachi tanulmánya a bukaresti Szép-
művészeti Múzeum egyik antik bronzáról szól. A kvali-
tásosan kidolgozott leányfejről stílusa alapján megállá-
pítja, hogy eredeti görög munka. A szenvedélyes kifeje-
zésű portré analógiáinak egybevetése alapján az Atalantá-
val foglalkozó mitológikus ábrázolások sorába helyezi
a darabot. Véleménye szerint a bronz fej IV. sz.-i minta-
képek után készülhetett talán a III. sz. fordulóján
Skopas műhelyének hatására, ennek az iskolának stílu-
sában.

C. Daicoviciu cikke újabb eredményekkel gazda-
gítja a dák állam kialakulásának irodalmát. A terje-
delmes tanulmány mondanivalóját talán két kérdé-
scsoport köré tömöríthetnénk: Melyik a legkorábbi
időpont, amikor a dák állam mint antagonisztikus állam-
forma megalakult? Másodsor, hogy Burebista halálá-
val valóban megszűntnek kell-e tekintenünk a közép-
ponti hatalmat?

A hazai és külföldi kutatók általánosan elfogadott
véleménye szerint szervezett dák államról csak Burebista
uralkodásának utolsó éveitől kezdve (mintegy i. e.
44?-tól) lehet szó. Az erőszakos uralkodó meggyilkolása
után ez a kezdetleges rabszolgatársadalmi állam is
szétesik kisebb törzsek viszálykodó egységeire s csak
Decebal fogja őket újra egységes államszervezetbe, rövid
időre, mintegy másfél évszázad múlva. Ezt a tételt
D. logikus gondolatmenettel cáfolja, alapul véve az
újabb ásatások eredményeit és felfrissítve már régebben
kommentált auctorhelyeket. Az i. e. IV—III. századok-
ban valóban nem alakulhatott ki szervezett dák állam
az Aldunánál, hiszen Nagy Sándor még különböző dák
törzsek ellen harcolt ezen a vidéken. Később a kelet felé
terjeszkedő Római Birodalom érdekeibe ütközött volna
egy erős központi hatalom. Más volt azonban a helyzet
Erdélyben, ahol a legújabb ásatások tanúsága szerint
már a IV. században jelentős erődhalózat alakult ki
a hegyekben. Ezt a periódust tekintti D. a dák állam
kialakulásának előkészítő fázisaként. Érdekes, hogy ez
a dák erődrendszer megszaktítás nélkül fennáll, sőt sűrű-
södik Decebal hadjárataig.

D. a dák állam korai kialakulásának bizonyítását
egy Pompeius Trogus-hely magyarázatával viszi tovább.
Ebből kitűnik, hogy Rubobostes dák király egy évszá-
zaddal Burebista uralkodása előtt már egységes állam
keretében tartotta össze az erdélyi dák törzseket. Ugyan-
így bizonyítékokat hoz fel amellett, hogy már Burebista
apjának egyeduralmását is elismerte a római kormány-
zat. Továbbá egy Iordanes-hely segítségével a Burebista
és Decebal uralkodása közt lefolyt mintegy 140 éven
belül név szerint is megismert négy dák királlyal, akik
egymást követték a Grădiștea Muncelului magaslatán
megerősített királyi székhelyen. Egy 1954-ben előkerült
áldozati edényre karcolt felirat alapján bebizonyítja,
hogy Decebal Scorilo király fia volt. Mindebből arra
is következtet, helyesbítve saját korábbi véleményét is,
hogy az összefogott dák állam több részre bomlik ugyan
Burebista halála után, de a központi királyság Grădiștean
továbbá is megtartja zárt államegységét és felsőbbbségét
a kisebb törzsek fölött. Ezzel szemben Olteniában,
Munteniában és az Aldunánál az elpusztult dák telepek
azt bizonyítják, hogy az I. sz. fordulójától kezdve a
római terjeszkedés elsöpörte a kis dák törzsi szerveze-
teket.

Ugyanennek a korszaknak történelmi problémáival
foglalkozik **D. M. Pippidi** tanulmánya „Ti. Plautus
Aelianus és az aldunai limes” címen. Új megvilágításban
tárgyalja Aelianus tevékenységét, amennyiben a korábbi
felfogásokkal szemben 52—53. évek helyett 57—67
közé helyezi Moesia Inferior-beli legatusságát. Véle-
ménye szerint az aldunai limes kiépítése nem kapesol-
ható össze Aelianus szerepével, mert a limes csak a IV.
században épült meg. (Bizonyítja ezt, hogy az erődínye
helyenként II—III. századi épületek lepusztított falain
húzódik. Továbbá az erődínye Moldovát védi Valachia

felől, s ez a helyzet csak a IV. században képzelhető el.) Éppen ezért nem helytálló az az elképzelés sem, hogy Tyras városát Aelianus alatt annektáltak volna a római birodalomhoz, hiszen a legújabban megfejtett papyrus-adatok szerint Tyras a II. század végén is „extra imperium” állott. Ehhez a problémához kapcsolódva tárgyalja Aelianus szarmata hadjáratát, amit auktorhelyek alapján 56—57 helyett 62-re helyez. Foglalkozik a helytartó nagy hadi dicsőségével, amikor Chersonnesos Tauriscust megtámadják a szkíták. P. szerint Aelianus minden hadjárat nélkül, pusztán diplomáciai tevékenységgel oldotta meg a helyzetet.

D. Tudor tanulmánya a limes Transalutanus kérdésével foglalkozik. Dolgozata a közelmúltban lezajlott terepbejárás eredménye. Leszögezi, hogy a limes a III. sz. elején, talán Septimius Severus alatt épült kisebb erődök láncolatából, amelyek 900—1100 m magas hegygerincen húzódnak. A védelmi vonal nehéz terepviszonyainak, és fennállása rövid időtartamának következménye, hogy a táborhelyek mellett canabae sehol sem alakulhatott ki. A limesen újabb erődök és táborok pontos helyzet tisztázza a szerző. Véleménye szerint az erődvonalat Philippus Arabs alatt már elsöprik a népvándorlás korai hullámai.

A Dionysos-kultusz hivatalos jellegével, népszerűségével, szervezetével foglalkozik D. M. Pippiadi egy további tanulmánya histriai feliratos emlékek alapján. Két görög nyelvű fogadalmi tábla feloldását kíséri meg; ezek közül az egyik az 1953. évi ásatások során került felszínre, a 222—225. évekre tehető Iulius Gaetulicus konsulsága alapján. A másik, 1954-ben publikált darab a 218. évvől származik s a Dionysos-kultusz funkcionáriusait sorolja fel, elsősorban a „hymnicus”-okat, akik ünnepi dalosversenyeken vettek részt. A két kövön több azonos név is szerepel. — A tanulmány kimerítően foglalkozik a Dionysos-kultusz jelenségével a görög városokban, a hymnicusok helyzetével és szerepével a város vallási életében. A III. században Histria legjelentősebb ünnepei közé tartoztak a dalosversenyek, zenei és költői játékok. Ennek alapján P. feltételezi, hogy az elkövetkező kutatások során sikerül majd a város mellett a theatrumot is feltárni.

I. I. Russu két histriai mérföldkövet foglalkozik. A két azonos szövegre kiegészíthető töredék egybevetése új olvasásra adott lehetőséget. Minthogy egyik darab sem származik az eredeti helyről — mindkettőt másodlagos felhasználásban találták —, a feliratok feloldása topográfiai következtetéshez nem segített hozzá, ezzel szemben az új olvasás annál merészebb társadalmi fejtegetésekre adott módot. Tocilescu feloldása szerint a mérföldköveket... „inter Siampudi... villam et vicanos Ba... ridavenates...” állították. R. ezzel szemben különböző okfejtések alapján az „...inter Messiam Pudentillam et vicanos But? eridavenates...” feloldást javasolja. Ennek alapján Messia Pudentilla személyét római nagybirtokosként fogja fel, s a szóban forgó mérföldkövek birtokát választották volna el a szabad dákok földközösségétől, a II—III. században. A gondolatot tovább vive a szerző hosszasan foglalkozik Scythia Minor területén az idegen kizsákmányolók és az autochton lakosság között folyó küzdelmekkel.

A koraközépkori ipari mesterségekről tár elénk részletes képet I. Barnea. Adatai Dinogetia-Garván településének több éves feltárásából származnak. A Duna kis szigetére épült Bisericuța községgel szemben a Dunaparton húzódó IV. századi római táborra települt rá Garván városka. A két település a X—XII. századokból a zárt leletek sorával gazdagította a korabeli iparról alkotott általános képet.

B. részletesen foglalkozik a fémműhelyekkel, a finomabb és durvább házikéremia készítésével, a bőr megmunkálásával, a szövés-fonás helyi módszereivel. Ugyanabban a műhelyben vás és bronz tárgyakat javítanak és öntenek, a fazekaskorong mellett csonteszközök készítéséhez szolgáló eszközök hevertek. Maguk a munkaeszközök is elég kezdetlegesek, különösen a későbbi időkben. Valamilyen eddig még nem tisztázott betörés folytán a települések a XI. század közepén leégtek (a régészeti leletanyagban így igen jól megkülönböztet-

hető terminus ante és post quem összehasonlító anyaggal lehet dolgozni!). Ez után a katasztrófa után a kereskedelmi kapcsolatok — amelyek korábban igen élénkek voltak mind Bizánc, mind Kijev felé — szinte teljesen megszűnnek. — A korábbi anyagból az is kitűnik, hogy az értékesebb iparcikkek ebből a két ipari centrumból kerültek a településekre. Ezt bizonyítja egy elásott kincslelet, ami Bisericuța kis templomának harangját, templomi kegytárgyait stb. tartalmazta. B. szerint Garván jellegzetes koraközépkori városka, ennek ellenére a házi „mesterségek” csak másodsorban jönnek a foglalkozási ágak közt számításba; a főfoglalkozás a halászás, földművelés volt. A készítők elsősorban saját házuk táját látták el iparcikkakkal, s csak kevés felesleget adtak el, maguk kereskedvén árujukkal. A mesterek igény szerint változtatták munkahelyüket, saját eszközökkel vidékre is eljártak dolgozni.

Bár a kisebb cikkek sorában jelent meg, itt említjük meg D. és V. Popescu dolgozatát az Ostrovul Mare-beli (Turnu Severintól 40 km-re) előkerült kincsleletről. Ez 33 arany phalerából, 11 gyűrűből és 2 karperecből állt. A szerzők az újabb erdélyi leletek, valamint a mykenéi hatás alapján a kincsleletet a korábbi véleményektől eltérően mintegy az i. e. 15. századba helyezik.

Ugyancsak itt említjük meg Székely Z. dolgozatát, amelyben a Schneckenberg kultura hatását ismerteti az erdélyi bronzkor kezdeti fázisában. Különböző periódusokat választ szét a korszakon belül a legújabb erdélyi kutatások eredményei alapján.

A kisebb dolgozatok majdnem kizárólag római kori latin és görög nyelvű feliratok újabb olvasásával foglalkoznak.

A már hagyományossá vált „Vita” rovatban Daicovicu Macrea egy korábbi dolgozatára válaszol, azt bizonyítván, hogy Horatius ódája, amelyben a dákokról úgy ír, mint akik még földközösségben élnek, voltaképpen szokványos idillikus kép relíeje. Szerinte semmiképpen sem vonható le hitelet érdemlő történelmi következtetés ezekből a lírai sorokból.

H. Dumitrescu a Trichtenbecher és Cucuteni-Tripolje kultúrák közti kapcsolatokról száll vitába H. Behrens 1953-ban megjelent tanulmányával.

VI. Dumitrescu folytatja azt a vitát, amit a lőfejben végződő sceptrumok keverték fel az utóbbi években a szovjet és román régészet területén.

Az évkönyv terjedelmének kétharmadát ásatási beszámolók töltik meg. A korábbi gyakorlattal szemben haladás mutatkozik itt abból a szempontból, hogy az akadémiai tervátsatások mellett a jelentősebb leletmentések is helyet kaptak a beszámolók sorában, szintén bő képanyaggal illusztrálva. A részletes előzetes jelentéseket az teszi szükségessé, hogy a restaurálás nehézsége mellett sokszor csak évek múlva juthatnak el valamelyik ásatási anyag végleges feldolgozásához és kiértékeléséhez. A jelenlegi helyzetet még súlyosbítja, hogy a vidéki múzeumok anyagának közzétételét és feldolgozását is terbe vette a Román Tud. Akadémia V. osztálya.

A több, mint húsz részletes ásatási beszámolóból, amelyek a paleolitikumtól kezdve a román középkorig a régészet minden korszakát felölelik, kiemeljük a Cerna—Olt mellett folyó paleolith nyíltszíni és barlangkutatásokat, amelyek antropológusok, geológusok és külföldi szakemberek bevonásával folynak.

A neolitikum különböző fázisait ölelik fel a Truşeşti és ún. Traian régióbeli ásatások. Elsősorban a festett kerámia Cucuteni A—B szakaszának megítéléséhez szolgáltatott újabb anyagot.

Bronzkori kutatások lényegében csak Nagyvárad—Oradea mellett folytak az utóbbi évben. Ezzel szemben az ország több pontján folyó leletmentések gazdagították új lelhelyekkel a korai és késői vaskor leletstatistikáját. A dák kutatások közül is kiemelkednek a Grăditea körzetében folyó tervátsatások, valamint a Constanța mellett feltárt géta-dák temető gazdag mellékletekkel ellátott sírjai. Ugyanígy érdeklődésre tarthat számot — elsősorban a magyar kutatók szempontjából — a Nagyszeben melletti Čaşoara és Arpaş körzetében feltárt tumulusok tartalma, valamint az ugyancsak

az I—II. századból származó dák nekropolis Popești mellett.

Histriában változatlan erővel folytak az 1954. évben is a feltárások; elsősorban a III. századi átépítések és beépítések tisztázása terén voltak jelentős eredmények.

A IV. századból származó erőd kiasása Malăești mellett, a római kori táborok sorát gazdagította. Nem messze innen Giurgiu mellett Gogoșari községben autochton lakosság temetőjét tárták fel ugyancsak a IV. századból.

A Marosvásárhely melletti Malomfalván tovább folynak az igen érdekes kutatások az V—VI. században itt megfordult és folyamatosan itt élő lakosság után. Az 1954-ben előkerült leletek közül elsősorban egy a VI. századból származó temető rész érdemel figyelmet.

Iasi mellett VIII—X. századi lakosság hagyatéka került feltárára, Dinogetia—Garvăn mellett, az ország egy másik távoli pontján, X—XII. századi települések feltárása folyik.

A Suceava—Cetatea Neamțului körzetben középkori várasatások indultak meg. Az 1954. évi eredmények elsősorban a XIV—XVII. századi díszes kerámia készítésére vonatkozóan jelentenek újat.

Sz. Póczy Klára

Der Neandertaler und seine Umwelt. Herausgegeben von K. Tackenberg. A „Bonner Jahrbücher“ 5. pótfüzete, R. Habelt kiadás, Bonn, 1956. 131 lap, 8 tábla.

A kötetet a neandervölgyi lelet felfedezésének (1856) századik évfordulójára bocsátották ki. Összegyűjtötték benne a legjobb német szakemberek tollából a különböző tudományágak véleményét a híres neandervölgyi leletről, általában a neandervölgyi emberfajtaról és kultúrájáról.

A tanulmánygyűjtemény előszavát K. Tackenberg, a kötet szerkesztője írta. Hangsúlyozza azt a jelentős szerepet, amelyet a 100 évvel ezelőtt talált neandervölgyi lelet az ősembertudomány megindulásában és fejlődésében mindmáig vitt. Az emlékkönyv céljával a lelet jelentőségének méltatását tűzi ki és azt, hogy bemutassa az érintett tudományágaknak az elmúlt száz év alatt e kérdésekben elért fejlődését.

Narr K. J.—Uslar R., J. C. Fuhlrott und der Neandertaler (9—31. l.). Röviden ismertetik a lelet felfedezőjének, J. C. Fuhlrott-nak életét és a felfedezés történetét. Érdekes visszapillantásban foglalkoznak a paleontológia XVIII. és XIX. századi állásával, főbb problémáival, amelyek középpontjában a kérdés állott, hogy létezett-e egyáltalán „antediluvialis” ember? A korai, naiv elképzelésektől, amelyek a fosszilis emlőscsontokat óriások maradványainak tartották, elvezetik az olvasót Cuvier, Lamarck és kortársaik elméleteihez, amelyekből a modern őseletani szemlélet kinőtt.

Fuhlrott ismerte kortársainak paleontológiai munkáit, tudott arról a harceről, amely a „diluvium előtti” ember körül forrt. Ismeretei alapján elsőként, helyesen határozta meg a neandervölgyi leletet, amely a következő évtizedekben hosszantartó, de termékeny vita középpontja lett. A kor szinte valamennyi szaktekintélye kifejtette álláspontját a csontmaradványokkal kapcsolatban. Voltak, akik „öreg hollandi”, „idióta”, „mongol kozák”, vagy „vadember” maradványait látták benne, így a kor egyik legismertebb tudósa: Virchow is. Mások elfogadták Fuhlrott és a bonni anatómus, Schaaffhausen véleményét. A vitát végleg csak Fuhlrott halála után, 1877-ben, a Spy-i koponya felfedezése zárta le.

Gerhardt K., Der Neandertaler — nach seinen knöchernen Überresten (32—35. l.). Leírja a neandervölgyi ember koponyáját, csontmaradványait és ezek alapján megrajzolja külső megjelenésének képét. Ismerteti a neandervölgyi emberfajtanak az ember származására vonatkozó elméletekben játszott szerepét, főként azt a kérdést, hogy a neandervölgyi ember közvetlen ősről volt-e, vagy a fejlődési sor egyik utód nélküli mellékága.

Kurth G., Überlegungen zu Neandertalerrekonstruktionen (36—48. l.). Felsorolja a neandervölgyi ember rekonstrukcióinak alapját képező anatómiai és törzsfejlődési adatokat. Ezek szempontjából az ismertebb rekonstrukciókat Heberer, Wandel, McGregor, Coon és Schultz munkáit részletesen (képekben is) ismerteti és értékeli.

Narr K. J., Die Steinwerkzeuge aus der Zeit des Neandertalers (49—67. l.). Narr alapvető megállapításával vezeti be tanulmányát, azzal, hogy a neandervölgyi ember eszközei — régészetileg a moustiéri kultúra emlékei — céltudatosan készített, az ember természetes fegyvereitől: körmetől, fogától merőben elvonakoztatott alkotások, amelyek készítőik teljesértékű embervoltát bizonyítják. Foglalkozik a régészeti kultúra fogalmával és a köeszközök kultúrajelző szerepével, majd főbb vonásaiban ismerteti a moustiéri eszköztípusokat.

Találkozunk közöttük egy bennünket is közelebbről érintő elnevezéssel, a „Subalyukschaber” megjelöléssel, amelyet Narr egy bizonyos, a Subalyukban gyakori, egyeneselű, háromszög vagy trapéz alakú kaparóra ajánl.

A továbbiakban szellemesen vezeti le az eszközök valószínű rendeltetéséből a neandervölgyi csoportokon belüli munkamegosztást, a vadászati körülményeket stb.

A moustiéri kultúra földrajzi elterjedéséről szólva teszi azt a megállapítást, hogy a régésznek nem az a feladata, hogy csak a különbözőségeket emelje ki, hanem tekintettel kell lennie az egyezésekre. Ennek értelmében kritizálja a tipológiai-statisztikus módszert, s értékeli a különböző — szélesebb értelemben vett — moustiéri kultúrák: a levalloisi, tayaci, az „alpi paleolitikum”, az acheulo-jabrudí és a szorosabb értelemben vett moustiéri (charenti) közötti megegyezéseket és a feltehető gazdasági különbségeket. Levezetése eredményeképpen megállapítja, hogy a középső paleolitikumban a kultúra-csoportok („Kulturgruppen”) nem választ-hatók teljes biztonsággal szét annyira, hogy mögöttük etnikus egységeket is feltételezhessünk. Ismerteti a különböző lelőhelyek anyagát, kronológiai táblázatot ad, majd tagadólág válaszol arra a kérdésre, hogy a szakóca készítője ugyancsak a neandervölgyi ember volt-e?

Gross H., Die Umwelt des Neandertalers (68—105. l.). A neandervölgyi emberfajta oly hosszú ideig élt, hogy ezalatt jelentős éghajlati- és biotop-változások folytak le. Időbeli elterjedésüket Gross nagy anyagot (lőszviszonyok, C¹⁴-meghatározások, tengerszintváltozások stb.) felőlelő szinoptikus táblázaton foglalja össze. Ismerteti a jégkori állat- és növényvilág, valamint a löszmódosulatok szerepét a kormeghatározásban és ezen az alapon tárgyalja a riss-würmi interglaciális, majd a würmi eljegesedés elejének viszonyait. Foglalkozik több lelőhely, így a Subalyuk állatvilágával is. A Subalyuk rétegtani viszonyait is elemzi, de nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű adat, így — véleményünk szerint — téves következtetésre jut: a felső, késői moustiéri rétegcsoportot a würmi 1/2 interstadiálisra helyezi. A neandervölgyiek életét végigviszi a R/W interstadiálisról a W¹/₂ interstadiálisig, sőt a W²/₃-ig (? Haua—Fteah barlang), majd végül az emberfajta eltűnésének kérdéseivel foglalkozik, ismertette a gyakrabban felhozott véleményeket. Gross maga azt vallja, hogy a neandervölgyiek egy része az újonnan megjelenő *Homo sapiens* csoportokba olvadt be.

Gieseler W., Die geistige Welt des Neandertalers (106—123. l.). A tanulmány már bevezetőjében is fontos megállapításokat tartalmaz. Szerzője ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy a neandervölgyiek már valóban emberek voltak. A würmi eljegesedés kezdeténél idősebb leleteket „Präneandervölgyi” néven választja külön, s azt — az emberfejlődés szempontjából fontos — megállapítást teszi, hogy a pleisztocén első ötszáz ezer évében több változás észlelhető az ember koponyáján, mint kultúráján. Vizsgálja a köeszközök szerepét és használati módját, a tűz használatát, a neandervölgyiek eredményes, esetenként feltétlenül falándzsát (Lehringen) is alkalmazó vadászatát, a megtelepedés viszonyait stb. Az eszközök

standard kidolgozásából is arra következtet, hogy ez az emberfajta már közösségben élt. A neandervölgyi ember beszéde, egyéni különbözőségei stb. ismertetése után rátér a temetkezési szokásokra. Bőven, érdekes példákkal mutatja be a kultikus temetkezési szokásokat (La Ferrassie, Tesik-Tas stb.), a kultikus emberevés kimutatható nyomait (Krapina, La Quina), a koponya-kultusz megnyilvánulásait (Monte Circeo) és leszögezi, hogy e szokások között szoros kapcsolat áll fenn. Végül ismét megállapítja, hogy bár a neandervölgyiek nem közvetlen őseink, az emberi faj fejlődési vonalának oldalágát képezik, kétségen kívül emberek voltak, a szónak mind gazdasági, mind szellemi értelmében.

Grosse H., Geschichte, Aufgabe und Aufbau des Neandertal-Museums (124—131. l.). Az eredeti neandervölgyi koponyatető és csontok a bonni Rheinisches Landesmuseum-ban vannak, mégis szükséges, hogy legyen egy gyűjtemény, amely a 100 esztendőse lelet körülményeit, s ha az eredeti darabokat nem is, de legalább másolatait, valamint a környék másféle leleteit őrizi és bemutatja. *Grosse* ismerteti a „Naturschutzverein Neandertal” kezdeményezéséből létesült kis gyűjtemény sorsát megalakulásától, az 1920-as évektől máig. 1950-ben nyerte el mai alakját a múzeum. A neandervölgyi ember életkörülményeit, maradványait, környezetét mutatja be, eredeti tárgyakkal, másolatokkal, diorámmal és táblázatokkal.

Az emlékkönyv tanulmányait jó illusztrációs anyag: vonalas rajzok, térképek, fénykép-táblák egészítik ki.

Az egyes tanulmányok mellett, hogy szakjukat a legmagasabb tudományos szinten képviselik, közérthetők, a régészet, embertan stb. nem közvetlenül e kérdésekre specializálódott művelői, sőt a laikus érdeklődők számára is élvezetes és lekötő olvasmányul szolgálnak. A tanulmányonként közölt irodalom a tárgyalta kérdésesoportokról szinte teljes felsorolását adja a tudomány mai eredményeit összefoglaló munkáknak.

Vértes László

F. Schachermeyr. Die ältesten Kulturen Griechenlands. W. Kohlhammer Verlag Stuttgart 1955. 300 lap, 16 tábla, 11 térkép, 78 szövegek közti kép.

Kisebbs tanulmányok sora, két összefoglaló munka. Görögországban végzett kutatások és a dél—délkelet-európai, előázsiai múzeumok régészeti anyagának tanulmányozása után jelent meg F. Schachermeyr kitűnő összefoglaló munkája Görögország neolitikumáról és korai bronzkoráról, mint a görög föld történetének első kötete. A mű nemcsak a görög félsziget és szigetvilág legkorábbi történetét foglalja össze, hanem egyben az európai civilizáció kialakulásának vázlata is, amelyben a szerző különös tekintettel van a délkelet-európai országok földjének legkorábbi történetére.

A bevezetésben (1—3 fejezet) Sch. meghatározza a munka célját, vázolja a görögországi ásatások történetét és kifejti a periódusok és datálások kérdésében elfoglalt álláspontját, amely egyebek között Kréta és Trója időrendi kérdésében eltérést mutat Weinberg, Milojčić, Matz kronológiai táblázataitól.

A mű két részre tagolódik: I—II. része a neolitikumot, III—IV. része a korai bronzkort tárgyalja. A mű ismertetésében kizárólag a neolitikus részt érintem, főként a magyarországi neolitikummal kapcsolatban felvetett kérdései miatt, amelyek számunkra különösen fontosak.

A görög föld korai történetének neolitikus szakaszai jelentették Schachermeyr számára a nagyobb problémát, mert Tsuntas, Wace, Thompson, Sotiriades, Arvanitopoulos thesszáliai ásatásai után is a neolitikus kultúrák kutatása hézagossá maradt, s messze elmaradt az ókor klasszikus lelőhelyein végzett munkáktól. A két világháború között a különböző nemzetek iskolái, s a görög régészek által végzett ásatási és publikáló tevékenység is elsősorban Görögországi korai bronzkoráról való ismereteinket tette megalapozottá, azonban a neolitikum számos kérdése

nem tisztázott. Világosságot az anatóliai, ill. előázsiai nagy ásatások (Mersin, Alischar, Alaca Höyük, Tell Halaf, Tell Chagar Bazar stb.) közzétett eredményei s a görögországi újabb ásatások hoztak a polgárháború után ismét felélénkült régészeti munkába.

A mű I. részének 4—8. fejezete a keleti városi kultúráknak az Égeikumra gyakorolt hatását mutatja be. A 4. fejezetben Sch. a közelkelet városi kultúráját ábrázolja, amely bölesője az európai civilizációnak (neolitikus forradalom). Az Anatóliában, Kilikiában végzett nagyszabású ásatások publikációi adták meg a lehetőséget annak, hogy a szerző jelen munkájában beható vizsgálat alá vehesse az Európa és Kelet közötti kulturális összefüggéseket elsősorban Délkelet-Európa viszonylatában. Helyes érzéssel mutat rá az edényművészet ősfarmaira a kerámia előtti időben, s utal az olyan bőrből, égetetlen agyagból készült edények szerepére, amelyeket a jugoszláv régészeti kutatás M. Schulman vezetésével Subotica (Szabadka) határában napvilágra hozott. Sch. úgy véli, hogy az edényművészet eredete előázsiai, az onnan ható vándorlás hozta magával az edényművészetet s nemcsak Délkelet-Európa, hanem Közép-Európa edényművészetét is ez az előretörés alakíthatta ki. Az Előázsiból előrenyomuló kultúrhatás Kisázián át Görögország és a Balkán irányában hatott Közép-Európa felé és kiterjedt Itáliára is, a kutatók többségének megegyező álláspontja szerint ezzel együtt járt a földművelés meghonosodása. E hatással egy időben Egyiptom, Észak-Afrika felől a földközi-tengeri szigetekre át igen erős hatások érték Spanyolországot, s rajta keresztül az európai szárazföldre. A keletről jövő kultúraáramlat Görögországba három úton jutott el: szárazföldi úton Görögország északi részén a folyóvizek mentén, tengeren a görög szigetvilág közvetítésével és Krétán át délről. E hatásokból alakult ki a legrégebbi neolitikus kultúra, a sesklói.

A 6. fejezetben a görögöldi sesklói kultúrát tárgyalja Sch. Ennek számos változata van, így a „Lianokladi, Chaeronea” Közép-Görögországban, a „Servia” Peloponnésoson, a „Makedoniai” a macedon—thesszáliai határon. Legkorábbi része a proto-Seskló, amelyet a tulajdonképpeni Seskló I—III. követ. Legjobbán átkutatott Thessalia, különösen Milojčićnak a legutóbbi három évben végzett Oztaki Magula-i ásatása révén. Sokkal kevésbé tisztázottak a rétegvizsnyok Közép- és Dél-Görögországban, s a Thessaliával való párhuzamosítása sok nehézségbe ütközik. Behatóan foglalkozik a szerző az idoloikkal, a „termékenység istenasszony” kultuszával, amelynek eredete szintén keleten van. A sesklói kultúrát földművelő jellege alapján az „anyaigó társadalommal” hozza összefüggésbe, anélkül azonban, hogy e kérdéssel behatóan foglalkozna, viszont részletesen ismereti területenként a kultúrfokokat.

Kréta nem esik bele a sesklói művelődési körbe. Neolitikuma három tényezéből tevődött össze: 1. Epi-paleolitikus őslakosság. 2. Keleti bevándorlás. 3. Észak-Afrikából jövő komponens.

Magyarországi vonatkozásban külön érdeklődésre tart számot a mű 8. fejezete. A sesklói kultúrkör külső zónáját írja le a Balkánon és a Duna vidékén. A sesklói kör északi határát a Duna-könyöknél húzza meg, kiterjed tehát a Dunántúl Ny-i részére és magába foglalja az Alföldet is. Keleten a Boian kultúra határolja. Tárgyalja Sch. a Starcevo, Körös, Kremikovei, Banjata, Glavanesti kultúrát és összeveti őket Sesklóval. Edénytáblázatokban hasonlítja össze Seskló, a Körös- és a szalagdiszes kerámia formakészletét, valamint a termékenység istennőjének kultuszát megőrző ábrázolásokat.

Sch. művének második része azt a hatást foglalja össze, amelyet a szalagdiszes kerámia a görög szárazföldre és szigetvilágra gyakorolt (9—14). Bemutatja a Görögországgal szomszédos területek kultúráját, Boiant és a szalagdiszes kerámiát. E fejezet bevezetője a 10. fejezetnek, amelyben a Dunavidékkel való kapcsolatokat tárgyalja különös tekintettel a Duna és mellékfolyói nagy összekötő szerepére.

Sokat vitatott kérdés a thesszáliai Dimini kultúra eredete. Hosszú idő óta három felfogás körül hulláma-

nak a viták s a kérdés kielégítő megoldásától a szakkutatás még messze áll. Legtöbben az észak felől előretörő szalagdiszes kerámiából származtatják és e felfogást vallja Sch. is. Felfogását a „Dimini und die Bandkeramik” (BRGK 1955) c. munkájában fejtette ki s lényegében ezen az alapon áll e művében is. Stíluskritikai alapon a Bükk-, tiszai, nyugat-erdélyi kevert neolitikus kultúra stílusjegyeinek összehasonlító vizsgálatával jutott arra a megállapításra, hogy a Dimini kultúra alapja az észak felől vándorló, szalagdiszes kerámia, amely Starcevo III. közvetítésével s egyéb hatásokkal hozza azt létre. Csalog J. „Tiszai és dimini kerámia” (Arch. Ért. 1956. 220—221) c. írásában rámutatott már arra, hogy az egyoldalú stíluskritikai vizsgálati módszer számos hibalehetőséggel jár s ez fogyatékosága a műnek. Csalog megpróbálta áthidalni azokat a nehézségeket, amelyek Schachermeyr elméletében amiatt jelentkeznek, hogy végeredményben nem mondja meg, melyik kultúrát tartja az alapnak. Csalog a tiszai kultúrában ismeri fel a dimini kultúra díszítőművészetének alapját és dél felé tartó vándorlást feltételez a kerámia előtti időben; a textilstílus ismeretében ezt a több irányból kialakuló kultúra megtermékenyítő alapjául lehet elképzelni. Csalog merész hipotézise Sch. egyoldalú, a bükk kultúrából való levételezése nem megoldása a kérdésnek. Sch. Milojčić-csal szemben igazolja művében a Boian felőli kiindulás tartathatatlanságát, bár nyitva hagyja a délkeleti, Tripolje felől jöhető út lehetőségét is. Görögország neolitikumát összefoglalva a szerző megállapítja, hogy a termelő gazdasági forma Előázsiából és Egyiptomból került görög földre. Az állattenyésztés, a föld- és kertművelés, a letelepülés, munkamegosztás, többlettermelés, az iparágak virágzása, a városi életmód ennek a következményei. Kultúrhatások, gyakran összekötve népi vándorlásokkal sugároztak ki Keletről és a gyűjtögető életnádán álló Európa lakóit új életformával, kultúrával gazdagították a neolitikum idején. A kultúra parasztkultúra maradt, városi jelleget csak Sesklo és Kréta kapott. A neolitikum folyamán Előázsiából még számos kisugárzás érte Dél- és Közép-Európát, amelyek közül hatásában a fémművesség és az anatóliai edényformák megismerése, valamint a vinői előretörés a legjelentősebbek. A délről megtermékenyített szalagdiszes kerámia fordított irányban hat az alsó Dunavidéken és a Balkánon. Az újabb kőkor fiatalabb szakaszában a Dimini előretörés éri Görögországot a Kárpát-medencei, bükk, tiszai, nyugat-erdélyi kevert kultúrából és további keleti hatások is jelentkeznek. (Erősd, Vadasdra, Cucuteni). Az előretörés Thessaliát érte először, kisebb mértékben Közép-Görögországot, és néhány telepet képezett a Peloponnésos északkeleti részén. Ehhez járul a Gumelniza vonal invázió Bulgáriából Szaloniki, Chalkidike irányából, majd a Rachmani-előretörés és az Adria—Butmir—Lengyel kisugárzás. A kétirányú mozgás és hatás átformáló hatásaként alakul Görögország neolitikuma.

A délkelet-európai kultúrák párhuzamai, a vándorlások, kultúrhatások vizsgálatánál egyik döntő kérdés az időrend. E tekintetben is érdekesek Sch. Magyarországra vonatkozó megállapításai annál inkább, mert Tompa alapvető kronológiája óta a teljes újabb kőkort érintő összefoglaló rendszer nem jelent meg. Csalog Tompa felfogásával ellentétes álláspontja a tiszai kultúra genetikai kérdésében nem hatott döntően a külföldi irodalomban. A nagy összefüggéseket tárgyaló összefoglaló munkák hazánk neolitikumát érintve Tompa F. rendszere alapján állanak. Milojčić (Chronologie der jüngeren Steinzeit) teljesen elfogadja Tompa rendszerét a bükk kultúra stílusfokozataival, a Bükk III.-at 2600-ra keltezte Vinča A-val párhuzamosítva. Milojčić még a Tompa által bevezetett keleti, északi, nyugati kultúr-provinciák keretein belül sorolja be a hazai kultúrákat. Sch. a „Dimini und die Bandkeramik” c. munkájában Közép- és Észak-Magyarországot különböztet meg, s a legidősebb magyarországi kultúrának a Köröst tartja Milojčić-csal szemben, aki még az idősebb vonaldiszes kerámiával kezdi a sorrendet. Sch. a C14 vizsgálatok alapján a vonaldiszes kerámia kezdetét abszolút időben i. e. 4300 tájára teszi. A Körös után a tiszai kultúrát

veszi fel, a közép-magyarországi területen, amelynek kezdetét párhuzamosítja az északi területeken levő bükk kultúrával úgy, hogy a bükk kultúra kezdetét időben korábbra teszi. A legtöbb problémát Vinča kronológiai helyzete adja; Sch. két kronológiai táblázatában Vinča A-t Starcevo III.-mal, a tiszai és bükk kultúrával teszi egy szintre, illetve Dimini I., Tisza, Bükk párhuzamosítja, meglehetősen magas abszolút évszámmal (2900). Lényegében ez az alapja a Görögország legrégibb történetével foglalkozó munka kronológiai rendszerének, azzal az eltéréssel, hogy ebben a közép-magyarországi területet „magyar”, az észak-magyarországi területet „Szlovákia” névvel jelöli. A Körös kultúra után, a tiszai kultúra felé átmenetet vesz fel, amely időben párhuzamos a bükk kultúra kezdetével. Sch. bár a tiszai kultúra genetikai kérdésében Tompa egyeneságú fejlődés-elképzelését fogadja el, mégis fenn-tartja a kettő egymás mellett élését.

Sch. összefoglaló műve széles történeti távlatokban tárja fel a kelet felől jövő kultúrhatások és vándorlások útján kialakult neolitikus kultúrákat és a bronzkort a görög szárazföldön és szigetvilágon. Műve serkentőleg hat a magyar őskori kutatásra, s mindenkit meggyőzhet arról, hogy az újabb ásatásokból származó anyag publikálásával tovább késlekedni nem szabad, feltétlenül közre kell adni a múzeumokban levő értékes anyagot. A magyarországi leleteknek csupán a nagyobb monográfiákból való ismerete, megalapozatlan eredményeket hozhat a külföldi kutatók részére, s az anyag ismeretük korlátozott volta miatt csak nagy vonalakban mozgó megállapításokat eredményezhet — e miatt természetesen sok hibával —, mint ez Sch. munkájából is kitűnik. Újabb anyagunk közlése lehetőséget nyújt majd neolitikus kultúránk genetikai és időrendi kérdéseinek új megvilágítására, s a nagyobb távlatokkal dolgozó külföldi kutatók számára lehetővé teszi a magyarországi kultúrák helyesebb értékelését.

Körök József

F. Wilmsen, Die Dreifusskessel von Olympia. Olympische Forschungen Band III. Berlin, W. de Gruyter 1957, 193 lap, 95 tábla.

A görög kultúra tárgyi emlékeiről való ismereteink az elmúlt három évtized nagy ásatásai nyomán nemcsak térben, hanem időben is jelentősen kiterjedtek. A mykenéi kultúra bukása és a homérosi eposzok keletkezése közti mintegy négy évszázad ma már egyre inkább kiemelkedik abból a fél- vagy teljes homályból, amelyben régebben volt és a „hézag”, amelyről ezzel a korszakkal kapcsolatban beszélni szokás volt, egyre inkább megtelik a mykenéi korból a görög városállamok kialakulásának korába átvezető emlékannyal. A Ventris és Chadwick által néhány éve megfejtett mykenéi írás végképpen bebizonyította, hogy a mykenéi kultúra hordozói is görögök voltak; a „törést” a mykenéi és görög kultúra között azóta nem lehet új népelemek uralomra jutásával indokolni s szükségképpen előtérbe kerültek az olyan irányú kutatások, amelyek az átalakulás törés nélküli folyamatáról próbáltak képet adni, anélkül természetesen, hogy ezzel tagadni próbálnák a mykenéi kultúra bukásával bekövetkezett változás jelentőségét. A samosi, smyrnai és főképpen a kerameikosi ásatások telepek és temetők stratigráfiai megfigyelései alapján adnak módot erre, s ezekre és más ásatások eredményeire támaszkodva egyre több kísérlet történik a kevésbé biztos kronológiai támaszpontokkal rendelkező emlékananyag monografikus feldolgozására is. Elég itt az elmúlt évekből Barnettnek a korai elefántesont-tárgyakról írt cikkeire, Desboroughs-nak a protogeometrikus kerámiáról, Ohlynak a 8. századi aranyszalagokról, vagy a régebbiek közül Kunze-nak a kréti bronzreliefekről írt monográfiájára s az attikai és korinthusi geometrikus, ill. protogeometrikus kerámiának az ásatások publikációjában egyfelől Kübler-től, másfelől Weinbergtől és Dunbabintól készített fel-

dolgozására utalni. A kerámiát kivéve azonban mind-
eddig nem volt olyan egységes emlékesoport, amely
valóban áthidalta a 11. és 8. század közti szakadékat:
a többi említett monográfia anyaga általában a 9. szá-
zaddal kezdődik.

Willemssen könyve most a háromlábú bronzedények
feldolgozásával ilyen szakadékat áthidaló munkára
vállalkozott. A német klasszika-archaeológia nagy vállal-
kozásának, az olympiai ásatásoknak 1936-ban megkezdett
második szakaszában kapcsolódott be a munkába
s azok közé a fiatalabb generációbeli régészek közé
tartozik, akiket a háború évtizedes hallgatásra kényszerített.
Így 1939-ben a korai görög kultuszszobrokról
írt disszertációja óta ez az első megjelent nagyobb
munkája. A monográfia a múlt század végi ásatások
Furtwänglertől kezzétett anyagát is újra feldolgozza, de
az 1953-ban újra megindult kutatás leleteinek már
csak kis részét értékesíti. Így is közel 700 darabra terjed
ki a vizsgálat, s ezeknek jó része fényképen is közölve
van.

A munka négyötöd részét az edényrészek tipológiai
osztályozása foglalja el. A beosztás alapján Furtwängler
azóta általánosan elfogadott csoportosítását követi
s két főcsoportra, a korábbi tömör felépítésű és a
későbbi vékonyfalú csoportra osztja őket. A vékonyfalú
csoportba tartozó három típust is Furtwängler nyomán
különbözteti meg s egyidejű keletkezésüket bizonyítja
be a szerző. A két főcsoport korhatáraként a 9–8. sz.
fordulóját, az érett geometrikus stílus kialakulásának
idejét jelöli meg, az egész emlékanyag kezdetét a proto-
geometrikus kornak — ha jól értem — második felére
(10. sz.), végét a geometrikus ábrázolásmód felbomlásá-
nak idejére, a 7. sz. elejére keltezi.

Amiben az új feldolgozás lényegesen túl szándékozik
menni — új anyag publikálásán kívül — a régebben,
az az egyes típusokhoz tartozó példányoknak a típuson
belüli időrendbe sorolása és ezzel kapcsolatosan a három-
lábú edények egy a 10. sz. elejétől a 7. sz. elejéig
vezethető folyamatos stílusfejlődés rekonstrukciója. Furtwängler
elsősorban az ornamentikát vizsgálta, Willemssen
elemzése kiterjed a fül- és lábformák legrészletesebb
vizsgálatára is; az egyes darabok egész felépítését,
struktúráját igyekszik meghatározni, s a fejlődéstörté-
neti kép alapjává tenni.

A munka tehát a háború előtti évtizedben elsősorban
a német tudományban elterjedt „struktúrakutatás”
módszertani alapelveit kíséri meg az emlékanyag egy
konkrét csoportjára alkalmazni, s *önmagában* tagad-
hatatlanul meggyőző képet ad a háromlábú edényeknek
s ezeken keresztül a 10–8. század egész görög művészeté-
nek stílusfejlődéséről. Ha azonban az olvasó megpróbálja
a tökéletesnek ható épület építőanyagát és alapozását
vizsgálni, nem egy ponton kell aggályokat éreznie az
építkezés tartósságát illetően. Legelsősorban: a tárgyalt
emlékanyag relatív időrendjét semmiféle stratigráfiai
megfigyelés nem támogatja, Olympiában mindendíig
sehol nem sikerült ásatással igazolni a rekonstruált
fejlődésrendet (161–2. lap). Nagy nehézséget jelent még
az egyes darabok összeállítása is, mert teljes edény csak
egyetlen egy került elő, ezen kívül csak különálló láb-
és fülrészek maradtak fenn, amelyeknek összetartozása
az esetek túlnyomó részében tárgyi érvekkel nem bizo-
nyítható. Az edényrészek egymáshoz párosítását rend-
kívül körültekintő munkával nagyrészt elvégezte a szerző,
ez talán a munka legmaradandóbb értéke. A típusokon
belüli időrend és fejlődés megállapítására azonban
kivülről vett bizonyítékok csak az agyagmódelleket és a
vázákat használta fel. Az előbbieket csak a korszak leg-
elejéről és legvégéről maradtak fenn s tanulságuk
nem elég az egész műfaj fejlődésének végigkísérésére. Az attikai
vázákkal való összehasonlítás, amely elsősorban nem
díszítő-figurális motívumok vizsgálatán, hanem megint
csak a „struktúra” összevetésén alapul, nem hoz vég-
legesnek és minden ponton megnyugtatónak látszó ered-
ményeket. Marad tehát a „belső fejlődés” feltételezett
következetessége, éppen amit bizonyítani kellene. A proto-
geometrikus és geometrikus kori háromlábú edé-
nyekhez hasonló, jórészt egyszerű ornamentális díszítésű

műfajoknál nem látszik meggyőzőnek olyan módszer
alkalmazása, amellyel még a nagyszobrászat jóval
későbbi darabjait sem lehet egyértelműen időrendbe
sorolni. Mintha olyan fogalmakat használna a szerző
ennek a csoportnak a tárgyalásához és elemzéséhez,
amelyek arra vonatkoztatva erősen túlzottan hatnak,
így pl. akkor, ha a vonalkákkal díszített edényfülekkel
kapcsolatban „Abschwächung eines elementaren plasti-
schen Lebens”-ról, vagy „fast pathetisch anmutende
Formbeweglichkeit”-ről olvasunk (35. és 39. lap).
A struktúraelemzés kedvéért messzebb megy az absztra-
hálásban, mint a tárgyalt kor és anyag megengedné.

Még sajnálatosabb, hogy ugyanakkor lemond a
tárgyi elemzésnek és összehasonlításnak viszonylag
biztos alapot kínáló eszközeiről. Így például érthetetlen,
miért nem próbálkozik meg a háromlábú edények fület
gyakran díszítő lóalakok és a kerameikosi ásatások
kronológiai szempontból biztos bázist nyújtó kerámia-
leleteiben talált lóalakú edényfogók összevetésével,
vagy az edények díszítőmotívumainak történeti elem-
zésével. A struktúraelemzés eltereli a figyelmet az edények
lábait és füleit díszítő figurális ábrázolások részletesebb
ikonográfiai vizsgálatáról is; így a datálása szerint a
8. sz. első felére tehető plasztikus oroszán, a görög
művészetben is nagyjövőví bika-protomé, a többször
publikált edényláb, rajta a már Ohlytól értelmezett ábrá-
zolással (Apollón és Héraklész harca a delphii tripusért)
és egy antihetikus oroszán-csoporttal, vagy egy másik
a lovon álló istenalak talán legkorábbi görög ábrázolása-
val alig kap említést a leírásán kívül, s a kétségtelenül
keleti eredetű ábrázolás-típusok megjelenésével kap-
csolatos történeti kérdésekre sem tér ki a szerző. Ugyan-
így hiányzik a könyvből a plasztikus díszítéseknek, állat-
és emberábrázolásoknak a korai görög szobrászat egészé-
ben való vizsgálata is, pedig kétségtelen, hogy a csoport
fő jelentőségét ezeknek és az ornamentális díszítésnek
művészettörténeti tanulságai adják. A vizsgálatnak ez
a csoporton belüli belső fejlődésre koncentrálása csak az
egykorú hasonló háromlábú edényekkel való összevetést
engedi meg részletesebben, de szinte teljesen lemond a
szerző a korszak alaposan feldolgozott emlékesoportjai-
val való összehasonlításról. Pedig igen tanulságos volna
például az edények tiszta görög motívumkincsének és
stílusának keleti elemekkel való keveredését nyomon
követni vagy a keleti motívumok megjelenése ellenére
is alig „orientalizáló” edényeket az érett geometrikus
kornak erősen keleties fémdombormű-csoportjaival, mint
a krétai bronzreliefekkel vagy az attikai aranyszalagok-
kal összehasonlítani és az egykorú görög fémművészeknek
e két szembenálló irányát elkülöníteni. Ez az össze-
hasonlítás azonban csak teljesen tisztázott, biztos alapok-
kon nyugvó időrend megállapítása után történhetne,
számot vetve azzal, hogy pl. Ohly említett monográfiájá-
ban a párhuzamul felhasznált olympiai edénylábakkal
kapcsolatban jelentősen eltérő datálásokra jutott.

Az időrend tehát részleteiben nem megnyugtató,
ha az egyes típusok elkülönítése és bizonyos fokú egy-
idejűségének kimutatása komoly eredménye is a könyv-
nek. Ugyanilyen nyitott kérdés marad a szerző kísérlete
után is az edények készítési helyének lokalizálása. A négy
főtípus közül ő maga is csak kettőre vonatkozólag kísérli
ezt meg, egyiküket Argosba, a másikat Korinthusba
helyezve. Attika közelebbi indokolás nélküli törlése a
számbajövő művészeti központok közül annál inkább
érthetetlen, mert a fejlődés abszolút időrendjét az attikai
kerámiával való összevetés alapján építi fel. Olympiai
műhely feltevése sem látszik olyan képtelenségnek,
mint a szerző mondja, hiszen már a múlt századi ásatás
hozott napfényre ott hibás öntésű műhelydarabokat
(vö. Lippold, Hdb. d. Arch. III. 1, 8). Ami pedig a két
megnevezett centrumot illeti, kétségtelenül mindkettő
számításba jöhet, mint jelentős központja a 8. századi
bronzművészetnek (a szóban forgó darabok mind 8. szá-
zadiak), de a kerámiával való összehasonlítás, a szerző
főképpen, Argosra vonatkozólag szinte semmit nem mond,
s Korinthusra is igen keveset. Maga a két műhely elkülö-
nítése is oly mértékben bizonytalan, hogy a szerzőnek
„állandó kölcsönhatásuk”-ról kell beszélnie (179. lap).

Ha mindezek után a kötet nem is mérhető az ásatás jelenlegi vezetőjének, E. Kunze-nak a sorozat megelőző köteteként megjelent „Archaische Schildbänder”-éhez sem eredményeinek megalapozottsága, sem a vizsgálat széleskörűsége tekintetében, és ha a feldolgozás módszertani alapjainak bizonytalanságával és a topológiai vizsgálatnak a sterilítás határát súroló részletességével nem is nyújt követendő példát, a feldolgozott anyag jelenleg szinte egyedülálló fontossága a 11–8. század görög művészetében, a kitűnő kivitelű képtáblák és gondos mutatók mégis a korai görög művészet kutatásának sokáig nélkülözhetetlen segédkönyvévé teszik. Remélhetőleg a sorozat további kötetei az eddigienél sűrűbben fogják követni egymást és a négy éve kezdett új ásatások első jelentései is igyekeznek utolérni azt a mintaszerű gyorsaságot, amellyel az 1936-ban kezdődött szakasz eredményeit annak idején közzétették.

Szilágyi János György

J. Filip, Keltové ve střední Evropě (Die Kelten in Mitteleuropa). Monumenta Archaeologica V. Československá Akademie Věd. Praha 1956. 552 lap, 103 szöveggközi kép és térkép, 132 tábla. Orosz és német nyelvű összefoglalással.

A kelta korszak kutatásában jelentős előrehaladást jelent Jan Filip nagyszabású munkájának megjelenése. A szerző sok évi munkával nemcsak Csehszlovákia múzeumainak igen gazdag anyagát, hanem Közép-Európa egyéb területeinek leletgyűjteményeit vizsgálta, felismerve azt a tényt, hogy a La Tène kultúra problémája és a kelták közép-európai hivatása nem tárgyalható területenként külön-külön, csak nagy összefüggéseiben. Munkáját a leletösszefüggésekre és azok kronológiájának meghatározására alapozza s a többi kutató eredményeinek figyelembevételével önálló elvek szerint és egyéni módszerrel vázolja fel a régészeti fejlődés vonalát a történeti, társadalmi és gazdasági problémákkal együtt. Munkájának szilárd alapját a csehszlovákiai és az ezekkel kapcsolatba hozható közép-európai ún. lapos sírmezők (kb. 1000, főleg csontvázaz temető) leletei szolgáltatják. A hiteles zárt leletek összefüggéseiből kiindulva az eddigittől eltérő módon osztályozza a közép-európai anyagot és számos leletcsoportot az eddigi kronológiával szemben későbbinek határoz meg. Megállapítja, hogy a kelták Közép-Európa és Itália felé irányuló vonulása időben nem esik egybe az éppen kibontakozott La Tène kultúrával, mint azt az eddigi kronológiai osztályozásokban feltételezték.

Az I. fejezetben „A kelta világ, történeti valóság és feltevések” címmel a keltákra vonatkozó auctoritások és régészeti irodalom felhasználásával az egymás után következő kelta előretöréseket, majd a Balkán felől Közép-Európa felé való visszahúzóódásukat vázolja, vizsgálva, hogy a meghódított területeken a régészeti hagyatékokban mennyire tükröződik a kelták expanziója. Külön bekezdésben tárgyalja a Kárpát-medence kelta benépesedését és az itt feltételezhető törzsek elhelyezkedését. A kelták jelenlétét a Kárpát-medencében Hunyadi véleményével szemben teljes bizonyossággal csak a 3. századra nézve fogadja el. Összefoglalóan megállapítja, hogy a Közép-Európa és Itália felé történő kelta előrenyomulás első szakasza szokatlanul heves és szákmányra éhes volt, a 3. sz. óta, mióta délről állandóan visszaszorítottak őket, harci kedvük alábbhagyott, életmódjuk megváltozott. Ekkor a közép-európai központosság és konszolidáció idején a kelta világ lényeges gazdasági és társadalmi átalakulást mutat.

A II. fejezetben „A régészeti források és eddigi osztályozásuk” címmel a La Tène korszak kutatásának száz éves múltjára tekint vissza. Tischlertől kezdve egészen a legújabbakig tárgyalja az összefoglaló kronológiákat és regionális publikációkat. Felsorolja Hunyadi munkáját is, melynek erényeként említi az időmeghatározás erőteljesebb megalapozását és a régészeti

források alaposabb kihasználását. A kutatástörténeti fejezet tanulsága, hogy az Alpoktól északra eső összes kelta leletek egységes tanulmányozása vezet csak eredményre s hogy az eddigi sémák szerinti osztályozás egyre nagyobb nehézségekbe ütközik.

A III. fejezet „A közép-európai régészeti források elemzése, módszerük, relatív és abszolút kronológia” F. munkájának gerince. „A fejlődési fokozatok” c. részben a több évi elmélyült munkában kikristályosodott módszerét ismerteti a szerző. A kelták közép-európai hivatásával összefüggő problémák megoldásánál a kutatás csupán a kelták egyöntetű régészeti hagyatékára támaszkodhatik. Közép-Európában ilyen elvitathatatlanul kelta leleteket a lapos csontvázaz sírmezők szolgáltatnak, ezek közvetítésével kereshető kapcsolat a többi leletcsoporttal. F. módszerének alapja az ún. lelethorizontok meghatározása, ezért az alábbiakban megtartjuk a szerző „horizont” fogalmát, mely munkájában összetett jelentésű s nem pótolható a magyar „szint” szóval. Az ún. lelethorizontok a teljesen azonos vagy nyilvánvalóan közös alapokon kifejlődött leletgyűjtemények meghatározását jelentik. Az egyes lelethorizontok időben teljesen, vagy részben fedik egymást, ezért az egyes formák nincsenek pontos időhatárok közé szorítva. Az alaptípusok időbeli (vertikális) és földrajzi (horizontális) elterjedésének meghatározásánál párhuzamosan kell vizsgálni az összefüggések láncolatát, vagyis a típusok egymáshoz való kapcsolódását. Ezután lehet relatív és abszolút kronológiát felállítani, kiegyenlítő a topológiai módszer fogyatékoságait. Nem sematikus sablonok megállapításáról van szó, hanem a fejlődési folyamatok megismeréséről. „A leletek elhelyeződése Közép-Európában, kelta lapos sírmezők és földrajzi elterjedésük” című részben összefoglaló képet nyerünk a mű gerincét alkotó lapos csontvázaz sírmezőkről. A térképmelléleteken Közép-Európa, majd külön Csehország, Morvaország és Szlovákia lapos sírmezőit tünteti fel a közbeeső nagyobb telepekkel együtt. A lapos sírmezők kialakulása feltehetőleg a keltáknak Közép-Európába és Italiába való előnyomulásával esik egybe (400 körül). E temetők megszűnésének ideje bizonytalan. Jellemző elég homogén s a különböző vidékek sírmezői közös sajátosságokat mutatnak. Csehországban a termékeny északnyugati részeken 400 helyen találtak ilyen sírokat, az északkelet kevéssé termékeny területet és a déli halomsírok vidékét a lapos sírmezők keltái érintetlenül hagyták. Az utóbbi az a terület, melyet Hunyadi Kersten alapján a „LT a Ostgruppe”-hez csatol, rámutatva az itteni leletek erősen koravaskori jellegére. Továbbiakban F. a Duchcov (Dux)-i sírmező és a Prága vidéki sírmezőket jelentőségét hangsúlyozza. Morvaországból 150 sírmezőt említ, kiemelve a Brno környéki és az Odera balpartján észlelhető erősebb koncentrációt. A szlovákiai és magyarországi lapos sírmezőket együtt tárgyalja, a dél-szlovákiai és dunántúli sírmezők gazdagságát szembeállítva a gyer Duna—Tisza közti, erdélyi és romániai leletekkel. A magyar Duna-könyöktől a szlovák—magyar határterületen északkeleti irányban Kárpát-Ukrajnáig húzódó összefüggő sírmező övezettel kapcsolatban megjegyzi, hogy itt újabb kelta áramlásról van szó és a kelta-szkíta elemek ütközése mutatható ki. Már most utal arra, hogy az európai sírmezők legnagyobb része nem a 4. sz. kezdetétől folyó kelta hódítás eredménye, hanem ezek a sírmezők fokozatosan növekedtek és a kelta világ legnagyobb kiterjedésének, majd összevonódásának a következményei. Kitejeljük a 3. században észlelhető. A hamvasztásos sírok száma Csehországban a legkisebb, a sziléziai, morva—alsóausztriai területen növekedést mutat s igen magas a Kárpát-medencében. A következő három részben a csehszlovákiai és a teljes közép-európai kelta anyag alapos összevetése alapján a jellemző vezértípusokat, ezek összefüggéseit és az általuk képviselt lelethorizontokat tárgyalja. E részek címei: „A legfontosabb leletcsoportok és kronológiai helyzetük, fibulák és különböző ékszerek”, „Fegyverek és különböző szerszámok” és „Kerámia”. Az egyes típusok bemutatásakor megjelenésük, virágkoruk és letűnésük időpontját és az egyéb leletekkel való párhuz-

mosságot stb. határozza meg a területi elterjedés megjelölésével és a jellegzetes csehszlovákiai példányok kiemelésével. A csoportok korszakmeghatározásánál nem utal az eddig felállított korszakbeosztásokra (LT A, B stb.), hanem ahol erre lehetőség van, abszolút krónológiát nyújt. Rámutat a típusok alapján felállított sematizáló krónológia veszélyeire, például a kardok esetében a Moberg-féle ún. „O” és „V” típusú kardhüvelyek krónológiai egymásutánját nem látja bizonyítotttnak. Különböző műhelyek párhuzamosan is feltűnő termékeiről van szó, pl. az elálló kardkoptatók (Moberg: „O” típus, Hunyadi-nál „Ilatvan—boldogi típus”) kardok nem minden esetben a legrégebbiek mint eddig hitték, hanem vannak újabb példányok is, melyeket a kelta expanzió befejeződése után is gyártottak egyes előkelőbb személyiségeknek. Felhívja a figyelmet a szerző a díszítőelemek alapján való datálás veszélyeire is, erre jó példa a Jenišův Újezd-i (2. századi) csehországi lelet kardhüvelye „S” alakú líra motívumokkal, amely díszítőelem a 4. századból közismert. Alábbiakban csak azokat a vezérformákat soroljuk fel, melyeket F. kritikai analízise után mint korhatározó tényezők leginkább számbajöhetnek. A duxi uralkodás eddigi osztályozás szerint néhány évszázadig uralkodott (LT B—C), de a 4. századba (LT B) való besorolása nem bizonyítható elég meggyőzően. A Duchcov—duxi lelet a 3. sz. folyamán jött létre s a duxi fibula általában csak a maszkos fibulák és állatmadárfejes fibulák horizontja után tűnik fel. Megjegyzendő, hogy Hunyadi a kárpát-medencei duxi típusú fibulák feltűnését a 4. századnak meghatározott temetőiben mutatja már ki. A kérdés F. új kutatásai alapján még felülvizsgálandó. A duxi szkéma dobfibulái (Hunyadinál l. „Kiszélesedő kengyelű típusok alatt” 76. l., XX. t. 7 és XXI. t. 7.) a 2. század folyamán terjedtek el és ekkor határozott horizontot alkotnak. A nagy gömbben végződő fibulák (Hunyadinál LT B sémájú gomboslábú típus, 74. l.) főleg a 2. században voltak igen kedveltek és tovább is fennmaradtak. Ennél a típusnál is észlelhető a krónológia leszállítása, Hunyadi ezt a formát a Pittioni-féle LT C₁-re (300—200) helyezte. A lekötött zárótagas fibulák (azelőtt „középtelene fibula” Hunyadinál lásd a LT C típusok között, 77. l.) kifejlődésének idejét F. az utolsó évszázad elejére határozza meg s szerinte a római korig fennmaradnak. E század közepén már a késő La Tène-kori fibulák a túlnyomók, a keretes lábú fibulák (szárnyas fibula öse) és az ún. nauheimi fibulák. Utóbbiak jellemzőek a csehországi oppidumok anyagára. A „kanalas fibula” már nem fordul elő a lapos sírmezőkben, F. időszámításunk kezdetére határozza meg s mint már Hunyadi, ő is utal e típus kelta területen kívüli elterjedésére is. A különböző karperecek közül tipikus kelta ékszer az üres dudorú kar- és lábperecek, melyeknek száma Cseh- és Morvaországban egyre nő a 3. és 2. század fordulóján és a 2. században keletkezett sírmezők majdnem minden sírjában előfordulnak. Ez a forma a Kárpát-medencében leginkább 3 és 4 tagos változatokban terjedt el (hólyagos karperecek). Ezekkel kapcsolatban F. helyesbíti Márton túl korai datálását, rámutat arra, hogy ezek a hólyagos karperecek a cseh—morva régióban az ún. „csigadíszes karperecekkel” (2. sz. második fele, 1. sz. eleje) párhuzamosan használatosak. Utóbbi forma nálunk alig szerepel. A csigadíszes karperecek és a nagy gömbben végződő fibulák horizontjában tűnnek fel a rozettás rátétű karkötők, melyek a közép-európai kelta főmöntés remekei. F. a fentemlített karperecekkel kapcsolatban cseh- és morvaországi főmöntőműhelyek működését tételezi fel, hasonlóképpen a vas dísz tárgyak helyi előállítását is megállapítja. Külön műhelyek dolgozták fel a lignit (sáppelit) karikákat is. Nové Strašecí és Slaný városok vidékén a föld felületén is megtalálható ez a nyersanyag. Félkészgyártmányok igazolják, hogy a lelőhelyektől távolabbi telepeken is gyártották a lignit karikákat, főleg a 2. századból való telepeken. A fegyverek tárgyalásakor rámutat arra, hogy az anthropoid és pseudoanthropomorph kardok, melyek hatalmi szimbólumot jelképeznek, még a 2. században is szerepelnek. A közép-európai

kardok nagy része pseudoanthropomorph jellegű, de nem szolgálnak biztos krónológiai támpontként. A Hunyadi által LT C-be helyezett szendrői és győrszemerei leletre nézve F. megállapítja, hogy későbbiek, mint a 3. század. A lándzsák hosszú vagy rövid formája nem nyújt alapot krónológiai sor felállítására, azonban a széles levelű lándzsahegyek feltűnő számban fordulnak elő második századi környezetben, a fűzfalevél alakúak a második század végén már feltűnnek, bár általában csak az utolsó évszázadba sorozták ezeket (l. Hunyadi L.t. 7. sz. típus). A férfiak övláncai legnagyobb részt vasból készültek. Ezeket nem lehet a kimbereknek tulajdonítani, mert az egész kelta világban elterjedtek, leginkább a 2. században. A gazdag női sírok főleg bronzból készült övláncait cseh területen külön műhelyek készíthették. Részleteikben e gyártmányoktól eltérnek a Kárpát-medencében talált övláncok formái. Ezek az övláncok is elég későiek, csigadíszes karikák és rozettás díszű karkötők társaságában lépnek fel a 2. és 1. század fordulóján. A vas kézműves és mezőgazdasági szerszámok készítésében a 2. sz. vége előtt szokatlan fellendülés észlelhető. A kerámia anyagot tárgyalva F. megállapítja, hogy az 5. sz.-ban az újabb hallstattkori kerámiaja még lényeges szerepet visz. A 4. és 3. században a kézzel gyártott kerámia még túlsúlyban van, szaporodnak a grafitos és grafitbevonásos edények. Egyes műhelyek már fazekaskorongon dolgoznak, ezek termékei közt tűnik fel a benyomott díszű (pecsétlős) kerámia. Utóbbit nem szabad kizárólag a kelta etnikumhoz kapcsolni, ez a díszítésmód a kelta anyagba később hatol be. A szlovák—magyar területen a lapos sírmezők korában igen kedvelt volt (V. Maňa, Békásmegyer, Kósd, Szob). Számunkra érdekes a cseh területen a 2. században felbukkanó érdesített felületű edények tárgyalása, ezek az oppidumokban és a legkésőbbi égetéses sírokban is előfordulnak. A mi régióink kelta házikerámiájának a kora vaskortól való elválasztásánál nyújt majd segítséget e sajátos csoport ismerete. A továbbiakban F. a korongon készült kerámia azon fő típusait tárgyalja, melyek a közép-európai kelta lapos sírmezőkben szerepelnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy e sírmezők létesítésének kezdetén az edénymellékletek sírbahelyezésének szokása még nem volt általános, csak a duxi horizont idején terjedt el, a cseh területen lassabban, a Kárpát-medencében gyorsabb ütemben. Figyelemre méltó a fésűs díszű situlaformák (grafitos csöbrök) tárgyalása; míg Hunyadi szerint ezek már a LT C elején fellépnek (141. l.), F. gyártásuk kezdetét a 2. századra, főleg ennek második felére határozza meg. A tálfarmák tárgyalásánál a behúzott peremű kárpát-medencei tálak szkíta kapcsolatait hangsúlyozza. Az i. e. 1. századi tojás- és hordóalakú, gömbalakú, festett és festetlen edényekkel kapcsolatban rámutat arra, hogy egyes temetők és az oppidumok síriának anyaga egyezik. Számunkra, mivel i. e. 1. századi sírokban igen szűkölködünk, különösen érdekes a F. által sokat idézett Kobyl-i csoport anyaga. A rendkívüli nagy anyag gondos feldolgozása után a szerzőnek módjában lett volna az általa kiemelt, biztos krónológiát nyújtó típusokról összehasonlító táblázat készítése, ettől azonban valószínűleg az egész munkájára jellemző vezérelv, a sematizálás elvetése tarthatta vissza. Egy ilyen szemléltető táblázat a munka folyamán tárgyalt és meghatározott időben fellépő vezértípusok sokszor egymást fedő használati idejét tehetné volna áttekinthetővé.

A következőkben „Az elemzés eredményei, össze-sített osztályozás, történeti és régészeti periodizálás” címmel F. a leletek osztályozása alapján a lapos csontvázas sírmezőkön belül a következő szakaszokat különbözteti meg. a) *A duxi horizont*, mely csak a 3. században válik jellemzővé, amikor Csehországtól a Dunántúlig a kelta lapos sírmezők összefüggő sorozata mutatható ki. A sírmezők anyaga műhelyileg szervezett széleskörű gyártásra utal. b) *A duxi horizont újabb szakasza* a 2. századba nyúlik bele. A szabadonálló zárótagú fibulák mellett feltűnnek a nagy gömbben végződő fibulák, melyek egész Közép-Európára jellemzőek. Ezeknek a fibuláknak a horizontja részben fedi a kötött zárótagú

fibulák horizontját. A nagy gömbben végződő fibulák mellett új formák tűnnek fel, rozettadíszes karkötők, csigadíszes karkötők (főleg a Kárpát-medencében hálgyagos kar- és lábperecek), változatos kerámiai formák, fésűs díszű grafitos kerámia. A 2. század fokozott termelése új műhelyeket hoz létre, fokozódik a halotthamvasztás, a régi hazai környezet hatása sok hallstatt-kori sajátossággal jelentkezik. c) *A kötött zárótagú, különbözőképpen tagolt fibulák horizontja* a közép-európai kelta világ gazdasági fejlődésének tetőpontját jelenti. Ebben az időben a lapos csontvázás sírmezők és az oppidumok anyaga között párhuzamosság mutatható ki. Az egymásba folyó letelepítések felsorolása után F. a történeti-régészeti periodizáció következő fejlődési fokozatait állapítja meg. 1. *A kelták történelmi expanziója (Közép-Európa és Itália felé) előtti időszak* (—400). Ez a fejedelmi halomsírok és a déli világgal való erőteljes kapcsolatok kora. Közép-Európa lakosságának nagy része még az újabb hallstattkor kultúrájában él. 2. *A kelta történelmi expanzió kora* (400—250). A kelták közvetlen összeköttetésbe kerülnek az etruszk, görög és szkíta kultúrákkal. Hódításaikkor nem hordoznak egy-egy La Tène kultúrát, sírjaikat csak egyes művészi műhelyek különleges gyártmányai választják el a bennszülöttektől. Csak bizonyos idő múlva érik meg a kelta—La Tène stílus, mely tetőpontjára a duxi horizontban éri el. 3. *A közép-európai koncentráció kora, konszolidáció és a gazdasági élet átalakulása* (250—125). A kelták visszavonulnak Dél—Délkelet-Európából és Közép-Európába tömörülnek, gazdasági és társadalmi átállásra kényszerülnek. A 3. században válik általánossá Közép-Európában a kelta lapos csontvázás sírmezők létesítése. 4. *Az oppidumok virágkora és a kelta gazdasági és kereskedelmi expanzió* (125—50). Ebben a fejlődési fokozatba tartozik még a nagy gömbben végződő fibulák, a poncolt övek horizontja, valamint már a kötött zárótagú tagolt fibulák újabb horizontja is. A lapos csontvázás sírmezők keltái gazdasági és biztonsági okokból felépítik az oppidumokat. Ekkor jut tetőpontjára a kelták gazdasági előnyomulása (Ukrajnáig, Fekete-tengerig), felendül a kelta pénzverés. Ez a korszak a vas tömegleletek (Starý, Kolín, Hostýn), a nagy lerakatok (La Tène, Nidau) korszaka. Észak felől növekszik a germán nyomás, déli felől a római befolyás. 5. *Az oppidumok és hatások megszűnése* (50—). A germánok egyre fokozódó nyomására Csehországban nem kelta eredetű népesoportok tűnnek fel és tovább nyomulnak előre. Minden oppidum sorsát külön kell figyelemmel kísérni, némelyik időszámításunk kezdete előtt lehanyatlak, némelyik tovább él és a kelta hatalom visszavonulási támaszpontjává válik. A lapos csontvázás sírmezőket fokozatosan felhagyják, inkább egyes sírok vagy kisebb csoportok ismertek ebből az időből. Előtérbe nyomul a halotthamvasztás.

A IV. fejezetben „A kelta éremverés és régészeti-történeti jelentősége” címmel F. új kronológiájának megfelelően a kelta éremverés periódusait három horizontba osztva tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a régészeti fejlődés szempontjából a kelták saját pénzverése számára kedvező helyzet a 2. sz. közepén alakult ki (nagy gömbben végződő fibulák horizontja). A kelta pénz-nemekben az egész kelta fejlődés körvonalai visszatükröződnek, feltűnő a veretek nagy tömege, nemesfém tartalmuk és súlyuk különbözősége. A pénzverés központjai nem mindig voltak azonosak a törzsek centrumaival.

Az V. „A történeti-régészeti fejlődés a régészeti források tükrében” c. fejezetben a szerző az általa meghatározott öt nagy fejlődési fokozat sorrendjében a közép-európai keltaság történeti, társadalmi és gazdasági fejlődését tárja elénk a feldolgozott anyagból levont tanulságok alapján. Rámutat arra, hogy a kelták történelmi expanziója előtt az újabb hallstatti környezetben a társadalmi differenciálódás már a 7. század óta megindult, vezető réteg alakult ki (gazdag férfi- és asszonysírok déli importárúkkal), melynek gazdagsága az 5. sz. folyamán feltűnően megnövekedett. A kelták történeti expanziójának idején (400—250) a vezető réteg még hatalmának teljében volt. A dél-csehországi megerősített telepek és ezeknek pusztulása jelzi, hogy az

egyik első kelta csoport Északnyugat-Csehország felé az Érc-hegységig nyomult előre. A Kárpát-medence az első kelta mozgalmak idején a görög világ és a Fekete-tenger vidéke befolyása alatt állott. A Kárpát-medencében történt első összecsapások a kelták a szkítákkal kerültek szembe, akik akkor a keleti térséget a Dunáig és a mai Szlovákia egy részét tartották kezükben (szentes—vekerzug, csanyteleki, kishomoki sírmezők, Komárom melletti Chotin 362 síros temetője). F. felhívja a figyelmet arra, hogy a szkíta jellegű kultúra eddigi osztályozása nagymértékben függ az újabb hallstattkor leleteinek tipológiai osztályozásától s nem számol egyes hallstatti formáknak a La Tène időben való közép-európai továbbélésével. A kelták szkíta területre való igazi beszivárgása csak a 3. században ment végbe s régészetiileg csak a 2. században tűnik fel, amikor a kelta sírokban a szkíta körből levezethető formák bukkannak fel. Bajorországtól a Dunántúlig, de magában Csehországban is (Prah—Bubeneč) megfigyelhető a helybeli lakosság újabb hallstatti alapokra gyökerező továbbélő kultúrája, mely a kelta lapos csontvázás sírmezőkkel párhuzamosan halad és a 2. és 1. sz. forduló-jáig követhető. A kelták közép-európai koncentrációjának korában (250—125) a mezőgazdaság és ipari termelésre való áttérés vált szükségsszerűvé, ez a fejlődés a 2. sz. végén az oppidumok virágkorában csúcsosodik ki. A 3. században kiteljesedő lapos csontvázás sírmezők kelta népe saját uralkodó réteget alkotott. Ezzel kapcsolatban a szerző részletesen foglalkozik a temetkezési rítusokkal és a sírmezők alapján a társadalmi rétegződéssel. Nem fogadja el W. Kramer nézetét, hogy a sírítusok alapján a LT C és LT D fordulóján mélyreható változással kell számolni, rámutat arra, hogy minden nagy sírmezőben a sírok felszerelésében nagy különbségek mutathatók ki. Párhuzamosan tűnnek fel a katonák sírjai és a gazdag női sírok az átlagos, vagy szegényes mellékletű és melléklet nélküli sírokkal. Az oppidumok virágkorában (125—50) megnövekedett a gyártási központok száma, a vas felhasználása rendkívüli módon fejlődött, újabb és újabb kerámiai műhelyek létesültek. Fénykorát élte a lignit-sapropelit feldolgozása és a zománccsisztás alkalmazása. Kelta területen kívüli lelőhelyek anyaga (Kraków környéke) utal arra, hogy egyes kézművesek idegen földön is létesítettek előkészítő helyeket. Az oppidumoknak különböző funkciója volt, némelyeknek erősebb a katonai hatalmi, másoknak a termelési és kereskedelmi jelentősége. A közép-európai kelta hatalom hanyatlása (50—) akkor következett be, mikor Gallia meghódítása után a római hatalom nagy erővel nyomult előre a Duna térségébe. Ezzel egy időben megerősödött a germán népesoportok nyomása Csehország területén és a kelta hatalom délre húzódva megnövelte a megerősített helyek számát. Az utolsó évszázad két utolsó évtizedében a Dunától északra több oppidumot kénytelenek voltak a kelták feladni. Az új hódítók a kelták mellett megtalálták az őslakosság maradványait is. A kelták a kettős nyomásnak nem tudtak ellentánni, maradékaik azonban megmaradtak Közép-Európában, nekik köszönhetjük a kelta kulturális, művészi és technikai örökségét.

A nagyvonalú összefoglalás után a VI. fejezetben Csehország, Morvaország és Szlovákia ún. lapos sírmezőinek részletes leletkataszttere következik, a lelőhely jellegének meghatározásával, vonatkozó irodalommal, térkép, ábra és tábla utalással. A kötetet gazdag közép-európai és csehszlovák irodalmi jegyzék és részletes index zárja be. A szép nyomású táblákon az anyagot régiónként és ezeken belül leletegyüttesenként szemlélhetjük.

Nagyon sajnálatos, hogy az egész közép-európai kelta kutatás számára alapvető mű teljes egészében csak cseh nyelven jelent meg. A csak látszólag bő kivonat nem tartalmazza F. új kutatásainak értékes részlet-eredményeit, például a kivonatban csak éppen érinti azt a lényeges megállapítást, hogy a középcsehországi lapos csontvázás temetőkre temetkező és a környező területek fölötti fölényben levő nép csakis a boj lehetett (csehszövegben 305. l.). Aki Magyarországon a kelta korszakkal foglal-

kozik, nem nélkülözheti F. könyvének gondos áttanulmányozását, nemcsak azért, mert a kárpát-medencei anyaggal a csehországi sírmezőkével párhuzamosan a szerző is behatóan foglalkozik, hanem mert a gazdag és nagyrészt hitelesen feltárt csehszlovákiai anyag alapján felállított új kronológiáját és új szempontjait feltétlenül figyelembe kell vennünk. A szerző könyvében több helyen utal a kárpát-medencei szkítaságnak a kelta körre gyakorolt erős befolyására, ennek a kérdésnek a részletes kidolgozása főként a mi kutatóink feladata. Várakozással tekintünk F. munkájának második kötetére, melyben a közép-európai kelták életének, vándorlásuk módjának, gazdasági és társadalmi létük kialakulásának feldolgozását tervezi. Reméljük, hogy ebben a kötetben fog helyet kapni a csehszlovákiai kelta települések és oppidumok számunkra is igen értékes leletanyagának részletes tárgyalása.

B. Bónis Éva

K. Schefold, Die Wände Pompejis. Topographisches Verzeichnis der Bildmotive. Berlin, W. de Gruyter 1957, 378 lap.

A kiváló svájci archaeológus a magyar föld régészetének kutatói előtt is jól ismert, elsősorban a szkíta művészettel foglalkozó munkáiról. Ezek azonban csak kis, és nem is legjelentékenyebb részét alkotják széleskörű munkásságának, amelynek legjelentősebb eredményei a keresi vázákra írt hatalmas monográfiája, a larisai ásatások publikációja, a görög művész- és tudósportrékról szóló könyve, az archaikus athéni szobrászatról írt, finom megfigyelésekben gazdag kötet és legutóbb a pompeji falfestészetről közzétett munkája (Pompejanische Malerei, 1952). A pompeji falfestészettel azóta is több tanulmányában foglalkozott s új könyve most a kutatásainak és eredményeinek alapjául szolgáló anyaggyűjtést adja közre, a tudományos kutatás iránti, tőle már megszokott áldozatkészséggel, amelynek talán legszebb példája volt az a munkája, amelyben a háborús évtized szakirodalmát dolgozta fel tájékoztatásul a nála kevésbé szerencsés körülmények között dolgozó és egymás kutatásainak eredményeitől többé-kevésbé elvágtott kutatótársai számára.

Sokat vitatott Pompeji-könyvében öt évvel ezelőtt azt fejtette ki, hogy a pompeji házak falait általában egységes eszmei elgondolás alapján és nem pusztán esztétikai szempontok szerint díszítették, hogy tehát az egyes házak különböző terméinek és a szobák falait díszítő különböző kompozícióknak és motívumoknak nemcsak művészi, hanem tartalmilag is összefüggő jelentése van. A sokaktól elfogadott, másoktól igen komoly érvekkel vitatott (elsősorban A. Rumpf, Gnomon 26, 1954, 353 s. köv.) elmélet értékének megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges volt a pompeji házak festményeinek teljes rekonstruálható összefüggésükben való összeállítása. Ezt az óriási munkát végezte el és tette közzé most Schefold új könyvében, ezzel elméletének bizonyító anyagát tárva a szaktudomány elé. A kötetben tehát a fennmaradt vagy feljegyzésekből ismert valamennyi pompeji alakos festésű ház kinyomozható teljes díszítés-együttese van összeállítva, az 1875 óta szokásos topográfiai beosztás szerinti rendben, a kilenc pompeji régió s azokon belül insula és házsorszám szerint felsorolva. A könyv főcélja a jelentős részben jól ismert képek eredeti összefüggéseire irányítani a figyelmet. Így illusztrációk helyett a legfontosabb publikációra való utalással elégszük meg, kiegészítve azokat az egyes kérdésekre vonatkozó irodalom mesterien kiválogatott jegyzékével.

A pompeji falfestészet tematikájának ez a monumentális felmérése valóban az alapokat adja meg nemcsak a pompeji, hanem minden hasonló jellegű római falfestészet együtteseinek vizsgálatához, s végleges döntés a Schefold által felvetett főkérdésben csak akkor remélhető, ha a kutatás ezen a területen, az általa most

közzétett nélkülözhetetlen segédeszközzel a kézben, a római festészet itáliai és Itálián kívüli együttesre vonatkozólag is folytatódik. De sok egyéb, máris értékesíthető haszna van a kötetnek. Kézikönyve lesz minden tematikai-ikonográfiai vizsgálatnak a hellénisztikus és római vallástörténeti és művészettörténeti kutatás területén; alapja a hellénisztikus és római festészetre vonatkozó kronológiai kutatásoknak is. Schefold összeállításai ugyanis az eddig elszigetelten, összefüggésükből kiemelve tárgyalt falfestményeket teljes együttesükben mutatva be, nem egy ponton a pompeji s az azzal egykorú római falfestészet időrendjének, művészeti fejlődésének képét is kiegészítik vagy megváltoztatják. A kötetben a lehetőség szerint minden együttes datálva van; az első hét lapon évtizedek szerint időrendbe szedve kronológiai rendben vannak felsorolva a legfontosabb fennmaradt festmények s a rövid bevezetésben a szerző utal azokra a legjelentősebb történeti eredményekre is, amelyek a vizsgálatnak ebből az együttesek tekintetbe vevő új módszeréből születtek. A legfontosabb ezek közül, hogy a Mau-féle „negyedik stílus”-t (vagy a Schefoldtól a félrevezető „stílus” helyett igen helyesen használt kifejezéssel: díszítésrendet) részekre bontotta. Kimutatta, hogy az ún. „flaviusi illuzionizmus” virágkora tulajdonképpen Nero korában van s Vespasianus korában már csak kicsengése él, míg a tulajdonképpeni flaviusi stílus klasszicizáló jellegű, s bár a legjellemzőbb formában Traianus és Hadrianus alatt jelenik meg, a Vespasianus-kori falfestmények egy részén is feltűnik már. Ez a klasszicizálás a harmadik, sőt a második „stílus” utánzásában is megnyilvánul és felismerése, meg a teljes együttesek vizsgálata lehetővé tette sok eddig augustusinak tartott falfestménynek Vespasianus korára datálását.

Bizonyára sok vitára fognak még alkalmat adni Schefold szempontjai s könnyen lehetséges, hogy az egyes épületek falfestményeinek tartalmi összefüggéséről és egységes eszmei-vallásos alapgonddalátáról való elképzelései sok ponton túlzottaknak, alaptalanoknak fognak bizonyulni. Az eredetileg összetartozó festményeknek együttes, sőt az azokat falain hordó épülettel összefüggésben való vizsgálata azonban mindenképpen alapelve lesz a további kutatásnak. Maga Schefold is a kötet egyik főcéljának tartotta, hogy összeállításai révén ráirányítsa a figyelmet az egyes házakban fennmaradt, de a jelentősebb festményektől elhanyagoltva mindmáig publikálatlanul maradt meglepően nagyszámú képre, nem is szólva az elveszettekéről, amelyekről csak írásos vagy rajzos feljegyzés maradt meg.

Csak hosszú használat után lesz felmérhető az ikonográfiai eredményeknek az a gazdagsága, amely az egyes képek lakonikus rövidségű leírásaiban van elrejtve. Néhány ház leírása kis tanulmány a kötetben belül, így a Casa Omerica-e (17–24. lap), amelynek leírásából talán minden másnál jobban kiderül Schefold módszerének haszna: a ház képeinek jelentős részére ő irányítja rá először a figyelmet. Ilyen önálló tanulmányzámba megy a Casa del Menandro (38–46. lap), a Casa dei Dioscuri (115–121. lap), a Domus M. Lucreti (246–250. lap), a Casa del Centenario (273–281. lap), az újonnan felfedezett és a harmadik stílust jellemzően reprezentáló Villa Imperiale (290–293. lap), a Villa dei Misteri (293–297. lap) és elsősorban a Vettiusok házában (139–149. lap) feldolgozása, valamennyiben értékes új ikonográfiai és részben stilisztikai megfigyelésekkel, a legutóbb említettnél pedig jelentős utalással az alexandriai hatásra. A kötet használhatóságát a mintaszerű indexek is biztosítják. Az egyik Helbig 90 évvel ezelőtti, de mindeddig egyedüli katalógusának és a nápolyi múzeumnak a sorszámaival, ill. leltári számaival egyeztetni a könyv anyagát, a másik a nápolyi múzeum teljes anyagának egyeztető jegyzéke. Ezekhez járul a pompeji házak és a tárgyalt témák betűrendes mutatója.

Mint látható, s amint a szerző is hangsúlyozza bevezetésében, a kötet célja nem utolsó sorban az, hogy a pompeji és a nápolyi múzeum látogatóinak legyen segédeszköze ahhoz, hogy a sokszor csak részben fennmaradt együttesekben eligazodjanak s teljességében

képzelhessék el azt is, ami ma már részben végérvényesen szétszóródott, valamint ahhoz, hogy az olykor alig kivethető, máskor nehezen értelmezhető képek jelentését megérthessék. Bárcsak ez utóbbi, gyakorlati hasznát minél több magyar kutató is élvezhetné a jövőben!

Szilágyi János György

W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. Mit einem Anhang von **H. Lieb**, Der praeses aus Sbeitla. Antiquitas. Reihe 1, Abhandlungen zur alten Geschichte. Band 2. Bonn, 1956. 262 lap.

Az előszóban a szerző arra utal, hogy E. Ritterling idevonatkozó munkái: „Die Statthalter des pannonischen Provinzen” (1897), illetőleg „Pannonia inferior helytartói Trajánustól kezdve” (1927), 60, illetőleg 30 éve jelentek meg, tehát időszzerű újból foglalkozni ezzel a témával. Hangsúlyozza azonban, hogy a pontos datálás — megfelelő adatok hiányában — igen nagy nehézségbe ütközik. Újabb leletek nemcsak az egyes helytartók működési idejét, hanem a helytartók névsorát is módosíthatják. Feltűnő — és ez a mű komoly fogyatéka —, hogy az osztatlan Pannonia és Pannonia superior mellett Pannonia inferiorral egyáltalán nem foglalkozik. Ezt a megszorítást semmivel sem indokolja. Pannonia provincialis igazgatásának tárgyalásából pedig nem hiányozhatik Pannonia inferior! Belsőleg szoros gazdasági, földrajzi, stratégiai kötelékek fűzik egybe Pannonia két részét, ha a külön igazgatás ennek külsőleg véget is vetett. E két provincia szoros kapcsolatát mutatja többek között az a tény is, hogy a helytartók közül 8 volt Pannonia inferior után Pannonia superior helytartója, vagy egyszerre mindkét provinciában működött.

Érdeemes megemlíteni, hogy hosszú szünet után egyszerre három tanulmány is foglalkozik a pannoniai helytartókkal. W. Reidinger szóban forgó munkáján kívül 1955-ben jelent meg M. Pavan: „La Provincia Romana della Pannonia superior” c. munkája. E sorok írójának pedig kéziratban van „Pannonia provincia helytartói” c. értekezése.

A következő fejezetben (11—21. l.) Pannonia provincia keletkezésével, igazgatásának történetével foglalkozik Diocletianusig. Végigkíséri a birodalom terjeszkedését a Duna középső szakaszán, valamint az Alpok vidékén lefolyt harcokat, melyeknek eredményeként jött létre Raetia, Noricum és Illyricum.

A római birodalom dunai térfoglalásának okai között a politikai — stratégiai mellett hangsúlyozza, hogy Octavianus — Caesart követve — egyeduralmának alátámasztására törekedett, de nem is említi a gazdasági okokat, pedig ezek döntő fontosságúak!

Augustus, majd Tiberius eredményes harcainak gyümölcseként a Duna egész vonala római lett. Ezt i. e. 9-re teszi. Egyáltalán nem tesz azonban említést arról, hogy hogyan ment végbe a későbbi Pannonia meghódítása, különös tekintettel a Dráva és Duna közötti területre. Itt feltűnő a magyar nyelvű irodalom teljes negligálása. Az idevágó kutatásokat meg sem említi, pedig serény munka folyik, hogy csak a legfontosabbakat említsem: Szilágyi J., Aquincum és Északkelet-Pannonia katonai megszállása. Diss. Pann. II. 10 (Bp. 1938); Alföldi A., Budapest az ókorban. Bp. Tört. I (1942); Mócsy A., Das territorium legionis und die canabae in Pannonien. Acta Arch. Hung. 3 (1953); Barkóczi L.—Bónis E., Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta Arch. Hung. 4 (1954); Mócsy A., Zur Periodisierung der früheren Sarmatenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. 4 (1954); Szilágyi J., Aquincum (Bp. 1956); Barkóczi L., Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. — Intercisa II. — AH 36 (Bp. 1957).

Szükszavúan csak ezt a megállapítást teszi: „Seit dem Jahr 9 v. Chr., indem die Kampfhandlungen ihr Ende gefunden haben, war die Donau für über ein

Jahrhundert in ihrer ganzen Länge Grenze des römischen Reiches.” Az időpontra vonatkozólag pedig megjegyzi: „Wenn auch erst seit Claudius alles Land südlich der Donau Provinzialstatus hatte.”

Az eddigi kutatások figyelembevételével a következőképpen látom a Dráva—Duna közötti terület megszállását, illetőleg Pannonia kialakulását: Tiberius 12—9 tartó hadjáratának eredményeként a Duna középső szakasza is római lett, tehát i. e. 9-re elérték Aquincum vidékét is. A nagy pannon—dalmata lázadás leverése (i. u. 6—9) tehát nem jelentett újabb hódítást, hanem a meglévő terület pacifikálását. Bár közvetlen adatunk nincs rá, feltételezem, hogy a rómaiak Tiberius hadjáratok (i. e. 12—9) átlépték a Drávát és birtokukba vették a Középső-Duna egész szakaszát Carnuntumtól Singidunumig. Augustus emlékiratának sokat vitatott szakasza: protulique fines Illyrici [ad rip]am fluminis Dan[ui] szó szerint értelmezendő. E nélkül el sem képzelhető a nagyszabású hadjárat Maroboduus ellen!

Egyetértek R. Syme azon megállapításával, hogy a Dráva és Duna közötti terület kardesapás nélkül meghódított. Az itt lakó, kevésbé harcias néptörzsek ellenállás nélkül alávetették magukat a megszállóknak (pl. a Gellérthegy környékén lakó eraviscusok, akiknek önálló pénzverése Augustus alatt szűnt meg). A hódítás után meghagyták a bennszülötteteket eredeti törzsi szervezetekben (civitas), de ezek élére római katonai parancsnokokat állítottak, aki egyúttal az egyik közel állomásozó segédsapát parancsnoka volt. Később — a pacifikálás előrehaladtával — a praefectus ripae helyett a törzsi princepsből választott praepositus-ok kerülnek. Semmi adat sincs arra, hogy Illyricum i. u. 8-ban történt kettéosztása után alakult Illyricum inferius = Pannonia területileg kisebb lett volna (csak a Dráva—Száva közére korlátozódott), mint a II. század elején, a megosztás előtti Pannonia (a Száva és a Duna közötti terület).

A birtokba vett terület rendszeres megszállása, az erődvonalak kiépítése — az ideiglenestől a végleges felé haladva — fokozatosan történt, és az ütem mértékét a mindenkor hadi helyzet szabta meg. Itt is érvényesült a kettős védőrendszer. A legiók még hosszú ideig délen állomásoztak, a Dráva—Száva vonalán. A segédsapátok (alak) azonban állandó járőrszolgálatot teljesítettek a frissen meghódított területen, féktartva a bennszülötteteket, biztosítva a kereskedelmi útvonalakat, megszállva a Duna fontos átkelőhelyeit.

Tiberius alatt már a Középső-Duna több pontján létesült ideiglenes védelmi vonal (Carnuntum—Arrabona—Brigetio—Aquincum). Nagy a valószínűsége annak, hogy a jazygok beköltözése a Duna—Tisza közére erre az időre esik. Ezzel függhet össze az aquincumi védelmi vonal megerősítése, amikor egy ala i. u. 20 körül kőbe építi át táborát.

Az I. század közepe táján az Al-Duna vidékéről kiinduló népvándorlás mozgásba hozta a Duna alsó és középső szakaszán élő népeket. Ezzel függhet össze pl. Claudius utasítása a dunai határ megerősítésére (Tac. ann. XII. 29: legionem ipsaque provincia lecta auxilia pro ripa componere).

Nero alatt már kísérlet történik a mögöttes terület organizálására. Gondoljunk Tampius Flavianus pannoniai és Aelius Plautius Silvanus moesiaai telepítéseire (CIL X 6225 és XIV 3608).

Újabb hullámoknak a dákokra gyakorolt nyomása robbantotta ki Domitianus dák és szarmata—germán háborúját. Ezek az események tették szükségessé az eddigi védelmi rendszer megerősítését. Az ideiglenesen előretolt állások végleges limes-szé formálódnak. A Flavius-ok, különösen Domitianus alatti népmozgalmak arra kényszerítik Rómát, hogy a véderő súlypontját a mögöttes területről, jelen esetben a Száva—Dráva vonaláról (Sirmium—Siscia—Emona, ill. Mursa—Poetovio) a Középső-Duna partjára helyezze át (Carnuntum—Brigetio—Aquincum). Carnuntum mellett most már Vindobona, Brigetio és Aquincum is legió-állomás lett. Ez a törekvés mutatkozik meg a dunai limes rendszeres kiépítésében is, pl. Aquincumtól délre: Campona—Matrica—Vetus Salina—Intercisa—Annamatia.

A katonai megszállást, ha lassabb ütemben is, követte a polgári berendezkedés és a romanizáció. Ennek a folyamatnak főbb állomásait jelzik a coloniák: Emona és Savaria (Claudius), Sirmium, Siscia, Scarbantia (Flavius-ok), Poetovio (Traianus), Aquincum (Septimius Severus).

Továbbiakban a szerző röviden érinti Pannónia kialakulásának, valamint igazgatásának főbb eseményeit. Eszerint i. u. 8-ban, a Bathinus melletti csatával egy időben történt Illyricum két részre osztása. Pannónia kettéválasztását pedig 103-ra, az első dák háború végére teszi. Röviden érinti Pannónia földrajzát, az időközben történt határeltolódásokkal együtt. Különös jelentőséggel bír ebből a szempontból Pannónia superior határának 214-ben történt változása (Brigetio a legio I adiutrix-szal együtt Pannónia inferiorhoz került), amely Pannónia inferior helytartójának rangemelését vonta maga után. A fejezet végén egész röviden érinti az igazgatás kérdését, utalva a Diocletianus-féle rendezésre. Felveti Pannónia superior provincia székhelyének problémáját, ismertetve az idevágó felfogásokat. Helyesen foglal állást Carnuntum mellett. Befejezésül a pénzügyi igazgatással foglalkozik.

A helytartókat két fejezetben tárgyalja. Ismertetésük során a primer forrásokból indul ki (auctorok, feliratok stb.). Ezután jön a cursus honorum taglalása, végül a modern irodalom felsorolása szerepel. Kár, hogy a consularis évet nem emelte ki a helytartóság dátuma mellett. A számozás nem szerencsés, de érthetetlen is. Az osztatlan Pannónia helytartói I/1—20 sorszámmal szerepelnek, míg Pannónia superior helytartói II/I—XXIX számozással. Az utalás szempontjából helyesebb lett volna itt is az előbbi számozás: II/1—29.

Az I. fejezetben (23—65. l.) az osztatlan Pannónia helytartói találhatók i. u. 8—103-ig. 20 helytartót sorol itt fel M. Aemilius Lepidustól Q. Glitius Atilius Agricolaig. A II. fejezetben (66—118. l.) kaptak helyet Pannónia superior helytartói 103 után. Itt 29 helytartóról tesz említést. P. Alfius Maxi[mus] nyitja meg a sort, amely egy Anonymus-szal zárul.

Mindkét fejezetben szerepel néhány helytartó szám nélkül, zárójelben, utalva ezek nagyon is feltételezett működésére. (M. Plautius Silvanus, C. Calp. . . , valamint P. Metilius Sabinus Nepos, Valerius Catullinus). Ezek közül M. Plautius Silvanus helytartóságát a nagy pannon—dalmata háború idején a rendelkezésre álló irodalom eléggé alátámasztja.

Csak i. u. 8-tól tárgyalja a helytartókat, tehát attól az időponttól kezdve, amikor Illyricum kettéosztása megtörtént. Egyáltalán nem szerepelnek az Illyricum kialakulása és annak kettéosztása közötti idő: i. e. 9—i. u. 8 helytartói. Ha Pannónia provincia kialakulásának történelmi folyamatát vizsgáljuk, nem mellőzhetjük e folyamat azon szakaszát, amikor Pannónia Dalmatiával együtt — Illyricum néven — alkotott közigazgatási egységet. Igaz ugyan, hogy a listának éppen ez a szakasza a legjobban vitatott, de eléggé meggyőző adatok tanúsítják pl. M. Vinicius, Sex. Appuleius, L. Domitius Ahenobarbus, M. Valerius Messala Messalinus helytartói működését.

A két helytartói listával kapcsolatban szeretnék néhány észrevételt tenni:

a) Erősen vitatható L. Aelius Lamia (nr. I/3), A. Plautius (nr. I/6), C. Ummidius Durmius Quadratus (nr. I/7), M. Vipstanus Gallus (nr. I/9), L. Aconius (nr. II/XVI), Varius Maximus (nr. II/XXII), Ti. Claudius Marinus Pacatianus (nr. II/XXIV), C. Messius Quintus Traianus Decius (nr. II/XXV), M. Aemilius Aemilianus (nr. II/XXVI) pannóniai helytartósága. A bizonyításul felhozott érvek nem elég meggyőzőek. Ez több esetben a szerző elég óvatos fogalmazásából is kitűnik, pl. Ti. Claudius Marinus Pacatianus esetében: „aber bewiesen lässt sie sich nicht”.

b) Cn. Cornelius Lentulus (nr. I/2). Részletesebben foglalkozik R. a Lentulus-problémával, utalva a dákok ismételt betöréseinek eléggé vitatott időpontjaira. Helyesen azonosítja Cn. Cornelius Lentulust az i. e. 14. év

consuljával. Helytartósága azonban inkább i. e. 2 és i. u. 6 közé tehető, mivel az i. u. 11—12. évek mellett felhozott érvek nem meggyőzőek, ami kitűnik a szerző következő megjegyzéséből is: „ich allerdings beweiskräftige Argumente schuldig bleiben muss”.

c) C. Calp. . . (szám nélkül). Tévesen utal arra, hogy a felirat publikálójá, Szilágyi János benne pannóniai helytartót gyanított, később azonban ezt a feltevést módosította. Valójában Szilágyi János (Diss. Pann. II—10, klny. 8 skk.) a különféle lehetőségek mérlegelése után a legvalószínűbbnek tartja, hogy C. Calp(urnius) [Aviola] különleges megbízatású legatus Augusti volt, Drusus kíséretében.

d) L. Neratius Priscus, az idősebb (nr. I/17). Amennyiben consulsága az Ann. ép. 1949. nr. 23. sz. felirat által 87-re nyer igazolást, úgy a szerző által javasolt időpont a helytartói működésre: 94—97 valószínűbb, mint az eddig általában elfogadott időpont: 103—106.

e) P. Alfius Maxi[mus] (nr. II/I). R. Pannónia superior első helytartójaként szerepelteti, bár megnyugtató bizonyítékot nem tud nyújtani (muss allerdings beweiskräftige Argumente schuldig bleiben). Valószínűbb, hogy a II. század vége felé töltötte be ezt a tiszteket. (Vö. A. Degraffi, Fasti consulari, p. 111).

f) Attius Macro nem szerepel a felső-pannóniai helytartók között, pedig a kisigmándi (CIL III 4356) és a Brigetióból Aquincumba hurcolt felirat (Ann. ép. 1937, nr. 213) ezt igazolja.

g) Fulvius Maximus (nr. II/XIX). Elveti Radnóti Aladár azon feltevést, hogy az Ann. ép. 1944, nr. 103. feliratot szereplő Fulvius Maximus azonos a CIL XIII 8007 = ILS 1195 carmen epigraphicum Fulvius Maximus-ával. Érve azonban — hogy így több, mint 12 év telt volna el germániai és pannóniai helytartósága között — nem meggyőző. A Degraffi (Fasti cons. p. 58) lehetségesnek tartja az azonosságot.

h) T. Pomponius Protomachus (nr. II/XXIII) esetében nem azonosítja az Ann. ép. 1903, nr. 206 és a CIL XVI 132. sz. feliratok személyét. Nincs kizárva az a lehetőség, hogy a két személy azonos. Ebben az esetben T. Pomponius Protomachus a II. század végén Pannónia inferior helytartója volt, a III. század elején nyerte el a consularis, és ezután kerülhetett sor felső-pannóniai működésére.

i) P. C. . . Regalianus (nr. II/XXVIII). Az SHA-ból idézett „in Illyrico ducatum” vagy „illyrici duci” kifejezések alapján a polgári és katonai hatalom megosztása révén „dux”-nak tekinthető.

Az I. függelék (119—128. l.) a pannóniai helytartók származásával és pályafutásával foglalkozik. Itt első sorban a consularis és a helytartóság között eltelt időt teszi vizsgálat tárgyává, és megállapítja, hogy ez az intervallum az osztatlan Pannóniában általában 7—11, Pannónia superiorban pedig 3—10 év. Természetesen vannak kivételek is.

A továbbiakban a consularis és a legatio között betöltött hivatali állások szerint regisztrálja a helytartókat. Ebből kitűnik, hogy az egyes provinciák rangja, illetőleg a birodalom életében játszott szerepe az ott állomásozó legiók számától függött.

Befejezésül a helytartók származásával foglalkozva megállapítja, hogy 22 helytartó szülőföldje ismeretes és ebből 12 itáliai, a többi provinciális. Itt érinti egészen röviden a helytartókra vonatkozó források milyenségét (irodalmi, epigraphiai stb.). Szerintem ez nem tartozik e fejezet megjelölt témájához, hiszen az egyes helytartók tárgyalásánál egyébként is kitűnik.

A II. függelékben (129—144. l.) a pannóniai helytartók katonai hatalmáról van szó. Bevezetőül ismerteti a fontosabb irodalmat. A továbbiakban elég részletesen tárgyalja Pannónia katonai történetét, különös tekintettel a legiók dislocációjára, hiszen ezek száma döntötte el a helytartók rangját, nem pedig a segédszolgálatok (alak, cohorsok) száma. Külön táblázatban nyújt áttekintést a pannóniai legiók állomáshelyéről és itt-tartózkodásának idejéről.

A III. függelékben (146—152. l.) közli a Pannóniára, illetőleg Pannónia superiorra vonatkozó katonai diplo-

mákat, szám szerint 18-at. Erre a függelékre szerintem semmi szükség sincs. Amennyiben van valami létjogosultsága — ami nagyon is kétséges —, az előbbi függelékben, a katonai történetben volna helye. Az egyes helytartókra vonatkozó primér források sorában, ha kivonatossan is, már szerepelnek a katonai diplomák.

A következő fejezet az eddig tárgyalt anyag *jegyzeteit* foglalja magában (153—208. l.). Meg kell állapítani, hogy a szerző e téren alapos munkát végzett. A magyar nyelvű irodalmat kivéve, amellyel elég mostohán bánt, a rendelkezésre álló irodalmat felhasználta. Ezután következik az osztatlan Pannonia, valamint Pannonia superior helytartóinak *időrendi áttekintése*. Ebben összehasonlítást tesz E. Ritterling kronológiájával. A mű befejezéséként rövid *indexet* ad, majd a felhasznált *irodalom és rövidítések jegyzékét* következik.

A munka függelékeként jelent meg *Hans Lieb* „Der praeses aus Sbeitla” c. tanulmánya. Az ismeretlen helytartó W. Reidinger felsőpannoniai listáján utolsó helyen szerepel. A nagymértékben megsérült felirat 3. sorában olvasható praes. prov. Pan(noniae) ... töredék egyaránt vonatkozhatik inferiorra vagy superiorra. W. Reidinger superior mellett foglalt állást, H. Lieb nyitva hagyja a kérdést.

A szerző kísérletet tesz az igen töredékes felirat kiegészítésére és kimerítőbb kommentálására. Igen széleskörű analógiák alapján a rendelkezésre álló irodalom felhasználásával nyúl a problémához, anélkül azonban, hogy megnyugtató eredményt érne el, mivel az előbb említett nehézségek szinte illuzórikussá teszik a kiegészítést. A feliraton előforduló terminológiák is zavarosak (pl. a consularis Pannonia után praetori Macedonia, majd ismét consularis Dalmatia következik), de bepillantást nyújtanak Gallienus császár sokat vitatott edictumába, amely a senatori rendiek korlátozásával a lovagrendieket részesíti előnyben. Ez a változás azonban nem egyszerre és nem következetesen ment végbe, amit a sbeitlai felirat is bizonyít. A szerző az ismeretlent az első lovagi helytartónak véli, 250 és 260 között.

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy W. Reidinger munkája értékes kiegészítést nyújt Pannonia provinciális igazgatásának történetéhez, annál is inkább, mivel a kutatás ezen a területen eddig eléggé elhanyagoltnak mondható.

Dobó Árpád

M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae*, Hagae 1956, 366 lap, 238 tábla.

Közel hatvan esztendővel ezelőtt jelent meg Cumont nagy kétkötetes munkája: „A Mithras-misztériumokra vonatkozó szövegek és alakos emlékek” [Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles I (1899), II (1896)], amely a szerényen fogalmazott címtől eltérően a Mithras-vallásnak nemcsak az akkori ismeretek szerint teljesen mondható írásos és emlékszerű anyagát adta, hanem alapvonásaiban mindmáig érvényes, habár újabban erősen vitatott, vallástörténeti feldolgozását is. Cumont publikációja óta a *religio Mithriaca* emlékanyaga Itáliában éppúgy, mint a tartományokban erősen felporodott és az utóbbi évtizedekben előkerült anyag áttekintése mind nehezebbé vált. A kutatás jelenlegi fokán a teljességre törekvő újabb anyaggyűjtés, kritikai rendszerezés és színvonalas közzététel, amire Vermaseren holland kutató vállalkozott, ezért időszerűnek és hasznosnak mondható.

A Corpus igényével fellépő kiadvány szerzője korábban már több kisebb dolgozatban foglalkozott a Mithras-vallás egyes helyi kérdéseivel, amelyek közül a római városi Mithras-kultuszról írt monográfiája a legismertebb (Vö. Arch. Ért. 1954, 210—211). Az előtűnk fekvő újabb munkája két kötetre tervezett kiadvány első része. Asia és Syria, továbbá Aegyptus, Africa, Italia, Roma, Hispania, Britannia és Gallia mithriakus emlékeit adja

ebben köze, a fentebbi címek alatt egymás után következő fejezetekben. A rajnai és a dunai tartományok, valamint a balkáni területek idevonatkozó anyaga, objektív nehézségek miatt a második kötetben jelenne meg.

Az első kötetet gazdag, de nem teljes bibliográfia vezeti be. Peldaül *Deonna* (RHR. 74, 1916, 88 kk.), *Lambrino* (Divinités orientales, 1954), *Toutain* (Cultes paiens, II, 121 kk.), *Will* (Relief culturel, 1955, 144 kk.), *Wüst* (RE. XV, 1932, 2217 kk.) dolgozatait nem találjuk idezve. A bibliográfiát követő katalógus az anyag elrendezésében, kisebb sorrendi változtatással, a már Cumont-tól használt nagyobb regionális, tartományi egységeket követi. Róma külön fejezetben történt kiemelése mindenképpen indokolt. A földrajzi egységekben belül, helyesen, lehelhelyek szerint történik az emlékeanyag bemutatása, folyamatos számsorban, 1—1002-ig. Minden fejezet előtt külön térkép tünteti fel a soron következő lelőhelyeket. A feldolgozás módja katalógus-szerű: anyag, meretek, lelőhely, őrzési hely, rövidre fogott, de sokszor lenyegeset elhagyó leírás, és ami igen hasznos, az egyes darabokra vonatkozó fontosabb irodalom. A feliratos emlékeknek ezekhez járul még a feldolgozott szöveg közlése. A vitatott olvasatoknál a *lectiones variae* elhagyása kifogásolható. A fentebbi adatokon kívül aranyag keves emlékehez csatlakozik hosszabb-rövidebb magyarázó szöveg, illetve rövid megjegyzés. Pontosabb idomeghatározás általában csak az évre keltezett feliratos emlékeknel olvasható. Sajnálatos, hogy az egyes mithraeumok építési és használati idejére ritkán kapunk a szövegben utmutatást. Az emlékeanyag keltezése a szerzőnek láthatólag nem nagy gondot okozott. A leíró katalógushoz csatlakozó táblaanyag általában minden negyedik-ötödik emlék fényképet közli. Kar, hogy a képkiválasztás majdnem teljesen a mutatos kerek szobrokra, domborművekre és falfestményekre szorítkozott és pl. az oltarkövek gazdag csoportja a képanyagból teljesen kimaradt.

A katalógus-részben, amennyire a rendelkezésünkre álló irodalom és jegyzetanyag alapján megállapítható, V. a kultusz helyek (Mithras-szenelyek), fogadalmi és kultuszkepek, illetve tárgyak (domborművek, fogadalmi oltárok), a vallásos rendeltetésű díszítő művészet (falfestmények, mozaikok) anyagát majdnem hiánytalanul összegyűjtötte, a rájuk vonatkozó irodalommal együtt. Usupán néhány emlék kerulte el figyelmet, mint pl. egy újabb aquileiai dombormű töredéke (*Busin*, Gli scavi di Aquileia, 1934, 114—5, fig. 68), vagy az ismeretlen jelentésű *seldium* szót tartalmazó lusitaniai felirat (*Lambrino*, p. 21). Hiányzik az Ai-Tador-i mithraeum anyaga, minthogy a szerző nem használhatta *Rostowzew* (IKA, 40 [1911], 1 kk.) publikációját. Jóval több kívánni valót hagy viszont a kultikus tárgyak feldolgozása, azaz a Mithras-kultuszban használt edények, mécsek stb. felgyűjtése, és ezek közlési módja. A szerző többnyire csak összefoglalóan emlékezik meg az egyes szentélyek apró leletanyagáról, amelyek pedig a kultusz és a liturgia szempontjából elsőrangú fontosságúak. Különsen szembeszökő a Sta Prisca alatti mithraeum értékes kultuszinventariumának sommás elintézése (Mon. 493). A nem nagyszámú mithriakus reliefszöves terra sigillata edények közlésének módja is kifogásolható. V. egyetlen esetben sem tünteti fel az edényformát, a műhelykérdést pedig nem is érinti. A szakirodalmat nem idézi és láthatólag nem is használta (Vö. Mon. 207., 937., 938., 988). Nem terjedt ki a szerző figyelme a jórészt itáliai származású antik gemma- és intaglio-anyagra, amelyet pedig már Cumont külön fejezetben tárgyalt.

Az apró leleteknél sokkal gondosabb a monumentális emlékeanyag bemutatása, különösen ami a római városi fejezetben foglaltakat illeti. A szerző itt körültekintéssel és fáradságos munkával felkutatott minden egyes elérhető darabot. Római városi tartózkodása alatt (főként Cumont útmutatásai alapján) lelkiismeretesen utánajárt a régebbi köemlékeknek, amelyeknél sok esetben nagyon is bonyolult a lelőhely kérdése, és őrzési helyük felkutatása sem mindig könnyű feladat. Sajnos, hogy az újabb revízió után is vagy egy tucat elveszett,

illetve lappangó köemlékkel számolhatunk (Mon. 608—621). A római városi (és a britanniai) anyagtól eltérően a kisázsiai, szíriai, egyiptomi, afrikai és hispaniai emlékeknek a szerző az irodalom alapján dolgozott. Az eredeti darabok tanulmányozásának hiánya ezeknél a fejezeteknél erősen érezhető. V. munkája ebben a vonatkozásban újból csak arról győzhet meg, hogy a nemzetközi tudományos kapcsolatok jelenlegi fokán egyetlen kutató nem vállalkozhat sikerrel az egykori római birodalom egészére kiterjedő anyaggyűjtésre.

Az emléktanyag egészét tekintve kifogásolható, hogy a szerző a katalógusban nem vitte elég világosan keresztül a felgyűjtött anyag kritikai szétválasztását. Cumont pl. külön fejezetben állította össze a kétséges vagy egyenesen hamisítványnak tekinthető emlékeket. V. katalógusában viszont a hiteles anyag közé iktatva találjuk meg a kétes (Mon. 105., 113., 117., 120., 126., 139., 169., 808. stb.) vagy a korábbi irodalomtól tévesen a Mithras-emlékek közé sorolt darabokat (Mon. 21., 25., 26., 73. stb.) és a hamisítványokat (pl. Mon. 20). Az emléktanyag ilyen kezelése a kiadvány használhatóságát nagymértékben megnehezíti.

Ebből a szempontból különösen zavart okozhat a Sol-kultuszhoz tartozó emlékek felhasználása. A szerző látnivalóan nem eléggé számolt azzal, hogy a késő-antik vallásosságban a Mithras-misztériumoktól *különálló* Sol-vallás is létezett, sőt a késő-antik religiozitásnak épp egyik jellemző vonása eme solaris monotheismus irányába való fejlődés. Igaz, hogy a Napisten tisztelete a Mithras-misztériumoktól sem idegen, és az is tény, hogy a szinkretizmusból sarjadt solaris monotheismus a két istenalak összeolvasztásán munkálkodott (Vö. amit erről Bp. T. I., 436 írtam). Ennek ellenére sem szabad, sőt egyenesen helytelen, minden *Sol Invicto* ajánlott oltárt egyszerűen a Mithras-vallás emlékei közé sorolni, mint ahogy V. munkájában található, ahol pl. a közölt afrikai feliratok legtöbbje az *önálló* Sol-kultusz emléke és tévesen került a Mithras-vallás emléktanyába közé. A fentebbi különbségtétel szükségességét különben már hatvan évvel ezelőtt Cumont világosan látta, amikor a *nam* valamely mithraeumból származó Sol-feliratokat Corpus-ában tartományonként *külön* állította össze. Kár volt ettől eltérni!

Az eléggé heterogén katalógusban közölt minden egyes darabot természetesen nem vizsgálhattunk felül. Első olvasásra azonban az alábbi vitatható, sőt, többnyire téves adatokat, illetve hiányosságokat jegyezhetjük fel:

- Mon. 1 (fig. 1a), Bactria. A közölt aranypénz hátlapján a körirat: MIIPO, mint a 3. és 5—6. számú érmeiken. Mon. 11—12 (fig. 2—3). Pantikapaion. Mindkét terrakotta Mithras-Attist ábrázolja.
- Mon. 40 (fig. 15), Dura, nagy relief. A Mithras feje fölött látható mellkép Zeus-Sarapis, nem pedig Saturnus-Sarapis. Vö. a veronai domborművet (Mon. 693).
- Mon. 44 (fig. 22), Dura, oltárfülke. Az arcosolium két oldalán, díszes trónuson ülő egy-egy alak aligha a durai közösség „atyáit” (*patres*) ábrázolja, hanem inkább a két mythikus mágust, Ostanest, és Hydaspes-t.
- Mon. 91—92 (fig. 34), Memphis, mészkőrelief. A két külön szám alatt eltérően leírt dombormű tulajdonképpen egyazon emlék. A 91. számú a katalógusból törölhető. Vö. Cumont. Mon. 285b. *Strzygowski*, Catalogue générale du Musée du Caire, Vienne, 1904, 9 kk., 7259. szám.
- Mon. 95 és 99, Memphis, két dombormű. A leírás mindkettőnél elmellőz egy fontos részletet, a dadophoros-alakok baloldalán felfüggesztett kardot (*Strzygowski*, 13—4 ll., 7265., 7267. számok).
- Mon. 98, Memphis. A torzó valószínűleg nem az egyik fátylatartót, hanem az ifjú Napistent ábrázolja, amikor hátul sugárkoronát viselt (*Strzygowski*, 13 l., 7264. szám). A szentély anyagából különben kimaradt két fontos kultusztárgy, a babérkoszorús omphalospár (*Strzygowski*, 7258., 7270. számok).
- Mon. 134, Lambaesis. Az oltárkö 4/5. sorában helyesen a *Sergia* tribusnév olvasható.

Mon. 149, Sitifis. A felirat 2. sorában: *co[ho]r(te)s*. Mon. 230 (fig. 63), Ostia. Komoly időrendi nehézségek valószínűtlenné teszik, hogy az ismert ostiai szoborcsoport készítőjét, az atheni Kriton-t, azzal a II. sz. végén élt *M. Umbilius Criton*-nal azonosítsuk, aki az ostiai ún. Mitreo della *planta pedis*-ben állított oltárt (Mon. 275).

Mon. 334, Roma, a Villa Altieri-ben őrzött relief. A leírásban nem helytálló, hogy „the ears, wich sometimes shoot up from the bull's tail and blood, are used here as a frame on the margins of the relief”. Ellenkezőleg, itt is az állat farokrészből sarjadnak ki.

Mon. 650 (fig. 181), Nersae, festett oltárkép. A sziklából születes jelenetében kétoldalt egy-egy fátylatartó áll (vö. Nagy T., Bp. R. XV, 1950, 69).

Mon. 705, Mediolanum. Az oltár nem mithriakus. Az ajánlás *D(eo) [i(nvicto)] M(ithrae)* feloldása (Cumont) erőszakolt, de épp így elfogadhatatlan a szerzőtől javasolt *D(iis) M(anibus)* olvasat is. Legvalószínűbb a *D(iis) M(agnis)* feloldás, ami Magna Materre és Attisra vonatkozna (vö. Mon. 514, és Ann. ép. 1953, 237., 238). Magna Mater körére utalhat, hogy a dedikáló nő, *Varia, Q(uinti) [i]l(ia), Severa*.

Mon. 741, Aquileia, oltárkö. DEO I. I. M. javasolt feloldása, *Deo i(nvicto) i(nvicto?) M(ithrae)* helyett inkább *Deo i(nvicto) i(nsuperabili) M(ithrae)*. Az isten utóbbi jelzőjére vö. Mon. 376. A felirat 6/7. sorában: *pro Si(atio?) Aur. Victore* helyett: *pro s(alute) T. Aur. Victore*. A hibás fogalmazás a feliratokon elég gyakori.

Mon. 757, Pola. A Sol-nak ajánlott oltár állítója *Milacei(us) Atticus* (cf. AEM. XVI. 21).

Mon. 729. (fig. 201), San Zeno, relief. A táblakép előlapján Sol és Mithras máshonnan jól ismert szövetségkötésének töredékes ábrázolása maradt meg.

Mon. 870, Corstopitum. Elnézésből történhetett a felirat 3. sorában a *leg. VI. vic. p. f. f.* feloldása *leg. VI. vic(arius) p. f. f., leg. VI. vic(tricis) p. f. f.* helyett.

Mon. 919, Les Bolard. A felirat utolsó sorában: *d(e) s(uo) d(edit)*, nem *p(osuit)*.

Alaposabb utánanézés bizonyára további helyesbítésváltozatot talál. A könyv végigolvasása után az a határozott benyomásunk, hogy a szerző munkájában nem élt mindazokkal a gazdag lehetőségekkel, amelyeket a Mithras-vallás emlékszerű hagyatéka nyújtott. Éppen ezért egészében csalódást kelt a Mithras-emlékek új Corpusa. Az indexek ellenére is nehezebben kezelhető, hiányos, és kevésbé megbízható, mint Cumont régebbi munkája, amelyet a jövőben sem nélkülözhetünk.

Nagy Tibor

V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rimskej na Slovensku. (Reiche römerzeitliche Gräber in der Slowakei.) Slovenská Akadémia Vied. Bratislava 1957. 269 lap, 38 szöveggközi kép, 52 tábla, 5 színes tábla, 1 térkép.

A szerző könyvében Délnyugat-Szlovákiában előkerült gazdag római sírokat dolgozott fel. Ez az anyag is jól mutatja, hogy Szlovákia rómaiakora szerves részét képezte a Közép-Duna menti római tartományok történetének. Az érdekes és szép anyag, melyet a szerző reprezentatív publikációban tár a szakemberek elé, mindenféleképpen nemzetközi érdeklődésre tarthat számot.

Ondrouch összesen hét sírt tárgyal. Lelőhelyek: Vysoká pri Mor. (Hochstätten), Zohor (Bez. Bratislava Umgebung), Borsky Sv. Peter, Čáčov (Bez. Senica), és Straže (Bez. Piestany). Feldolgozása két részre oszlik, s itt O. nagyon helyesen a kronológiai szempontokat vette figyelembe. Az első részben a korai császárkorból származó sírok kerülnek tárgyalás alá (Vysoka, Zohor, Bor. Sv. Peter, Čáčov), a második részben pedig a strazei későrómai sírokat mutatja be a szerző. Sajnos azonban a

tárgyalt sírok közül csak a Čáčovon talált sír az, amelyet szakszerűen tártak fel. A többiek szórványleleteknek tekinthetők, és összetartozásukat utólagos bementések alapján állapították meg. Ez a tény nagyon rontja a leletek hitelességét, és könnyen feltehető az, hogy — egyes esetekben a gazdag és sok leletanyagra való tekintettel — a sírok száma is több lehetett. Véleményünk szerint azonban a leletanyag még így is megkívánt egy ilyen publikációt.

A szerző részletesen feldolgozta és kielemezte az egyes tárgytypusokat, de kapcsolataikat és az érintkező területek anyagát nem vette eléggé figyelembe.

Egy példát szeretnék itt felhozni a čáčov-i sírban szereplő cyprea kagylókra vonatkozólag. Erre a bronz akasztóval ellátott kagylótypusra a szerző nagyon távoli analógiákat idéz. Ugyanez a kagyló azonos bronz akasztóval mint ékszer a Nagyalföldön meglehetősen gyakori és amint már Párducz Mihály megállapította, a szarmatáknál divatos ékszer. (M. Párducz., Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. AH XXX). Ugyanezen sírban szereplő gyöngytypusok szintén megtalálhatók a szarmatáknál. Miután érintkező területről van szó, a lelet tárgyalásánál, elsősorban ezek az analógiák jöhetnek volna számításba és ennek figyelembevétele esetleg a történeti értékelés számára is hozhatott volna újdon-ságot.

Amennyire a német szövegből kiderül, a szerző csak igen kevésbé vette figyelembe azokat a történeti eseményeket és összefüggéseket, melyek Szlovákiában és közvetlen környékén lejátszódtak. A lelet alapján nem igyekezett új utakat törni, hanem megelégedett a régi eredményekkel és ezeket is csak kis részben használta fel. Ilyen gazdag fejedelmi sírok igazi hátterét a történelem adja meg a környező provinciákkal való szoros kapcsolatok tárgyalása és főleg azon terület történelmi fejlődésének elemzése, ahol a sírok előkerültek. A sírok anyaga annyira jelentős, hogy értékelésüknek Szlovákia határain is túl kell terjedni.

A publikáció részletes bírálatát ez az ismertetés nem vállalhatja magára. A leletkörülmények és megfigyelések hiánya, szükségessé tenné minden egyes tárgy megvizsgálását, a tartományokban való elterjedési területük meghatározását, s a „bizonytalan” leletgyűjtések tárgyainak egymás közti időbeli viszonyának tárgyalását.

A részletes publikáció, szép képekkel és sok rajzzal azonban lehetővé teszi a kímélettel foglalkozóknak azt, hogy ezt a munkát elvégezhessék.

Barkóczy László

В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Станчев, Мадарският конник (A madarai lovas. Tanulmányok a feliratokról és a reliefről.) Bolgár Tudományos Akadémia, Szófia 1956, 237 lap, közte 102 tábla.

A madarai feliratos lovasrelief felfedezése, 1872 óta szinte szüntelenül heves tudományos viták középpontjában állt, amelyekből elsősorban Fehér Géza munkássága révén a magyar tudomány is kivette a részét. A domborműnek és feliratainak a lehetőség szerinti legalaposabb megfigyelésére a bolgár Tudományos Akadémia 1954-ben tudományos bizottságot szervezett, amely első céljaul azt tűzte ki, hogy a lehető legpontosabban megállapítsa minden rendelkezésre álló technikai eszköz segítségével, mi az, ami ma az emléken tényleg és félreérthetetlenül látható. Ez a helyzet-felvétel egyformán kiterjedt a feliratokra és a kutyától kísért, oroszlánt ledőfő lovasalakra. A második feladat a megállapított tények filológiai, régészeti, művészettörténeti és történeti értékelése volt. Ennek a munkának gazdag eredményeit közli a kötetben megjelent hat tanulmány.

Bevezetőben V. Velkov a madarai lovas kutatásának történetét vázolja (5—36. lap). Ezután következik a fel-

iratok mai állapotának pontos leírása G. Mihailovtól (37—50. lap), majd a kötet egyik legjelentősebb tanulmánya, V. Besevliev (51—113. lap), amelyben a szerző a madarai lovas körüli feliratok olvasását és interpretációját adja. Fehér Géza legfőbb pontjában helytelennek bizonyult értelmezésével szemben kimutatja, hogy a három különböző korból származó feliratok közül az első Tervel fejedelem nevében készült s 705—707 közt vették; valószínűleg ehhez tartozik a Tervelt ábrázoló relief vésőjének szignatúrája is. A második felirat Kormesios (739—56), a harmadik pedig Omurtag fejedelem (814—31) uralkodása alatt készült s mindhárom „kőbe vésést krónika”, amelynek kivethető részei a bolgár fejedelmek és a bizánci birodalom kapcsolatairól adnak a bizánci forrásokat kiegészítő felvilágosítást. A feliratok a legrégebbi protobulgár epigrafikai emlékek s a bolgár történelem első hivatalos okmányai.

A következő három tanulmány a reliefel foglalkozik. Az elsőben (amelynek I. Venedikov következő tanulmánya lényegében csak egyik tételét fejti ki bővebben) T. Gerasimov (115—166. lap) a dombormű stilsztikai és ikonográfiai elemzésével próbálja igazolni, hogy nem keletkezhetett az ókorban és így nem lehet a thrák lovasisten ábrázolása, hanem a koraközépkori iráni hatású művészetbe tartozik és az ellenség fölött győzedelmeskedő Tervel kánt ábrázolja. Sajnos, stíluslemzése és összevetései — amennyire a német kivonat és a közölt képanyag következtetni engedi — nem perdöntő erejűek. Nem áll, hogy a szembeforduló arc dekoratív ábrázolásmódja idegen a Mediterráneum antik plasztikájától — a császárkori provinciális domborművek elég példát nyújtanak rá. Egyes ábrázolási motívumoknak a későantik és koraközépkori művészetből hozott párhuzamai sem döntik el a datálás kérdését, mert ezek az emlékek túlnyomórészt antik motívumokat őriznek; így pl. a kinyújtott nyelvű kutya motívumára az i. e. I. évezred kezdetétől lehetne előázsiái és görög vagy itáliai példákat idézni (I. E. Akurgal, Späthethitische Kunst, Ankara 1949, 56—7). A feliratoknak a reliefet datáló értéke ellen szól az a tény, hogy három különböző korból származnak s így nem is lehetnek mind genetikus kapcsolatban az ábrázolással, nem cáfolják annak a feliratoktól független keletkezését. A relief monumentalitása sem szól az antik eredet ellen; elég itt csak a ma elpusztult trimammiumi 1 m széles reliefre utalni (Kazarov, Annuaire du Mus. Nat. Bulg. 5, 1926—31, 148 fig. 63). Semmiképpen nem lehet döntő az a mind Gerasimovtól, mind Venedikovtól ilyennek szánt érv, hogy a madarai lovas leszúrja az oroszlánt, míg a thrák lovas-reliefeken az oroszlánt mindig kísérője, segítője a lovasalaknak; mindketten elnézték a C. Cantacuzene-tól (Mél. G. Glotz I. Paris 1929, 103—) publikált, Tomiból előkerült reliefet, amelyen a lovas oroszlánt ellen harcol. Ami mégis a „thrák lovas” értelmezés végleges feladására kell, hogy kényszerítse a kutatókat, az a lovasalak és a ló felszerelésének vizsgálata. A legdöntőbb érvre, a kengyel ábrázolására Gerasimov is kellő súllyal utal, s a kötet második legjelentősebb dolgozata, S. Sztancsev (181—233. lap) a további tárgyi bizonyítékok egész sorával egészíti ezt ki, ÉK. bulgáriai koraközépkori párhuzamokat állítva melléjük. A kengyel megjelenése már magában az i. sz. 6. sz. közepét teszi terminus ante quem non-ná a relief keletkezésénél és ezt megerősíti a felsorolt reáliáknak a dél-oroszországi, É-kaukázusi, közép-ázsiai stb. emlékekkel való (nem mindig meggyőző) összevetése is. Mindenestre helyesen utal a szerző a különbségekre is ezekkel az ábrázolásokkal szemben és a dombormű problémájának leglényegét ragadja meg, mikor „későantik formák és technika nyilvánvaló folytatása”-ról beszél vele kapcsolatban, ha a jelenség történeti-társadalmi hátterének magyarázata nem is látszik véglegesnek és megnyugtatónak. Ez a beállítás szerencsésen kerül ki mind a „thrák lovas”-elmélet, mind pedig a görög—római művészeti hagyományok érvényesülését teljes egészében tagadó kutatók egyoldalúságát.

A meggyőző eredményekben gazdag kötet sokrétű anyagával komoly nyeresége a szakirodalomnak és sok meddő vitának fog véget vetni, a fennmaradt nem nagy-

számú megoldatlan kérdésre irányítva a kutatók figyelmét. Sajnálatos, hogy ilyen valóban nagy jelentőségű kiadvány olvasóinak is csak olykor igen rövid német kivonattal kell megelégedniük, ha a bolgár szöveget nem értik. A képek minősége sem méltó a tartalom fontosságához és gazdagságához.

Szilágyi János György

J. Sigfried De Laet, *Archaeology and its problems*, London 1957. Phoenix House. 136 lap, 20 tábla.

Az előttünk levő könyv felöleli mind a gyakorlati, mind a tárgyi régészeti problémákat és megjelöli a régészeti interpretáció határait, azt a helyet, amelyet a történettudományban elfoglal. Írója De Laet, a belgiumi Gent város egyetemének professzora, akinek ez a munkája először francia nyelven jelent meg Brüsszelben 1954-ben. Sikerét mutatja, hogy kibővített kiadásban angolul is közrebocsátották.

Bevezető részében tömören összefoglalja, mit értettek a múltban régészetben és hogyan növekedett a régészet jelentősége. A múlt század kezdetéig pusztán az írásos emlékek adatai megerősítésének, tehát másodlagos jelentőségűeknek tekintették a régészeti leleteket. A tárgyfigyelmet a mutatós és különleges tárgyi emlékek kötötték le. Ekkor még csak a klasszikus világ alkotásai szerepeltek a régészetben. Változást hozott a XIX. század, amelynek folyamán az ősrégészet, mint tudományos diszciplína kialakult és a régészeti kutatás kiterjed a múlt valamennyi emberi alkotására. De Laet igyekszik szabatosan elhatárolni a művészet és a régészet feladatát. A tárgy megítélése művészi szempontból kikerülhetetlenül szubjektív elemet foglal magában. A régész a tárgyat minden szubjektivitástól mentesen vizsgálja meg. Beszél az írásos és a tárgyi emlékeken alapuló történeti kutatás kapcsolatairól. Itt említi meg, hogy Belgium múltjának gall—római, vagy akár koraközépkori időszakát sokkal jobban megvilágítják az előkerült leletek, mint a klasszikus auktorok és a meroving krónikások sovány textusai. A krónikások a társadalom kis részének tetteiről szólnak, az ásó válogatás nélkül felszínre hozza mindenfajta ember hagyatékát.

Az első fejezet tartalma a föld és kincsei. Szól a talaj tulajdonságairól a tárgyak épsége szempontjából. Fontosak az éghajlati befolyások, amire példa a berezovkai mammut, a jütlandi kétezeréves holttest (Tollund-man a vaskorból). Megemlíti a Speyer mellett római szarkofágban talált borospalackot, amelyben mézes borfolyadék maradt. Beszél a talaj minőségének és a geológiai körülményeknek befolyásáról a leletek megmaradására. Az ún. negatív leletek sorából képen is látjuk egyikét a pompéji negatív lávalenyomatoknak, a nyakörves kutyát. Igen tanulságos a régészeti szempontból jelentős helyek felismeréséről szóló rész.

A modern idők felfedezéseit különösen elősegítik a légi felvételek. Éles madártávlati képen kirajzolódik a földfelület minden jellegzetessége. Kitűnő példa a könyvben látható hastedoni oppidum Belgiumból. A talajfelszín változásai, növényzetbeli különbségek, amelyek alig vehetők észre a földön járva, repülőgépről tisztán felismerhetők. Különösen korareggel és alkonyatkor, amidőn a napsugarak ferdén sütnék, kiárnyékolódnak a domborulatok és árkok. A növényzetbeli különbségek épületek, sáncok talajszín alatti jelenlétére mutatnak. De nemcsak a légi technika, hanem a víz alatti kutatás is szerepet kap a modern régészeti feltáráshoz. Az úgynevezett békaemberek búvárfelszereléssel hasznos segítségül szolgálhatnak vízborított terület emlékeinek kiemelésénél.

A következő fejezet az ásatás kérdéseit tárgyalja. Bevezetőül megállapítja, hogy nincs olyan kézikönyv, amely gyakorlat nélkül jó ásatóvá képezzen. Tömören ismerteti a morfológiai analízist, vagyis maguknak a

tárgyaknak, leleteknek alakotani vizsgálatát, kiértékelését, felkutatását, gyűjtését és tartósítását. Szól a gondos szintező ásatásról, a rabotageről. Képen illusztrálja egy tumulusnak négyzetes módszer szerinti feltárását. Újabb rész tárgyalja a rétegtani vizsgálatot, megemlítve, hogy a kőkorszak kutatói alkalmazták először a stratigráfiai módszert a régészetben. Igen érdekesen fejtegeti a különböző települési periódusok és azok relatív időtartamának meghatározását. Az egy periódusú településnél is a stratigráfiai helyzet meghatározása a legnagyobb segítség az okkupáció idejére vonatkozólag. Lakott és elhagyott helyek váltakozásait bonyolult strukturális következtetések útján határozzák meg. A barlangok és sziklaoduk gyakran több periódusos tartózkodásra mutatnak, sokszor hosszú időn át tartó lakatlan periódussal. Ez utóbbi alatt a természetes feltöltődés régészeti szempontból meddő. A barlangkutatás korán felismerte a stratigráfiai vizsgálat fontosságát. Ma már minden ásatás szükségképpen használja. Leírja a közlekedési „tell”-eket, amelyek a vidék karakterisztikumát adják. Mesterséges dombok ezek, amelyek lassan telepődtek fel az egymás után következő őskori és ókori települések során. A települések elpusztultak háború, földrengés vagy tűzvész következtében. Az újjraépítés úgy történt, hogy a lakosok nem vésződtek a romok eltakarításával, hanem betemetették azokat és az így keletkezett alapra építkeztek. Ebből látható milyen fontos a Közéletek kronológiai vizsgálatahoz a tell-ek rétegtani analízise.

Egy másik példa az alsó-rajnai valkenburgi római castellum több periódusú építkezése. A castellum dombon emelkedett. Az egykorú feljegyzések alig említik, de rendszeres ásatások — amelyeket van Giffen folytatott — felfedték történetét. Rendkívül bonyolult volt a különböző rétegek szétválasztása, amelyek száma több, mint húszra növekedett; némelyik igen vékony volt. Van Giffen a római foglalat hat periódusát tudta megkülönböztetni, mindegyikben volt alapozási réteg, foglaltási réteg és a pusztulás rétege. Ezen felül jött a meroving és a középkori réteg.

Következik az ásatási napló, a régészeti bizonyítékok nyilvántartása. Minden ásatás együttjár azzal, hogy az anyag kisebb-nagyobb részben pusztul. Még ha a leleteket azonnal a múzeumba helyezték, a romokat, épületmaradványokat in situ karbantartjuk, akkor is sok minden tönkremegy az ásatás folyamán. Az írásos emléket újra és újra szemügyre vehetjük, az ásatás, ha helytelenül folytatták le, vagy nem publikálják kellőképpen, elveszett a történelmi kutatás számára. A régész egyik legfontosabb kötelessége, hogy minden egyes mozzanatát, ha még olyan csekély is, gondosan följegyezze, preparáltassa a maradványokat, publikálja az eredményt. Az ásatási eredmények megrögzítési módjai: rajz, fénykép, írás. Az ásatási eredmények publikálása annál jobb, minnél részletesebb. Ha elpusztul a lelet, képek, feljegyzések őrzik. Az ásatás publikálása és az ebből levont történelmi eredmények kidolgozása két különböző feladat. Nagyon helyesen állapítja meg De Laet, hogy nem mentség a kiértékelés szükségességének hangoztatása abból a szempontból, hogy közvétegyék magát az ásatás folyamatát.

Érdekes a könyvnek az a része, amely Grenier meghatározásáról szól, arról, hogy mi a régészeti múzeum feladata. Egészen más, mint a művészeti múzeumé, sőt semmiben sem közös vele. „A régészeti múzeum az ember történetének emlékeit gyűjti és nem csak a ritkaságok érdeklik. De nem azonos egy temetőbeli kriptával sem. Amit szemléltetnie kell, az az emberi erőfeszítések dokumentálása, a haladás és visszaesés ábrázolása és okainak bemutatása. Ezek a tárgyak az élet dokumentumai, a múlt életé, amely nem halt meg, hanem itt van közöttünk. Létünk nem szorítkozik a mára; amint magában rejti a jövőt, úgy a múltra épül. A múzeum feladata, hogy az embert és valódi jelentőségét olyan egymásutánban mutassa be, amennyire az lehetséges az őskortól maig. Ebben van nevelőhatása. A múlt ismerete a kultúra lényeges alkotórésze, felülemeli az emberi szellemet a mindennapi foglalatosságából annak megértéséhez, ami van, abból, ami volt. A múzeum nem a külföldi turisták

miatt létezik. Elsőrendű feladata saját földjének, városának szolgálata; ennek a földnek a múltját kell bemutatnia."

A múzeum nemcsak a kiállítás kedvéért van, hanem legalább olyan mértékben őrzőhelye a régészeti leleteknek. A modern múzeum gondozói legjelentősebb tárgyaikat kiállítják, de ugyanakkor gondosan nyilvántartják és a szakemberek számára megközelíthetővé teszik az ásatások teljes anyagát.

A könyvnek talán legjelentősebb fejezete az, amely az időmeghatározásról, a datálásról szól. Sorra veszi a relatív és abszolút kronológia lehetőségeit és megismerteti valamennyi módszerrel, amely a régészeti időmeghatározás szempontjából figyelembe jöhet. Igen józanul megállapítja, hogy a régészet, mint tudomány még gyermekkorát éli és csak az utóbbi évtizedekben kezdett erőteljesen kifejlődni. Még nem érte el azt a fokot — ritka kivételektől eltekintve —, hogy az őskori kultúrák abszolút időpontjait meg tudja határozni. Legtöbbször meg kell elégednie relatív kronológiával. Ennek eleme a tipológia, amely az eszközök, tárgyak jellegzetes sajátosságain alapszik.

Az abszolút kronológia az írásos történeti adatok segítségével válik megbízhatóvá, megalapozottá. Itt is azonban gyakori a bizonytalanság. Hammurabi utalkodási idejét például az utolsó harminc évben öt vagy hat ízben módosították. Mezopotámiaira vonatkozóan csak mintegy az i. e. 9. századtól mondható pontosnak a kronológia; Egyiptomban, hála a csillagászati feljegyzéseknek, már a harmadik évezred kezdetétől. A görög kronológia az egyiptominál is pontosabb.

Úgyesen összefoglalja az őskori időmeghatározás különböző módszereit (fagyűrű, jégkori lerakódások, a Milanković-féle radiációs elmélet, a rádiókarbonszámítás stb.). Az utóbbi idők ezen a téren olyan eredményeket hoztak, hogy az őskori és az írásos emlékek korabeli időmeghatározás pontossága egyre jobban közeledik egymáshoz.

Rendkívül tanulságosak De Laet könyvének azok a fejezetei, amelyek a régészeti következtetések határaitól szólnak. Idézi A. W. Byvanek megállapítását, amely szerint a leletek segítségével, amelyek a földből előkerültek, tiszta képet alkothatunk népekről, kultúrájukról, még ha nincs is hozzá írásos emlékünkn.

Fontos a régészeti bizonyíték aktuális értéke. Az utolsó száz évben gyűjtött régészeti anyag jó része kétes értékű. Kritikailag át kell vizsgálnunk a múltban előkerült anyagot. Bizonyos értelemben helytálló J. H. Jongkees-nak az utrechti egyetem tanárának megállapítása: „miként a történész nem tekinti a történelmi dokumentumok közzétételét kutatása végcéljának, úgy a régész sem elégedhetik meg azzal, hogy ásatásokat végezzen és azokat közzétegye. Éppen ellenkezőleg, ásatási jelentése után indul meg az igazi tudományos munkája. A feltárás munkája szükséges és elengedhetetlen, de csak kisegítő előmunkálata a régészetnek. A régész munkájának lényeges része nem a terepen, hanem a dolgozószobában folyik."

Sokat vitatott problémákat tárgyal a szerző, amikor a kultúra, faj, nyelv és etnikum kérdéséről szól. Megállapítja, hogy nem szabad egy tárgy jellegzetessége szerint kulturális területeket kijelölni. A különböző tárgyak, eszközök, temetkezési formák stb. csoportos hasonlatosságára alapozhatunk csak kulturális közösséget. Szigorúan szembefordul az olyan következtetésekkel, amelyek a kulturális közösség mögött azonos népet, nyelvi közösséget feltételeznek. Az emberi faj tanulmányozása antropológiai feladat és nem régészeti. Az ősi emberfajok meghatározása, körülfatározása még kezdetleges állapotban van. Már a felső paleolitikumtól kezdve megállapítható az emberfajták keveredése. A nyelv, kultúra, régészeti terület kapcsolatának tekintetében a kérdést meg kell fordítani. Nem az a kérdés, hogy bizonyos esetekben lehetséges-e az azonosítás, hanem hogy szükség-szerű-e? Vajon azonos kultúrájú emberek szükségképpen egyforma nyelven beszélnek? A XIX. század nemzeti irányzata hajlamos volt ilyen irányú általánosításra. Ma ebben sokkal szkeptikusabbnak kell lennünk.

Az őskor kezdeti szakaszában a gyér népesség idején ritka volt az érintkezés, kereskedelmi kapcsolat. Ha ebből az időből határozott karakterisztikumok közelek, nagy a valószínűsége annak, hogy azonos népről van szó. A spirálmeander díszítésű tárgyak hordozóit nyilvánvalóan közös társadalmi szokások és a környezethez való azonos viszony jellemezte. Arról azonban, hogy nyelvi és politikai szempontból hogyan függték össze, nehéz elfogadható véleményt alkotni. A későbbi korokban a kereskedelem szétviszi a kulturális termékeket és szokásokat. Van úgy, hogy a természeti környezet befolyása alatt különbözőnek tűnik a nyilvánvalóan azonos nép. Pl. Dánia mezolitikori népeinek kultúrája különböző a tengerparton és az erdős területen. Mégis valószínű, hogy sok szál fűzi egymáshoz őket (nyelv, vallás). A bronzkori Mezopotámia városi és vidéki népe különböző kultúrát mutat, de írott források bizonyítják, hogy etnikai és politikai kötelek egysebe fonták a városokat és a környező vidéket. De Laet a IV. századi belga temetők anyagából hoz példát arra, hogy még az írott források idején sem könnyű etnikai következtetéseket levonni régészeti leletekből.

A régészeti interpretáció problematikájának második fejezete arról szól, hogy mik a lehetőségek ezen a területen. De Laet ismét leszögezi, hogy a régészet a történeti kutatás kisegítő tudománya, az emberi múlt legrégebb korszakára vet fényt. Az a munkálkodás, amely az emberiség fejlődését tárja felénk, és elsősorban arra a korra irányul, amelyről nincs vagy kevés az írott forrás. Pusztán a régészet segítségével nehéz megmagyaráznunk a múltbeli eseményeket; őskori népekről korlátozott mértékben adhat felvilágosítást. Mindezen akadályok ellenére alapos elemzés útján meglehetősen tiszta képet adhat az őskori kultúrákról, sőt bizonyos mértékig a szellemi élet megnyilvánulásairól is. Folytatólag a szerző hangsúlyozza, hogy a régészetnek támaszkodnia kell különböző kisegítő tudományterületekre, különösen az etnológiára és a folklórra. A jelenkori primitív kultúrákat azonban igen óvatosan szabad analógiaként felhasználnunk.

A természeti környezet befolyása annál nagyobb, mennél kezdetleesebb a társadalom. Childe szerint nem mérhetjük a kultúra fejlődését abszolút mértékkel, hanem csak a természeti környezethez való viszonyulásában, a szükségleteknek oly mérvű megvalósításában, amennyire azt a környezet engedi. Ezért igen fontosak a környezet tanulmányozásához szükséges kutatások (geológia, paleontológia, pollenanalízis stb.). A kultúrák tanulmányozásának egyik legfőbb része annak a megállapítása, hogyan szerezték az élelmet. Klimatikus viszonyok lendítették fel a kereskedelmet a bronzkorban. A művészetről szólva megállapítja, hogy ennek fejlettsége nem mindig egyezik a kultúra általános színvonalával. A nyugat-európai barlangi művészet remekeit készítő őskőkori rénszarvasvadászok sokkal alacsonyabb kultúrában éltek, mint a skandináv bronzkor kezdetleges barlangrajzainak készítői.

A népsűrűség kérdéséről írva megemlíti, hogy a felsőpaleolitikum idején Belgiumban körülbelül annyi ember élt, mint a múlt században Alaszkában, amellyel azonos klimatikus viszonyai lehettek. Vallois szerint a középső őskőkori neandervölgyi ember életkora a következő százalékokat mutatja: 14 év alatt 40%, 14–20 év között 15%, 21–40 év között 40%, 40 év fölött 5%.

De Laet befejezésül a következőket állapítja meg: a régészet olyan bonyolult lett, olyan fejlődésen ment át és annyiféle technikai előfeltétele van, hogy csak specializált és gyakorlott szakember művelheti. Képztségének két iránya van, először is legyen történész, aki tisztában van a történelmi kritika követelményeivel, hogy a régészeti jelenségeket helyesen értelmezze. Másodszor alaposan képzett és a mesterséget ismerő régész legyen. Csak gyakorlott ásató tudja helyesen felismerni és szabályosan feljegyezni azokat a tárgyakat, amelyeket feltár a földből.

Németh Endre

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
 1957

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései és mutatója

ActaAntHung	= Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. (Tom. 5.)
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. (Tom. 8.)
ActaBiolSzeged	= Acta Biologica Universitatis Szegediensis (N. S. Tom. 3.)
ActaGeolHung	= Acta Geologica Acad. Scient. Hung. (Tom. 3—4.)
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. (Tom. 4.) Das Ältertum, Berlin (Jg. 2.)
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. (Tom. 6., 7.)
AnTan	= Antik Tanulmányok (4. köt.)
AnthropK	= Anthropológiai Közlemények (Biológiai Közlemények, 4. köt. 3—4.)
AnUBpHist	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica (Tom. 1.)
AnUBpPhilol	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica (Tom. 1.)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő (84. köt.) A bajai Türr István Múzeum Közleményei (2. füz.)
BiClOr	= Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin (Jg. 1—2.)
BorsSzle	= Borsodi Szemle, Miskolc (1. évf.)
CranHung	= Crania Hungarica (Tom. 2. no. 1.)
Csomt	= Csomagolástechnika (2. évf.)
EgPFÉ	= Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve (3. évf.)
ELTE	= Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve 1955.
Éltud	= Élet és Tudomány (12. évf.)
Etn	= Ethnographia (68. évf.) Az Érem (13. évf.)
FA	= Folia Archaeologica (9. köt.)
FilK	= Filológiai Közöny (3. évf.)
FrK	= Földrajzi Közlemények (81. évf.)
FtK	= Földtani Közöny (87. évf.)
Hist	= Historia, Wiesbaden (Bd. 6.)
HK	= Hadtörténeti Közlemények (Uf. 3. és 4. köt.)
Intercisa II.	= Archaeologia Hungarica (Tom. 36.)
KözET	= Középkori Egyetemes Történet (1. köt.)
MÉpm	= Magyar Építőművészet (6. évf.)
MisK	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei (1956. dec.)
MNy	= Magyar Nyelv (53. évf.) Magyarország Régészeti Leletei
MTAK I.	= A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei (11. köt.)
MTud	= Magyar Tudomány (Akadémiai Értesítő, 64. évf.)
Művéd	= Műemlékvédelem (1. évf.)
MűvTan	= Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve (1954—55)
MűvtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő (5. és 6. köt.)
NéprKözl	= Néprajzi Közlemények (2. évf.) Régészeti Füzetek (2—6.)
Rel	= Relazione. Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X. Congresso

SlovArch	= Internationale di Scienze Storiche. Roma 1955.
SSz	= Savaria Múzeum Közleményei, Szombathely (1—2. füz.)
StuSl	= Slovenská Archeológia, Bratislava (Tom. 5.)
SüF	= Soproni Szemle (11. évf.)
Sz	= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. (Tom. 3.)
Sz	= Südost-Forschungen, München (Bd. 16.)
SzMK	= Századok (90. évf. 4—6. és 91. évf.) A székesfehérvári István király Múzeum Közleményei (A sor. 2., 4., B sor. 9., E sor. 2.)
SzovMűvt	= Bulletin du Musée des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei (No. 10.)
SzovRég	= Szovjet Régészet (14. köt.)
TanBpM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (12. köt.)
TermDok	= Természettudományi Dokumentáció (10—11 és 12.)
TermÉ	= A Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeum Évkönyve (Uf 8. köt.)
TöMKT	= A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója (6. köt. 7. füz.)
TtK	= Természettudományi Közöny (88. évf.)
TudVil	= A Tudomány Világa (1957. évf.)

Folyóiratok és gyűjteményes munkák

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus V. Fasciculi 1—4. Adiuvantibus A. Dobrovits, J. Harmatta, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 390 p. 4 t. 20 ill.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus IV., V., VI. lásd Szilágyi János

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus VIII. Fasciculi 1—4. Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülöp, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 323 p. 40 t.

Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Szerkesztőbizottság: Borzsák István, Dobrovits Aladár, Harmatta János, Szilágyi János György, Trencsényi-Waldapfel Imre. IV. kötet 1—4. szám. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 362 p. 8 t.

Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Concilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Series nova. Tomus XXXVI. lásd: *Intercisa II.*

Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. A szerkesztőbizottság tagjai: B. Bónis Éva, Harmatta János, Párducz Mihály, Szilágyi János György. 84. kötet. 1. és 2. szám. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 236 p. 47 t. 60 ill.

B. Thomas Edit lásd: *Magyarország régészeti leletei*

Borsodi Szemle. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetének tudományos folyóirata. Felelős szerkesztő: Szabó Béla. 1. évfolyam 1. és 2. szám. Miskolc: Borsod megyei nyomda 1956. 164 p. ill.

Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. XVI. kötet. Szerkesztette: Gerevich László. Bp. 1955.

Saria Balduin. SüF 16 (1957) 201—202.

Soproni Sándor. ArchÉrt 84 (1957) 94—95.

Budapest Régiségei XVII. kötet lásd: *Soproni Sándor*

Crania Hungarica. Publié par le Musée National Hongrois Section Anthropologique du Musée d'Histoire Naturelle.

- Rédacteur: János Nemeskéri. Tome II. No. 1. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 55 p.
- Dömötör Sándor*: A Vasi (Dunántúli) Szemle tizenegy éve 1933—1944. Szombathely: Múzeum 1957. 24 p. 1 ill. (Savaria Múzeum közleményei.)
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közvetteszi a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani szakosztálya. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. XIII. évfolyam. 5. és 6. szám. Bp: MNM Történeti Múzeum 1957. 32 p. 6 t.*
- Folia Archaeologica VIII.* lásd: Kádár Zoltán
- Folia Archaeologica IX.* A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának Évkönyve 1957. Szerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Mihálik Sándor, Párducz Mihály. Bp. Bibliotheca kiadó 1957. 284 p. 48 t. 46 ill.
- Jakabffy Imre*: Materiale și cercetări arheologice. Vol II. 1956. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 229—230.
- Kádár Zoltán*: *Folia Archaeologica* (Új folyam) VIII. 1956. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 93—94.
- Kovalecsik József—Rázsó Gyula—Viniczai István—Windisch Aladár*: Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888—1943. évfolyamaihoz. 1—44. évfolyam Bp. Hadtörténelmi Intézet 1956. 310 p.
- Középkori Egyetemes Történet. I. (III.) kötet. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszéke. Bp. Felsőoktatási Jegyzetkiadó Vállalat 1957. 166 p.*
- Magyarország régészeti leletei.* Szerkesztette: B. Thomas Edit. Bp. Corvina kiadó 1957. 448 p. (165 t.) 4 térkép. B. Thomas Edit: Bevezetés, 7—9. *Vértés László*: Őskőkori (paleolitikum) (i. e. kb. 300 000—250 000-től 8000-ig.) 15—41. (12 t.) *Patay Pál*: Újabb kőkori (i. e. 3500—2500.) 43—65. (10 t.) *Patay Pál*: Rézkor (i. e. 2500—1900.) 67—85. (8 t.) *Patay Pál*: Bronzkor (i. e. 1900—900.) 87—111. (11 t.) *Patay Pál*: Korai vaskor (i. e. 900—550. A Dunántúlon i. e. 300-ig.) 113—135. (10 t.) *Patay Pál*: Szkiták (i. e. 550—300.) 137—151. (6 t.) *B. Bonis Éva*: Kelták, 153—175. (9 t.) *B. Thomas Edit*: Pannónia, a rómaiakori Dunántúl, 181—261. (39 t.) *Szentlélek Tihamér*: A rómaiakori Barbaricum. A szarmaták, 263—281. (8 t.) *Cs. Sós Ágnes*: Hunok. 287—299. (5 t.) *L. Kovrig Ilona*: Germánok, 301—313. (5 t.) *Cs. Sós Ágnes*: Avarok, 315—341. (12 t.) *Cs. Sós Ágnes*: Szlávok, 343—359. (7 t.) *Cs. Sós Ágnes*: Magyarok, 361—387. (10 t.) *Kádár Zoltán*: Bizánci emlékek Magyarországon, 393—417. (12 t.) Irodalom, 419—421. A könyvben előforduló magyarországi helynevek jegyzéke, 423—425. Magyarázó jegyzetek, 427—446.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 1956 december. Szerkesztette: Komáromy József. Miskolc: Borsod megyei nyomda 1957. 64 p. 58 ill.
- Mozsolics Amália*: Archäologische Funde in Ungarn, Bp. 1956. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 224—229.
- Műemlékvédelem.* Műemlékvédelmi és építészettörténeti szemle. Szerkeszti a Magyar Építőművészek Szövetsége Műemléki Bizottsága. Főszerkesztő: Gerő László. 1. évfolyam 1. szám. Bp. Gondolat kiadó 1957. 64 p. 66 ill.
- Németh Endre* lásd: *Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója*
- Régészeti Füzetek.* Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. Szerkeszti: Párducz Mihály. 2. lásd: *Hunyady I.* Kelták Magyarországon., 3. lásd: *Járdányi Paulovics I.* Nagytétényi kutatások., 4. lásd: *Foltiny I.* A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén., 5. lásd: *Kovalovszky J.* Régészeti adatok Szentek környékének településtörténetéhez., 6. lásd: *Zalotay E.* A keletibai bronzkori temető.
- Saria Balduin* lásd: *Budapest Régiségei XVI.*
- Soproni Sándor*: Budapest Régiségei XVI. (1955) és XVII. (1956) kötet. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 94—95.
- Soproni Szemle.* Helytörténeti folyóirat. Szerkeszti: Csatkai Endre. XI. évfolyam 1—4. szám. Sopron: Városp. Tanács 1957. 352 p. ill.
- A Soproni Szemle* első tíz évfolyamának (1937—1944, 1955—1956) cikkei és szerzői. SSz 11 (1957) 335—352.
- Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tomus III. Fasciculi 1—4. Adiuvantibus E. Balczyk, J. Hadrovits, J. Harmatta redigit St. Kniezsa. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 469 p. 17 t.
- Szilágyi János*: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae IV. (1954), V. (1954—55) és VI. (1955) kötet. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 91—93, 223.
- Szilágyi János*: Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte I. 1955. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 234.
- Szilágyi János György*: Archeologia (Warszawa—Wrocław) I—VI. (ism.) AnTan 4 (1957) 162—164.
- Szovjet Régészet.* XIV. kötet. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 82 p.
- Tanulmányok Budapest Múltjából.* XII. kötet. Szerkeszti a „Budapest története” szerkesztőbizottsága. Elnök: Pesta László. Titkár: Gerevich László. Bp. Főváros Végrehajtóbizottságának kiadványa. 1957. 571 p. 52 t. (Budapest varostörténeti monográfiái 19.)
- Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója 1956. évről.* Szerkeszti: Németh Endre. 5. évfolyam 6. szám 7. füzet. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 134 p.
- Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések*
- Antalfi Gyula*: Börzsöny. Bp. Bibliotheca kiadó 1957. 93 p. 73 t. (Magyar Tájak)
- B. Bonis Éva—Sz. Burger Alice*: Leletmentő ásatások az 1955. évben. ArchÉrt 84 (1957) 82—90. 1 ill.
- Bebel August*: A nő és a szocializmus. Fordította Nyilas Vera. Bp. Kossuth kiadó 1957. 568 p. — A nő a múltban. A nő helyzete az őstársadalomban. Harc az anyajog és az apajog között. A kereszténység. A nő a középkorban. 3—95.
- Bélay Vilmos*: Isztorija Moszkvi, Tom I. 1952. (ism.) TanBpM 12 (1957) 548—562. — Moszkva története az őskortól a középkorig.
- Cseréy Éva—Fülep Ferenc*: Nagytétény műemlékei. Bp. Képzőművészeti kiadó 1957. 56 p. 39 ill. (Műemlékeink)
- Darnay-Dornyay Béla—Zákonyi Ferenc*: Balaton. Útikalauz. Bp. Sport lap és könyvkiadó 1957. 288 p. 1 t. ill. — A Balatonvidék történelme, népe és települése. 24—39.
- Darnay Béla—Zákonyi Ferenc*: Szigligeti séták. Veszprém: Megyei Tanács 1954. 36 p. 9 ill. (Veszprém megyei idegenforgalmi hivatal kiadványai 3.)
- Dömötör Sándor*: Győrvár földje és népe. Savaria Múzeum Közleményei 2 (1957) 1—22. 6 ill.
- Elekcs Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korában (a honfoglalástól 1526-ig). Bp. Tankönyvkiadó 1957. 360 p. (Magyarország története I. Magyarország középkori története a honfoglalástól 1790-ig, 1.)
- Entz Géza*: A magyarországi művészet története I. (ism.) MűvtÉrt 6 (1957) 87—94.
- Fitz Jenő*: Székesfehérvár. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 75 p. 92 t. 1 térk. 26 ill. (Magyar műemlékek)
- Gerő László*: A „barlang élmény” feloldódása az építészet fejlődése során. TtK 88 (1957) 63—70. 13 ill.
- Gerő László*: Maczenski Zdzislaw, Elementi i detale architektoniczne, Warszawa 1956. (ism.) MűvtÉrt 6 (1957) 263.
- Granasztói Pál*: Dercsényi Dezső—Pogány Frigyes, Pécs. (ism.) MűvtÉrt 6 (1957) 261—262.
- Gulácsy Béla—Jancsó Vilmos*: Kertek a városba. TtK 88 (1957) 198—204. 15 ill. — Kertkultúra áttekintése az antik világtól kezdve.
- Hankó Béla*: Magyar házi szarvasmarhánk eredete. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 29 p. (7 t.) (Mezőgazdasági Múzeumi Füzetek 3.)
- Héjj Miklós*: Visegrád. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 80 p. 1 t. 56 ill. (Műemlékeink)
- Kázmér Miklós*: Földrajzi névkutatásunk 1945 és 1955 között. MNY 52 (1956) 238—255.
- Kismarty-Lechner Jenő*: Az építészeti stílusok kialakulása. I. Az építőművészetet formáló fizikai és lélektani tényezők. II. Építőművészet az ókorban. Éltud. 12 (1957) 310—315, 430—435. 27 ill.

- Korok József: Néhány legújabb ásatásunk. TudVil. 1957: 52. 6—7.
- Kovács József: A történeti statisztika forrásai. Bp. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó 1957. 461 p. ill.
- Leff Sándor—Leff Vera: A varázslástól a modern orvos-tudományig. Bp. Kossuth kiadó 1957. 300 p. ill.
- Lipták Gábor—Huba László—Radnai Lóránt—Takács Kálmán—Zákonyi Ferenc: Várpalota. Veszprém: Megyei Tanács 1956. 122 p. 56 ill. (Veszprém megye Idegenforgalmi Hivatalának kiadványai 9.)
- Lükő Gábor: Gyula és a Körösköz története a honfoglalás korától napjainkig. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 30 p. 9 ill.
- Major Máté: Geschichte der Architektur. Die Architektur der Urgemeinschaften und Sklavenhaltergesellschaften. Übersetzt aus dem Ungarischen von Gy. Nádas. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 400 p. 240 ill.
- Nagy Dezső: Ceglédi séták. Rajzolta Gergya Zoltán. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 27 p. 13 t. (Ceglédi füzetek, 1.) — Cegléd múltja.
- Rudabánya ércbányászata. Bp. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület 1957. 421 p. 5 mell. ill.
- Soós Imre: Eperjessy Kálmán, Csongrád megye helytörténeti kutatásának feladatai, Szeged 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 813—814.
- Sümeghy Vera: Óskortól a késő antik művészetig. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 41 p. (Magyar Iparművészeti Főiskola jegyzete)
- Sz. Burger Alice lásd: B. Bónis Éva
- Újszászy Kálmán—Balassa Iván—Román János: Sárospataki vezető. Sárospatak: Rákóczi Múzeum 1957. (Rákóczi Múzeum füzetek 8.)
- Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia**
- Banner János: Cs. Sebestyén Károly (nekrológ): ArchÉrt 84 (1957) 221—222
- Barkóczi László: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1956. évben. ArchÉrt 84 (1957) 77.
- Bartucz Lajos: A magyar anthropologia múltja és szakosztályunk jövő feladatai. — История антропологии в Венгрии и будущие задачи отделения. — Die Vergangenheit der ungarischen Anthropologie und die Zukunftsaufgaben der Fachsektion. AnthropolK 4 (1956) 3—13, 13.
- Czigány Jenő: A győri vár és vármúzeum. Győr: Xántus János Múzeum 1957. 28 p. 13 t. 3 ill.
- Dankó Imre: Baja irodalma. Baja 1957. 45 p. (A bajai Türr István Múzeum kiadványai 2.)
- Entz Géza: A Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1956-ban. MűvtÉrt 6 (1957) 207.
- Az 1956. évi, Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. HK 4 (1957) 397—412. — Magyar őstörténet. A római és népvándorláskori Magyarország. Magyarország hadtörténelme.
- F. Fejér Mária: Régészeti lapszemle az 1956. évről. TöMKK 7 (1957) 98—124.
- Fitz Jenő: A Fejér megyei múzeumok jelentése 1956. évről. Székesfehérvár: Múzeum 1957. 38 p. (István király Múzeum Közleményei, E sor 2.)
- Gerszi Teréz: L'Histoire du Musée des Beaux-Arts. — Az Országos Szépművészeti Múzeum Története 1956. (ism.) SzMK 10 (1957) 62—65, 104—105.
- Horváth Tibor: Supka Géza 1883 április 8—1956 május 25. (nekrológ). ArchÉrt 84 (1957) 74—75.
- Jakabffy Imre: Supka Géza régészeti vonatkozású tudományos munkássága. ArchÉrt 84 (1957) 76—77.
- Kadić Ottokár lásd: Vértes László
- Korompay Győző: Az első kohászati múzeum. BorsSzele 1 (1956) 35—58. 1 ill.
- Lengyel Irina: A. Л. Монгайт, Археология в СССР (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 100—102.
- Lenkei Andorné: A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása. TanBpM 12 (1957) 495—519.
- A Magyar Nemzeti Múzeum. — Le Musée National Hongrois. — Das Ungarische Nationalmuseum. Bp. Révai ny. 1957. 16 p. (13 t.) — Képeskönyv.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1956. január 1—december 31. és 1957. január 1—június 30.) Sz 90 (1956) 854—871. 91 (1957) 491—504., 919—931. — 3. Magyar őstörténet. A római és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig. Mihályi Ferenc: Mi égett el a Nemzeti Múzeumban. Éltud 12 (1957) 7—12. 6 ill.
- Németh Endre: Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica hungarica 1956. ArchÉrt 84 (1957) 110—123.
- Németh Endre: A Történeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának öt esztendeje. — Die Archäologische Zentralbibliothek des Ungarischen Historischen Museums. FA 9 (1957) 273—278, 278—279.
- Sopron bibliográfiája 1955-ben (folytatás). SSz 11 (1957) 159—160.
- Sopron bibliográfiája 1956. Adatszolgáltatók: Csapody István, Csátkai Endre, Gyulay Zoltán, Mollay Károly. SSz 11 (1957) 327—331.
- Szalontai Barnabás: Nyírbátor bibliográfiája I. rész. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 16 p. (A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetek)
- Szegedy Emil: Die Metalltechnologie der Depotfunde von Alsónémedi und Pusztaszentkirály. ActaArchHung 8 (1957) 156—163. 3 ill.
- Tóth Tibor: A szovjet antropológiai kutatások helyzetéről. AnthropolK 4 (1956) 81—83.
- I. Tóth Zoltán: Gyóni Mátyás (1913—1955). — Матиас Дьони. (Nekrológ.) AnUBpHist 1 (1957) 16—17, 17.
- Vértes László: Kadić Ottokár (nekrológ). ArchÉrt 84 (1957) 218—220.
- Vezető az aquincumi Táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz. Bp. Budapesti Történeti Múzeum 1957. 47 p. 5 t. 27 ill.
- Őskor**
- Bacsák György: A pliocén és a pleisztocén az égi mechanika megvilágításában. — Эпохи плиоцена и плейстоцена в свете небесной механики. — Das Pliozän und Pleistozän Zeitalter im Lichte himmlischer Mechanik. FTK 85 (1955) 70—100, 100—102, 102—105.
- Bacsák György: Pliozän und Pleistozänzeitalter im Licht der Himmelsmechanik. — Плиоцен и плейстоцен в свете небесной механики. Резюме. ActaGeolHung 3 (1955) 305—343, 344—346. 6 ill.
- Banner János: Emberábrázolás egy tőszegi edényen. — Representation of man on a Bronze-Age vessel of Tőszeg (Hungary). AnUBpHist 1 (1957) 19—30, 30. 6 ill.
- Banner János: Vere Gordon Childe (1892—1957) Acta ArchHung 8 (1957) 319—323.
- Banner János lásd: Párducz Mihály
- B. Bónis Éva lásd: Magyarország régészeti leletei
- Bökönyi Sándor: H. v. Lengerken, Ur, Hausrind und Mensch (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 109.
- Bökönyi Sándor: Mittel-Europäische vorgeschichtliche Büffelfunde. FA 9 (1957) 39—45. 1 t.
- Bóna István: R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 230—232.
- Borsy Zoltán: Új elmélet a jégkorszakokról. FrK 81 (1957) 283—286. 1 ill.
- Brandtner F. lásd: G. Csánk Veronika
- Childe Vere Gordon lásd: Banner János
- Csalog József: Kobakédenek hatása a népvándorláskori agyag- és fémművészetre. — L'Influence des vases de gourde sur la céramique et l'industrie du métal de l'époque des migrations. FA (1957) 135—138. 138. 1 t. 1 ill.
- Csalog József: Újkőkori idolkaink arcformájának kérdéséről. — On the question of the shape of our neolithic idol's faces. Extract. ArchÉrt 84 (1957) 207—210, 210—211. 5 ill.
- Ferenczi Imre: Findeisen H. Der Adler als Kulturbringer im nordasiatischen Raum und in der amerikanischen Arktis, 1956. (ism.) Etn 68 (1957) 371—372.

- Foltiny István:** A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. — Die Spuren der Hügelgräber- und der Lausitzer Kultur in der Umgebung von Szeged. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 62 p. 12 t. (Régészeti füzetek 4.)
- Gábori Miklós:** Die Fundstelle des Aurignacien in Sahy. Parassa an der ungarisch-tschechoslowakischen Grenze. SlovArch 5 (1957) 253—270. (7 t.) 2 ill.
- Gábori Miklós:** K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum. Zugleich ein Beitrag zur Chronologie der späten Altsteinzeit Mittel- und Westeuropas. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 102—103.
- Gábori Miklós:** L. F. Zoltz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 103—104.
- Gábori Miklós — G. Csánk Veronika:** Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. ActaArchHung 8 (1957) 3—117. 18 t.
- G. Csánk Veronika:** F. Brandtner, Kamegg, eine Freilandstation des späteren Paläolithikums in Niederösterreich. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 104—105.
- Gazdapusztai Gyula:** Kőkorszaki mécses Hódmezővásárhelyen. — Ein Leuchter aus Hódmezővásárhely. Auszug. ArchÉrt 84 (1957) 210—213. 213. 4 ill.
- Gazdapusztai Gyula:** A Körös-kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely-Gorzán. — The settlement of the Körös Culture at Hódmezővásárhely-Gorzsa. Extrait. ArchÉrt 84 (1957) 1—12, 12—13. 4 t. 2 ill.
- Herrmann Margit:** Schwermineralien der Sedimente der Jankovich-Höhle. FA 9 (1957) 21—23.
- Hunyady Ilona:** Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 269 p. (Régészeti füzetek 2.)
- A Húsvét-sziget népei.** Az Universum (Wien, 1953) cikke nyomán. TtK 88 (1957) 38—43. 7 ill. — A sziget őskori kultúrája.
- Jakabffy Imre:** Kunhalmok-e a kunhalmok? Éltud 12 (1957) 1176—1178. 3 ill.
- Jánossy Dénes—Kretzoi Miklós—Varbók Sarolta—Herrmann Margit—Vértés László:** Forschungen in der Bivakhöhle, Ungarn. Eiszeitalter und Gegenwart, Öhringen, Württemberg 8 (1957) 18—36. 1 t. 6 ill.
- Kalicz Nándor:** Korabronzkori hamvasztásos temetkezések Alsónémedi község határában. ArchÉrt 84 (1957) 125—132. 3 t. 1 ill.
- Kalicz Nándor:** Rudabánya őskora. Rudabánya érbányászata, 1957. 5—6.
- Kalicz Nándor:** E. Werth, Grabstock, Hacke und Pflug, 1954. (ism.) ArchÉrt 84 (1957) 232—233.
- Kessler Hubert:** Das Aggteleker Höhlengebiet (Nordungarn). Miskole: Borsod megyei Tanács 1956. 72 p. 31 ill.
- A kőkorszak írásjelei.** TudVil. 1957: 21. 3—4. 1 ill.
- Kőszegi Frigyes:** Keleti típusú bronzkori balták a Magyar Nemzeti Múzeumban. — Bronze-Age axes of Oriental type in the Hungarian National Museum. FA 9 (1957) 47—60, 60—62. 3 t.
- Kretzoi Miklós:** Wirbeltierfaunistische Angaben zu Quartärchronologie der Jankovich-Höhle. FA 9 (1957) 16—21. 3 ill.
- Kriván Pál:** Die erdgeschichtlichen Rhythmen des Pleistozänalters. — Геологическая ритмичность плейстоцена. Резюме. ActaGeolHung 2 (1953) 79—89, 89—90. 1 ill.
- Kriván Pál:** Die klimatische Gliederung des mitteleuropäischen Pleistozäns. — Климатическое разделение средне-европейского плейстоцена. ActaGeolHung 3 (1955) 357—383, 383.
- Kriván Pál:** A pleisztocén földtörténeti ritmusai. Az új szintézis. — Les rythmes chronologiques du pleistocène. Un synthèse nouvelle. — Геохронологическая ритмичность плейстоцена. Alföldi Kongresszus. Bp. Akadémiai kiadó 1953. 71—87.
- Lázár Jenő:** Über die frühe Eisenzeit des Donaupraumes. — Ранний железный век в области Дуная (Резюме). ActAntHung 5 (1957) 19—43, 43. 3 ill.
- Longerken Hanns** lásd: Bökönyi Sándor
- Marton Antónia:** A Magyar Nemzeti Múzeum bronz diadémája. — Le diadème de bronze du Musée National Hongrois. Résumé. ArchÉrt 84 (1957) 38—39, 39. 1 t.
- Mozsolics Amália:** Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. ActaArchHung 8 (1957) 119—156. 8 t.
- Narr Karl J.** lásd: Gábori Miklós.
- Párducz Mihály:** J. Banner, Die Pécelér Kultur (ism.) AnTan 4 (1957) 133—135.
- Patay Pál:** A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutya-soron. — The Neolithic period at Bodrogkeresztúr—Kutyasor. FA 9 (1957) 25—35, 35—37. 4 t. 2 ill.
- Patay Pál:** Szőtttest utánzó díszítések a rézkori kerámián. MiSK 1956. dec. 5—14. 15 ill.
- Patay Pál** lásd: Magyarország régészeti emlékei
- Pittioni Richard** lásd: Bóna István
- Pusztai Rezső** lásd: Banner János
- Roska Márton:** A tágfalvi bronzfokos kora. — Der Alter der bronzenen Streitaxt von Tágfalva. FA 9 (1957) 63—66, 66. 1 ill.
- Sáád Andor:** A borsodi Bükk-hegység ősembere és az avasi probléma. — Die Urmenschforschungen in der Umgebung von Miskole und das Avasproblem. BorsSzle 1 (1956) 104—119, 120—121. 7 t. 3 ill.
- Sági Károly:** Jelképes temetkezés a Sopron—bécsidombi késővaskori temetőben. — Symbolische Beerdigung auf dem späteisenzeitlichen Friedhof zu Sopron—Wienerberg. SSz 11 (1957) 95—96, 96.
- Thoma Andor:** A korai neandertáli ember kérdése. (Előzetes közlemény) MiSK 1956. dec. 3—4.
- Vértés László:** Az első hazai anyagon végzett rádiókarbonvizsgálat. — Ergebnis der ersten C¹⁴ Untersuchung an ungarischem Material. (Auszug.) ArchÉrt 84 (1957) 222, 222.
- Vértés László:** Medveemberek krónikája. Bp. Gondolat kiadó 1957. 212 p. 43 t. ill.; Éltud 12 (1957) 1063—1065. 3 ill.
- Vértés László:** Neuere Forschungen in der Jankovich-Höhle. Ausgrabung, Zeitbestimmung und archäologische Funde. FA 9 (1957) 3—16. 6 ill.
- Vértés László** lásd: Jánossy Dénes
- Vértés László** lásd: Magyarország régészeti leletei
- Vértés László—Bodrogi Tibor:** Miért titokzatos a Húsvét-sziget? Éltud 12 (1957) 1327—1331. 5 ill.
- Zalotay Elemér:** A kelebiai bronzkori temető. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 98 p. 22 t. ill. (Régészeti füzetek 6.)
- Zoltz Lothar F.** lásd: Gábori Miklós

Klasszikus és keleti régészet

- Alföldy Géza:** A. Bruhl, Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain. (ism.) AnTan 4 (1957) 146—149.
- Bellér Béla:** V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij, Az ókori világ története. 1954. (ism.) Sz 90 (1956) 799—802.
- Bellér Béla:** A. P. Ranovics, A római birodalom keleti tartományai, 1956. (ism.) Sz 91 (1957) 839—842.
- Borzsák István:** Alfred Heuss—André Aymard, La monarchie hellénistique. Rel 2 (1955) (ism.) Sz 90 (1956) 753—755.
- Borzsák István:** A. Momigliano, Sullo stato presente degli studi di storia antica (1946—1954). Rel 6 (1955) (ism.) 90 (1956) 758—761.
- Borzsák István:** Ókori kutatásunk helyzete. ELTE 1955. 367—375.
- Borzsák István:** A prágai klasszika-filológiai kongresszus. AnTan 4 (1957) 165—166.
- Borzsák István:** Wagner József (1882—1956). Nekrológ. AnTan 4 (1957) 127.
- Borzsák István—Földy József:** Strabon Geographika VII. 1—6. AnTan 4 (1957) 335—362.
- Brelich Angelo** lásd: Marót Károly
- Brugsch Heinrich:** Ókori villámhárítók. TudVil 1957: 10. 11—12. 1 ill.
- Bruhl Adrien** lásd: Alföldy Géza

- Castiglione László*: Griechisch-ägyptische Studien. Beiträge zur Deutung des Mosaiks von Präneste. Beitrag zu dem griechisch-ägyptischen Privatkult. — Греко-египетские этюды (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 209—227, 228. 8 ill.
- Castiglione László* lásd : Szilágyi János György
- Ferenczy László*: Живопись древнего Пянджикента. Moszkva 1954. (ism.) MűvtÉrt 6 (1957) 326—327.
- Földy József* lásd : Borzsák István
- Flavius Josephus*: A zsidó háború. Függetlenül: Flavius Josephus önéletrajza. Fordította: Révay József. Bp. Gondolat kiadó 1957. 548 p.
- Gyakov V. N.* lásd : Bellér Béla
- Hahn István*: Iulianus és Antiochia. — Iulianus und Antiochien. Auszug. EgPFÉ 3 (1957) 211—231, 231.
- Hahn István*: J. Vogt—W. Seston, Die constantinische Frage. Rel 6. Suppl. (ism.) Sz 90 (1957) 772—774.
- Harmatta János*: Deux gemmes sassanides à inscriptions. — Két feliratos szasszanida gemma. SzMK 10 (1957) 8—20, 75—84. 3 ill.
- Harmatta János*: A durai párthus pergamen I—II. (12. sz. durai pergamen) AnTan 4 (1957) 61—88, 238—249.
- Harmatta János*: T. Horváth, The art of Asia. (ism.) AnTan 4 (1957) 136.
- Harmatta János*: S. Moscati, Nuovo aspetti della cronologia dell'antica oriente anteriore. Rel 2 (1955) (ism.) Sz 90 (1956) 752—753.
- Harmatta János*: M. Pallottino, Le origine storiche dei popoli italiani. Rel 2 (1955) (ism.) Sz 90 (1956) 748—749.
- Harmatta János*: The Parthian parchment from Dura-Europas (Dura parchment No. 12.) — Парфянский пергамент из Дурэ-Эвропос (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 261—308, 308. 2 t.
- Hegyi Dolores*: Társadalmi mozgalmak Iránban i. e. VI. században. AnTan 4 (1957) 206—237.
- Horváth Tibor*: The art of old and new China in the China Museum of the Museum of Eastern Asiatic Arts in Budapest. ActaHistHung 4 (1957) 369—379. 14 ill.
- Horváth Tibor* lásd : Harmatta János
- Huszt József*: Az Ovidius-legenda magyarországi vonatkozásai. AnTan 4 (1957) 289—300.
- Kákossy László*: Egy kopt varázsszöveg magyarázatához. AnTan 4 (1957) 99—100.
- Kákossy László*: Ipu, a Főrangú intelmei. Leideni egyiptomi papirusz. AnTan 4 (1957) 323—334.
- Kákossy László*: Une stèle égyptienne au Musée des Beaux-Arts. — Egyiptomi szitula a Szépművészeti Múzeumban. SzMK 10 (1957) 3—7, 73—74. 3 ill.
- Kudrjacev O. V.* Cornelius Tacitus és Cassius Dio forrásai Corbulo armeniai hadjáratainak történetéhez. SzovRég 14 (1957) 27—45.
- Lipsic J. E.* A rabszolgatartó rend bukásának problémája és a bizánci feudalizmus kezdeteinek kérdése. (Vitaikk.) KözET 3 (1957) 5—14.
- Marót Károly*: A. Brelich, Tre variazioni romane sul tema delle origini. (ism.) AnTan 4 (1957) 144—145.
- Marót Károly*: A Szirének. Bóka László megnyitó és zárószavával. MTAK I. 11 (1957) 15—72.
- Maróti Egon*: Cato történeti értékeléséhez. D. Kienast, Cato, der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit. Heidelberg 1954. (ism.) AnTan 4 (1957) 306—309.
- Maróti Egon*: A kalózkodás Szicília körül C. Verres praetorsága idején. AnTan 4 (1957) 29—38.
- Maróti Egon*: J. Straub, Studien zur Historia Augusta. (ism.) AnTan 4 (1957) 152—154.
- Maróti Egon*: Das Verbot über die Weissager bei Cato. AnUBPhilol 1 (1957) 91—102.
- Marton Géza*: A római magánjog elemeinek tankönyve. Intituciók. Bp. Tankönyvkiadó 1957. 316 p. (Egyetemi tankönyvek.)
- Maskin N. A.* Az afrikai városok i. u. II—III. századi történetéből. SzovRég 14 (1957) 66—81.
- Maskin N. A.* A római Afrika városi szervezete. SzovRég 14 (1957) 45—65.
- Nyikolszkij N. M.* lásd : Bellér Béla
- Picard Charles*: Sur un bas-reliefs votif du Musée des Beaux-Arts, a Budapest. La sphinge tricéphale, dite d'Amphipolis. — Амфипольский трехглавый сфинкс в Будапеште. (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 229—239, 239. 2 ill.
- Pólay Elemér*: Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts. — Эпоха расцвета Римской экономики и ее отношение к классической эпохе Римского права. (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 323—356, 356—357.
- Ponori Theurewk Aurél*: A piramisok csillagászata. Éltud 11 (1957) 335—338.
- Radnai András* lásd : Szádeczky-Kardoss Samu
- Ranovics A. P.* lásd : Bellér Béla.
- Révay József*: A császári Róma. Bp. Bibliotheca kiadó 1957. 246 p. (Aurora 6.)
- Sarkady János*: P. de Francisci, La comunità sociale e politica romana primitiva. Rel 2 (1955) (ism.) 749—752.
- Sarkady János*: A görög rabszolgatartó társadalom kialakulásának kérdéséhez. — К вопросу о возникновении греческого рабовладельческого общества. AnUBp-Hist 1 (1957) 31—62, 63.
- Sarkady János*: F. Schachermeyr, Das Problem der griechischen Nationalität. Rel 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 767—770.
- Sarkady János*: E. Schaefer, Das Problem der griechischen Nationalität. Rel. 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 770—772.
- Sarkady János*: G. Tibiletti, Lo sviluppo, del latifondio in Italia dall'epoca graccana al principio dell'impero. Rel 2 (1955) (ism.) Sz 90 (1956) 755—758.
- Scheiber Sándor*: N. Avigad—J. Jadin, מִצְרַיִם וְיִשְׂרָאֵל (ism.) AnTan 4 (1957) 145—146.
- Scheiber Sándor*: Sagittare in cadaver patris. AnTan 4 (1957) 123.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Mommsen végakarata. AnTan 4 (1957) 322.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Ókori történet egy új angol haladó történeti folyóirat első számaiban. „Past and Present” 1952—1954. (ism.) AnTan 4 (1957) 319—322.
- Szádeczky-Kardoss Samu—Radnai András*: Xenophon, De vectigalibus. AnTan 4 (1957) 167—178.
- Szepessy Tibor*: M. Kubinyi, Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestiensibus asservati. (ism.) AnTan 4 (1957) 136—137.
- Szilágyi János György*: J. Frel, Rečke vázy. (ism.) AnTan 4 (1957) 139—140.
- Szilágyi János György*: Griechische Vers-Inschriften. Hg. v. W. Peek. Bd. I. (ism.) AnTan 4 (1957) 140—141.
- Szilágyi János György*: Italo-Korinthiska. AnTan 4 (1957) 179—205. 13 ill.
- Szilágyi János György*: K. Majewski, Kultura materialna starozytniej Grecji. (ism.) AnTan 4 (1957) 142—144.
- Szilágyi János György*: Some problems of Greek gold diadems. — О некоторых проблемах греческих золотых диадем. (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 45—93. 7 ill.
- Szilágyi János György—Castiglione László*: Griechisch-römische Sammlung. Führer. Budapest : Szépművészeti Múzeum 1957. 67 p. 32 t.
- Szöts Jenő*: KIPKOΣ. AnTan 4 (1957) 101—106.
- Tjuljajev Sz.*: India ősi művészete. SzovMűvt 12 (1957) 3—16. 2 t.
- Tőkei Ferenc*: A rabszolgatartás patriarchális formái a Csou-kori Kínában. ELTE Évkönyv 1955. 169—190.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Гомер и Гесиод. Авторизованный перевод с венгерского под редакцией В. И. Авдиева. Москва : Изд. иностр. литературы 1956. 122 p.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Terentius vigjátéka L. Aemilius Paulus temetésén. AnTan 4 (1957) 1—28.
- Visky Károly*: Mancipatio rei nec mancipi. AnTan 4 (1957) 39—47.
- Wessetzky Vilmos*: Ein koptisches Handschriftenfragment der Mercurios-Legende. — Копский фрагмент легенды Меркурия. (Резюме.) ActaAntHung 5 (1957) 359—367, 367. 2 t.
- Wessetzky Vilmos*: Mercurios legendájának kopt kézirat-töredéke. AnTan 4 (1957) 89—96.

Wessetzky Vilmos: Z. Zába, L'Orientation astronomique dans l'ancienne Egypte et la precession de l'axe du monde. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 137—138.

Provinciális régészet

Alföldy Géza: Egy intercisai feliratról. — Sur une inscription d'Intercisa. *ArchÉrt* 84 (1957) 214—216, 216—217.

Alföldy Géza: E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum, 1954. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 233—234.

B. Thomas Edit: Über die römische Provinz Pannonien. Das Altertum, Berlin 2 (1956) 107—119. 5 ill.

B. Thomas Edit: Az aquincumi palaestrák, 1956. (Die Palaestren von Aquincum) *BpR* 16 (1955). *BiClOr* 2 (1957) 46—50.

B. Thomas Edit: III. századi női fej Albertfalváról (Eine dem 3. Jahrhundert u. Z. Angehörige Plastik eines weiblichen Kopfes aus Albertfalva) *BpR* 17 (1956). *BiClOr* 1 (1956) 227—230.

B. Thomas Edit: Székely Z. Adatok a dákok késővaszkori műveltségéhez. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 103—106.

B. Thomas Edit lásd: *Magyarország régészeti leletei*.

B. Bónis Éva: Borszállítás az ókorban. *Csont* 2 (1957) 133—135. 2 ill.

B. Bónis Éva: Császárkori halomsíros temetkezés Iváncs. — Kaiserzeitliche Hügelgräber von Iváncs. *FA* 9 (1957) 67—78, 79—82. 2 t. 4 ill.

Barkóczi László: J. Keim—H. Klumbach, Die römische Schatzfund von Straubing. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 106—107.

Barkóczi László: Die Naristen zur Zeit der Markomannenkriege. *FA* 9 (1957) 91—99. 2 t. 1 ill.

Barkóczi László: A rajnai és a dunai sereg újoncsozásának kérdéséhez. K. Kraft, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 131—132.

Barkóczi László lásd: *Intercisa II*.

B. Vágó Eszter: P. Karnitsch, Die verzierte Sigillaten von Lauriacum (Lorch-Enns) (ism.) *ArchÉrt* (1957) 108—109.

B. Vágó Eszter: lásd: *Intercisa II*.

Czuth Béla—Szédeczky-Kardoss Samu: Bagaudák az Alpokban. *AnTan* 4 (1957) 116—122.

Degrassi Attilio lásd: *Mócsy András*

Diez Erna: Szilágyi János, Aquincum 1956. (ism.) *SüF* 16 (1957) 202—203.

Fitz Jenő: Az eraviszkusz női viselet. — Die Tracht der Eraviskerinnen. Auszug. *ArchÉrt* 84 (1957) 133—151, 152—154. 4 t. 7 ill.

Fitz Jenő: Hercules-kultusz eraviszkusz területén. — Culte d'Hercule dans les régions eravisques. Székesfehérvár: Múzeum 1957. 31 p. (István király Múzeum közleményei A sor. 4.)

Fitz Jenő: Kiadatlan Hercules-domborművek Fejér megyében. Székesfehérvár: Múzeum 1957. 20 p. 2 ill. (István király Múzeum közleményei, A sor. 2.)

Fitz Jenő: Örtornyok Intercisa és Annamatia között. (Burgi zwischen Intercisa und Annamatia) *BiClOr* 2. (1957) 169—172.

Fitz Jenő lásd: *Intercisa II*.

Fülep Ferenc lásd: *Cserey Éva*

Gáspárdy Géza: A Győrben feltárt késő római kori csontvázletek paleopathológiai vizsgálata. — Палеопатологическое исследование раскрытых в г. Дьер находок скелетов, происходящих из поздней римской эпохи. — Analyses paléopathologiques sur les restes osseux provenant de la période romaine tardive de Győr. *AnthropK* 4 (1956) 15—24, 24, 24. 2 t.

Intercisa Dunapentele. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Band II. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 655 p. 91 t. 148. ill. (Archaeologia Hungarica, 36.) *Barkóczi László*: Vorwort zum zweiten Bande, 5—6. I. Kapitel *Szilágyi János*: Beschriftete und bezeichnete Ziegel. 7—17. 37 ill. II. Kapitel. *Fitz Jenő*: Stuckverzierungen und Wandgemälde. 19—27. Tafel I—VI. III. Kapitel. *Sz. Póczy Klára*: Keramik. 29—139. Tafel VII—XXXI. 38—51 ill. IV. Kapitel. *Radnóti Aladár*: Glasgefäße

und Glasgegenstände. 141—163. Tafel XXVI—XXXIV. V. Kapitel. *Fitz Jenő*: Bronzestatuetten. 165—171. Tafel XXXV. VI. Kapitel. *Radnóti Aladár*: Gefäße, Lampen und Tintenfüßer aus Bronze. 175—224. Tafel XXII—XXIV, XXXVI—XLIV. III. 52. VII. Kapitel. *Radnóti Aladár*: Gebrauchsgeräte und Gegenstände aus Bronze. 225—240. Tafel XLV—XLIX. VIII. Kapitel. *Radnóti Aladár*: Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. 241—363. Tafel XXV., L—LXVII. III. 53—87. IX. Kapitel. *Salamon Ágnes*: Gebrauchsgegenstände und Werkzeuge aus Eisen. 365—381. Tafel LXVIII—LXXXIII. X. Kapitel. *Fitz Jenő*: Bleigegegenstände. 383—397. Tafel LXXIV—LXXVI. XI. Kapitel. *R. Alföldi Mária*: Schmucksachen. 399—475. Tafel LXXVII—LXXXI. ill. 88—108. XII. Kapitel. *R. Alföldi Mária*: Knochengegenstände. 477—495. Tafel LXXXII—LXXXIV. ill. 109—111. XIII. Kapitel. *Barkóczi László*: Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. 497—544. Anhang I. *Barkóczi László*: Fundzusammenhänge des Lagers und der Siedlung. 545—559. Anhang II. *Sági Károly*: Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. 560—624. ill. 112—148. Anhang III. *B. Vágó Eszter*: Rettungsgrabungen in Dunapentele. 625—629. Tafel LXXXV—LXXXVI. *B. Vágó Eszter*: Ergänzung zum Katalog der Steindenkmäler in Intercisa I. 630—633. Tafel LXXXVII—XCI. Index. 635—649.

Járdányi-Paulovics István: Nagytétényi kutatások. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 59 p. 26 t. (Régészeti füzetek 3.)

Kanossy Margit: Egy római síremlék Iszkaszentgyörgyről. *AnTan* 4 (1957) 107—115.

Karnitsch Paul lásd: *B. Vágó Eszter*

Keim J. lásd: *Barkóczi László*

Kiss Ákos: A mezőszilasi császárkori halomsírok. — Die kaiserzeitlichen Hügelgräber von Mezőszilas. Auszug. *ArchÉrt* 84 (1957) 40—52, 52—53. 4 t. 11 ill.

Klumbach H. lásd: *Barkóczi László*

Kraft Karl lásd: *Barkóczi László*

Kudrjavcev O. V. Achaia a római provinciális politika rendszerében. *SzovRég* 14 (1957) 1—26.

Mavrodinov Nyikola: A kazanliki antik sírkamra festészeti díszítése. *SzovMűvt* 11 (1957) 61—84. 5 t.

Mócsy András: A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 149—150.

Mócsy András: Római sírkő Magyarország déli részéről. — Une pierre tombale romaine de Magyarországról. *FA* 9 (1957) 83—88, 88—96. 1 t. 2 ill.

Mócsy András: Szilágyi J. Aquincum. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 97—100.

Mócsy András: Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien. *Hist* 6 (1957) 488—498. 1 ill.

Nagy Tibor: A Március 15. téri római tábor Contra Aquincum maradványainak kiállítása. — La musée de ruines du camp romaine de Pest. Bp. Budapesti Történeti Múzeum 1957. 1—16, 17—22. 4 t. 18 ill.

Oroszlán Zoltán: J. Szilágyi, Aquincum 1956. (ism.) *ActaAntHung* 5 (1957) 385—388.

Oroszlán Zoltán: J. Szilágyi, Aquincum 1956. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 314—316.

Pekáry Tamás: Aquincum. Das Altertum, Berlin 3 (1957) 104—116. 7 ill.

Radnóti Aladár: H. Vettiers, Dacia Ripensis. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 107—108.

Radnóti Aladár lásd: *Intercisa II*.

R. Alföldi Mária lásd: *Intercisa II*.

Sági Károly lásd: *Intercisa II*.

Salamon Ágnes lásd: *Intercisa II*.

Soproni Sándor: Rómaiak Visegrádon. — Les romains à Visegrád. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 12 p. 8 t.

Sprincz Emma: Római borostyánkő gyűrűk a Nemzeti Múzeumban. — Anelli d'ambra nell Museo Nazionale Ungherese. *FA* 9 (1957) 101—116, 116—117. 3 t. 5 ill.

Szédeczky-Kardoss Samu lásd: *Czuth Béla*

Sz. Póczy Klára: Aquincumi Táborszórási Korvin Ottó utcai maradványainak kiállítása. — La musée de ruines de la ville militaire. — Vezető az aquincumi

- Táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz. 1957. 23—40, 43—47. 1 t. 9 ill.
- Sz. Póczy Klára lásd: *Intercisa II.*
- Szentlélek Tihamér: Előzetes jelentés a savariai Isis-szentély 1956. évi ásátásairól. — Preliminary report on the excavation of the Isis sanctuary at Savaria in 1956. *Extrait. ArchÉrt* 84 (1957) 78, 78—79. 1 t.
- Szentlélek Tihamér lásd: *Magyarország régészeti leletei.*
- Szilágyi János: Carnuntina. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 150—151.
- Szilágyi János: Carnuntum Jahrbuch 1955. und 1956. (ism.) *ArchÉrt* 84 (1957) 234—235.
- Szilágyi János: Inscriptions latines de l'Algérie. Tome II. Paris 1957. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 318.
- Szilágyi János: Внутренние борьбы и вторжения «Варваров» в районе Аквинкума. — Luttés intérieures et incursions des „barbares” dans la région d'Aquincum (Résumé) *ActaAnthHung* 5 (1957) 309—319, 319—322.
- Szilágyi János lásd: *Diez Erna*
- Szilágyi János lásd: *Intercisa II.*
- Szilágyi János lásd: *Mócsy András*
- Szilágyi János lásd: *Oroszlán Zoltán*
- Vetters Hermann lásd: *Radnóti Aladár*
- Visky Károly: Göngyölegre vonatkozó szabályok a római jog forrásaiban. *Csomt* 2 (1957) 34—45. 2 ill.
- Visky Károly: Magánjogi vonatkozások Intercisa feliratos kövein. — Privatrechtliche Beziehungen auf epigraphischen Denkmälern von Intercisa. *ArchÉrt* 84 (1957) 14—23, 23.
- Népvándorlaskor—koraközépkor. Magyar őstörténet*
- Balázs János: Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des hongrois. — К языковым реликтам древней религии венгров. (Резюме). *ActaLingHung* 6. (1956) 145—169, 169—172.
- Bartucz Lajos—Farkas Gyula: Zwei Adorjánér Gräberfelder der Awarenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. *ActaBiolSzeged* 3. (1957) 315—347. 11 t.
- Bóna István: Az úrbőpusztai avar temető. — Le cimetière avar de Úrbőpuszta. Résumé. *ArchÉrt* 84 (1957) 155—173, 173—174. 14 t. 10 ill.
- Csallány Dezső. A bizánci fémművesség emlékei II. Bizánci csatok, csatveretek. *AnTan* 4 (1957) 250—274. 8 t.
- Csallány Dezső lásd: *Harmatta János*
- Cs. Sós Ágnes lásd: *Magyarország régészeti leletei*
- Czeplédy Károly: Bahram-Cobin. *AnTan* 4 (1957) 301—302.
- Czeplédy Károly: Kangarok és avarok. *MNy* 52 (1956) 120—125.
- Dienes István: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Kiss Lajos ásátása). *ArchÉrt* 84 (1957) 24—37.
- Farkas Gyula lásd: *Bartucz Lajos.*
- Fehér Géza: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. *ActaArchHung* 8 (1957) 269—318. 24 t.
- Fehér Géza: Die landnehmende Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. *StuSl* 3 (1957) 7—58. 10 t.
- Ginzburg V. V. A kazár kaganátus népességének származására vonatkozó antropológiai anyag. *TermtudDok* 12 (1957) 83—95.
- Győrffy György: B. Grafenauer, Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626). *Riassunti VII.* (ism.) *Sz* 91 (1957) 360.
- Győrffy György: Heinrich Sevin, Die Gebiden, 1955. (ism.) *Sz* 91 (1957) 462—463.
- Harmatta János: D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Avarzeit in Mitteleuropa. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 135—136.
- Házi Jenő: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitat Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bd. I. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz 1955. (ism.) *Sz* 91 (1957) 464—466.
- Kralovánszky Alán: Adatok az úgynevezett S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *ArchÉrt* 84 (1957) 175—186. 6 ill.
- Kubinyi András: Mathilde Uhlirz, Otto III. Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. Band II. 1956. (ism.) *Sz* 91 (1957) 443—444.
- László Gyula: Contribution à l'archéologie de l'époque des migrations. *ActaArchHung* 8 (1957) 165—198. 14 ill.
- László Gyula: Jegyzetek a homokmégyhalomi késő avar temetőhöz. — Annotations sur le cimetière de Homokmégy-Halom provenant de l'époque tardive des avars. Sommaire. *AnthropK* 4 (1957) 43—44, 45.
- László Gyula: Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. — Notes sur le trésor de Nagyszentmiklós. *FA* 9 (1957) 141—151, 151—152. 3 t. 2 ill.
- L. Kovrig Ilona: Kora-avarkori sírok Törökbálintról. — Deux tombes avars de Törökbálint. *FA* 9 (1957) 119—131, 131—133. 5 t. 1 ill.
- L. Kovrig Ilona lásd: *Magyarország régészeti leletei*
- Lipták Pál: Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet (Zur Anthropologie des VII.—XIII. Jahrhunderts) *ActaArchHung* 8 (1957) 199—268. 10 ill.
- Lipták Pál: Homokmégy-Halom avarkori népessége. — La population de Homokmégy-Halom dans l'époque des avars. *AnthropK* 4 (1957) 25—42, 33. 4 t.
- Marjalaki Kiss Lajos: Gondolatok a magyar nép eredetéről. *BorsSze* 1 (1956) 68—103. 1 t. 1 ill.
- Megay Géza: A Miskolc-repülőtéri honfoglaláskori magyar temető. *MisK* 1956 dec. 14—21. 5 ill.
- Melich János lásd: *Pais Dezső*
- Moór Elemér: Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte. I—II. *ActaLingHung* 6 (1956) 279—341., 7 (1957) 147—169.
- Moravcsik Gyula: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *AnTan* 4 (1957) 275—288.
- Moravcsik Gyula: C. Cecchelli, Bibliografia del mondo „barbarico” I. Generalità. II. Le grandi stirpi-popoli diversi. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 159—160.
- Moravcsik Gyula: M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 158—159.
- Moravcsik Gyula: B. Велков — Г. Михайлов — В. Бешевлиев — Т. Герасимов — М. Венедиков — Ст. Станчев. Мадарският Конник (ism.) *AnTan* 4 (1957) 156—157.
- Moravcsik Gyula: J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (ism.) *AnTan* 4 (1957) 154—156.
- Nováki Gyula: Germán sírok Hegykőn. — Germanische Gräber in Hegykő. *SSz* 11 (1957) 262—264, 264—265. 3 ill.
- Pais Dezső: Melich János, A honfoglaláskori Magyarország. (ism.) *MNy* 53 (1957) 13—17.
- Pataj Pál: Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez. — Contributions à l'histoire du peuplement, aux Xe et XIe siècles, de la région de collines de Nógrád. *ArchÉrt* 84 (1957) 58—65, 65—66. 5 t. 6 ill.
- Radnóti Aladár: Néhány megjegyzés a mártélyi avar síjívégén látható ábrázoláshoz. *ArchÉrt* 84 (1957) 79—81.
- Sevin Heinrich lásd: *Győrffy György*
- Szekely György: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. — Die Frage der Kontinuität der Siedlungen in Pannonien und die Anfänge der Städteentwicklung in Ungarn. Zusammenfassung in deutscher Sprache. *TanBpM* 12 (1957) 7—21, 21—23.
- Szerebrennikov B. Ortsnamen der Wolga—Oka—Gegend im europäischen Teil der Sowjetunion. — Волго-Окская топонимика на территории европейской части СССР (Резюме) *ActaLingHung* 6 (1956) 85—103, 104—105.
- Szőke Béla: Az avarokori temetők „nomád” kerámiaja. — La céramique „nomade” des cimetières de l'époque avar. Résumé. *ArchÉrt* 84 (1957) 53—57, 57.

Thuróczi János: Magyar krónika. Fordította Geréb László. Bevezette Kardos Tibor. Bp. Magyar Helikon 1957. 214 p. ill.

Uhlirz Mathilde lásd: *Kubinyi András*

Wenger Sándor: Données ostéométriques sur le matériel anthropologique du cimetière d'Alattyán-Tulát, provenant de l'époque avare. *CranHung* 2 (1957) 1—55.

Werner Joachim lásd: *Moravcsik Gyula*.

Középkor. Műemlékek

Acsádi György—Nemeskéri János: Contributions à la reconstruction de la population de Veszprém. X^e et XIe siècles. *TerMÉ* 8 (1957) 435—464. 3 t. 2 ill.

Aggházy Mária: Felvidéki XVII. századi főúri síremlékeink stíluseredete. *MűvtÉrt* 6 (1957) 166—174. 14 ill.

Aggházy Mária: Vita a barokk szobrászat Magyarországon c. kandidátusi értekezéséről. Garas Klára és Radocsay Dénes opponensi véleménye és a szerző válasza. *MűvtÉrt* 6 (1957) 312—317.

Balogh Albin: A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. *MNy* 53 (1957) 35—42.

Balogh István: Debrecen műemlékei. *ÉlTud* 12 (1957) 1040—1045. 11 ill.

Balogh Jolán: L'Origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale. *ActaHistArt* 4 (1957) 231—253. 61 ill.

Balogh Jolán: A régi szoborostály kiállítása. Vezető. Bp. Országos Szépművészeti Múzeum 1956. 27 p. 32 t. *Bánki Vajk Emil*: Magyar vonatkozású rendjelek és kitüntetések. *Az Érem* 13 (1957) 102—106. 1 t.

Beck Zsuzsanna—Sedlmayer János: Holt műemlékeink helyreállítása és felhasználása. *Műemlékvédelem* 1 (1957) 37—50. 16 ill. — Főként a hazai várak kérdése.

Belényesi Márta: Beregi falutörvények a XVIII. század fordulójáról. — Dorfordnungen im Komitat Bereg aus der Wende des XVIII. Jahrhunderts. *NéprKözl* 2 (1957) 264—280. 280—281.

Belényesi Márta: A földművelés Magyarországon a XIV. században. — Земледелие в Венгрии в XIV. в. — L'Agriculture en Hongrie au XIVe siècle. *Sz* 90 (1956) 517—555, 872—873, 877—878.

Belényesi Márta: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. — Об исследовательских методах средневековой венгерской аграрной истории. — On the methods of research on the medieval history of Hungarian agriculture. — Über die Forschungsmethoden der mittelalterlichen Agrargeschichte. Bp. Mezőgazdasági kiadó 1957. 38 p.

Belényesi Márta: A ló beese a középkorban. (Egy XV. századi végrendelet tanulságai. — Die Schätzung des Pferdes im Mittelalter. (Lehren aus einem Testament des XV. Jahrhunderts.) *Etn* 68 (1957) 337—341, 341—342.

Benczédi László: Köpeczi Béla — R. Várkonyi Ágnes. II. Rákóczi Ferenc 1955. (ism.) *Sz* 90 (1956) 792—796.

Benda Kálmán: Béres András—Módy György, A hajdúság történetének és néprajzának irodalma, Debrecen 1956. (ism.) *Sz* 91 (1957) 475—476.

Benda Kálmán: Dankó Imre, A sajtó-hernádmelléki hajdútelepek, Sárospatak 1955. (ism.) *Sz* 91 (1957) 473.

Benda Kálmán: Rózsa György, Régi várképek, 1955. (ism.) *Sz* 91 (1957) 476.

Benda Kálmán: Szabó István, A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956. (ism.) *Sz* 91 (1957) 472.

Blatt László: A győrvári éremletet a Rákóczi-korszak pénztörténetének tükrében. *Savaria Múzeum Közleményei* 2. 23—25. 1 ill.

Borsos László: A budavári főtemplom helyreállítása. *Művéd* 1 (1957) 110—113. 3 ill.

C. Wilhelm Gizella: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarcosorozatai. — Die Radierungen von Wilhelm Peter aus den Türkenkriegen in der Wende des XVI—XVII. Jahrhunderts. *FA* 9 (1957) 187—202. 202—203. 2 t.

Cseh-Szombathy László: I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. *HK Uf* 4 (1957) 1—2. 179—203. 3—4. 101—135.

Csemegi József: Trinitász-szimbólumok és ábrázolások a középkori Magyarország művészetében; eredetük, továbbélésük és népművészeti kapcsolataik. *MűvTan* 1954—55. 7—45. 32 ill.

Dankó Imre: Nyírbátor hajdúváros. Nyírbátor 1957. 11 p. (A Nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei)

Dávid Katalin: A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Adattára. *MűvtÉrt* 6 (1957) 318—323.

Dercsényi Dezső: I. Hoefelmayer—Straude, Ják und die normannische Ornamentik in Ungarn, Freising 1954. (ism.) *MűvtÉrt* 6 (1957) 329.

Dercsényi Dezső: A jáki templom. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 48 p. 36 ill. (Műemlékeink)

Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem Csehszlovákiában. *Művéd* 1 (1957) 55—60. 4 ill.

Dercsényi Dezső: Művészettörténeti tanulmányok 1957. (ism.) *MűvtÉrt* 6 (1957) 324.

Dercsényi Dezső—Gerő László: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 84 t. 59 ill. (Műemlékeink.)

Dercsényi Dezső—Zolnay László: Esztergom. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1956. 91 p. 107 t. (157 ill.) (Magyar Műemlékek).

Dezsényi Miklós: Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején. *HK Uf* 4 (1957): 1/2. 241—251. 2 ill.

Divéky Adorján: Hedvig királynő serlege a krakkói székesegyház részére. *MűvtÉrt* 6 (1957) 137—140. 1 ill.

Dmitrijev Ju. N.: A X—XII. századi orosz falképek (festmények és mozaikok) technikájáról. *SzovMűvt* 12 (1957) 17—56. 2 t.

Dragonits Tamás: Kétemeletes gótikus lakóház a Várban. *Művéd* 1 (1957) 20—25. 4 ill.

Elekes Lajos: Hunyadi János. *Sz* 90 (1956) 509—516.

Elekes Lajos—H. Balázs Éva: Mátyás a kortársak között. Írások, levelek. Bp. Bibliotheca kiadó 1957. 241 p. ill. (Aurora 5.)

Endrei Walter: Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez. — К истории образования средневековых методов труда. — Contributions à l'étude de la formation de méthodes de travail au moyen âge. *Sz* 91 (1957) 124—144, 507, 518—519. 3 t.

Endrei Walter: Lábitós szövőszék az Árpád-kori Magyarországon. *MTud* 44 (1957) 309—329. 6 ill.

Entz Géza: Dercsényi Dezső—Zolnay László, Esztergom 1957. (ism.) *MűvtÉrt* 6 (1957) 327—329.

Entz Géza: Frühmittelalterliche Kunst in den Alpenländern. Olten-Lausanne 1954. (ism.) *MűvtÉrt* 6 (1957) 255—259.

Entz Géza: Műemléki kérdések Esztergomban. *Művéd* 1 (1957) 3—6. 1 ill.

Entz Géza: A Szeged—csorvai bronz tömjénező. *MűvtÉrt* 6 (1957) 11—16. 6 ill. — XII. századból.

Entz Géza: La tutela dei monumenti negli ultimi tre anni. *ActaHistArtHung* 4 (1957) 297—322. 31 ill.

Entz Géza: Vita a Gyulafehérvári székesegyház c. kandidátusi monográfiáról. Balogh Jolán, Dercsényi Dezső opponensi véleményei és Entz Géza válasza. *MűvtÉrt* 6 (1957) 223—230.

Éri István: Gyűrű alakú napórák. — Le cadran solaire en forme d'anneau. *FA* 9 (1957) 209—217, 217. 1 t. 3 ill.

Éri István: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. *ÉlTud* 12 (1957) 1199—1204. 10 ill.

Éri István: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. Veszprém: Megyei Tanács 1957. 80 p. 23 ill. (Veszprém megye idegenforgalmi hivatalának kiadványai 12.)

Fehér Géza: Az egervári leletmentő ásatás. — Rettungsausgrabungen in Egervár. *Auszug. ArchÉrt* 84 (1957) 66—72, 73. 7 t. 5 ill.

Firbas Oszkár: Sopron legrégebbi erdőtérképe. *SSz* 11 (1957) 109—117. 1 ill.

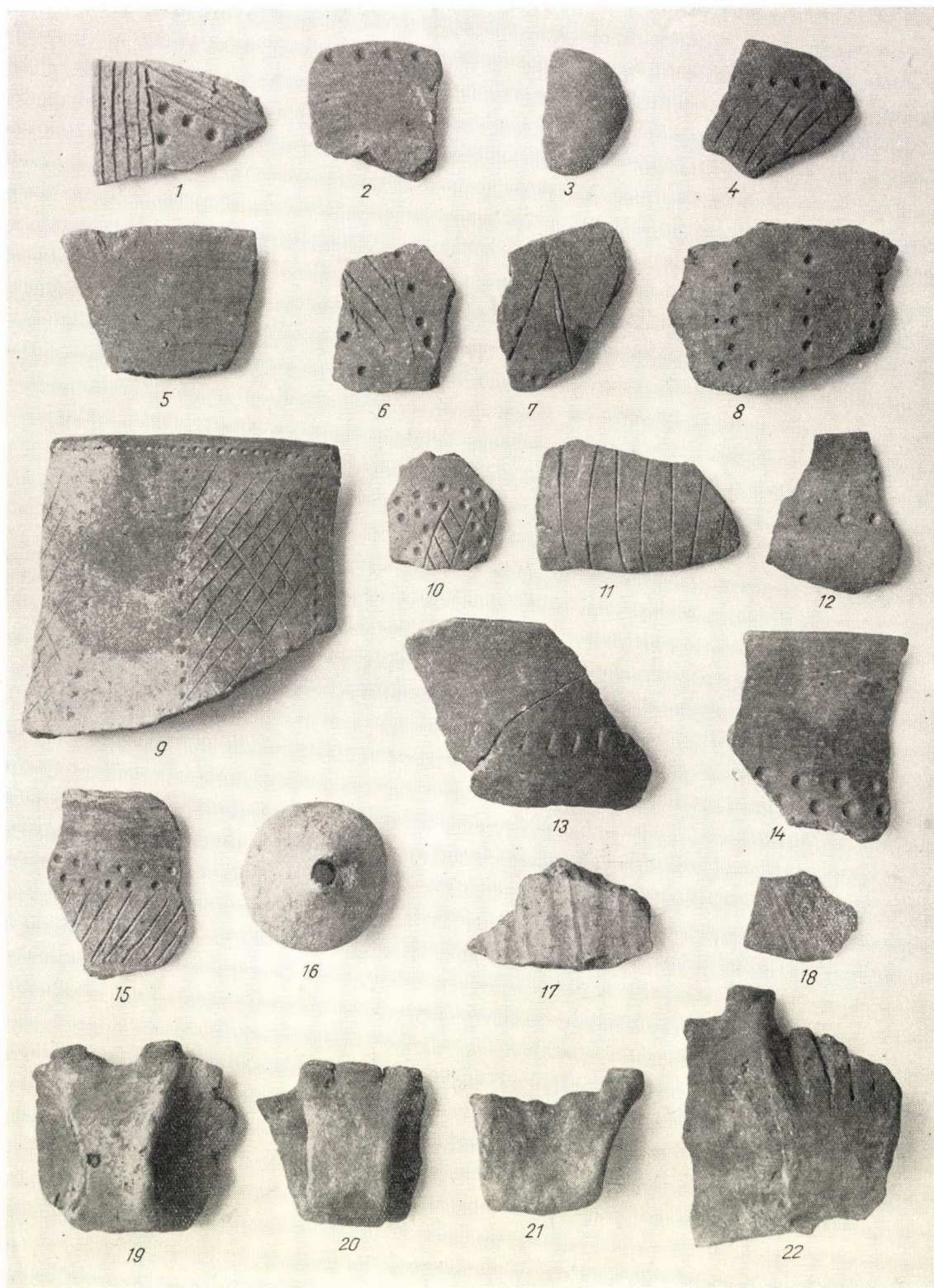
Fügedi Erik: A legújabb német nyelvű középkori város-történeti irodalomból. *TanBpM* 12 (1957) 521—548. — XII—XIII. századiak.

- Gerics József*: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. — Beitrage zur Lösung des Problems der Kézai-Chronik AnUBpHist 1 (1957) 106—134, 134.
- Gerő Győző*: Buda török műemlékei. — Monuments tures de Buda. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 56 p. 33 ill. (Műemlékeink.)
- Gerő László*: Az építészeti stílusok. Bp. Gondolat kiadó 1957. 147 p. ill.
- Gerő László*: Hajnóczy Gyula, Műemlékfelmérés. (ism.) MűvtÉrt 6 (1957) 101.
- Gerő László*: Hunyadi János vajdahunyadi vára. Művéd 1 (1957) 81—92. 7 ill.
- Gerő László*: Sopron vára — Bern vára. SSz 11 (1957) 200—214. 4 ill.
- Gerő László* lásd: *Dercsényi Dezső*.
- Gerő László*—*Kisléghi Nagy István*: Műemlékeink helyzete. MűvtÉrt 5 (1956) 288—289.
- Gilyén Nándor*: A tatari kapucinus templom. MűvtÉrt 6 (1957) 302—307.
- Granastói Pál*: A magyar városkép. Művéd 1 (1957) 7—19. 21 ill.
- G. Bolla Ilona*: Az Aranybullakori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. — Die sozialen Bewegungen zur Zeit der Goldenen Bulle im Lichte des Regestums von Wardein. AnUBpHist 1 (1957) 84—104, 104—105.
- Győrffy György*: Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti-földrajza” című munkáról. MNY 53 (1957) 42—51.
- Hajnóczy Gyula* lásd: *Gerő László*
- H. Takács Marianna*: A sárvári vár. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 48 p. 31 ill. (Műemlékeink)
- Hatvany Lajos*: Beszélő házak. Bp. Bibliotheca kiadó 1957. 324 p. ill.
- Házi Jenő*: Mégegyszer Schlippergasse. SSz 11 (1957) 97—98. — Sopron a 13. században.
- Hoefelmayer-Straude I.* lásd: *Dercsényi Dezső*
- Horváth Miklós*: Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének kérdése a XI—XII. században. HK Uf 4 (1957) 1/2. 120—178. 1 t.
- Huszár Lajos*: Nádasdy Ferenc emlékérmé. — La médaille de François Nádasdy. FA 9 (1957) 205—207, 208. 1 t.
- Huszár Lajos*: Újkori magyar aprópénzek IV. Az Érem 13 (1957) 6. 8—11.
- Kádár Zoltán* lásd: *Magyarország régészeti leletei*
- Kalmár János*: Armbrust-Pfeilspitzen als Rangabzeichen. FA 9 (1957) 153—166. 3 t. 6 ill.
- Kalmár János*: Török lófarkos jelvények. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 11 p. 2 ill.
- Kampis Antal*: A szentmirkósi keresztaltapzat. MűvtÉrt 6 (1957) 131—133. 3 ill.
- Kampis Antal*: Tihany műemlékei. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1957. 48 p. 32 ill. (Műemlékeink)
- Kardos Tibor* (szerk.): Renaissance tanulmányok. Bp. Akadémiai kiadó 1957. 542 p. ill.
- Kerov V. L.*: A parasztság kizsákmányolásának fokozódásáról Németalföld déli részén (Belgium) és Észak-Franciaországban a XIII. század közepén. KözET 3 (1957) 135—166.
- Kisléghi Nagy István* lásd: *Gerő László*
- Komjáthy Miklós*: Hunyadi kormányzói kancelláriájáról. Levéltári Közlemények 26 (1955) 35—47.
- Komjáthy Miklós*: Székely György, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (ism.) Sz 90 (1956) 780—783.
- Komjáthy Miklós*: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 26 (1955) 27—47. 3 t.
- Köpeczi Béla* lásd: *Benczédi László*
- Kopp Éva*: N. II. Ανδριωτης, Ετυμολογικο λεξικο της κοινης γεοελληνιχης. (ism.) AnTan 4 (1957) 161.
- Kovács Éva*: A magyar korona a legújabb kutatások tükrében. MűvtÉrt 6 (1957) 128—130. 2 ill.
- Kovalovszky Júlia*: Régészeti adatok Szentek környékének településtörténetéhez. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 80 p. 14 t. (Régészeti füzetek 5.)
- Kozák Károly*: Magyar nyélbeütős szakállas puskák. — Ungarische Hakenbüchsen mit Stangenschaft. FA 9 (1957) 167—176. 176—177. 2 t. 1 ill.
- Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. — Le personnel de la trésorerie à la fin du XVe siècle. (Résumé en français) TanBpM 12 (1957) 25—46, 46—49.
- Kubinyi András*: A középkori állammal kapcsolatos előadások a római történeti kongresszuson. Sz 91 (1957) 365—371.
- Lajta Edit*: Radocsay Dénes, A középkori Magyarország táblaképei (ism.). MűvtÉrt 6 (1957) 97—98.
- Lőrinczy Szabcses*: Rekonstruálják Visegrádon Mátyás gótikus kútját. TudVil 1957: 11. 3. 1 ill.
- A magyar középkorral foglalkozó marxista történeti irodalom a felszabadulás után*. ELTE 1955. 339—358.
- Málgyusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. I—II. rész. — Венгерское сословное государство во время Хуняди. — L'État féodal hongrois à l'époque de Jean de Hunyadi. Sz 91 (1957) 46—123, 506—507, 517—518, 529—602, 938—939.
- Málgyusz Elemér*: M. Mollat—P. Johansen—M. Postan—A. Saporiti—Ch. Verlinden, L'économie européenne aux deux derniers siècles du moyen-âge. Rel 6. (Ism.) Sz 91 (1957) 376—382.
- Markó Árpád*: Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben (1705 novemberétől 1706 nyár elejéig). — Военное положение освободительной войны Ференца Ракоци II. в Трансильвании после битвы у с. Жибо (со середины ноября 1705 г. до начала лета 1706 г.). — Situation militaire de la guerre d'indépendance de François II. Rákóczi en Transylvanie, après la bataille de Zsibó (Du milieu de nov. 1705 jusqu'au début de l'été 1706) Sz 91 (1957) 163—197, 509—510, 520—521. 1 t.
- Méri István*: A nababi kályhacsempék. — Die Ofenkacheln von Nabab. ArchÉrt 84 (1957) 187—204, 204—206. 14 t. 1 ill.
- Mezey László*: A. Steinwentner, Das Fortleben der römischen Institutionen im Mittelalter. Rel 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 763—764.
- Mezey László*: E. Ewig, Das Fortleben römischer Institutionen in Gallien und Germanien. Rel 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 764—766.
- Mezey László*: Francesco Calasso, Pensieri sul problema della „continuità” con particolare riguardo alla storiografia giuridica italiana. Rel 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 761—763.
- Mojzer Miklós*: Architectura civilis. (Iskolás művészet XVIII. századi építészetünkben.) MűvtÉrt 6 (1957) 103—118. 16 ill.
- Molnár József*: Oszmán-török mosdómedencék Magyarországon. MűvtÉrt 6 (1957) 161—166. 18 ill.
- Moravcsik Gyula*: A. Bataille, Traité d'études byzantines II. Les papyrus (Bibliothèque Byzantine) (ism.) AnTan 4 (1957) 158.
- Moravcsik Gyula*: A. V. Szolovjev, L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes. Rel 6. Suppl. 1955. (ism.) Sz 90 (1956) 766—767.
- Moravcsik Gyula*: 3. В. Удадькова: Основные проблемы византиноведения в советской исторической науке. (ism.). AnTan 4 (1957) 157.
- Nemeskéri János* lásd: *Acsádi György*
- Niederhauser Emil*: Димитър Ангелов—Михаил Андреев, История Българската държава и право. 1955. (ism.) Sz 91 (1957) 441—443.
- Ormos Imre*: Műemlékvédelem és Kertművészet. Művéd 1 (1957) 51—54. 8 ill.
- Osztald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontriek Árpád-kori történetéhez. MűvtÉrt 6 (1957) 231—254.
- Parádi Nándor*: Későközépkori kályhacsempé negatívok. — Stove-tile moulds of the Middle-Ages. FA 9 (1957) 179—185, 185—186. 2 t. 1 ill.
- Pataky Dénesné*: Adatok a szegedi ötvösség történetéhez. MűvtÉrt 6 (1957) 24—29. 11 ill.
- Perényi József*: A Szent László-legenda Oroszországban. — Die Ladislauslegende in Russland. AnUBpHist 1 (1957) 172—184, 184—185.
- Radocsay Dénes*: Gótikus magyar címereslevelek. MűvtÉrt 6 (1957) 271—294. 18 ill.
- Radocsay Dénes* lásd: *Lajta Edit*

- Rásonyi László*: Les noms toponymiques comans du Kiskunság. — Куманские географические названия в обл. Кишкуншар (резюме) ActaLingHung 7 (1957) 73—144, 145—146.
- A régi Pest-Buda*. Szerkesztőbizottság Ráth-Végh István, Agárdi Ferenc, Tiszay Andor. Bp. Bibliotheca 1957. 112 p. ill. (Hasznos Mulatságok, 4.)
- Riedlmayer Gyula*: Múemléképület helyreállítása Sopronban. Művéd 1 (1957) 26—36. 14 ill.
- Rózsa György* lásd: *Benda Kálmán*
- R. Tombor Ilona*: A bajnai székesegyház. MűvtÉrt 6 (1957) 295—297. 1 t.
- R. Tombor Ilona*: Rudabánya műemlékei. Rudabánya ércbányászata. 1957. 48—65. 12 ill.
- R. Várkonyi Ágnes* lásd: *Benczédi László*
- Sallay Marianne*: A vizsolyi református templom. MűvtÉrt 6 (1957) 16—21. 5 ill.
- Schoen Arnold*: Buda építőmestereiről töredékek, vázlatok. I. Kik építették újjá Budát az 1686. évi romokból? II. A budai építészet mesterei Mária Terézia uralkodásától a Szépítési Bizottság megalakulásáig 1740—1808. MűvtÉrt 6 (1957) 297—302.
- Schram Ferenc*: Temetkezési szokásaink. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 25 p.
- Sedlmayer János* lásd: *Beck Zsuzsanna*
- Soós Imre*: Rudabánya története 1800-ig. Rudabánya ércbányászata. 1957. 7—47. 5 ill.
- Storno Miksa*: A soproni Várostorony alaki változásai. SSz 11 (1957) 103—109. 6 ill.
- Szabó István*: A hajdúság kialakulása. Debrecen: Alföldi ny. 1956. 11 p. 7 t. (Alföldi Füzetek 1.)
- Szakál Ernő*: Kőszobrok helyreállításáról. Művéd 1 (1957) 93—95.
- Székelgy György*: A huszitizmus és a magyar nép. — Гуситизм и венгерский народ — Le hussitisme et le peuple hongrois. Sz 90 (1956) 331—367, 499—500, 503—504, 556—590, 873—874, 878—879.
- Székelgy György* lásd: *Komjáthy Miklós*
- Szjuzjumov M. J.*: A konstantinápolyi kézműipar és kereskedelem a X. század elején. KözET 3 (1957) 15—45.
- Sztoklickája-Tyereskovics V. V.*: A feudális város keletkezése Nyugat-Európában. (Németország, Franciaország, Itália anyaga alapján. KözET 3 (1957) 46—65.
- Szűcs Jenő*: Zsigmondkori oklevéltár I. (ism.) Levéltári Közlemények 25 (1954) 277—278.
- Váczy Péter*: Movimenti religiosi popolari ed eresie del medioevo. Rel 3 (1955) (ism.) Sz 91 (1957) 371—375.
- Váczy Péter*: Rapporti fra oriente e occidente durante l'alto medioevo. Rel 3 (1955) (ism.) Sz 91 (1957) 361—365.
- V. Ember Mária*: Az egri Rozália-kápolna textiljei. — Les trouvailles de textile de la crypte d'Eger. FA 9 (1957) 219—235, 235—236. 7 t. 4 ill.
- Várkonyi Endre*: A magyar címer útja. Bp. Kossuth kiadó 1957. 64 p. 34 ill.
- Voit Pál*: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. MűvTan 1954—55. 46—87. 17 ill.
- Wittmann Tibor*: Baudel — Spooner, Les métaux monétaires et l'économie du XVI siècle. Rel 4 (1955) (ism.) Sz 91 (1957) 389—392.
- Zolnay László*: Emléklap Esztergom második megalapításának hétszázadik évfordulóján 1256—1956. Bp. MNM Történeti Múzeum 1957. 22 p. 9 t.
- Zolnay László*: Az esztergomi Madonna-torzó. MűvtÉrt 6 (1957) 21—24, 1 ill. — XIV. századi emlék
- Zolnay László* lásd: *Dercsényi Dezső*
- Zolnay László* lásd: *Entz Géza*
- Zsadányi Guido*: Néhány szó Miskolc városépítéstörténetéhez. Misk 1956. dec. 56—58.

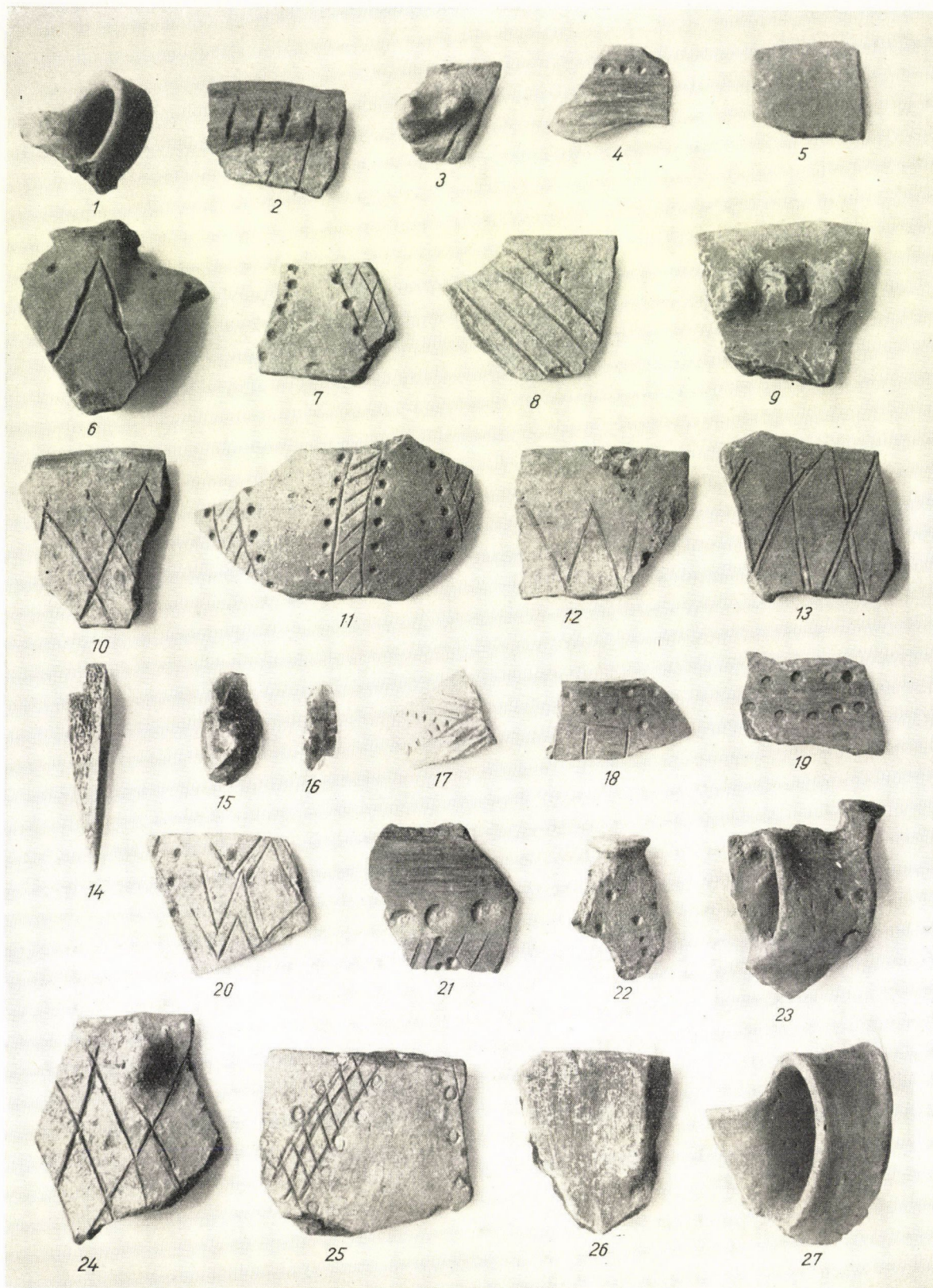
Németh Endre

TÁBLÁK

Székely-Zöldtelek. 1—12. 3. ásási szint leletei. — 13—22. 4. ásási szint leletei.

Székely-Zöldtelek. 1—12. Trouvailles du 3e niveau des fouilles. — 13—22. Trouvailles du 4e niveau des fouilles

Székely-Zöldtelek. 1—13. 4. ásási szint leletei. — 14—27. 5. ásási szint leletei
 Székely-Zöldtelek. 1—13. Trouvailles du 4e niveau des fouilles. — 14—27. Trouvailles du 5e niveau des fouilles

Székely-Zöldtelek. 1—17. 6. ásási szint leletei. — 18—25. 7. ásási szint leletei
 Székely-Zöldtelek. 1—17. Trouvailles du 6e niveau des fouilles. — 18—25. Trouvailles du 7e niveau des fouilles

Székely-Zöldtelek. 1—15. 7. ásási szint leletei. — 16—29. 8. ásási szint leletei
 Székely-Zöldtelek. 1—15. Trouvailles du 7e niveau des fouilles. — 16—29. Trouvailles du 8e niveau des fouilles

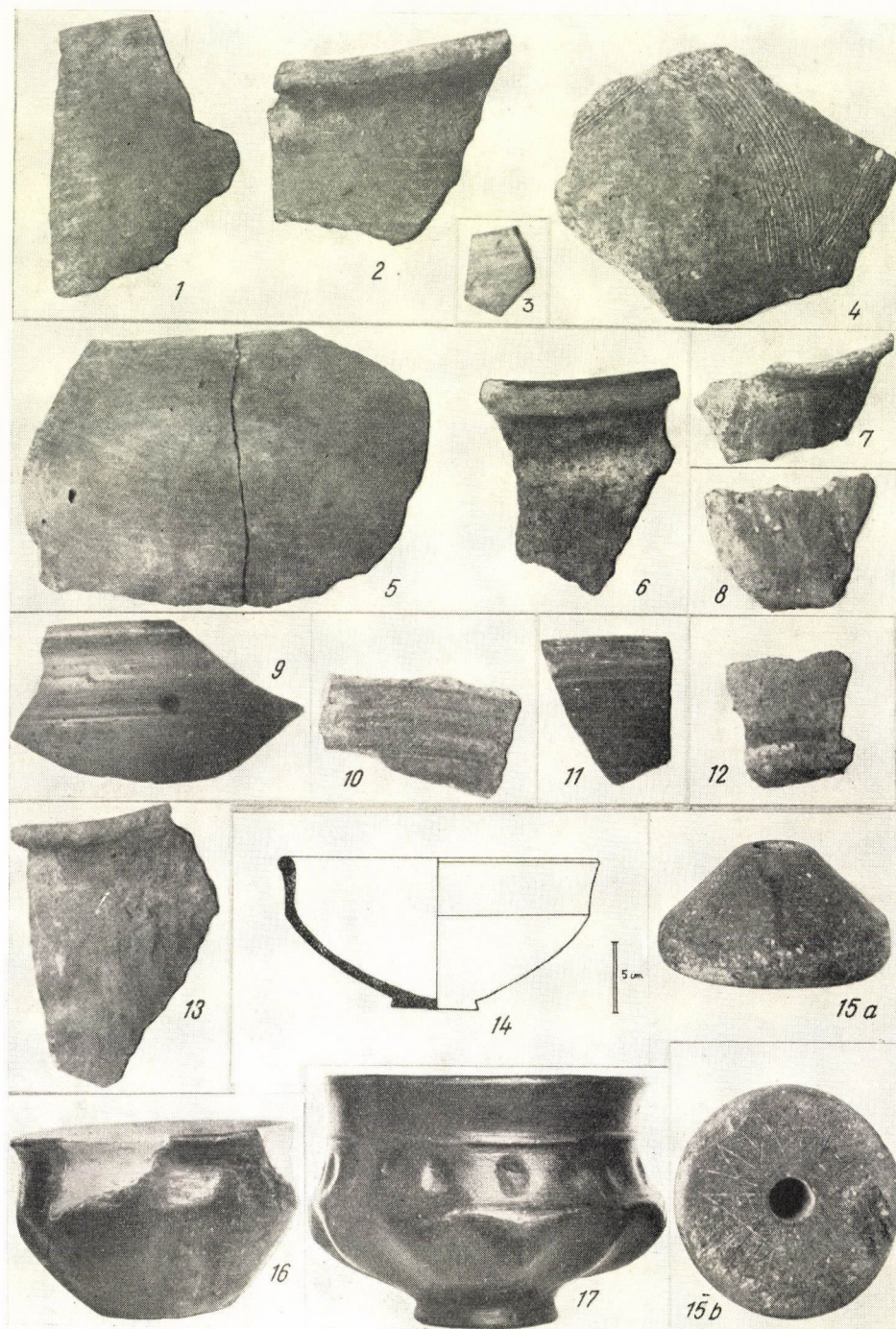

1

2

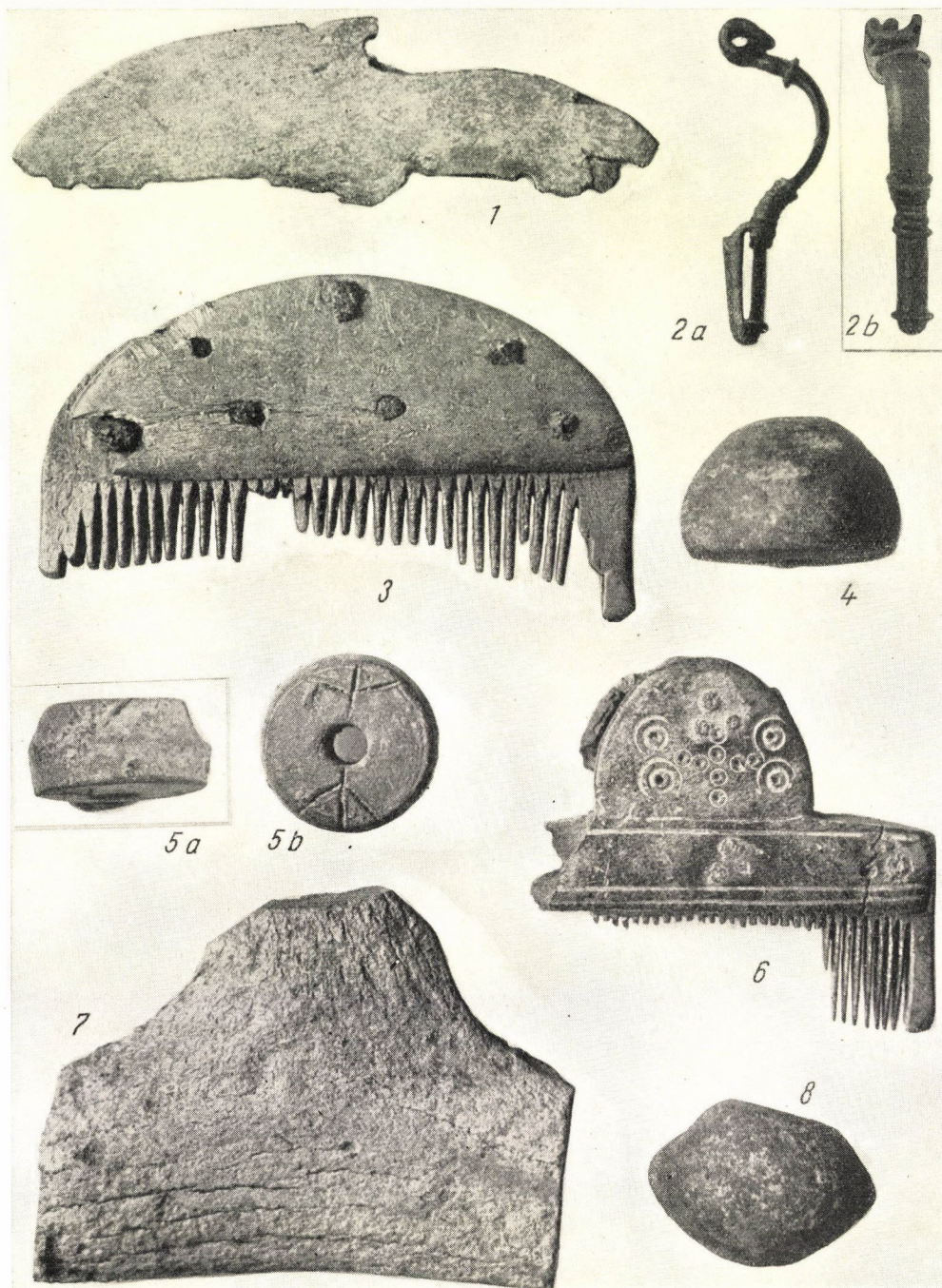
Paks. A háromrészes Mithras dombormű középső lapja. 1. Előnézet. — 2. Oldalnézet
 Paks. La plaque centrale du bas-relief tripartite de Mithras. — 1. Vue de face. — 2. Vue de côté

Ozd-Stadion. 1—13: 28. lelőhely. — 14—15: 64. lelőhely. — 16: 57. lelőhely. — 17: 36. lelőhely. 1—13 = 2 : 5,
 16—17 = 1 : 4, 15 = 3 : 4
 Ózd-Stadion. 1—13: 28° site. — 14—15: 64° site. — 16: 57° site. — 17: 36° site. 1—13 = 2 : 5, 16—17 = 1 : 4
 15 = 3 : 4

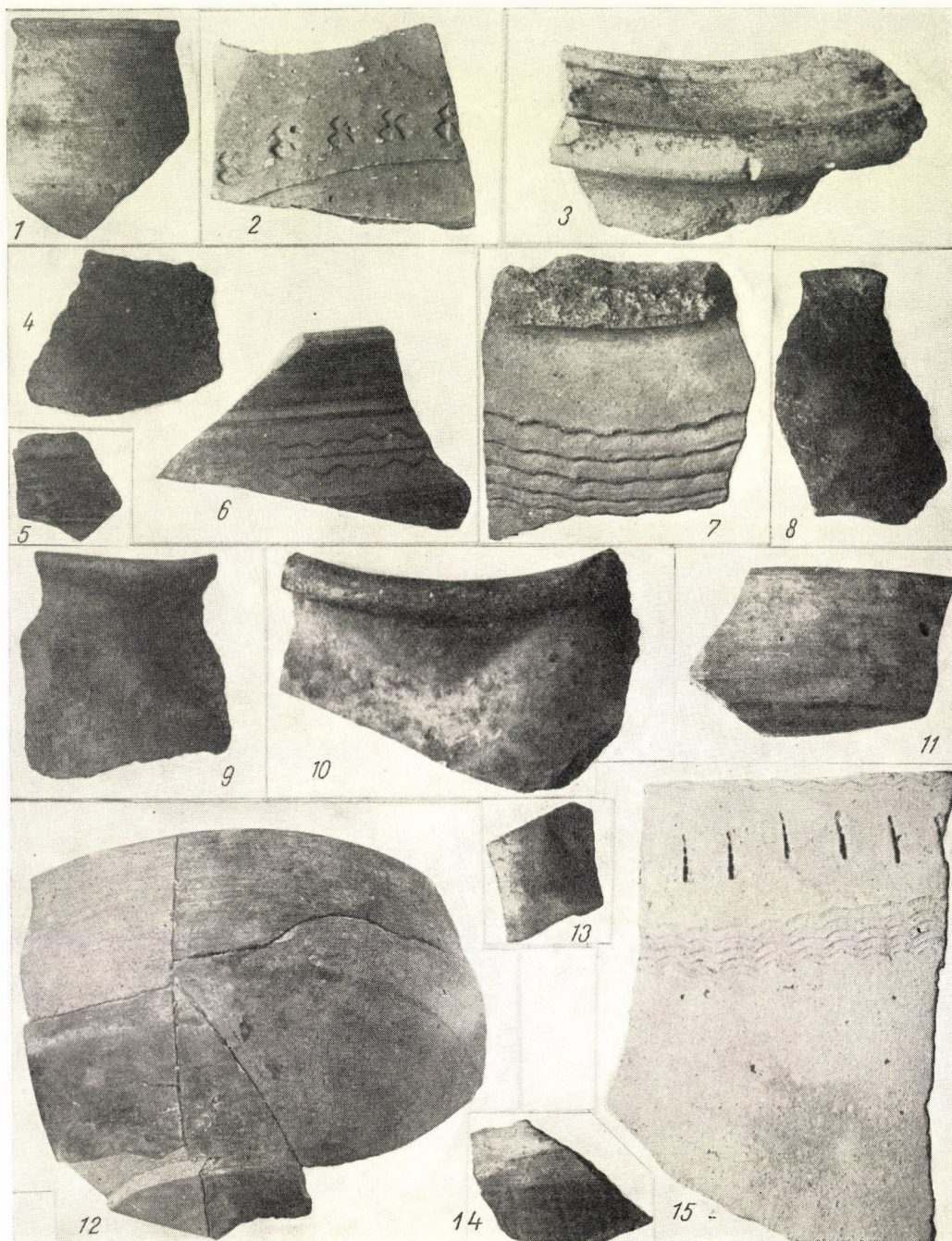
Ózd-Stadion. 1—2: 36. lelőhely. — 3—4, 8—9: 42. lelőhely. — 5—6: 88. lelőhely. — 7: 64. lelőhely. — 10: 28. lelőhely. — 11: 40. lelőhely. — 12—13: 59. lelőhely. 1—10, 12—13 = 2 : 5, 11 = 1 : 5
 Ózd-Stadion. 1—2: 36° site. — 3—4, 8—9: 42° site. — 5—6: 88° site. — 7: 64° site. — 10: 28° site. — 11: 40° site. — 12—13. 59° site. — 1—10, 12—13 = 2 : 5, 11 = 1 : 5

Ózd-Stadion. 1: 28. lelőhely. — 2: 29. lelőhely. — 3: 105. lelőhely. — 4: 62. lelőhely. — 5: 98. lelőhely. —
6: 38. lelőhely. — 7: 36. lelőhely. — 8: 64. lelőhely. 4: 5
Ózd-Stadion. 1: 28° site. — 2: 29° site. — 3: 105° site. — 4: 62° site. — 5: 98° site. — 6: 38° site. — 7: 36° site. —
8: 64° site. 4: 5

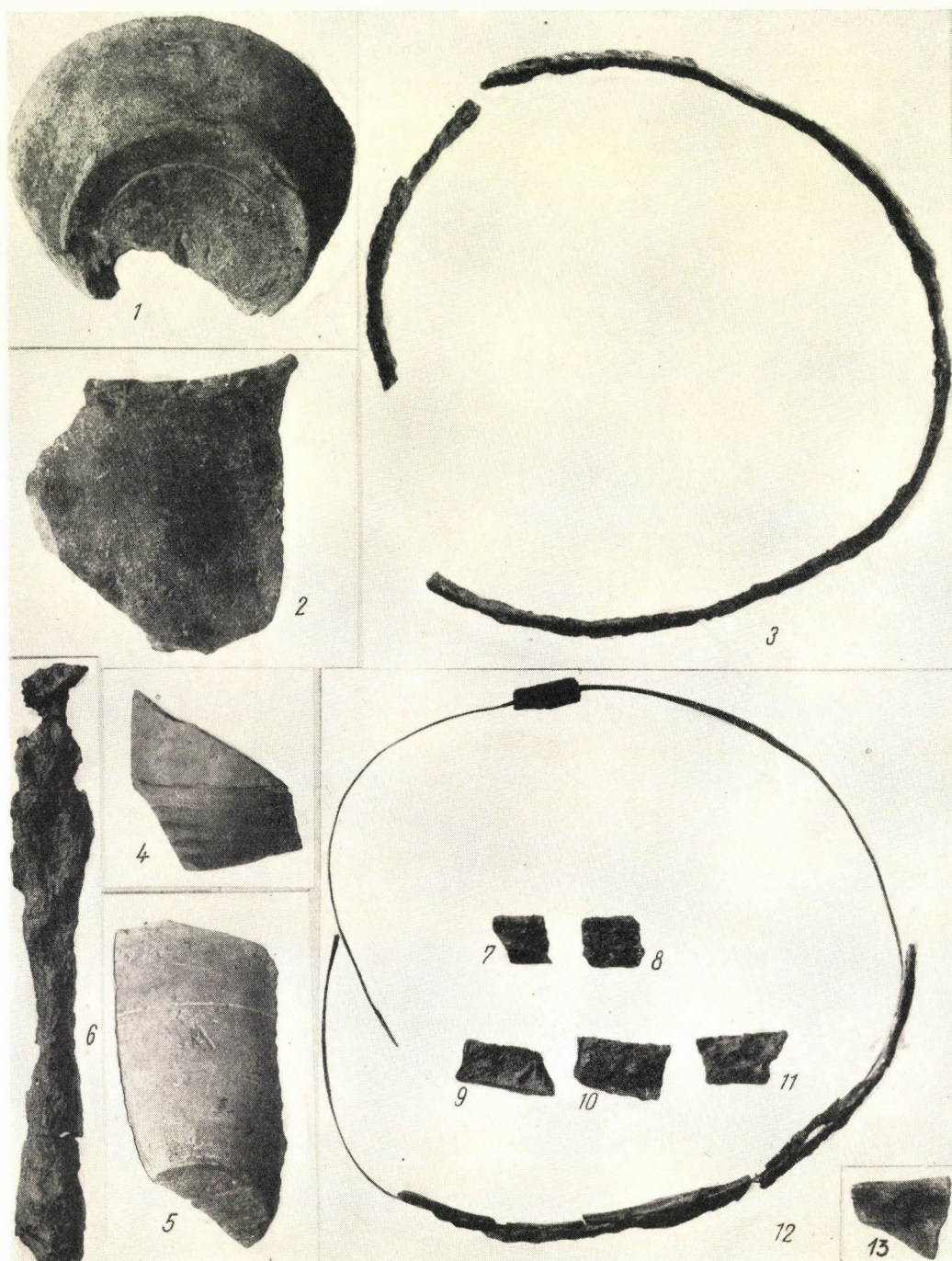
Ózd-Stadion. 1: 63. lelőhely. — 2—3, 7: Szórvány. — 4: 40. lelőhely. — 5: 41. lelőhely. — 6, 9: 83. lelőhely. — 8: 36. lelőhely. — 10: 64. lelőhely. 4 : 5
 Ózd-Stadion. 1: 63^e site. — 2—3, 7: Trouvailles sporadiques. — 4: 40^e site. — 5: 41^e site. — 6, 9: 83^e site. 8: 36^e site. 10: 64^e site. 4 : 5

Ózd-Stadion. 1—2, 5, 8, 10—14: 64. lelőhely. — 3: 82. lelőhely. — 4, 6—7, 9, 15: 59. lelőhely. 2 : 5
 Ózd-Stadion. 1—2, 5, 8, 10—14: 64° site. — 3: 82° site. — 4, 6—7, 9, 15: 59° site. 2 : 5

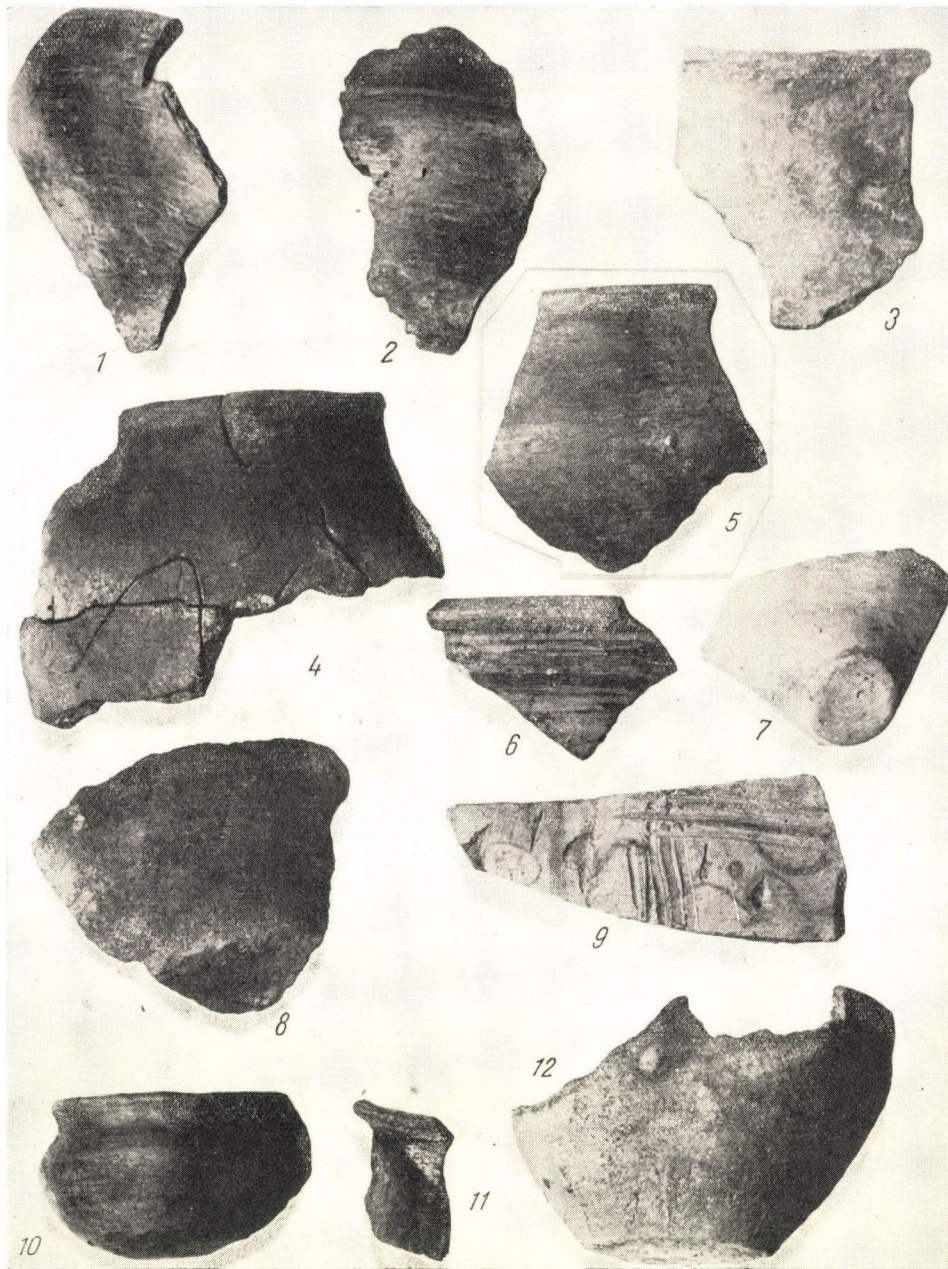

Ózd-Stadion. 1—10: 83. lelőhely. 2 : 5
 Ózd-Stadion. 1—10: 83° site. 2 : 5

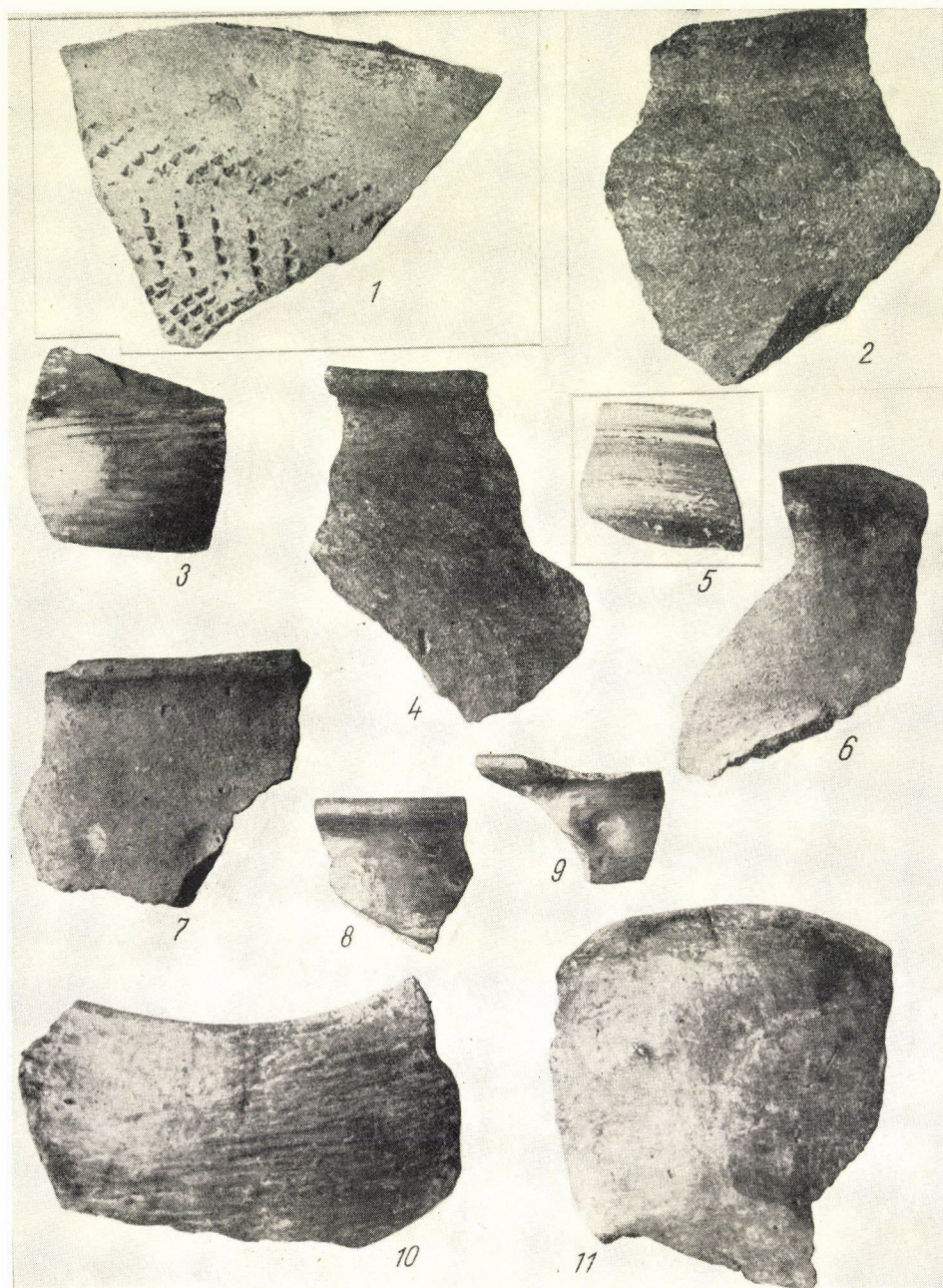

Ózd-Stadion. 1, 4: 42. lelőhely. — 2, 5, 13: 88. lelőhely. — 3, 7—12: 36. lelőhely. — 6: 83. lelőhely. 1, 2, 4, 5, 13 = 2 : 5; 3, 7 — 12 = 1 : 3; 6 = 3 : 4

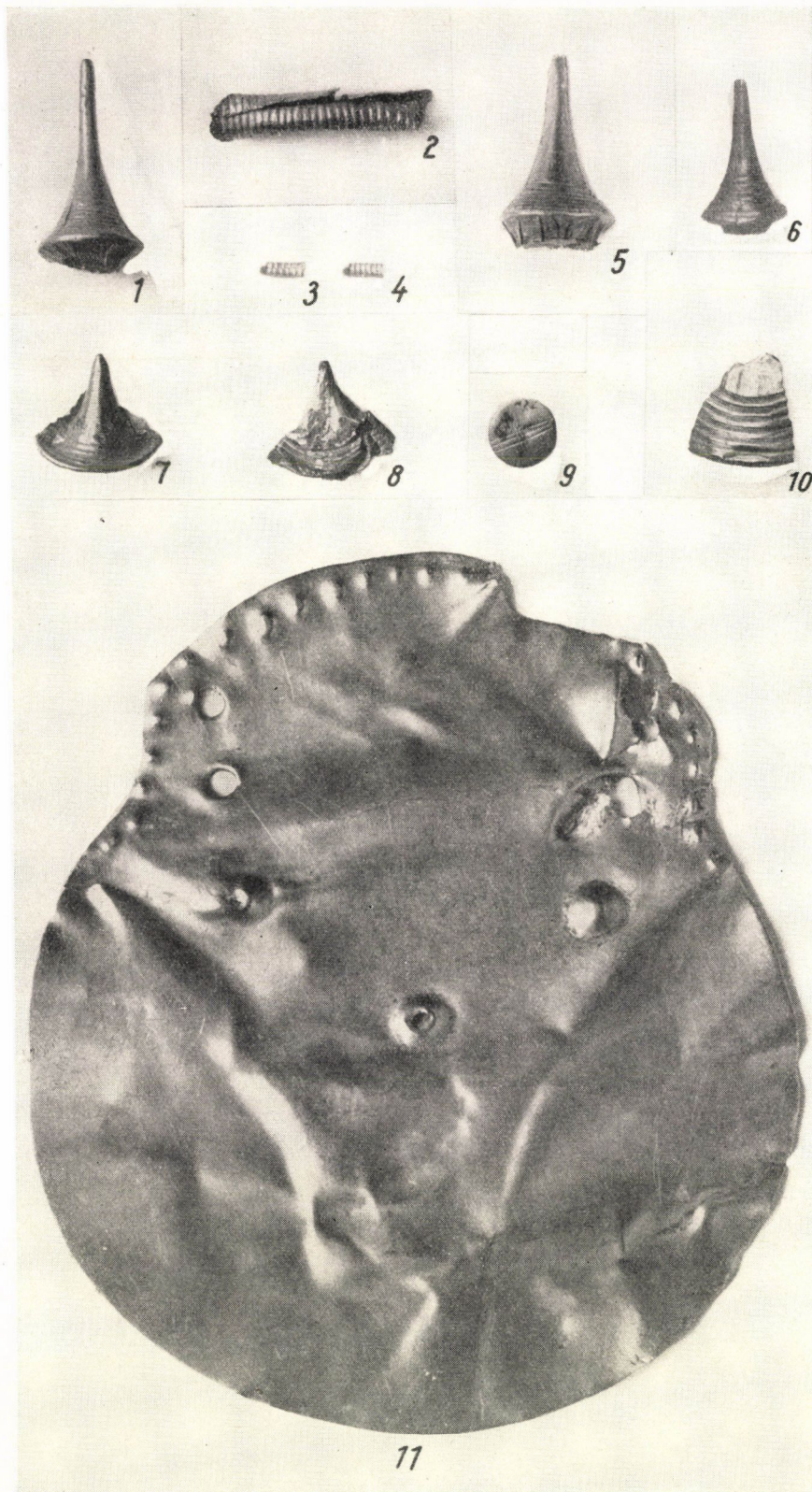
Ózd-Stadion. 1, 4: 42^e site. 2, 5, 13: 88^e site. — 3, 7—12: 36^e site. — 6: 83^e site. 1, 2, 4, 5, 13 = 2 : 5; 3, 7—12 = 1 : 3; 6 = 3 : 4

Ózd-Stadion. 1—4, 6—9, 11—12: 92. lelőhely. — 5: 64. lelőhely. — 10: 96. lelőhely. 2 : 5
 Ózd-Stadion. 1—4, 6—9, 11—12: 92^e site. — 5: 64^e site. — 10: 96^e site. 2 : 5

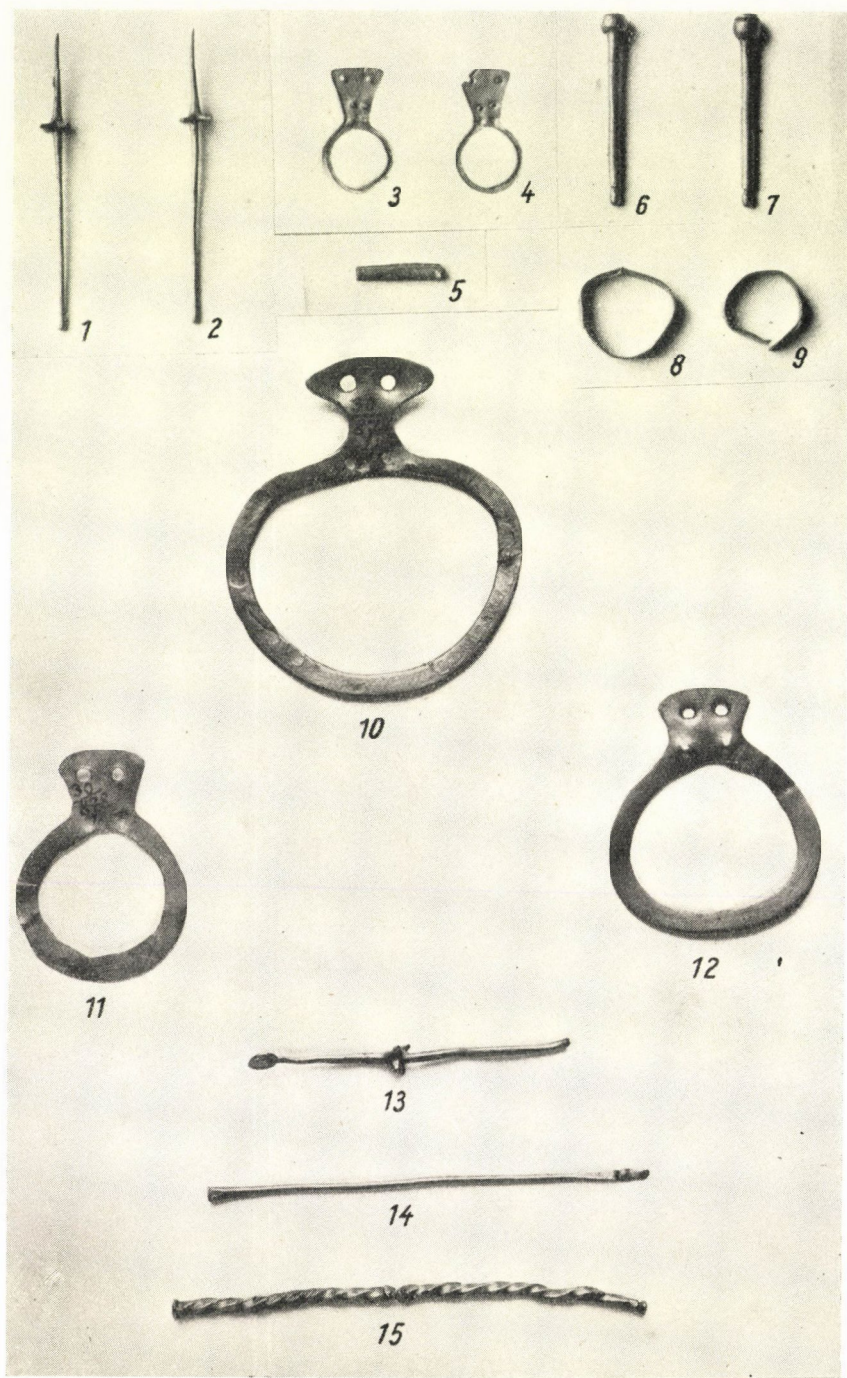

Ózd-Stadion. 1: 59. lelőhely. — 2—11: 98. lelőhely. 2: 5
Ózd-Stadion. 1: 59e site. — 2—11: 98e site. 2: 5

1—2. Fényeslitke 11. sír. — 3—4. Polgár-Basatanya 1929. évi ásatás szórványanyaga. — 5. Ismeretlen lelőhely. — 6. Szerencs-Hajdúréti 9. sír. — 7. Bodrogkeresztúr 27. sír. — 8. Bodrogkeresztúr 10. (V.) vagy 11. (II.) sír. — 9. Bodrogkeresztúr 31. sír. — 10. Tiszadob-Borzik tanya. — 11. Hatvan-Újtelep. 1—11 = 1 : 1

1—2. Fényeslitke, tombe n° 11. — 3—4. Polgár-Basatanya. Matériel sporadique des fouilles de 1929. — 5. Site inconnu. — 6. Szerencs-Hajdúréti, tombe n° 9. — 7. Bodrogkeresztúr, tombe n° 27. — 8. Bodrogkeresztúr, tombe n° 10 (V) ou n° 11 (II). — 9. Bodrogkeresztúr, tombe n° 31. — 10. Tiszadob-Borzik tanya. — 11. Hatvan-Újtelep. 1—11 = 1 : 1

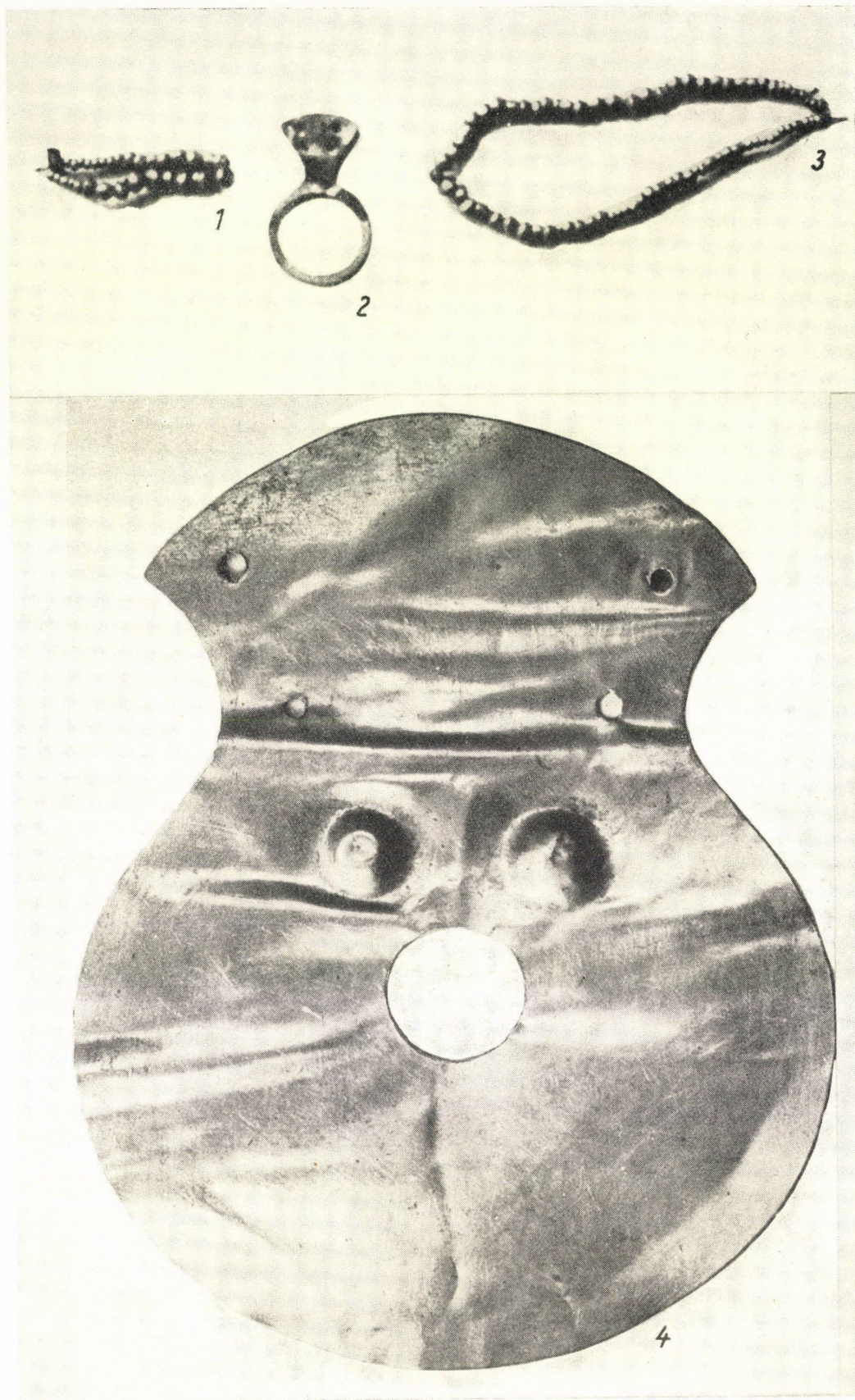
1—3, 5. Jászladány 16. sír. — 4. Valószínűleg Jászladány 16. sír. — 6—7. Jászladány 15. sír. — 8—9. Jászladány feldúlt sír. — 10—15. Ismeretlen lelőhelyű leletegyüttes. 1—9 = kb. 1 : 2, 10—15 = 4 : 5

1—3, 5. Jászladány. Tombe n° 16. — 4. Probablement Jászladány, tombe n° 16. — 6—7. Jászladány, tombe n° 15. — 8—9. Jászladány, tombe bouleversée. — 10—15. Ensemble de trouvailles provenant d'un site inconnu. 1—9 = 1 : 2, env., 10—15 = 4 : 5

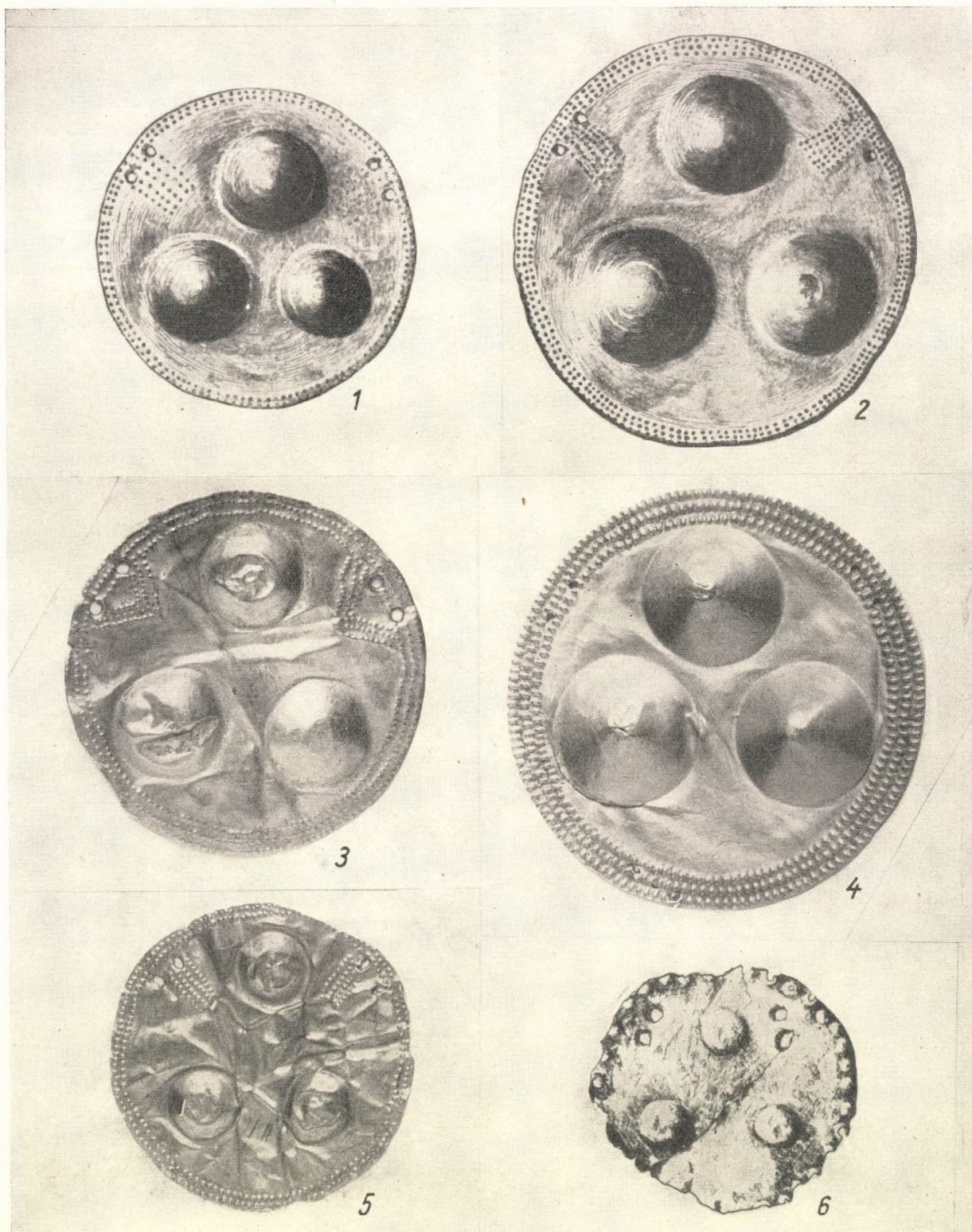

1. Pusztaistvánháza 4. sír. — 2—3. Magyartés 4. sír. — 4. Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). — 5—6. Ismeretlen lelőhely. — 1, 4, 6 = 4 : 5, 2—3 = kb. 1 : 2, 5. aránya ismeretlen

1. Pusztaistvánháza, tombe n° 4. — 2—3. Magyartés, tombe n° 4. — 4. Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). — 5—6. Site inconnu. — 1, 4, 6 = 4 : 5 ; 2—3 = 1 : 2 env., 5. Proportion inconnue

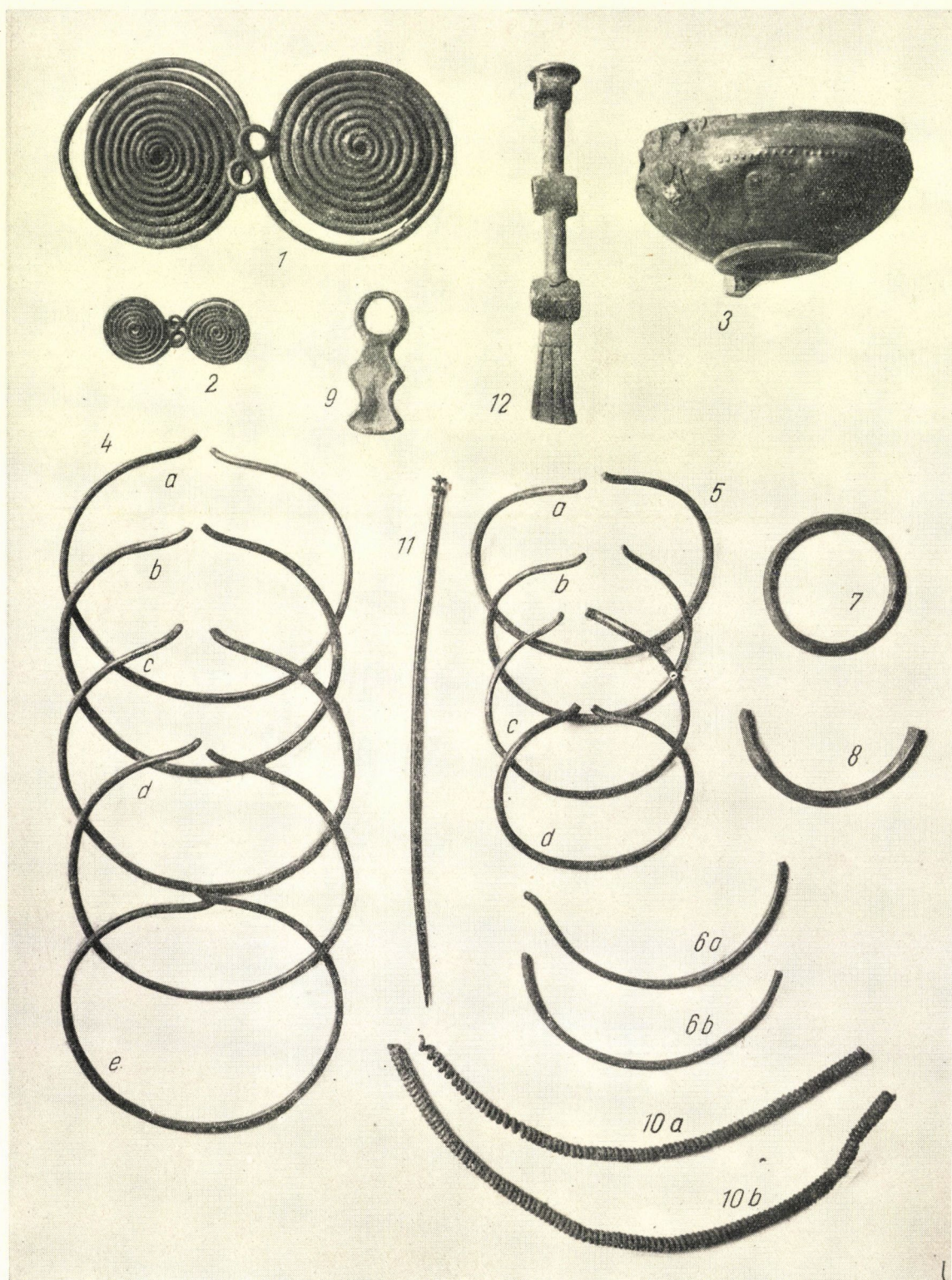

1—4. Mojgrád ? (Moigrad). 1—3 = 1 : 1, 4 = 1 : 2

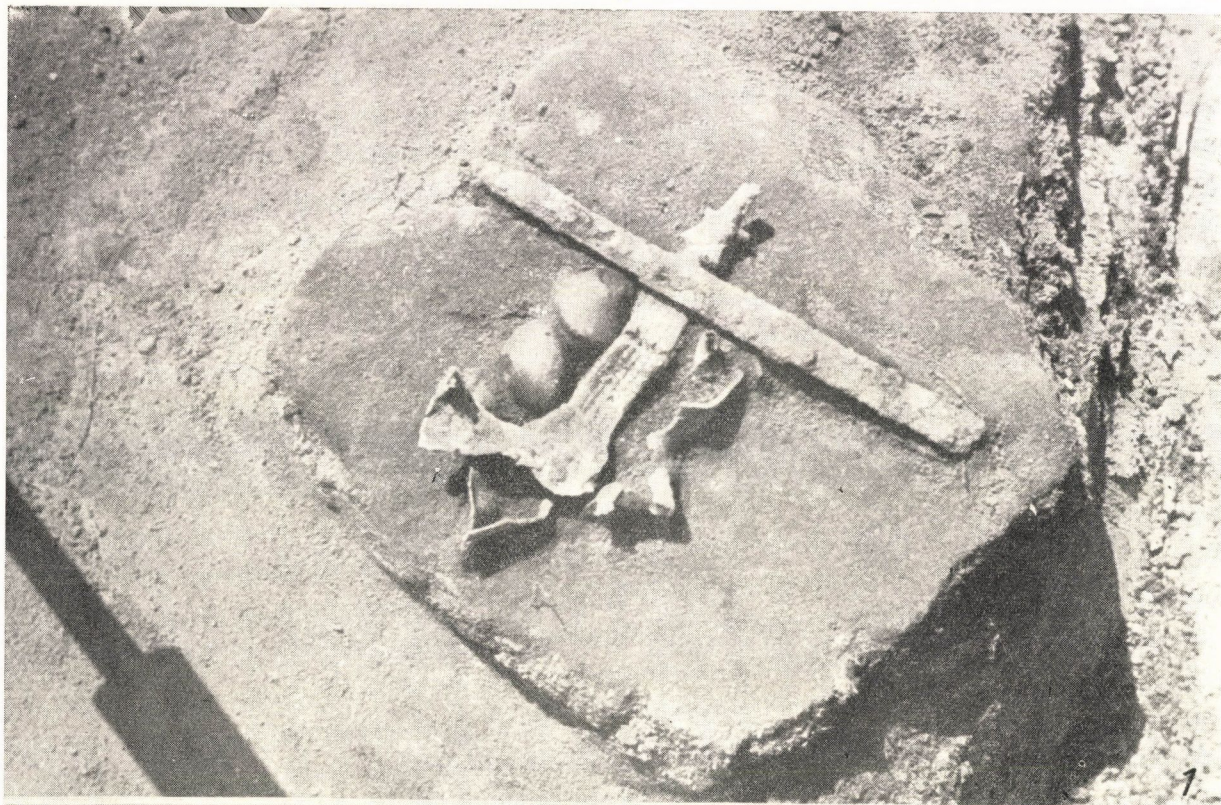

1—2. Stollhof (Sacken után). — 3—5. Ismeretlen lelőhely. — 6. Brzesc Kujawski XXXIV. sír
(Jazdzewski után). 1—6 = 1 : 2

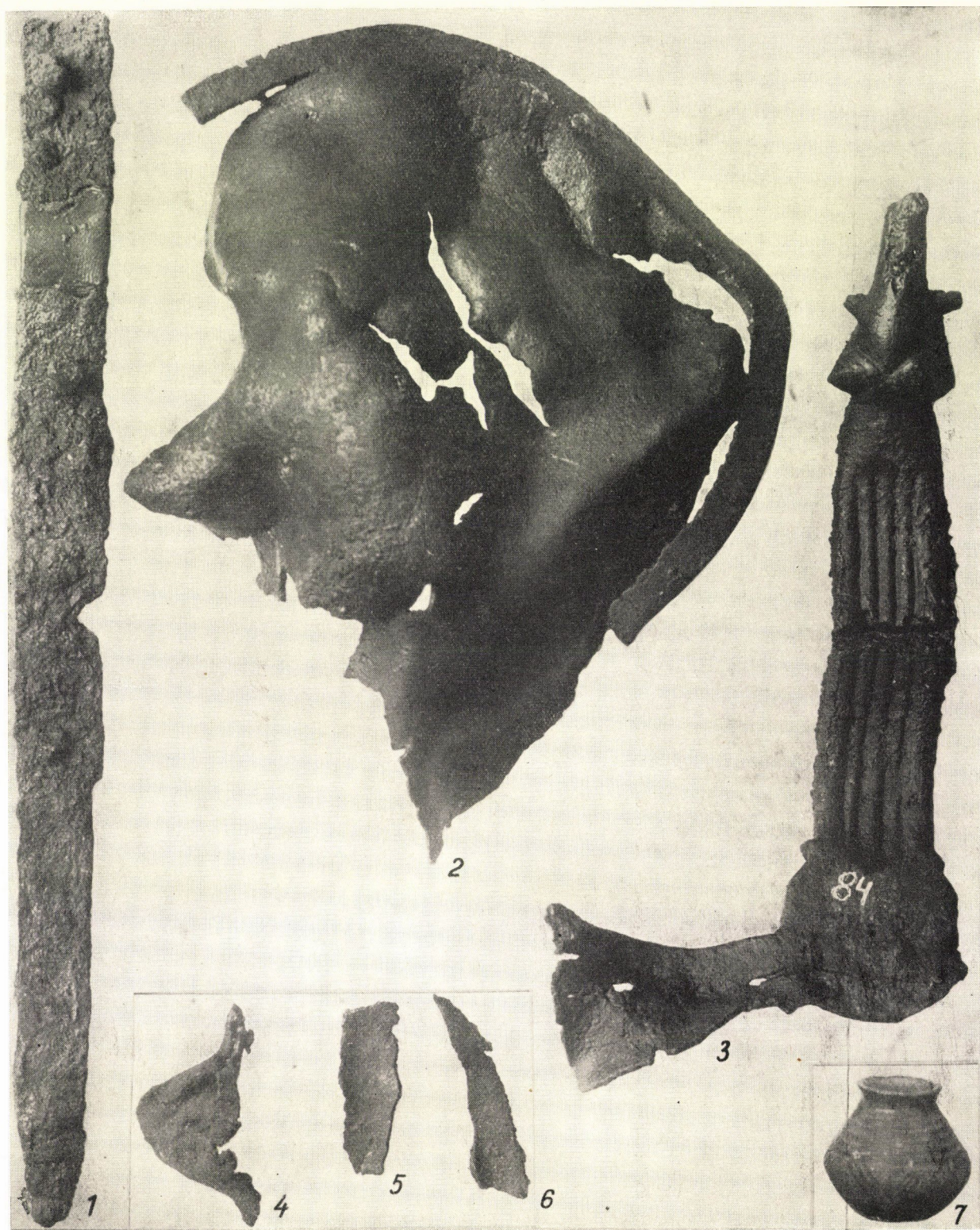
1—2. Stollhof (d'après Sacken). — 3—5. Site inconnu. — 6. Brzesc Kujawski, tombe n° XXXIV.
(d'après Jazdzewski). 1—6 = 1 : 2

Badacsony-bazaltbánya. Koravaskori leletek. 1—12 = 1 : 2
 Badacsony-bazaltbánya. Trouvailles du premier âge du Fer. 1—12 = 1 : 2

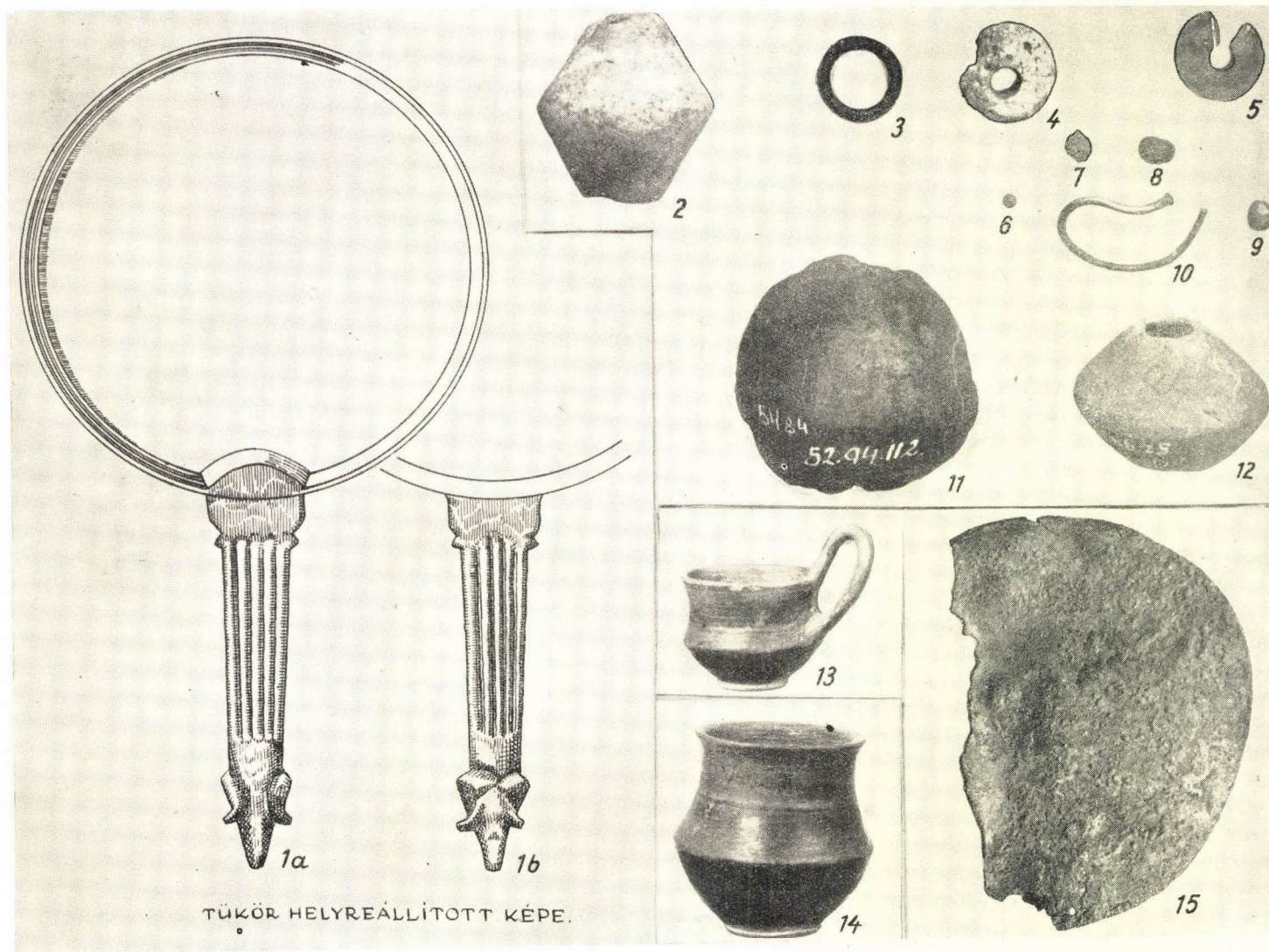
Tápiószele 84. sír
Tápiószele, tombe n° 84

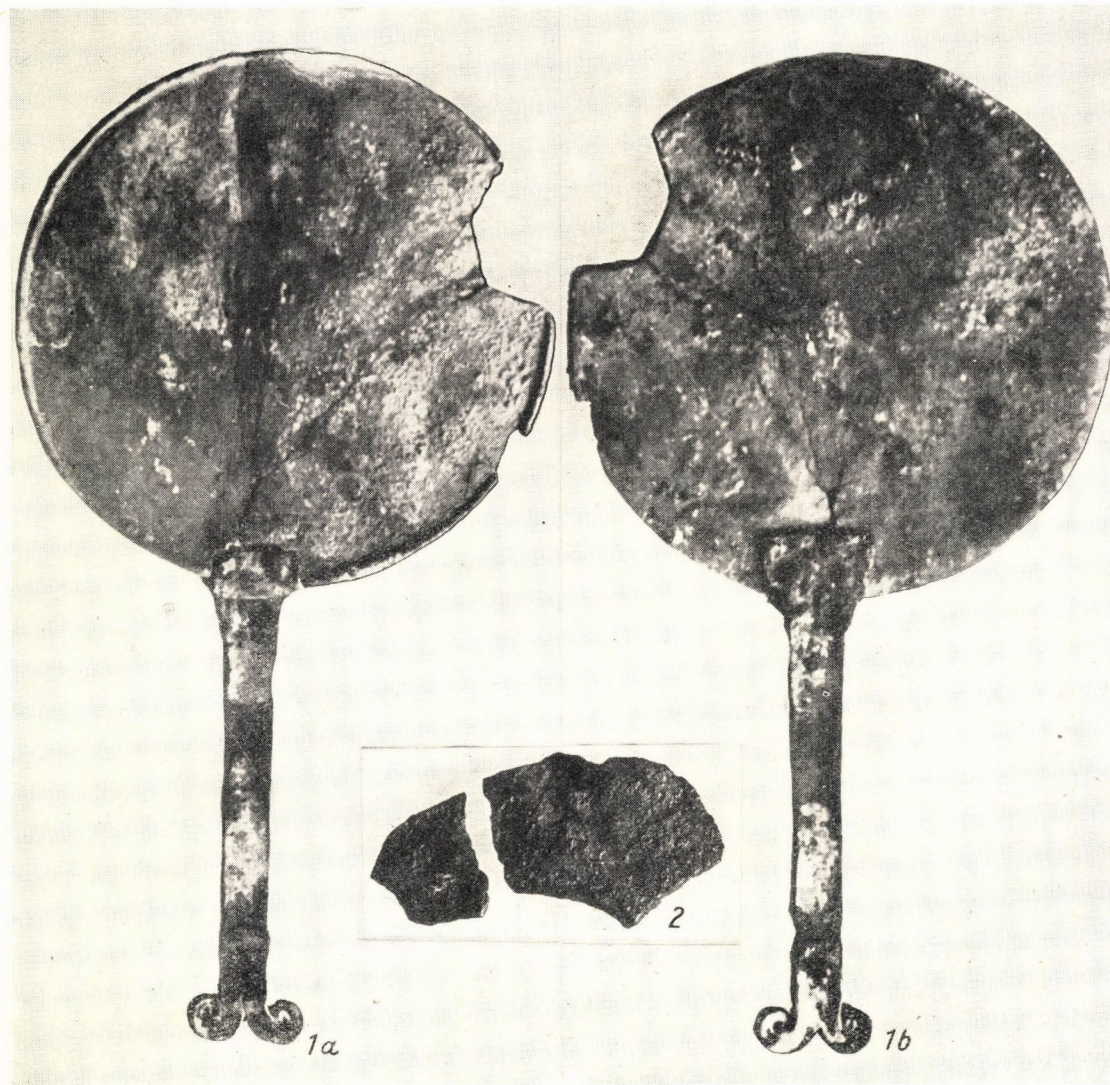
Tápiószéle 84. sír. 1—6 = 1:1, 7 = 1:3
Tápiószéle, tombe n° 84. 1—6 = 1:1, 7 = 1:3

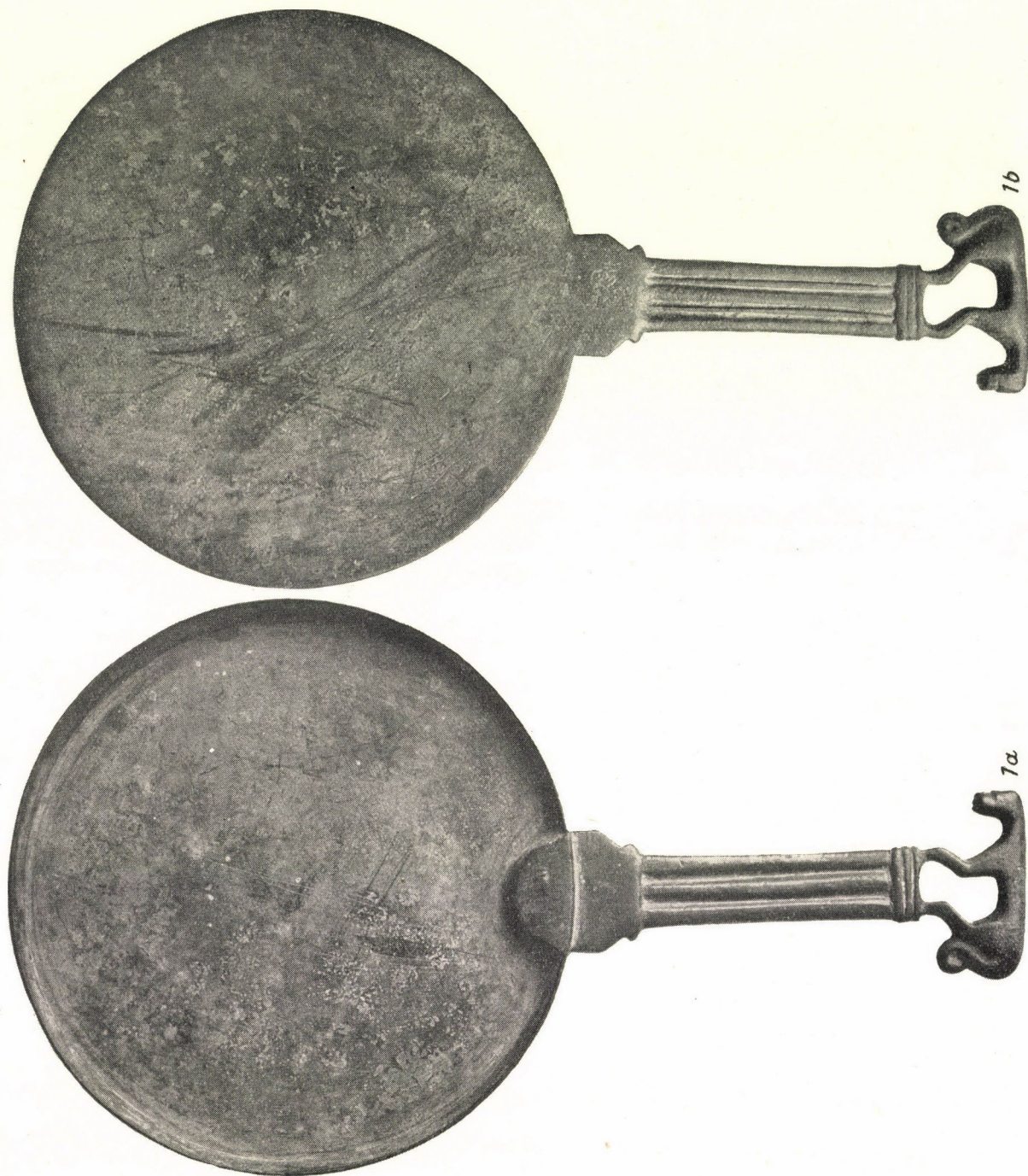
Tápiószele 84. sír. 1 : 1
Tápiószele, tombe n° 84. 1 : 1

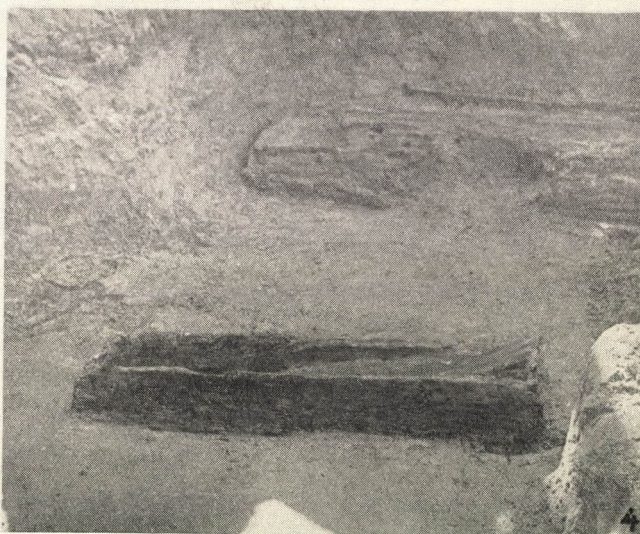
1—14. Tápiószele 84. sír. — 15. Hatvan-Boldog. 1, 15 = kb. 1 : 2, 2—12 = 1 : 1, 13—14 = 1 : 3
1—14. Tápiószele, tombe n° 84. — 15. Hatvan-Boldog. 1, 15 = 1 : 2 env., 2—12 = 1 : 1, 13—14 = 1 : 3

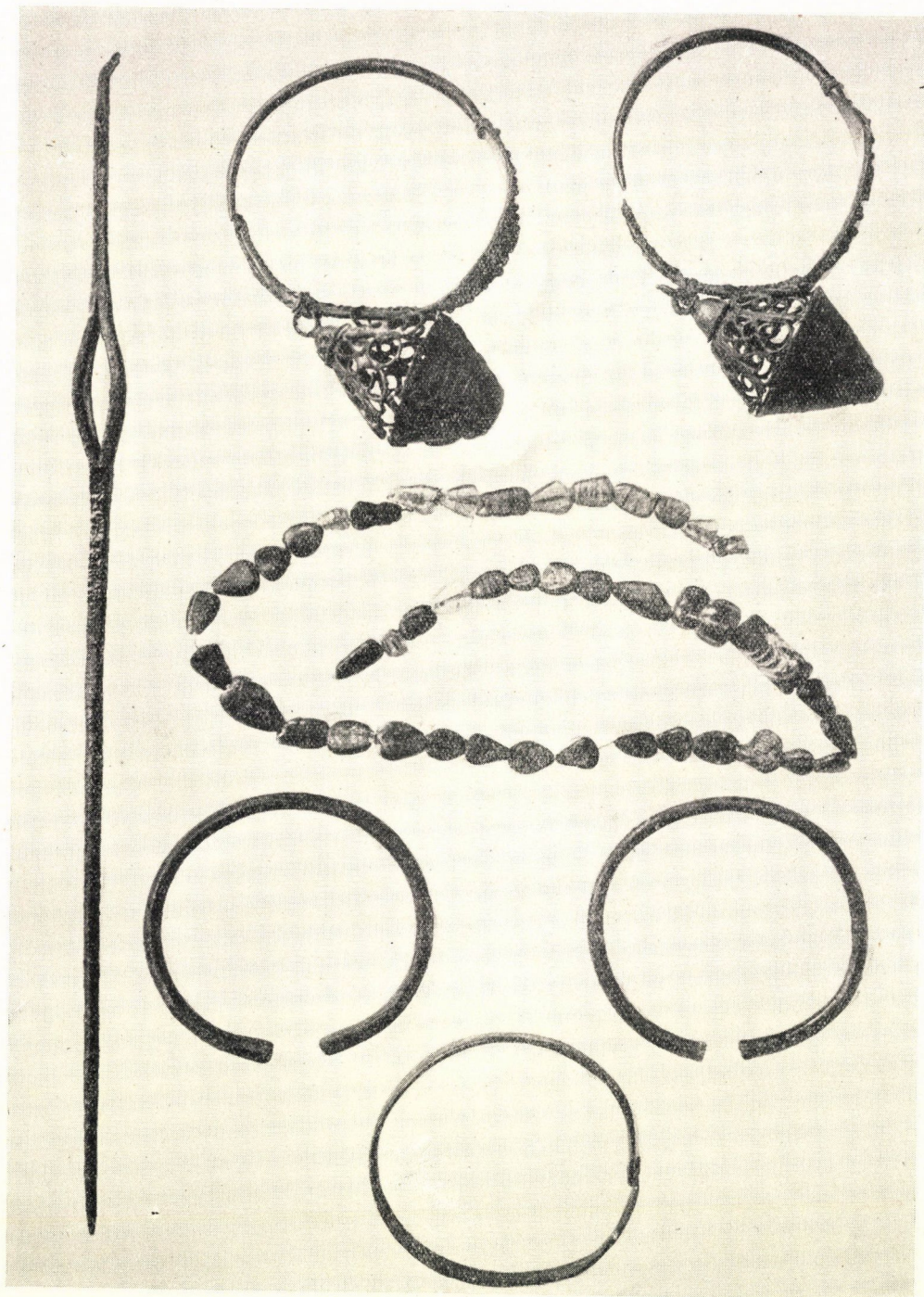
1. Tápiószele, Rédey Kálmán földje. — 2. Gyoma. 1 = kb. 2 : 3, 2 = 1 : 1
 1. Tápiószele, Terre de Kálmán Rédey. — 2. Gyoma. 1 = 2 : 3 env., 2 = 1 : 1

1. Szécsény. Kb. 1 : 2
1. Szécsény. Env. 1 : 2

Aquincum. A polgárvárosi temető fakoporsós sírjai
Aquincum. Les tombes à cercueils de bois du cimetière de la ville civile

Alsópáhok 34. sír. 2 : 3
Alsópáhok, tombe n° 34. 2 : 3

Keszthely, városi temető 39. sír
Keszthely, cimetière, tombe n° 39.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц:</i> Стратиграфия медного века в окрестности с. Секей	3—6
<i>Т. Надь:</i> Пакшийский рельеф Митры (<i>Acta Antiqua</i> 6, 1958)	7—17
<i>М. Пардуц и Ё. Корек:</i> Поселение времени принципата в Озде (<i>Acta Arch. Hung.</i> 9, 1958)	18—36

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Патаи:</i> Золотые находки медного века	37—46
<i>М. Рошка:</i> Двукрылые бронзовые боевые топоры	46—50
<i>Б. Дарнай-Дорняи:</i> Находки раннего железного века из бадачонской базальтовой шахты	50—52
<i>Ш. Шопрони:</i> Данные к хронологии штампованных кирпичей эпохи Валентиниана	52—55
<i>Б. Сёке:</i> О способе захоронений XVIII века	55

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Я. Баннер:</i> Vere Gordon Childe	56—58
<i>М. Пардуц:</i> Скифские зеркала в карпатском бассейне	58—64
<i>М. Каба:</i> Предварительное сообщение о раскопанных на территории обудайского газового завода деревянных гробах римского времени	64—66
<i>И. Л. Ковриг:</i> Заметки к вопросу о кестхейской культуре	66—74
<i>Ф. Фюлеп:</i> Отчет о научной командировке, проведенной мною в Крыму	74—75
<i>Э. Немет:</i> Научно-популярный археологический журнал в Польше	76
Очередное заседание 1957 г. Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества	77—78
<i>Л. Б.:</i> Археологическая деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1957 году	78
Раскопки 1956 года	79—95

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади:</i> <i>Acta Archaeologica ASH.</i> VII.	96—98
<i>К. С. Поци:</i> <i>Studii și Cercetări de Istorie Veche</i> VI. 1—4. 1955	99—100
<i>Л. Вертеш:</i> K. Tackenberg, <i>Der Neandertaler und seine Umwelt</i>	100—101
<i>Е. Корек:</i> F. Schachermeyr, <i>Die ältesten Kulturen Griechenlands</i>	101—102
<i>Дь. Я. Силади:</i> F. Willemsen, <i>Die Dreifusskessel von Olympia</i>	102—104
<i>Е. Б. Бониш:</i> J. Filip, <i>Keltové ve střední Evropě</i>	104—107
<i>Дь. Я. Силади:</i> K. Schefold, <i>Die Wände Pompejis</i>	107—108
<i>А. Добо:</i> W. Reidinger, <i>Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian</i>	108—110
<i>Т. Надь:</i> M. J. Vermaseren, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae</i>	110—112
<i>Л. Баркоци:</i> V. Ondrouch, <i>Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku</i>	111—112
<i>Дь. Я. Силади:</i> В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Станчев, Мадарский конник	112—113
<i>Э. Немет:</i> J. Siegfried De Laet, <i>Archaeology and its problems</i>	113—114
<i>Э. Немет:</i> Венгерская археологическая литература 1957	115—124

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>N. Kalicz:</i> Stratigraphie de l'Age du Cuivre dans les confins de la commune de Székely	3—6
<i>T. Nagy:</i> Le bas-relief de Mithra de Paks (<i>Acta Antiqua</i> 6, 1958)	7—17
<i>M. Párducz—J. Korek:</i> Une colonie de l'époque impériale à Ózd (<i>Acta Arch. Hung.</i> 9, 1958)	18—36

NOTES ET INFORMATIONS

<i>P. Patay:</i> Trouvailles d'or de l'Age du Cuivre	37—46
<i>M. Roska:</i> Les pioches de guerre en bronze à deux panes	46—50
<i>B. Darnay-Dornyay:</i> Trouvailles du premier Age du Fer dans la carrière de basalte de Badacsony ..	50—52
<i>S. Soproni:</i> Données sur la chronologie des briques estampillées de l'époque des Valentinien	52—55
<i>B. Szőke:</i> Une mesure d'enterrement du XVIII ^e siècle	55

CHRONIQUE

<i>J. Banner</i> : Vere Gordon Childe	56—58
<i>M. Párducz</i> : Miroirs scythes dans le bassin des Carpathes	58—64
<i>M. Kaba</i> : Rapport préalable sur les cercueils en bois de l'époque romaine, mis à découverte sur le territoire de l'usine à gaz d'Óbuda	64—66
<i>I. L. Kovrig</i> : Remarques sur la question de la civilisation de Keszthely	66—74
<i>F. Fülep</i> : Compte rendu de mon voyage d'étude en Crimée	74—75
<i>E. Németh</i> : Une revue archéologique de vulgarisation en Pologne	76
La Réunion ordinaire de 1957 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique ..	77—78
<i>L. B.</i> : L'activité archéologique en 1957 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique ..	78
Fouilles effectuées en 1956	79—95

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Vol. VIII	96—98
<i>K. Sz. Póczy</i> : Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1—4, 1955	98—100
<i>L. Vértes</i> : K. Tackenberg, Der Neandertaler und seine Umwelt	100—101
<i>J. Korek</i> : F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands	101—102
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : F. Willemsen, Die Dreifusskessel von Olympia	102—104
<i>É. B. Bónis</i> : Filip, Keltové ve střední Evropě	104—107
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : K. Schefold, Die Wände Pompejis	107—108
<i>Á. Dobó</i> : W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian	108—110
<i>T. Nagy</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae	110—112
<i>L. Barkóczi</i> : V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku	111—112
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : В. Велков—Г. Михайлов—В. Бешевлиев—Т. Герасимов—И. Венедиков—Ст. Станцев, Мадарският конник	112—113
<i>E. Németh</i> : J. Siegfried De Laet, Archaeology and its problems	113—114
<i>E. Németh</i> : La littérature archéologique hongroise en 1957	115—124

FOLYÓIRAT KIADVÁNYAINK ELŐFIZETHETŐK ÉS SZÁMONKÉNT IS VÁSÁROLHATÓK
A KÖVETKEZŐ HELYEKEN:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V. Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó terjesztési osztály, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest V. József Nádor tér 1.

KÜLFÖLDÖN TERJESZTI

a KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Telefon: 429—760

50007

1958 OKT 6

801

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 85.

1958.

85. KÖTET

2. SZÁM

1958

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

85. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

A szerkesztőbizottság tagjai:

B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Bp. V. Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Központi Hírlap Iroda

Budapest V. József nádor tér 1. Távb.: 180—185. Csekkszám: 61257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda
V. József Attila ú. 3. szám alatti újságboltjában

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Vértes László : Moustiéri, vagy szeletai-e a Kiskevélyi barlang alsó rétegeinek lelete?..... 127—131
Korek József : Lebő-halmi ásatás 1950-ben..... 132—155
Fitz Jenő : Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben (Acta Arch. Hung. 10. 1959) 156—173

KÖZLEMÉNYEK

- Csemegi József : Az aracsi kő 174—189
Mezey László : Az aracsi kő olvasásához 189—191
Kalmár János : A Történeti Múzeum Fegyvertárának középkori sisakjai..... 191—195

SZEMLE

- N. Gy. : Bella Lajos- emlékmű Sopronban..... 196
Archaeologische Forschungen im Jahre 1957 197—212

IRODALOM

- Szőke Béla : Slovenská archeológia I—IV. 213—217
Castiglione László : Bibliotheca Classica Orientalis I. évf. 1—2. 217—218
Vértes László—Makkay János : M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe..... 218—219
Bóna István : Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahnitz, Kreis Burg..... 219—220
Gazdapusztai Gyula : S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens 220—221
Németh Endre : Fr. Böhn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse 221—222
Németh Endre : A. Allen, The Story of Archaeology..... 222—223
Sz. Póczy Klára : D. Tudor, Istoria slavajului în Dacia romana..... 223—224
Alföldy Géza : E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier..... 224—225
B. Thomas Edit : T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine..... 225—226
Szilágyi János : W. Krämer, Cambodunumforschungen, 1953—I 226

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 85.

1958.

85. KÖTET

2. SZÁM

1958

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki felelős : Szőlősy Károly

A kézirat érkezett : 1958. VII. 12. Terjedelem 16,5 (A/5) ív

45956/58—Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető : Bernát György

MOUSTIÉRI, VAGY SZELETAI-E A KISKEVÉLYI BARLANG ALSÓ RÉTEGEINEK LELETE?

A Kiskevélyi barlang a Pilis hegységben, a Kiskevély északi lejtőjén, Csobánka határában nyílik kb 380 m t. sz. f., (a völgy talpa felett 170 m rel.) magasságban. Bejárata észak felé néz. Széles nyílású, 26—28 m hosszú üreg, alapterülete kb 400 m². Egyike országunk legkorábban feltárt barlangjainak, amennyiben Koch A. 1868-ban végzett benne őslénytani ásatást¹, Hillebrand J. pedig ugyancsak korán, 1912-ben,² 1913-ban³ és 1914-ben⁴ ásatta fel kitöltését ősrégészeti szempontból. Az ő megfigyeléseit idézett munkái alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

A barlang rétegsorában legfelül 1. fekete, barna és szürke holocén kitöltést, alatta 2. sárga pleisztocén lerakódást, majd lefelé 3. sárga, 4. barnászörös és végül, legalul 5. plasztikus, sárga barlangi talajt észlelt. A sárgásszürke rétegben főként mikrolit eszközöket talált, amelyeket magdaléninek határozott meg, a sárga rétegben kevés, atipikus eszközt talált, ezt a réteget rétegtani mérlegelés alapján a solutréibe sorolta. A barnászörös réteg egy jellegzetes eszköz alapján a protosolutréi kultúrát jelzi, s az alsó sárga agyagot régészetiileg meddőknek találja.

Megállapítja, hogy a 4. és 5. rétegben sok hiénamaradvány van; a 3—5 rétegben dominál a barlangimedve, a 2. rétegben viszont a taránd uralkodik, barlangimedve alig van, s előfordul a lemming is.

Mottl a Kiskevélyi barlang állatmaradványait két csoportra vonta össze.⁵ A barna réteget protosolutréinek határozta meg, s feltehetőleg beleolvastotta az alsó sárga réteg őslénytani maradványait is, legalábbis erre mutat az itt közölt *Hystrix*, amely a barna réteg egyéb fauna-elemeinél feltűnően idősebb. Ugyancsak összevonva közli a sárga és szürkéssárga rétegeket is a magdaléni csoportban, miáltal együvé került a viszonylag gyakori barlangimedve a lemminggel.

1948 őszén Gaál I. és Tregele K. végzett ásatást a barlangban. Az eredményeket nem publikálták. Ez alkalommal csak az alsó sárga rétegben

dolgozhattak, mivel Hillebrand a barlang belsejében a kitöltést eddig a szintig teljesen feltárta.

1957 őszén, a bejárat keleti oldalán, az előtéren — az egyetlen ponton, ahol még a rétegsor fennmaradt — mélyítettük a már bolygatott és a még érintetlen terület határán 2 x 1,5 m méretű szelvényünket a sziklafenékig. Letisztítottuk a rétegsort és szabaddá tettünk egy 3 m vastag profilt. Az alsó sárga réteg teljes egészében hiányzott ezen a helyen, a szürkéssárgát pedig csupán egy vékony, kiemelkedő rétegmardvány képviselte. A barna és a felette levő sárga réteg között a határ nem éles. A barnában sok kisméretű, a sárgában kevesebb, de nagyobb mészkőtörmelék volt. Gyűjtöttünk 12 rétegmintát, némi őslénytani anyagot, továbbá néhány kvarcit és kovaszilánkot a jégkori rétegekből és hallstatti edén-cserepeket a jelenkori kitöltésből⁶. Figyelemre méltó, hogy a felső sárga rétegből előkerült csontok 10%-a barlangimedve maradvány. Ugyanebből a rétegből került elő egy jellegzetes anyagú, nagyméretű kalcedonpenge is.

A rétegmintákat a következőképpen azonosítottuk a Hillebrand-féle rétegsorral:

12—11.	minta:	70—110 cm	= humuszos, fekete, holocén réteg,
10.	„	115—125 „	= sárgásbarna, holocén réteg,
9.	„	125—135 „	= sárgásszürke, löszös, pleisztocén réteg,
8.	„	140—150 „	= kissé szürkés, sárga, löszös réteg,
7—4.	„	150—220 „	= sárga (löszös?) réteg,
3.	„	230—240 „	= sárgásbarna, átmeneti réteg,
2—1.	„	260—300 „	= barnászörös, mészkőtörmelékes réteg.

Mind a rétegminták közettani vizsgálata, mind a rendelkezésünkre álló őslénytani adatok felhasználásával elkészítettük a rétegsor éghajlattani értékelését⁷, amelyből itt a leegyszerűsített tapasztalati klímagörbét közöljük beillesztve a jégkor tagolásába.

¹ Koch A., A Csobánkai és Solymári barlangok. FTK 1 (1871) 97—105.

² Hillebrand J., Bk 1 (1913) 20—21. és 153—163.

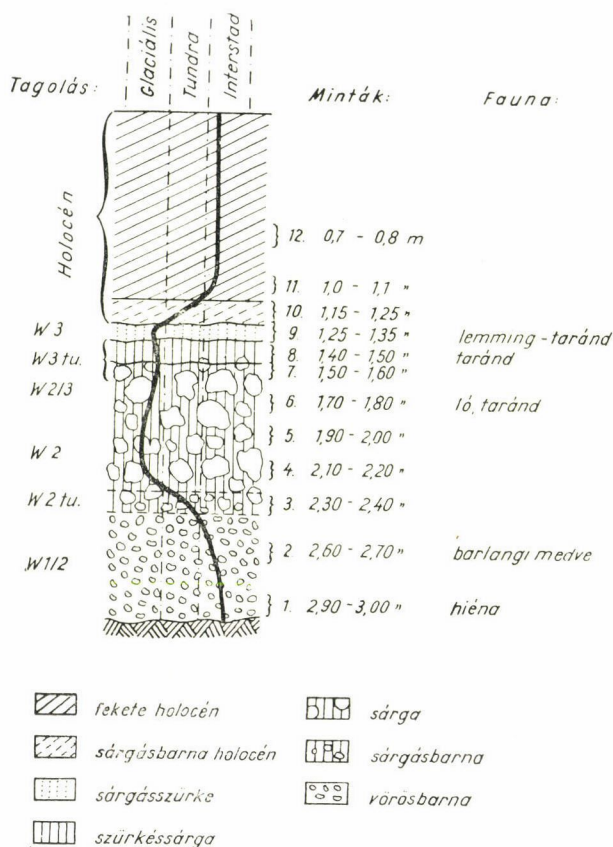
³ Hillebrand J., Bk 2 (1914) 115—116.

⁴ Kadió O., Bk 3 (1915) 16; Hillebrand az 1914-es ásatásról sehol sem emlékezik meg.

⁵ Mottl M., A M. Földt. Int. Évk. 35 (1941) 11. és 16.

⁶ B. Kutzian Ida meghatározása.

⁷ A Kiskevélyi barlang rétegmintáinak részletes közettani feldolgozását l. Vértes L., Untersuchungen der ungarischen Höhlensedimenten; der Verlauf der letzten Vereisung, kéziratban.

A tagolásnál az őslénytani és régészeti adatok voltak segítségünkre. Ez utóbbiakkal kapcsolatos megfigyeléseinkről szeretnénk alább részletesen beszámolni. A barnászörös réteg (színe a mi tapasztalataink szerint barna volt) anyagával szeretnénk ugyanis bővebben foglalkozni, amelyet egy — Hillebrand szerint a réteg felső részében talált — szakócaszerű, korai szeletai jellegű eszköz jellemez.⁸ Kísérőleletekként az ásató kaparókat közöl.⁹

Az anyag régészeti meghatározása körül többféle álláspont alakult ki.¹⁰ Maga az ásató protosolutréinek határozta meg, bár a jellemző kezdetleges levélhegyet „csenevész szakóca”-nak nevezte. A Kiskevélyi barlang „protosolutréi”-je és a tatái kaparók közötti megegyezés alapján Tatát is a „protosolutréi” kultúra lelőhelyei közé sorolta, hibás következtetéssel.¹¹

Kadić a meghatározásban inkább a kaparókat

tekintette döntőnek és a kiskevélyi leletet a moustiérihez sorolta,¹² csatlakozva Breuil¹³ és mások meghatározásához.¹⁴ Mottl osztotta Hillebrand véleményét, de megjegyezte, hogy a kísérőipar eszközeit a rossz minőségű nyersanyag következtében olyan gyengén dolgozták ki, „daß man sie zur genauen typologischen Bestimmung nicht verwenden kann”.¹⁵

Freund a levélhegyekről írt átfogó munkájában, a Kiskevélyi barlang leleteinek különös fontosságát tulajdonít.

Ismerteti a vitát, hogy a levélhegy tipikusan „protosolutréi”, s a kísérőeszközök a moustiérire emlékeztetnek. A kétféle jellegből arra következtet, hogy éppen ez az a lelet, amely a legszemléltetőbben igazolja a magyar moustiéri és „protosolutréi” közötti kapcsolatot, s csak nomenklatura kérdése, hogy melyik elnevezést használjuk.¹⁶ Később hozzáfűzi, hogy a levélhegyek kialakulásához éppen a kiskevélyi „degenerált szakóca” vezet.¹⁷

A zavar, a viták és a leletnek a két kultúra genetikai összefüggését igazoló szerepe körüli túlértékelése tehát abból adódott, hogy Hillebrand ásatási megfigyelései szerint mind a felső, mind az alsó réteg gyakorlatilag meddőnek tekinthető, s a közöttük levő vörösbarna rétegből tipikus „protosolutréi” és eléggé jellemző moustiéri eszközöket ástak ki.

A véleménykülönbségek egyeztetéséhez és lezárásához most két adatesoporttal szeretnénk hozzájárulni:

1. Fenti rétegtani megfigyeléseink szerint a vörösbarna kitöltés a W 1/2 interstadiálisban keletkezett. Ez a réteg a mi profilunkban csak 0,6 m vastag volt, de a korábbi ásatásokon helyenkint több, mint 2 m vastagnak bizonyult (Hillebrand, Bkut. 1. 157. 4. ábra). Feltesszük, hogy ez a vaskos réteg nem csak a bacsáki elnevezés szerinti W 1/2-t, hanem a W 1 „aktív szubtrópusi”-t is képviselte. Legalábbis, más barlangokban megfigyelt jelenségek alapján erre kell következtetnünk, mert magában a W 1/2 sehol sem alkot 2 m-es réteget. A Dunántúl ebben az időszakban még él a moustiéri kultúra¹⁸ és valószínűleg már él a legkorábbi szeletai.¹⁹ A réteg felső szintje, amelyben Hillebrand szerint a „levélhegy” feküdt — ha valóban azonos a mi általunk megfigyelt legfelső szinttel — már a W 2 eljegesedés tundraidő-

⁸ Hillebrand J., Bk 1 (1913) 160, 1. kép; Ua, AH 17 (1935) 3. kép.

⁹ Uo. 154.

¹⁰ Freund, G., Die Blattspitzen des Paläolithikums in Europa. (Bonn 1952) 72.

¹¹ Hillebrand J., Zur Frage des Alters der Lössansiedlung von Tata und des ungarländischen Moustériens im allgemeinen. Mannus 26 (1934) 326—328.

¹² Kadić O., M. Földt. Int. Évk. 30 (1934) 86.

¹³ Breuil, H., Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale I. Les industries paléolithiques en Hongrie. L'Anthropologie 33 (1923) 323—346.

¹⁴ Mottl M., Faunen, Flora und Kultur des ungarischen Solutréen, Quartär 1 (1938) 40. lapján felsorolja

a vitában résztvevők álláspontját, s Obermaier azok között említi, akik a moustiéri mellett állnak ki, holott ő (Fossil Man in Spain, London, 1924) éppen Hillebrand szerencsés leleteire hivatkozva, melyek e kultúrfok körülményeinek feltárását elősegítették, a Kiskevélyi barlangban „primitív solutréi”-t állapít meg.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Freund, G., i. m. 72—73.

¹⁷ Uo. 280.

¹⁸ Vértes L., Acta Arch. Hung. 8 (1958) nyomás alatt.

¹⁹ Vértes L., Acta Arch. Hung. 5 (1955) 261—278.; ua., Problematika szeletien—Problemkreis des Szeletien. Slov. Arch. 4 (1956) 318—340.

szakából származik, amelyben a szeleta kultúra ezen a területen virágkorát éli.

2. Részletesen kell ismertetnünk a szóbanforgó réteg teljes leletanyagát. Eddig mindössze az az öt eszköz volt ismeretes, amelyet *Hillebrand* 1913-ban közölt.²⁰ A Történeti Múzeumban a Kiskevélyi barlangból a következő leletanyagot találjuk (nem érintve a „magdaléni” jelzésű mikrolitokat, néhány nagy pengét és más, jellegzetesen késői felsőpaleolit eszközt):

Van kb 60 db „moustiéri” jelzésű²¹ és jellegű megmunkált szilánk, amelynek anyaga főként szárazföldi (erősen mállott, többnyire mangános kérgű) kavics és kvarcit. Ezek az anyagok meg egyeznek Tata és a Szelim barlang nyersanyagával.

A jól leírható, tipikus eszközök a következők:

Kezdetleges „levélhegy”. Szabálytalan körvonalú, nagyjából háromszög alakú, alapját kissé homorúra dolgozták ki. Élei és pereme jellegzetesen korai szeletai megmunkálásúak. A Jankovich barlang legkezdetlegesebb levélhegyeire és a bükki korai szeletai eszközeire hasonlít. Ilyen jellegű eszközök egyáltalán nincsenek a hazai moustiériben. Levélhegynek alig nevezhető bizonytalan körvonalai miatt. Valóban illik rá *Hillebrand* megjelölése: „csenevész szakóca” (*Hillebrand*, Bk 1. 1. kép 1). Anyaga sötétbarna kalcidon, mérete: $39 \times 26,5 \times 8,5$ mm, sz.: Pb/486 (XXXI. t. 11).

Félkörű vakaró. Bulbusos szilánkon készült, szabálytalan eszköz. Hátlapja sima, előlapját elnagyoltan munkálták meg. Peremét, az alap környékének kivételével, vakaróretussal látták el. Az eszköz jobboldalán van a legjobban kidolgozott vakaróél. A bulbusz részét eltávolították, a törésfelületet a hátoldallal felől alkalmazott retussal egyengették el. Analógiáját a Jankovich barlang eszközei között találjuk. Anyaga vörösbarna radiarit vagy jaspópál, mérete: $32 \times 28 \times 10$ mm, sz.: 108/914.8 (XXXI. t. 3).

Atipikus kaparó-vakaró-hegy. Bulbusa nagy, leütési szöge kb. 100° , a leütési felszín levalloisi módon megmunkált. Körvonala levél alakú, jobb élen egysoros retus, bal élen meredek vakaróretus van. Csúcsát a hátlap felől lapos, jellegzetesen solutréi technikájú retussal látták el. Ilyen eszközök gyakorlati a Jankovich barlangban, de moustiériben ismeretlenek. Anyaga vörös radiarit vagy jaspópál, mérete: $32 \times 20,5 \times 6,5$ mm, sz.: Pb/489 (XXXI. t. 9).

Atipikus kaparó (raclette). Szabálytalan körvonalú, köröskörül meredeken retusált eszköz. Hátoldala sima, elől oldalon Y alakú gerinc van. Hasonmásait a Szeleta barlang korai szeletai eszközei között és a Ballavölgyi sziklaüregben találjuk.²² Anyaga szürke kalcidon, mérete: $31 \times 20,5 \times 6$ mm, sz.: Pb/483 (XXXI. t. 4).

Atipikus kaparó-vakaró. Körvonala szabálytalan négyszögű. Élein köröskörül meredek szilánkolás van. Jellegében az előző eszközre hasonlít, de magasabb, ezért vakarószerűbb. Anyaga valószínűleg átkovácsodott vulkáni kőzet, mérete: $20 \times 21 \times 7,5$ mm, sz.: Pb/484.

Subalyuk-kaparó. Narr megjelölése illik erre a kaparóra,²³ amely leletünk egyik legjellegzetesebb moustiéri eszköze. A magyarországi szeleta kultúrában sehol sem találunk hasonló kaparókat. Kavicsból készült, háromszög alakú, hátoldala sima, az előoldalt a mállott

kavicskéreg képezi, retusa lépcsős, magas, meglehetősen meredek (60° -os, tehát a legjellemzőbb moustiéri eszközökre).²⁴ Legközelebbi analógiáit Tatán és a Szelim barlangban találjuk (l. *Vértes*, Acta 8 (1958), I. t. 8). Anyaga szürke kalcidon, eredetét illetve szárazföldi kavics, mérete: $34,5 \times 28 \times 10$ mm, sz.: Pb/814 (XXXI. t. 1.; *Hillebrandnál*: Bk. 1., 1. kép 3).

*Jabrud-kaparó*²⁵ (Winkelschaber). Két kaparóéle majdnem tökéletesen derékszögben (93°) találkozik. Mindkettőn magasra felfutó, szabályos, erőteljes, lépcsős retus van. A retusszög viszonylag lapos, kb. 50° . A hátlap sima, az előlapot felületesen kidolgozták. Analógiái a Szelim barlangból ismeretesek (l. *Vértes*, Acta 8 (1958), I. t. 9). *Hillebrand* közölte képét (idézett helyen 1. kép 5), de kissé torzítva jellegét: D alakú kaparót rajzoltak helyette.²⁶ Anyaga radiarit, mérete: $28,5 \times 23 \times 11$ mm, sz.: Pb/487 (XXXI. t. 6).

Egyeneslű kaparó. A Subalyuk-kaparókhöz közel álló, trapéz alakú eszköz. Bulbusos szilánkon készült, leütési lapja sima, a leütési szöge 100° . A munkaél szabályosan, lépcsősen retusált. A felső peremet a hátoldallal felől retusálták. Valószínűleg csúcsos kaparó volt, de a csúcs letört. Szürke szarukő, mérete: 32×23 mm, sz.: Pb/485 (XXXI. t. 5).

Subalyuk-kaparó. Egyeneslű, viszonylag meredek retusú eszköz, munkaélén intenzív lépcsős retussal. Az erre tompaszögben álló baloldali élen is van némi retus. Anyaga szárazföldi szarukőkavics, mérete: $50 \times 29 \times 18$ mm, sz.: 108/914.35 (XXXI. t. 10).

Kettős kaparó. Hosszúak, háromszögkeresztmetszetű szilánkból készült, alsó éle enyhén ívelt, felső éle homorú kaparóél. Szárazföldi szarukőkavicsból készült, $61 \times 28 \times 14,5$ mm, sz.: Pb/479.

Hosszúak szilánk. Háromszögkeresztmetszetű, egyenetlen munkaélű, kaparószerű eszköz. Élét szórványos ütésekkel alakították ki. Szabályos retusa nincs. Moustiériknben otthonos alak. Mélyen mállott, mangános kérgű szarukőkavicsból készült, mérete: $61 \times 25 \times 10$ mm, sz.: Pb/487.

Egyeneslű kaparó. Kvarcitkavicsból készült, háromszög alakú eszköz, élen alig kivehető kaparó retussal. Mérete: $32 \times 25 \times 11$ mm, sz.: Pb/815.

Atipikus kaparó (vakaró?). Körvonalai szabálytalanok, retusa helyenkint meredek, másutt magasan felfut a felszínre, nem solutréi technikával készült. Jellegére nézve a gerezd alakú kaparókhöz tartozik. (l. *Vértes*, Acta 8 (1958), I. t. 7). Mangános kérgű szarukőkavicsból készült, $35 \times 32 \times 11$ mm, sz.: Pb/481. (XXXI. t. 2)

Tata-kaparó. Kavicsból készült, mindkét lapján durván megmunkált, egyeneslű kaparó, amelynek munkaélével átelleni peremén megmaradt a kavicskéreg. A kaparóél a kétoldali megmunkálás következtében egyenetlen. Tatán és a Szelim barlangban vannak analógiái (*Vértes*, Acta 8 (1958), I. t. 3a–b). A gerezd alakú („a spicchio”) kaparóknak ez a típusa oly jellemző Tata késői moustiéri kultúrájára, hogy helyesnek láttuk ezt nevében is kifejezésre juttatni.²⁷ Anyaga jaspis-kavics, mérete: $52 \times 33,5 \times$ kb. 25 mm, sz.: 108/914.30.

Durva, egyeneslű kaparó. Szabálytalan alakú, elnagyoltan kialakított munkaélű, atipikus kaparó. Anyaga mállott kérgű szarukőkavics, mérete: $52 \times 36 \times 23$ mm, sz.: 108/914.31.

Egyeneslű gerezd alakú kaparó. Kvarcitkavicsból készült, egyik lapja sima, a másikon a kavicskéreg van. Kaparóélén a retus jól látható. Az él baloldalához

²⁰ *Hillebrand J.*, Bk 1 (1913) 154., 1. kép.

²¹ A leletet Kadić leltározta annakidején a Földtani Intézetben, innen a moustiéri megjelölés. A Történeti Múzeumban, a Hillebrand által leltározott anyagon nincs kultúra jelezve.

²² *Vértes L.*, Beiträge zur Abstammung des ungarischen Szeletien. FA 10 (1958), nyomás alatt.

²³ *Narr, K. J.*, Alt- und mittelpaläolithische Funde aus rheinischen Freilandstationen. BJ 151 (1951) 32.

²⁴ *Vértes L.*, Technological Observations on Palaeolithic Flint Implements, nyomás alatt.

²⁵ *Narr, K. J.*, i. m. uo.

²⁶ A hiányos ásatási dokumentációra jellemző, hogy ezt a tipikus moustiéri eszközt, amelyet Hillebrand is a barna pleisztocén rétegből származóként közöl, a leltárkönyvbe „magdaléni”-ként vezette be Kadić.

²⁷ *Vértes L.*, Acta Arch. Hung. 8 (1958).

csatlakozik egy reá derékszögben álló egyenes, meredek retusú oldalél, amely felül erőteljes völgyeléssel fejeződik be. Mérete: $45 \times 37 \times 13$ mm, lsz.: 108/914.33 (XXXI. t. 7)

Egész felületén megmunkált csúcsos kaparó vagy hegy. Nehezen körülírható tárgy. Nagyjából háromszög alakú, felszínének közepe táján az előlap kicsúcsosodik, ettől a két, egymásra merőleges munkaél felé futnak a retusok. A két él lekerekített csúcsban találkozik, az egyiken egyenesvonalú kaparóretus, a másikon magasvakarószerűen meredek retus van (Hillebrandnál: Bk. 1 (1913) 1. kép 4). Hátlapja sima, a két munkaél közötti átfogóél meredeken törött. Szarukő, $23,5 \times 25 \times 10$ mm, lsz.: 108/914.34 (XXXI. t. 8)

Kaparó-fűrő. Szabálytalan négyszögű, elnagyolt kidolgozású eszköz. Előlapja felől peremein kaparó- és meredekebb vakarószerű retussal látták el. Fűrő-csúcsát a hátoldal felőli retussal alakították ki (Hillebrandnál: Bk. 1 (1913), 1. kép 2). Anyaga szarukőkavics, mérete: $30,5 \times 22 \times 8$ mm, lsz.: 108/914.36.

Az 1957-ben végzett rétegtisztázó munka alkalmával egyetlen leírásra méltó eszközt találtunk, egy *nagy, hajlott penge* csúcsfelőli töredékét. Trapézkeresztmetszetű, szélein csak használati csorbak vannak. Anyaga piszkos-fehér kalcidon, mérete 62×28 mm, lsz.: Pb57/55. Olyan nagy penge lehetett, amely vetekedhet a hazai rézkor remekbekészült pengeivel is. A Tört. Múzeum gyűjteményében, a kiskevélyi leletben ugyanerről a magkőről származó, több hasonló méretű pengét is találtunk „magdaléni” jelzéssel. Nyilván valamennyi a felső sárga rétegből származik.

A Kiskevélyi barlangból ismerünk tehát 5 ± jellegzetes szeletai eszközt, amelyek közül legalább három olyan típusú, amilyen a hazai moustiériben sehol sem fordul elő. Ezek mind kidolgozásukra, mind nyersanyagukra (radiolarit) nézve azonosak a Jankovich barlang szeletai eszközeivel. Ismertettünk egy tucatnyi moustiéri eszközt, a legtöbbjük jókidolgozású és jellegzetes. A környék késői moustiéri leleteivel (Tata, Szelim barlang) megegyeznek, a magyarországi korai szeletaiban viszont nem fordulnak elő.

A hivatkozott késői moustiéri leleteket újabban a W 1-en belüli, az ún. „aktív szubtrópusi” időszakra datáltuk, amely megfelel a középeurópai elnevezés szerint a würmi 1/2 interglaciális első felének (Göttweigben az alsó fosszilis talajnak). A Kiskevélyi barlangban a vörösbarna kitöltés alsó része ebben az időszakban rakódott le.

Abból a körülményből, hogy a csak kevés bolygatatlan anyagot megmozgató rétegtisztázó munkánk során — hála a századelejénél lényegesen gondosabb válogatásnak — a felső, sárga, köves rétegből is több kovaszilánkot és eszközt gyűjtöttünk, kitűnik, hogy ezt a réteget tévesen jelölték régészetileg meddőnek. Maga Hillebrand 1913-ban még különválasztotta e réteg régészeti anyagát „legalsó magdaléni” néven²⁸ és olyan eszközöket közölt belőle (vakarópenge, köröskörül retusált penge, stb), amelyek beleillenek a dunántúli szeletai csoport eszközkincsébe. Lehetséges, hogy a szeletai lelet ennek a rétegnek alsóbb szintjéből került elő. Az sincs azonban kizárva, hogy a vörösbarna rétegből származik, s a késői moustiéri a legalsó, meddőnek jelzett sárga rétegben volt. A leletek valószínűleg közvetlen szuperpozícióban voltak, de egykori helyzetük biztos megállapítására már nincs módunk. Rétegtanilag sem rekonstruálhatjuk hovatartozásukat, mivel a két kultúra megközelítőleg egykorú, vagy legalábbis közvetlenül egymásután következett. A rétegtani helyzet kérdését valószínűleg nem döntené el az előtérben fennhagyott, kivékonyodó rétegmadványok feltárása sem. Meg kell elégednünk azzal, hogy tipológiailag biztosan különválasztjuk a moustiéri és szeletakultúra emlékeit, s hogy ki tudjuk mutatni azokat a rétegeket, amelyek mindkettő időrendi helyzetének megfelelnek.

A leletek felett lezajlott vitában bizonyos mértékig mindkét félnek igaza volt. Csak — s ez különösen a külföldi résztvevőkre vonatkozik — nem tudhatták azt, hogy a 40—50 évvel ezelőtti ásatási módszereink mellett, amint ez a még életben levő ásatási munkások elbeszéléséből is megállapítható, előfordulhatott, hogy két különálló réteg leletanyagát egységesként kezelték. Ily módon összeegyeztethetetlen felfogásbeli ellentétek, s amint Freund feltevéseéből is láthatjuk (legalábbis e tárgyra vonatkozóan) téves következtetések alakulhattak ki.

Vértes László

МУСТЬЕРСКИЕ ЛИ ИЛИ СЕЛЕТСКИЕ НАХОДКИ НИЖНЕГО СЛОЯ КИШКЕВЕЙСКОЙ ПЕЩЕРЫ?

Резюме

Слой кишкевейской пещеры, находящейся на горном массиве Пилиш, были вскрыты нами в 1957 г. с той целью, чтобы модернизировать результаты раскопок, проведенных ранее Е. Гиллебрандом. Слой снизу вверх были следующими: краснокоричневый (вюрмской 1/2 интерстадиальной эпохи), желтый (эпохи W2 и W2/3) и два желтоватосерых слоя (эпохи W3). По Гиллебранду, археологические находки верхнего желтосерого слоя являются памятниками мадленской культуры, нижний же красноватосерый слой содержал орудия протосолотрейской культуры. Исследователи времени Гиллебранда частично разделяли это мнение, частично находки красно-

ватосерого слоя причисляли к мустьерской культуре.

В течение раскопок с целью уточнения слоев были установлены нами эпохи слоев и выяснено, что в кишкевейской пещере были обнаружены находки как позднего мустье (табл. XXXI. 1, 2, 4—8, 10), так и ранней селетской культуры, по старому названию, протосолотрейской. (табл. XXXI. 3, 9, 11) Время вышеупомянутой культуры — W1/2 начало интерстадиала, и в этом, и по типологии орудий они соответствуют нескольким другим мустьерским находкам Задунавья.

Л. Вертеш

²⁸ Hillebrand J., Bk 1 (1913) 159—160., 3. kép.

IST DER FUND AUS DER UNTEREN SCHICHT DER KISKEVÉLYER HÖHLE EIN MOUSTÉRIEN ODER EIN SZELETIEN?

Auszug

Im Herbst des Jahres 1957 wurde zwecks Klärung der Schichtenverhältnisse eine Ausgrabung in der Kiskevélyer-Höhle unternommen. Es wurde festgestellt, daß sich die untere, rötlichbraune Schicht am Anfang des — sensu lato — W 1/2 Interstadials bildete, die darüber befindliche gelbe Schicht ein Sediment des W 2 und des W 2/3 sei, und daß die folgenden zwei gelblichgrauen Schichten am Anfang des W 3 bzw. in dessen lößbildenden Abschnitt entstanden sind.

J. Hillebrand, der hier 1912—1914 grub, bestimmte das Fundmaterial der gelblichgrauen Schicht als Magdalénien, fand, daß die gelbe Schicht steril sei und versetzte sie stratigraphisch auf das Solutréen. Die darunter liegende rötlichbraune Schicht wurde von ihm, einer primitiven Blattspitze zufolge, als Protosolutréen bestimmt. Unter dieser fand er noch eine sterile, gelbe Schicht, die aus dem jetzt freigelegten Profil fehlt.

Betreffs der Bestimmung der Funde aus der rötlichbraunen Schicht gibt es Meinungsverschiedenheiten. Hillebrand, Mottl und Obermaier nennen sie „Proto-

solutréen“, Kadić, Breuil und R. R. Schmidt halten sie für Moustérien. Freund sieht in ihnen einen Übergang vom Moustérien zum „Protosolutréen“.

Nach gründlicher Untersuchung des Fundmaterials konnte festgestellt werden, daß das Frühszeletien in den unteren Schichten der Kiskevélyer-Höhle ganz sicher anwesend war. Diese Kultur lebt in Transdanubien vom W 1/2 an. Auch gab es hier ein Spätmoustérien, dessen genaue Analogien in Tata und in der Szelim-Höhle anzutreffen sind. Das Moustérien dieser beiden letzteren Fundorte stammt vom Anfang des W 1/2. Die rötlichbraune Schicht entstand ebenfalls zu dieser Zeit.

In der Kiskevélyer-Höhle gab es also Überreste des Frühszeletien (Taf. XXXI. 3, 9, 11), wie auch des Spätmoustériens (Taf. XXXI. 1, 2, 4—8, 10), und sie waren, annahmbarerweise, in unmittelbarer Superposition übereinander.

L. Vértes

LEBŐ-HALMI ÁSATÁS 1950-BEN

A Szegedi Múzeumnak egyik jelentős régészeti lelőhelye a tápéi réten fekvő Lebő halom. A első szerzeményei között már szerepelnek a halomról összegyűjtött szórványleletek.¹ Reizner János 1904-ben két ízben (III. 12—14., VIII. 26—31) végzett ásatást e lelőhelyen s ez alkalmakkor főképpen kőszerszámokkal gazdagította a múzeum anyagát. A neolitikus telep mellett aeneolitikus sírokat is tárt fel.²

Tömörkény István figyelmét sem kerülte el a fontos lelőhely, kisebb kutatást végzett is, számottevő eredmény nélkül.³

A lelőhely nagyobb arányú feltárása Móra Ferenc nevéhez fűződik. Ő három alkalommal végzett Lebőn ásatást. 1928. III. 8—IV. 5., X. 10—14., 1930. V. 12—VI. 3). Ezekből az ásatásokból származik 45 sír, amelyek közül 18 aeneolitikus, s a hatalmas telepanyag a tiszai kultúrából. Az ásatási anyagból csak egy kiragadott edény publikációja jelent meg.⁴

A Móra ásatásaiából előkerült anyag tette Lebőt a hazai neolitikum egyik fontos lelőhelyévé. Akkor Csóka (Čoka) után a legnagyobb feltárt tiszai kultúrába tartozó telepet jelentette, s a hódmezővásárhelyi Kőkenydomb után még ma is a legjelentősebb anyagot tartalmazó telepek egyike. A területen talált más kultúrába tartozó leletek miatt — vonaldíszes kerámia, korai rézkor — de a tiszai kultúrában localis faciest mutató anyaga miatt is olyan fontosságra tett szert, hogy kevés olyan anyaga van hazai neolitikumnak, amelyre annyit hivatkoztak, anélkül, hogy publikáció jelent volna meg róla.⁵

Ezt a hiányt kívánta pótolni Tóth Gábor bölcsészdoktori értekezése 1946-ban, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg.⁶ Értekezésében részletesen adja a lelőhely földrajzi viszonyait, a kutatás történetét, és az egyes kultúrákba tartozó anyag: Körös, vonaldíszes, bánáti, tiszai és aeneolitikum leírását, gazdasági és településtörténeti értékelését.

Móra ásatási jegyzőkönyvei igen szűkszavúak a telepre vonatkozóan. Az anyag nincs leletegyüttesek szerint különválasztva, a telepjelenségekről is csak általánosságban beszél a feltárt sírok kapcsán. Ezért Tóth Gábornak az anyag feldolgozásánál módszertani szempontból meg kellett elégednie azzal, hogy koronként és tipológiailag válogatta össze az anyagot és ebből kifolyólag más eredményre, mint folyamatos településre — a Körös kultúrától az Árpádkorig — nem juthatott.

A régészeti öt éves tervben szerepelt a tiszai kultúra település és gazdasági formáinak kutatása.

E kutatás keretében azért esett a lelőhely megválasztása Lebőre, mert véleményünk szerint ez a terület az aeneolitikummal való kapcsolat kérdéseinek vizsgálatára a déli területeken a legalkalmasabbnak látszott.

A lelőhely a Tisza-Maros összefolyásának szögében fekszik, az egykor hatalmas ártérből kiemelkedő 140 hold kiterjedésű magaslat. A XVIII. századi térképeken még „Insula Lebeő”-nek szerepel, amelyet ma csak Porgány és a Bogdány ér fog közre. A halom geológiai leépítését dr. Timár Lajos kutató leírásából az alábbiakban adom:

„Tápé község Tiszántúl fekvő birtok területén, ahova a Lebő halom is tartozik, túlnyomó részt alacsony fekvésű ártéri réti anyag, e fölött pedig öntési iszap anyagú talajok találhatók. Ebből az alacsony térszíntől emelkednek azok az ősemberi leletekben bővelkedő halmok, melyek közül éppen a legmagasabb az alig $\frac{3}{4}$ km² területű 85 m abszolút magasságú Lebő halom.

A halomt északra a Porgány, délen a Bogdány ma már keskeny csatornává szűkített, nyáron kiszáradó erei határolják. Magját sötét sárga, nagyszemű, dús csillamú pleisztocén homokdüné képezi. Ez a pleisztocén a domb nagyobbik, északi felén ma is a felszínen van. A benne talált sírok igazolják, hogy az emberi település kezdetén is felszíni, vagy felszínhez közeledő képződmény volt. Déli kisebbik felére a pleisztocén utolsó képződményeként kis terasz formát képező, vízilösz települt. A parti dűnék megjelenésére jellemző módon különbözik az északi lejtő a délitől lejtésében is. Az uralkodó szeleknek megfelelően ez az északi lejtő meredek, míg a déli lankásabb. A déli oldal régészeti kutató árkai a felszíni vízi csigás lösz alatt sárga kemény agyagot, a fúrások pedig ezalatt homokot tártak fel.

A halom kelet felé elkeskenyedő orrban nyúlik ki. Ennek tetején öntésszap maradt fenn. Ettől eltekintve a halom mindenütt egy-két méter vastag, fekete réti agyag képződményekkel van körülvéve, amely a Bükk₁ időszak nedves, dús vegetációjú időszakáról tanúskodik. Az erők keskeny völgyében az agyag iszapfoltokkal tarkázott. Ez felújuló folyóvizet igazol. 250 cm—400 cm-ig finom csillámos homok és iszaprétegek váltakoznak, a Bükk₁ korszak előtti folyóvíz nyomai. Ez alatt pedig érdes, csillámos, nagyszemű homokréteg következik.

¹ Reizner J., Szeged története I. (Szeged 1900) 4.

² Reizner J., Arch. Ért. 24 (1904) 76—88.

³ Banner J., Dolg. 12 (1936) 251.

⁴ Móra F., Dolg. 6 (1930) 159—160. A temetőt B. Kutzián I. dolgozta fel a Korai rézkori kultúra c. kiadásra kész monográfiájában.

⁵ Banner J., Dolg. 3 (1927) 21—22.; Banner J., Dolg. 12 (1936); Banner J., Szeged településtörténete. Tiszatáj 1947.; Banner J., Dolg. 8 (1932) 31.; Banner J.,

Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. (Hódmezővásárhely 1940, 42); Tompa F., A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. AH 5—6 (1929) 56.; Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24—25 (1935—36) 43.; Kutzián I., Körös kultúra. Diss Pann II. 23. (1944) 31.

⁶ Lebő és környékének településtörténete őskortól az Árpádkorig. Bölcsészettudományi értekezés. (Szeged 1946) Kézirat.

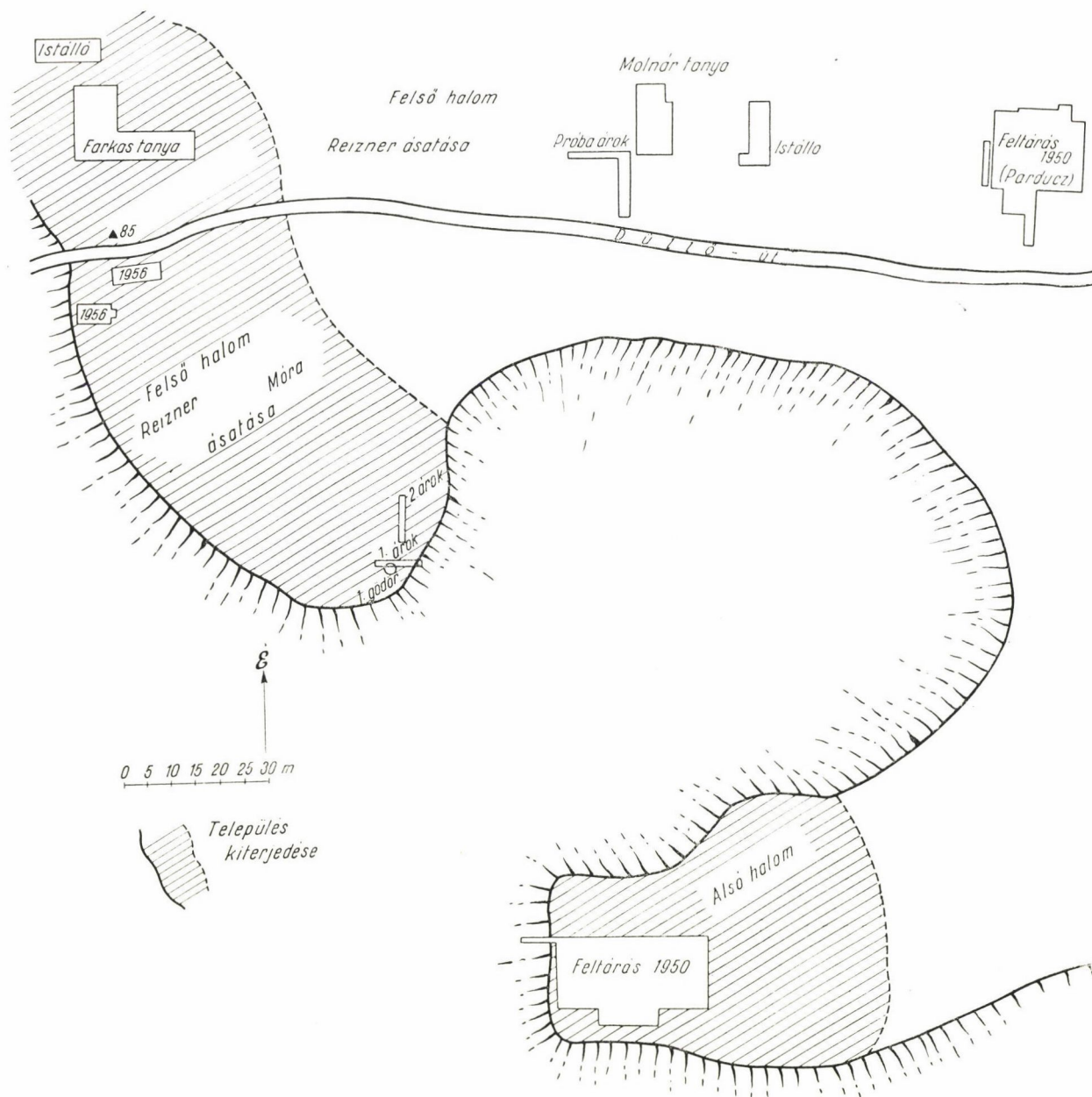
A rétegek alapján megállapítható tehát, hogy a pleisztocén végétől a legutolsó vízvilág eltűnéséig a halom szigetként emelkedett ki a vízzel borított környezetből. A Bükk₁ előtt folyóvíz, majd a Bükk₁ korban nagy kiterjedésű állóvíz vette körül, mely északon és délen a mai erek mentén csendesen folyó vízzé alakult.”⁷

A magaslat morfológiai szempontból két részre tagolódik. Egyik a kelet-nyugat irányú hosszú

hát, amelyet felsőhalom névvel jelöltünk, (lásd: 1. kép), a másik az ebből kinyúló félszigetszerű alacsonyabb halom, amelyet alsóhalom néven jeleztünk.

Az ásatást az általunk alsóhalomnak nevezett részen végeztük, mert itt még korábbi ásatásról, vagy bolygatásról nem volt tudomásunk.

A feltárás megfigyeléseit, az anyag leírását az alábbiakban adom:⁸

1. kép. Lebőhalom
Fig. 1. Lebőhalom

⁷ Kötelességünknek tesszünk eleget, amikor a fiatalon meghalt kiváló kutató Lebőn végzett geológiai munkájáért köszönetet mondunk a szegedi egyetemnek.

⁸ A képanyag és az egyes részletrajzok közlésében erősen szelektáló módszert követtem. A feltárt objektumokból (különösen a nagyszámú gödörből) szinte teljesen azonos anyag került elő, így azoknál csupán a

jellegzetes emlékekre szorítkoztam. Ott, ahol az objektumok összefüggései a rétegződés tekintetében támpontot adtak, nemcsak a típusos anyag, hanem az előkerült teljes anyag közlését tartottam fontosnak. Rövidítések: M. = magasság, Szá. = szájmérő, Fá. = fenékmérő, Tá. = talpátmérő. A leletanyagot a Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum őrzi 7/51. 1-411. ltsz. alatt.

1. *gödör*: Ovális alakú, egyenetlen aljú hulladék-gödör. KNy-i átmérője: 150 cm, ÉD-i 240 cm. Északi fele nincs kibontva. Leletanyaga: Kovakaparó, félkör alakú retusált végződés. H: 2,5 cm. Duzzadt tengelyű, töredékes orsógomb. Átm: 4,8 cm, M: 2,9 cm. Meander díszű edény, oldal és fenék töredékei, vörös festés behuzattal. Profilált aljú pohár (XXXII. t. 2). Az edény hasát és vállát apró bütykök, a vállalt bekarcolt vonal díszítik. Világos barna színű, fénylő felületű. M: 10 cm. Hiányos edény (XXXII. t. 1). A hasvonalon és a vállon egymás közé eső szemölcsös bütykök ülnek. Vékonyfalú, közepes kidolgozású, barna színű. Fá: 4 cm. Durva kidolgozású, nagy edény nyakrésze, ujjbenyomásos, plasztikus díszítéssel. Szürke színű, alacsony csőtálp töredéke. Vastagfalú edény töredéke, kis hajlású, „csőrös” füllel.

2. *gödör*: Kerek alakú, hengeres gödör: K—Ny-i átmérője 116, ÉD-i 100 cm. A gödör mélysége 190 cm. A löszbe volt bevágva, felső részén sok nagyméretű paties, az alján hamu, korom, faszén és cserép feküdt. Lapos, kerek tálak töredékei, tagolt bütyök fogóval és pohár alakú edény (XXXII. t. 3) került ki belőle. Az edény hasát 4 szimmetrikusan elhelyezett szemölcsös-bütyök díszíti. Világosbarna, vékonyfalú, fénylő felületű. M: 10, Szá: 12, Fá: 4,5 cm.

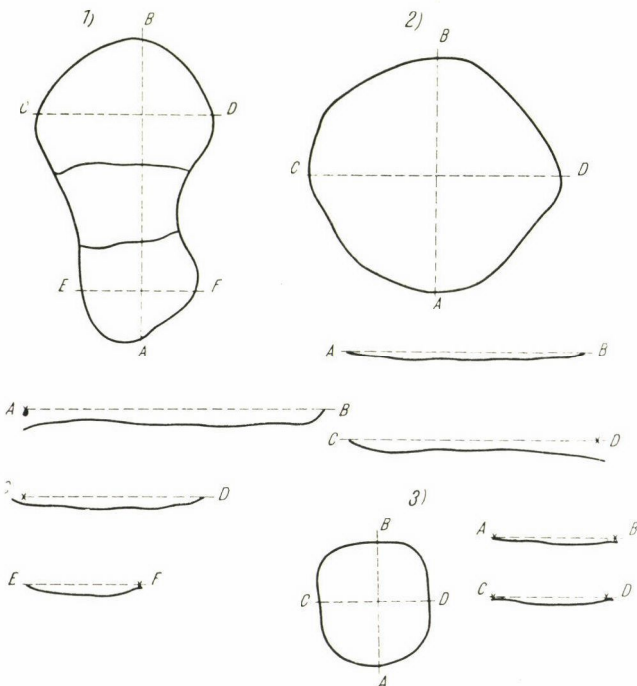
3. *gödör*: Mélysége 215, átm: 240 × 225 cm. A gödörben utólagos beásással feküdt a 8., 9. sír. A sírok alatt a gödör tölteléke, hamuval kevert föld volt. Sok állatsont, halpikkely s cserépanyag került ki belőle. A közölt anyag a csontvázak alatti mélységből való. Állatsontból készült csontárák, pengékaparók jaspálból, kova magkövek, csiszolt vadkanagyar hasíték képezik a szerszámanyagot. Kerámia leletek: vékonyfalú, simított fénylő felületű csésze (XXXII. t. 10), hasán 3 kis bütyökdísz. Barnássárga színű. M: 4, Szá: 9,3, Fá: 4,8 cm. Hasonló alakú kis csésze (XXXII. t. 9). Színe sárgászöld. M: 5,4, Szá: 11,4, Fá: 3,5 cm. Finom kidolgozású, simított, fényezett hiányos tál, a hasán két kis kerek bütyökkel (XXXII. t. 11). Félgömb alakú, valószínűleg alacsony, talpcsőves, meander díszes edény töredéke. Díszítése 4 mezőre osztott, a mezők között függőlegesen álló bütyök-díszek vannak. Előkerült még egy baltacsizoló, az egyik oldala a használatból homorúra kopva.

4. *gödör*: Mélysége: 210 cm, Átm: 115 × 160 cm. Teljesen üres, semmiféle anyagot nem adott.

5. *gödör*: Ovális alakú gödör, lapos, oldalfala hengeres. Mélysége: 160 cm, KNy-i átm: 165, ÉD-i 142 cm. 50 cm-ig fekete humusz, 50–100 cm-ig apró patiesos föld, 100–160 cm-ig hamuval kevert laza föld adta a gödör rétegződését. Anyag csak a hamus rétegből került elő, keverten a tiszai és aeneolitikus elemekkel, éppen úgy, mint a telep legtöbb gödréből. Anyagában a csiszolt csontárák, mindkét oldalról csiszolt, trapéz alakú kőbalta, pattintott kőszerszámok, ívelt élű kaparó, kerek kaparó, penge kaparók, mindkét oldalán retusált élű penge, vastagabb hegytöredék — mindkét oldalú felület retusálással — a telep jellegzetes eszköze. A kerámiai anyagban kisebb arányban jelentkezik a meander díszítésű anyag, amelyet egy virágcserépfarmájú, vörös bevonású edénytöredék és a függőleges átfúrt bütykű, tiszai díszítésű vörös peremtöredék képvisel néhány stílusában teljesen azonos töredékkel. A gödör retusálható edényei jellegzetességeik alapján a tiszai kultúrába és az aeneolitikumba sorolhatók. Tiszai forma a függőszet-hető edény (XXXII. t. 5). Közepes kidolgozású edényke, 2 függőlegesen átfúrt bütyökfüllel. Színe sárgásbarna, kormos. M: 8, Szá: 4,1, Fá: 3 cm. Határozott aeneolitikus forma a csőtálpas tál (XXXII. t. 6). Csőtálpas egyenletesen szélesedő. A töredékes tál alsó részén 2 bütyök van, elhelyezéséből ítélve 4 lehetett. Fénylő felületű, simított. A tál részben kiegészített. M: 22,5, Fá: 21, Tá: 14,6, Fá: 15 cm. Gyakori és a telepre jellegzetes forma a pohár (XXXII. t. 7), alsó részén lapított bütyökkel. Elrendezése 4 bütyökre mutat. Színe világosbarna, kiegészített. M: 10,5, Szá: 11,5, Fá: 4 cm. A világosbarna, fénylő felületű, kissé domború aljú, fordított csónakakúpos tál, kivitelezésében aeneolitikus

sajátosságot mutat (XXXII. t. 4). M: 4,8, Szá: 10, Fá: 4 cm. Kidolgozásában már aeneolitikus jellegű, de formában tiszai hatású (közelebből bányai), a gödör anyagából előkerült konikus tál (XXXII. t. 8). Aeneolitikus sajátosság a fénylő, simított felület, a világos barna szín. A tiszai kultúra forma-készletében ható bányai kultúra sajátosságai az edény 2/3-ában levő hasál a behajlós nyakkal, egyenes peremmel. A négyes osztású, egymás mellett elhelyezett 2 apró bütyök díszítés a déli tiszai telepek jellegzetes vonásai. A gödör töredékes kerámikus anyagából a zömökebb formájú pohár került ki. Sárgásbarna színű, oldalán kis hegyes bütyökkel díszített. A vastagfalú töredékeken levő, a lapított hegyes, bütyökös és ujjbenyomásokkal tagolt peremű töredékek tiszai formát jeleznek.

1. *tűzhely*: Szabálytalan, ovális alakú tűzhely (2. kép). É—D, hossza: 100 cm, K—Ny átm: 60 cm. Mélysége a mai felszín alatt 50 cm. Letapasztott, a középső részén kikopott. Az átégett réteg vastagsága 10 cm. Tüzelő nyílása a keskenyebb É-i oldalon volt.

2. kép. 1, 2, 3. tűzhely alaprajza és metszetei
Fig. 2. 1,2,3. Plan et coupes du foyer

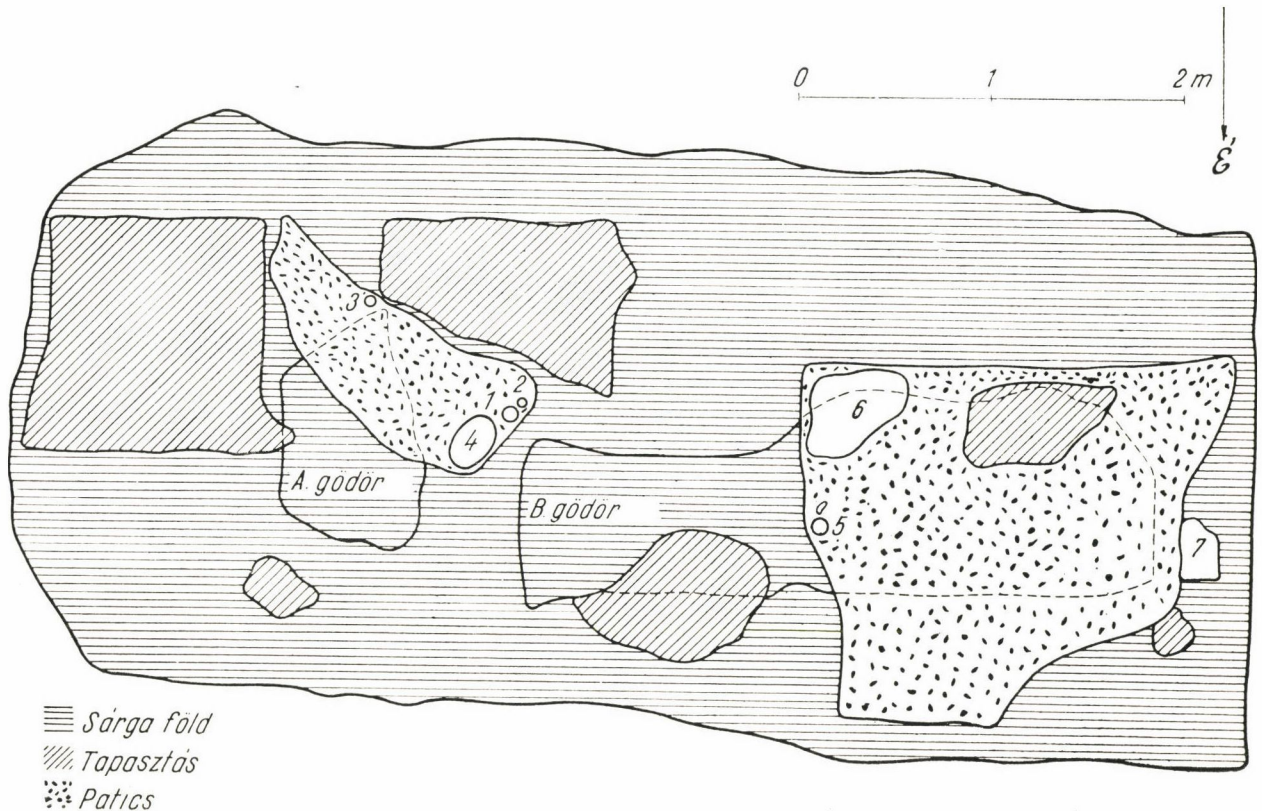
Északi irányba 6 cm-t lejtett a tűzhely. A tűzhely mellett sok hasított csont, főleg vaddisznó és tulok, kőeső töredék, megmunkált kovák, csiszolókö töredék és kevés tiszai és aeneolitikus sajátosságokat mutató cserép volt. Környezetében olyan jelenséget, amely a tűzhely összefüggését mutatta volna más, esetleg hozzátartozó települési jelenséggel, nem észleltünk.

2. *tűzhely*: Megközelítően körformájú, átm: 79 × 82 cm, mélysége: 82 cm (2. kép). Teljesen letapasztott. A tapasztáson vörösré égett, beomlott föld és patiesrögök voltak. E jelenség esetleg feltételezi, hogy oldalfala is lehetett. A tapasztás a szélek felé alig észrevehetően felhajlott. A Ny felé mutatkozó 7 cm-es lejtés valószínűsíti a tüzelőnyílás helyét. Körülötte elszórtan mutatkozó néhány, a telepre jellegzetes cseréptöredék feküdt.

1. *ház*: A ház a domb lejtési oldalához közel feküdt, ennek következtében a jelenségek magasabb szinten jelentkezték, s a lekopás is nagyobb volt. A föld színé az eke által kiforgatott sártapaszkokkal volt tele. A humusz letakarítása után összefüggő sártapaszk réteg rajzolódott ki, amely helyenként szálában állt, és két nagyobb foltot foglalt el a ház K-i és Ny-i harmadában. A sártapaszk

a szélek felé vékonyodott. Ezek nád, illetőleg vesszőlenyomatot mutattak, s a szálában álló csomóban sok volt a 10 cm átm., hasított gerenda lenyomatát mutató vastagabb tapasztás, amely a szélek felé szinte hiányzott. A ház alaprajzát a felhordott sárga agyaggal kevert lösz adja. Alakja téglalap, egyenetlen szélekkel, a keleti vége le volt kerekítve. Alapterülete 640×305 cm (3. kép). A felhordott alapot lesározták, ez a ház több részén elég jó megtartásban maradt ránk, sok helyen azonban kitöredezett. A házalap alig volt a földbe mélyítve. Jelenlegi felszín alatti mélysége: 20 cm, feltehetően az egykori (neolitikus) felszínen állott. A házalap feldúlását az a körülmény is mutatja, hogy az 1. sz. vastag tapasztás között peremes tűzhely nagy darabjait találtuk meg. A tűzhely eredetileg is itt lehetett, erre mutatnak a tapasztás kisméretű átégése s a

dísz és a teljes felületet kitöltő meander díszítés váltja egymást. A másik mezőpár töredékes összeállított része arra mutat, hogy 3/4 részben a teljes felületet kitöltő meander díszítés borítja. A galléros szájképzésen a kettős mező megismétlődik. Keretezett, teljes felületet kitöltő meander díszítés és zezzug vonallal kombinált ugyanilyen motívum váltakozik. A teljes meander díszítésű galléros rész, kevert díszítésű mezőhöz csatlakozik. 4. Nagyméretű, nyakas edény (XXXIII. t. 15.). Nyaka cilindrikus, a vállon három vízszintes nyílású fül helyezkedik el, nem szimmetrikus elosztásban. A két fül az edény kissé lapított felületére esik, 21 cm távolságra egymástól, a 3. fül távolsága 40 cm. A fülek elhelyezése és az edénytest lapítása felfűzött hordási módra utal. Középvastag falú, vörös színű. M : 46, Szá : 10,5, Fá : 14 cm. E sártapasz alatti sározáson feküdt még a

3. kép. 1. ház alaprajza
Fig. 3. Plan de la maison 1.

nagyobb fokú repedezettsége. A házból előkerült leletanyag legnagyobb része a padlószinten feküdt, a viszonylag kevés töredék a nagy csomókban fekvő sártapasz között; a bolygatás következtében került oda.

Az I. számú sártapasztásban találtuk az alábbi leleteket:

1. Pohár (XXXIII. t. 17). Vöröses barna színű, fénylő felületű. Alsó harmadában 4 szimmetrikusan elhelyezett bütyök van. M : 9,5, Szá : 9,5, Fa : 3 cm.

2. Kisméretű, durva kidolgozású lapos tál, középvonalában négy bütyökfogóval (XXXIII. t. 18). M : 5, Szá : 16,5, Fá : 11 cm. 3. Galléros, virágserép formájú edény (XXXIII. t. 16). Formája szegletes, 4 mezőre osztott. A mezők díszítése váltakozó. A virágserép formájú alsó rész két azonos mezője hármassá tagolódású, amelyet csak felül keretéz lezáró, karcolt vonaldísz. A mező felső részében hármassá, függőleges vonalköteg, 4 kisebb részre osztja a felületet, ahol díszítetlen és két sorban elhelyezett soros zezzug dísz váltogatja egymást. A két alsó mező horizontális jellegű és fele a előbbinek. Itt vonalköteg határok közé foglalt zezzug

trapéz alakú kőbalta (XXXIII. t. 1) és néhány apró kovakaparó, illetve penge. A folyadéktartó edény cserepei között kisméretű, durva kidolgozású, lapos tálka féltöredékét találtuk (XXXIII. t. 11).

A II. sártapasz rész alól az alábbi leletek kerültek elő: 5. Pohár (XXXIII. t. 14), alsó részén 4 kis bütyökkel. Vékonyfalú, közepes kidolgozású, kissé fénylő felületű. M : 9, Szá : 7,5, Fá : 4. 6. Nagyméretű, vastagfalú, össze nem állítható edény töredékei. 7. Szélesedő típusú, vörös színű, csőtalptöredék (XXXIII. t. 12). A házalap e helyéről került elő egy kisebb (XXXIII. t. 2) és egy nagyobb átfűrt kőbalta élfelöli töredéke (XXXIII. t. 10), apró megmunkált kovaeszköz (XXXIII. t. 3-9) és két csontár.

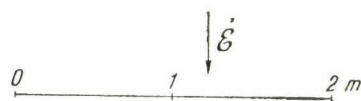
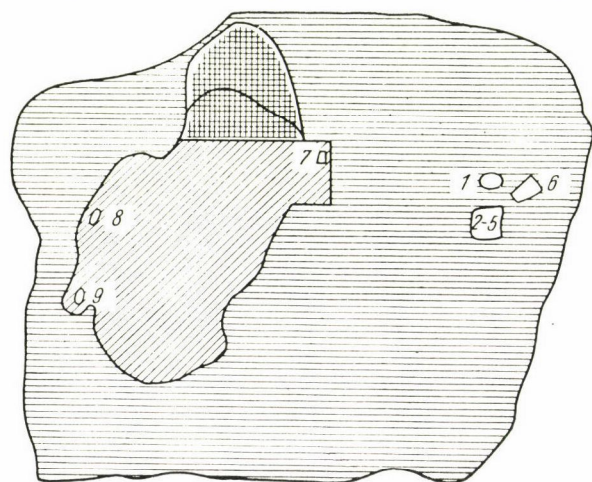
A házalap felhordott sárga földrétege alatt két gödör volt. Mindkét gödör már a ház építése előtt megvolt. A házalaphoz tartozó tapasztott padlószintet helyenként a gödör felett is megtaláltuk.

A. gödör: Szabálytalan alakú, ovális, alja egyenes, mélysége a padozatszinttől 60 cm. A gödör még nem volt teljesen megüledve, mert a felhordott sárgaföld

20 cm vastagon tömődött bele, szemben a házalap 5–6 cm vastagságával. Teljesen üres volt.

B. gödör: Szabálytalan, téglalap alakú, alja egyenetlen. Belőle kevés anyag került elő. Jellemző egy agyag-pohár, középső részén négy kis bütyökkel (XXXIII. t. 13). M : 9, Szá : 7,5, Fá : 4. Anyaga közepes kidolgozású, nem fényezett. A gödörből kis csésze töredékek bütyökfüllel, vékonyfalú, kisebb méretű edény perem töredékei, tisztai jellegű, durva kidolgozású tagolt bütyökfogós töredékek és egy igen kopott, tisztai motívumokat mutató cserép került elő. A gödör alján egy teljesen ép kutyakoponya feküdt. A gödör mélysége a padozat-szint alatt 80 cm.

2. ház: Lekerekített sarkú, megközelítően négyzet alakú ház (4. kép). Az alap felett apró vékony nádlenyomatos sártapaszt töredékek feküdtek egyenetlenül, az ekétől megbolygatva. Ez a jelenség még a humuszban jelentkezett. Alatta 20 cm vastag, löszös, szikes agyagból keményen összeállt réteg feküdt, amelyből anyag nem

≡ Sárga föld
/// Tapasztás
■ Tűzhely

4. kép. 2. ház alaprajza.
Fig. 4. Plan de la maison 2.

került elő. E réteg áttörése után találtunk rá a ház alapjára, amelyet felhordott agyagos, löszös, átlag 10 cm vastag ledöngölt padlósínt jelzett. A ház déli fala közelében, megközelítőleg a ház tengelyében volt a félkör alakú tűzhely, É-i oldalán egyenes záródással. Mérete : 76 × 74 cm. A tűzhely szintje a padlósíntől 6 cm-rel magasabban feküdt. A tűzhelyet igen rossz állapotban találtuk meg, a ház belseje felé eső részen erősen kikopott és csak tapasztás maradt meg. Az átégett rész 10 cm vastag. A tűzhely előtt szabálytalan alakú, letapasztott padlószőnyeg volt, égés vagy akáresak pörköldés nyoma nélkül. A tapasztás igen vékony, 1–2 cm, egyenetlen. A tapasztott padlósínt a 4. ábrán megjelölt helyen 3 köeszköz (rajzon 7-es), egy kisméretű kalapács (XXXIV. t. 1), mindkét végén erősen kopott kőkalapács (XXXIV. t. 3), csiszolt lepattintott végű kisméretű véső (XXXIV. t. 2), hiányos (8), pelyvás anyagú lapos hálósúly (XXXIV. t. 14) és legömbölyített (9) örlőkőből csiszolt dörzsölőkő (XXXIV. t. 15) feküdt. A ház Ny-i fele közelében kis területen edényesomót találtunk. 1. Galléros nyakú, virágserép alakú edény

(XXXIV. t. 18., 5. kép). Felső részén keretezett, három mezőre osztott, teljes felületet kitöltő meander díszítéssel, széles mezőosztó sávokkal. A mezőosztó sávok is keretezettek, két részre osztott és függőlegesen haladó zezzugvonal karcolással kitöltött. A galléros részen az osztómezők helyzetének megfelelően, a simán hagyott részen kis bütyök és fölötté kis nyílású bütyökfül van. A galléros rész meander díszes. Az edényt vörös festék behuzat takarja. M : 8,6, Szá : 7,5, Fá : 5,5 cm. 2. Galléros edény (XXXIV. t. 17). Mind az alsó virágserép formájú, mind a töleséresen kihajló peremrész 4 mezőre osztott, váltakozó díszítéssel. Az alsó rész egyik mezőjének díszítése hármassal, vízszintesen futó, keretelt mezőt kitöltő, sávos, zezzug vonaldísz. A másik mező díszítése az egyenetlenül megosztó keretezett részben, a felületet teljesen kitöltő meander díszítés. A galléros rész motívuma az edény alsó részének díszítésével egyező, azzal a kis különbséggel, hogy hullámos díszítésű mező, függőleges karcolt díszekkel is tagolt. Itt is vál-

5. kép. Galléros edény rajza a 2. házból
Fig. 5. Dessin d'un vase à rebord de la maison 2.

takozik a motívum a teljes felületet kitöltő meander díszítéssel, amelynek váltakozása az alsó motívummal egybevág. Az osztómezők szakaszos hullámvonal karcolással díszítettek. A galléron a díszítés nélkül hagyott mezőn lapos bütyök van. Jó kidolgozású, közepes sűrűségű agyag, vörösre égve. M : 20, Szá : 21, Fá : 10 cm. 3. Hengeres nyakú, öblös edény (XXXIV. t. 16). A perem alatt és az edény hasán 4–4 szimmetrikusan elhelyezett apró, kerek bütyök látható. A nyakhajlást bemélyített barázda teszi még határozottabbá. Világoszürke színű, finom kidolgozású, fénylő felületű. M : 21, Szá : 21,5 cm. 4. Össze nem állítható, galléros típusú edény. Négyes osztású, egymással egyező meander díszes mezővel. A szájrész osztómezőin levő bütykök a 2. sz. alatt leírt edénnyel egyeznek. 5. Kisebb méretű galléros edény néhány töredéke.

Ugyanitt, közvetlen a padozat szinten egy csomóban az alábbi tárgyakat leltük (10) : Nyéllyukas kőbalta főtöredéke (XXXIV. t. 4) erősen megkopva. Részben ép pengekaparó, félköríves szilánkkolt véggel, kovából, jasópálból (XXXIV. t. 5–8). Átfúrt kis csontlap

(XXXIV. t. 9). Agancsból készült, mindkét végén hegyesre csiszolt eszköz (XXXIV. t. 10). Hengeresre csiszolt csonttár töredéke (XXXIV. t. 11). Láb alakú agyagtárgy (XXXIV. t. 12), anyaga durva, pelyvával kevert. Formája határozott lábalakot mutat, egyenes végződésű sarok és félkörös láb képzéssel. A láb sarok felőli részén két kis kitört fül helye látható, amely a felfűzést szolgálta. Sajnos, a láb szárcsatlakozása kitört, így határozottan nem dönthető el, hogy edényláb-e, vagy idol talpa. Inkább idolként tartom még akkor is, ha a tiszai kultúra formakészletében hiányzik, jóllehet a talpképzés a kenézli anthropológiai edényen azonos megoldásban jelentkezik.⁹

A padlószintről került még elő egy gömbölyű formájú, kisméretű orsónehezék (XXXIV. t. 13).

3. *tűzhely*: A ház felhordott 10–15 cm padozat-szintjének felbontása és eltávolítása után alatta ovális alakú, 175 × 200 cm átmérőjű tűzhely bontakozott ki (2. kép 3). A tűzhely egészen kicsi, teknőszerű öblösödést mutatott. Üres volt. Minden pontján 12 cm vastagságban egyenletesen volt átégve. Körülötte semmi olyan jelenséget a löszös altalajban nem észleltünk, amely szerkezetére, esetleg a házzal kapcsolatos előzményre (korábbi házalap) utalt.

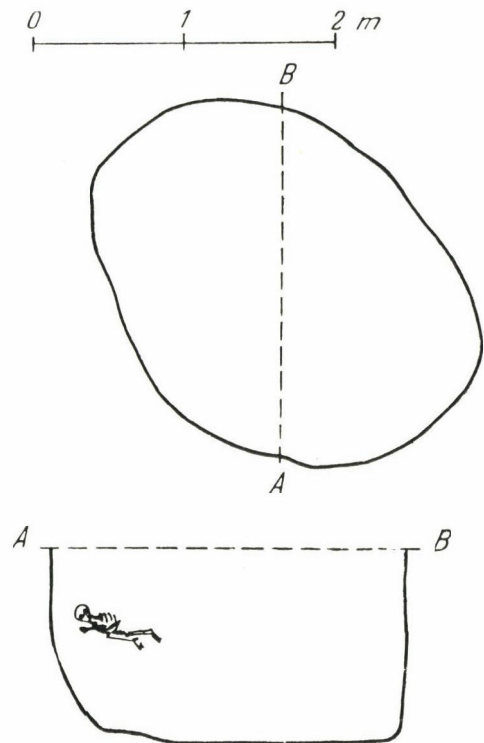
6. *gödör*: Alaprajza kerek, fala hengeres, alja teknős. Átm.: 245 × 200 cm, mélysége: 215 cm. A töltélföldből gazdag eszközanyag, kevés keramikus töredék került ki. A gödör kis része a 2. sz. ház sároazása alatt feküdt. A gödör elsődlegessége a házzal szemben nem vitás. Feltehetően a gödör és 3. tűzhely egy objektumot képezett és a gödör a tűzhely kiszolgáló gödre volt. Csontárok, hengeres és hasított juhcsontból gondos hegyesíszolással, trapéz alakú, hegyes nyakú, mindkét oldalon csiszolt kőbalta, egy oldalon élezett, erősen kopott kővéső, átfúrt, törött, erősen kopott kőbalta, fok felőli töredéke (XXXII. t. 16) és pattintott kőszekők különböző mélységből kerültek ki a gödörből. A pattintott kőszekők közül tömegesen találtak retusált élű opálból készült pengekaparókat, pengetöredéket és obszidián nucleus töredékeket.

A meander díszes edénytöredékek két típusa fordult elő: a galléros virágcserep (XXXII. t. 12, 18) a perem alatti átfúrt bütyökkel, okker behuzattal és a virágcserep formájú edény majdnem hengeres formájú, rovátkolt, ferdén bekarcolt sávos díszítésű. Ez a darab is okker bevonású. Igen fontos darab az a jó kidolgozású töredék (XXXII. t. 13), amelynek hasán lapos, homorú bütyök van. Formája közepes magasságú csésze lehetett. Szürke színű, vörös okkerrel van bevonva. Pohárhoz tartozott két töredék (XXXII. t. 17., 21) fénylő felületű, vízszintesen átfúrt kis bütyökkel; ez utóbbin (XXXII. t. 21) a feketés-szürke cserepen függőleges álló, benyomott nyomott hátú bütyök van. Díszítése miatt jelentős a (XXXII. t. 20) csésze formából származó töredék. A vállon átfúrt bütyökfül van, alatta egysoros, körbefutó vonaldísz veszi körül az edény legnagyobb öblösödését. Átmeneti formát mutat egy vöröses színű, csőtálpas tál töredéke, tál részén egymás mellett kettős hegyes bütyökkel. M.: 12 cm. A gödörből előkerült másik csőtálpas fénylő felületű, sötétszürke (XXXII. t. 16). A gödör teljes leletanyagához hozzátartozik még 17 retusált pengekaparó, 4 pattinték, 1 csonttár töredék, 1 vörös színű koptatott kő, edényoldalból készült átfúrt orsónehezék (XXXII. t. 15), kagylógyöngy, két lapos kis tál, 2 csőtálpas, 2 valószínűleg talpas tál peremtöredéke, 3 finom kidolgozású bütyökdiszes oldaltöredék, egy széles peremű csónakaképos formájú tál töredéke, függőleges nyílású füllel.

8. *gödör*: A gödör a 2. ház ÉNy-i oldalát metszette, így a belőle kikerült anyag a telep belső stratigráfiájának szempontjából jelentős. Hengeres formájú, lapos aljú, átm.: 110 × 90, mélysége: 120 cm. A gödör töltélföldje erősen hamus volt, s feltűnően sok volt benne a halpikkely, amely nem rétegben, hanem nagyobb csomókba összetapadva jelentkezett. A gödörből 4 edény

töredéke került elő. 1. Vékonyfalú, kisebb csőbör, nyakán bemélyített vonaldíszszel, vállán átfúrt szemölcs bütyökkel. Szürke színű, fénylő felületű (XXXIV. t. 19). 2. Kisméretű edény nyaktöredéke, a vállon hegyes bütyökkel (XXXIV. t. 20). Színe világosbarna, fénylő felületű. 3. Hengeres nyakú edény nyaktöredéke, a nyakhajlásban körbefutó bemélyítés, a vállon kis bütyök. Színe fénylő, világossárga (XXXIV. t. 21). 4. Félgömb formájú tál fele. Színe világosvörös, középmagasságban kis bütyökkel.

9. *gödör*: Ovális metszetű, szabálytalanul hengeres falú, lapos aljú gödör. Méretei: átm.: 180 × 250, mélysége 161 cm. A belőle kikerült kevés anyag és a gödör töltélföldje is arra mutat, hogy a feltöltődés egyszerre történt és a környék anyaga került bele. Az eszközök közül igen jelentős egy díszítő csonttár (XXXV. t. 1). A tű hegye, teste és ferdére vágott foka igen gondosan csiszolt. Hossza: 12 cm. A hasított csontból készített, mindkét végén hegyesre csiszolt csonteszköz gyakori a telep anyagában (XXXV. t. 2). A házi szerszámok közül jelentős az agancsból készült kalapács. Mindkét

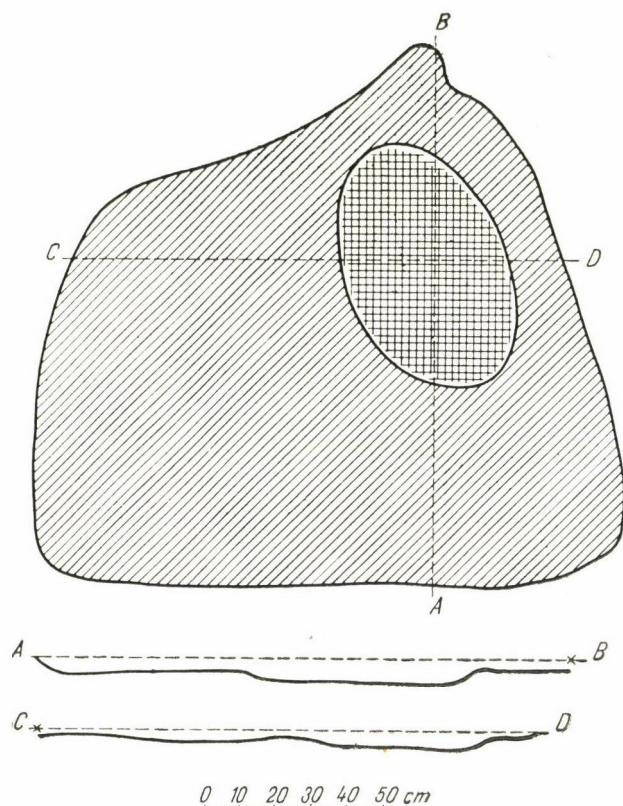
6. kép. 10. gödör alaprajza, metszete
Fig. 6. Plan et coupe de la fosse 10.

végén gömbölyített (XXXV. t. 3). A hengeres nyéllyukat a közepre fúrták. A keramikus anyagban félgömb alakú tál (XXXV. t. 8), csupor formájú edény has-töredéke (XXXV. t. 5) csőtálpötredék (XXXV. t. 4., 9) formájuk és készítésük technikája alapján a két kor közötti átmeneti típusúnak látszanak. Tiszai díszítőelemek borítják a töltélföldből előkerült durva kidolgozású kis tálat (XXXV. t. 7). Neolitikus telepeken gyakori agyaghallusok, töredékes állapotban itt is előkerültek (XXXV. t. 6).

10. *gödör*: A gödör a halom településének kérdése szempontjából jelentős, mert a három település szintet jelez. A legfiatalabb település tűzhelyéről (4. tűzhely) külön szólunk. A tűzhely alatt bontakozott ki az ovális alakú, lapos aljú gödör. Méretei: 240 × 232, mélysége: 226 cm. A gödörben feküdt a 13. csontváz, és ez képviseli a második szintet (6. kép). A csontváz fölötti töltélföld kevert volt és megállapítható, hogy a sírt utólag ásták be. A földből keverten kerültek elő a tiszai

⁹ Tompa F., AH 5–6 (1929) 23., LXI. t. 1a, 1b.

és aeneolitikus jellegű kerámiai töredékek. A gödör csontváz alatti részében sok volt a halpikkely, állati csont, többek között hatalmas tulokszarv is, és a zömében inkább tiszai sajátosságokat mutató kerámiai anyag. A csontváz alól kikerült anyag jellemzőbb darabjai az alábbiak: A tiszai jellegű díszítő motívumok első sorban a virágcserep formákon (galléros edény) jelentkeznek (XL. t. 19). Az edény alsó, virágcserep alakú része teljesen megegyezik a Tiszavidék (Kökénydomb, Csóka) szívókás edényeivel. A három függőleges vonallal elhatárolt 4 mezőt azonos díszítésű meander tölti ki; a mezőket fent két vízszintes vonal zárja le. A gallérszerűen kihajló peremrészén a töredékes példány miatt határozottan nem állapítható meg a 4 mező, de az ép rész és a nagyszámú töredék arra utal, hogy teljesen azonos az alsó mezővel. A mezőt osztó, kiszélesített részen egy-egy bütyök van. Színe vörös. M: 21, Fá: 11,5 cm. Biztosan e formából való 2 peremtöredék és

7. kép. 4. tűzhely alaprajza és metszete
Fig. 7. Plan et coupe du foyer 4.

valószínűleg 2 fenéktöredék. Az előkerült anyagban az alacsonyabb csőtalpas forma is képviselve van. A vékonyfalú edénytöredékek közepes magasságú tálból és széles szájú csészéből származnak. A vastagabb falú, jó kidolgozású, vízszintes átfűrt fülű töredék formája után nyakas típusból való. A durva kidolgozású anyagban a lapos tálak és osztott bütyökgöcs széles szájú cserep töredékei fordultak elő. A gödörből előkerült csiszolt hegyű csontár és a pelyvás anyagú lapos hálósúly töredék nem jellegzetes.

4. tűzhely: Formája félkör alakú, átmérője 168×120 cm (7. kép). A tapasztás egyenletes volt és gyengén átégett. Közepén 50×60 cm átmérőjű területen 5–6 cm vastag átégett föld. A tűzhely a mai felszín alatt 50 cm mélyen feküdt. Körülötte elszórtan jelentkezett néhány cserep, amelyek a tűzhely korát a lebőli település legfiatalabb szakához kötik.

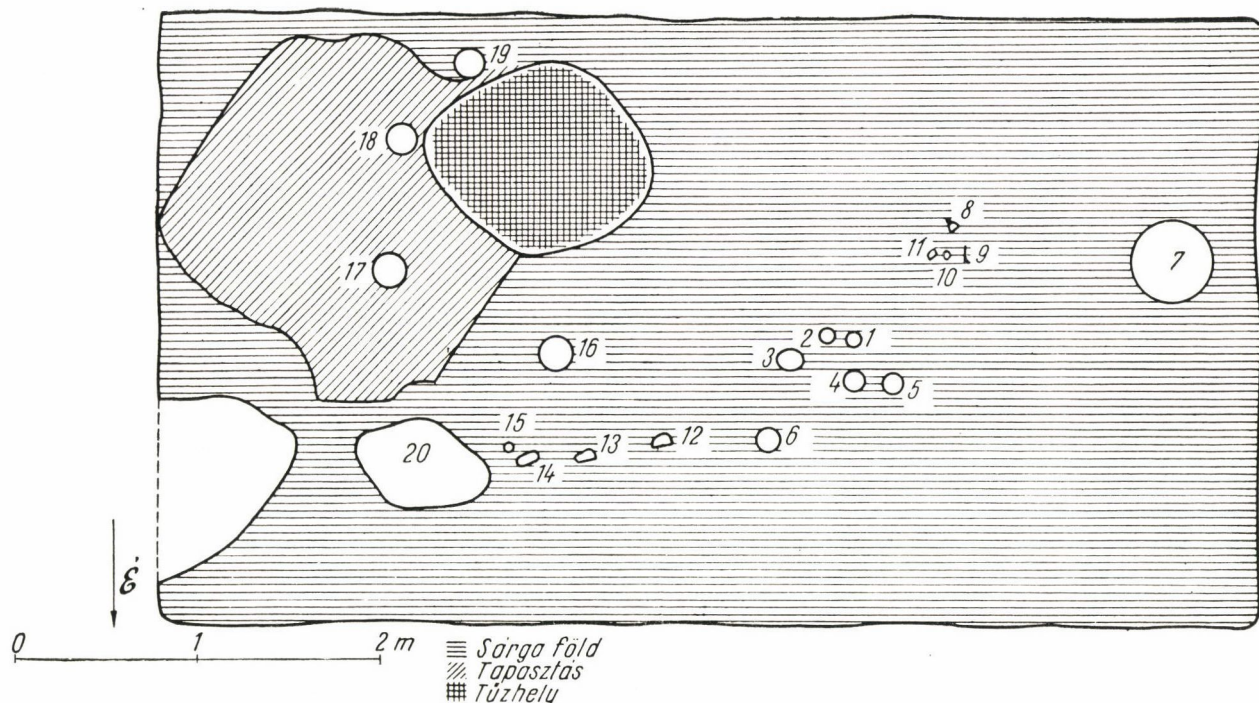
11. gödör: Ovális metszetű, nagyjából hengeres falú, egyenetlen aljú volt. Méretei: Átm: 150×130 ,

Mé: 186 cm. Jellegzetes hulladékgödör, igen sok tulok, szarvas és vaddisznó csonttal. Leletei: Csiszolt csontár, szarvból készített szigonytöredék, vágási nyomokkal. Trapéz alakú kőbalta, egy oldalról élezve, foka törött. Lapos, kaptafa alakú kővesső. Átfűrt kőbalta töredék, az átfűrésznél eltörve és újabb fűrés kezdeti nyomaival. Kovából készült pengekaparó, retusált félköríves véggel. Obszidián nucleus rög. Vékonyfalú edényekből pohár-töredék (XL. t. 1), mely feketes színű és fénylő felületű. Világosbarna peremtöredék (XL. t. 6). A gödör többi anyagában a bütyökdíszes mély tál (XL. t. 5), az öblös hasú, fénylő felületű, kisméretű csupor (XL. t. 2) és a lapos bütyökdíszes fazékforma a jellemzőek. Szemcsés anyagú, nagyméretű edénytöredék ferdén rárakott, ujjbonyomással tagolt szalagdísszel. A tiszai kultúrában ritkán jelentkezik a díszítésnek ez a módja (XL. t. 3). A vastagfalú edényekre alkalmazott függőleges bütyök-fül szintén ritka a telepen (XL. t. 4).

3. ház: A feltárt teleprész legjobb állapotban ránkmaradt épülete. A ház helyet a térszín jelenlegi felszínén is érzékelni lehetett a művelés következtében felszínre került sártapasz töredékekből. A felső bolygatórt réteg eltávolítása után a ház alapját vastag, egyenetlen égett sártapasz körvonalazta. A ház alapterületénél nagyobb térségben (7×4 m) átlag 30 cm vastag erősen átégett réteg feküdt. A tapasztás vastagsága a nyeregvetés szerkezetű földem felülről történő erős lesározására utal. Az átégett réteg eltávolítása után találtunk rá a padozatszintnek felhordott agyagos löszre, ezen volt a tűzhely és az előtérül szolgáló tapasztás is. A házalap téglalap alakú, felülete $6 \times 3,5$ m (8. kép).

A tűzhely a ház É-i hosszú fala mentén, a nyugati térfélen volt. Alakja szabálytalan kör, megközelítően 1 m átmérővel. Szintje 3 cm-nél magasabb a tapasztás szintjénél. Felülete kissé teknős, nyugat felé lejt. A tűzhely tartós használatára utal a 12 cm vastag átégés. A tűzhelyhez a ház Ny-i vége felé szabálytalan szélű, de lényegében félkör alakú tapasztás csatlakozott, amelynek sarka érintette a házalap Ny-i szélét. A tapasztás vastagsága 2–3 cm, nivóban a padlószintnek felhordott agyaghoz simult (XXXVI. t. 8, 9). A feltárt ház leletanyaga a következő:

1. Lángvörös félgömb formájú edény.
2. Kis csésze össze nem állítható részei.
3. Félgömb formájú tál töredéke, az oldalán bütyökkel. Vörös színű (XXXVI. t. 7).
4. Csöves talpú tál csőtalpa, közepes kidolgozású, színe vörös (XXXVI. t. 5). M: 12 cm, átm: 11 cm.
5. Közepes kidolgozású edény aljtöredéke. Átm: 11 cm.
6. Pohár alakú edény, szájával lefelé fordítva, hasán 3 kis bütyök van. Finom kidolgozású, vékony falú. Belül fekete mázzal van bevonva, kívül vörös színű (XXXVI. t. 3). M: 8, Szá: 8,5, Fá: 4 cm.
7. Majdnem függőleges oldalú kerek lapos tál. A perem alatt 4 hegyes, lefelé hajló bütyök (XXXVI. t. 6).
8. Alacsony, csővestalpú tál. A tál részen, a perem alatt 4 kis bütyök, közöttük az alsó harmadban függőlegesen álló kettős bütyökdísz van. Jó kidolgozású, vékonyfalú, fénylő felületű. Színe vörös. Az utólagos átégés miatt deformálódott (XXXVI. t. 2). M: 11, Szá: 11, Fá: 7 cm.
9. Csontár (XXXV. t. 20). H: 9,8 cm.
10. Átfűrt kőbalta foktöredék (XXXV. t. 14).
11. Átfűrt kőbalta kettéhasadt félrésze (XXXV. t. 17).
- 12–14. Pelyvával kevert anyagból készült lapos hálósúly (XXXV. t. 10–12).
15. Kerek kavics.
16. Kihajló oldalú kerek lapos tál, a fenék felé hajló bütyökgöccsel. M: 6, Pá: 28, Fá: 22,5 cm (XXXVI. t. 4).
17. Edényfedő. Kerek, 2 cm vastag agyaglap, közepén csúcsban végződő 4 ágú fogantyú. Világosvörös színű, durva kivitelű. Átm: 22 cm (XXXVI. t. 1).
18. Nagyobb, durva kidolgozású edényfenék töredéke. Átm: 15 cm.
19. Azonos formájú edény aljának töredéke. Átm:

8. kép. 3. ház alaprajza
Fig. 8. Plan de la maison 3.

16 cm. Mindkét edény eredetileg ép állapotban állott a padlószinten, de a cserepek rossz fenntartása miatt nem voltak összeállíthatók.

20. Nagyméretű, csónakakúpos mély tál, szétnyomott töredékei. Nem volt összeállítható. A töredékeken osztott, bütyökfogós részek vannak.

A házból kerültek elő még egy lapos hálótöredék (XXXV. t. 13), átfűrt csiszolt vaddisznó agyar (XXXV. t. 18), retusált élű, középhosszú penge (XXXV. t. 19), 2 csontár (XXXV. t. 21, 22), félkörös végződéses szilánkolt pengekaparó (XXXV. t. 15), és átfűrt csontnyílhegy töredéke (XXXV. t. 16).

A ház magasabb szintjéből, a patics közül vöröses színű kis csótalp, jó kidolgozása, talán talpas tál peremtöredékei, szürke, fekete színű csónakakúpos tál töredéke, valószínűleg 2 edényből származó galléros edény töredéke került elő.

12. gödör: A gödör a 3. házalap sárgaföld felhordása alatt feküdt. Ovális alakú, átm: 180 × 130 cm, mélysége: 186 cm, alja egyenetlen. Leletanyagából csontárak (XXXVII. t. 1–3), kaptafa alakú erős kopást mutató kőbalta (XXXVII. t. 4), nyéllyukas típusú baltatöredék (XXXVII. t. 5), lapos, igen kopott, csorbult kőbalta (XXXVII. t. 6), félköríves pengekaparók (XXXVII. t. 7–11, 13, 14) a használatból kicsorbult szélekkel, keskeny pengekaparók (XXXVII. t. 15, 16), kova (XXXVII. t. 17–21), obszidián penge (XXXVII. t. 12.) és igen sok használati nyomot mutató ütőkö (XXXVII. t. 22) került elő. Balta élesítőnek tartják általában azt a marha lábszárcsontból készült eszközt, amelynek belső oldalán a homorú csiszolás jól kivehető (XXXVII. t. 23). A gödör keramikus anyagában a tisztai díszítő sajátosságokat mutató elemek dominálnak. Félgömb formájú kis talpas edényből származónak tartjuk a XXXVII. t. 24. alatti töredéket. Rajta meander díszítés és egymás mellett levő kis bütyök van. Mind a díszítetlen, mind a karcolt díszű részt vastagon okkerrel vonták be. Galléros edénytípusból való a (XXXVII. t. 25.) vörös festésű meander díszes töredék. Magas csótalp töredékből való a XXXVII. t. 26. ábrán közölt cserép, pontokkal is kísért meander díszítéssel, vörös festéssel. Vonaldíszszel és pontdíszítésekkel kombinált töredék a tisztai kultúra telepein a kultúra idejének java

virágzásában gyakori (XXXVII. t. 30). Jellegzetes tisztai stílusú díszítőelemek vannak a (XXXVII. t. 28) edénytöredékeken, perem- (XXXVII. t. 29) és oldaltöredékeken (XXXVII. t. 35) jelentkeznek rovátkolt, függőlegesen álló bordák is. A díszítetlen anyagra jellemző a nagyméretű, durva kidolgozású fazék, csipkézett peremmel és a ferde ujjbenyomások, plasztikus díszítéssel. Jó kidolgozása, nagyobb töredékből származika XXXVII. t. 34. alatti darab, a fül kissé homorú csővégződésű. A másik jó kidolgozása, sárgásbarna színű peremtöredéknek függőlegesen átfűrt füle van (XXXVII. t. 32). Formája után bizonyosan fülnek mondható a (XXXVII. t. 23). alatti töredék. A kissé hajlott fül belül üreges, átm: 0,3 cm. Fontos technikai eljárásra utal a darab. A letört fül csatlakozásának helyén kis mélyedés van az edény falában. Ez az üreges darab azt sejteti, hogy a fül felrakásának megkönnyítésére és erősebbé tételére hajlékony faanyagot tettek be és erre dolgozták rá az anyagot. Ez az eljárás később a bronzkorban is megfigyelhető. Parázstartónak tartom a XL. t. 27. alatti darabot. Kúp alakú, felül lyukas, oldala sűrűn lyuggatott. Vörös színű. M: 9,8, átm: 12,5 cm.

4. ház:¹⁰ A házalapot jelző kísérő sártapasz omladék a ház esetében nem jelentkezett. A humusz eltávolítása után találtunk rá a kitapasztott tűzhelyre és a padlószintet képviselő felhordott agyagos, löszös rétegre. A ház alaprajza szabályos téglalap. A ház DNy-i sarkában a felhordott alap hiányzott. Olyan bolygatást nem észleltünk, amely mélyebbre nyúló, gödörrel való utólagos elmetzésre utalna. A ház K-i oldalán a 13. gödör érintette és metszette a házalapot. A ház D-i oldalán az átlag 30 cm vastag, felhordott padlószint egészen elvékonyodott és elkopott, így pontos határát megállapítani nem lehet. Alapterülete: 475 × 400 cm. A mai szintől mért padlónívó mélysége 70 cm. A tűzhely a házalap Ny-i felében feküdt. Szabálytalan, ovális alakú; méretei: 145 × 95 cm. A padlószintet kivágták és újra sávozva, egy nivóra hozták a padlószinttel. A használatból erősen átégett, vastagsága egyenetlen,

¹⁰ Az ásati és leltári naplóban 5. tűzhely néven szerepel, de rendeltetése miatt átszámoltuk.

néha a 10 cm-t is elérte. A házalap körül, ill. az alapan a tetőszerkezetre utaló jelenség — cölöp — nem volt. A tűzhely K-i oldalán a padlószinten 2 m² kiterjedésben elég rossz fenntartású edényesomó feküdt. A következő edényeket sikerült rekonstruálni:

1. Durva kidolgozású, csónakakúpos tál (XXXVIII. t. 4). A tál alsó harmadában 4 szimmetrikusan elhelyezett bütyök van.

2. Vastagfalú, lapos tál, a peremen 4 bütyökkel (XXXVIII. t. 5).

3. Összeszűkülő, hengeres nyakú folyadéktartó edény (XXXVIII. t. 6). Az edény középvonalában a legnagyobb kiöblösödésen 3 vastos fül helyezkedik el. Két fül 16 cm-re van egymástól. Közepes falvastagságú, vöröses barna színű. M: 42,5, Szá: 11,5, Fá: 12 cm.

4. Csöves talpú tál (XXXVIII. t. 7). Csótálpa töredékes, hiányos. Az erősen restaurált tál részén a kisebb és nagyobb bütykök elhelyezése háromszögű elrendezésre utal és 4–4 lehetett az edényen. Közepes kidolgozású, sárgásbarna színű. Átm: 21 cm.

5. Alapja felé szélesedő csótálpa, alján kis lencseszerű bütyökkel. Színe vörös, jó égetésű. M: 10, Fá: 10,5 cm (XXXVIII. t. 8).

6. Csónakakúpos tál, a perem alatt és a tál legnagyobb öblösödésén egymás közé eső 4–4 kis hegyes bütyökkel (XXXVIII. t. 9). Vékonyfalú, sárgásbarna színű. M: 9,2, Szá: 15, Fá: 5 cm.

7. Kétfülű, öblös hasú edény (XXXVIII. t. 10). Pereme hiányzik, kidolgozása közepes, vöröses színű. M: 17, Fá: 7,5 cm.

8. Galléros nyakú, virágcserep formájú edény töredéke. 4 mezőre osztott, a mezőket keretbe foglalt meander díszíti. A nyakhajlásban kis kerek bütyök, fölötté a tiszai kultúrára jellemző „kunyhó” ábrázolású karcolás. Az erősen kopott példányon vörös festés nyomai mutatkoznak (XXXVIII. t. 1). Magassága: 16,5 cm.

9. Pont- és vonaldíszes tiszai stílusú oldaltöredék (XXXIX. t. 14).

10. Hengeres nyakú, öblös edény oldaltöredéke, a nyakhajlásban kis vízszintes nyílású füllel. M: 17 cm (XXXVIII. t. 2).

11. Pohártöredék, hasélén bütyökkel. Vékonyfalú, fénylő felületű (XXXVIII. t. 3). M: 10,5 cm.

12. Feketés színű, behajló szájú tálka töredéke, az öblösödésen lapos, függőlegesen álló bütyökkel. A tál felületét vastagon okkerrel vonták be (XXXIX. t. 15).

13. Edényoldal töredéke, egymással érintkező három kerek bütyökkel (XXXIX. t. 16). Az edénycserepek körül szétszórta több munkaeszköz került elő: Csonttű, hengeres csiszolt testtel, hegye törött, 17 cm (XXXIX. t. 1). Csontárák (XXXIX. t. 2–5). Nyéllukas kőbalta főtöredéke (XXXIX. t. 6), trapéz alakú kőbalta éltöredéke (XXXIX. t. 7), csorbult élű kővesső (XXXIX. t. 12), miniatűr, egy oldalról élezett kővesső (XXXIX. t. 13). Félkörívesre szilánkolt pengekaparók (XXXIX. t. 8–10), átfúrt vaddisznóagyar feltöredéke (XXXIX. t. 11). Kaptafa alakú kőbalta, csorbult éllel (XXXIX. t. 17).

13. gödör: Alakja ovális, átm: 150 × 125 cm. Alja egyenes, mélysége: 165 cm. A gödör metszete a 4. ház K-i oldalán a ház felhordott sárga padlószintjét. A gödör töltelékföldje is alátámasztja, hogy a gödört a ház elpusztulása után ásták. 1 m mélységig a ház omladékaiból származó égett sártapas és a házalapból származó földdel volt keverve a gödör földje. A gödör anyagából csak az 1 m-től kezdődően előkerült anyagot közöljük:

1. Tiszai stílusú edényperem, függőleges és zegzug dísszel, az oldalán kis füllel. A töredék felületét vastagon okker fedi. A töredék valószínűleg tálhoz tartozott (XXXIX. t. 10).

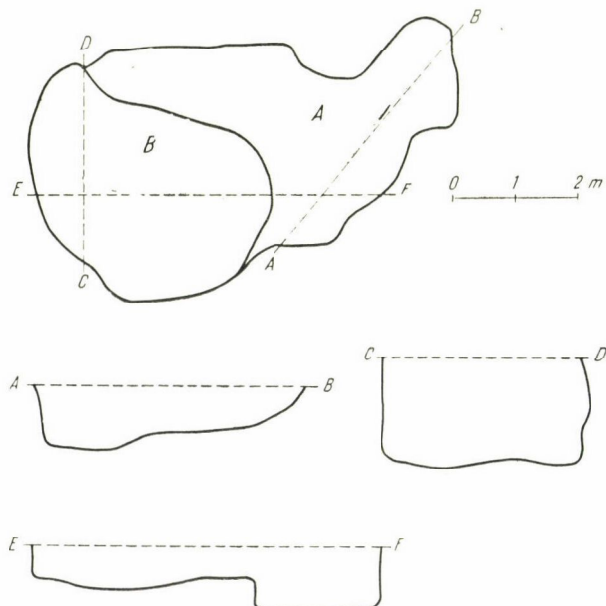
2. Tiszai díszű, edényfenék töredék, virágcserep alakú edényből (XXXIX. t. 21).

3. Galléros formájú edény peremtöredéke, függőleges mezőkre osztott tiszai díszítő mintákkal (XXXIX. t. 28).

4–5. Tiszai sajátosságokat mutat a szegletes metszetű edényláb töredék (XXXIX. t. 23), valamint az agyagphallus (?) töredéke (XXXIX. t. 27). A gödör lelet-

anyaga átmeneti, korai rézkori formákat mutat. Jellegzetes az átlukasztás nélküli csótálpa (XXXIX. t. 25., 26), a fénylő felületű és nyakhajlásban körbefutó barázdákkal díszített, a nyakon és a hason bütyökös, gömbölyű hasú tálformák (XXXIX. t. 18, 19, 24, 29). Formájában azonos, csak a kivitelben elnagyoltabb az a darab, amelynél a hason függőleges bütyök van (XXXIX. t. 22).

14. gödör: Hatalmas méretű hulladékgödör. A gödör mérete, formája, s a különböző mélységi adatok arra utalnak, hogy nem egyszerre volt kiásva, hanem két részben (9. kép). A betemetődés egyszerre történt, ezért az ásás alkalmával az érintkező két gödör nem vált el egymástól. A gödört az alaprajz szerint A–B gödörre bontottuk. A B gödör szabálytalan ovális formájú, egyenetlen, teknős aljjal. Legnagyobb mélysége 150 cm. Töltelékföldjében rendkívül sok volt a paties, s kevés leletanyag, főképpen apró, töredékes cserép.

9. kép. 14. gödör alaprajza, metszete
Fig. 9. Plan et coupe de la fosse 14.

Az A gödör szabálytalan formájából arra következtetünk, hogy az eredetileg oválisra vágott, laposaljú gödört (lásd: e–f profilrajz) több irányban bővítették, ami a gödör agyagkiemelés céljaira történt felhasználására utal. Az A gödör a–b profilja is alátámasztja ezt a feltevést. Annak is megvan a lehetősége, hogy eredetileg itt két külön gödör volt, ezt a két gödört a helyszínen szétválasztani nem tudtuk. A gödörben feltűnően sok volt az állatesont (tulok, vaddisznó, szarvas és hal) és a leletanyag. A gödör legmélyebb részében (250 cm) egy csomóba volt az anyag leöntve.

Eszközanyaga: Hengeresre csiszolt nagyméretű árák. Állati csontból csiszolt csontárák. Bordából csiszolt csontár. Tömör, ovális csonttű hegytöredéke. Teljesen azonosak a telep többi objektumaiból előkerült csonteszközanyaggal. Említést érdemel leletstatistikai szempontból, hogy a szarvhegyből készített ferde bázisú átfúrt szigony ebből a gödörből is előkerült. A kőeszközök közül a lapos, trapéz alakú balta, a legömbölyített fokú, kaptafa alakú balta 2 példányban, az átfúrt balta 1 példányban fordult elő.

A gödör legkiemelkedőbb kerámiai lelete a talpas edény (XLI. t. 6). A tál függőleges oldalú, éles aljálú, enyhén kihajló peremű. Díszítése 2 zárt mezőre oszlik, amelyeket igen gondosan kivitelezett, egyenetlen, szabályos meander dísz tölt ki. A mező osztósvok hármastagozódásúak. Az osztómező középső részén, a felső keret sarkán kis átfúrás van. A csótálpa hengeres, alig

szélesedő típus. Vízszintesen körbefutó karcolások között 2 mezőben meander dísz van. A vonaldíszek szélesebb közeibe, a vonal irányát követő pontkitöltés került. A két mező díszítése egybevágó. Anyaga vörös, jó kidolgozású. M: 21,5, Pá: 14,4, Tá: 7 cm.

Nagyon gyakori volt a gödörben a galléros formájú edény, amely nemcsak kerek, de szegletes formában is számos töredékben került elő (LXI. t. 3–5, 7–9, 10). A már teljesen szegletes és legömbölyített formák is képviselve vannak, amelyeken még a tiszai kettős bütykös kiképzés is fellelhető (LXI. t. 10). A négy mezőre osztott szegletes edényeken az élek simák, vagy – a még nem teljesen szegletes példányoknál – fonást utánozó karcolással díszítettek. Jellemzője valamennyi darabnak a vastag, teljes felületet beborító hűsvörös festés, amely az égetés után került az edényre. Valószínűleg gyermekjáték szerepet tölthetett be egy kisméretű, félgömb formájú, durva kidolgozású edényke, kezdetlegesen karcolt dísszel (XLI. t. 11). Értékes lelete a gödörnek az idol (XLI. t. 2). A töredékes darabból arra lehet következtetni, hogy teljes alakjában ábrázolta az embert. A láb és fej teljesen hiányzik, de a törési felület arra mutat, hogy ez is plasztikusan volt megoldva. A lapos törzsen jól látszik a váll ábrázolása, amelyből a csökevényes kéz indul ki. A hasrészen karcolt díszítések vannak, amelyek a középpont (köldök?) felé mutatnak. E gödörből is került elő egy agyagból készült phallustöredék (XLI. t. 1).

Az ép vagy restaurálható edények finom és durva kidolgozásúak. 1. A legjellegzetesebb forma a kis, de éles hasasodású, alig kihajló peremű edény. Sötétszürke, finom kidolgozású. M: 12,5, Pá: 5 cm. További leletek: 2. Kissé kihajló peremű tál, sötétszürke, fénylő felületű, vékonyfalú (XLI. t. 17). M: 7, Szá: 10, Pá: 4,2 cm. 3. Világos barna színű, fénylő felületű pohár, az alsó harmadra eső legnagyobb kihasasodáson 4 apró szemölcs bütyökkel (XLI. t. 21). M: 8,5, Szá: 9, Pá: 3,5 cm. 4. Fénylő felületű, szürke színű, gömb alakú edény fele (XLI. t. 16). Pá: 3,5 cm. 5. Ívelt nyakú edény (XLI. t. 15). Éles haséle az edény középvonalába esik, amelyen 3 kis bütyök van. Színe barnás-szürke, fénylő felületű, jó kidolgozású. M: 11,5, Szá: 9, Pá: 5 cm. 6. Durva kidolgozású, kissé ívelt nyakú fazék, a nyakhajlásban szimmetrikus elhelyezésben kisebb, a hason 4 nagyobb bütyökkel, úgyhogy azok egymás közé esnek (XLI. t. 12). M: 15, Szá: 15,2, Pá: 10 cm. 7. Durva kidolgozású, hordó formájú edény, a perem alatt függőlegesen átfúrt kis bütyök füllel (XLI. t. 16). M: 11,5, Szá: 8,5, Pá: 8 cm. 8. Kónikus nyakú, felfüggeszthető kisméretű edény, a nyakhajlásban két vízszintesen átfúrt füllel. Pereme hiányzik (XLI. t. 20). M: 6,5, Pá: 3 cm. Az össze nem állítható töredékeken gyakori bütyökforma, a jó kidolgozású lapított korong (XLI. t. 14). A középvastagfalú edényeken gyakori a szegletes, függőleges fültípus (XLI. t. 19). Néhány töredékben az alacsony talpú tál is jelentkezett (XLI. t. 22).

15. gödör: Ovális metszetű gödör, hengeres fallal, egyenes aljjal. Átmérője: 196×175 cm. Mélysége: 186 cm. A gödör érintkezik a 17–18. sírokkal. A 17. sír a gödörben feküdt, utólagosan ásták be. A 18. sír láb-része bolygatatlanul a töltésközdőben volt. A sírokat tehát a gödör használatát után, ill. feltöltődés után ásták. A gödör töltésközdőjében kb. 20 cm vastag hamuréteg volt és feltűnően sok volt benne a halsont.

Leletanyaga: Kétoldalú, szakás harpuna (XL. t. 7) 4, ill. 5 szakával, amelyek nem egy helyről indultak ki, hanem egymás közé esnek. A harpuna nyél felőli vége kiszélesedik. Szarvasagancsból készült, gondos faragású és csiszolású munka. H: 26,5, szakák 1 cm hosszúak. Egyoldalú szakás harpuna 3 szakával. Szépen faragott, csiszolt példány, szarvasagancsból (XL. t. 8). Hossza: 23 cm. – Kaptafa alakú kőbaltá töredékei (XL. t. 9., 10). Nyéllyukas kőbaltá feltöredéke (XL. t. 12). Nagyobb kova nucleus töredéke (XL. t. 11). Galléros típusú edényperem töredéke vastag vörös festéssel (XL. t. 13). Tiszai, karcolt díszes peremtöredék virág-cserép formájú edényből, a perem alatt a szívóbütyököt

helyettesítő kis átfúrással (XL. t. 14). Edényfenék virág-cserépformájú edényből, vörös festéssel vastagon bevonva (XL. t. 15). Durva kidolgozású, hengeres formájú, fűggeszthető edény, a perem alatt két kis vízszintesen átfúrt füllel. M: 5 cm (XL. t. 16). Durva kidolgozású, gömbölyű aljú kerek tálcácska, a perem alatt 4 kis bütyökkel (XL. t. 18). M: 2, Szá: 7,5 cm. Durva kidolgozású, fordított csanakakúpos tál (XL. t. 17). M: 2,6, átm: 10,5, Pá: 5 cm. A vékonyfalú edények közül csanakakúpos tál, a függőleges átfúrással füllel ellátott mély táltípus, függőleges fültípusú öblös csöbör és pohár alakú edény fordul elő. A durva kidolgozású anyagban az osztott bütyökfogós lapos tál és nagyméretű hullámos peremű, bütyökdíszes edény a gyakori.

16. gödör: A gödör fölött a felszíntől 20 cm-re 3×2 m területen szétszórtan égett sártapasz töredéket észleltünk. Ezen a területen belül 200×100 cm kiterjedésben összehányt, nem eredeti helyen fekvő sártapasz csomó feküdt.

A belőle előkerült leletanyag stílus szempontjából nem egységes, bár ahhoz kétség nem fér, hogy a leletek e telephez tartoznak. Feltűnő, hogy a kerámián észlelhető nagyfokú égés elsősorban a tiszai kultúra formakészletébe utaló darabokon jelentkezik, amiből arra következtethetünk, hogy talán nem egy időben került oda a telep teljes anyagával és nem egy házból. Ezért a leletanyagot nem tekinthetjük teljesen hiteles zárt leletanyagot.

Leletanyaga: Összeégett kisméretű edény. Felső része konikus 2 kis füllel, a szemközti oldalon 2–2 kis bütyökkel. Vastagfalú, fénylő felületű, vörös színű. M: 8 cm. Összeégett, vastagabb falú edény, vállán 4 függőlegesen átfúrt füllel (XXXII. t. 22). M: 12 cm. Csanakakú alakú kis tál. Finom kidolgozású fénylő felületű, az alján 4 kis bütyökkel (XXXII. t. 25). M: 4,5, Szá: 10,2, Pá: 4 cm. Kis tál, a nyakhajlásban körbefutó bemélyítés látszik. A perem alatt és a hason 4–4 kis bütyök egymás köré eső elhelyezésben. Fénylő felületű, finom kidolgozású, sárga színű (XXXII. t. 24). M: 5,6, Szá: 9,5, Pá: 4 cm. Hengeres nyakú, öblös edény (XXXII. t. 23). A nyakhajlásban körbefutó bemélyített vonaldísz 4 átfúrt kis bütyök ül, a hason szintén 4 kis bütyök helyezkedik el. Fénylő felületű vékony falú, sárgás színű. M: 13, Szá: 10, Pá: 3 cm.

A töredékekben csupán a virág-cserép alakú edényformák fordulnak elő, karcolt díszítéssel, vörös festéssel. Ritkán, de előfordul a szívóka csökevényét jelentő átfúrással, amely 2 bütyök között jelentkezik. A díszítetlen anyagban az éles hasasodású, bütyökdíszes csupor és a vastagfalú, durva kidolgozású virág-cserép a leggyakoribb forma.

A hulladék csomóban nagy tömegben volt a díszítés nélküli nagyobb méretű, tiszai nyakas formát és fordított csanakakú alakot követő töredék, jellegzetes osztott fogós bütyökkel. A darabok sokfélesége s össze nem tartozása ismét arra utalnak, hogy leöntött hulladékként került minden beásás nélkül a neolitikus felszínre.

A szerszámanyagból az átfúrt kőbaltá, a kisméretű kovapenge (egyik oldalon finom szilánkolású), a félköríves végződésű csiszolt bordasímitó, a csiszolt csont-árak és az állati bordából készült, hegyesre csiszolt végződésű, négyzetes átfúrással csontszerszám a jelentősebbek. Az utóbbi csontszerszám töredékes, hossza 15 cm, s hálókötő tűnek tartom.

A hulladéksomó alatt találtuk meg a 16. sz. alatt jelzett gödröt. Ez hengeres falú, lapos aljú, átm: 110×90 cm, mélysége: 130 cm. A gödör metszete azt mutatta, hogy a gödör alsó rétegének feltöltődése és a horpadás következtében a hulladéksomóból a gödörbe eső feltöltődése nem egykorú. A gödör hamuval kevert földdel volt tele, egészen jelentéktelen apró cseréptöredékek voltak benne. A keramikus töredékekből kizárólag csak galléros típusú, vörös festésű virág-cserép formájú darabok kerültek elő. Leletanyagához még a szilánkolt élű pengeparók, a szélesebb pengetőredék szilánkolt élképzéssel, kis obszidián penge és a hengeres formájú, vízszintesen átfúrt kagylógyöngy tartozik.

18. gödör: Alakja ovális, átm: 145×95 cm, mélysége: 140 cm. A gödör körvonala tisztán csak a 115

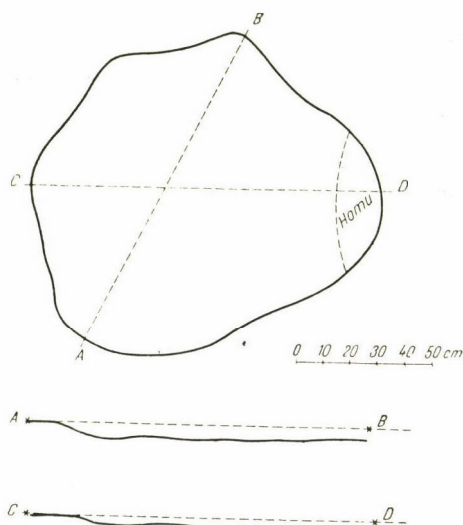
em-nél bontakozott ki, tölteléke hamuval kevert föld. Leletanyagában csupán csontárok, középhosszú penge mutatkoztak, ez utóbbi élén a használatból csorbulások vannak. A bázis felőli részen határozott retus nyomai is látszanak. Trapéz alakú kőalapács kopott végekkel, szarvvégéből készült átfűrt vadásznyílhegy és 2 tiszai karcolt díszű apró cseréptöredék került elő belőle.

17. *gödör*: Körmeteszű, egyenes aljú gödör. Átm: 200×190 , Mé: 180 cm. A gödör 80 cm mélységtől kezdve a löszbe nyúlt. A gödör fenekén 30 cm vastag tiszta hamuréteg volt. Leletanyagában csontárok, trapéz alakú kőbalta (XLII. t. 17), kerekélű kaparók, kalcedon és kova kaparók (XLII. t. 26), pengeszzerű kaparók, obszidián penge és apró kova pengék (XLII. t. 18–25) fordultak elő. Az apró kovapengék egy csomóban szorosan egymásba tapadva kerültek elő, ami arra mutat, hogy valamilyen tokban kerültek a gödörbe. A pengék rendkívül finom élűek, azonos magkőről pattintottak. A szerszámok közül lapos formájú, pelyvás agyagból gyúrt hálónéhezék (XLII. t. 15) az agancs nyílheggyel együtt jellemző a telepre (XLII. t. 16). A kerámiai anyag kevert jellegű. A tiszai díszítésű edényperemek galléros formájú edényből származnak (XLII. t. 27). Tálból valók a jó kidolgozású, fénylő felületű peremtöredékek, amelyek a perem alatt függőleges nyílású fülek helyezkednek el (XLII. t. 10., 11). Gyakori a pohárforma durvább (XLII. t. 12) és egészen finom a kidolgozása, legtöbbször fénylő felületű, bütyök díszítés van rajtuk (XLII. t. 13). A restaurálható edények az alábbiak. 1. Kissé kihajló nyakú, ívelt oldalú kisméretű csupor. Színe fekete, fénylő felületű (XLII. t. 9). M: 8, Szá: 10,5, Fá: 3 cm. 2. Középmagas tál, az edény alsó harmadában szemölcs bütyökkel. Sötétszürke, fénylő felületű, jó kidolgozású (XLII. t. 1). M: 9, Szá: 11,7, Fá: 5 cm. 3. Enyhén kihajló peremű fezők, az alsó harmadában 4 szimmetrikusan elhelyezett bütyökkel (XLII. t. 2). 4. Összeszűkülő tál, fénylő felületű, simított (XLII. t. 3). M: 8,3, Szá: 10,1, Fá: 5 cm. 5. Mély tál egyenes peremmel, összeszűkülő aljjal (XLII. t. 4). Színe sárgásbarna, fényezett, igen vékony falú. M: 12, Szá: 10,2, Fá: 4 cm. 6. Ívelt nyakú edény, a vállán bütykökkel, valószínűleg 4 darab volt rajta. Szürke közepes kidolgozású (XLII. t. 5). M: 10,5, Szá: 10,5, Fá: 5 cm. 7. Nagyobb méretű, fordított csónakaképos közepmély tál (XLII. t. 8). Vastagfalú, durva kidolgozású, vöröses égetésű. Alsó harmadán 4 bütyök van. M: 11, Szá: 22,5, Fá: 10 cm. 8. Tiszai típusú, lapos, durva kidolgozású tál töredéke, bütyökfogóval (XLII.

t. 6). 9. Négy mezőre osztott galléros virágcserep alakú vörös behuzatú edény (XLII. t. 7).

5. *tűzhely*: Nagyjából ovális alakot mutató, 60×47 cm tüzelőhely. Nem volt letapasztva, csupán az 5 cm vastag kiégés mutatta a formáját. Mélysége: 44 cm. Részben a tűzhely alatt feküdt a 17. gödör.

6. *tűzhely*: Formája nagyjából ovális alakú. ÉD-i átm: 180 cm, KNY-i 112 cm. Mé: 34 cm (lásd: 10. kép alap- és keresztmetszet). A tűzhelyen két, a tűzhely szintjéhez mérve 15, ill. 7 cm mély ovális alakú bemélyedés van. A bemélyedések nem véletlen behorpadás következtében álltak elő, így készült. A tapasztás vastagsága: 3 cm. A bemélyedésekben az átégés egyenetlen s 3–7 cm között mozgott. A tapasztás elvált az altalajtól. A tapasztás fölötti földréteg igen keményre összeállott. A tűzhely körül 2×2 m területen a házak padlószintjénél is alkalmazott sárgaföld felhordást észleltük. A felhordott réteg a tűzhely lesároztott része alatt is megvolt.

11. kép. 7. tűzhely alaprajza
Fig. 11. Plan du foyer 7.

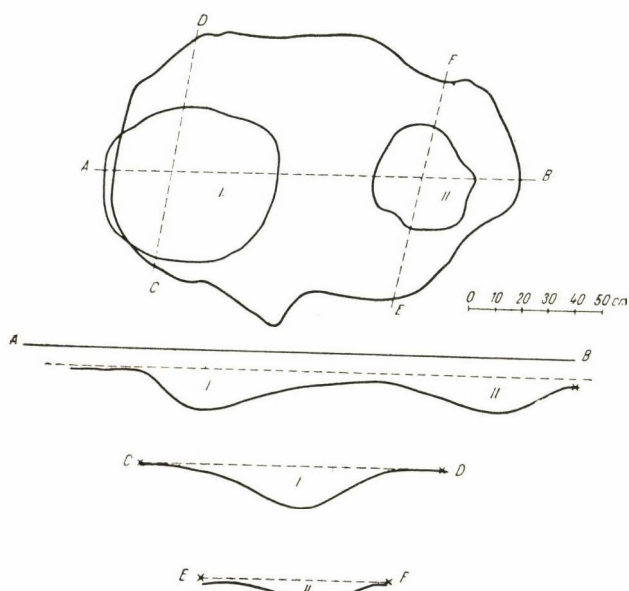
A tűzhely padlószintjén töredékes talpas edényfedő és egy edény állott. Ez utóbbi pohár formájú, a szájrészen kissé ívelt (XXXVIII. t. 11). Vörösesbarna színű, fénylő felületű, jó kidolgozású.

7. *tűzhely*: Ovális alakú, átm: 12×110 cm (11. kép). Mé: 60 cm. Tapasztása egyenletes, 2 cm vastag. A tűzhely dél felé lejt s a hamu is ezen a részen volt. Szélei kissé felhajlanak. Középe jól kiégett, kikopott. Az átégés vastagsága: 8 cm. Leletanyag nem került elő belőle.

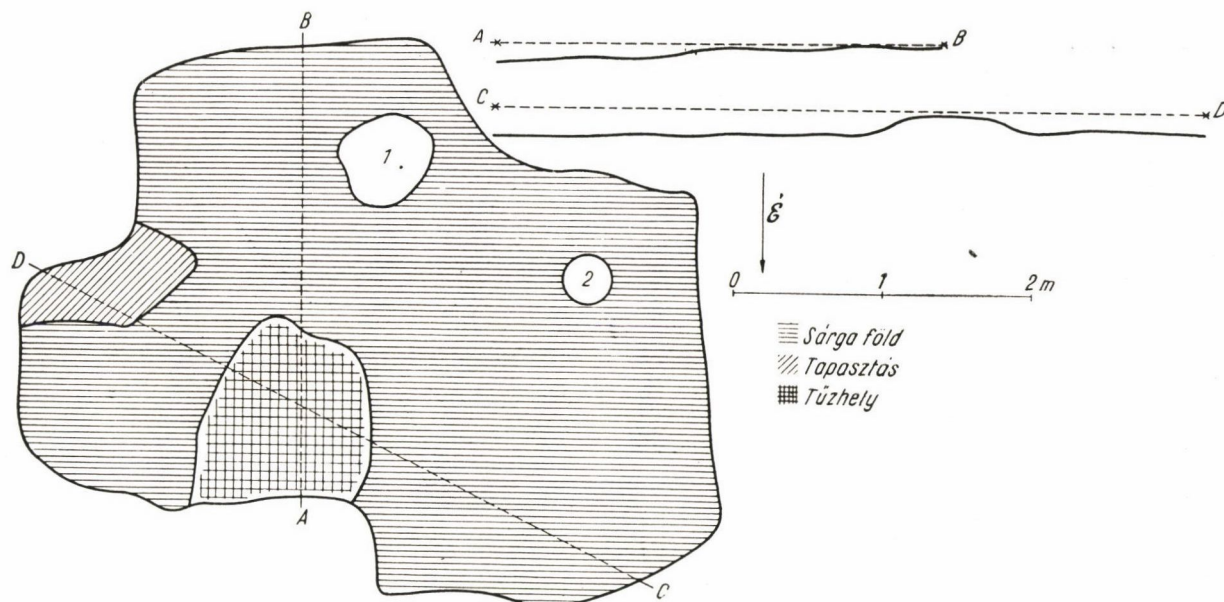
5. *ház*: A házat 360×420 cm, 5–10 cm vastagon felhordott sárgaföld alapozás jelezte. Alakja szabálytalan, a házalap rongált. A felhordott alapozás K-i részén kis területen a letapasztott padlószint is jelentkezett (12. rajz). A lesároztás szintje 3 cm-rel mélyebben feküdt, mint a sárgaföld. Ez a rész a mélyebb szint miatt esetleg a házban belüli második tűzhely előkészítésére szolgálhatott. A ház tűzhelye 5 cm-re emelkedett ki a sárga alapozás szintjéből. Ovális alakú, letapasztott volt. É-i részét később levágták. Méretei: 124×130 cm. Szélei nem hajlanak fel, vörösre égett. É felé lejt, lejtése 5 cm, ezen hamus föld volt.

A felbontott házalapon 5 edénycsomó feküdt. Az első edénycsomóban 3 össze nem függő edény darabait találtuk. Az egyik durva kidolgozású, közepes méretű edényből való. A második csomóban felfordított helyzetben egy nagyméretű edény fenéktöredéke feküdt. A 3–5. edénycsomóban jelentéktelen töredékek voltak csupán.

A lebőli telep korábbi nagyarányú feltárása, mint említettük, Móra Ferenc nevéhez fűződik. Móra ásatása-

10. kép. 6. tűzhely alaprajza, metszetei
Fig. 10. Plan et coupes du foyer 6.

12. kép. 5. ház alaprajza
Fig. 12. Plan de la maison 5.

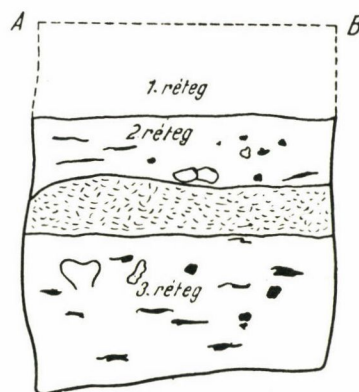
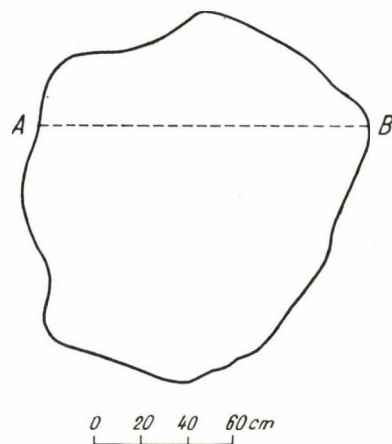
ból származó anyag igen jelentős régészeti anyagot adott és számos tudományos kérdést vetett fel a telep korára, az ásátás során talált, jellegében eltérő edénydíszítő stílusra, tipológiailag több kultúrába sorolható kerámiára vonatkozólag. A Szegedi Múzeumban nem találtam olyan ásátási feljegyzést, amely a feltárással közelebbi felvilágosítással szolgált volna. Az ásátás során feltárt sírok sírlapjain van elvéve néhány általánosságban rögzített megjegyzés a telep jellegére. Ezek csupán sok sártapaszról, hamuról, a feltűnően gazdag cserépanyagról és a kő- és csontszerszámokról tájékoztatnak. A feltárások folyamán a múzeumba került leletanyag igen tetemes volt, legalább 20 láda.

Az általában felsőhalomnak nevezett területen a Móra-féle ásátás hitelesítése és a felsőhalom település-jellegének, kiterjedésének megállapítására próbaárkot húztam a halom félszigetszerű kiemelkedésén, ahol a Mórával dolgozó munkások és a tulajdonos szerint is az ásátás folyt. A K–Ny irányú próbaárkok (lásd: 1. kép) mutatta a korábbi ásátás helyét. Itt a kutatás annak idején 60 cm széles kutatóárokakkal történt. Az árkokat egymástól 2–3 m-re húzták, főcél a sírkutatás volt.

Az első kutatóárokban zavartalan területen háborítatlan gödröt találtam, amelynek jelzése: felsőhalom 1. gödör. A gödör azért jelentős, mert benne a lineáris kerámia anyagot is megtaláltuk, amelyből a korábbi feltárás során is jellegzetes anyag került elő.¹¹ A gödör ovális metszetű, alja egyenes, de ferde lejtésű (lásd 13. kép alap- és metszetrajzot). A gödör rétegződése a következő: 1. réteg: 40 cm-ig homokos föld, keverve nem eredeti helyén levő, különböző korú (tiszai, korarezkor, szarmata) töredékekkel. A terület állandó művelés alatt volt s a gödör félszigetszerű kiemelkedés lejtési részére esik, így a réteg zavartsága érthető.

2. réteg: 40–70 cm-ig sártapasz töredékekkel, hamuval kevert töltelék föld, amelyből durva, tiszai karcolt díszű cserepek, átmeneti jellegű töredékek, csontszerszámok és 70 cm mélységben egy csomóban lineáris kerámia töredékek voltak. A réteg leletanyaga: 1. Szegletes virágcserepformájú edény sarkos oldaltöredéke, karcolt meander mintával (XLIII. t. 10). 2. Virágcserep formájú töredék meanderdíszes oldaltöredéke (XLIII. t. 15). 3. Csöves talpú tál töredéke, hengeres csőtalpa

meandroid bekarcolt mintákkal van díszítve (XLIII. t. 17). Vörös színű, jó megmunkálású. 4. Feketés színű fénylő felületű edényoldaltöredék, a nyakhajlásban

13. kép. Felsőhalom 1. gödör
Fig. 13. Felsőhalom, fosse 1.

¹¹ Az anyagot a Vonaldíszes kerámia kultúrájának elterjedése az Alföldön c. dolgozatomban közlöm.

függőlegesen álló átfúrt, a hason kerek bütyökkel (XLIII. t. 7). 5. Széles szájú pohár (XLIII. t. 13), a vállon karcolt vonaldísz, amely az át nem fúrt hegyes bütyökhöz csatlakozik. M: 7,5, FÁ: 4,5 cm. 6. Sötét-szürke, fénylő felületű tál oldaltöredéke, a perem alatt és a középvonalban elhelyezett bütyökkel (XLIII. t. 16). 7. Agancsból készült harpuna nyéltöredéke (XLIII. t. 3). 8. Kettős csontgyűrű készítés közben eltört darabja (XLIII. t. 4). 9. Hengeres formájú agyagból készített hálósúly fele, vízszintesen átfúrtva (XLIII. t. 5). H: 6,8 cm. 10. Mindkét végén elkoptatott kókálapács (XLIII. t. 6). 70 cm mélységben, a réteg alján egy csomóban lineáris kerámia stílusát mutató cserepek feküdtek, amelyekből egy edényt lehetett összeállítani. 11. Palack formájú edény (XLIII. t. 11). Nyaka hengeres hajlásban kiöntő cső csökevénye, bütyökszerűen, az edényhez szolgáló nyílással. Az edény hasi részét 4 fekvő zárt vonaldísz borítja. A zárt vonalkövek közötti részt égetés után rávitt húsvörös festés fedi. Az edény alja vörös festésű. Színe fekete, foltos, jó kidolgozású iszapolt agyagból készült. M: 15, Szá: 3,6, FÁ: 3,5 cm. 12. Edényoldal töredék, íves vonalú karcolt mélyítéssel. A vonaldísz 2 részre osztja a cserepet, egyik sávja húsvörös színű, az átlukasztott rész festetlen (XLIII. t. 1). 13. Egyenes vonalú, karcolt díszű oldaltöredék, vörös festésű sima mezővel (XLIII. t. 2).

3. réteg: 70–90 cm mélységben a gödröt kitöltő föld keményebb összetételű, agyagosabb volt, kevés töltésköfölddel keverve. Semmi lelet nem volt benne.

4. réteg: 90–160 cm mélységig egyenletes kitöltő réteg, erősen porhanyós földdel és hamuval. Feltűnően sok állatcsont (zömében tulok), kevés egyéb hulladékanyag került ki belőle. 1. Vastagabb falú, nagyobb edény oldaltöredéke, kissé csúcsosodó füllel (XLIII. t. 9). 2. Lapos, kerek tál, a peremén bütyökkel, kormos (XLIII. t. 12). M: 3,5 cm. 3. Vastagfalú edény oldaltöredéke lapos füllel (XLIII. t. 18). 4. Félgömb formájú díszített edény töredéke (XLIII. t. 14). Mélyített vonalkeret között a felületet igen sűrű, szabályos egyenletes meander dísz tölti ki. E fölött a vállhajlason zegzug díszítés van, a nyak felé eső rész szintén díszített, motívuma azonban töredékessége miatt nem állapítható meg. Színe vörös. 5. Vastagfalú, pelyvával kevert anyagú oldaltöredék, karcolt díszítéssel.

II.

A lebői telep települési formájának kialakulásában a természeti adottságok nagy szerepet játszottak. A hát Ny felé kissé emelkedik és a 85 magassági pont után meredeken esik az egykori vízszintig. Itt a halom félkör alakú orrban szélesedik ki. Ugyanígy félkör alakúan kiugróan képezett a déli rész is. A legjobban védhető terület az alsó és felsőhalomnak ez a része. A korábbi ásatások és az 1950. évi feltárás igazolják (l. I. kép), hogy itt van a település központja. A felső halmon a település nagysága kb. 6000 m². Reizner és Móra ásatásairól semmiféle ásatási térkép nem készült. Részben a volt tulajdonosok és az ásató munkások elbeszélése nyomán, részben a terület felszínén mutatkozó nyomok alapján és néhány kutatóárok segítségével megállapítható volt, hogy a felső halmon kb. 4200 m²-t kutattak át. A település a kiugró fokok teljes szélességében mindenütt sűrű. A dűlőúttól É-ra fekvő területen komolyabb településnyomok csak a Farkas tanya és gazdasági épülete közelében

vannak. K felé a település legtávolabbi pontja a gerinctől 50–70 m. A Farkas és Molnár tanyák közé eső területen csak a felszínen mutatkozott neolitikus cserép. A Molnár tanya közelében húzott kutatóárkok teljesen üresek voltak eltekintve a felszíni neolitikus cserepektől. A talaj minősége is változik K felé. A neolitikus település K-i határától a talaj kezd homokossá válni és a Molnár tanya főépülete körül már mindenütt homok borítja a felszínt. Ezen a területen a lekopás számottevő. A lelőhelynek ezen a részén fekszik a Reizner ásatásából ismert XI–XIII. sz.-i falutelepülés. A Molnár tanya istállójától K-re eső homokos területen terül el a XI–XII. sz.-i temető és itt került elő az a két sír, amelyeket mellékleteik a kimmerek hagyatékának határoztak meg.¹² A szkita-kimmer kérdés tisztázására Párducz Mihály által 1950-ben végzett ásatás e területen XI–XII. sz.-i temetőt tárt fel, két, esetleg három hallstatt-kori sír is előkerült. Ugyanekkor nyolc koraréz-korba tartozó sírt is feltárt anélkül, hogy a neolitikus településnek a legkisebb nyomát észlelte volna.¹³

Az alsó halmon a település kiterjedése kb. 3000 m² s ebből 1950-ben 600 m²-t tártunk fel. A település jól védett magaslatra épült vízparti település, kötött talajon.

A táj természeti adottságai a munkaeszközökkel összhangban meghatározzák azt a gazdasági formát, amelyben a lebői teleplakói éltek. A növényvilág teljesen azonos volt, mint a többi alföldi ártéri őskori telepeken. A vízvilág jellegzetes flórája: nád, sás, mocsári tölgy, szil, fűz jelentős szerepet játszik. Az állatvilág szorosan kapcsolatos a környezettel. A teleprész 206 állatcsoportjának meghatározása Bökönyi Sándor munkája alapján a következő:

Szarvasmarha	64 db	31,07 %
Sertés	9 „	4,37 „
Eb	2 „	0,97 „
Háziállatok összesen :	75 db	36,41 %
Őstulok	22 db	10,68 %
Szarvas	34 „	16,50 „
Vaddisznó	32 „	15,33 „
Őz	12 „	5,82 „
Róka	2 „	0,97 „
Mocsári teknős	8 „	3,89 „
Haresa	16 „	7,78 „
Ponty	5 „	2,42 „
Vadállatok összesen :	131 db	65,59 %

A telep leletanyaga, a település képe a megtelepült halász-vadász közösség telephelyét mutatja, elsősorban szarvasmarha tartással és kisméretű földműveléssel.

Az élelemszerzés fő módja a halászat. A halászszerszámok mellett a hulladékgödrökben vastag rétegekben megmaradt halpikkelyek, 2–3 cm átmérőjű halesigolyák bizonyítják a halászat döntő szerepét.

¹² Párducz M., Dolg. 18 (1942) 150–151.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum Adattára 5. L. I.

A váltakozó vízállású, de legtöbbször sekély állóvíz nagy bőséggel ontotta a halat (harsa, ponty) s egyben határt is szabott a halászás módjának. A ráncmaradt halászszerzőkkel arra következtetünk, hogy a szigonyos halászat volt a legáltalánosabb és leggazdaságosabb. Eszközei közül a legnagyobb szerző a csontszigony. A telepen mind az egyszakás (XL. t. 8), mind a kétszakás (XI. t. 7., XLIII. t. 3) használatban volt. Nagy számban maradtak ránc az agancsvégéből készült, köpüs, ferdére vágott átlukasított halásznyílhegyek (XXXV. t. 16, XLII. t. 16). A pecekhoroggal történt halászatnak nincs nyoma. A lapos állóvíz nem volt alkalmas a nagyobb arányú hálós halászatra. Ezzel magyarázható, hogy a telep anyagában feltűnően kevés a hálósúly. A tiszai kultúrára jellemző körtealak csupán a Móra ásatásából származó anyagban szerepel néhány példányban. E területen új típust jelent a telepre jellemző lapos csontkakúpformájú hálósúly (XXXV. t. 10—13, XL. t. 15). Ez a forma helyi jellegzetesség. A korai rézkor alföldi sírjaiban is még a körteforma fordul elő.¹⁴ A dunántúli területen a lapos és körteforma együtt él,¹⁵ de már megvan a neolitikumban is.

A vadászat eszközeiből semmi sem maradt ránc, pedig a vadhús a tetemes állatesontból ítélve az élelmezés másik főforrása volt. Ezt erősíti meg az állatesont-vizsgálat eredménye is.

A gyűjtőgető életmóddal kapcsolatos kagyló és teknősbéka felhasználása élelemül a lebői telepen is gyakori. A növénygyűjtésnek szintén nem maradt tárgyi nyoma. A növényi készletek tárolására szolgálnak a nagyméretű agyaghombarok — amelyek a tiszai kultúra telepeinek jellegzetes darabjai — a lebői, általam feltárt teleprészen még töredékei sem kerültek elő. A legnagyobb edény ürtartalma sem haladhatta meg a 30 l-t. A növénygyűjtéssel kapcsolatos a kisméretű kapás földművelés. Az őrlőköveken, a lapos sütőtálakon kívül csupán egy agancskapa az egyetlen ráncmaradt termelőeszköz (XXXV. t. 3).

A feltárt 600 m² nagyságú területen (14. kép) a település igen sűrű volt. Gyakori volt az egymásra település és a területrészen levő 26 sír még bonyolultabbá teszi az egy időben fennálló települések szétválasztását, a telep és sírok összefüggését. Az 1950-ben feltárt területen 18 gödör 7 szabad tűzhely, 5 ház és egy nem eredeti helyén levő ház romhalmaza kerültek napvilágra.

A gödrök legtöbbször oválisak, metszetük szabálytalan kör, lapos fenékekkel. A 14. gödör kivételével aránylag kisméretűek, alapterületük 1—4,5 m² között van. Semmi olyan jelenség nem mutatkozott, amelyből arra következtethetnénk, hogy a gödrök rendeltetése lakás lett volna. A szabálytalan 30 m² alapterületet elérő 14. gödör több gödör egymásba vágásából keletkezett, ren-

deltetésük azonos volt a többivel: agyag, illetve folyami lösz kitermelésre szolgáltak. A szabályosokat raktáraknak is felhasználhatták. A környékbeli lakosok az ásatás alatt a gödrökből kocsikkal hordták a „tapasztó földet”.

A házakon kívül talált tűzhelyek alapjai a neolitikus felszínen feküdtek és kevésbé voltak lemélyítve. Erre mutatott a hozzájuk tartozó gödrök hiánya. A tiszai kultúrában gyakori a peremes tűzhely. Lebőn csak az első házban és a romhalmazban volt meg, így ebben a települési időben itt nem általános. A legegyszerűbb formát a teknő alakú tűzhelyek képviselik: 3., 7., 4. ház tűzhelyei. A teknő mélyedése 5—8 cm. A másik típust a szintén szabálytalan kört formáló tűzhely adja, a tűzhely közepe felé lejtve: az 1. és 2. Ezeknél a tűzhelyeknél a keresztmetszet a keskenyebb oldalon teknős, a hosszabb részen 4—6 cm-t lejtnek. A tűzhelyek e formája átmenetnek tekinthető a zárt tűzterek kemencék felé. A kemence kialakulásának következő fejlődési fokát képviseli a 6. tűzhely. A tűzhelyen levő két ovális alakú bemélyedés szerepe parázsörzés. A házakon kívülálló tűzhelyek közül csupán a 6. tűzhelynél lehet tetőszerkezetre következtetni. A felhordott sárga föld adja azt az alapot, amely fölé sározás nélküli tetőszerkezet került. A többi tűzhely fedetlenül állt.

Mind az öt ház szegletes alaprajzú, sarkai kissé lekerekítettek. Közös sajátosságuk, hogy az alapot felhordott sárgaföld jelzi, amely keményre volt taposva. Alapterületük sorrendben: 22,4, 10,2, 11, 20, 18 m². K-Ny-i tengelyű az 1., és 2., É-D-i a 4. ház. Az 1. ház padozata mindenütt sározott volt, a többiekénél a sározás csak a tűzhely előtti térségre terjed ki. Tűzhely valamennyi házban volt. Elhelyezésükre — mivel a házak bejáratát nem tudtam megállapítani — csak annyit tudunk, hogy sohasem feküdtek a házszélekhez közel. A tetőszerkezet rekonstruálására nincs adatunk. Cölöplyukakat nem találtunk s így szerkezetük a kőkénydombi hasonló alaprajzú házakéval lehet egyező.¹⁶

Az 1. és 3. házak le voltak sározva, a 2., 4., 5. házak tetejét, záróoldalait nem sározták. Ezt onnan tudjuk, mivel az előbbieknél az alapot vastag sártapas omladék fedte, az utóbbiaknál sározásra utaló paticsot nem találtunk.

A telepen folyó élet fejlettségi fokának megítélésében jelentős szerepet játszik a szerzőanyag. Bár a neolitikus kultúrák szerzőanyagára megközelítően azonos szinten mozog, mégis majdnem minden lelőhelynek megvan a maga helyi sajátága. A kőkénydombi ásatásoknál talált félkésztermékek félbehagyott munkáiból, megtalált nucleusokból megállapítást nyert, hogy a kőszerszám feldolgozás a telepen folyt.¹⁷ E megállapítás a lebői telepre is vonatkozik, legalábbis olyan mér-

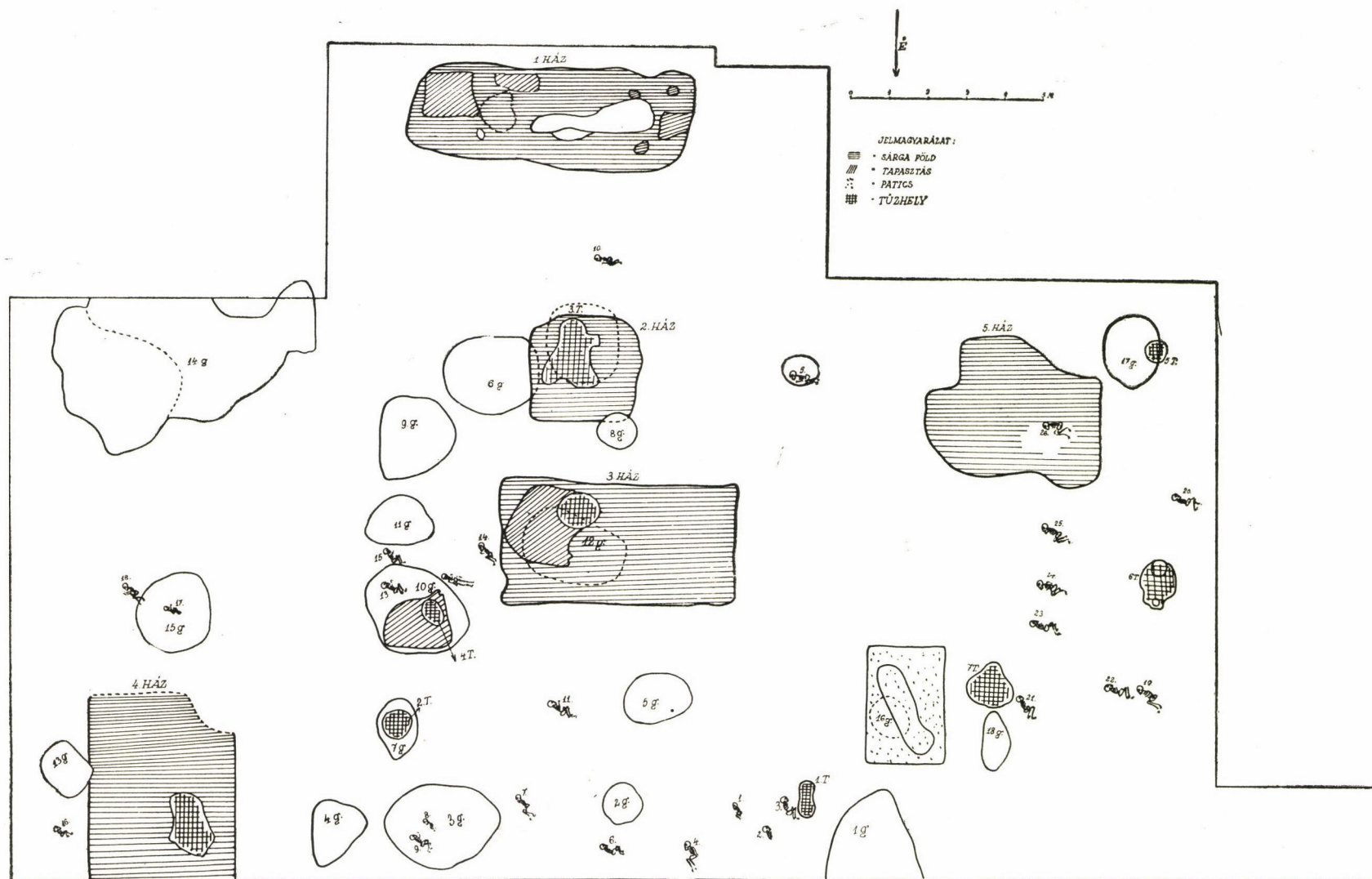
¹⁴ Aszód, Történeti Múzeum, közöletlen. Ltsz. 17/1935.

¹⁵ Dombay J., A zengővárkonyi őskori telep és

temető. AH 23 (1939) XXXI. t. 6.

¹⁶ Banner J., Dolg. 5 (1929) 115—125.

¹⁷ Banner J., Arch. Ért. 78 (1951) 27—.

14. kép. 1950. évi ásatás helyrajza
Fig. 14 Relevé de plan des fouilles de 1950.

tékben, hogy az eltört kőbalták másodlagos feldolgozása, a napi használatban szükséges élesítés a telepen történt. Általánosabb a telepen a pengefeldolgozás. Olyan mennyiségben került itt elő a megmunkált penge, amire példát az e korba tartozó hazai telepeken nem ismerünk. Jellemző a pengék retusálással való megmunkálása. Leggyakoribb a félköríves retusált végű kaparó (XXXIII. t. 3, 6), kovából, opálból, de még az obszidiánból is félköríves retussal képezik ki az élt. A félköríves végződésű kisméretű pengék élt is retussal képezik ki (XXXVII. t. 15). Bár a feltárt területrészen olyan objektum, vagy jelenség nem került elő, amelyből feltétlenül helyi műhelyre lehetne következtetni, a feldolgozásnak helyben kellett történnie. Erre utalnak az egyazon magról lepattintott pengék a 17. gödörből (XLII. t. 18—25) s az előkerült nucleus esonkok. A retusált kaparóknak a többi telepekhez viszonyítva jóval az átlagot meghaladó felhasználását a nagyarányú bőrfeldolgozással hoznám kapcsolatba. A lebői telep lakói életének megismeréséhez a kerámiai termékek is szolgálnak adatokkal.

A telep leggyakoribb kerámia típusa a vastagfalú lapos tál. (XXXVI. t. 4—6). Emiatt tűzálló és jól átforrósítható, sokáig tartja a meleget. E sajátosságai miatt a formától eltekintve a legalkalmasabb sütőedény típus. Használata a még zárt tűztérrel nem rendelkező kemencéknél az lehetett, hogy a jól áttűzesedett tűzhelyre helyezték és a még parázsló tűz hevítette fel, illetőleg adta a szükséges hőmennyiséget. Ezért találhatunk rajtuk bütykökfogót és a használatból származó korom ráéget. Használhatták lepény-, halsütéshez. A követ nélküli területen a kőlapos sütést helyettesíti s ezért elterjedési köre az Alföldre esik.¹⁸ Nagyságuk tekintélyes, 40—50 cm átmérőjűek, de nem ritka a 60—80 cm átmérőjű is a kőkenyombi és csókai telepen.¹⁹

A főzőedények vastagfalúak, durva kidolgozásúak (XLI. t. 12, 12). Az erősen töredékes anyagban is látszik, hogy a nagyobbak űrtartalma 4—5, a kisebbeké 2—3 l között mozgott. Legtöbbjük kormos. A főzőedények tartozéka az edényfedő is (XXXVI. t. 1).

Az edények második csoportja a vékonyfalú, iszapolt agyagból készült, ezek szolgáltak a folyadék huzamosabb tárolására. Nagyobb meleget a repedés veszélye nélkül nem áll ki. A háztartás leggyakoribb formái 0,5—1 liter űrtartalmú poharak és az ugyanolyan térfogatú tálak. A folyadék tartására a nagyobb edények közül elsősorban a hengeres nyakú, székszájú edények szolgáltak (XXXIII. t. 15, XXXVIII. t. 6). A fülek egyenlőtlen elosztása, a lapított forma hátán való szállításra mutat.²⁰ Űrtartalmuk 10—15 liter. Az egyéb

anyagok tárolására használt edények anyaga nem olyan tömör, szélesebb szájnnyílással rendelkeznek. Űrtartalmuk 30—40 liter, a kisebbeké 15—20 liter.

A lebői telepnél, bár még csak ötödrésze van feltárva és teljes kiértékelésére mód nincs, mégis ha összehasonlítjuk az ismert tiszai kultúrába tartozó telepekkel, megállapítható, hogy az edények űrtartalma kisebb. Ez kimutatható a lapos tálakon, de még szembetűnőbb a készlettartó edényeken. Összehasonlításként a lebői 3. és 4. ház anyaga szolgál, ez kb. egy háztartás készlete. A 3. házban figyelembe véve az össze nem állítható töredékeket: 2 db lapos tál, 4 db csőtálpas tál, 4 db konikus tál, 4 főzőedény, 3 pohár, 1 edényfedő, 1 nagyobb méretű készlettartó edény volt. Az edénykészlet tehát 18 db. A ház megtalált készlete arra, utal, hogy kis családi kötelék háztartását szolgáló felszerelés a fogyasztás mindennapi szükségletét elégítette ki. A 4. házban: 2 lapos tál, 2 főzőedény, 1 folyadékartó edény, 4 tál, 3 pohár, 2 csővestálpú tál és 2 díszített virágcserepformájú edény volt, összesen 16 db. Kőkenyombon az 1942. évi 6. házban²¹ 8 eleségtartó, 1 folyadékartó, 2 főzőedény, 2 tál, 4 díszített edény és 3 más típusú edény volt. A gazdasági szint mindkét telepen lényegében azonos, a táji adottságok is igen hasonlóak. A fennálló különbség oka az lehet, hogy Kőkenyombon a földművelés nagyobb méretű lehetett.

III.

A lebői alsóhalmi kerámia formája és díszítése a tiszai és a már kialakult korai rézkor jellemző stílusát mutatja. Néhány kerámia alkalmas a tiszai és a korai rézkor közötti genetikai kapcsolatok igazolására és segítségükkel megvilágítható a rézkorban való átmenet időszakának kérdése az Alföld D-i részén. Ezzel a kérdéssel ebben az értelemben Banner,²² Tompa²³ és Kutzián²⁴ már foglalkoztak.

A telep díszített kerámiájára a meander díszítés — textilstílus — jellemző. A díszítéseket vizsgálva, egyik sajátossága a lebői alsóhalmi anyagának a nagyfokú egyöntetűség és a formai szegénység. Az egyöntetűség abban nyilvánul meg, hogy szabályos formák Csalog szerint elsődleges tiszta fonatok. Csalog J. szerint a lebői cserepek közül csak a XLI. t. 4—5. tartozik az A csoportba, a többi mind rajzosan továbbfejlesztett s Csalog felfogása szerint B stílusfokozatba tartozik.²⁵ Ez természetesen a nagyobb mezők kitöltésében érvényesül elsősorban. Legtisztábban mutatkozik e törekvés a 10. gödör edényében (XL. t. 19), de szinte valamennyi meanderrel díszített edényen általános. A tiszai kultúra alföldi telepein (Hódmezővásárhely-Kőkenyomb,

¹⁸ Magyarország Néprajza. I. (Bp. év n.) 44—45. Palóc bodag.

¹⁹ Banner J., Hódmezővásárhely története... LXI. t. 4—5.; Móra F., Dolg. 1 (1925) 18—24.

²⁰ Pusztai R., Arch. Ért. 83 (1956) 42.

²¹ Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 76 (1949) 16.

²² Banner J., Hódmezővásárhely története... 43.

²³ AH. 5—6 (1929) 25, 62.

²⁴ Arch. Ért. 1946—1948., 52.

²⁵ Csalog J., FA 7 (1955) 41.

Csóka) feltűnően gazdag díszítő művészetének gyakorlatából alig találunk példát a telepen. Nem a párhuzamos vonalközök közé alkalmazott tűzdelt szalagmotívumokra gondolunk, amely a csókai telep legjellemzőbb sajátja s Kőkenydombon is általánosan használt, hanem a meander dísz kombinációinak sokféle változatára, amely a kőkenydombi telepen olyan gazdagon tömegesen jelentkezik. A lebői telepen szórványosan van képviselve, a párhuzamos vonalközök közötti vonalkázás (6. gödör XXXII. t. 14), a vonalközökbe iktatott pontdísz (4. ház, XXXIX. t. 14, 12. gödör XXXVII. t. 30) a meanderekbe iktatott pont (12. gödör XXXVII. t. 26, 29) és teljesen hiányzik a körkörös, fenyőminta, rácsos díszítés. E díszítéseket Lebőn húsvörös okker festés pótolja. Szinte minden meanderrel díszített edény vörös bevonatú s egyben ez a festés egyetlen módja is, szemben a tiszai kultúrában használt polychrom festéssel. A kerámia formakincse sem gazdag. Legáltalánosabb a Móra által gallérosnak nevezett edénytípus. A forma az újabb ásatások anyagában Szentes-Tűzkövesen,²⁶ Hódmezővásárhely-Gorza-Cukortanyán,²⁷ is képviselve van, nem olyan általánosan ugyan, mint Lebőn, ahol szinte kizárólagosan ez az uralkodó forma. Az ép, illetve kiegészített példányok között a kerek (XXXIV. r. 17, 18, XXXVIII. t. 1, XL. t. 19, XLII. t. 7) és a szegletes (XXXIII. t. 16) felőleli mindazt a változatot, amely a töredékes példányokon előfordul. Jellemző rájuk a függőleges osztás hármas, vagy négyes tagolású mezőben. A mezők díszítése néha azonos (10. gödör), de legtöbbször váltakozó, ez a vonás a tiszai díszítő művészet sajátja. Bütyök csak a galléros peremrészre kerül az osztómezőre. E díszítések helyettesítik a délföldi tiszai telepek díszített edényformáin jelentkező szívókat.²⁸ A galléros edényeken a szívóka nem fordul elő. A forma gyakoriságára jellemző, hogy a meanderrel díszített edények 95%-a Lebőn ehhez a típushoz tartozik. A forma helyben alakult ki, közvetlen őse a virágserép. A település teljes ideje alatt használták. Fellép a legkorábbi települési szintben éppen úgy, mint a telep használatának utolsó szakaszát képviselő 2. házban. Jellemző rá, hogy minden esetben húsvörös okkerrel vonták be, amelyet égetés után vittek rá az edény felületére. A húsvörös bevonat ismert a kőkenydombi, csókai telepek kerámiai gyakorlatában, de korántsem ilyen jellemző. Az elterjedés említett körén kívül megtaláljuk még Vinčán is.²⁹

A telep másik helyi formája a csótalpas tál. Ép formában csak a 14. gödörből került elő (XLI. t.

6) és töredékben a 12. gödörben (XXXVII. t. 6), illetőleg a felsőhalmon találtuk meg (XLIII. t. 17). Ellentétben a galléros edényekkel, ritka forma. A díszítése teljesen tiszai stílusú, a forma a kissé behajló magas csótalppal, éles haséllal nem otthonos a D-i tiszai telepeken és ép formában eddig nem is ismerjük. A hengeres, díszített csótaltöredék előkerült már Szentesről³⁰ és Kenézről. A tálrész formájának kialakulásában előzmény lehetett a tiszai kultúrában is előforduló kis talpgyűrűvel, illetve alacsonyabb csótalppal képzett tál.³¹ A forma eddigi előfordulási helyei után ítélve csak azokon a tiszai telepeken található, ahol a tiszai kultúra végén az átmeneti időben is tart a település.

Az épp formák közül a 14. és 9. gödör kisméretű durva kivitelezésű és kezdetleges karcolású félgömbös tálja (XLI. t. 11, XXXV. t. 7) gyakori a kőkenydombi telepen.³² A töredékes anyagból a 13. gödör peremtöredéke (XXXIX. t. 20) felső részében díszített, kis talpgyűrűvel képzett tálnak³³, a 12. gödör oldaltöredékét (XXXVII. t. 24) behuzott peremű csészének,³⁴ míg az 5. gödör peremtöredékét virágserép formának lehetne rekonstruálni.³⁵ E formák általánosak a tiszai kultúrában éppen úgy, mint a 12. gödör parázsborítója.³⁶

A Móra által feltárt felsőhalom tiszai jellegű keramikus anyagának formája és díszítése is nagyobb változatosságot mutat. A vezető típus ebben az anyagban is a galléros nyakú edény, de előfordul szórványosan a szívókával ellátott virágserép, félgömbös csésze, talpas edény. A motívumkincs gazdagabb, megtalálható benne a tűzdelt szalagdísz, a rácsminta s a vörössárga festés. Feltűnő, hogy az alsóhalom anyagában teljesen hiányzik a nagyobb méretű edények díszítése, addig a Móra által feltárt anyagban ez jelentkezik s összekapcsolja a kőkenydombi teleppel. A vastagfalú, pelyvával kevert anyag teljes hiánya jellemző a lebői alsó telepre, míg a felsőhalom anyagában számottevően szerepel, bár nem olyan általánosan, mint Kőkenydombon. Az egyezések mellett fontos különbségek is jelentkeznek a két anyagban, amelynek okát a település két része közötti eltérő időrendben keressük.

A korai rézkorba való átmenet szempontjából fontos azoknak a formáknak elemzése, amelyek a tiszai kultúrában gyökereznek és továbbélnek a korai rézkor Tiszapolgár-kotacparti csoportjában és annak jellemző formakincsét adják.

Tiszai forma a lapos, fogantyús tál (XXXVI. t. 4). Rendeltetése miatt a neolitikum bármely kultúrájában otthonos lehetne, mégis előfordulása más kultúrákban — pl. a bükki — csak tiszai hatásra

²⁶ Csalog J. ásatása 1956, 1957-ben.

²⁷ Gazdapusztai Gy. ásatása, 1956, 1957-ben.

²⁸ Kőkenydomb. Arch. Ért. 76 (1949) IV. t. 3, VIII. t. 1.

²⁹ Vasič, M., Preistorika Vinča. (Belgrad 1932—36) IV. t. 56; lásd még Schachermeyr, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands. (Berlin 1955) 104., 21. kép 1.

³⁰ Tompa F., AH 5—6 (1929) L. t. 5.

³¹ Banner J., Hódmezővásárhely története...

LXXII. t. 2.

³² Közöletlen. Hódmezővásárhelyi Múzeum 1941. ásatásból.

³³ Banner J., Hódmezővásárhely története...

LXXIII. t. 2.

³⁴ Banner J., uo. LXXVI. t. 6.

³⁵ Arch. Ért. 76 (1949) IV. t. 3.

³⁶ Banner J., Hódmezővásárhely története... LXIII. t. 11, XCIV. t. 23, 24.

vezethető vissza s így a tiszai kultúra sajátos formakészletéhez kell sorozni. A forma későbbi típusai már némileg módosulnak. A tál falánál a függőlegesség felé való törekvés figyelhető meg, ezzel magasabbá is válik. A lebői alsóhálon a forma végigkísérhető a telep megszűnéséig, de a tál falának magasodása már jelentkezik (1. ház, XXXIV. t. 18). A kotacparti Vata tanya 7. sír korai rézkori sírmellékletben már kifejlett, korai rézkori formájú edényekkel együtt fordult elő, de e példánynál is megfigyelhető a függőleges fal-képzés.³⁷ Hasonló jelenséget tapasztalunk a zengővárkonyi korarézkori temető lapos táljainál.³⁸ A forma a tiszai kultúrában gyökerezik és hosszú időn át élt tovább különböző helyi változatokban.

Gyakori típus a csótalpas tál, amely ha nem is olyan nagy számban került elő, a töredékekből ítélve a telep lakóinak háztartásában nagy szerepet játszott. A vizsgálatokra alkalmas példányok csótalpai két változatot mutatnak. Az egyik forma alacsony, ívelt oldalú (3. ház, XXXVI. t. 2), a másik a talp felé szélesedő típus (4. ház XXXVIII. t. 7—8). Közös sajátosságuk, hogy nincsenek áttörve és alacsonyak. A tálrészek ívelt félgömbformát követnek. Díszítő elemként megjelenik rajtuk a kis kerek bütyök, néha háromszögű elrendezésben (3. ház, XXXVII. t. 2) vagy a tál alsó részén (XXXII. t. 26). Csótalpon is találunk apró szemölcsös bütyköket (XXXVIII. t. 18). A csótalpas tálak formai és díszítő sajátosságukkal a tiszai kultúra felé mutatnak. A kultúra D-i telepein az alacsony csótalpas tálaknak hengeres talpú változata gyakori,³⁹ inkább befelé hajló tállal, de a szélesedő alacsony csótalpas tál kihajló tálrésszel képezve is előfordul s ez tökéletes analógiája a lebői csövestalpu tálaknak még a tálrész kerek bütyökdíszítésével is.⁴⁰ A lebői alacsony csótalpas tálak tiszai származását igazolja a 6. gödör csótalpának egymás melletti kettős kerek bütyökdíszése s a 3. ház alján levő kétosztású benyomott fogantyú is, amely a tiszai kultúra délföldi telepein általános. A csótalpak esetében megfigyelhető a meghosszabodás folyamata a Körös kultúra talpgyűrűs táljaitól a tiszai kultúrán át a korai rézkor felé. E forma a telepen talált sírokból is ismerős (9. sír) s a sírokból előkerült példányok között sincs egyetlen áttört példány sem. A Móra-féle ásatás anyagában találunk néhány nagyobb méretű csótalpat, de az áttörésnek ezeken sem találjuk nyomát. A 14. gödör tiszai ornamentikával díszített csótalpforma mérete miatt is a korai rézkor csótalpas edényeinek alapformája lehet. A típus helyi csoportokra jellemző változatokat mutat, mint arra B. Kutzián Ida már rámutatott.⁴¹ A lebői telep kerámiájában leg-

gyakoribb a vékonyfalú, kisméretű vörös vagy szürke színű edény, amely a pohár, csöbör, vagy csésze formájában a háztartási edénykészlet mindennapos használati darabjai voltak. Poharak közé sorolom azokat a lapos aljú, félgömbformájú, szélesebb szájnylású edényeket, amelyeknek fala függőleges, enyhén ívelt s a perem kihajlása alig érezhető. Legtisztább formája az 1. ház edénye (XXXIII. t. 17). Ebbe a formakörbe tartozik az 1. ház (XXXIII. t. 14), 3. ház (XXXVI. t. 3), 2. gödör (XXXII. t. 3), 14. gödör (XLI. t. 13—14), 17. gödör (XLII. t. 1—2, 4) darabjai. A jó kidolgozású, polírozott felületű edényekre, ha díszítés került, az minden esetben kis kerek bütyök, amely a pohár alsó harmadában található hármás vagy négyes elrendezésben. A forma a neolitikumban általános s nagy számban jelentkezik a tiszai kultúra D-i telepein, itt főként vörös színben.⁴² Az apró bütykök alkalmazásának szokása is megvan, néha már három szöges elrendezésben.⁴³ A formában változás nem áll be. Az eddigi eredmények alapján úgy látszik, hogy a kultúra kései szakaszán terjedt el inkább és a korai rézkorban való átmenet idején válik általánossá. Formája és bütyökdíszei az átmeneti időszakban sem módosulnak, csupán színben változik. A korábban inkább vörös égetés helyett a szürke égetésű edények jutnak túlsúlyba, ez a korai rézkor jellemző edényszíne. Az alapforma a korai rézkori kerámiában is továbbél, méreteiben jelentkező változással és a neolitikumra jellemző bütyökképzéssel.⁴⁴

Csőbörnek a kihajló peremű, kissé öblöshasú edényeket nevezem, amelyeknél a nyakképzésre való törekvés már megnyilvánul. E formát képviseli a 17. gödör két edénye (XLII. t. 5). Megközelítő analógiáját Kőkénydombról ismerjük.⁴⁵ A csupor a pohár formai előzményének tekinthető és a korai rézkor tiszapolgári egyik típusának, a nyakas csupor típusának kiinduló formája. A forma a 16. gödör fölötti romhalmazból került elő (XXXV. t. 23), jellegzetes aeneolitikus stílusban: a nyakhajlásban levő beszűrt bütyökkel s azokat összekötő bemélyítéssel.

A korai rézkorba átmenő kerámiai formák és díszítő motívumok nem különböznek élesen a tiszai kultúra végének, az átmentű időszak kerámiájától. A korai rézkori formának a nyakas csuprot (XXXII. t. 23), a kihajló peremű tálalt (XXXII. t. 24) s a 13. gödör gömböshasú egyenesnyakú tálját (XXXIX. t. 8, 19, 24) és a 2. ház nagy edényét (XXXIV. t. 8) lehet tekinteni. Színük a bütyökdíszek háromszögletű elrendezése már a kifejlett korai rézkort képviselik. A tálnak a gömböshasú nyakas edények formai előzményét nem ismerjük sem Lebőről, sem más délföldi neolitikus

³⁷ Banner J., Uo. C. t. 5.

³⁸ Dombay J., AH 23 (1939) VII. t. 9.

³⁹ Kőkénydomb, Arch. Ért. 76 (1949) VII. t. 3, IV. t. 5, VIII. t. 13.

⁴⁰ Kőkénydomb, Uo. VII. t. 6.

⁴¹ Kutzián I., Arch. Ért. 1946—48, 49.

⁴² Kőkénydomb. Arch. Ért. 76 (1949) VI. t. 8.; Arch. Ért. 78 (1951) XIV. t. 5., 11.

⁴³ Kőkénydomb. Arch. Ért. 76 (1949) VI. t. 7, 10.

⁴⁴ Banner J., Hódmezővásárhely története ... C. t. 1, 3.

⁴⁵ Arch. Ért. 76 (1949) VIII. t. 6.; Arch. Ért. 78 (1951) XV. t. 3.

telepről. Új sajátosság a butyköket összekötő vonalmélyítés. A kerek átlukasztás nélküli butykok helyi gyökerekből erednek s csupán a háromszögű elrendezésben válik általánossá az új kerámiaművesség gyakorlatában.

A formák tipológiai és egyben időrendi egymásutánját a telep belső stratigráfiája mindig alátámasztja. Az anyag tipológiai elemzése mutatja, hogy a lebői telep a tiszai kultúrának helyi változatát jelenti. A tiszai kultúra helyi elemei uralkodók; a belső fejlődés és az idegen befolyás által kialakult korai rézkori kultúrának formai alapja, a tiszai kultúra.

IV.

A kerámiái anyag elemzése és az ásatás során tapasztalt egymásra település arra mutatnak, hogy a lebői alsóhalom településében rétegek, települési szintek vannak. Kiinduló pontul azokat az objektumokat vehetjük, ahol az egymásra település feltétlen, időrendi különbséget jelent még abban az esetben is, ha egyazon kultúrán belül történik.

Időrendi különbség áll fent az első ház és az alatt talált két gödör (A-B) között. A gödrök korábbi volta bizonyos, mert a ház sározsága a gödör fölött is megvolt. A ház alatt levő B gödörben levő kevés anyag nem ad biztos alapot a szélesebb összehasonlításra. Az előkerült pohár (XXXIV. t. 13) a tiszai kultúra formakészletébe beilleszthető. Alátámasztja ezt az edény technikai kivitelezése is: vastagabb falú, nem fényezett. A gödör töredékes anyaga a butykos csészével ugyanebbe a formakörbe tartozik. A vastagfalú, tagolt butykökfogós edényoldal s egy tiszai meander stílusú oldaltöredék a java tiszai kultúra sajátjának mondható és emiatt a ház és a telep anyagához viszonyítva az első települési szinthez sorozom.

A 3. ház alól került elő a 12. gödör. Ez a helyzet, valamint a gödör anyaga miatt a 12. gödröt is az első települési szinthez sorozom. A gödör leleteiben nem jelentkezik az átmenetre jellemző sötétszürke kerámia. A díszített formák között az alacsony talpgyűrűs edény (XXXVII. t. 24), a galléros formák a jellemzők, de megvan a pontokkal kombinált meander dísz is (XXXVII. t. 30), amely a korai tiszai telepek jellemző díszítési módja.

Az első települők készítették a 10. gödröt, amelynek anyaga a legtisztábban képviseli a tiszai elemeket. A galléros edény már e szinten is uralkodó formája volt a meanderdíszes edényeknek.

A második települési szint megítélésénél azt kell hangsúlyozni, hogy a tiszai és az átmeneti elemek együttélése azt bizonyítja, hogy periódus különbséget tenni nem lehet. A szűk időhatárok között mozgó településnél az egymásra rétegződés megújításnak fogható fel periódus különbségnélkül.

A stratigráfia és leletanyag alapján a második települési szintbe tartozik a 3. ház s vele együtt volt használatban a 2., 6., 17., 14., 15. gödör, valamint a 3. tűzhely. A leletanyag alapján az 1. és 4. ház, feltehetőleg az 5. ház is ugyanazon időben áll a 3., 5., 9., 11. gödrökkel együtt. E réteghez tartozik a 6. tűzhely, míg a többi tűzhely beosztása leletanyag hiányában nem vihető keresztül. A 3. ház és a vele együtt fennállónak felvett objektumok között szoros formai egyezések vannak és ezek a házat a települési szint korábbi szakaszába utalják. Erre utalnak a még mindig zömében uralkodó vöröses színű égetett edények. Gyakori a kerek fogantyús tál, a tiszai díszítőminták, a virágcserep, illetőleg galléros formákon. Gyakori a pohár az alsó harmadban levő butykokkal s az átlukasztás nélkül csőtalpon fellépő kettős butyok, amelyről már kimutattuk a tiszai sajátosságokat. A kisméretű kétfülű függesztős edények (XL. t. 16, XLI. t. 20.) ugyancsak alátámasztják a tiszai kultúrával való összefüggéseket.⁴⁶ Nagyobb edényeknél a függőlegesen álló fül (XLI. t. 19) és a vízszintes nyílású hengeres fülek (XLII. t. 11) szintén egyezést mutatnak. A tiszai kultúrában gyakori harpunák is valószínűsíthetők közel egyidőben való fennállásukat. Formája és új színe miatt legfiatalabbnak látszik a 17. gödör anyaga. A fekete égetés e gödörben talált kerámián kezd uralkodóvá lenni. A tiszai jellegű idol (XLI. t. 1), az agyagphallusok (XLI. t. 7) éppen úgy kapcsolódnak a tiszai kultúrához, mint a nagyméretű folyadéktartó edények XXXIII. t. 25, XXXVIII. t. 6) az 1. és 4. házból.

A második települési szintet átmenetnek tartjuk a tiszai kultúra és a korai rézkor tiszapolgári kultúra települése között.

A harmadik települési szint a legkorábbi rézkori műveltségben élő lakosság leletanyagát képviseli. Idetartozását a rétegződés és a már biztos tiszapolgári jegyek formai egyezése teszi kétségtelenné. E szinthez tartozik a 2. ház 1., 8., 13., 16. gödör. A 2. ház metszette a 6. gödröt, viszont a 2. házat még a 8. gödör is metszette, ami a szinten belül egymásutániséget bizonyít. A 4. házba mélyítették a 13. gödröt, így nem kétes, hogy a ház korábbi. A harmadik települési szinthez tartozó jelenségekből előkerült leletanyagnak közös sajátága a fekete szín uralma az égetésben. A formakincs szempontjából fontos a nyakas csőbőr megjelenése és fellép a butyokdíszeket összekötő bemélyített vonaldísz mint a teljesen kifejtett korai rézkor egyik legjellemzőbb formája és díszítő eleme.

Mint említettük, a halom felső részén Móra által végzett feltárásból előkerült leletanyag összetétele más színű. A Móra-féle ásatási leletanyagban tiszai motívumokkal díszített anyag van túlsúlyban az átmeneti, illetőleg a korai rézkori anyaggal szemben. Talált olyan kerámiát is, amelyet az alsóhalom települőknek hagyatékában egyetlen töredékben sem találunk meg. Tóth Gábor hivatkozott bölcsészdoktori érte-

⁴⁶ Banner J., Hódmezővásárhely története... LXXII. t. 6.

kezésében tisztán tipológiai alapon néhány cserepet a Körös kultúrába sorol. Kutzián I. is megemlíti, mint a Körös kultúra lelőhelyét azzal, hogy a Móra-féle jegyzetekben úgy szerepel, mint 300—400 m-re fekvő lelőhelyről származó anyag.⁴⁷ Lebőtől Ny-ra 400—500 m-re felszik a Siróhalom. 1950-ben Lebő környékének települési kérdéseinek tisztázása céljából Banner János próbaásatást végzett a Siróhalmon, ahol a Körös kultúra telepét meg is találta. Bálint Alajos, Trogmayer Ottó 1956-ban végzett leletmentő feltárást a felsőhalmon, a tiszai kultúra mellett a vonaldíszes és a Körös kultúra cserepeit is észlelték. Úgy vélem, hogy a Körös kultúrának tartott anyag a vonaldíszes kerámia darabjai közé tartozik, ez a jelenség a vonaldíszes kerámia több alföldi lelőhelyén ismétlődik.⁴⁸ A legtöbb kérdést a vonaldíszes kerámia megjelenése vetette fel a Móra által feltárt anyagban. Képviselve van benne a vékonyfalú, fénylő felületű zselizi típus, a függőleges vonalakkal megszakított vonalköteg mintával, a festett és festék nélküli vonaldíszes kerámia íves vonalú bemélyítéseivel.

A vonaldíszes kerámia helyzetének tisztázása végett a felsőhalmon hitelesítő szelvényt nyitottam, mint a leírásból kitűnik, a feltárt 1. gödör rétegződése a következő:

- I. Korai rézkor = alsóhalom 3—2. települési szint
- II. Tiszai kultúra középső szakasza és vonaldíszes kerámia = alsóhalom 1. települési szint.
- III. Tiszai kultúra legkorábbi települése az alsóhalmon nincs képviselve.

Megfontolandó az a tény, hogy a lebői alsóhalmon a feltárt 600 m² területen egyetlen vonaldíszes kultúrák töredék sem került elő. Ez azt bizonyítja, hogy használata már akkor, ott megszűnt. A lebői telep rétegtani viszonyai alapján a vonaldíszes kerámia zselizi csoportjának megjelenését a délföldi területen a tiszai kultúra virágzásai idejére teszem, használata a rézkorba való átmenet időszakában szűnik meg.

Figyelembe véve a lelőhely földrajzi helyzetét, az előkerült régészeti anyagot biztosra kell vennünk, hogy a települések összefüggenek. Legkorábban a halom legmagasabb pontján és a víztől védett felszigetszerű kiugráson telepedtek meg. Az alsóhalomra akkor még nem települtek át. Felsőhalmon a település egyre terjedt s birtokba vette az alsóhalmot is s ennek maradványa az 1. szintben felvett települési objektumok. Az alsóhalmon a település legkiterjedtebb a 2. települési szintben volt s a korai rézkor folyamán ismét kisebb térségre zsugorodott össze, illetőleg tolodott el ÉNy-i irányba. A felsőhalom település változásairól a feltárási hiányossága miatt nincs adatunk.

Van azonban támpontunk erre a kérdésre a telep területén feltárt sírokban. Móra a felsőhalmon 18 sírt tárt fel, amelyek e korba tartoznak. Az 1950. évi feltáráshoz 25 e korba tartozó sír került felszínre. Párducz Mihály a halom Ny-i részén végzett ásatása során a telepjelenségek-től függetlenül önálló temető formájában 8 szegényes mellékletű csontvázas sírt tárt fel, melyek kétségtelenül korai rézkori jellegűek, rézmelléklettel. A feltárt sírok kis részét képezik egy nagyobb temetőnek, amelynek jórészt a homokkitermelés-kor korábban már elpusztították. A lebői alsó telep temetkezéseinél a település és temetkezés viszonya megfigyelhető volt. A lebői halom előkerült temetkezéseit B. Kutzián Ida közli a Tiszapolgári kultúra c. monográfiájában.

A 3. gödörben 80 cm mélyen feküdt a 8 sz. zsugorított, melléklet nélküli csecsemőváz. Ugyancsak e gödörben volt a 9. csontváz is 165 cm mélyen. A felnőtt zsugorított csontváz melléklete egy kisméretű csőtálpas tál volt. A gödör 225 cm mélyen nyúlt le az altalajban. Leletanyaga alapján a gödör a 2. szinthez tartozik. A beásás formájára nem sikerült megfigyelést tenni, de az a körülmény, hogy a 9. sír csontváza megrokkadt helyzetben feküdt, arra utal, hogy a temetés a gödör feltöltődése után rövid időn belül következett be.

Az 1. települési szinthez tartozó 10. gödörben 160 cm mélyen feküdt a 13. sír. Felnőtt egyén zsugorított csontváza mellé virágcserepformájú bütykös edényt, kagylógyöngyöket és csont amuletet mellékeltek. A sír utólagos beásással került a gödörbe, amelyet a csontváz alatti rétegek és a leletanyag eltérése is igazol.

Időrendi különbség van a 15. gödör és a 17., 18. sír között. A 15. gödörben 132 cm mélyen zsugorított csecsemő csontváza feküdt, kis talpas bütykös edénymelléklettel. A 18. sírnál a zsugorított lábszárak a gödör töltélföldjén feküdtek, míg a fej és a törzs a háborítatlan talajon volt. Az egyenesre vágott sírgödörben a gödör süppedése miatt a csontváz 8 cm lejtéssel feküdt. A felnőtt csontváz egyetlen melléklete a csőtálpas tál csőtálpresze volt. A gödör a 2. szinthez tartozik, a sírok utólagos beásások. Nem lehetetlen, mint a 8., 9. sír esetében is előfordult, hogy a csecsemő, illetőleg felnőtt sírok összetartozó család halottai, bár a temetkezés nem azonos időpontban történt.

Még a 26. sír és 5. ház között fordult elő rétegződés. Itt a ház alatt feküdt a zsugorított csontváz, arca előtt edénymelléklettel.

A temető feltárt 26 sírjának (ebből a 12. sír szarmata) elhelyezése a felületekben arra utal, hogy a sírok nem egykorúak. Külön csoportot alkot a 19—26. sorszámú 8 sír. Szinte soros temetkezésnek lehet mondani ezeket s elkülönülve a telep É-i sarkába csoportosulnak. A temető többi sírjánál tapasztalt melléklet szegénység ezeknél a síroknál

⁴⁷ Kutzián I., Körös kultúra . . . 31.

⁴⁸ Tószeg-Paládics, Felsőszászberek, Szolnoki Múzeum, publikálatlan.

még szembeötlőbb. A 21. sírban talpcsöves edény, a 22. sír sílexpenge, a 24. sírban csiszolt kővéső, a 26. sírban edénytöredék volt a melléklet, míg a 23. és 25. sír nem tartalmazott mellékletet. Valamennyi felnőtt egyén csontváza volt. A 19. sír gyöngymellékletet adott, amely hasonlóságot mutat a temető többi kagylógyöngy mellékletes sírjaival. A 19–26 sz. elkülönített területen talált sírokat a település legkorábbi sírcsoportjának tartjuk s az 1. települési szint emberanyagát sejtjük benne. E megállapítást az elkülönülő csoportos temetkezések a mellékletekre s a 26. sírnak elsődleges fekvése, a 2. települési szinthez tartozó 5. házzal való stratigráfiai helyzetére alapítjuk. Az alsóhalom e területének lejtősebb részein még több sír is fekszik, melyek nagyobb csoportot alkotnak s nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy a felsőhalom települői is egyidőben erre a helyre temetkeztek.

A temető többi sírja szétszórta fekszik s megegyeznek abban, hogy mellékletük szegényes. Az átmeneti idő kerámiai típusai jelentkeznek sírmellékletként, igen gyakran a törött edények és előtérbe lép a korai rézkor temetkezési szokásaira jellemző, derekat övező kagylógyöngy füzér. Felhasználja a gyöngyöt karperecnek, gyűrűnek, sőt rézhuzalból alakított gyöngyök is megjelennek (6. sír). A kagylónak gombszerű feldolgozása és fejdíszként való viselése (11 sír) a csökei és kökénydombi sírok mellékleteivel mutatnak egyezést⁴⁹ s azonos lakosság jelenlétével kell számolnunk. A 8., 9., 17., 18. sírok kétségtelenül fiatalabbnak, mint a 2. szinthez tartozó 3. ill. 15. gödör, tehát a temetkezés csak az objektumok elhagyása után következhetett be. A sírokat mégis a 2. periódushoz tartozónak tartjuk a kerámia hasonlósága miatt s főképpen azért, mert a 3. szintet jelző kifejtett korai rézkori formákat mutató kerámia nincs benne képviselve. A második szint objektumai nem egy időben voltak használatban s a temetkezés a település körüli szabad tereken történt. A harmadik szint temetkezési helyét a még fel nem tárt település elkülönített helyén gondoljuk, de feltételezzük, hogy a felsőhalom elkülönített korarézkori temetkezései az alsó- és felsőhalom korarézkori településével függnek össze.

A telepek, temetők tehát összetartoznak. A település a magasabb pontokról terjeszkedett s birtokba vette az alsóhalmot is, ahol 3 települési szintet különböztetünk meg. A temetkezés a telepen belül, annak elkülönített részén történt s csak a korai rézkorban távolodott el területileg is a telep és temető jobban egymástól.

A telep leletanyagának vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a település képe és a telepen folyt élet a tiszai kultúra eddig legnagyobb részben feltárt telepével, a hódmezővásárhelyi Kökénydombbal mutat egyezést. A függőleges

tartóoszlop nélküli kissé földbesüllyesztett négyszögletes házak, tűzhelyek, sőt a telepen levő temetkezések közel azonos társadalmi és gazdasági formát sejtetnek. A kerámiában mutatkozó egyezések ellenére a telep jellegzetes helyi sajátosságokat mutat, a tiszai kultúrán belül külön kört képez. A kerámiában mutatkozó kettősség a díszített formák és a síma, illetőleg bütykös kerámia — melyet a tiszai kultúra végső időszakára kelteztünk — átmenetet képez a korai rézkor felé. De van keveredés még a vonaldíszes kultúra elemeivel is. Így az anyag elüt a tiszai kultúra egységesnek vélt anyagától, indokolt a külön csoportba való felvétele.

Lebő nem áll egyedül helyi színezetű anyaggal a délföldi területen, különösen az újabb ásatások: Szentestűzköves, Hódmezővásárhely-Gorzsa után és egyre határozottabban alakul ki a lebői anyaggal képviselt csoport.

Az új ásatások (Szentestűzköves, Hódmezővásárhely-Gorzsa) anyaga helyi jellegzetességük ellenére jobban kapcsolódik a lebői telep leleteihez, mint az eddig ismert más tiszai telepekhez. Ehhez a körhöz sorozható a Hódmezővásárhely-Szakálháton feltárt telep is.⁵⁰ A szakálhátai anyag jelentőségét az adta meg, hogy a Tompa féle Bükk III, a vonaldíszes kerámia késői változata déli hatásokat mutató tiszai kultúra I. periódusának emlékeivel együtt kerültek elő a leletegyüttest adó gödrökből.⁵¹ Az újabban előkerült leletanyag alapján ma úgy látjuk a kérdést, hogy a Bükk III-nak tekintett anyag, illetőleg hatás és a vonaldíszes kerámia jellegzetes díszítő elemeivel jelzett anyag egyazon kultúra anyaga: a vonaldíszes kerámiáé. A durva kerámián jelentkező csipésszerű díszítések újbonyomással képzett a felületet beborító csipett dísznek ható felületborítás (a kiöntőcsövekkel), a gyakran alkalmazott plasztikus bordák, a vonaldíszes kerámia alföldi telepein gyakoriak. A vékonyfalú, finom kidolgozású kerámia a fellépő jellegzetes vonaldíszes kerámia stílusát mutató karcolás, a vonalközök festése a lebői felsőhalom anyagával mutat egyezést.

A szentesi múzeum tiszai kultúrába sorolható és között anyagával is sok egyezés mutatkozik, de a kisebb feltárásokból, illetőleg szórványnak minősíthető anyag alapján ez nem olyan nyilvánvaló, mint Szakálháton.

Megvan az egyezés a kenézlii telepanyaggal is. Tompa F. között belőle néhány edényt és ezeket a tiszai kultúra korai szakaszába datálja a félgömb és bombaalakú formák, továbbá a polychrom festés miatt.⁵² A tiszai kultúra I. periódusába sorolja még: Bodrogkeresztúr, Tokaj, Paszab, Tiszapolgár I., Szentest, Kopáncs, Ócsanád, Tordas II és Nyanyapuszta lelőhelyeket. A lebői anyagot a II. periódusba sorolja Herpály, Esztár, Pocsaj, Kismarja, Tiszapolgár II s a lengyeli

⁴⁹ Banner J., Hódmezővásárhely története ... 41., XC. t. 10.

⁵⁰ Banner J. — Bálint A., Dolg. 11 (1935) 76–88.

⁵¹ Banner J., Hódmezővásárhely története ... 31.

⁵² Tompa F., AH 5–6 (1929) 44., XLI. t.

культура lelőhelyeivel együtt.⁵³ Tompának a tiszai kultúrára vonatkozó periódizációját az újabb feltárások eredményei módosították annyira, hogy az ő Tisza I és II periódusairól ma már nem beszélünk. De változatlanul helyes nála annak felismerése, hogy a tiszai kultúra nem egységes, helyi faciesei vannak és korban is elkülöníthető idősebb és fiatalabb szakaszra.

A Tompa által közölt kenézlői anyagban is megtaláljuk azokat a sajátságokat, amelyek szorosán kapcsolják a lebői telephez. Ez különösen észlelhető az egyik vékonyfalú, fekete színű edényen, amelyet a perem alatt és hason apró büttyökök díszítenek.⁵⁴ Ez a büttyökdíszítés egy másik közölt edényen is ismétlődik.⁵⁵ Még szembetűnőbb az egyezés, ha az eddig nem közölt anyagot is figyelembe vesszük. Valamennyi edény közös sajátsága az edény hasélén, nyakán levő apró kerek kis büttyökdíszítés, amelynek megfelelőjét Lebőn csaknem minden gödör vagy ház kerámiáján megtaláljuk. Egyezések mutatkoznak a

csőtálpas edényeknél is és összekapcsolja a telepet a formán kívül a csőtálpak áttörésének hiánya is. A teljes leletanyag alapján úgy véljük, hogy a kenézlői anyag kevertjellegű telepéről származik, a tiszai kultúra középső szakaszában kezdődik s a tiszai kultúra időszakának végén virágzik, megtermékenyedve a herpályi kerámia hatásaitól.

A nagyobb tiszai kultúrába tartozó telepek párhuzamosításával úgy látjuk, hogy legkorábban a csókai telep kezdődött, a rézkorba való átmenet előtt megszűnt az élet. Kőkenyődomb virágzása a tiszai kultúra korai szakaszában kezdődik és átnyúlik az átmeneti időbe. Szakálhát korábban települ mint Kőkenyődomb, azonban az átmenetet alig éri meg. Lebő és Kenézlő települése a tiszai kultúra középső szakaszán kezdődik, a korai rézkor felé való átmenet időszakában folyamatosan lakott s a lebői telepen a település a korai rézkorban is folytatódott.

Kerek József

РАСКОПКИ 1950 ГОДА В ЛЕБЁХАЛОМ

Резюме

Местонахождение неолитического времени на Лебёском холме, возвышающемся на разливной площади у слияния Тиссы и Мароша, зарегистрировано сегедским музеем более 60 лет назад. Значительные раскопки памятника провел Ференц Мора, и музей обогатился богатым материалом стоянки, который может быть причислен к тисской культуре, и инвентарем энеолитических могил. (рис. 1)

В 1950 г. мы провели раскопки этого памятника, нашей целью было с одной стороны выяснить связь стоянок и могил, а с другой — получить новые данные, относящиеся к взаимосвязям неолитической культуры и культуры раннего медного века.

В 1950 г. нами были проведены раскопки на низшем холме. На территории в 600 м² было найдено 18 ям, 7 открытых очагов, 5 домов и 26 могил. (рис. 14)

Дома имеют угловатый план с небольшими закруглениями. Фундамент состоит из насыпной утоптанной желтого цвета земли. Размеры этих фундаментов: 22,4, 10,2, 11, 20 и 18 м². Весь пол первого дома был покрыт обмазкой. У других она была только до площади перед очагом. (рис. 4, 8, 12) Ямки от столбов, принадлежащих домам, нами не замечены. Их форма — немного углубленная в землю землянка с обмазкой или без нее. Очаги вне домов имеют форму корыта (рис. 2) или круглую форму и слабо снижаются к месту топки. Самым интересным был шестой очаг, который оборудован и защитной крышей (рис. 10), где находящиеся на очаге два углубления для сохранения угля составляют переход в развитии к печам с закрытой площадкой для огня.

Керамический материал и инструменты, найденные в относительно хорошо сохранившихся землянках, показывают хозяйство малых семей (дом 3—18 сосудов, дом 4—16 сосудов). При сравнении со стоянкой на Кёкенёдомбе эти сосуды более мелкие и отсутствуют большие сосуды для хранения запасов, указывающих на земледелие. Материалы из Лебё показывают на стоянку оседлой рыболовно-охотничьей общности с разведением рогатого скота и земледелием малого масштаба.

Керамика стоянки и по формам и по орнаменту показывает характерный стиль тисской и уже возникшей культуры раннего медного века. Для орнаментики сосу-

дов характерны меандры, и самым распространенным типом являются миски с воротником на шейке (табл. III, 17—18), покрытые охрой. Другой характерный тип керамики — тонкостенный сосуд со сквозными выступами. (табл. X, 13—14) Анализ керамики показывает, что Лебё составляет местный вариант тисской культуры. Основой форм культуры раннего медного века, возникшей на основе внутреннего развития и под влиянием других культур, является тисская культура.

Из поселений, расположенных друг над другом и отмеченных в ходе раскопок, можно установить стратиграфию стоянки. К первому культурному слою стоянки принадлежит А—В, ямы 10—12. Этот культурный слой чаще всего представляет тисскую культуру. Ко второму слою относится дом 3 и вероятно вместе с ним были ямы 2, 6, 14, 15, 17 и третий очаг. На основании обнаруженного материала можно установить, что дома 1, 4, 5 существовали в это же время с ямами 3, 5, 9, 11. Второй слой мы считаем переходом от тисской культуры к стоянке раннего медного века — тиссаполгарской культуре. Третий слой стоянки принадлежит к культуре самого раннего медного века, и к этому слою относится дом 2, ямы 1, 8, 13, 16.

Стоянки и могильники, находящиеся в разных местах этого памятника (рис. 1 и 14), связаны друг с другом. Самая ранняя стоянка была на высшем холме, и группой могил, принадлежащей к ней, мы считаем захоронения 19—26. Они вместе со стоянкой первого слоя низшего холма относятся к одному периоду. Ко второму слою относятся остальные могилы, рассыпанные на свободных площадках, сохранных для захоронений. Место захоронений третьего слоя стоянок мы предполагаем на огороженной и еще нераскрытой территории стоянки и считаем, что с ним связаны огороженные захоронения раннего медного века высшего холма (раскопки М. Пардуца).

Материал местной окраски Лебё больше всего связан с Сентеш—Тюзкёвешем (раскопки Ё. Чалога) и с Ходмезёвашархей—Горжа (раскопки Д. Газдапустаи) и составляет особый круг. Он представляет собой самый молодой период тисской культуры и является переходным к раннему медному веку.

Ё. Кореk

⁵³ Уо. 66.

⁵⁴ Уо. XLI. t. 6.

⁵⁵ Уо. LXI. t. 2.

THE EXCAVATION AT LEBŐHALOM IN 1950

Extract

The Museum of Szeged keeps the Neolithic site on the Lebő mound, raising from the inundation area at the confluence of the Tisza and the Maros in evidence for more than sixty years. Following several smaller excavations the site was unearthed on a large scale in 1928–1930 by F. Móra; this excavation enriched the Museum with many finds from the settlement belonging to the Tisza culture, together with Aeneolithic grave-goods (Fig. 1). We were able to continue excavations in 1950.

The absolute height of the mound is 85 m, its core is made up of Pleistocene sand dune. As a last product of Pleistocene water loess was deposited on its Southern part. The mound raises above its water-covered surroundings like an island.

In 1950 we continued the excavations on the inferior mound. 600 m² were unearthed from the 3000 m² area of the settlement, giving as a result 18 pits, 7 open fireplaces, 5 houses, 1 debris of a house not on its primary place and 26 graves (Fig. 14).

The ground-plan of the houses is angular, slightly rounded off. Their base is yellow soil brought up and trodden down. Their extension is 22,4, 10,2, 11,20 and 18 m² respectively. The floor of the first house was wholly mud-plastered (Fig. 3), in the others plastering extended only to the area before the hearth (Figs. 4, 8, 12). We noticed no pole-holes belonging to the houses; as to shape they could have been huts slightly lowered under the surface. The fireplaces outside the houses were of an elongated hollow shape (fireplace 3, Fig. 2) or circular (fireplaces 1, 2, Fig. 2). Fireplace 6 had a sheltering roof, it also showed the peculiarity of two cavities in the hearth for the preservation of the embers.

The pottery and the implements found in the fairly well preserved houses illustrate the household of a family group consisting of a few persons (18 vessels in house 3, 16 in house 4). Compared with the settlement at Hódmezővásárhely—Kökénydomb the vessels are smaller, the larger ones for holding supplies indicating agriculture are missing. The finds of the settlement at Lebő correspond to that of an established community of fishers and hunters, living mainly by stock-breeding and by agriculture on a small scale.

The pottery of the settlement shows the characteristic style of the Tisza culture and of the developed Early Copper Age both as to shape and decoration. The typical feature of the decorated pottery is the meander ornament — textile style —, the most common shape being the vessel with a collared neck (Pl. III. nos. 17, 18, Pl. II. no. 16, Pl. IX. no. 19), with an almost general red ochre paint. This shape is a descendant of the flower-pot known in the Tisza culture. As to its territorial extension it is found on the lower part of the Hungarian Tisza; it always appears in the youngest portion of the material of the Tisza culture. The high pedestal bowl (Pl. X. no. 6) is also a characteristic shape, its antecedents being those with ring support or the low pedestal bowls. The formal antecedents of the dishes with flat handles (Pl. V. no. 4) are also found in the Tisza culture; these tend to become higher in the course of evolution. The unperforated pedestal bowls (Pl. V. no. 2), the thin tumblers of red or grey colour, the bulgy cups (Pl. V. no. 3, Pl. X. no. 13, 14, Pl. XI. no. 2) show the transition toward the Early Copper Age. We cannot notice any substantial change regarding the shape, just the technique of pottery burning is different, to wit: the grey-burnt vessels begin to prevail over the earlier red-burnt ones. The basic shape is surviving in the Early Copper Age as well, changes are observed only in the size and in the application of warts characteristic to the Aeneolithic period (Pl. I. nos. 23, 24, Pl. III. no. 8, Pl. VIII. no. 18, 19, 24). The analysis of the pottery shows that Lebő

represents a local variation in the Tisza culture and that the Early Copper Age cultures of the Great Plain, formed to some extent by foreign influences are based on that.

The sequence of the settlements can be established from the very frequent occupation of formerly inhabited sites in this area, even if this fact does not reveal a different period, just a renovation of the precedent one. Pits A–B, 10–12 under house 1 belong to settlement layer 1, the finds of which represent the pure Tisza culture. According to stratigraphy and the finds house 3 belongs to settlement layer 2; pits 2, 6, 17, 14, 15 and hearth 3 probably stood at the same time. According to the finds houses 1 and 4, presumably also 5, together with pits 3, 5, 9, 11 were also coeval. Fireplace 6 also belongs to this layer. House 3 and the phenomena supposed to have existed together with it show strict formal accordances, bearing out their location in the earlier phase of this settlement layer. We regard occupational layer 2 as a transition between the Tisza culture and the Early Copper Age, i. e. the Tiszapolgár culture. Settlement level 3 represents the archeological material of a population living in the earliest Copper Age culture. This becomes undoubtable if we consider the stratigraphy and the formal accordance of the already certain features of the Tiszapolgár culture. House 2 and pits 1, 8, 13, 16 belong to this layer. House 2 cuts through pit 6, while even pit 8 cuts through this house, which fact proves the sequence inside of the level. A common characteristic of the finds gained from the phenomena belonging to settlement level 3 is the prevalence of the black colour in burning. As to shape the tub provided with a neck and decorated by a deepened linear-pattern connecting the warts appears, as a very characteristic form and decorative element of the fully developed Early Copper Age.

Pottery coming to light in the area unearthed by F. Móra belongs not only to the Tisza culture and the Early Copper Age, but a part of it may be attributed to the younger phase of the richly ornamented linear culture, unknown on the inferior mound. In order to elucidate the chronology of linear pottery we have opened an authorizing section on the superior mound. From the layers of pit 1 (Fig. 13) we gained the following result: Layer I contained finds of the Early Copper Age, corresponding to occupational levels 2 and 3 on the inferior mound. Layer II represents the middle phase of Tisza culture, with the appearance of linear pottery. This layer coincides with level 1 of the inferior mound. Layer III represents the later phase of Tisza culture. On the basis of stratigraphical conditions we assume that the Zseliz group of linear pottery appeared at the height of Tisza culture on the Southern part of the Great Plain, falling into disuse in the period of transition to the Copper Age.

According to the geographical situation of the site and the archeological material we may be sure that settlements were continuous. Their inhabitants settled on the highest spot of the mound, on the peninsular projection immune from the water first. At this time they did not occupy the inferior mound yet. The settlement gradually extended on the superior mound, occupying the inferior one, the remnants of which may be identified with the phenomena found in the first level. Settlement on the inferior mound reached its widest extension in occupational level 2, shrinking to a smaller area resp. moving towards North-West during the Early Copper Age. On account of deficient excavation we have no data regarding the changes in the occupation of the superior mound.

Settlement and burial are in connection too. F. Móra unearthed 18 graves of the Early Copper Age on the superior mound. In course of the excavations of 1950 25 graves of the same period were found. Excavating

at the Western part of the mound M. Párducz unearthed 8 inhumation graves with poor furniture, giving altogether a cemetery independent of occupational phenomena. The graves unearthed represent a part of a larger cemetery, most of which has been devastated earlier. So we have two cemeteries on the occupational site and a burying place farther off the settlement. (In her monograph „The Tiszapolgár culture” Ida B. Kutzián is going to publish both the graves unearthed by Móra and those made known by the excavation of 1950.) According to the stratigraphy of the graves and settlement phenomena the group of graves 19–26 is the earliest; this discloses a method of burying almost in rows, it is separated from the others and it contains grave-furniture belonging to an earlier date. We may infer an earlier date also from the primary situation of grave 26 in relation with house 5. In these graves nothing was found except small pedestal bowls, silex blades and polished stone chisels. We regard these graves as the earliest group of the settlement, containing in our view the population of occupational level 1. Still more graves may lie in the sloping parts of this area on the inferior mound, nay it is possible that the settlers of the superior one were buried here at some date. The other graves of the cemetery are dispersed, showing a uniform picture with their poorish grave-furniture. As to pottery the types of the transitional period, very often broken vessels, are used as grave-goods; beside them the string of shells girding the trunk, characteristic of the burial rites of the Early Copper Age becomes prevalent. Graves 8, 9, 17, 18 are younger than pits 3 and 15 belonging to level 2, which fact proves that burying followed the abandoning of the settlement. Nevertheless we regard these graves as belonging to level 2, on the basis of similarities in pottery and mainly of the absence of pottery showing developed Early Copper Age forms, characteristic of level 3. We suppose that the burial place of this level was situated on a separate area of the inexcavated settlement. Only in the Early Copper Age were cemetery and settlement territorially separated, placing the former farther off.

The mode of settlement and life at Lebő are analogous with the hitherto largest excavated settlement of the Tisza culture, with Hódmezővásárhely—Kökény-

domb. Nearly the same economic and social forms are indicated by the houses lacking the vertical posts, slightly deeper than the surface, by the hearths, even by the cemeteries of the settlement. The dualism in pottery between the decorated forms and the flat shapes, sometimes showing warts — dated by us to the last period of the Tisza culture — intermingled with the elements of the linear culture, represents a transition to the Early Copper Age. So this material stands apart from the supposedly uniform material of the Tisza culture, justifying the establishment of a separate group. In the Southern part of the Great Plain the locally individualized material of Lebő is no exception; especially after the recent excavations of Szentés—Tűzköves (excavation of J. Csalog) and of Hódmezővásárhely—Gorzsa (excavation of Gy. Gazdapusztai) the so-called Lebő group is gradually gaining shape. In spite of their local peculiarities the finds of the recent excavations are nearer to Lebő than to other Tisza settlements known before. It is also connected with the settlement of Hódmezővásárhely—Szakálhát (Dolgozatok 1935, 76–78), which shows the most characteristic shapes and decorative elements of linear pottery in its supposedly Bükk III material. There are many analogies also with the settlement of Kenézlő (Tompá. AH 5–6). These are especially conspicuous in the case of black vessels provided with warts, which are equally found at Lebő in the pottery of almost every pit or house. The material of Kenézlő comes from a settlement of mixed character, beginning in the middle phase of the Tisza culture and flourishing to the end of this period; it also shows the forming influences of the Herpály culture.

Comparing the larger settlements of the Tisza culture in our country we gain the following view: The Csóka settlement was the first, but life has ceased here before the transition to the Copper Age. Kökénydomb began to flourish in the early phase of the Tisza culture, covering also the transitional period. Szakálhát was settled before Kökénydomb, but it hardly lived to see the transition. Settlement at Lebő and Kenézlő began in the middle phase of the Tisza culture, these sites were continually occupied in the transitional period towards the Early Copper Age, the Lebő settlement surviving to see this very period.

J. Korek

SEPTIMIUS SEVERUS PANNÓNIAI LÁTOGATÁSA I. U. 202-BEN

Septimius Severus keletről való visszatérésének leírásában Herodianus egészen röviden utal a moesiai és a pannóniai táborok meglátogatására: *τα τε ἐν Μυσοῖς καὶ Παίοσι στρατόπεδα ἐπελθὼν*.¹ A későbbi irodalom is csak ezt az adatot ismétli.² A magyar régészek között Alföldi A. tett először említést erről a pannóniai látogatásról és ezzel hozta összefüggésbe az aquincumi Juppiter Dolichenus templom helyreállítását.³ Megállapítását az újabb magyar kutatás is átvette.⁴

Az emlékenyvizsgálata azonban arra mutat, hogy ennek a látogatásnak sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint eddig gondoltuk, mind katonai, mind Pannónia ujjaépítése szempontjából, mind vallási téren. A látogatással összefüggésbe hozható feliratok száma sem csekély, ezek elemzése, a történeti eseményekben való elhelyezése nemcsak a szövegek jobb értelmezését teszi lehetővé, de általuk szinte állomásról állomásra megrajzolhatjuk az útvonalat, amelyet a két császár és kísérete Pannóniában megtettek.

I. A visszatérés keletről

Hosszú keleti tartózkodása után Septimius Severus családjával és nyugati csapataival 202 legelején indult vissza Antiochiából Rómába. A hazatérés útvonalát Dio Cassius adatain kívül, — amelyeket Fulvius Plautianus jellemzésére annak tyanaei és nicaeai magatartásáról jegyzett fel,⁵ — érmek, feliratok, mérföldkövek hosszú sora jelöli. Asia Minoron át Tyana és Nicaea között találgatásokra vagyunk utalva. Valószínűnek látszik, hogy a 201-ben állított mérföldkövek egyik vagy másik csoportja összefüggésben állhatott ezzel az utazással, amint a későbbiekben látni fogjuk, Pannónia egyes útvonalainak megjavítása is kifejezetten a császárlátogatás alkalmára történt. Elsősorban a phrygiai utakon állított mérföldkövekre gondolhatunk, ezek között is a Prymnessus közelében állított kőre,⁶ másodsorban a Dorylaeum környéki mérföldkövekre.⁷ Ha Prymnessusból Dorylaeumba mentek, akkor az út a továbbiakban egyenesen Nicaeába vezetett. Ha azonban Prymnessusból a régi perzsa királyi főúton haladtak tovább, akkor Sardesbe

jutottak. Innen a Smyrnába vezető út mellől ismerünk egy mérföldkövet,⁸ továbbiakat Smyrna mellett⁹ és a Magnesia-Ephesos útvonalon.¹⁰ Ebben az esetben a császár szíriai és egyiptomi útjához hasonlóan a neves kisázsiai görög városokat is sorra járta s e körút végén érkezett meg Nicaeába. Talán e kitérőt igazolják a kisázsiai görög városok érmei, amelyek ehhez az évhez fűzhetők.¹¹

Nicaea után a császári menet Byzantiumba vonult. Caracalla közbenjárására valószínűleg ekkor szabadították fel a byzantiumiakat az iga alól, amelyet 196 óta viseltek. Septimius Severus többek közt oszlopcsarnokot, hippodromot és Zeuxippos fürdőit építtette, amelyeknek nevét adta. Byzantium, ha nem Caracalla alatt, ekkor kapta Antoniniana melléknevét.¹² A továbbiakban érintették Perinthust,¹³ majd Hadrianopolist. A Philippopolis felé vezető út mentén erre az évre esik Forum Pizus alapítása.¹⁴ Lehetséges, hogy Philippopolisig elmentek,¹⁵ bár ez az út kitérőt jelentett, mivel a továbbiakban nem Itália felé haladtak, hanem a Fekete-tenger felé vezető úton. Ennek az útnak első jelentős állomása Anchialus lehetett, amely bizonyos beneficiumot köszönhetett a császároknak,¹⁶ majd Markianopolis, amely érmein Septimius Severust, Caracallát, Getát, Julia Domnát, Plautillát és Moesia Inferior legatusát, L. Aurelius Gallust üdvözölte.¹⁷

Az itáliai útról való letérésnek, mint Herodianustól idéztük, a moesiai és a pannóniai táborok meglátogatásra volt az oka. Tomiban a két császár, Geta és Julia Domna üdvözlésére a respublica Tomitanorum (?) *per C. Ovinium Tertullum leg(atum) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)* állított még 201-ben kétnyelvű feliratot.¹⁸ Tomival átellenben, a Duna partján Cernavodánál 200-ból mérföldkövet ismerünk, amely inkább a limes megerősítésével kapcsolható össze,¹⁹ mint ezzel a látogatással.²⁰ A két császárnak állított feliratot ismerünk Sistovból,²¹ míg Nicopolis ad Istrumból négy felirat is említi Septimius Severust, fiait, Julia Domnát és L. Aurelius Gallust,²² 202-ból. Ugyanitt a markianopolisi veretekhez hasonló érmekeket vertek²³ és egy győzelmi emléket emeltek.²⁴

¹ Herodianus 3, 10, 1.

² Calderini, A., I Severi. La crisi dell'impero nel III secolo. (Bologna 1949) 75.

³ Alföldi A., Arch. Ért. 1940, 198.; Alföldi A., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 304.

⁴ Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 14.

⁵ Dio Cassius LXX, 15, 4.

⁶ CIL III 7171

⁷ CIL III 7168, 14199^a, 14200

⁸ CIL III 7190

⁹ CIL III 471

¹⁰ CIL III 13689

¹¹ Felsorolásukat 1. Stein, A., PW 7 (1912) 285—.

¹² Fuchs, C., Geschichte des Kaisers L. Septimius Severus. (Wien 1884) 89.

¹³ Calderini, A., i. m. 75.

¹⁴ Fluss, M., PW II. 2 (1923) 1973—.

¹⁵ Hasebroek, J., Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. (Heidelberg 1921) 127. A város ettől kezdve érmein *μητρόπολις*-nak nevezte magát.

¹⁶ Uo. 127.

¹⁷ Stein, A., DissPann I. 11 (1940) 86—

¹⁸ CIL III 7540

¹⁹ L. 166. oldalon.

²⁰ CIL III 7602

²¹ CIL III 14211⁶

²² CIL III 7464; Britschkoff, M., Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. Ath. Mitt. 48 (1923) 104—106., 10—13. sz.

²³ Stein, A., i. m. 86—.

²⁴ Hasebroek, J., i. m. 127.

Ratiariaból is ismerünk a két császár üdvére állított feliratot, ennek a látogatással való összefüggése azonban nem igazolható.²⁵ Annál fontosabb azonban a Drobeta mellett talált, a tábor helyreállításáról szóló felirat 201-ből:²⁶

Imp(erator) Caes(ar) L. Septimius Severus Pius Pertinax Augustus Arabic[us] / Adiab(enicus) Part(hicus) maximus pontifex maximus trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) XI e[st] / imp(erator) Caes(ar) M. Aur(elius) Antonius Pius Felix Aug(ustus) trib(unicia) pot(estate) III muros cesp[it(icius)] / castro[rum] coh(ortis) I. A[u]relia Brittonum (milliaria) Antoniniana[e] vetust(ate) dila[psos] / lapide eos restitue[r]unt per Octavium Iulianum leg(atum) ipso[rum] / pr(o) pr(aetore).

Nem kevésbé fontos a Viminaciumban fennmaradt felirat:²⁷

[Imp(erator) Caes(ar) L.] Sept(imius) Severus Pert(inax) / [Pius] Felix Arab(icus) Adiab(enicus) / [Parth(icus)] maximus et / [imp(erator) Caes(ar) M.] Aur(elius) Antonius Pius / [Felix Aug]ustus cana[bas] refec[er]unt leg(ionis) VII / [Cl(audiae) A]nt(onianae) p(iae) fidelis).

A két császár és kísérete megtekintvén Drobetánál a császárok által helyreállított tábort és Viminacium ugyancsak a két császár által helyrehozott canabaeját, Singidunumnál átlépték a Szávát és körútjukat Pannóniában folytatták.

2. A pannóniai emlékek²⁸

SIRMIVM

202. március 18-ról a Cod. Just. II. 32. 1 császári rescriptumot keltez Sirmiumból, ami a két császár jelenlétével egyértelmű.²⁹ A feliratos anyagban egyelőre nem ismerünk egyetlen emléket sem, amely kétséget kizáróan a látogatásra vonatkoztatható lenne.³⁰

LVGIO

1. CIL III 10277

Imp(eratori) Caes(ari) / L. Sept(imio) Se(vero) Pio / Pertinaci / Aug(usto) Arab(ico) /⁵ Adiab(enico) Par(thico) Ma(ximo) p(atri) p(atricae) / trib(unicia) pot(estate) / VIII imp(eratori) /¹⁰ XI co(n)s(uli) II / proco(n)s(uli).

2. CIL III 10278

Imp(eratori) Caes(ari) L. Sep(timio) / Severo Pio / Pertinaci Aug(usto) / Arab(ico) Adiab(enico) / Parthico Ma(ximo) p(atri) p(atricae) trib(unicia) / pot(estate) VIII imp(eratori) XI / co(n)s(uli) II proco(n)s(uli) / coh(ors) VII Br(eucorum) / c(ivium) R(omanorum) eq(uitata).¹⁰

²⁵ CIL III 8086

²⁶ CIL III 14485^a; Dessau 9179

²⁷ CIL III 14509⁷⁵

²⁸ Az emlékek felsorolásában nem szorítkoztunk a kétségkívül 201/202-ből származó feliratok közlésére, hanem mindazokkal foglalkoztunk, amelyek a látogatásra vonatkoztathatók. Azoknak a feliratoknak szövegét, amelyek datálás szempontjából szintén számításba jöhetnek, az eseménnyel való összefüggését azonban nem tartjuk valószínűnek, a jegyzetekben adjuk meg.

²⁹ Hasebroek, J., i. m. 127.

³⁰ Számításba jöhetne a CIL III 3233 felirat: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / pr[o sa]lut[e] / d(omini) n(ostri) imp(eratoris) [L. Se]p[tim]i[o (!) Severo (!) / Pertinaci (!) Aug(usti) et exerci(tu)i vex(illationes) leg(ionum) [.../...../.....] / et / Sirm(i)e(nses) / [publice]. A feliratot nyilvánvalóan a város seregével

3. CIL III 10279 — Nagy T., Arch. Ért. (1940) 50. Imp(eratori) C[ae]s(ari) / M. Aure[l(i)o] / Antoni/no Aug(usto) / imp(eratoris) Seve[ri] Aug(usti) / nostri / filio / coh(ors) I Nor(icorum) / Antoniniana /¹⁰ eq(uitata).

4. CIL III 15148

Imp(eratori) Caes(ari) M. / Aurel(io) Anto(nino) Aug(usto) / trib(unicia) pot(estate) IIII / proco(n)s(uli) imp(eratoris) /⁵ Severi Aug(usti) n(ostri) / filio coh(ors) VII / Br(eucorum) c(ivium) R(omanorum) eq(uitata).

Az 1–2. és 4. felirat 201-re datált, a 3. Caracalla-felirat is világosan utal, hogy még Septimius Severus korában állították. A 2. és 4. bázist a cohors VII Breucorum állította, a 3.-at a cohors I Noricorum, míg az 1. körül az állító csapat neve hiányzik. Lugioiban a II. századtól két cohors állomásozott,³¹ a négy feliratban tehát a két cohors a 2–2 császárnak külön-külön emelt császár-szoborral díszített³² emléket, közvetlenül azok látogatása előtt. A cohors VII Breucorum lugioi tartózkodása eddig is ismert és elfogadott volt, a négy bázis itt megvilágított összefüggése és értelmezése miatt azonban a cohors I. Noricorumra vonatkozó eddig elfogadott nézetet módosítanunk kell. Ezt a cohorsot az utóbbi évek kutatása egy szekszárdi felirat és egy öcsényi téglabélyege alapján az öcsényi táborhoz kötötte.³³ Mivel a szekszárdi felirat³⁴ II. századi és feltehetőleg a téglabélyeg is az (nem szerepel rajta az Antoniniana kitüntető jelző, mint egy másik, lelőhely nélküli példányon),³⁵ feltételezhetjük, hogy a cohorsot a II. század vége felé Öcsényből Lugioiba helyezték át. Lugioi tartózkodása mellett két 201-es emléke mellett egy Gordianus alatt 240-ben készített felirat is szól.³⁶

LVSSONIVM

5. CIL III 3315 — Wosinsky M., Tolna vármegye története 733.

Fortunae / Salutari / coh(ors) I. Alp(inorum) eq(uitata) P. / Clod(ius) Severus / praef(ectus) duobus /⁵ Augg(ustis) dd(ominis) nn(ostri) co(n)s(sulibus).

Az oltár datálását Radnóti A. és Barkóczi L. közösen írt munkájukban 161-re, Marcus Aurelius és Lucius Verus közös consulatusára értelmezték,³⁷ annak ellenére, hogy a felirat betűit és ligatúráit a századfordulóra jellemzőnek állapították meg.³⁸ Ezt az utóbbi felismerést Nagy Tibor is megerősítette, amikor rámutatott arra, hogy a *domini nostri* formula a Severusok alatt lépett fel.³⁹ Ennek alapján, szerinte, a felirat legkorábban a III. század első évtizedére tehető. Ebben az esetben pedig csak a 202. évről lehet szó, mivel Septimius Severus uralkodása alatt csak ebben az évben volt két augustus consul.

A cohors I. Alpinorum equitata az oltárkövön ilyen értelmű datálása esetén nem pusztult el a markomann háborúkban,⁴⁰ sorsát abban a formában értelmezhetjük, ahogy Nagy T. tette legutóbb.⁴¹

átvonuló Septimius Severus tiszteletére állították. Mivel a felirat egyedül Septimius Severust nevezi meg, inkább valamelyik korábbi látogatásra (196?) gondolhatunk.

³¹ Radnóti A. — Barkóczi L., Arch. Ért. 78 (1951) 95.

³² Nagy T., Arch. Ért. 1940, 51.

³³ Uo. 50.; Radnóti A. — Barkóczi L., i. m. 94; Nagy T., Arch. Ért. 81 (1954) 114.

³⁴ CIL III 2277

³⁵ Szilágyi J., Arch. Ért. 1942, 186.

³⁶ Nagy T., Arch. Ért. 1940, 49.

³⁷ Radnóti A. — Barkóczi L., i. m. 93.

³⁸ Uo. 224. j.

³⁹ Nagy T., Arch. Ért. 82 (1955) 235.

⁴⁰ Radnóti A. — Barkóczi L., i. m. 93.; Barkóczi L., AH 36 (1957) 512.

⁴¹ Nagy T., Arch. Ért. 81 (1954) 113.

INTERCISA

6. Erdélyi G. – Fülep F., AH 33 (1954) 268., 324. sz. [Num]ini Dianae T[i]fatinæ / [pro s]alute imp[er]atorum Sep[er]timii Severi et / [M. Aur(elii) A]nt[oni]ni Aug[us]t[us]torum et [Getae] Caes[ar]is] p[ro] f[el]icit[is] / [devotissi]mi p[ri]ncip[es] ag[en]te Baeb[io] Cae[ci]liano / [leg(ato) Aug[us]t[us]torum] c[on]s[ul]ante M[od]io Rufino trib[un]o coh[ortis] (milliariae) He[mes]enorum c[on]s[ul]e ar[ab]icor[um] Cam[us] / [panii] Marc[us] Jelli tunc trib[un]i n[on] ostra[rum] co[h]ortis impend[is] suis] templum / [a so]lo exstruxer[un]t].

7. Erdélyi G. – Fülep F., AH 33 (1954) 268., 325. sz. Deo / [So]lli Aelagabalo pro / [s]alut[em] imp[er]atorum L. Sep[er]timii Severi / [P]li(i) et M. Aur(elii) Antoni(ni) Pi(i) e[st] / [t] Sep[er]timii Getae (!) Caes[ar]is Aug[us]t[us]torum c[on]s[ul]oh[ortis] (milliaria) Anto(nina) He[mes]enorum c[on]s[ul]ivium R[omanorum] sagittario[rum] / [cu]i sub Baebio Caeciliano / [leg(ato) Aug[us]t[us]torum] p[rae]est Q. Mod[us] ius Q[ui]nt[us] f[ilius] Quirina (trib[un]i) Rufinus trib[un]i unus / [te]mplum a solo extruxit.

Fülep F. a két felirat állítási idejét 199-re tette.⁴² Mivel ez Baebius Caecilianus hivatali idejének kezdő éve,⁴³ az általános gyakorlatot tekintetbe véve, a templomok építési idejét 201/202-re is tehetjük. Az a körülmény, hogy e két templomot egy időben emelték az uralkodók tisztelgésére, mindenesetre nagyobb jelentőségű eseményre enged következtetni, szinte nem is gondolhatunk másra, mint a császári látogatásra. Feltevésünket nemcsak az építés idejének új dátuma valószínűsíti, de az építés módja is a két isten, akiknek a templomokat szentelték. A Deus Sol Elagabalus templomot a cohors milliaria Hemesenorum hivatalosan állította, a munkálatokat ugyanaz a Q. Modius Rufinus tribunus irányította, mint aki a Diana Tifatina templom építkezésében is részt vett.⁴⁴ A két isten helyi és történeti aktualitásával a későbbiekben foglalkozunk.⁴⁵

GORSIVM

8. CIL III 3342 – Alföldi A., Arch. Ért. 1940, 197 –. [Imperat]ores d[omi]ni n[on] ostri L. Sept[imius] / S[everus] et M. [Aur(elius) Antoninus] / Aug[ustinus] templu[m] D[olicheni] ve[tus]tate con[ser]v[ati]o[n]e restituer[un]t cur[ante] . . .⁵

9. CIL III 3343 – Alföldi A., Arch. Ért. 1940, 198. I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / Dolc(eno) pro / sal[ute] dd[omi]norum n[on] ostrorum Aug[ustinus] tot[us] pr[ov]inciae sacerdot[us].⁵

10. CIL III 3346

Pro salute imp[er]atorum / L. Sept[imius] Severi et M. Au[reliu]s Antonini Aug[ustinus]torum / et P. Sept[imius] Getae Caes[ar]is.

A Sárpentelén előkerült, Dolichenus-templom helyreállítására vonatkozó 8. feliratunkat kutatásunk eddig is

a 202-es császárlátogatással hozta kapcsolatba.⁴⁶ Alföldi A. a másik Sárpenteléről származó Dolichenus-felirattal együtt aquincumi eredetűnek állapította meg,⁴⁷ ezt a nézetet azonban a lelőkörmények részletes vizsgálata legalábbis kétségessé tette.⁴⁸ Valószínűbbnek látszik, hogy a két követ Tár határából, a rómaiakori Gorsiumból szállították Sárpentelére. Gorsium kétségkívül jelentősebb település volt, mint azt az eddigi leletek alapján kutatásunk megítélte, fontosságát azonban e két felirat különösen hangsúlyozza.⁴⁹ A 9. felirat az irodalomban sokféle értelmezést kapott s a kérdést ma sem tekinthetjük lezártnak. Alföldi A. a Dolichenus-papok összeseregését a III. század végi keresztényellenes pogány összefogással magyarázza s ennek alapján a követ 283–293 időre datálja.⁵⁰ Nagy Tibor hasonló magyarázattal a követ 306–311. évekre teszi.⁵¹ Ezeknek a magyarázatoknak egy alapvető hibájuk van: a feltételezett időben már Dolichenus-papok nem voltak, akik összegyülekezhetek volna s valószínűleg a szentélyek sem álltak. Ez a katonai kultusz a III. század közepének nagy összeomlása után elvesztette vonzóerejét, tisztelgése egy-egy életerősebb szentély kivételével birodalomszerte eltűnt.⁵² A felirat még eleven, virágzó kultuszra utal, datálásában – az oltár sem jellegzetesen késői – ezért a III. század első felénél nem mehetünk tovább. A két császár említése alapján semmi sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy a feliratot a másikkal azonos időre és alkalomra vonatkoztassuk, azaz a 202. évi császárlátogatás idejére. Az a körülmény, hogy ezt a templomot maga a két császár állíttatta helyre, nemcsak a két császár személyes jelenlétére enged következtetni,⁵³ hanem ennek az aktusnak különleges jelentőségére és ünnepélyességére. Lehetséges, hogy Pannonia Inferior Dolichenus papsága a felavatás alkalmával jött össze és állította oltárkövét a két császár üdvére. Nyilvánvaló, hogy ez a szentély, amelyet ekkor helyreállítottak – talán a markomann-háborúkban pusztult el vagy rongálódott meg? –, a nagyobb tömegében a század végéről származó szentélyeknél régibb, előkelőbb volt.⁵⁴

A Székesfehérvárról származó 10. felirat talán szintén a császárlátogatás alkalmára emelt épületet díszített. A szöveg pontos datálást nem tesz lehetővé, Geta névalakja (202-tól Lucius helyett Publius Septimius Geta)⁵⁵ és rangja a követ 202–209 közé helyezi. Lehet, hogy ez is a gorsiumi látogatáshoz fűzhető, ha nem Aquincumból került Székesfehérvárra. A kö lelőkörményei inkább az előző feltevés mellett szólnak.⁵⁶ A kö 202. évi datálását a Victoria-ábrázolás valószínűsíti, amely a császárlátogatáshoz kapcsolható kövek egész sorozatán megvan.

CAMPONA

11. CIL III 3391

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro sal[ute] dd[omi]norum n[on] ostrorum Se[verus] et Antonini / Aug[ustinus]torum et Gaetae (!) n[on] ostri / nobil[is] Caes[ar]is C. Iul[ius] / Euticus / v.s.l.m.

⁴² Fülep F., AH 33 (1954) 205.

⁴³ Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 198.

⁴⁴ Fülep F. i. m. (német kiadása).

⁴⁵ L. a 170–171. oldalon.

⁴⁶ Legutóbb: Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 14.

⁴⁷ Alföldi A., Arch. Ért. 1940, 196.

⁴⁸ Fitz J., A Fejér megyébe hurcolt római kövek kérdéseihez. IKMK 7 (1958) 5–.

⁴⁹ Feltehető, hogy a székesfehérvári római kömlékek bizonyos része szintén Tácoról származott.

⁵⁰ Alföldi A., Arch. Ért. 1940, 199.

⁵¹ Nagy T., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 438.

⁵² Kan, A. H., Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke. (Leiden 1943) 21.; Cumont, Fr., PW 5 (1905) 1278.

⁵³ Alföldi A., i. m. 198.

⁵⁴ Kan, A. H., i. m. 18.

⁵⁵ Mattingly, H., Coins of the Roman Empire in the British Museum 5 (1950) CXXX.

⁵⁶ A felirat a Budai kapu homlokzatát díszítette. Ezt a kaput 1602-ben emelték, a korábbi várfal átépítése során. (Fitz J., „Székesfehérvár veszéséről való história” Fehérvár 4 [1956] 406.; Fitz J., Székesfehérvár. [Bp. 1957] 20). De már a XV. század végén történt róla említés. (Fejér Gy., Tud. Gyűjt. [1818] 6. sz. 32–.) Ezek az adatok kizárják annak lehetőségét, hogy a felirat a királyi bazilika maradványaiból származzék, azaz aquincumi eredetre gondolhassunk.

A felirat 198–209 között keletkezett, tehát a 202. év mellett egész sor más esemény is oka lehetett az oltár-állításnak. Több körülmény szól amellett, hogy esetleg a császárlátogatásra vonatkozhat. 197-ben, amikor Septimius Severus megerősítette a pannóniai limest, Campona és Matrica között egy praesidiumot emeltek,⁵⁷ 199-ben pedig Campona és Aquincum között a limesút megjavításának maradt fenn emléke.⁵⁸

AQVINCVM

12. CIL III 3518

[Pro salute] / imp(eratoris) L. Sep(timii) Severi / Pii Pertinacis Aug(usti) / et imp(eratoris) Cae[s(aris)] M. / Aur(elii) Antonini /⁵ [aq]uinc[enses] / publice.

13. Nagy L., Arch. Ért. 45 (1931) 265–.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute / Severi et A[n] / tonin[i] dd(ominorum) / nn(ostrorum) Augg(ustorum) ...]

14. Kuzsinszky B., BpR 12 (1937) 135–.

Deaē Syri(ae) et [Balti de] / ae pro salu[te] Augg(ustorum) / C. Iul(ius) Sextinus con[duc]tor ex decr(eto) ordin(is) / k(anabarum?) secund(um) con[duc]t(i)onem arcum /⁵ cum ianuis tegu[la] tectum / impendis suis fecit. Mag(istris) / Iu(li) Viatore et Belli[c]io Firmino. / L(ocus) p(ublice) d(atatus) d(ecreto) d(ecurionum).

15. Szilágyi J., BpR 15 (1950) 451–.

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo) Dolicheno (?) pro sal(ute) imp(eratorum)] / L. Se[p(timii) Severi Pii Pertinacis] et M. Aur(elii) / An[t(onini) Augg(ustorum)] et P. Sep(timii) Getae Caes(aris)] / su[b] Baebio Caeciliano / leg(ato) [Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) ...] /⁵ ... imp(eratoribus) Severo III et Anto[nin]o Augg(ustis) nn(ostris) co(n)s(ulibus)].

Az utóbbi felirat a tábortól délre, a canabae területén került elő. Az építési tábla annyira töredékes, hogy kiegészítése csak feltételeken kísérhető meg. Ha helyesen egészítjük ki az utolsó sor NIN töredékét, akkor a felirat 202-re datálható. Teljesen kérdéses az IO[M DOLICHENO] kiegészítés, amely mellett a tábla lelőhelye hozható fel: másutt is, így Brigetóban Dolichenus szentélye a tábor közelében, a canabae területén állt,⁵⁹ másrészt a császárok látogatása alkalmával emelt szentélyek nagyobb részben keleti istenségek kultuszával függtek össze.⁶⁰

A 12–14. feliratok szövege közelebbi datálást nem enged meg. A 12. feliratot kutatásunk eddig is a 202. évhez kapcsolta,⁶¹ az AQVINC[ENSES] / PVBLICE analógiái több helyről ismertek ebből az évből.⁶²

⁵⁷ Legutóbb: Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 198.; Barkóczi L., i. m. 516.

⁵⁸ Fitz J., i. m. 203.

⁵⁹ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 34.

⁶⁰ L. tanulmányunk 5. részét.

⁶¹ Szilágyi J., TBM 11 (1956) 16.

⁶² Romanelli, P., Leptis Magna. (Roma 1925) 121.

⁶³ Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 27.

⁶⁴ Kuzsinszky B., BpR 12 (1937) 135–; Nagy T., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 429–. Kuzsinszky B. a feliratot 161–169. évekre datálta. Ezt az adatot vette át Nagy T. is. Elfogadhatóbbnak látszik azonban Nagy Lajos állásfoglalása (Bp. Tört. 580.), aki R. Egger alapján (Wiener Studien 54 [1936] 183–.) a 200 körül épült carnuntumi „Heidenthor”-ral való hasonlóság következtében keletkezésének idejét Septimius Severus uralkodásának idejére helyezte. — További, a császárlátogatással esetleg kapcsolatba hozható aquincumi emlék a 201-re datált CIL III 3580 felirat: C. Iulius

Valószínűleg ennek az évnek emlékét őrzi a polgár-város keleti kapujánál emelt „tégelával fedett ajtókkal ellátott díszkapu”,⁶³ amelyet a két császár üdvére a szír istentriáznak, Dea Syrianak, Hadad-Iuppiternek és Baltisnak (Simeanak?) szenteltek.⁶⁴

TRANSAQVINCVM

16. CIL III 3615

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute / imp[er]atorum] L. Septimii Se[ver]i et M. Aur(elii) An[to]nini et [P. Septimii] /⁵ Getae C[ae]s[ar]is / Augg(ustorum) nn(ostrorum) M. / Aurel(ius) Prisci[a] / nus spec(ulator) leg(ionis) II adi(utricis).

A felirat, ha Geta nevében a törölt P olvasható, 202–209. évekből származik. A császárlátogatással feltételeken hozható kapcsolatba.

VLCISIA CASTRA

A tábor vallumának feltöltéséből került elő egy igen töredékes felirat a két Severus császár üdvére és épségére. (Publikálatlan.) A töredék közelebbi datálást (198–209) nem tesz lehetővé.⁶⁵

BRIGETIO

17. CIL III 4309 — Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 62, 238. sz.

Imp(eratori) Caesar(i) / L. Septimio / Severo Pio / Pertinaci / Aug(usto) Arabic(o) /⁵ Adiabenic(o) / Parthico / maximo / [ordo?] Brig(etionis) publice / d.d.¹⁰

18. CIL III 10960 — Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 57., 131. sz.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) e[st] Conservato[ri] / p[ro] salute / dd(ominorum) nn(ostrorum) / [A]ugg(ustorum) / [M. Ul]p(ius) Fabia /⁵ [...] rensis / [rom]a vet(eranum) / [4. leg(ionis)] I. adiut(ricis) / [ex vo]to fecit.

19. CIL III 10982 — Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 57., 130. sz.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute / imp(eratorum) dd(ominorum) nn(ostrorum) / Augg(ustorum) / Aur(elius) Vitalis /⁵ vet(eranum) pro se et / Tolesibus / omnibus v. s. l. / m.

A három felirat szövege közelebbi datálásra nem alkalmas,⁶⁶ a 18–19. feliratok a két császár említése folytán 198–209. közé helyezhetők. E tág datálási határok ellenére egyes körülmények lehetővé teszik, hogy a feliratokat a 202. évi császárlátogatásra vonat-

Severus ob ho[n]orem magisteri / coll(egii) fabrum silanum / pecunia sua fecit / Muciano et Fa(b)iano co(n)s(ulibus)⁵. A szökökutató C. Julius Severus az előjárói tisztségért (ob honorem) állította (Szilágyi J., Aquincum. 33.), tehát ilyen értelmezése mellett a látogatással nem áll kapcsolatban. Erre csak akkor gondolhatnánk, ha az ob honorem magisteri kifejezést magisteri tisztségéből formán adjuk vissza.

⁶⁵ A feliratról Soproni Sándor tájékoztatása alapján értesültem. Szívességét ez úton is köszönöm.

⁶⁶ 202-re datált a CIL III 4297 (Barkóczi L., i. m. 60, 188. sz.) felirat: Liber(o) et Lib(erae) / Augg(ustorum) pro sal(ute) / M. Aur(elii) Teren(tii) / vet(erani) l(egionis) I ad(iutricis) Aur(elius) / Demophilus /⁵ libert(us) v. s. l. m. / imp(eratoribus) dd(ominis) n(n)ostris) Sev(eris) / [c]o(n)s(ulibus). A felirat magántermészetű.

koztassuk. A 17. felirat [ORDO?] BRIG(ETIONIS) PVBLICE formulája, mint a 12. sz. aquincumi feliratunknál említettük, ebben az évben több feliraton előfordul. A szöveg egyedül Septimius Severust nevezi meg, a felirat azonban szobor talapzatáról való, nem kell tehát a kő kormeghatározásában Septimius Severus egyeduralkodásának idejére (193–197) gondolnunk (amit különben is kizár a Parthicus maximus cím). Feltehető a lugioi példák alapján, hogy a szobornak és a feliratnak megvolt a pár darabja, amelyet Caracalla tiszteletére állítottak.⁶⁷ A 18. feliraton a 10. gorsiumi császárfelirathoz hasonlóan az oltárt Victoria ábrázolás díszíti. A 202. évhez a helyi eseményeken (császárlátogatás) túl Septimius Severus uralkodásának decennáliája is fűződik, amelynek ünnepségei valószínűleg nemcsak a császári család Rómába való bevonulása után, hanem már Carnuntumban megkezdődtek.⁶⁸ A számos Victoria-ábrázolást, amelyek a 202–209. évek közé helyezhetők és Septimius Severus 202. évi pannóniai látogatásának feltételezhető állomásain kerültek elő, a legnagyobb valószínűséggel erre az évre, a látogatásra és a decennáliára vonatkoztathatjuk.⁶⁹ 19. feliratunkban különösen a TOLESIBVS / OMNIBVS kifejezés figyelemre méltó. Egy Tefeniben, Dél-Phrygiában 261/262-ből származó feliraton *τολσεις* közelebből ismeretlen hely vagy etnikum szerepel, amely valószínűleg a brigetioi oltáron jelentkező *tolases*-szel azonosítható.⁷⁰ Itt tehát a brigetioi keletiek egy kis csoportja üdvözölte a keletről, hazájukon át érkező császárokat.

AD STATVAS

20. Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 62., 228. sz. [Pro s(alute et victoria / [dd(ominorum) nn(ostorum)] et nat(us) et / [populi] romani et geni(i) c / [ohortis) ...]nus b(ene)f(iciarius) sac(er)dos) templum a so/[lo extruc]tis a novo /⁵ [imp(ensis) suis] renova(vit)).

Barkóczi L. a templomhelyreállításra vonatkozó szép feliratot a szöveg-kiegészítés mellett a kőfaragóműhely alapján is Septimius Severus és Caracalla uralkodásának idejére datálja.⁷¹ Közelebbi datálásra ismét a Victoria-ábrázolás és a császárok győzelmére való szövegbeli utalás ad lehetőséget. A felirat a császárok mellett a senatus és a római nép üdvére is emeltetett, ez is elsősorban a decennália gondolatkörére utal, amelyet ez időben vert érmeek SPQR OPTIMO PRINCIPI feliratai is kifejezésre juttatnak.⁷²

CARNVNTVM

21. CIL III 11200 – Vorbeck, E., Militärschriften aus Carnuntum. (Wien 1954, 127. p.) 96, 321. sz. [..... M. Antonini Pii] Germ(anici) Sar[m(atici) f(ilio) L. Septim]io Sev[ero Pio Pertinaci Aug(usto)] / Arab(ico) [...]

22. CIL III 11203 – Vorbeck, E., Militärschriften aus Carnuntum. (Wien 1954, 127. p.) 97, 322. sz. [..... M. Ant]on[ini f(ilio) L. Septimio] Se[vero] / pro [.....] Au[g(usto)]

23. CIL III 15191 – Vorbeck, E., Militärschriften aus Carnuntum. (Wien 1954, 127. p.) 34, 72. sz. Nemesi Aug(gustorum) / C. Publ(ius) Censo(rinus)

ve(teranus) leg(ionis) / XIII g(eminae) ex opti(one cust(odiarum) v. s. /⁵ l. l. m. / Muciano et Fa(biano co(n)s(ulibus)).

A tábor területén talált 21–22. feliratok töredékes voltak miatt nem adnak lehetőséget arra, hogy állításuk idejét akár hozzávetőlegesen is határok közé szorítsuk. A Nemesis-oltár 201-ből való, a szöveg azonban nem utal a császárokra. A gyér számú feliratos emlék ellenére kétségtelennek látszik, hogy a két császár ellátogatott Carnuntumba, amelynek a decennáliák is különleges jelentőséget adtak. Feltehető, hogy a látogatásra vonatkozó feliratok még lappanganak és bizonyára több épület hozható kapcsolatba szemléljükkal. Így gondolhatunk a „Heidenthor” építésére ebben az időben.⁷³

VINDOBONA

24. CIL III 4560

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Sarapidi / pro salute imp(eratoris) L. Sept(imii) Severi / Pii Pertinac(is) Aug(usti) Arabici / Adiaben(ici) Parthici maximi et / imp(eratoris) M. Aureli(i) Antonini Aug(usti) /⁵ [T. F]l(avius) Quirinalis Maximus / trib(unus) milit(um) leg(ionis) X gem(inae) / p(iae) f(idelis) v. s. l. l. m.

A feliratot a Parthicus maximus jelző alapján 199–209 közé helyezhetjük. A szövegben nincs közelebbi utalás a császárlátogatásra, az oltár keletkezése a megadott határidők között más eseménnyel is összefüggésben állhatott.

STIXNEUSIEDL

25. CIL III 4539

D(eo) in(victo) M(ithrae) s(acrum). Pro s(alute) Aug(gustorum) nn(ostorum) L(ucii) Sep(timii) / Valerius et Valerianus sex(viri) col(oniae) K(ar-nunti) / v. s. l. m.

26. CIL III 4540

Invic(to) deo s(acrum). / Pro s(alute) imp(eratoris) L(ucii) Sep(timii) / Valerius et Valerianus temp(lum) /⁵ vetust(ate) conl(apsum) / inp(endio) suo rest(ituerunt).

A két felirat kormeghatározására nincsen biztos kiindulópontunk. A nehézséget a császárok számának bizonytalan jelölése is fokozza. Ez a körülmény talán a 198. utáni évekre utalhat. Figyelemre méltó, hogy a templom helyreállítását és az oltár szentelését a seviri Augustales collegiumának két tagja végezte, annak a testületnek tagjai, amelynek az autonóm városokban a császárkultusz ápolása volt a feladata. Ennek alapján gondolhatunk arra, hogy a szentélyt a császárlátogatás alkalmára újították meg.⁷⁴

SAVARIA

27. CIL III 4179

[Pro salute / imp(eratoris) Caes(aris) L. Septimii Severi /] abn(ep(oti) / Ara]b(ici) Adia(b(enici) Parthici maximi / et totius) domus divine / [.....] vindicis Iun(ius) Q. / [.....] F. Marcia Lugu /⁵ [.....] /] aedili(s) II vir [.....]

Septimius Severus uralkodásának 15. évfordulóját ünnepelte.

⁷⁰ Ruge, PW II. 6 (1937) 1672–.

⁷¹ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 40.

⁷² Mattingly, H., i. m. 5 (1950) CXLI.

⁷³ Egger, R., i. m. 186–.

⁷⁴ Belz, A., Ausgewählte Inschriften aus Wiener Sammlungen. Litterae Latinae 9 (1955) 7. sz.

⁶⁷ Radnóti A., LA 2 (1941) 87.

⁶⁸ L. e tanulmány 3. részében.

⁶⁹ E mellett nemcsak az a körülmény hozható fel, hogy a látogatást követő nyugodtabb években nem adódott különösebb alkalom a császár győzelmét ünnepelni (l. tanulmányunk 4. részét), de az egyetlen későbbi, datált Victoria-felirat, amelyet a császárok üdvére és győzelmére állítottak 207-ben (CIL III 4364–11082),

28. Paulovics I., *Lapidarium Savariense* 37.
Pro sa[lute] imp[er]atorum) Se[veri] et Anto[ni]ni
Au[gustorum]

Mindkét felirat annyira töredékes, hogy közelebbi kormeghatározásra nem alkalmas. A 27. táblát a városi magisztrátus duumvirje, feltehetően hivatalosan állította. Ennek alapján talán úgy értelmezhetjük, mint a császárlátogatás dokumentumát. Felvetődhet a nagy Isis-szentély kapcsolata Septimius Severus savariai tartózkodásával. A szentély építését az ásatási megfigyelések alapján Szentlélek T. a II–III. század fordulójára helyezi.⁷⁵ A szentély homlokzati díszítésében a székesfehérvári, brigetói, ad statuasi ábrázolásokhoz hasonló Victoriát látunk, az oldalon pedig Herculesnek azt a típusát, amely Septimius Severus uralkodása alatt terjedt el Pannóniában, s amelyben a császári ház Hercules-Melkartját ismertük fel.⁷⁶

POETOVIO

29. CIL III 4020 — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien (Zagreb 1938. 279 p.) 125, 272. sz.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute / et victoria / imp(eratoris) Caes(aris) Luci / Septimi Severi /⁵ Pertinacis Aug(usti) / domini indul/gen-tissimi / Iunianus lib(ertus) / adiut(or) tabul(ario-rum) /¹⁰ p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) / ex voto.

30. CIL III 4054 — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) Iuliae Aug(ustae) / matri castror(um) / Poetovio-nens(ium).

31. CIL III 15184⁴ — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) 140, 299. sz.
D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro salu/te domi/norum / nostro⁵ Augu/storum et / Getae Cae/saris Sal/vianus /¹⁰ eorundem / ser(vus) c(ontra)sc(riptom) / stationis / Atrantinae / v. s. l. m.¹⁵

B. Saria a 29–30. feliratokat feltételeesen a Clodius Albinus elleni hadjáratral fűzi össze,⁷⁷ amikor keletről visszatérve Septimius Severus áthaladt a városon.⁷⁸ A császár üdvére és győzelmére emelt 29. feliratot azonban vonatkoztathatjuk a 202. évi látogatásra is. Ebben az esetben Caracallának itt is külön emléket szentelhettek. Talán így értelmezhetjük a Julia Domnának állított oltárt is. A 31. felirat a 2. mithraeumhoz tartozik s ez, mivel 198–209 közé helyezhető, Septimius Severus első poetovioi tartózkodásával nem hozható kapcsolatba.

CELEIA

32. CIL III 5156 — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) 21, 42. sz.

Fortunae / Stabili / pro salute domino/rum nn(ostro-rum) / imp(eratorum) L. Septimi Severi /⁵ [Pi]i Pertinacis et / M. Aur(elii) Antonini Aug(ustorum) / [et P. Sept(imii) Getae Caes(aris)] / Ulp(ius) Valerianus c(enturio) leg(ionis) X. g(eminae).

Ha Geta praenomenje P-re egészíthető ki, a felirat 202–209. évekből való s ebben az esetben feltételeesen gondolhatunk arra, hogy a császárlátogatás alkalmával szentelték Fortuna Stabilisnak.

NEVIODVNVM

33. CIL III 13404 — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) [Pro salute] victo[ria] / imp[er]atorum?) Caess(a-rum?) L.] Sept[imii] / Severi Pii P[ertina]cis / Aug(usti) Arab(ici) Adia[enici] Par[thici] max(i-mi) /

A felirat a PARTHICVS MAXIMVS cím alapján 199 után készült. A császár győzelmének említése valószínűvé teszi, hogy a cippust a császárok Neviodunumon keresztül vezető útja során emelték.

SISCIA

34. CIL III 3968-10850 — Hoffiller V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) 258, 560. sz.

Fulviae / Plautillae / Aug(ustae) / sponsae / imp(era-toris) Antonini /⁵ Aug(usti) / republ(ica) / Siscia-norum.

Plautilla a császári család Rómába érkezése után rendezett ünnepségek során lett Caracalla felesége.⁷⁹ Ezt megelőzőleg említik érmek és feliratok sponának, a házasságot közvetlenül megelőző időben Augustának is.⁸⁰ Felirata Sisciában tehát kétséget kizáróan 202-ból való, állítását nem vonatkoztathatjuk el a pannóniai császári látogatástól sem.

AQVAE BALISSAE⁸¹

35. CIL III 3998 — Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938, 279 p.) 270, 585. sz.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) / pro salute imp[er]atorum L. Sept(imii) / Severi et M. Aur(elii) Antonini / [A]ugg(ustorum) [et P. Getae Caes(aris)] Q. Car/meus Iulianus (centurio) leg(ionis) VII⁵ gem(inae) cum Iul(ia) Atticilla et / Carmaeis Secundo et Atti/cilliano fili(i) v. s. l. m.

A felirat 202–209. évekből való. Nem tudunk arról, hogy a legio VII gemina Pannóniában akár átmene-tileg is táborozott volna vagy részt vett volna Septimius Severus keleti hadjáratában. Q. Carmeus Iulianus ott-honában magánemberként állíthatta oltárát Juppiter Dolichenus szentélyében.⁸² A 202. évi datálásra inkább csak Siscia közelsége alapján gondolhatunk, ahol a Róma felé tartó császári menet áthaladt.

A felsorolt 35 felirat jelentékeny hányada nem utal kifejezetten a 202. évi látogatásra és azzal csak óvatos feltételezéssel hozható összefüggésbe. Bizonyosan akad a lehetőségként felsorakoztatott feliratok között, amely valóban nem 202-ben keletkezett és más történeti esemény emlékét őrzi. A feliratok túlnyomó többsége mégis, ha világosan nem is utal rá, valószínűleg a látogatásra vonatkozik. Figyelemre méltó, hogy oltárköveink és építési felirataink határozott vonal mellől valók — amely vonal a császár-látogatás útvonalának fogható fel —, s ezen kívül, ebbe az útvonalba nem illeszthetően mindössze egy feliratról tehetünk említést, amely — bár nem 202-re datáljuk —, esetleg ekkor keletkezhetett, Mogen-

⁷⁵ Szentlélek T. szíves szóbeli közlése.

⁷⁶ Fitz J., *ŰK* 56/57 (1957/58) 15.

⁷⁷ Saria, B., *Poetovio*. PW 41 (1951) 1173—.

⁷⁸ Hasebroek, J., i. m. 93—.

⁷⁹ Uo. 128—; Stein, A., PW 7 (1912) 285—.

⁸⁰ Hasebroek, J., i. m. 128—. — A felirattal a 3. részben bővebben foglalkozunk.

⁸¹ Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938) 269.: Daruvár.

⁸² Ritterling, E., Legio. PW 12 (1925) 1637.

tianában.⁸³ Az a körülmény, hogy a császárlátogatásnak és a decennáliáknak a két provincia belsejében semmi emlékét nem ismerjük (de hozzávetőlegesen erre az időre datálható felirat sincsen), hangsúlyozottan utal arra, hogy a látogatás útvonalát és az e mellett előkerült feliratokat a tények erőltetése nélkül általánosságban logikus összefüggésbe hozhatjuk. Ezt a feltevést megerősítik azok a szövegbeli és ábrázolási sajátosságok, amelyek önmagukban nem sokat mondanak, vagy nem datáló erejűek, a történeti összefüggések keretébe állítva azonban bizonyító erőt kapnak. Ilyenek azok a feliratok, amelyeket egy-egy város közönsége (Aquincenses publice, respublica Siscianorum, stb.) állított, vagy a Victoria ábrázolások, a *pro salute et victoria* feliratok, amelyek a decennáliákra utalnak. Pannónia történetének Septimius Severus uralkodása alatt kétségtelenül a 202. év a legjelentősebb, amelyre az építkezések, helyreállítások, oltárszentelések mintegy összesűrűsödnek.^{83a} Septimius Severus kíséretével a két provincia legfontosabb részeit végigjárta, több helyen építkezett, másutt tiszteletére emeltek szentélyeket, kapukat, feliratokat helyeztek el és oltárokat állítottak. Ezek a történeti események adják meg végső soron a látogatással összefüggésbe hozott feliratok datálásának valószínűségét.

3. Az útvonal

Septimius Severus 202. évi pannóniai látogatására vonatkozatható emlékek több kevesebb biztonsággal kirajzolják előttünk a császári menet útvonalát, a felkeresett táborokat és városokat. Singidunum felől érkezve feltehetően a Taurunum — Sirmium útvonalon haladtak végig,⁸⁴ érintve Bassianát, amelyet Septimius Severus néhány évvel korábban emelt colonia rangra.⁸⁵ Közvet-

lenül Sirmium előtt egy 198-ból származó mérföldkő jelzi az út megjavítását.⁸⁶ Ez az útjavítás a limesen 197—199 között végbement erődtítési munkák része volt.⁸⁷ A két császár március 18-án már Sirmiumban volt, ahol rescriptumot adtak ki.⁸⁸ A pannóniai látogatás következő emlékei Lugiból valók, bizonyítékok hiányában nem dönthető el, hogy Sirmiumból Cibalaen és Mursán keresztül jutottak el a limesútra,⁸⁹ vagy már Sirmium után a Duna mellett haladó limesútra tértek s a táborok vizsgálatát Malatanál kezdték.⁹⁰ A látogatás célját tekintve az utóbbi lehetőség látszik valószínűbbnek, Mursát azonban feltehetőleg ebben az esetben is érintették.⁹¹ Lugiotól Intercisáig határozott nyomon tudjuk követni a menet útját. Lugiotól északra a mérföldkövek ismét a limes pár év előtt végbement megerősítéséről tanúskodnak.⁹² Ha a sárpentelei Dolichenus feliratokat csakugyan Gorsiumhoz köthetjük, akkor e jelentős templom felavatását Intercisa és Campona meglátogatása közé kell iktatnunk. Kérdéses ebben az esetben, vajon Intercisából közvetlenül vágtak-e át Gorsiumba, vagy csak Vetus Salinánál tértek le a limesútról? Az utóbbi mellett szólhat az Intercisa és Rácalmás között 198-ban helyreállított út megtekintése.⁹³ Gorsiumból a Sopianae — Aquincum ismert útvonalon⁹⁴ az érdi praesidium⁹⁵ és Campona érintésével jutottak el Aquincumba. Közvetlenül a tábor előtt ismét mérföldkő tanúsította a 199. évi erődtítési munkákat.⁹⁶

Nem dönthető el az út iránya Aquincum és Crumerum között. Ha az Ulcisia Castraban újában talált felirattöredék a 202. évből származik, akkor az uralkodók továbbra is a Duna partján haladtak végig, táborról táborra.⁹⁷ A Pilisvörösváron talált, 198-ból származó mérföldkő⁹⁸ alapján azonban számításba jöhet az Aquincumot Brigetioval összekötő rövidebb út is.⁹⁹ Crume-

⁸³ CIL III 10955: [Cael]est(i) Reg(inae)/[pro sal(ute)] dd(ominorum) nn(ostrorum) Augg(ustorum) s(acerdotes) / G. Iul(ius) Consta(ns) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) et / Iulia Seve(ri) /^{83a} eius tēp(ul)um (!) / [c]onstruē(runt) / pro se suisq(ue) o(m)nib(us) in / columib(us) / v. s. l. m. A Dea Caelestisnek szentelt oltárok általában a császári család afrikai látogatása alkalmával terjedtek el. Az isten-nőt említő veretek (Mattingly, H., i. m. 5 [1950] 279, 333, 830, 831, 844. számok) mind 203—204. évekből valók. A pannóniai leletanyagban Iuno Caelestis oltárát (CIL III 10415) ennél is későbbre, 205—208. évekre datálhatjuk. Ezek alapján, bár annak lehetőségét nem tarthatjuk kizártnak, hogy a felirat mégis 202-ból való, inkább későbbi időpontra gondolunk a templom építésénél. — Lehetséges, hogy a császári látogatáshoz kapcsolható a pozsonyi felirat, CIL III 3668: Dis Patris Ma(na)pho et Thean(drio) pro sal(ute) / dd(ominorum) nn(ostrorum) / Cl(audius) Victorinus / eq(ues) coh(ortis) (quinquegenariae) / et Cl. Maximus f(ilius) / dom(o) Can(a)thi(?) v. s. l. m. A Manaf és Theandrites arab isteneket említő felirat (Salac, A., Zwei vorislamische Gottheiten auf einer römischen Inschrift. Römische Forschungen in Niederösterreich 3 [1956] 168—.) valószínűleg Septimius Severus és Caracalla közös uralkodásának idejére tehető.

^{83a} A legtöbb építkezés Rómában is 201—203 közé tehető.

⁸⁴ Graf, A., DissPann I. 5 (1936) 57—.

⁸⁵ Murphy, G. J., The Reign of the Emperor L. Septimius Severus from the Evidence of the Inscriptions. (Philadelphia 1945) 50.; Mócsy, A., Historia 6 (1957) 497.; Hasebroek, J., i. m. 87—, a rangemlést 196-ra teszi.

⁸⁶ CIL III 10616

⁸⁷ Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 199.

⁸⁸ Cod. Just. II. 32, 1.

⁸⁹ Graf, A., i. m. 54., 67.

⁹⁰ Uo. 55., 6. j.

⁹¹ Uo. 112—. — A császárlátogatásra vonatkozó emléket nem ismerünk Mursából. Esetleg erre az alkalomra újították meg a Hercules-szentélyt, amelynek kultusz-szobra a Septimius Severus alatt elterjedt Hercules-Melkart típusához tartozik. (Fitz J., NK 56/57 (1957/58) 15.) A CIL III 10269 feliratot csak abban az esetben vonatkozathatnánk erre az alkalomra, ha a 7—8. sort a következőképpen egészítenők ki: [C. Iul(ius) C]astinu[s trib(unus) mil(itum) / le]g(ionis) I a[di]utricis) ... ennek azonban nem sok a valószínűsége.

⁹² Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 198. — Ezen az útszakaszon újabban még egy mérföldkő került elő. B. Vágó Eszter szíves közlése.

⁹³ Uo. 204.

⁹⁴ Graf, A., i. m. 120—.

⁹⁵ CIL III 3387

⁹⁶ Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 198.

⁹⁷ Graf, A., i. m. 99—.

⁹⁸ CIL III 3745

⁹⁹ Graf, A., i. m. 94—.

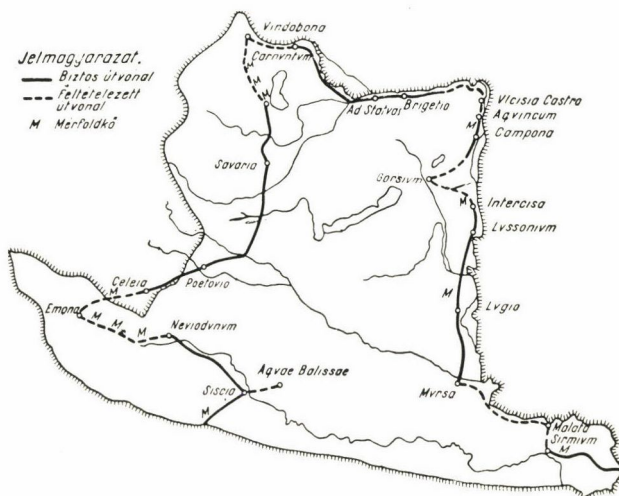
rumtól, ahol a két út egyesül,¹⁰⁰ határozottan követhető a menet útvonala, Brigetion, Ad Statuason át Carnuntumig. Brigetio után 201-ből származó mérföldkövet tartunk számon.¹⁰¹ Amig Pannonia Inferior útjavításai 198/199. évek-re estek s a limesen végrehajtott erősítésekkel függtek össze,¹⁰² addig Pannonia Superior útjait túlnyomórészt 201-ben állították helyre a több provinciára kiterjedő útépitések keretében,¹⁰³ — ezeket a javításokat azonban nem vonatkoztathatjuk el a következő év császárlátogatásától. Mivel valamennyi ekkor állított mérföldkő arról az útvonalról való, amelyet a feliratos emlék alapján a 202. évi látogatás útjának kell meghatároznunk, nyilvánvalónak látszik, hogy a megjavítandó utak kijelölésében nem azok elhanyagolt állapota, vagy stratégiai szempontok döntöttek, hanem a császári menet előre ismert útja.¹⁰⁴ Ezeknek a mérföldköveknek ezért a látogatás útvonalának bizonytalan, vitatható részeinél a feliratokkal egyenértékű bizonyító erőt tulajdoníthatunk. Így elképzelhető lenne, hogy Septimius Severus és kísérete Carnuntumban befejezve a limes ellenőrzését, Scarbantia felé haladt volna tovább,¹⁰⁵ a nélkül hogy Vindobonába is ellátogatott volna, ahonnan egy, kétséges emléket hozhatunk az úttal összefüggésbe s ismeretes a császár viszonya ehhez a táborhoz. A Carnuntum és Vindobona,¹⁰⁶ valamint a Vindobona és Scarbantia¹⁰⁷ között 201-ből származó mérföldkövek azonban éppen a kérdéses útszakasz megjavítását tanúsítják, ezek alapján valószínűbbnek látszik az előbbi feltevésnél, hogy a pannóniai limes megsemmisüléséből Vindobona sem maradt ki.

Vindobonát Scarbantiával összekötő utak közül a Bécsi medencét átvágó (Inzersdorf — Vösendorf — Laxenburg — Münchendorf — Ebreichsdorf — Weigelsdorf — Hornstein [Szarvkő] — Müllendorf [Szarazvám] — Wulkaprodersdorf — Klängenbach) út¹⁰⁸ mellől való az említett mérföldkövek. Ha a császári menet ezen a megjavított úton ment végig, akkor nem érintette a Bécsi medencét észak felé megkerülő út mentén fekvő Stixneusiedl¹⁰⁹ annak helyreállított mithraeumát, amelyet ebben az esetben nem 201/202-ben építettek újjá.

Scarbantiától Celeiáig határozottan nyomon követhető a Róma felé haladó császári menet útja. Következő feliratos emlékünkv Neviodunumból

való. Lehetséges, hogy Septimius Severus letérve a borostyánútról a két város közti útvonalon haladt tovább,¹¹⁰ Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Celeiaból Emona felé utaztak tovább és csak itt kanyarodtak el kelet, Neviodunum irányába,¹¹¹ annak ellenére, hogy Emonának nincsen fennmaradt emléke a császárlátogatásról. Erre a lényegesen hosszabb kitérőre ismét a 201-ben állított mérföldkövek alapján gondolhatunk, amelyek közül egyet Celeia és Emona között,¹¹² négyet Emona és Neviodunum között helyeztek el.¹¹³

Neviodunumból Siscia felé vezető úton¹¹⁴ tudjuk nyomon követni a menetet. Az utóbbi városból ismerjük a császárlátogatás egyik legbiztosabban datálható emlékét. Annál kérdésesebb az Aquae Balissae Dolichenus feliratának összefüggése a császárok pannóniai tartózkodásával. Ennek a Dolichaenumnak felkeresését legfeljebb mint egy Sisciából tett kitérést foghatjuk fel, mert a két császár nem Aquae Balissae-t érintve Sirmium felé haladt tovább,¹¹⁵ hanem Sisciából kiindulva délnek fordultak és Salona felé haladva elhagyták Pannóniát. Ez az út mellől, Sisciától délre, a XIII MP-nál valószínűleg 201-ből származó mérföldkövet ismerünk.¹¹⁶

A pannóniai tartózkodás idejére és tartamára vonatkozóan mindössze egy biztos pontunk van: március 18-án a két császár Sirmiumban tartózkodott.¹¹⁷ Fuchs a Rómába érkezés időpontját

¹⁰⁰ Uo. 103.

¹⁰¹ CIL III 4638

¹⁰² Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 199.

¹⁰³ Uo. 199.

¹⁰⁴ A császárlátogatásra vonatkozó feliratos emlékek egy része, így a drobetai és lugiói feliratok, 201-ből valók. Arra mutat ez, hogy az útvonalat, amelyen a két uralkodó kíséretével végighaladt, már 201-ben pontosan megállapították és erről az érdekelt táborok, városok tudtak. A tervezett építkezésekhez szükséges idő biztosítása mellett ennek valószínűleg biztonsági okai is voltak.

¹⁰⁵ Graf, A., i. m. 76.

¹⁰⁶ CIL III 4642

¹⁰⁷ CIL III 4650, 4654

¹⁰⁸ It. Ant. 233, 6—8.; Graf, A., i. m. 75.; Pascher, G., Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha. RLiÖ 19 (1949) 224.

¹⁰⁹ It. Ant. 266.; Graf, A., i. m. 75.

¹¹⁰ Graf, A., i. m. 47.

¹¹¹ Uo. 45—.

¹¹² CIL III 4617—11323

¹¹³ CIL III 4621—11320, 4622, 4623, 4624

¹¹⁴ Graf, A., i. m. 47—.

¹¹⁵ Uo. 50.

¹¹⁶ CIL III 15199; — Hoffiller, V.—Saria, B., i. m. 279., 608. sz.

¹¹⁷ Cod. Just. II. 32, 1.

202 közepére tette,¹¹⁸ ezzel szemben Hasebroek, aki a decennaliák ünnepeinek kezdőnapját április 13-ra, Septimius Severus carnuntumi császár emelésének évfordulójára helyezte, a visszaérkezést is erre az időpontra állapította meg.¹¹⁹ Ezt az időpontot fogadta el Calderini is.¹²⁰ E szerint a pannóniai látogatást egészen szűk határok közé tudjuk szorítani: a két császár március 18 után indult fölfelé a Duna menti táborok mellett s Siscia után elhagyva Pannóniát, kisebb dalmatiai út, egykét napos hajózás és hasonló időt igénybe vevő itáliai utazás után legkésőbb április 12-én ért fővárosába. Sirmiumtól Sisciáig tehát alig valamivel több, mint két hét állott rendelkezésükre.

Ha azonban a látogatás során megtett utat részleteiben felmérjük s ehhez hozzá tesszük az egyes állomásokon tartott szemléket, az uralkodók üdvözlésével járó ünnepeket, lehetetlennek kell tartanunk, hogy ezt a hosszú útvonalat — miután kiterőket tettek, tehát nem is siettek, — ilyen rövid idő alatt megtették volna. Álljanak itt tájékoztatásul az egyes útszakaszok, a rájuk fordított hozzávetőleges idővel:¹²¹

1. Sirmium — Malata	19 mp ¹²²	1 nap
2. Malata — Mursa	64 mp ¹²³	4 nap
3. Mursa — Lugio	49 mp ¹²⁴	2 nap
4. Lugio — Lussonium	47 mp ¹²⁵	2 nap
5. Lussonium — Intercisa	24 mp ¹²⁶	1 nap
6. Intercisa — Gorsium	kb. 30 mp	1 nap
7. Gorsium — <i>Campona</i>	37 mp ¹²⁷	1 1/2 nap
8. <i>Campona</i> — Aquincum	12 mp ¹²⁸	1/2 nap
9. Aquincum — <i>Ulcisia Castra</i>	9 mp ¹²⁹	1/2 nap
10. <i>Ulcisia Castra</i> — Brigetio	58 mp ¹³⁰	2 1/2 nap
11. Brigetio — Ad statuas	15 mp ¹³¹	1 nap
12. Ad statuas — Carnuntum	72 mp ¹³²	4 nap
13. Carnuntum — Vindobona	28 mp ¹³³	2 nap
14. Vindobona — Scarbantia	44 mp ¹³⁴	2 nap
15. Scarbantia — Savaria	33 mp ¹³⁵	2 nap
16. Savaria — Poetovio	91 mp ¹³⁶	5 nap
17. Poetovio — Celeia	36 mp ¹³⁷	2 nap
18. Celeia — Emona	49 mp ¹³⁸	2 nap
19. Emona — Neviodunum	64 mp ¹³⁹	4 nap
20. Neviodunum — Siscia	48 mp ¹⁴⁰	2 nap

¹¹⁸ Fuchs, C., i. m. 90.

¹¹⁹ Hasebroek, J., i. m. 127.

¹²⁰ Calderini, A., i. m. 75.

¹²¹ Számításainkban az egy nap alatt megtett útnak természetszerűleg az Itinerariumok állomásait vettük. Az egyes útszakaszokat a fennmaradt emlékek szerint tagoltuk. Ezek a helyek többségükben egy vagy több nap alatt megtett út szakaszai, ahol a császárok nemcsak az útitervek megfelelően megálltak, de meg is szálltak. Mindössze két esetben fordul elő táblázatunkban olyan helység, amelyeket valószínűleg csak nap közben érintettek s ezekben rövidebb időt töltöttek. Az áttekinthetőség érdekében ezeket a helyeket *cursiv*-szedéssel emeltük ki.

¹²² Graf, A., i. m. 55., 6. j.

¹²³ Uo. 113. — Malata — Cucci (16 mp) / Cucci — Cornacum (16 mp) / Cornacum — Teutoburgium (16 mp) / Teutoburgium — Mursa (16 mp) /

¹²⁴ Uo. 111. — Mursa — Altinum (24 mp) / Altinum — Lugio (25 mp) /

¹²⁵ Uo. 109. — Lugio — Alta Ripa (29 mp) / Alta Ripa — Lussonium (18 mp) /

¹²⁶ Uo. 107. — Lussonium — Intercisa (24 mp) /

¹²⁷ Uo. 120. — Gorsium — Matrica (27 mp) /

¹²⁸ Uo. 104. — Matrica — *Campona* — Aquincum (23 mp) /

Ez az összeállítás szerint a császári menetnek Sirmiumtól Sisciáig csak az úti időt számítva is 42 napra volt szüksége, azaz március 19-én indulva április 29. előtt nem érkezhettek Sisciába, május második hete előtt pedig Rómába. E minimális utazási időhöz azonban valószínűleg számos olyan napot kell soroznunk, amikor egy-egy táborban, városban megszakították útjukat, szemle, ünnepek, vagy pihenés céljából.

További következtetésekre a kiemelkedő jelentőségű április 13-i dátum adhat lehetőséget. Mint láttuk, lehetetlen a korábbi kutatásnak azt a véleményét fenntartani, hogy az uralkodók ezen a napon kezdték meg Rómában a decennalia ünnepeit: ekkor még Pannóniában tartózkodtak. Gondolhatunk viszont arra, hogy a császárra emelés napját az esemény helyszínén, Carnuntumban ülték meg. Táblázatunk szerint Sirmiumból 21 napi út után érkeztek meg ide, azaz, ha március 19-én indultak el észak felé és sehol nem álltak meg április 8-án vonultak be Carnuntumba. Valószínű azonban, hogy az utat több ízben megszakították, így reálisan számítva Carnuntumba érkezésüket, azt joggal időzítetjük április 13. tájára. Ha pedig a fontos évfordulót Septimius Severus csakugyan Carnuntumban töltötte, akkor nemcsak a Sirmium-Carnuntum közötti utat tudjuk határozott időpontok közé szorítani, de ennek a szakasznak időbeosztásából az út további, már határidők közé nem szorítható részére is útmutatással rendelkezünk. Sirmium és Carnuntum között (március 19. — április 12.) számításunk szerint az utazásra 21 napot fordítottak, a fennmaradó négy napot feltehetően a nagyobb, fontosabb táborok, városok (Mursa, Lugio, Intercisa, Gorsium, Aquincum, Brigetio) megtekintésére, az itt rendezett ünnepekre fordították. Hasonlóképpen számolhatunk azzal, hogy az út második részében ugyanilyen ütemű előrehaladással megálltak Vindobonában, Savariában, Poetovióban,

¹²⁹ Uo. 100. — Aquincum — *Ulcisia Castra* — Cirpi (21 mp) /

¹³⁰ Uo. 99. — Cirpi — Crumerum (28 mp) / Crumerum — Brigetio (18 mp) /

¹³¹ Uo. 89. — Brigetio — Ad Statuas (15 mp) /

¹³² Uo. 86. — Ad Statuas — Arrabona (15 mp) / Arrabona — Ad Flexum (25 mp) / Ad Flexum — Gerulata (16 mp) / Gerulata — Carnuntum (16 mp) /

¹³³ Uo. 81. — Carnuntum — Aequinoctium (14 mp) / Aequinoctium — Vindobona (14 mp) /

¹³⁴ Uo. 75. — Vindobona — Mutenum (26 mp) / Mutenum — Scarbantia (18 mp) /

¹³⁵ Uo. 72. — Scarbantia — Gyalóka — Gyalóka — Savaria /

¹³⁶ Uo. 69. — Savaria — Arrabona (20 mp) / Arrabona — Salle (10 mp) / Salle — Halicanum (30 mp) / Halicanum — Curta (15 mp) / Curta — Poetovio (16 mp) /

¹³⁷ CIL III 645. p. — Poetovio — Ragandone (18 mp) / Ragandone — Celeia (18 mp) /

¹³⁸ Graf, A., i. m. 59., 5. j.; CIL III 627 p. — Celeia — Atrans (24 mp) / Atrans — Emona (25 mp) /

¹³⁹ Uo. 47. — Emona — Acervone (18 mp) / Acervone — Praetorium Latobicorum (14 mp) / Praetorium Latobicorum — Crucio (16 mp) / Crucio — Neviodunum (16 mp) /

¹⁴⁰ Uo. 47. — Neviodunum — Ad Fines (27 mp) / Ad Fines — Siscia (21 mp) /

Celeiában, Neviodunumban és Sisciában. Ha a carnuntumi ünnepségek több napot vettek igénybe, akkor a császári menet május 8—12. táján hagyhatta el Pannóniát, hasonló dalmatiai, tengeri és itáliai út után május legvégén, június elején érkezhettek meg Rómába.

A decennáliák ünnepségei tehát nem április 13-án kezdődtek Rómában, mint azt a korábbi kutatás feltételezte, hanem június 9-én, Septimius Severus 193. évi római bevonulásának évfordulóján. Erről a napról az ötödik évfordulón, 197-ben¹⁴¹ és a tizenötödik évfordulón, 207-ben¹⁴² is megemlékeztek, joggal ezt a napot tekinthetjük Septimius Severus principatusa hivatalos kezdőnapjának.¹⁴³ Ha azt a gondos kiszámítást figyelembe vesszük, amellyel a keletről visszatérő uralkodók éppen április 13-ára érkeztek Carmuntumba, felmerülhet az a feltevés, hogy a római bevonulás is a tíz év előtti napra, június 9-re eshetett. Az út végső szakaszára vonatkozó hozzávetőleges számításaink erre lehetőséget is adnak.

A Rómába érkezés időpontjának helyesbítése más megvilágításba helyezi a sisciai Plautilla-feliratot. Caracalla házasságát a mindenható kegyenc leányával a források értelmezése alapján a korábbi kutatás is a decennáliákkal kötötte egybe,¹⁴⁴ időpontját azonban 202 nyarára tette. A két császár és kísérete május 9—14. táján lehetett Sisciában, alig egy hónappal a decennáliák és a házasság előtt, nem pedig mintegy negyedévvél ez előtt, mint korábban gondolták. A felirat Plautillát már Augustának nevezi, de még sponsának. Feliratai egy részén Plautilla csak sponsa,¹⁴⁵ más részük azonban sponsa Augustának nevezi.¹⁴⁶ Kétségtelen, hogy az utóbbiak a későbbiek s az Augusta címet nem sokkal házassága előtt kaphatta meg. Az a körülmény, hogy a sisciaiak külön feliratot állítottak Plautillának (sőt egyelőre csak a neki állított feliratot ismerjük 202-ból), arra mutathat, hogy itt, (colonia Septimia) vagy kevéssel előbb (Carnuntumban?) lett Augusta.

4. A látogatás katonai vonatkozásai

A *Severus vita* korabeli és mai íróinál a moesiái és a pannóniai táborok megtekintése jelentőségben szinte semmiben sem különbözik Byzantium, Perinthus, vagy Forum Pizus felkeresésétől. Holott ennek a látogatásnak igen komoly katonai

szempontjai voltak, amelyeket csak részben juttat kifejezésre a szemle hosszú, mintegy három hónapos időtartama.

A látogatás okát abban a katonai helyzetben kell látnunk, amely a 190-es évek második felében alakult ki Moesia és Pannónia limesének térségében. Legutóbb Barkóczy L. foglalkozott azokkal a nagy népmozgalmakkal, amelyek ezekben az években játszódtak le a Kárpátmedence északi peremétől az Aldunáig.¹⁴⁷ Ezek a mozgalmak valószínűleg egyes gót csoportok kelet felé vándorlásából adódtak, nyomásuk számos kisebb népet mozdított ki helyéről és szorított a limes felé. Miskolc környékén, az Alföldön, az Aldunánál, Moldvában és másutt földbe rejtett éremleletek tanúskodnak a nyugtalanságokról.¹⁴⁸ Ugyancsak Barkóczy L. mutatott rá arra, hogy római részről nemcsak a limes megerősítését tudjuk a gyér adatokból megállapítani, de kisebb-nagyobb összecsapásokkal is számolhatunk, rómaiak és az új hazát foglaló barbárok között.¹⁴⁹

A két uralkodó ezt a veszélyeztetett frontszakaszt vizsgálta felül 202-ben. Megjelenésük kétségtelenül caesurát jelentett a pannóniai katonai viszonyokban: a táborokban végzett javítások, új építkezések olyan sűrűsödését jelentette, amelynek hatással kellett lennie az erőviszonyokra, a Barbaricum lakóira és feltehetőleg — legalább átmeneti — nyugalmi állapotot teremtett a pannóniai Duna-szakaszon. A két császár mintegy három hetet töltött alimesen, elképzelhetetlen, hogy az utat ne a legteljesebb biztonságban tették volna meg.

A császár-látogatás és a fent vázolt mozgalmak egymáshoz való viszonyát vizsgálva szembetűnő, hogy valamennyi adatunk, amelyek mozgolódásokról, erődépítésekről és esetleges összecsapásokról szólnak, a 202 előtti időből valók. Barkóczy L. utalt arra, hogy a római kereskedelem kapcsolata a Baltikummal 196 után megszakadt.¹⁵⁰ Valószínű, hogy erre az időre tehetjük a gótok megmozdulása következtében beállott válságos helyzet kezdetét. Azok az éremleletek, amelyeket a Kárpátmedencében ezekkel az eseményekkel kapcsolatba hozhatunk,¹⁵¹ mind a 190-es években, Septimius Severus uralkodásának kezdetén zárultak. A mendei lelet 195-ben,¹⁵² az eleki lelet Didius Iulianus érmével 193-ban,¹⁵³ a miskolci lelet Septimius Severus VICT AVG TR P COS érmével ugyan csak 193-ban¹⁵⁴ a második keceli lelet is Iulia Domnával és Septimius Severus-szal¹⁵⁵ zárult,

¹⁴¹ CIL VI 224

¹⁴² CIL III 4364—11082

¹⁴³ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. (Bonn 1956) 191., 464. sz.

¹⁴⁴ Fluss, M., i. m. 1974. — A házasságot 202. június és szeptember 17. közé helyezi.

¹⁴⁵ Ann. Ép. 7—8 (1906) 34. sz., 23—24 (1914) 177. sz.

¹⁴⁶ CIL IX 4958, XI 1336

¹⁴⁷ Barkóczy L., AH 36 (1957) 516.

¹⁴⁸ Uo. 516.

¹⁴⁹ Uo. 517.

¹⁵⁰ Uo. 517.

¹⁵¹ Uo. 516.

¹⁵² Kerekes P., NK 13 (1914) 71.; Cohen 395: L.: SEPT SEV PERT AVG IMP IIII / PM TR P III COS II PP

¹⁵³ Kerényi A., NK 38/39 (1939/40) 65.

¹⁵⁴ Leszih A., NK 42 (1943) 57.

¹⁵⁵ Jónás E., AECO 1 (1935) 254—. — Sajnos nem közli az utolsó veret évét. A leletből csak a barbár példányok kerültek a Történeti Múzeum éremtárába. Mivel a lelet feldolgozása nem történt meg, ez többé nem is végezhető el. A leletet, bár a feldolgozás hiánya miatt közelebről nem határozhatjuk meg, valószínűleg az említett többi lelettel azonos időre, 193—195. évekre datálhatjuk.

földbe rejtésüket a következő évekre tehetjük. A provinciában a népmozgalmakra vonatkozó emlékek valamivel későbbiek. Lehet, hogy a vándorlás által okozott hullámok ebben az időben még nem érték el a Dunáig, de a Clodius Albinus ellen ekkor viselt háború alapján lehetségesnek tarthatjuk, hogy a rómaiak passzívan nézték a határaik mentén végbemenő küzdelmeket. A helyzet számukra 197 tavaszán változott meg, amikor Clodius legyőzése után Septimius Severus két háborúban kipróbált katonáját, Ti. Claudius Claudianust küldte a veszélyeztetett frontra, Pannonia inferior helytartójául.¹⁵⁶ Az érdi praesidiumot 197 nyara előtt állították helyre,¹⁵⁷ a limes megerősítése tehát a polgárháború után azonnal megindult. A rendelkezésre álló gyér adatokból megközelítőleg sem tudunk tisztá képet nyerni az ekkor folyó munkákról, a mérföldkövek tanúsága alapján azonban az utak javítása — és ezekkel összefüggő építkezések (burgusok építése, helyreállítása) — a következő két évben is folyt.¹⁵⁸ Hasonló erősítések folytak ugyanebben az időben Moesiában is. Valószínűleg ezekre az évekre esik az új Oltimes kiépítése¹⁵⁹ és Drobeta castrumának helyreállítása, amely a császárlátogatás előtt 201-ben, de már azzal kapcsolatban készült el.

Ezekben az években azonban nemesak lázas erősítési munkákkal számolhatunk, hanem fegyveres összetűzésekkel is Brigetiotól Drobetáig. Ezeknek a harcoknak legjelentősebb emléke az a bázis, amelyet Crumerumban 198-ban állított Septimius Severus tiszteletére a *coh(ors) V C[all(aecorum)] Luc(ensium) Anton(iniana)*.¹⁶⁰ A császárszoborral díszített bázist a cohors a barbárok fölött aratott győzelem emlékére emelhet, amelyért az Antoniniana kitüntető jelzőt kapta. Az Antoniniana jelzőt általánosan úgy értelmezik, mint Caracalla és Elagabalus korának jellemző, datáló erejű sajátosságát.¹⁶¹ Amennyiben ez a felfogás helytálló lenne, arra kellene gondolnunk, hogy az Antoniniana jelzőt utólag

vették a crumerumi bázisra, illetve azt később megújították. A 202. évi látogatás feliratainak vizsgálata azonban arra mutat, hogy az Antoniniana jelző használatát lényegesen a 211. év előtt, már Septimius Severus pannóniai látogatását megelőző években ki tudjuk mutatni. A moesiai-pannóniai szakaszon a következő helyekről van datált Antoniniana jelzős feliratunk: Crumerum (198), Lugio (201),¹⁶² Viminacium (201/202),¹⁶³ Drobeta (201).¹⁶⁴ Talán ekkor kaphatta Antoniniana jelzőjét a legio I adiutrix is, amelyet a 207-ből származó arrabonai feliraton látunk.¹⁶⁵ Az Antoniniana jelző e korai fellépése azonban egyáltalában nem lokális jelenség: 205 tájáról Roomburgból,¹⁶⁶ 210-ből Bonnból (legio I. Minervia)¹⁶⁷ ismerünk hasonló feliratokat. A Septimius Severus-kori Antoniniana jelzők viszonylagos ritkasága arra mutat, hogy e kitüntetést csak egyes csapatok, nyilvánvalóan háborús érdemekért kapták.¹⁶⁸ Ebben az értelemben valószínűnek tarthatjuk, hogy a cohors V Callaecorum Lucensium, a cohors I Noricorum, a legio VII Claudia, a cohors I Aurelia Brittonum milliaria (és esetleg a legio I adiutrix) a 210-et megelőző években fegyveresen avatkozott bele a barbár mozgalmakba, vagy megakadályozta a lakóhelyükről kiszorított népek betörését Pannóniába.

A 198-ban állított crumerumi bázis az Antoniniana jelző eddig ismert legkorábbi előfordulása, ez a körülmény bizonyos mértékben útmutatásul szolgálhat e jelző eredetére. Aligha gondolhatunk más eseményre, mint a 196-ban Viminaciumban kiadott proklamációra, amelyben Septimius Severus magát Marcus Aurelius fogadott fiának, Commodus testvérének, azaz az Antoninus-ház tagjának nyilvánította.¹⁶⁹ Ekkor lett L. Septimius Bassianus is Marcus Aurelius Antoninus. A III. században használatos kitüntető jelzők¹⁷⁰ eredetét tehát az eddigi felfogással ellentétben Septimius Severushoz és nem gyöngye epigonjaihoz fűzhetjük.¹⁷¹

Amíg a barbár megmozdulásokra, az erődépí-

¹⁵⁶ Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 198.

¹⁵⁷ Uo. 198.

¹⁵⁸ Uo. 198.

¹⁵⁹ Barkóczy L., AH 36 (1957) 516—.

¹⁶⁰ CIL III 3664

¹⁶¹ Legutóbb Fülep F. állapította meg: „eddig adatunk nincs rá, hogy Septimius Severus vagy Severus Alexander alatt ez a kitüntető jelző használatos lett volna”. (Fülep F., i. m. 206.)

¹⁶² CIL III 10279

¹⁶³ CIL III 145097⁵

¹⁶⁴ CIL III 14485³

¹⁶⁵ CIL III 4364—11082 — A felirat értelmezésével a továbbiakban bővebben foglalkozunk.

¹⁶⁶ Domaszewski, A., Die Religion des römischen Heeres. Westdeutsche Zeitschrift 14 (1895) 17.

¹⁶⁷ Lehner, A., Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn. (Bonn 1918) 14, 21. sz.

¹⁶⁸ Feltétlenül számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy a nem datálható Antoniniana-jelzős feliratok egy része, amelyet eddig Caracalla vagy Elagabalus korára datáltunk ugyancsak erre az időre vonatkozhat.

¹⁶⁹ Calderini, A., i. m. 63.

¹⁷⁰ Felsorolásukat l. Barkóczy L., AH 36 (1957) 519—.

¹⁷¹ Az Antoniniana-jelzős új datálása módot ad arra, hogy Brigetio municipiummá emelésére vonatkozó megállapításokat kiegészítsük. Radnóti A. (i. m. 87.) és Barkóczy L. (Barkóczy L., DissPann II. 22 [1951] 28.) az Antoniniana jelző ellenére eddig sem tartották valószínűnek, hogy a rangemelés Caracalla korában történt volna (Paulovics I., Pannónia 2 [1936] 245.) és nem Aquincum, Carnuntum coloniává emelésével egy időben. Mivel a legio I adiutrix 207-ben már az Antoniniana jelző birtokában volt, feltehetjük, hogy Brigetio is Caracalla uralkodása előtt megkapta a kitüntető címet. A jelző eredetére vonatkozó megállapításaink alapján Brigetio nem mindjárt municipiummá emelésekor lett municipium Antoninianum (194-ben), hanem 196 után valamelyik évben. A jelző elhelyezéséből következtetve (nem alapítási, hanem kitüntető jelző), elsősorban császárlátogatásra gondolhatunk (Radnóti A., i. m. 86.), mégpedig nem a 214. évre (Uo.), hanem a 202-re. Brigetio tehát ugyanakkor kapta Antoninianum jelzőjét, mint Byzantium (Fuchs, C., i. m. 89.).

tésekre és a fegyveres összeesapásokra vonatkozó adatok mind a császár-látogatást megelőző 196—201. évekből valók, a szemlét követő évek emlékeanyaga egészen más helyzetet sejtetnek. Abból a körülményből, hogy Caracallának 212—214 között újra, sokkal komolyabb formában meg kellett küzdenie a Dacia körül mozgásban levő népekkel,¹⁷² következtethetnénk arra, hogy a századforduló és a tízes évek mozgalmi között is feszült lehetett a helyzet s kisebb jelentőségű összeesapások ekkor is történhettek. Ezzel a lehetőséggel számolt Alföldi A.¹⁷³ majd Barkóczi L.,¹⁷⁴ amikor a 207-ben állított arrabonai feliratot, amelyet a két császár és a legio I adiutrix győzelmére emeltek,¹⁷⁵ a limes túlsó partján végbement mozgólódásokkal hozták kapcsolatba. A felirat értelmezésénél azonban kutatásunk egy igen fontos monumentumot nem vett figyelembe, amely a szövegnek egészen más jelentést ad: dátumát. A feliratot 207. június 9-én állították, azon a napon, amelyen 15 évvel azelőtt Septimius Severus bevonult Rómába, principatusának évfordulóján.¹⁷⁶ Ennek alapján a kő értelmezésénél nem annyira aktuális eseményre gondolhatunk, a legio I adiutrix győzelmére a túlparti barbárok fölött, hanem a 15 éves évforduló megünneplésére. A feliraton szereplő győzelem nemcsak a császáré volt, hanem a legióé is, amely kezdettől fogva Septimius Severus oldalán harcolt a császári hatalomért.

Az arrabonai felirat értelmezésének tisztázása után egyetlen emlékünknél ninesen, amely a 202. évi császári szemle után Pannónia területén ellenséges betörésről, lázas erődépítkezésről tanúskodnék. Septimius Severus megjelenése a limesen tehát csakugyan határozott caesurát jelent Pannónia történetének e szakaszában. A 193-al kezdődő éra a hallatlan fellendülés kora Pannóniában; az általánosan jelentkező felvirágzáson túlmenően azonban ez a fellendülés tudatos, erőteljes megerősítést jelent. Nemcsak erre az időre esik a markomann háborúk által okozott sebek nagy részének helyrehozása, de tudatos fejlesztéssel igyekezett ez a nagy és erőskező császár a háborúk során meggyöngyült provinciákat talpra állítani és a növekvő barbár nyomással szemben erőssé tenni.¹⁷⁷ Ez a lázas építőtevékenység csúcs-

pontját kétségtelenül 202-ben érte el. Nem tudjuk, hogy a 196—201 között végrehajtott rendszabályok következtében szüntek-e meg a Duna túlsó partján a mozgolódások, vagy pedig a gótok vándorlása által keltett nyugtalanságok maguktól is elültek, annyi kétségtelennek látszik, hogy 202-tól a császár haláláig számottevő megmozdulás a Barbaricumban nem történt.

Ezeknek a megállapításoknak meglepő módon ellent mondanak azok a 206—208 közt lezajló belső mozgalmak, amelyek az utóbbi évek régészeti irodalmában kaptak határozottabb körvonalakat. A. D. Dmitrijev a latrones-mozgalomról írt cikkében¹⁷⁸ C. Iulius Septimius Castinus aquincumi feliratain¹⁷⁹ említett küzdelmét *adversus defectores et rebelles* Aquincum térségébe helyezte. A. D. Dmitrijev állítását Szilágyi J. tovább fejlesztette.¹⁸⁰ Véleménye szerint ezekben az években a legio II adiutrixot elvezényelték Aquincumból. „Távollétében azonban a szökevény rabszolgák, parasztok és hasonló földönfutók lázadó mozgalmak annyira veszedelmessé vált, hogy a dél felől legközelebbi legiotáborból a IV., flaviusi legio, nyugat felől pedig 4 germániai legio különítménye sietett ide.”¹⁸¹ 207 táján feltűnően sok fogadalmi oltárt állítottak Aquincum körzetében: ez további bizonyítéka a válságos helyzetnek. Alatrok rajtaütései azonban olykor a Poetovio — Savaria — Carnuntum főútvonalig elesapódtak: erre utalnak az itt fogadalomból állított oltárkövek, 207—209. évekből.¹⁸²

Ezek a belső nyugtalanságról szóló fejtegetések, bár látszólag számos adat támasztja alá őket, a gondosabb vizsgálat után aligha tarthatók fenn. A legio IV Flavia már a korábbi időkben is több alkalommal helyettesítette a legio II adiutrixet Aquincumban, amikor az távol járt.¹⁸³ Valószínű, hogy ilyen formán állomásozott a legio IV. Flavia 205—208 között is az óbudai táborban.¹⁸⁴ Nehezen tudjuk ugyanis elképzelni, hogy olyan exponált helyet, mint ahol a legio II adiutrix állt őrt, a helyszínnel ismerős és kitűnő katonai képességekkel rendelkező Septimius Severus hosszabb rövidebb időre védtelenül hagyott volna. A legio IV Flavia hosszabb aquincumi táborozása mellett nemcsak ismeretes emlék-

¹⁷² Barkóczi L., AH 36 (1957) 517—.

¹⁷³ Alföldi A., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 670., 730., 1. j.

¹⁷⁴ Barkóczi L., AH (1957) 517.

¹⁷⁵ CIL III 4364—11082; Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 241. sz.; Murphy a feliratot, tévesen, belső forrás leverésére magyarázza (i. m. 38—).

¹⁷⁶ Reidinger, W., i. m. 191., 464. j.; L. továbbá a 165. lapon és a 141. jegyzetét.

¹⁷⁷ A pannóniai újjáépítés kérdéseivel más helyen foglalkozni.

¹⁷⁸ Dmitrijev, A. D., Arch. Ért. 80 (1953) 87—.

¹⁷⁹ CIL III 10471—10473

¹⁸⁰ Szilágyi J., TBM 11 (1956) 16—; Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 14—.

¹⁸¹ Szilágyi J., BpR 16 (1956) 392.

¹⁸² Szilágyi J., TBM 11 (1956) 16—.

¹⁸³ Szilágyi J., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 500.

¹⁸⁴ A legio IV Flavia aquincumi állomásozása Q. Caecilius Rufinus Crepereianus legatussága idejére esik. Ritterling az utóbbi hivatali idejét a 203—209. évek közé helyezi (Arch. Ért. 41 [1927] 78—). Mivel C. Iulius Septimius Castinus Geta Augustus-szá emelése előtt már Pannóniában volt, Q. Caecilius Rufinus Crepereianus 208 végénél tovább nem maradhatott Aquincumban (Hohl, PW 10 [1919] 803—). Másrészt, ha L. Baebius Caecilianus helytartói idejét 199—202 közé helyezzük (Ritterling, E., i. m. 77.), akkor Ritterlinggel ellentétben L. Cassius Marcellinus működését 205-ig kiterjeszthetjük. Így Q. Caecilius Rufinus Crepereianus legatusi idejét 205—208. évekre szoríthatjuk össze. Ez megfelel egyéb történeti megfigyeléseknek, amelyekre a továbbiakban térünk ki. A legio II adiutrix feltehetően a belső mozgalmak leverésében vett részt, távolléte tehát legnagyobb valószínűség szerint 206—208 közé helyezhető.

anyaga bizonyít,¹⁸⁵ hanem az a körülmény is, hogy a legio tribunus laticlaviusa, M. Caecilius Rufinus abban az időben teljesített szolgálatot a legióban, Aquincumban,¹⁸⁶ amikor ott nagybátyja, Q. Caecilius Rufinus Crepereianus¹⁸⁷ volt Pannonia inferior legatusa.¹⁸⁸ Teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy a tribunus a hirtelen kitört válság következtében a legióval Moesiából jött volna s rövidebb itt tartózkodás után, s a defectores leverésével vissza is ment volna, azaz a véletlen szeszélyes játékának tulajdoníthatnánk, hogy nagybátyjával Pannóniában találkozott. A legatus a szokásnak megfelelően¹⁸⁹ unokaöccsét az alája rendelt legióban helyezte el s ezt aligha tette volna, ha a legio csak átmenetileg került volna parancsnoksága alá.

Amíg a legio IV Flavia számos emlékét ismerjük ebből az időből Aquincumban, a germaniai vexillatióknak semmi nyoma nincsen. C. Julius Septimius Castinus¹⁹⁰ aquincumi feliratai nem nevezik meg a helyet, ahol a defectores elleni hadjárat folyt. Mivel ezek a feliratok a legatus teljes cursus honorumát közlik (212-ig), az oltárok lelőhelye a pár évvel korábbi esemény színfeléire semmiféle meghatározó erővel nem bír. De nem következtethetünk az események helyére abból sem, hogy Castinust a felkelés leverése után Pannónia inferiorba vezényelték legatusnak.¹⁹¹ Az oltárok állításában helytelen a lakosság hálájának megnyilvánulását látni egy elavult eseménnyel kapcsolatban:¹⁹² magunk részéről, tekintettel a 212-es válságos háborús helyzetre, a korábbi hadjáratban győztes legatus iránt megnyilvánuló bizalom kifejezését látnók ezekben a feliratokban.

A körülmények vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a legio IV Flavia valószínűleg nem zavarások leverésére jött Aquincumba (ebben az esetben a közelebbi pannóniai legiókat vonultatták volna fel), hanem a távozó legio II adiutrixet váltotta, a négy germaniai legio vexillatiójának pedig Pannónia e térségében nem mutatható ki nyoma, sőt maga a defectores elleni harc is igen kérdésesen vonatkoztatható Aquincum térségére. Mint említettük, a 207 táján és az utána következő években állított oltárok alapján Szilágyi J. lázongó parasztok és szökevény katonák latro-mozgalmára gondolt.¹⁹³ Ezek a feliratok a következők:

1. CIL III 3509 — AQVINCVM, i. u. 207.

... / missus hōne / sta missio[nē] / Apro et Ma/ximo co(n)s(ulibus) ex / voto.

¹⁸⁵ A datált emlékek felsorolását l. alább.

¹⁸⁶ Groag, E., PIR² 2 (1936) 13, 77. sz.

¹⁸⁷ Uo. 13, 76. sz.

¹⁸⁸ Ritterling, E., i. m. 78—.

¹⁸⁹ Alföldi A., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 308.

¹⁹⁰ Ritterling, E., i. m. 79—.

¹⁹¹ Szilágyi J., TBM 11 (1956) 16—.

¹⁹² Uo. 16—.

¹⁹³ Uo. 16—.

¹⁹⁴ Calderini, A., i. m. 391—.

¹⁹⁵ Dmitrijev, A. D., i. m. 87—.

— Dmitrijev azonban olyan mozgalmakat is a 206—208. évekre helyez minden indokolás nélkül, amelyek jóval korábban történtek. Így Virius Lupus britanniai vereségét, holott Virius Lupus 197 után volt Britannia legatusa (Lam-

2. CIL III 10410 — AQVINCVM, i. u. 207.

Iunoni / Reg(inae) / Kapito / v. s. l. m. / Apro et Ma/ximo co(n)s(ulibus).

3. CIL III 3463 — AQVINCVM, i. u. 205—208.

Hammoni / I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iar(ibus) mil(itibus) ceterisq(ue) / dis / M. Caec(ilius) Rufin(us) /⁵ Marianus / tr(ibunus) lat(iciavius) leg(ionis) IV F[il(aviae)] / v. s. l. m.

4. CIL III 10415 — AQVINCVM, i. u. 205—208.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Q. Caecilius / Rufinus Crepereianus / co(n)s(ul) leg(atus) Augg(ustorum) /⁵ pr(o) pr(aetore) / v. s. l. m.

5. CIL III 10407 — AQVINCVM, i. u. 205—208.

Iunoni Caest(i) / Q. Caecilius / Rufinus Crepereianus / co(n)s(ul) / leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) /⁵ v. s. l. m.

6. Szilágyi J., Arch. Ért. 78 (1951) 135., XLVII. t. 4. — AQVINCVM, i. u. 205—208.

... / voverat [leg(io)] / III Fl(avia) fact(....?) s[ub] / Q.] Caecil(io) Ruf(i)no le[g(ato)] / Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) / v. s. l. [m.]

7. CIL III 4035 — POETOVIO, i. u. 207.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(epulsori) / Didymus / Augg(ustorum) lib(ertus) / ex nummul(ario) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) / pro salute sua et /⁵ Aureliae / Alexandriae / coniugis / [v.] s. l. m. / Apro et Maximo / co(n)s(ulibus).

8. Horváth T. A., Arch. Ért. 42 (1928) 210—.

— SAVARIA, i. u. 208.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olichen) / sacrum / M. Ulp(ius) Pin(tianus) et / G. Valerius Marcianus / bb(ene)ff(iciarii) co(n)s(ulares) leg(ionis) X g(eminiae) /⁵ v. s. l. m. / imp(erator) Antonino III / et Geta Caesare / imp(eratoribus) co(n)s(ulibus).

Az oltárok közül kettőt Juppiter Ammonnak (3. sz.), illetve Iuno Caelestisnek (5. sz.), a császári ház afrikai isteneinek állítottak,¹⁹⁴ de a Juppiter oltár is (4. sz.), ha a Iuno Caelestis oltár párjának tekintjük, szintén hasonló értelmet rejthet. Lehetséges, hogy ezek a feliratok, éppen úgy, mint az idézett arrabonai tábla, a 207. évi császári évfordulóval hozható összefüggésbe. A 6. sz. feliratot a legio IV Flavia állította valamilyen épület emelése alkalmából. Végül, az 1. sz. felirat alapján 207. folyamán elbocsátás is volt a legióból, vagy a limes menti segédesapatokból. Ezek az adatok nemcsak nem erősítik meg az Aquincum környéki nyugtalanságról szóló feltevést, de kifejezetten békés állapotokat tükröznek.

Pannóniában tehát a 206—208. években, amikor a birodalom számos helyén lángolt fel defectores és rebelles mozgalmak,¹⁹⁵ nyugalom és teljes

brechts, P., DissPann I. 8 [1937] 114.). Teljesen önkényes következő megállapítása is: „Ugyanebben az időben Hispaniában, Noricumban és Kis-Ázsiában a forradalmi mozgalmat Sept. Severus legatusa, Ti. Cl. Candidus fojtotta el.” Ti. Claudius Candidus consulatusa után (197 körül) kapta meg Hispania citeriort, a hostes publici ellen ekkor vezetett szárazon és vízen hadjáratot. (Groag, E., PW 3 [1899] 2692.; Stein, A., PIR² 2 [1936] 187—823. sz.). Egyébként is felmerült az a feltevés, hogy Ti. Claudius Candidust Palutianus 205 előtt megölette (Domaszewski, A., Röm. Mitt. 20 [1905] 159.). Valószínű, hogy noricumi és hispaniai vezérsege 197-re esik s a hadjárat Clodius Albinus megmaradt hívei ellen folyt (Murphy, G. J., i. m. 9.).

béke volt, annyira, hogy pannóniai csapatokat vetettek be másutt a lázongók letörésére.¹⁹⁶ Ez a nyugalom természetes következménye azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a korábbi háborúk veszteségeit pótolva, Pannóniát ismét erős és virágzó provinciává tették. Septimius Severus pannóniai munkájának méreteit talán semmi más nem érzékelteti jobban, mint az a jelentős szerep, amelyet a következő évtizedekben ez a provincia elfoglalt a birodalom védelmében és kormányzásában.

5. A látogatás hatása a keleti kultuszok elterjedésére

Domaszewski A. mutatott rá először határozott formában arra, hogy a keleti kultuszok elterjedése nyugaton nem az Antoninusok korára, hanem az erős keleti kapcsolatokkal rendelkező Severusok idejére tehető.¹⁹⁷ Pannóniában a keleti kultuszok beáramlását a markomann háborúkat követő újjáépítéstől keltezik, amikor új keleti csapatok ide helyezésén kívül keleti polgári elemek, kereskedők letelepedésével is számolhatunk.¹⁹⁸ Az újjáépítés, mint az előzőekben kifejtettük, nagy arányokban Septimius Severus uralkodása idején bontakozott ki, a keleti vallások szélesebb körű fellépése is erre az időre esik.

Septimius Severus élete végéig elsősorban szűkebb hazája, Africa isteneihez ragaszkodott: Hercules—Melkarthoz,¹⁹⁹ és Liberhez, Leptis Magna városisteneihez, Dea Caelestishez és Amonhoz.²⁰⁰ A szíriai istenekhez feleségien, a hemesai főpapi családból származó Iulia Domnán keresztül jutott közel, közvetlen megismerésük azonban keleti útjainak eredménye. Elsősorban annak a hosszabb szíriai tartózkodásnak, amely 199 végén a parthus háborút követte.²⁰¹ A szíriai városok felkeresésének politikai motívumai mellett — Pescennius Niger egykori tartományának megnyerése — főtevénytője a tudásvágy lehetett:²⁰² Septimius Severus ilyen irányú érdeklődéséről pályájának

korábbi szakaszában is tudunk. A hivatalosan állított emlékek alapján a szíriai vallások közül egyedül Dolichenus kultusza ragadta meg a császárt: ez a katona-uralkodó aligha találhatott volna eszméi számára kifejezőbb istent, mint a Doliche-beliek Ba'alját.²⁰³

Dolichenus kultusza, mint ismeretes, Comagene meghódítása után, 71-től kezdett tért hódítani a birodalomban.²⁰⁴ A II. század végéig azonban kultusza egy-egy városra, katonai táborra terjedt ki. Lambaesis mellett a pannóniai Carnuntumból ismerjük az első erős Dolichenus-gyülekezetet,²⁰⁵ amelynek már Hadrianus korából maradt fenn emléke.²⁰⁶ Ez a Dolichenum, amelynek életét nyomon tudjuk követni a II. századon át,²⁰⁷ később a carnuntumi legio beneficiariusai révén elterjesztette a kultuszt Savariában és Aquae Balissaeben is.²⁰⁸ A kultusz igazi fellendülése azonban mindenütt, Pannóniában is, a Severusok korára esik.²⁰⁹ Itt legkorábbi datálható emlékei — kivéve a carnuntumiakat — mind Septimius Severus uralkodásának idejéből valók:

Sirmium ²¹⁰	?
Gorsium ²¹¹	202
Aquae Balissae ²¹²	202 ?
Lussonium ²¹³	III. század I. évtized ²¹⁴
Savaria ²¹⁵	208

Ugyanerre az időre tehető valószínűleg a nem datálható feliratok egy része is.²¹⁶ Aligha tulajdonítható a véletlen játékának, hogy a Severusok alatt datálható emlékek 202-vel kezdődnek, azzal a szentéllyel, amelyet a keletről visszatérő uralkodók maguk állítottak helyre (amely Dolichenum tehát régibb alapítású), s maguk avattak fel az alsópannóniai Dolichenuspapok jelenlétében. A nagy jelentőségű gorsiumi feliratokon kívül is egyes jelenségek arra utalnak, hogy Septimius Severus Dolichenus-kultusza ebben az időben kapott hivatalos jelleget: a császár keleti tartózkodása alatt az érmeiken megjelenő tetrastylumok-

¹⁹⁶ Nem tudjuk, hová vonták el Aquincumból a legio II adiutrixet. Dio Cassius feljegyzése szerint (76, 10, 6) ebben az időben (207 táján) a Bulla-féle bandaharcok mellett a császár hadvezére révén Britanniában aratott győzelmet. Erre a győzelemre vonatkozhat a 206-ban vert éremtípuson megjelenő hajó-ábrázolás és a 207-es érmek IOVI VICTORI felirata (Hasebroek, J., i. m. 162—). Ugyancsak 207-re esik Septimius Severus XII., Caracalla II. imperatori acclamatioja (Fluss, M., i. m. 1977.). Lehetséges, hogy a legio II adiutrix ezekben a küzdelmekben vett részt, bár nem tarthatjuk kizártnak, hogy a birodalom különböző helyein ez időtájt fellépő forrongások leverésében vetették be, Bulla Felix ellen Italiában, Asia Minorban stb.

¹⁹⁷ Domaszewski, A., Westdeutsche Zeitschrift 14 (1895) 59.

¹⁹⁸ Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 90.

¹⁹⁹ Fitz J., NK 56/57 (1957/58) 14.

²⁰⁰ Calderini, A., i. m. 391—.

²⁰¹ Uo. 73.

²⁰² Fuchs, C., i. m. 86.

²⁰³ Kan, A. H., i. m. 18.

²⁰⁴ Cumont, Fr., i. m. 1276.

²⁰⁵ Kan, A. H., i. m. 15.

²⁰⁶ Uo. 69—, 85. sz.

²⁰⁷ Uo. 72, 89. sz., 73, 90. sz., 93. sz.

²⁰⁸ Uo. 15—.

²⁰⁹ Uo. 18.

²¹⁰ CIL III 3233

²¹¹ CIL III 3342, 3343; Kan, A. H., i. m. 64, 62. sz.

²¹² CIL III 3998; Hoffiller, V.—Saria, B., i. m. 270, 583. sz.; Kan, A. H., i. m. 65, 68. sz.

²¹³ CIL III 3316, 3317; Kan, A. H., i. m. 62—63, 60. sz.

²¹⁴ A cohors I Alpinorum equitata alapján a felirat datálását (Nagy T., Arch. Ért. 81 [1954] 113—.) szűkebb határok közé is szoríthatjuk. 202-ben Lussoniumban még a cohors I Alpinorum peditata állomásozott, 209 előtt pedig a lovasított cohors már Mursában állított feliratot (CIL III 10269: Geta még Caesar). A tábla kora e szerint 203—209 közé helyezhető.

²¹⁵ Horváth T. A., Arch. Ért. 42 (1928) 210—; Kan, A. H., i. m. 65, 71. sz.

²¹⁶ Figyelemre méltó, hogy a Dolichenus-szentélyek is mindenütt azon az útvonalon helyezkednek el, ahol a császári menet végighaladt. (Itt elsősorban a beneficiarius állomáshelyekre gondolunk.)

ra gondolunk,²¹⁷ amelyekben talán a Dolichenus tetrastylumokat láthatjuk.²¹⁸

Domaszewski szerint a keleti kultuszok Septimius Severus korában kaptak helyet a katonai táborok szentélyeiben.²¹⁹ Ismeretes, hogy a katonák helyzetén lényegesen javító reformok, legalább részben, a császár keleti tartózkodásához fűződnek.²²⁰ Itt csak arra utalunk, hogy a visszatérő császárok a moesiai-pannóniai frontszakaszon helyreállították a viminaciumi tábor mellett kialakult canabaet.²²¹ Ugyanennek a gondoskodásnak valószínű megnyilvánulását, a keleti kultuszok befojtását, feltehetően ugyanezekre az évekre helyezhetjük. Ez a rendelkezés a hivatalosan támogatott Dolichenus kultusz elterjesztésén kívül elsősorban a keleti csapatok otthoni isteneinek tiszteletét tette lehetővé.

A Pannóniában állomásozó keleti segédesapatok közül egyelőre csak a cohors (x) Hemesenorum otthoni vallásának hivatalos bevezetésére tudunk tárgyi emlékekkel rámutatni. Az ala I Augusta Itureorum, amely ebben az időben Sirmium körzetében állomásozott,²²² talán az Acumineum környékén előkerült Juppiter Dolichenus emlékekkel hozható összefüggésbe,²²³ bár Judeától északra fekvő hazájukban nem a commagenei istent tisztelték.

A keleti kultuszok vizsgálata tekintetében Intercisának egészen különleges jelentősége van: nemcsak nagytömegű feliratos anyaga következtében (nem kell tehát egy-egy, véletlennek is felfogható felirat alapján megállapításokat leszűrni), de a lakosság viszonylagos egysége (a keleti elem túlnyomó többsége egy meghatározott helyről való) miatt is. A feliratos anyag elemzése azt mutatja, hogy Intercisában legtöbb emléke Mithrasnak²²⁴ és Solnak van. Az itt tisztelt Sol azonban nem a Mithraskultusból ismert istenalak, aki a III. század folyamán összeolvadt Mithras-szal,²²⁵ hanem *Deus Sol Elagabalus*, az intercisai cohors anyagvárosának, Hemesának városistene, Ba'alja. Ugyanezt az istent kell látnunk, a Sol Elagabalust megnevező feliratokon kívül a következő oltáron is:

Erdélyi G. – Fülep F., AH 33 (1954) 272., 358. sz.
Iul(ius) Sa[l]ustia[nus] vet(eranus) l(egionis) / deo
coh(ortis) / (milliariae) Hem(esenorum) /⁵ v. s. l. m.

Templomát 201/202-ben, Septimius Severus látogatása alkalmára emelte a cohors.²²⁶ Úgy látszik, ettől kezdve ez lehetett Intercisa legjelentősebb

temploma. Nemcsak sok felirata mutat erre, de a tisztelet nyilvánvalóan hivatalos jellege is. Caracalla 214-es győzelme után állított felirata különösen jelentős:

Erdélyi G. – Fülep F., AH 33 (1954) 268 –., 326. sz.
Pro salute et victoria / Germ(anica) imp(eratoris)
Caes(aris) M. Aur(elii) Severi / Antonini Pi(i) felicis
Aug(usti) / Parth(ici) m(a)x(imi), Brit(annici) max(i-
mi), Germanic(i) / m(a)x(imi), pontif(icis) max(imi),
p(atris) p(atriciae), trib(unicia) pot(estate), /⁵ co(n)-
s(ulis) IIII, deo patrio Soli Ela/gabalo mil(ites)
coh(ortis) (milliariae) Hem(esenorum) Anton(inia-
nae) / dedicatum opus X Kal(endis) Sept(embres)
Messala et Sabino co(n)s(ulibus).

A hemesai Ba'al kételkedés nélkül már 201 előtt is tisztelték Intercisa keleti lakói, az a körülmény tehát, hogy ekkor templomot emeltek számára, mégpedig nem magánkezdeményezésre, s a továbbiakban is kifejezetten hivatalos színezete volt (a *Deus patrius* hangsúlyozva), arra mutat, hogy a cohors 201–202-ben, a császárlátogatás alkalmával kapott rá engedélyt, hogy lokális keleti istenét hivatalosan is tisztelhesse.

Deus Sol Elagabalus templomával egyszerre, a császárok látogatása alkalmával, nyilván szintén hivatalosan építették fel Diana Tifatina intercisai szentélyét: a történeti körülmények ilyen értelmű megvilágítása szükségessé teszi, hogy Diana Tifatina intercisai tiszteletéről eddig elfogadott véleményeket revízió alá vegyük. Kerényi K. szerint a campaniai eredetű istennő templomát a cohors tribunusa, a campaniai Campanius Marcellus kezdeményezésére és iránta való szeretetből építette.²²⁷ Anélkül, hogy Campanius Marcellus nagyon is kézenfekvő kapcsolatát otthoni istennőjével kétségbe kívánnók vonni, rá kell mutatnunk a templomépítés kifejezetten politikai aktualitására és nézetünk szerint semmi esetre sem tekinthető véletlennek (azaz: Campanius Marcellus intercisai szolgálatának), hogy a császárlátogatás alkalmával hazai istenük, *Deus Sol Elagabalus* mellett éppen Diana Tifatinának emeltek templomot. Ami a Tifata hegyén tisztelt istennő kultuszát illeti, egyes jelek arra mutatnak, hogy már igen korán erős keleti jelleget kaphatott.²²⁸ Másfelől, a szintén hegyen tisztelt hemesai Elagabálnak, mint a Ba'aloknak általában, női paredrosának kellett len-

²¹⁷ Mattingly, H., i. m. 305.

²¹⁸ Cumont, Fr., i. m. 1280.

²¹⁹ Domaszewski, A., i. m. 59.

²²⁰ Herodianus, III, 8, 5.; Erre vonatkozó rendeletét Septimius Severus Lambaesisben adta ki.

²²¹ A felirat szövegét l. a 157. oldalon.

²²² Radnóti A. – Barkóczy L., i. m.

²²³ CIL III 3252, 3253, 10243

²²⁴ A Mithraeum, amelyhez a feliratok és faragványok egy részét határozottan kötni lehet, a canabae területén, Nyuli Márton szőlőjében feküdt (Erdélyi G., AH 33 [1954] 193.). A Mithraeum keletkezéséről nem áll-

nak adatok rendelkezésünkre, maradványainak nagyobb része a III. század 2–3. évtizedéből való (Erdélyi G. – Fülep F., AH 33 [1954] 366., 333., 360., 361. számok). Természetesen állhatott már Septimius Severus korában is. Az oltárok állítói között magasabb katonai rangú tiszteket nem találunk s hivatalos kultusznak sincs nyoma.

²²⁵ Nagy T., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 436.

²²⁶ Erdélyi G. – Fülep F., i. m. 268., 325. sz.

²²⁷ Kerényi K., Pannonia 4 (1938) 215.; Átvette ezt a felfogást Fülep F., i. m. 221.

²²⁸ Weinstock, St., PW II. 6 (1937) 937.

nie, aki — tekintettel Elagabal napisten jellegére — az akkori theológia szerint feltétlenül holdistennő volt.²²⁹ Elagabalus uralkodása alatt több kísérletről tudunk, hogy ennek a Baltisnak megfelelő interpretációt adjanak (Iuno, Iuno Caelestis).²³⁰ Feltételezzük, hogy a császárlátogatásra emelt két templomot a hemesai istenpár tiszteletére építették s Diana Tifatina e nehezen interpretálható istennőt fejezi ki. A név megválasztása talán helyben történhetett s így értelmezhetjük Campanius Marcellus szerepét. Arra azonban utalnunk kell, hogy Iulia Domna 198-tól vert érmein feltűnik DIANA LVCIFERA neve, akit feltehetően azonosíthatunk a hemesai Baltis-szal.²³¹

Feltehető, hogy Diana többi intercisai emléke is ennek a szíriai istennőnek szól. *Diana Augustá*-nak szentelt oltárt a cohors (x) Hemesenorum veteránusai Severus Alexander üdvére állították,²³² míg *Dea Dianá*nak Gratianus Fuscus 228-ban²³³ talán szintén hivatalosan állította oltárát.²³⁴ Valószínűnek kell tartanunk, hogy Diana tiszteletét a II. századtól legalább is részben másféleképpen kell értelmeznünk, mint Kerényi K. alapján²³⁵ kutatásunk tette²³⁶ s az emlékek egy része Intercisán kívül is keleti eredetű istennő interpretációjának fogható fel. Így feltétlenül ilyen értelmezést tulajdoníthatunk a váci feliratnak:

CIL III 3455

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et / Dianae patr(iae) / sacr(um) / C. Iul(ius) Artemo trib(unus) / mil(itum) leg(ionis) II ad(iutricis) / v. s. l. m.

Iuppiter Optimus Maximus és Diana szokatlan összekapcsolása sokkal természetesebb, ha az intercisai istenpárhoz hasonló Ba'al — Baltist látunk bennük, mint a szöveg PATR szavát *Patr(ensis)*-re kiegészítve, a patrai Artemis Laphriára gondolnánk.²³⁷ Diana hivatalos kultusza a korai császárság után a III. században lendült fel újra, elsősorban a keleti származású császárnőkkel kapcsolatban.²³⁸

Intercisa keleti kultuszaiban nemcsak a hemesai istenpár tiszteletének mérete feltűnő, de a többi szíriai istenség csaknem teljes hiánya is.²³⁹ Sem Iuppiter Dolichenusnak, sem Dea Syriának, Iuppiter Heliopolitanusnak emlékeit nem találjuk. Egy kicsi és aránylag egységes keleti kolónia esetében valószínűleg ez természetes jelenség:

Iuppiter Dolichenus éppen úgy, mint Iuppiter Heliopolitanus, vagy Deus Sol Elagabalus Ba'alnak, a városkirálynak helyi színezetű interpretációi, lényegében tehát rokon, egymást kizáró istenek.

Az intercisai példa (a lokális istenek tisztelete a többi keleti kultusz kizárásával) tulajdonképpen a pannóniai keleti kultuszok elterjedésének mibenlétére is fényt vet. Kutatásunk a III. század fordulója táján fellépő sok keleti vallást nemcsak az erős keleti hatás alatt levő császári háznak és a Pannóniában állomásozó katonáknak, ide telepedő kereskedőknek és ide került rabszolgáknak tulajdonította, hanem az általános korszellem kedvező alakulásának is.²⁴⁰ Bár nem kívánjuk ezt meghatározást teljesen elvetni, rá kell mutatnunk, hogy lényegesen kisebb szerepe, szűkebb hatóköre volt, mint a részletes elemzés híján eddig gondoltuk. Egyes kultuszokat, így a Mithras- és az Isis-vallásokat el kell különítenünk: ezek általánosan elterjedtek, mindenfelé voltak szentélyeik, híveik. Más a helyzet azonban a legtöbb szíriai kultuszsal. Ezek ott mutathatók ki, ahol a névanyag alapján keletiekről is tudunk. Igen kevés okunk van arra gondolni, hogy ezekbe a lokális színezetű kultuszokba a helyi lakosság nagyobb arányokban bekapcsolódott volna. Túlnő ennek a tanulmánynak határain annak vizsgálata, milyen összefüggés állapítható meg az egyes keleti istenségek aquincumi, brigetiói, carnuntumi stb. tisztelete és az itt élő keletiek, azok származása között.²⁴¹ Az összefüggés azonban akkor is szembe-tűnő, ha csak nagy vonalaiban tekintjük át a kérdést. A négy pannóniai legio közül háromba, az aquincumiba, a brigetióiba és a carnuntumiba soroztak keletieket. Ha térképre visszük legiónként azokat a helyeket, ahonnan a meghatározott származású keletiek Pannóniába jöttek, nyilvánvalóvá lesz, hogy az egyes legióknak meghatározott, csak kis mértékben egymásba mosódó sorozó-területük volt. Így a legio II adiutrixba Asia Minor keleti feléből és az azzal határos vidékekről hoztak újoncokat: Phrygiából,²⁴² Ancyrából,²⁴³ Cappadociából,²⁴⁴ Ciliciából,²⁴⁵ a commagenei Dolicheből,²⁴⁶ a syriai Antiochiából²⁴⁷ és közelebbről meg nem határozva Syriából.²⁴⁸ A brigetiói keletiek túlnyomó részben Commagené-

²²⁹ Cumont, *Fr.*, PW 5 (1905) 2219—.

²³⁰ Uo.

²³¹ Mattingly, *H.*, i. m. CXXXII.

²³² Erdélyi G.—Fülep F., i. m. 271, 349. sz.

²³³ Ennek az évnek pannóniai eseményeivel más helyen foglalkozunk.

²³⁴ Erdélyi G.—Fülep F., i. m. 271, 350. sz.

²³⁵ Kerényi K., i. m. 203—.

²³⁶ Fülep F., i. m. 220—.

²³⁷ Kerényi K., i. m. 213.

²³⁸ Michels, A. K., Reallexikon für Antike und Christentum. 23 (1957) 966—.

²³⁹ A hemesai istenpár mellett Deus Azisus egy oltárát tartjuk számon (Erdélyi G.—Fülep F., i. m.

269, 330. sz.), amelyet Fülep F. Septimius Severus korára datál (Fülep F., i. m. 224.).

²⁴⁰ Legutóbb: Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 90.

²⁴¹ A Septimius Severus-kori keleti kultuszok pannóniai vizsgálatával más helyen kívánunk foglalkozni.

²⁴² Kuzsinszky B., BpR 8 (1904) 172.

²⁴³ CIL III 10497, 10499

²⁴⁴ CIL 10540

²⁴⁵ Veidinger Gy., A keleti vallások emlékei Pannóniában. (Bp. 1930) 27—.

²⁴⁶ CIL III 3490

²⁴⁷ Veidinger Gy., i. m. 27—.

²⁴⁸ Uo.

ből és Syriának azzal határos részéből valók: Dolicheból,²⁴⁹ Zeugmából,²⁵⁰ Hierapolisból,²⁵¹ Syriából,²⁵² Archalaisból.²⁵² A carnuntumi keletiek csaknem kivétel nélkül Syriából származtak. Nagyobb részül Észak-Syria területéről: Nicapolisból,²⁵⁴ Hierapolisból,²⁵⁵ Cyrrhusból,²⁵⁶ Antiochiából²⁵⁷ és Chalcisből,²⁵⁸ kisebb részük Dél-Syriából: Heliopolisból,²⁵⁹ Philadelphiából,^{259a} és Berytusból.²⁶⁰ Kétségtelen, hogy a keletiek e három pannóniai centrumába nemcsak a sorozási területekről jöttek polgári elemek — gondolhatunk itt azokra az aquincum-polgárvárosi szírekre, akik Dea Syriának és Baltisnak emeltek oltárokat, templomot —, azt azonban aligha tekinthetjük véletlennek, hogy Aquincumban oly jelentős számban szerepelnek kisázsiai istenek,²⁶¹ vagy Carnuntumban számos emlék tanúsítja Juppiter Heliopolitanus kultuszát.²⁶²

Pannónia újjáépítésében a keleti elemeknek igen jelentős szerep juthatott. Barkóczi L. mutatott rá erre legutóbb: a markomann háborúk után azok a városok virágzottak fel (Intercisa, Aquincum, Brigetio, Carnuntum), ahol nagyszámú keleti jelenlétére következtethetünk.²⁶³ Valószínű, hogy az általános felvirágzásból a keletiek jelentős előnyökkel vették ki részüket — elég itt az Antiochiából származó C. Domitius Zmaragdusra hivatkoznunk, aki Carnuntumban *amphitheatrum impensa sua solo publico fecit*.²⁶⁴ Előnyös helyzetük magyarázza a keletiek lelkes részvételét patronusaik, a keletről érkező és a keleti kultuszok iránt eddig nem tapasztalt módon érdeklődő uralkodók fogadásában. Nem véletlen, hogy az Aquincum-polgárvárosi keletiek gyülekezete Iuppiter-Hadadnak, Dea Syriának és Baltisnak (Symeának?) nevével emeltek a császárok tiszteletére kaput,²⁶⁵ a *toleses* Brigetióban külön feliraton üdvözölték az uralkodókat.²⁶⁶ Talán erre az alkalomra állította a császárok üdvére a pozsonyi (carnuntumi?) feliratot Manaf és Theandrites hazai isteneknek két arab katonára,²⁶⁷ valamint két oltárát M. Aurelius Apolinaris, Mursella decuriója *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et deo paterno comageno*.²⁶⁸

Az istenek sokfélesége és kimutatható helyi vonatkozásaik nyilvánvalóvá teszik, hogy semmi-

féle hivatalos előírás, vagy utasítás nem szabta meg, mint a látogatás útvonalát, melyik istennek, vagy isteneknek állítsanak oltárt, templomot, feliratot. Ha kényszer nem is érvényesült, a két provincia nem keleti eredetű lakossága mégis úgy érezhette, hogy a császárok tetszését leginkább a keleti isteneknek állított emlékekkel nyerhetik meg. Ilyen módon kísérelhetjük meg magyarázatát adni Iuppiter Optimus Maximus Sarapidis oltárainak²⁶⁹ Vindobonában, ahol a keletiek nem jutottak számottevő szerephez. Amíg a limesmenti táborokban és Pannonia inferior városaiban Dolichenusnak (Acumincum?, Sirmium?, Gorsium, Aquincum?), Deus Sol Elagabalusnak és Diana Tifatinának (Intercisa), Dea Syriának, Iuppiter-Hadadnak, Baltisnak (Aquincum) állítottak emlékeket, addig Pannonia superior belső városaiban és Vindobonában (kivéve Aquae Balissae esetleges Dolichenus oltárát) csak az általánosan elterjedt keleti kultuszok: Mithras,²⁷⁰ Sarapis, talán Isis kaptak helyet a császárok látogatására emelt alkotásokon. Ez az ellentét világosan utal arra, amit az előzőekben mondtunk: a Severus-kori tudatos fejlesztés (amely itt a keleti kultuszok, elemek jelenlétével mérhető) elsősorban a limes vidékét és Pannonia inferiort érintette, tehát háttérben katonai elgondolások állottak.

6. Történeti összegezés

„Maguk a császárok majdnem mindig akkor nyúltak be döntő módon Aquincum sorsának folyásába,” — írta a Budapest történetében Alföldi András — „amikor ide látogattak.”²⁷¹ Ezek a sorok egész Pannóniára érvényesek, 202-ban is. Éppen az utóbbi bizonyítéka annak, hogy ezek a látogatások nem mindig alkalmi átvonulások nyugat és kelet között, a helyi panaszok és igények meghallgatása, orvoslása, néhány látványos építkezés, hanem apró részletekig kidolgozott terv szerint történt és egy teljes korszak vizsgálja, felmérése és irányjelölése volt. Septimius Severus nagyon sürgős pannóniai útjának okával, katonai és gazdasági háttérrel (a két provincia újjáépítése, megerősítése) részletesen

²⁴⁹ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 38. sz., 93. sz.

²⁵⁰ Uo. 113. sz., 122. sz., 209. sz.

²⁵¹ CIL III 11076

²⁵² Veidinger Gy., i. m. 29.

²⁵³ Barkóczi L., i. m. 75. sz.

²⁵⁴ Vorbeck, E., i. m. 107. sz.

²⁵⁵ Uo. 159. sz.

²⁵⁶ Uo. 135, 154, 167. sz.

²⁵⁷ Uo. 153, 180, 195. sz.

²⁵⁸ Uo. 143. sz.

²⁵⁹ CIL III 11210

^{259a} Vorbeck, E., i. m. 273. sz.

²⁶⁰ Uo. 140, 194. sz.

²⁶¹ Nagy T., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 426—.

²⁶² CIL III 11130, 11137—11140

²⁶³ Barkóczi L., AH 33 (1954) 37—. — Ezek a városok azonban nem a keletiek magasabb műveltsége, élénkebb kereskedelmi érzéke miatt lendültek fel, hanem azoknak az intézkedéseknek a révén, amelyek többek közt ezeket oda telepítették vagy vonzották.

²⁶⁴ CIL III 14359²

²⁶⁵ Kuzsinszky B., BpR 12 (1937) 135—; 14. feliratrunk.

²⁶⁶ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 57, 130. sz.; 19. feliratrunk.

²⁶⁷ CIL III 3668

²⁶⁸ CIL III 10243

²⁶⁹ CIL III 4560, 4561

²⁷⁰ Ugyanigy Mithras-szentély emelésével fogadták a hazatérő uralkodókat Rómában is (Fluss, M., i. m. 1974.).

²⁷¹ Alföldi A., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 303.

foglalkoztunk. Itt csak egyre kívánunk még rámutatni: amíg Britanniában, majd az előző évek során Syriában ekkor osztották ketté a három-legios provinciákat,²⁷²erre Pannóniában ezúttal nem került sor. Ennek a belső biztonságot szolgáló intézkedésnek elmaradása is a katonai helyzettel függ-hetett össze.

Munkánkban a feliratos anyagon kívül csak korlátozott mértékben támaszkodhattunk a régészeti eredményekre. Valószínű azonban, hogy a császárlátogatást megelőző építkezések a limesen a vázoltnál lényegesen erőteljesebbek voltak. De alighanem ugyanez érvényes a polgári települé-

sekre is. Elég, ha itt a két legjobban átkutatott táborra és településre hivatkozunk: Intercisára és még inkább Brigetióra, ahol talán ebben az időben készült el az ampitheatrum²⁷³ és ekkor kellett kiépülnie a polgárvárost körülvevő fal-nak is²⁷⁴ stb.

Legfontosabb vonásaiban azonban e lényeges részletek hiánya ellenére is félreérthetetlenül kirajzolódik előttünk a 202. évi látogatásnak nemcsak útvonala, oka, de mélyreható követ-kezményei is.

Fitz Jenő

²⁷² Betz, A., Zur Dislokation der Legionen in der Zeit vom Tode des Augustus bis zum Ende der Prinzipatsepoche. Römische Forschungen in Niederöster-

reich 3 (1956) 17—.

²⁷³ Barkóczi L., DissPann II. 22 (1951) 21.

²⁷⁴ Uo. 28.

AZ ARACSI KŐ

Kereken hatvan évvel ezelőtt történt, hogy Gerecze Péter az aracsi (Vranjevo) pusztatemplom területén, a hajdani bencés apátság, majd minorita kolostor alapfalai között kutatva, egy erősen megrongált állapotú kőfaragványra bukkant.¹ A kemény mészkőből faragott töredék másodlagos elhelyezésben, ajtó küszöbköveként befalazva került elő, legnagyobb szélessége 52 cm, hossza 60 cm, vastagsága pedig 15–22 cm volt. Az érdeklődést keltő leletet azonnal a Nemzeti Múzeumba szállíttatta, ahonnan az idővel a Szépművészeti Múzeumba került, s a régi fényképfelvételek tanúsága szerint változatlan állapotban jelenleg is ott látható. Homloklapját domborműves faragás díszíti. Felső kétharmadát szakállas férfi félalakja s annak jobbja négy soros vésett felirat tölti ki. Ez ábrázolást három oldalról egyszerű szalagtagozat, perem keretezte egykor, maradványai itt-ott még láthatók. Alul viszont négy szálú, háromrú fonadékdísz zárja le, amely azt egyszersmind a kő alsó harmadán fennmaradt másik képmező-töredéktől is elhatárolta. Egyszerű varkocsfonat ez, egy-egy szála azonban a két végén kötélmotívummá sodródott össze s egykor keretdíszként szegélyezte az alsó képmezőt. A kő balján e motívum ma is ép állapotú, a másik oldalon azonban egykori létezésére már csak némi nyom utal. Az alsó képmezőből két fej töredéke maradt fenn. Az egyik a képmező bal felén kétségtelenül férfit ábrázolt. Süvege viszonylag épebben vészelte át az időt, de arcából csupán homloka látható, mert a faragvány éppen e helyen tört keresztbe. A süveges férfi jobbja ábrázolt másik fejből csak hajdíszenek csekély nyoma látszik, fölötte és a két fej között pedig szintén felirat-maradvány tölti ki a hátteret (XLIV. t. 1).

A faragvány hátlapjának egy része határozottan törésfelületet mutat. A másik rész felülete viszont meg-

lehetősen simára csiszolódott az idők folyamán, ami nyilván a kő másodszori felhasználásának következményeként állott elő, s igazolja a Gerecze által annak idején előadott leletkörülményeket. Eszerint a hátlapi törésfelület-sáv a küszöbkőnek felhasznált kőlap egykori ütköző-kávéjának maradványa lehet, a kopásnyomok pedig az ajtó huzamos használatából, egyrészt az ajtószárny nyitása-csukásából, másrészt a járás-kelésből adódtak (2. kép). Ugyancsak törésfelület határolja kövünk alját, homloklapjának alsó képmezeje ezért maradt töredékesen az utókorra. Viszont felülről s kétoldalt faragványos oldallapok veszik körül, közülük kettő – jellegét tekintve – díszítmény (XLV. t. 1–2), a harmadik pedig épületábrázolás (XLVI. t. 1). Az előbbieket a homloklaphoz viszonyítva jobbról-balról, az utóbbi meg felülről szegi be a faragványt.

Aracsi kövünk a középkori Magyarország művészeti emléktárájának figyelmet keltő s teljességében még a mai napig kielégítően fel nem dolgozott darabja. Jelentőségét mutatja, hogy nemcsak a magyar, hanem a külföldi szakirodalom is többször foglalkozott vele. Első publikálója Hampel József volt, aki rövid tanulmányában a faragvány részletes, gondos leírásán túl eredeti rendeltetésének kérdésére (votivkő), kifaragásának korára (VIII–IX. sz.) és felállításának módjára (sztéle) is kitért, s ezzel kapcsolatban a felirat és az ábrázolások értelmének megfjtésére is kísérletet tett.² Véleményét a magyarországi koraközépkor emlékeivel foglalkozó gyűjteményes művében,³ majd pedig ennek német nyelvű kiadásában megismételte,⁴ úgyhogy az aracsi kő létezéséről ez utóbbi révén a külföldi kutatás is tudomást szerzett. Hampel megállapításai az aracsi kőről nagyrészt ma is helytállóak. Ennek tudható be, hogy írásának megjelenése óta komolyabb, nagyobb lélegzetű tanulmány az aracsi

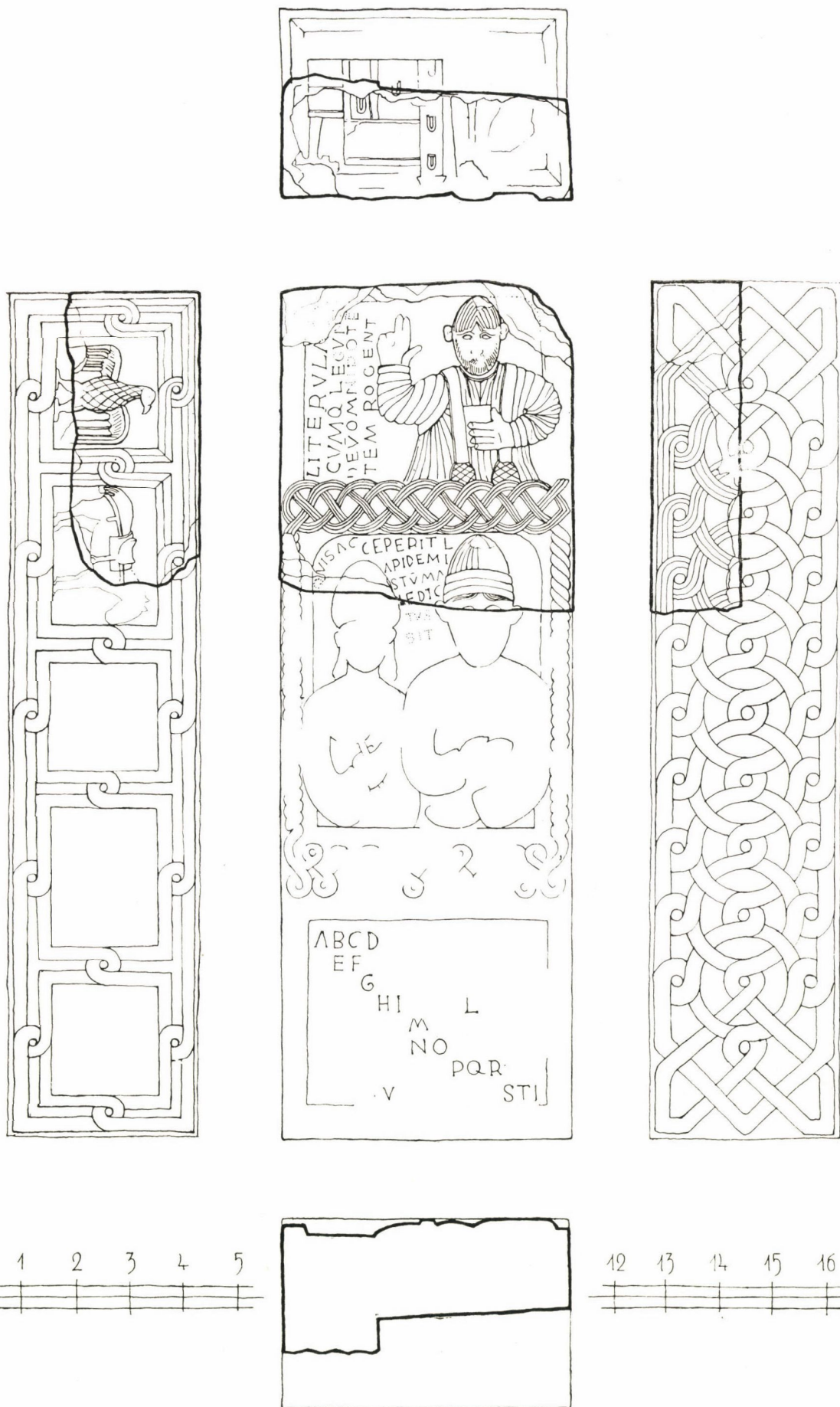
¹ Aracs és pusztatemploma történetét az évszázadok homálya lepi be. Sem a település keletkezéséről, sem egykor jelentékeny egyházi és világi épületeinek alapításáról nincsen tudomásunk. Magáról a településről csak 1422-ben esik szó először, eladományozásával kapcsolatban (*Henszlmann I.*, Aracs, AK 8 [1871] 39). Ekkor azonban már mint város szerepel s jelentőségére mutat, hogy 1450-ben Torontál megye rendjei itt gyűltek össze (uo.). Vára is volt, erről azonban először csak 1551-ben, a törökök általi elfoglalása kapcsán hallunk (*Szentkláray J.*, A becskerekai vár. [Bp. 1886] 28; *Csánki D.*, Magyarország. tört. földr. II. [Bp. 1897] 125). Mindez azonban már a múlté! A település helyén ma pusztaság terül el, s csupán az erősen romos állapotú háromhajós bazilika emlékeztet az egykor virágzó középkori városra... A pusztatemplom – építészeti formáinak tanúsága szerint – még a XIII. század első felében épülhetett meg, s elrendezését tekintve egykor a bencések birtokolhatták. Egyik apátjuk, Aracsi Miklós, az 1256. évben tartott esztergomi zsinaton is részt vett (*Henszlmann I.*, i. h.; *Csánki D.*, i. h.). A bencés apátság azonban a XIV. század folyamán elnéptelenedett, temploma pusztulásnak indult. Ezért Erzsébet királynő, Róbert Károly özvegye, a kolostort minorita ferencesekkel telepítette be s a templomot is helyreállíttatta (*Rupp J.*, Magyarország. helyr. tört. II [Pest 1872] 54; *Henszlmann I.*, i. h.). Ekkor nyerhette el az északi mellékhajó keleti vége fölé épített tornyát, amely sajátos elhelyezésénél fogva valóban ferences építési szokásra vall. S hogy az oklevelekben szereplő bencés, illetve

ferences templom egymással és a mai pusztatemplommal jogosan azonosítható, azt még a közös névadó szent (Szt. Miklós) is igazolja. — Aracs azonban nemcsak apátsággal, hanem önálló plébániatemplommal is rendelkezett a középkorban. De legkorábbi említését csupán az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékekben találjuk (*Csánki D.*, i. h.), amikor is a csanádi püspökség torontáli főesperességéhez tartozott. Hol állott egykor? — ez ideig nem tudjuk. A pusztatemplom körül legutóbb — 1946-ban — végzett kisebb mérvű feltárási munkálatok újabb adatokkal bővítették eddigi szűkös ismereteinket. Mindenek előtt tisztázódott a közép- és török-kori település helye (az előbbi a pusztatemplomtól keletre, az utóbbi viszont attól nyugatra terült el). Továbbá megállapítást nyert a középkori (bencés-ferences) kolostor fekvése (alapfalaiból a pusztatemplom északi oldalán kerültek elő részletek). Végül tárgyi adatok alapján valószínűnek látszik az is, hogy a pusztatemplom alapjai egy korábbi templomhoz tartoztak, amelynek eredetileg nyugati előcsarnoka (átriuma?) is volt, s legközelebbi rokonainak a székesfehérvári és kalocsai első székesegyház alaprajza tekintendő (*Manó Zisi, G.* — *Nagy, S.*, Aracs. Rad Vojvodjanszkih Muzeja II. [Novi Sad 1953] 76–92).

² Arch. Ért. 17 (1897) 204–12.

³ A régibb középkor emlékei Magyarhonban. II. (Bp. 1897) 505–7.

⁴ Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) 429–31.

1. kép. Az aracsí kő rekonstrukciós rajza
Fig. 1. Dessin de reconstitution de la pierre d'Aracs

körül nem is látott napvilágot. Azok az összefoglaló művek pedig, amelyek a magyarországi művészet egészének, vagy akár korábbi, középkori szakaszának áttekintő tárgyalását tűzték ki céljukul, általában az ő véleményét ismételték. Ha azonban eltértek attól, úgy sajnálatos módon többnyire eltorzították eredményeit, s rendszerint arról tettek tanúságot, hogy a szerzők a faragványt eredetiben nem is látták, vagy ha megnézték, úgy igen felületes véleményt alkottak róla. Így történhetett meg, hogy Hampel helyes meglátásai az utódok kezén jobbra elsikkadtak, vitatható megállapításainak kritikai feloldozására pedig vállalkozó nem akadt.

2. kép. Másodlagos felhasználás nyomai az aracsi kő hátlapján

Fig. 2. Trace d'un remploi sur le revers de la pierre d'Aracs

Divald Kornél példái az aracsi követ templom-felszentelési emlékek tartotta, e tekintetben Hampel véleményéhez csatlakozott. Viszont kormeghatározás szempontjából – vele szemben – a kő kifaragási idejének a X. sz.-ra helyezését javasolta. Kétségtelen, hogy Hampel kormeghatározása mai ismereteink szerint túl korainak látszik. S el kell ismernünk, hogy állásfoglalásának e gyengéjét Divald látta meg először. További véleményének meggyőző erejét azonban mélységesen

lerontja az, hogy a dombormű ábrázolásával kapcsolatban nem egy, hanem két, kezét áldásra emelő papról szól.⁵ Még feltűnőbb hibát követ el Gerevich Tibor. Az aracsi domborművet – véleményem szerint helyesen – a XI. sz.-ra helyezte ugyan, azonban Hampel gondos feliratfeloldását elvetve, az írásmű értelmezésére teljesen légből kapott megoldást ajánlott, annak ékes bizonyosságul, hogy a faragványt csak fényképről ismerte, s így annak a helyszínen kétségtelenül megállapítható betűit alaposan félreolvasta.⁶ Tudományos kritikánk akkori helyzetére jellemző, hogy e hibát senki sem igazította helyre, s így tévedése az Árpád-kori művészetünkéről szóló nagy művében,⁷ majd pedig egyik tanítványának doktori disszertációjában újból napvilágot látott.⁸ Viszont érdemül kell betudnunk, hogy – felelevenítve Gerece ellenvéleményét Hampellal szemben – ő veti fel újból az aracsi kővel kapcsolatban a síremlék gondolatát. Azonban tudományos érvekkel sem a faragvány korára, sem a rendeltetésére vonatkozó állásfoglalását nem igazolta, s így csupán szavának hitele, súlya s nem igazsága élte tovább ebbeli véleményét.

Az aracsi kő nagyobb, összefoglaló jellegű külföldi írásműben majd három évtizeddel ezelőtt látott napvilágot. Szerzője – J. Baum – a körül Hampel révén szerzett tudomást, s az ő véleményével szemben először helyezte azt a XI. sz.-ra, mert szerinte a domborművön ábrázolt liturgikus fejedők (?) a korábbi keltezését nem engedik meg.⁹ Bizonytalán az ő állásfoglalásának hatására tért át a magyar szakirodalom is – Gerevichel az élen – a faragvány későbbi, az első ezredév utáni időből való származtatására. Véleményét osztja E. Schaffran is, aki ugyancsak Hampel munkájára támaszkodott, de annak nem egy megállapítását kétkedve fogadta. Kétkedett például a felirat Hampel által javasolt feloldásának helyességében, s úgy látszik, Hampel tanulmányának képmelléklete sem győzte meg őt abban, hogy a dombormű alsó képmezőjében eredetileg két mellkép volt kifaragva. Erről ugyanis diplomatikusan hallgat, viszont Baum véleményével egyezően foglal állást a képmező balján látható férfiképmás fejedőjét illetően, amelyet mitrának tart, s ennél fogva viselőjét püspöknek véli. Bizonytalán ez okból is idegenkedett Hampel ama feltevésétől, amely a két képmást templomalapító házaspárnak tartja.¹⁰ Meg kell hagyni: ebben nem is állott egyedül, mert Gerevich Tibor sem tudott dönteni e tekintetben s előtte Divald is megkerülte a kérdést, amikor a dombormű kapcsán két pap ábrázolásáról szólt, akik közül az egyiknek süvege van. Velük szemben Dercsényi Dezső egyértelmű véleményt nyilvánít, amikor az aracsi követ a XI. sz. elejére helyezi, az alsó dombormű-töredékkel kapcsolatban pedig tiarás fejről emlékezik meg.¹¹ Véleményét azonban Nagy Sándor és Mano Zisi csak részben osztja, mert míg ők a követ vele s az előbbiekkel egyetértésben a XI. sz.-ból származtatják, addig az alsó képmező képmásaiban Hampellal egyetértőleg templomalapítókat látnak.¹²

A hazai és külföldi szakirodalom e vázlatos, teljesnek korántsem mondható áttekintéséből annyi mindenestre kitűnik, hogy Hampel óta az aracsi kővel behatóan senki sem foglalkozott. Időszérűnek látszik tehát a reá vonatkozó egykori megállapítások, vélemények újbóli ellenőrzése, felülvizsgálása, és ezzel kapcsolatban az archaeológia, a művészettörténelem s nemkülönben a néprajz azóta elért általános eredményeinek hasznosítása. S ez utóbbi igény még fokozottabban jogosult ama kérdések tekintetében, amelyeket annak idején Hampel és kortársai, ismereteik akkori fokán, még fel sem vehettek, nemhogy megválaszolásukra vállalkozhattak

⁵ Magyarország művészeti emlékei. (Bp. 1927) 21.

⁶ Magyarországi művészet Szt. István korában. Szt. István-emlékkönyv III, (Bp. 1938) 110.

⁷ Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) 169–170.

⁸ Vernei Kronberger E., Magyar középkori síremlékek. (Bp. 1939) 11.

⁹ Die Malerei u. Plastik des Mittelalters, Deutschland, Frankreich u. Britannien. (Wildpark-Potsdam 1930) 29.

¹⁰ Die Kunst der Langobarden in Italien. (Jena 1941) 16. és 18.

¹¹ A Magyarországi művészet története I. (Bp. 1956) 26.

¹² L. Mano Zisi, G. – Nagy, S., Aracs.

volna. E szétágazó, sokrétű feladat megoldásának céljából tanulmányom magára vállalta, hogy az aracsi követ mindenekelőtt aprólékos, minden részletre kiterjedő vizsgálatnak veti alá. Továbbá az ekként nyert tárgyi megfigyelésekből lehetőség szerint hol helytállóan minősíthető következtetést von le, hol pedig távlatokat nyitó feltevéseket kockáztat meg a további kutatások serkentésére. Végül mindezek alapján újból véleményt alkot az aracsi kőről, s egyszersmind arra is kísérletet tesz, hogy megfeleljen azokra a kérdésekre, amelyek e faragvánnyal kapcsolatban a történettudományok részéről még megoldásra várnak.

*

Az aracsi kötöredék díszített felületei arra engednek következtetni, hogy a faragványt magát eredetileg, ép állapotában, vízszintesen helyezték el. Ugyanis a homloklaphoz viszonyított felső oldallapján (a továbbiakban ezt fejlappnak nevezem) az építmény-ábrázolás talajvonala közelítőleg a hátlap síkjába esett, s a homloklap jobbra felőli oldallap díszítményében látható sas- és lóábrázolást is ennek megfelelően faragták ki rajta. Ez ábrázolások tehát kivétel nélkül csak a kőlap vízszintes elhelyezésével kerülhettek természetes helyzetbe, ami véletlennek bajosan tekinthető. Különben az aracsi kő eredeti elhelyezésmódjának kérdése már Hampel idejében vitatott volt, s kutatóink közül számosan a függőleges elhelyezés mellett foglaltak állást. Véleményüket azonban nem tehetem magamévá, mert a kőlap falhoz támasztása esetén mind a fejlapp, mind pedig a jobb oldallap ábrázolásai fejtetőre állítva mutatkoztak volna a szemlélő előtt. Ha pedig a kőlap netán szabadon, körüljárhatóan állott volna, úgy a fejlapp ábrázolása csak a hátoldal felől jelentkezhett volna természetes helyzetben, a jobb oldallap ábrázolásai viszont mindenképpen fektetve mutatkoztak volna a nézőnek.

Még így is kérdéses azonban, hogy függőleges elhelyezés esetén a kőlap nem nyúlt volna-e oly magasra, amely a fejlappra való rálátás lehetőségét egyenesen kizárja. A homloklap kompozíciójából ugyanis arra lehet következtetni, hogy az legalább három mezőre oszlott. Ezt sejteti a felső és középső mezőben olvasható felirat, amely a homloklapon ábrázolt személyek kilétéről nem tudósítja az olvasót. Így feltehetően léteznie kellett egy harmadik, feliratos mezőnek is, amely nyilván a kőlap felállítójára vagy felállítóira, azon túl pedig a felállítás céljára s körülményeire vonatkozó valamilyen tudósítást tartalmazott. Ennek egykori létezésére különben a felső mező felirata is mintha utalással szolgált volna. A faragvány méreteire azonban csak közelítő pontossággal következtethetünk, mert csak a homloklap felső mezejének magassága-szélessége ismeretes előttünk. Kellő részletességgel még a középső mező magassági méretét is valamelyest megközelíthetjük, de már az alsóóról – minden adat híján – semmit sem tudunk. Mégis, ha csak azt tételezzük fel, hogy a középső mezőt mellképek, s nem teljes alakok töltötték ki, az alsó mező pedig a felsővel közel azonos méretű volt, sem igen lehetett kőlapunk hossza 150 cm-nél kevesebb. Ez pedig máris kizárja a fejlappra való kellő rálátás lehetőségét, függőleges elhelyezés esetén. Nincsen tehát semmi okunk arra, hogy az aracsi kőlap egykor vízszintes elhelyezésében kételkedjünk.

A kőlap eredeti vastagságának meghatározása valamivel könnyebb feladatot jelent. Ugyanis a két

oldallap fonatos ornamentikája rajzban kiegészíthető, s ez kellő utalással szolgál a kő e méretének megállapításához, sőt bizonyos mértékben a hosszúság megközelítésére is támasztékokat nyújt. Az aracsi kődobormű szélességének ismeretében, továbbá a kőlap vastagságának megállapításával és végül hosszának közelítő meghatározása által egyben a faragvány vázlatos rajzi rekonstrukciója is lehetővé vált, e rajzok talán segítséget jelenthetnek még a további kutatás számára (1. kép).

Áttérve az aracsi kő faragványos díszítmének tartalmi elemzésére, vizsgálatainkat a homloklappal kezdjük. Elsőnek vegyük a felső mezőt szemügyre, amelynek félalakját szemközti ábrázolásban a mező bal felébe (tehát a néző szerinti jobb oldalon) helyezte el a kőfaragó. Laposan megmunkált arcát körszakáll keretezi, homlokát a boltozatos fejtetőről köröskörül lefésült hajzat fedi el. Elálló fülei a tömpe orrhoz és a szemhéjak vonalával keretezett szemgolyókhoz képest kissé felcsúsztak, s ez az aránytalanság sajátos jelleget ad arcának. Maga a fej nyakrész nélkül ül a törzsön, amelyet az áll alatt szorosan zárt, de a ráncok eséséből ítélve, lefelé egyre bővülőbb ruházat – ing – borít. Ennek csuklóig érő ujjja viszont végig szűk, haránt-ráncai a törzset elborító ráncok jellegét követik. A vállakról kétoldalt egy-egy szövetsáv csúsz alá, ezek a has tájékán egymást keresztező rovátkákkal díszített trapézformában végződnek. Az alak jobb karja könyökben megtörve lendül magasba. Nyitott tenyere – úgy fejmagasságban – a néző felé fordul, gyűrűs- és kisujja azonban behajlik és a tenyeréhez simul. Balkeze viszont befelé fordított tenyérrel nyugszik a mellén, nyilván azt a tárgyat szorítja magához, amelynek felső éle a jobb vállról lecsüngő szövetszalag mellől egyenes vonalban halad hüvelykujjáig (XLVII. t.).

A szakállas férfi félalakja bizonyosan papot, pontosabban: világi papot ábrázol.¹³ Testét alba fedi, éspedig az alba egy sajátos változata (camisia, alba romana, később: rochetum), amely egyrészt szűkebb ujjával üt el a szokványos miseingtől, másrészt abban különbözik attól, hogy általában cingulum nélkül hordták. Az aracsi kő papján tehát ezért nem látni cingulumot. A camisa használata már a IX. században Európaszerte általánosan kimutatható. Rómában viszont a magasabb egyházi méltóságok ruházatához tartozott, amelyet az alba alatt hordtak. E rangjelző szerepét azonban a gyakorlat csak a pápai udvarra és a francia papságra korlátozta.¹⁴ Bizvást feltehetjük tehát, hogy a mi esetünkben az aracsi pap camisiája sem méltóságot, hanem sajátos papi funkciót jelez.

Az aracsi kő papja a camisa fölött stólat visel. Ez eredetében nyakba vetett kendő volt, amelyet összehajtva hordtak. Papunk stóljája azonban már a XI. század folyamán használatba jött stólaformát mutatja, mert két vége trapéz formájú és kivarrott.¹⁵ A stóla általában a papi hatalom egyik látható jelképe. Viselése a miseáldozat, a szentségek kiszolgáltatása és más, oltáriszentséggel kapcsolatos szertartások végzése esetén kötelező volt. Viselési módja más és más aszerint, hogy püspök, presbyter vagy diakonus hordta. A stóla tehát bizonyos esetekben egyházi tisztséget is jelölhet, de etekintetben még a XIII. század gyakorlat sem mutat egységes képet. Annyi azonban bizonyos, hogy a stóla viselése mindenkor fokozott tisztetletet kívánt meg a pappal szemben, sőt egyenesen testi sérthetlenséget követelt meg számára, amelynek megszegőit a törvények súlyos büntetéssel sújtották.¹⁶

Kőfaragónk az aracsi kő papjának jobbját áldó

¹³ Ennek megállapítása Sörös Pongrácz nevéhez fűződik, véleményét Juhász Kálmán is átvette (Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. [Bp. 1926] 9.).

¹⁴ Braun, J., Die liturgische Gewandung. (Freiburg i. Br. 1907) 125–33.; Eisenhofer, L., Hb. der katholischen Liturgik I. (Freiburg i. Br. 1941) 424–5.

¹⁵ Braun, J., i. m. 595.; Eisenhofer, L., i. m. 456. Különben – kiragadott példaképpen – hadd álljon itt a Brügge-i Szt. Vazul templom Krisztus kereszteselését ábrázoló domborműve (1100 körüli időből), amelynek

Szt. János az aracsi kő papjához hasonlóan cingulum nélkül hordja szűk ujjú, lefelé bőven redőződő, viszonylag rövid camisiáját, afölött pedig a trapéz formájú végződéssel ellátott stólat (Braun J., Die Malerei u. Plastik des Mittelalters II. [Wildpark-Potsdam 1939] 231., 217. kép).

¹⁶ A Triburi-i zsinat (895) például előírta, hogy aki stólat viselő papot megöl, háromszorosan bűnhődjék (Eisenhofer, L., i. m. 455.).

kéztartással ábrázolta. Feltűnő azonban, hogy ez az ábrázolás a szokásostól mégis eltér. Az üdvözlő-áldó kéztartás ugyanis nagyjából két változatban ismeretes a korakeresztény ábrázolásoktól kezdve az egész középkor folyamán. Az egyik szerint az áldást osztó melle előtt tartja kezefejét, a másik szerint pedig nyújtottabb karral – mintegy orans-mozdulattal – kezét a törzstől oldalt eltartja, úgy azonban, hogy az a vállmagasság fölé nemigen kerül. A mi papunk ezzel ellentétben jobb kezét feje magasságáig emeli fel, mintha esküdne, de kéztartásában – minden ünnepélyessége ellenére – valamiféle védő-tiltó tartalmi mozzanat is érződik. Baljával viszont hihetőleg olaj- vagy balzsamtartó pixist szorít melléhez. Éspedig a pixisnek ama fajtáját, amelyben a pap beteglátogatáskor, vagy haldoklóhoz menet hostiát is magával vihet (patena chrisimalis).¹⁷ A kőfaragó tehát papunkat nem templomi szolgálat közben örökítette meg (ennek lehetőségét különben már ruházata is kizárja), hanem valamely szentség templomon kívüli kiszolgáltatására készen ábrázolta. Etekintetben legnagyobb valószínűséggel az utolsó kenet jöhet számításba, amely előtt a haldokló utolsó áldozásban is részesül. De annak gondolata is felvetődhetik (már Hampel idejében is felvetődött), hogy az aracsi papot valamely fogadalmi eskü megtételével kapcsolatban ábrázolta a kő faragója: ezért emeli jobbját oly magasra és nyugtatja bal kezét a pixisben vagy patenában levő oltáriszentségen. És e feltételezésnek – mint még látni fogjuk – az az előnye, hogy az előbbiekkal nem áll ellentétben, sőt, szükség szerint azokat magában is foglalhatja, és ezáltal sokrétűen utal a papi ábrázolás és az alatta levő mellképek közötti kapcsolatokra.

Az aracsi pap ábrázolásának formai megoldását tekintve, elsősorban félalakos kompozíciója kelt figyelmet, és a provinciális római sírköplasztika hasonlóan megformált domborműveit idézi emlékezetbe. Annál is inkább, mert faragási módja, technikája végsőfokon ugyancsak római hagyományokra vezethető vissza, sőt egyes részletek formai kialakításában is római emlékeket éleszt. Így például a fejtetőről köröskörül párhuzamos firtökből leomló hajzata a halódó antikvitás számos alkotásáról ismeretes hajviseletre utal. S nem véletlen, hogy évszázadokkal később, a preromán művészet plasztikájában, a hajzatnak ilyen kezelési módját – hol vajt árkokká, hol domború gerezdekké leegyszerűsített, stilizált formában – Európa-szerte alkalmazták, ahol a középkor művészetének kialakulásába Róma termékenyítően közrehatott.¹⁸

Már kevésbé tulajdonítható közvetlen római örökségnek az aracsi pap sajátos, körte alakú fejformája, valamint néhány szokatlanul megformált részlete, így fülének és szemepárjának azonos magasságú elhelyezése, viszonylag rövid, és a cimpák felé szétterülő orra, lefelé hegyesedő körszakáll-viseletével és kétoldalt lekonyuló bajuszával együtt. E sajátosságok földrajzilag legközelebb akkori horvát-dalmácia stíluskor domborműveiről ismeretsek, s ezekhez kapcsolódik papunk camisiájának

párhuzamos árkolású, éles metszésű redőkezelése is.¹⁹ Távollabbi összefüggései azonban a kelet-frank festészet-hez, azon túl pedig későrómai és bizánci prototípusokhoz is minden bizonnyal elvezetnék a kutatót. Ugyanakkor e jellegzetességek feltűnnek a középkori Magyarország több más szobrászati alkotásán is, XI. századi példáival többek közt két pécsi alakos oszlopfő, valamint a somogyvári apátság Szt. István protomártírt (?) ábrázoló domborműve szolgál.²⁰ Különben e faragványok az aracsi domborművel nem azonos stílusigazodásúak, s feltehetően valamivel fiatalabbak isannál. Formaegyezéseikből tehát az aracsi kővön feltűnő egy s más motívumnak szélesebb körű elterjedtségére, viszonylag szívós továbbélésére következtethetünk.

A domborművek homloklapját derékban keresztül szelő longobard fonatdíszről Hampel után nem sok újat mondhatunk. Ő ugyanis már a kőfaragvány első közzététele alkalmával – véleményem szerint nagyjából helyesen – megállapította, hogy e négyágú-háromerű fonatdísz élete a longobard stíluskor hatósugarán belül évszázados volt, és így, önmagában, pontosabb kormeghatározásra nem alkalmas díszítőelem. Pusztá feltűnése az aracsi kővön tehát még nem nyújt lehetőséget döntő művészettörténeti megállapításokra. Már határozottan többet sejtet a fonatdísznek sajátos, dombormű-sorozatok egyes elemeit-tagjait elválasztó formaelemként való alkalmazása. Ugyanis e tekintetben az aracsi kő e motívuma már többet mond: elárulja, hogy hasonló szerepet az óhorvát szobrászatban is előszeretettel vállalt.²¹ Díszítményünk faragástechnikai vizsgálata azonban még ennél is tovább megy, mert kétségtelenné teszi, hogy mestere az egykor Bács-Bodrog megyei Monostorszeg közelében levő dunai, ún. Szigá-szigeten is dolgozott. E helyen valamikor románkori templomocsa épült, de fennállásának a tatárjárás pusztításai véget vetettek. Romjai közelében később a pálosok telepedtek meg, egykori kolostoruk alapozásából a Duna vize több faragványos követ mosott ki az idők folyamán. 1910-ben Gubitz Kálmán bukkant rájuk, majd lelőhelyükről a Zombori Múzeumba kerültek, jelenlegi őrzésük helye ismeretlen a magyar művészettörténeti kutatás előtt.²² Nos, a monostorszegi kőtöredékek közül négy darab ugyancsak a négyágú-háromerű fonatdísz alkalmazásáról tesz tanúságot, éspedig az aracsi kő szóban forgó fonatdíszével szellemben, formában és faragástechnikailag oly feltűnően egyező módon, hogy a szakirodalom joggal ultalta ezeket már előttem is az aracsi mester stíluskörébe (XLVIII. t. 2). Különben a monostorszegi faragványok egyike – amelyet több töredékből állítottak össze még annak idején – párkány részlete lehetett. Fonatdíszén kívül többek között a honfoglalás-kori tarsolylemezek körébe ultalt kőfaragványaink (Veszprém, Szekszárd, Piliszentkereszt stb.) poszt-szaszanida palmetta-motívumai is bőven előfordulnak rajta, s ez alapon kifaragásának idejét szakirodalmunk a XI. század közepében határozta meg²³ (XLVIII. t. 1).

Az aracsi kő fonatdíszének kérdéséhez képest sokkal

¹⁷ A tárgy, amelyet papunk melléhez szorít, semmi esetre sem tekinthető bibliának, mert ahhoz túl díszletes és kisméretű, mutatójának hosszát éppen csak eléri. Pixis feltételezése viszont annál is inkább indokolt, mert azt annakidején nyakba akasztott zsinórra függesztve hordták, s így érthető az is, hogy az aracsi pap miért éppen a melléhez szorítja azt.

¹⁸ Az egykori Gallia területéről l. pl. a S. Pons-de Thomières-i apátság kerengőjének egyik oszlopfőjét, amelyen az angyalokat és seraphimokat ily hajviselettel ábrázolta a XI. századi kőfaragó (*Hamann, R.—Lean, Mc.*, *Frühe Kunst im westfränkischen Reich*. [Leipzig 1939] 93. kép).

¹⁹ L. a Split-i baptisterium keresztelő kútjának IX–X. századi alakos domborművét (*Strzygowski, J.*, *Die altslawische Kunst*. [Augsburg 1929] 154. kép); vagy egy Biskupia-i faragványt a XI. századból (*Karaman, L.*, *Iz kolijevka hrvatske proslosti*. [Zagreb 1930], címlap előtti táblakép).

²⁰ Gerevich T., *Magyarorsz. románkori... CXVI., CLXXXIII. t. L. még Járdányi Paulovits I. véleményét és Dercsényi D. megjegyzéseit a domborműről* (Arch. Ért. 77 [1950] 124–7.).

²¹ Priatelj, K., *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*. Starohrvatska prosvjeta III/3. (Zagreb 1954) 65–90., 22. kép. Az itt közzétett dombormű-töredék a Zadar-i Óhorvát Múzeumból való s két, egymás fölött elhelyezett jelenetet (Jézus születése és a Háromkirályok) ábrázol, közöttük elválasztó motívumként kétágú, háromerű fonatdíszel. A szakirodalom álláspontja e faragvány korát illetően eléggé megoszlik, azt hol a VIII., hol pedig a XI. századra helyezi.

²² Gubitz K., Arch. Ért. 31 (1911) 377.; *Ua.* Arch. Ért. 36 (1916) 56–63.

²³ Dercsényi D., *Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. A Magyarságtudomány tanulmányai V.* (Bp. é. n.) 10.

fogósabb probléma vetődik fel az az alatt levő dombormű-maradvánnyal kapcsolatban. Annyi minden esetre bizonyos, hogy a dombormű ép állapotban két alakot foglalt magában, ezek egyikét kétségtelenül, másikat feltételezhetően homlokknézetben faragta ki a mű alkotója. Felmerül azonban a kérdés: vajon mellképben, avagy fél-, esetleg egész alakos ábrázolásban örökítette-e meg alakjait a mester?

Az eddig elmondottak alapján nagyobb annak valószínűsége, hogy e dombormű inkább félalakos, mint mellképes vagy egészalakos ábrázolásból állott. Mindenek előtt erre vall a kölap eredeti méretére vonatkozó megfontolásaink eredménye, amely szerint a szokványos kora-középkori sírlap-méretekből is inkább erre, semmint másra következtethetünk. És e feltevést támogatja ama felismerés is, hogy az aracsi kő mesterének szeme előtt a római szepulchrális plasztika, elsősorban a római sírsztélék egymás fölötti képsávokra tagolt, ún. „emeletes” kompozíciói lebegthettek műve megalkotásakor. S valószínűnek látszik az is, hogy e sírkövek ama jellegzetes fajtája ösztönözte őt, amelynek tipikus darabjain az elholtat s közvetlen hozzátartozóit rendszerint inkább félalakos, mint mellképes ábrázolásban s homlokknézetben örökítették meg. A csoportképet gyakorta oromzatos aedicula keretezte, az oromzati mezőben Gorgófejjel, amely kétségtelenül bajelhárító céllal, apotropaionként került helyére, a mellképes ábrázolások fölé. Talán nem véletlen, hogy aracsi papunk alakja is képmások fölött nyert helyet, mintegy az ábrázoltak, illetve a halott örök nyugodalmának őrként: azért került magasra emelt jobbja a faragvány középtengelyébe, hogy bajelhárító szerepe a művészi forma nyelven fokozott hangsúlyt kapjon a szemlélő előtt. De az sem kizárt, hogy éppen az elhalálozott képmása fölött őrködik, s ez esetben a másik mellkép előtt, a halott valamelyik hozzátartozóját ábrázolja.

Meglehet, hogy távolabbról a római művészet ama sajátos emlékei is közrejátszottak az aracsi kő megszületésében, amelyeknek egyik jellegzetes példáját hazai területen a Brigetiből való tati pillér,²⁴ a balkáni emlékanyagban pedig az ún. Stefatan-pillértörödérek képviseli.²⁵ E faragványok minden bizonnyal emlékoszlopok voltak. Négyzetes (Tata) vagy közele négyzetes (Knin) alaprajzú tömbjüket — felállításiuk módja szerint — három vagy négy oldalt faragványok lepték be, amelyek emeletes kompozícióban, egymás fölé rakott faltükrökbe önállóan elhelyezett alakos ábrázolásokból, illetve ornamentális díszítmenyekből állottak, tetejüket pedig valamely szobordísz koronázhatta egykor.²⁶ Ily pillérek, stílék azonban ismeretesek később is, Keleten, — Nyugaton egyaránt, ahol a római birodalom művészete közvetve vagy közvetlenül hatással volt a művészetek helyi alakulására. Kiragadott példaként kínálkoznak egyfelől az örmény keresztény művészet efajta alkotásai (pl. Odzun)²⁷, másfelől pedig a brit szigetvilág koraközépkori sírművészetének gyér maradványai (pl. Hexham).²⁸ És ezek a művek nem csupán abban rokonulnak aracsi kövünkkel, hogy díszítésük emeletes kompozícióban rendeződik felületükön, hanem abban is, hogy mint

művészeti alkotások, nem egy főnézetre szerkesztettek, díszítésük minden látható oldalukra kiterjed.²⁹

Az aracsi kő középső mezejében páros mellkép foglalhatott helyet, amelynek egyik alakját díszes süveg, a másikat viszont hajadonfőtt ábrázolta a kőfaragó (XLIX. t. 1). Ez utóbbi fennmaradt törésfelületének határozatlanabb szélrajza ugyanis süvegre nemigen, legfeljebb valamiféle női hajdíszre enged következtetni. Kézenfekvő tehát a feltevés, hogy a páros mellkép ép állapotában férfit és nőt, valószínűleg házastársakat örökített meg. Sajnos azonban, hogy kövünk e faragványos részletéből alig maradt ránk valami, s így a formaelemzés számára csupán a férfi-képmás díszes süvege jöhet számításba. Először — mint láttuk — a külföldi szakirodalom figyelt fel e fejedő díszes voltára, s felvetette annak gondolatát, hogy az ábrázolt férfi mitrát visel, tehát magas méltóságú papi személy lehetett. Ez a feltevés alaposan megzavarta az aracsi kő ikonográfiájáról addig kialakult hazai véleményeket, következő feladatunk tehát mindeken felül e süvegforma származásának, fejlődéstörténetének, jelentéstartalmának tisztázása lesz.

A mediterrán kultúra általános jelenségének kell tartanunk, hogy az ember e viszonylag enyhe éghajlatú területen csak szükség szerint, kivételes esetekben fődte be fejét. Ennek tulajdonítható, hogy e kultúrkör művészeti alkotásain az embereket túlnyomórészt hajadonfőtt látjuk, de az is, hogy a fejedő viselete már igen korán reprezentatív jelleggel öltött, s ily értelemben került az idők folyamán a keresztény egyházi liturgia hivatalos kellékterárába is. A keresztény liturgikus fejedők előzményei még a kereszténység megszűlése előtti századokba nyúlnak vissza. Egyik ősök a frigiai sapka volt, amelynek mintájára kúp formájú bőr-, posztó- vagy vászonsüvegek készültek nemcsak világiak, hanem a papság számára is. Ilyen formájú volt az ún. camelacum; ezt a fejedőt a VIII. században a pápa is viselte, mai ismereteink szerint a püspöki mitra, majd pedig a pápai tiara ősenek ez tekinthető.³⁰ Azonban a mitra formája még a XI. század folyamán sem különbözött alapvetően a camelacumétól. Kúpos formája legfeljebb felül legömbölyödött, szélét pedig díszesen kivarrott szalag szegte be.³¹

Nem vitás: az aracsi kő férfi-képmásának süvege igen közeli rokonságot mutat a XI. század liturgikus fejedőivel. De annyiban mégis különbözik azoktól, hogy míg a mitrát ez idő tájt rendszerint sima vászonból (vagy posztóból) állították elő, addig az aracsi süveg vájatatosan gerezdelt s ezért inkább bőrből készültnek látszik. Míg az — formája szerint — laposabb, eddig ez tetemes magasságú, és világi jellegére mi sem mutat jobban, mint hogy formája s tagoltsága a korabeli, vassal pántolt hadi sisakokra erősen emlékeztet.³² Különböző formája a román stíluskorszak számos szobrászati alkotásán visszatér. Így például Itáliában Vilmos mester a modenai dóm homlokzatát díszítő domborműveinek egyikén a Kaint lenyilázó Lamech fejére az aracsihoz sok tekintetben hasonló süveget helyezett.³³ Franciaországban pedig az Autun-i katedrális és a Vézelay-i Magdolna templom kapuzatának ivdomborművét faragó mesterek kerítették sort ily süvegek ábrázolására.³⁴

²⁴ Arch. Ért. 1944—45. XLIX. t. 3.

²⁵ Strzygowski, J., Die altslawische... 154. kép.

²⁶ Nagy L. szerint (Arch. Ért. 1944—45, 126.) a tatai oszlop egykor császárszobrot tartott.

²⁷ Арутюнян, В. М., — Сафарян, С. А., Памятники армянского Зодчества. (Москва 1951) 48., 34. ábra, 55. kép.

²⁸ Strzygowski, J., Asiens bildende Kunst. (Augsburg 1930) 620., 559. kép.

²⁹ Úgy látszik: e stíletípus idővel az orosz sztyeppevidéken is ismertté vált. Egyik jellegzetes példájáról, a Podoli-i kőidolról az история русской архитектуры, (Москва 1951) c. kiadvány ad számot (2.1.). Ami pedig a több főnézetre komponálás elvét illeti, a Kaukázusvidék nomád népeinek sírsztéléi csak megerősítik azt a különben közismert feltevést, hogy a római kultúra és művé-

szet egy s más elemei mély gyökeret vertek Kelet-Európa nomád népeinek életében, művészetében egyaránt (Уварова, материалы по археологии кавказа. III. [Москва 1893] LXIII—LXV. t.).

³⁰ Braun, J., Die liturgische... 424—; Eisenhofer, L., i. m. 440—5.

³¹ Vö. a római S. Clemente alsó templomában levő XI. századi falfestmények idevonatkozó ábrázolásait az aracsi kövel (Witzthum, G.—Volbach, F., Die Malerei und Plastik des Mittelalters in Italien. [Wildpark-Potsdam 1924] 28—29. kép).

³² L. a Sv. Vid-i sisakot a Nin-i Óhorvát Múzeumban. Strzygowski, J., Die altslawische... 159. kép.

³³ Witzthum, G.—Volbach, F., i. m. IV. t.

³⁴ Oursel, C., L'art de Bourgogne. (Paris-Grenoble 1953) 49., 63. és 75. kép.

E fejedők különben az aracsínál bizonyos mértékig fejlettebb formákat mutatnak, így tetejükön néhol gomb is díszlik. Koruk a XII. század első harmadára tehető, s jellegzetes, hogy egyiküket sem papi személy viseli. Példáink azt mutatják tehát, hogy az aracsi páros mellkép férfisüvege nem szükségképpen liturgikus viselet. Nem szólva arról, hogy — minden rokonsága ellenére — még el is üt a korabeli mitráktól, mert anyaga más, ami pedig formáját illeti, méretben sokkal nagyobb s díszesebb azokénál. Egyszóval: sajátosságai inkább világi jellegűvé teszik, s e felfogást a korabeli ábrázolásokon fennmaradt összehasonlító emlékegy is támogatja.

3. kép. Madarai tetőcserép
Fig. 3. Tuile de Madara

Nem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy e süvegforma Keleten sem volt ismeretlen, legmeglepőbb formapárhuzamait a türk népek egyes csészetartó sírszobrai (kammenaya babák) szolgáltatják.³⁵ Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, vajon nyomtalanul eltűnt „kun” szobrainkat — amelyekben a honfoglaló magyarság keletről hozott temető-művészetének elpusztult dokumentumait kell látnunk — nem ilyesféle süveggel faragták-e ki

annakidején? Vajon a magyarság pogány szertartásaiban, temetési szokásaiban, a fejedőnek nem volt-e éppoly fontos szerepe, jelentősége, mint más nomád népeknél az Uralon innen és túl, amikor ismeretes, hogy például a ruszok, éppúgy, mint akár a csuvasok, süveggel temették el halottaikat?³⁶ És amikor egy Madara-i tetőcserépre karcolt ábrázolás alapján azt is tudjuk, hogy az aracsihoz hasonló süveg típusa a Duna menti új hazájukban letelepedett bolgár-törököknél sem volt ismeretlen³⁷ (3. kép), nem viselhetett-e a bolgárok, majd pedig a honfoglaló magyarok által erősen megszállt Maros–Tisza köz egyik birtokosa, népével együtt letelepedett nemzetségfője is ily díszes süveget, mintegy méltósága jelvényeként?³⁸ Nem kizárt tehát, hogy az ábrázolt férfi-arcan valamelyik bolgár, vagy magyar nemzetségfőnek képmása maradt ránk. Sajnálatos, hogy arcának csekély maradványai már nem mondanak sokat. Süvege alól kikandikáló néhány fürtéből ítélve, középen elválasztotta haját, faragója hajzatának e látható részét gondosabban, mondhatni hajszálról hajszálra munkálta meg. E tekintetben véseje nagyobb igyekezettel, részletesebben dolgozott, mint a papi alakon. Fülét azonban ugyancsak a szempár magasságában helyezte el, amiről töredékesen megmaradt bal fülhegye tanúskodik.

Páros képmásunkat kétoldalt kötél dísz szegélyezte. Noha e motívum a dombormű alsó és felső képmezőjét elválasztó farkocsfonat egy-egy ágából hajt ki, s jellegét tekintve ornamentum, eredete azonban a hellenisztikus és a római építészet csavart törzsű, vajatolt oszlop-törzseihez vezeti vissza a kutatót. Kialakulása, fejlődése évezredek történetének ismertetését ez alkalommal mellőzve csak arra utalok, hogy ez a díszítőelem Kisázsia és a Kaukázus-vidék kora-középkori emlékegyétől az Ottók-korabeli német művészet egyes alkotásaiig felbukkan s kora-árpádkori művészetünk hagyatékából is jól ismert. Felhasználási módja igen változatos. Épület-faragványok keretdíszeként Székesfehérvárott két változatban találkozunk vele, ezeket Dercsényi Dezső a XI. század végéről származtatja.³⁹ De feltűnik XI. századi pillér- és oszlopfeinek ornamentikai készletében is, ahol többnyire a korinthusi fejezetek sarokvolutáinak vagy az azokat helyettesítő akantuszleveleknek kehelyszárán (egyes esetekben nyakgyűrűk helyén is) látható.⁴⁰ Végül csavartoszlopok társaságában előfordul egy esztergomi oltárkövön (?), amelyet a szakirodalom ugyancsak a XI. századból származtat.⁴¹

Az aracsi kő homloklapján felirat olvasható. Megfejtésével legutóbb Mezey László foglalkozott.⁴² Tartalma szerint mindazokat, akik olvassák, imádkozásra szólítja fel istenhez, a kőlap megrongálót pedig átkokkal sújtja. A felirat első része a felső képmezőbe, az aracsi pap jobbjára mellett üresen maradt alapsíkra került, a második rész pedig az alsó képmező alapsíkját töltötte ki, főleg a két fej közötti részen ((XLIV–XLV. t.). Az első rész betűi fektetettek, sorai alulról felfelé olvasandók, a sorok egymásutánja a néző szerinti bal oldalról jobbfelé halad. A második rész betűi viszont állnak, sorai felülről lefelé következnek. A felirat betűi, sorai egyenetlenek. Méretük, viszonyuk egymáshoz változó, az írás módja, faktúrája egyaránt azt tanúsítja, hogy kifaragójának a dekoratív írás nem volt erős oldala. Valóban szembeötlő az az ellentét, amely a domborművek és a felirat között fennáll;

³⁵ Yeavosa, i. m. III. kötet LXIII. t. és IV. kötet XXIII. t.; Strzygowski, J., Asiens bildende Kunst. 475. és 571. kép; Fehér G., A bolgár–török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. AH 7 (Bp. 1931) 41. és 55. kép.

³⁶ Budenz J., Bálvány és fejfa. Ethn. 8 (1897) 121–2. (Uo. bő irodalom.)

³⁷ L. Fettich N. rajzát Fehér G., i. m. 77. képén. Különben a formapárhuzam nemcsak azért meglepő, mert a madarai alak süvege ugyancsak gerezdelt, mint az aracsi mellképé, hanem azért is, mert fejformája és szakállvisellete az aracsi kő papját idézi emlékeztetbe.

³⁸ A Maros–Tisza köz XI. századi népeinek megoszlására vonatkozóan I. Kniezsa I. tanulmányát (Szt. István Emlékkönyv II. [Bp. 1938] 387–, 435–).

³⁹ A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. (Gerevich Emlékkönyv. [Bp. 1942] 28–29; 18. és 23. kép). A 18. sz. faragványt Dercsényi mellvédnek véli, ennek azonban ellentmond a faragvány kis mérete (34×28 cm).

⁴⁰ Dercsényi D., XI. sz.-i királyi kőfaragóműhely Budán. BpR 13 (1943) 257.; 1., 3., 7–11., 19–20. kép.

⁴¹ Dercsényi D., Az Árpád-kori... 11–2, 13. kép.

⁴² Mezey László tanulmányát az Arch. Ért. e száma hozza.

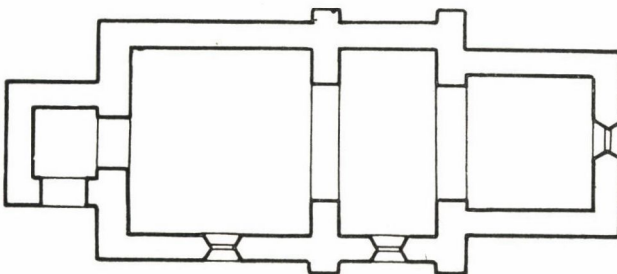
míg azok a formai megfogalmazás minden együgyűsége ellenére határozott kifejező erőről és dekoratív érzékről tesznek tanúságot, addig ez kifejezetten esetlen és semmiféle díszítő készsége nem utal, nem szólva arról, hogy a felirat elhelyezése a domborművekkel kompozíciós viszonylatba nem is lép. E megfigyelések a kutatót végeredményben csakis arra a feltevésre vezethetik, hogy a domborművek és a felirat egyrészt nem egy kőfaragó kezétől származnak, másrészt a domborművek elkészítésének idején az átokformula kőbevéssének gondolata még nem merült fel. A homloklap alakos és ornamentális díszé, illetve az írás között nem állhatott volna különben elő ez a szemmel látható kvalitásbeli különbség. És egyáltalán: a domborművek alkotójáról — aki egyben az egész mű szerzője lehetett — nem tétetezhető fel, hogy ha a felirat elkészítése is feladata lett volna, azt ily megtervezetlenség, sőtán készítse el. Minden jel arra mutat tehát, hogy az aracsi kő reánk maradt felirata nem sokkal elkészítése után készült el, s nem annak mesterétől, hanem más kéztől származik.⁴³

Az aracsi kő homloklapjának vizsgálata után az oldallapok ábrázolásának, díszítményeinek elemzése vár reánk. Elsőnek vegyük az erősen megrongálódott fejlapot szemügyre s mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy egykori felületének közel kétharmada a pusztulás martalékává vált. A szemlélő szerinti bal fele teljesen hiányzik, s a jobb félből is mindaz, amelyet a kőlap külső-kővé alakításakor elfaragtak belőle. A megmaradt felületet lapos domborműben kifaragott templom-ábrázolás tölti ki, azonban ennek talajvonala is hiányzik már róla. A képmező eredetileg szalagtagozattal keretelt volt, ennek nyomai felül s jobboldalt fennmaradtak (XLVI. t. 1).

Maga az építmény három részre tagozódik. Bal felől tornya látszik, amelyet gúlasíkok fedett. Koronázó párkányának és a sisakléleknek kezdő vonala közvetlenül a felső keretszegély alatt még jól kivehető, és egyben azt is mutatja, hogy a toronysisak eredetileg a kerettagra rámeteszdött, mint ahogyan az aracsi pap bal könyöke is túlnyúlik a dombormű tükrén. A torony testét egymás fölött két bélétrészűs, félköríves záródású ablak töri át, közülük a felső a toronyhoz csatlakozó hosszház tetőgerincének, az alsó pedig koronázó párkányának magasságában helyezkedik el. Feltételezhető tehát, hogy alattuk még egy (ajtó- vagy ablak-) nyílás foglalhatott helyet. A toronyhoz jobb felől kapcsolódik a hosszház téglalap-alaprajzú épülettömege. Nyereg-tetőzetét nád fedhette, mert a taréjvonal alatt párhuzamosan haladó árkolás a domborművön egyértelmű: a nádfedés szegővonalát — korcolását jelzi. Különböző ezt bizonyítja a hosszház falára ráboruló héjázat feltűnő vastagsága is. A hosszház oldalfala bal felől tagolatlan, jobboldalt azonban két falpiller között elhelyezett részsűs ablak bontja meg felületét. E falpillérek a hosszház párkányáig érnek fel, s karakteres ábrázolási módjuk bizonyossá teszi, hogy nem díszítő céllal, hanem statikai szükségességből kifolyóan épültek, a hosszházter eme szakaszának boltozatterhét s annak oldalnyomását támasztó-szerkezetként fogták fel. A támpillérek elhelyezkedéséből arra következtethetünk, hogy a templom hosszházát két, egymástól különböző térlefedéssel látták el. Keleti harmadára bizonyosan valamiféle formai hangsúlyt adó boltozat borult, és pedig oly módon, amely e térrész oldalfalának ablakkal való áttörését is biztosította. E tér-szakasz további hangsúlyozását szolgálta tehát a támpillérek által közrefogott ablak is, amelynek formai kialakítása különben a toronyablakokéval egyezik meg. A hosszház nyugati kétharmadát viszont vízszintes famennyezet vagy egyszerű dongaboltozat fedhette. Az utóbbi mellett szól egyrészt e hosszház-szakasz ablak

nélküli volta, amely famennyezet esetén indokolatlan takarékoságról tenne tanúságot a belső megvilágítása tekintetében, másrészt az is, hogy e viszonylag kis-méretű belsőségeknek térhatására egymástól ily alapvetően eltérő szerkezetek egymás melletti alkalmazása, mint a vízszintes famennyezet és a boltozás, előnytelenül hatott volna. E megfontolások alapján hosszházunkat kétharmadrészt dongaboltozattal, keleti harmadában harántdongával (esetleg keresztboltozattal vagy függő kupolával) fedettnek képzelhetjük el.

A hosszház tömbjéhez jobbfelől ugyancsak nád-héjalású tető csatlakozik. Ez azonban az előbbihez képest már jóval alacsonyabb, négyyszöges alaprajzú épületrészt fedhetett be, mert gerincevonala csupán a hosszház párkánymagasságáig ér fel. Sajnos már párkányzata is a kő átfaragásának esett áldozatul, s így ez építmény oldalfaláról, annak tagoltságáról semmit sem tudunk. Ahhoz azonban kétség nem férhet: ez az épületrész nyilvánvalóan templomunk szentélye lehetett, s a hosszház kialakítási módjából következően ugyancsak boltozott volt (4. kép).

4. kép. Az aracsi kő fejlapján ábrázolt templom rajzi rekonstrukciója

Fig. 4. Dessin de reconstruction de l'église représentée sur le petit côté supérieur de la pierre d'Aracs

A templom szentélytetőzetének gerincevonala fölött jobbszélről, felfelé keskenyedő sáv domborodik ki a faragvány alapsíkjából. Nem éri el a hosszház gerince-magasságát s szélrajzában máris szétterül, és egy nagyobb törésfelület következtében formája követhetlenné válik. Fa törzset és lombozatát ábrázolta volna e helyen a kőfaragó, vagy a szentélyhez épített kerítésfal szalagját kívánta érzékeltetni mintegy rálátásban? — nem tudni. E részlet megfejtése tehát még a jövő feladatai közé tartozik. Hasonlóképpen állunk a toronytól balra eső képfelület még töredékesen érzékelhető faragvány-nyomaival a torony mellett. Itt valamiféle függélyes sáv szélrajza bontakozik ki a vizsgáló szem előtt, s e sáv — úgy látszik — az elpusztult talajvonalról kezdődően a torony főpárkányának magasságát is elérte. Szélessége a toronyt jóval meghaladja s közepén két függélyes bemetszés között domborodó hengertag, mint valami duzzadt levél-ér halad. Épületábrázolásnak semmi esetre sem tartható, de díszítménynek — stilizált akantusz-levélnék — sem egykönnyen. Megfejtésére tehát ugyan-csak nem vállalkozhatunk. S teljesen tanácstalanok vagyunk a tekintetben is, hogy mi tölthette ki a fejlap képmezőjének elpusztult alsó felét. Csak egyben lehetünk bizonyosak: a templomábrázolás jellege közvetlen megfigyelésre utal, tehát egykor valóban létező egyházat örökít meg, és e templom valahol Aracson állott annak-idején.⁴⁴

Az aracsi kővön ábrázolt templom alaprajzi elrendezése első közelítésben középkori falusi templomaink századokon keresztül élő, szokványos típusára utal

⁴³ Nagy S. és Mano Zisi G. (lásd i. h.) tölem függetlenül lényegében ugyanerre a megállapításra jutott.

⁴⁴ Ez a templom — alaprajzában tanúsága szerint — semmi esetre sem azonosítható a ma is fennálló aracsi templommal, sem annak elődjével, amely Nagy S. és Mano Zisi G. szerint átriumos elrendezésű volt és a székesfehérvári és kalocsai első székesegyház alaprajzi

elrendezésével mutatott rokonságot (lásd i. h.). De nem is tétetezhetjük fel az aracsi kő faragójáról, aki művén másutt minden tekintetben oly meglepő valóság-érzékről, megfigyelő készségről és jellemző erőről tett tanúságot, hogy éppen a templom ábrázolása esetében egyenesen megtévesztő, hamis formajegyeket alkalmazott volna.

ugyan, de hosszház-terének és szentélyének boltozatos kialakításával attól alapvetően eltér. Megőrkítőjének dicsőretére válják, hogy domborműve nemcsak a középkori Magyarország legrégibb, hanem a sajátosságokat is híven érzékeltető épületábrázolása. Téma- és valóság-hívség tekintetében hozzáfogható ábrázolásokkal csak a horvát preromán művészet rendelkezik a közeli területen. Így például a Ston-i Sv. Mihajlo-templom apszisának falán valamelyik X–XI. századi óhorvát király képe látható, s – mint a templomalapítók általában – templom-modellt tart kezében.⁴⁵ Nem kétséges tehát, hogy ő volt a Sv. Mihajlo-templom alapítója. Ez az ábrázolás számunkra igen érdekes, mert a falfestmény templom-modellje és a mi aracsi kövünkön látható templomábrázolás lényegében azonos templomtípust örökített meg (XLVI. t. 2). Ugyanis a Ston-i templom-modell emeletekre tagolt nyugati tornyát ugyancsak zömök gúlasisak fedi, nyeregterővel fedett hosszházának belsejét egyetlen ablak világítja meg, s ez is – mint az aracsi kövön – a hosszháznak szentély felőli térrészebe nyílik. A két templomábrázolás között csupán annyi a különbség, hogy a Ston-i modell hosszházának tetőzete fölött, a hosszház-ablak tengelyében – tehát nagyjából azon a helyen, ahol az aracsi hosszház ablakát közrefogó falpillérek állnak – felépítmény, bizonyára kúpisakkal fedett tamburos kupola, lebeg. De ez a különbség sem lényegbe vágó és végeredményben arra mutat csupán, hogy a két templom hosszházának szentély felé eső része valamiféleképpen építészeti hangsúlyt kapott. Csak míg ez a Ston-i Sv. Mihajlo épületörmegének szelrajzában is megnyilvánult, addig Aracs esetében – minden bizonnyal a szűkösebb igényekre vagy a kisebb méretekre tekintettel – mindössze a belső tér kialakítására s ennek statikai következményeként szükségessé váló támpillérek alkalmazására szorítkozott.

A két templomábrázolásban megnyilvánuló rokonság az aracsi kő templomát a horvátországi emlékanyaggal hozza kapcsolatba. Azzal az emlékkörrel, amely az ez idő szerinti szakirodalom elégtelensége vagy hozzáférhetetlensége folytán a magyar műtörténetírás előtt kevésbé ismert. Annyi azonban már ma is bizonyosnak látszik, hogy az óhorvát templomépítéssel maradványainak zöme túlnyomórészt kisebb méretű, egyhajós, nyugat felől számos esetben toronnyal, de legalábbis kő haranglábbal ellátott templomokból állott. Hosszházterüket általában dongaboltozat borította, a tér keleti végében nem egyszer az ókeresztény és longobard építészetből ismert kő vagy fa szentélyrekesztő állott, amely a félkörös vagy négyszögalaprajzú szentély előtt a hosszházter bizonyos hányadát lehasította a szolgálattevő papság számára. Érdekes azonban, hogy ez a liturgiai okokból leválasztott térrész hol haránt-ív közbeiktatása által, hol boltozati rendszer-váltással – tehát építészeti eszközökkel is – gyakorta hangsúlyt kapott. Amikor tehát az aracsi templomábrázolás némely jellegzetességéből, így a hosszházának keleti végén alkalmazott támpillérekkel és ablakból a templom belső terének sajátos beosztására és lefedési módjára következtettünk, egyben az óhorvát építészethez fűződő rokoni kapcsolataira is világot vetettünk.⁴⁶

A magyar kutató – sajnos – még inkább tapogatózásra kényszerül a szerb emlékkálmánnyal szemben, noha él benne a sejtés, hogy az aracsi kő templomának típusa ama szerbiai emlékektől sem lehet idegen, amelyekből a XII. század folyamán a raskai iskola kiindult. E tanulmány is kényszerűen lemond tehát az itt felvetett kérdések további tárgyalásáról, s megoldásukat a jövő kutatásnak engedi át. Megelégszik annak leszögezésével, hogy általában Nyugat-Balkán művészete a honfoglaló magyarság megjelenése és az új hazában

való berendezkedése idején az egyházszakadás előtt álló kereszténység sajátos szemléleti keveredését tükrözi Kelet és Nyugat között. Véleményem szerint az idők folyamán longobard, frank, északi szláv hatások és formai hagyományok ötvöződtek össze e területen Bizánc és Közel-Kelet expanzív művészeti gyakorlatával, a népvándorláskori művészet helyi germán maradvékával és keletről hozott hordalékformáival egyaránt, hogy az itt élő népek gazdasági-politikai célkitűzéseinek, első-sorban a feudális társadalmi rend megalapozásának, egyházi vonatkozásban pedig a római pápától és a konstantinápolyi pátriárkától egyaránt független egyházi szervezet kialakítását célzó törekvéseinek magas művészi igényű, de jellegében népi szintű kifejezőjévé válhassanak. A formakeveredés és stílusalakulás e sokrétű folyamata már a IX. században jórészt befejeződött, és kristályosodása első eredményének az óhorvát művészet tekintendő, az a művészet, amelynek egyik példaképpen kiragadott X–XI. századi alkotását, a Ston-i Sv. Mihajlo donátorképét, éppen a mi aracsi kövünk templomábrázolásának párhuzamaként idéztük az előbbieken folyamán.

A Ston-i donátorkép és az aracsi kő között nemcsak a templomábrázolás ténye-módja, hanem tartalma tekintetében is párhuzam áll fenn. Ugyanis az aracsi kő az eddig elmondottak figyelembevételével csak úgy kaphat egységes értelmezést, ha feltételezzük, hogy páros képmása és templomábrázolása a Ston-i donátorképhez hasonlóan ugyancsak donációra utal. Hampellal egyetértve az a véleményem tehát, hogy az aracsi páros-képmás szintén templomalapítókat ábrázol (felettük a templom papjával), a templomábrázolás az alapítványt örökíti meg, az együttes maga pedig az alapítás tényét rögzíti le az utókor számára.

Érdekes azonban, hogy az aracsi kő alkotója a donátort nem a szokványos ikonográfiai formula szerint, templom-modellel a kezében, tehát az alapítvány felajánlása kapcsán ábrázolta, mint ahogyan azt a Ston-i Sv. Mihajlo donátorképének festője tette. Az aracsi kő temploma ezért nem is tekinthető templom-modellnek! Valóságos templomot örökít az meg, amelyet a kőfaragó saját megfigyelései alapján s önálló formai megfogalmazásban, történetesen a kőfaragvány fejlapján helyezett el. Ezek után felmerül a kérdés: vajon ez a sajátos ikonográfia és elrendezési mód az aracsi kő megrendelőjének vagy kifaragójának egyéni ötlete volt-e? Avagy létezett már ez előtt is valamiféle műgyakorlat, amelynek alkotásait e tekintetben az aracsi kő mellé párhuzamként állíthatnánk? S ha netán vannak, úgy azoknak és ennek egybevetéséből nem kecsegtethetnek bennünket oly eredmények, amelyek további összefüggések feltételezésére is feljogosítják a kutatót?

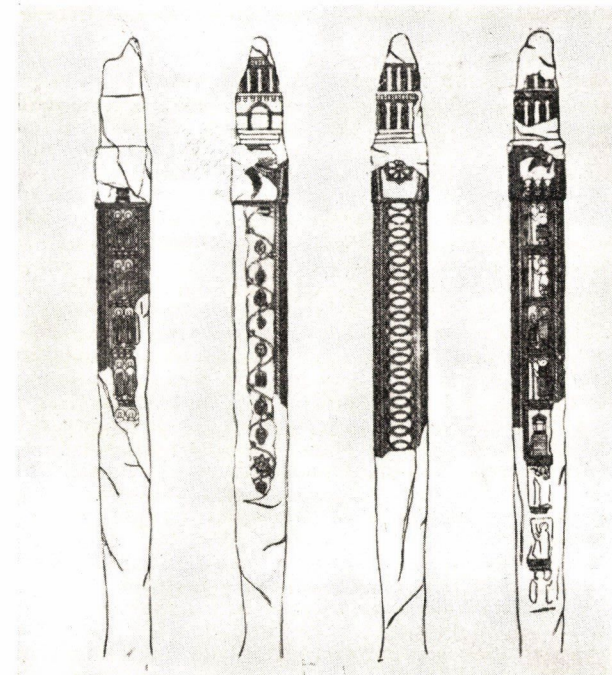
A felvetett kérdésekre – mai ismereteink szerint – európai összehasonlító emlékanyag híján semmiféle felelet nem adható. Annál biztatóbb lehetőségeket nyújt számunkra a Kaukázus vidék temetőművészete. Így például a már előbbieken is említett Odzun-ban (Arménia) a VII. századi templom közvetlen közelében, szabadon álló szepulchrális építmény (síremlék, emlékmű) díszlik. Magas talapzaton egysorban álló három pillérét ívek hidalják át, az egészet pedig oromzati felépítmény koronázza. Bennünket azonban ez alkalommal nem az építmény maga, hanem a pillérek közé állított két nyúlánk kösztéle érdekel közelebbről (5. kép). Mind a négy oldalukat laposdomborművű faragás lepi el, amely oldalanként váltakozva, fonatos indás szalagmustrából, illetve egymás fölé helyezett tükröket kitöltő alakos domborművekből áll, tetejüket pedig plasztikusan kifaragott épület koronázza.⁴⁷ A sztelék részletesebb leírását mellőzöm, mert a továbbiakban csak arra kívánom fel-

⁴⁵ Strzygowski, J., Die altslawische ... 192. kép; Дероко, А., монументална и декоративна архитектура у средњевековној србији. [Београд 1953] 13. kép; Karaman, L., Iz kolijevka ... 148. kép. Strzygowski a festményt a X., Дероко a XI. sz.-ra, Karaman pedig 1100 körüli időre helyezi.

⁴⁶ Anélkül, hogy az egyes tanulmányok anyagának ismertetésére külön-külön kitérnék, utalok a Starohrvatska prosvjeda c. folyóirat hasábjaira, ahol az utóbbi idők tudományosan feldolgozott emlékanyagának nagy része nyomtatásban napvilágot látott.

⁴⁷ Арутюнян, В. М.—Сафарян, С. Д. i. h.

hívni a figyelmet, hogy ezek, akár díszítményeik elrendezése, akár az épületábrázolás elhelyezése szempontjából nagyfokú hasonlatosságot mutatnak az aracsi köhöz. E hasonlatosság akaratlanul is felidézi ama vitának emlékét, amely annakidején Hampel és ellenzői között az aracsi kő eredeti elhelyezésmódjának kérdésében lezajlott. És úgy érzem: újból elismeréssel kell adoznunk Hampelnak, aki az aracsi kőben helyes érzéssel, mintegy ösztönösen megsejtette az emlékoszlopok-, pillérekkel való kompozíciós rokonulást, és ez vezethette őt arra,

5. kép. Odzun, kősztéle
Fig. 5. Odzun. Stèle de pierre

⁴⁸ Curle C. L. például a skót korakeresztény (korarománkori) kőemlékek fejlődéstörténetét vizsgálva megállapítja, hogy a Cardonagh-csoporthoz tartozó VII. századi kőkeresztetek és sztélék kopt, a St. Andrews-i szarkofág stílusához tartozó IX. századiak pedig bizánci és szaszanida hatásokat mutatnak. (The Early Christian Monuments of Scotland. Proceedings of the Soc. of Antiquaries of Scotland 74 [Edinburgh 1940] 112.). — Strzygowski viszont főként angol — arméniai kapcsolatokra utal (Asiens bildende Kunst. i. h.).

⁴⁹ A halott sírjának megjelölése egy-egy lábtől-fejtől elhelyezett kősztéle által, Európa északi felében igen elterjedt temetkezési szokás lehetett a koraközépkor folyamán. E szokásra következtetett például Lindquist S. Gotland szigetén (Gotlands Bildsteine I. [Stockholm 1941] 31, 37, 110–117; 71–72., 75–76. kép), ahol az erre valló emléktárgy az V–VII. századból ismert. E közlését szerencsésen egészíti ki Fischer E. adata (Västergötland I/1 [Stockholm 1913] 108., 136. kép és I/2 [Stockholm 1914] 296., 303–304. kép), amely ugyancsak sztélépárokkal kialakított sírokról emlékezik meg s azokat a X–XII. századra helyezi. Végül Lange B. C. is közül egyet közülük az 1100 körüli időkből (Ostnorske Gravmonumenter fra Tidlig Middelalder. Viking 19 [1955] 132, 7. kép). Strzygowski egykorú leírásokra hivatkozva szintén beszámol ily angolai temetkezési módról (Asiens bildende Kunst. i. h.).

Természetesen nem lehetséges e tanulmány során annak részletes kifejtése, hogy ez az V. század óta Európa eme területein s másutt is szokássá vált temetkezési mód Keletről, s onnan miként, mely utakon

hogy a faragványt függélyes elhelyezésben sztélének képzelje el. E feltevésében is volt tehát pozitív vonás, s ez megérdemli az elismerést, ha állásfoglalását alapján nem is teszem magamévá.

Az Odzun-i pillér és az aracsi kő közötti kompozíciós rokonság felveti annak gondolatát, hogy e jelenség mögött nem rejtezhet-e valamely mélyebb összefüggés is? E gondolat kétségtelenül merésznek hat. De ha számba vesszük, hogy a Kaukázus-vidéktől hozzánk képest távolabb eső brit szigetek koraközépkori kőkeresztjeinek, -sztéléinek formai alakulásában a művészettörténeti kutatás a Közel-Kelet és a Kaukázus-vidék művészeti hatásának mily jelentős szerepet tulajdonít, úgy e feltevés talán mégsem hat meglepőnek, nem tűnik fel túl kalandosnak. Szembe kell néznünk tehát azzal a lehetőséggel is, hogy az aracsi kő ikonográfiájának imént tárgyalt sajátossága keleti származék lehet és talán Kaukázus-vidéki kapcsolatokra utal. Különben is: Észak- és Közép-Európa vagy a Balkán koraközépkori temetőművészete számos keleti vonással gazdagodott a népvándorlás idején s ezek között nem mellőzhető jelentőségű a sztyeppe-vidék művészete sem. Közvetítői a keletről nyugatnak tartó népek voltak, s az sem lehet kétséges, hogy a Kárpát-medence vonatkozásában a népvándorlás egyik kései hullámként megjelenő magyarság többek között ily szerephez is jutott. Nem véletlen, hogy népi szokásaiban számos keleti sajátosságot meg is őrzött és továbbbélte még a XIX. században is.⁴⁹ Annál inkább feltehető, hogy új hazájában, nem sokkal megtelepedése után, még életesebbek voltak szokásai, amelyeket hosszú vándorútján megőrzött, vagy éppen ennek folyamán vett fel. Nem tartom tehát kizártnak, hogy az aracsi kő templomábrázolásának sajátos elhelyezése távoli emlékképeket tükröz felénk.

E feltevés elfogadhatósága vagy tarthatatlansága azonban nem érinti okfejtésem ama részét, amely az aracsi kő kompozíciójának sajátos ellentmondásosságát taglalja. Ez az ellentmondásosság abban rejlik, hogy a műben két kompozíciós gondolat keveredett egymással. Az egyik a szabadban függélyesen felállított sztélé, illetve emlékoszlop, -pillér gondolata volt, amely — megoldási módját tekintve — esetünkben végső fokon antik örökségből származott. Közvetítői egyrészt a provinciális római sírművészet sztéléi, emlékoszlopai, -pillérei másrészt talán ezek közel-keleti származékai lehettek a

származott el. Az sem, hogy kimutassam változatos élete-folyását Keleten a türk népek között s kísérletet tegyek arra is, hogy tárgyi bizonyítékok alapján e temetkezési szokást a magyarsággal kapcsolatba hozzam. Megelégszem azzal, hogy csupán utalok a néprajztudomány eddigi adatgyűjtő munkájának idevágó főbb eredményeire. Így pl. arra, hogy egyes sztyeppe népek a halott sírhantja fölé lándzsákat tűznek, karókat szúrnak, hol egyet, hol kettőt, de négyet is. És ezek további ismertetése, valamint a magyar kopjafákkal való kapcsolataiknak kibogozása alól is felment engem Czeglédy K. — Harmatta J. kitűnő tanulmánya (Arch. Ért. 1946 — 48., 362–81), amely e kérdésekre ugyancsak kitér. Sebestyén Károly megfigyeléseire támaszkodva inkább arra hívom fel a figyelmet, hogy az egykor Háromszék megyei Pákan még a XIX. sz. végén is tele volt a temető rudakkal, amelyeket sironként párosával — egyet a lábhoz, egyet a fejhez — szúrtak le ősi szokás szerint (Arch. Ért. 25 [1905] 104). Ezek az ún. „kivüvőfák” véleményem szerint joggal tekinthetők akár évezredek óta átöröklött temetkezési szokás kései lecsapódásának, oly szokásnak, amely mind Európában, mind pedig a Közel-Kelet egyes részein elterjedt s fajok, népek szerint külön-külön élte a maga sajátos életét. Hol lándzsát szúrtak az életben maradtakkal a halott harcos sírja fölé, hol meg kopjafát faragtak a sírra. Hol kőbe hangolta át ezek formáit, hogy végül is sztéléket állítson a halott emlékeztére, hol pedig a Szent Mihály lovának két rúdját, a „kivüvőfákat” hagyatta ősi szokások értelemvesztett emlékéül a sírnál.

koraközépkorból. A másik viszont a középkorban használatossá váló sírlapé, amelyet belső térben, tumbák vagy földbe süllyesztett sírok fölé helyeztek el. E gondolat hordozója és Aracs felé közvetítője viszont a frank szepulchrális művészet lehetett, amelynek keretében a középkori sírlap-igénye már határozottabb formát öltött.

Az aracsi kő síremlék-jellegét a szemlélő balja felőli oldallapjának díszítménye is kidomborítja. Itt laposan faragott kéterű szalagokból mustrává hurkolódó fonat-négyszögek sorakoztak egymásutánba s domborművű állatképeket keretezhettek egykor. Közülük kettő töredékesen fenn is maradt, az egyik kiterjesztett szárnyú ragadozó madarat (sast), a másik felszerszámozott, de lovas nélküli paripát ábrázol. E domborművek száma a rekonstrukció szerint 5 lehetett s mindegyike bizonyosan szimbólum volt (XLV. t. 1). Legalábbis erre vall a sorozat pusztulásától megmenekült két tagja, amelyek közül a kiterjesztett sas jelképes értelmét a szakirodalom kielégítően tisztázta már. Ezért nem is kívánok e kérdéssel részletesen foglalkozni, csak utalok a legismertebb ikonográfiai művekre, illetve a szaklexikonok megfelelő címszavai alatt elmondottakra.⁵⁰ Ezek szerint a sas általában győzelmi szimbólum, s mint ilyen, már az ősidőkben hatalmi jelképpé vált. E jelentéstartalmát annak köszönhetette, hogy eredetében istenfoglalnak szimbolikus érzékeltetésére szolgált.⁵¹ A görög mitológiában Zeus állata, az Őszövetségben Jahve-jelkép, a perzsáknál mindig megújuló halhatatlan Napmadár, a halottak lelkeinek istenekhez vivője, krisztianizált értelmezésben János evangélista szimbóluma, Krisztus mennybemenetelét — illetve a feltámadást magát — jelképezi, a többi három evangélista-jelképpel együtt pedig isten égi trónusát őrzi, annak szekerét húzza stb. Az aracsi kő esetében is feltehető tehát, hogy az élet-halál-feltámadás-öröklét eszmekörének kifejezésére szolgált.

Már kevésbé kutatott, s ezért részletesebb vizsgálatot igényel a lovas nélküli felszerszámozott, nyergelt ló ábrázolása (L. t. 1). Mindenekelőtt feltűnő, hogy alkotója a lószerszámot mily gondosan faragta ki rajta!

⁵⁰ Daremberg—Saglio—Pottier, Dict. des antiquités grecques et romaines. (Paris 1904); Pauly—Wissowa, Real-Enzyklopädie der klass. Altertumswiss.; Cabrol—Leclercq, Dict. d'arch. chrét. (Paris 1924); Müller—Mothes, Illustr. arch. Wörterbuch der Kunst. (Leipzig-Berlin 1877); Künstele, Ikonographie der christl. Kunst, I. (Freiburg i. Br. 1928); Molsdorf, Christl. Symbolik der mittelalt. Kunst. (Leipzig 1926).

⁵¹ A szimbólumok továbbélésére, jelentéstartalmuk átértékelődésére az idők folyamán I. a Trinitász-szimbólumok és -ábrázolások a középkori Magyarország művészetében, eredetük, továbbélésük és népművészeti kapcsolataik c. tanulmányomat (Műv. tört. Tanulm. [Bp. 1957] 7—45).

⁵² Pl. Cisano (Garda) templomának nyugati homlokzatán, a kapu körül elhelyezett domborművek között a bemenet jobboldali béli melletti falon látható ilyen lovas nélküli felszerszámozott ló (Schaffran, E., i. m. 39. t. d). Szerintem Schaffran ezeket a formai esetlenséggel megfogalmazott cisanoi reliefszeket túl korai időből, a VIII. sz.-ból eredeztetni (84.). — Ezzel szemben az Eschau-i bencés kolostor elpusztult XII. sz.-i kerengőjének egyik megmaradt vállkövét díszítő loábrázolás már nem látszik idetartozónak. Igaz ugyan, hogy a lovas nélküli felyergelt ló motívumát (kantárja szélről faághoz van kötve) a vállkő egyik oldallapján valóban megtaláljuk, azonban a másik, előbbivel ellentétes oldal-lapon ott látjuk szenderegni a háromkirályokat is, helyesebben közülük kettőt egy takaró alatt, alul pedig, a vállkő talpánál elhelyezve külön ágyban a harmadikat. S egy másik vállkő két oldalán tovább folytatódik történetük: az egyiken Heródes előtt jelennek meg, a másikon pedig a Mária ölében ülő Kisjézusnak adják át ajándékaikat. Az Eschau-i vállkő esetében tehát inkább a három király hosszú utazását jelképezi a fához kötött nyerges paripa, hiszen fáradt lovasa akkor éppen az igazak álmát alussza. (Eschau-ra vonatkozóan l.

Így jól érzékeltette a rövid oldalbőrrel ellátott könnyű nyerges, a nyeregdeszka alatt nemeztakaróval és a hasat átkötő hevederrel. Híven ábrázolta a nyergeszárny alá szíjazott kengyelt éppúgy, mint az egyszerű farhámot, amely a ló hátsó felét övezi és farka alatt ível át nyergeszárnytól nyergeszárnyig, miközben a csipő táján csüngő szíjvég is díszíti. Sajnos, a dombormű csonka, a ló elülső része elpusztult, s így a szügyelő megoldása, valamint a felkantázás módja-formája már nem állapítható meg rajta.

A felszerszámozás e részletező bemutatási módja figyelmet keltő, s arra enged következtetni, hogy a dombormű mondanivalója elsősorban ezen keresztül tárulkozik ki a néző előtt. Tehát valóban jelképes ábrázolás lehet, csak a középkor nyugati keresztény művészetében igen ritkán jutott alkalmazásra.⁵² Viszont a koraközépkori Magyarország déli vidékein — úgy látszik — nagyobb elterjedtségnek örvendhetett, mert hihetőleg még egy példánya a már fentebb említett bodrogmonostorszegi romok faragványai között talált pillér- vagy párkánytöredéken ugyancsak ismeretes. E faragvány alapfelületére merev ívű voluta feszül s alatta foglal helyet az aracsi kő felyergelt paripájának szöszterinti mása (L. t. 2). Mindkét ló felszerszámozása darabról darabra egyezik, legfeljebb a monostorszegi paripán a szügyelő és a kötőfék szerkezetét is leolvashatjuk, ami az aracsi esetében nem volt lehetséges.⁵³ Eszerint az aracsi ló nyergét is bizonyosan a nyergeszárnyakhoz erősített szügyelőszíj rögzítette, ezt pedig a mellő lábak között a hevederig érő feszítő szíj akadályozta meg abban, hogy a lovat vágatás közben csapdossa. Ami pedig kötőfékét illeti, az jellege szerint karikás csikó-zabla lehetett, pofa- és orrszíjjal, állszíj nélkül.

Az aracsi és bodrogmonostorszegi ló domborműveken látható szerszámozás öse az avarok nyerge-lószerszáma lehetett, amelynek mintájára Bizáncia és a frankoknál egyaránt készítettek nyergeket.⁵⁴ Közvetlen előzményei-párhuzamai azonban óhorvát köemlékeken találhatók, ezek a lószerszám tekintetében azokkal jóformán szóról szóra megegyeznek.⁵⁵ E részletkérdéssel

Forrer, R., Les sculptures romanes de l'ancien cloître d'Eschau du XII. siècle... Cahiers d'arch. et d'hist. d'Alsace. N° 69—72 [Strasbourg 1927] 190—211, XXIX, XXXVI. t.)

⁵³ L. 22. és 23. j. i. h. Nem hallgatható el, hogy a monostorszegi pillérfő-töredék loábrázolásának tartalmi párhuzama állítása az aracsiéval nem minden tekintetben meggyőző. Ugyanis a pillérfőn látható magányos voluta megformálási módja, elhelyezkedése azt sejteti, hogy párja is volt eredetileg, amely ellentétes irányban sarjadt, következképpen a fejezetet ép állapotában részarányos díszítmény lephette el. Ebből azonban az is következik, hogy a felszerszámozott lóval szemben az elpusztult voluta alatt ugyancsak valami ábrázolásnak kellett helyet foglalnia. Lehetséges, hogy a ló tükörképes megfelelője állott itt, de meglehet, hogy valamely más alak, forma töltötte ki a voluta által szabadon hagyott felületet. A loábrázolás tehát semmiképpen nem állhatott egyedül, mint az aracsi kövön, s így nem tekinthető okvetlenül bizonyosnak, hogy eszméi tartalma az aracsiéval megegyezett. A faragvány elveszett felének rekonstruálására természetesen számos lehetőség kínálkozik — felsorolásukat ez alkalommal mellőzhetőnek vélem —, de ezek között az aracsi loábrázolással azonos vagy hasonló jelentésűek legalább oly nagy számban foglalnak helyet, mint a más tartalommal rendelkezők. A fenti ellenvetés tehát legfeljebb gyengíti, de nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az aracsi és monostorszegi paripa lényegében azonos mondanivaló kifejezésére szolgált. E feltevést tehát munkahipotézisként továbbra is fenntartandónak tekintem.

⁵⁴ A koraközépkori nyergere és lószerszáma vonatkozóan l. László Gy. alapvető két tanulmányát: Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszáma (Kolozsvár 1942); A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27 (Bp. 1943).

⁵⁵ L. 21. jegyzetet.

nem is foglalkozunk tovább, inkább arra fordítjuk figyelmünket, hogy a felszerszámozott, de lovas nélküli loábrázolás gyér nyugati összehasonlító anyagával szembeállítsuk a keleti, ázsiai emlékek gazdagságát.

A lovas nélküli, felszerszámozott paripaábrázolások legkorábbi feltűnéséről iráni eredetű intaglio-k számolnak be s határozottan kultikus jellegűknél fogva ősi ló kultuszról tesznek tanúságot.⁵⁶ Úgy látszik: a ló tisztelet valahol innen (vagy talán még inkább Belső-Ázsiából) terjedt el Nyugatra-Keletre egyaránt, terjedési irányát a művészeti alkotások egész sora jelzi. A kultikus loábrázolás igen nagy szerephez jutott például a kínai temetőművészetben, ahol a mi arcsi kövünkön megismert formában, tehát felszerszámozva, de lovas nélkül, még az időszámításunk kezdete előtti időben feltűnik, és a fennmaradt síremlékek, votivszoobrocák stb. révén élete több mint egy ezredéven keresztül jól követhető.⁵⁷ Nyugat felé terjedését egyrészt a kopt művészet,⁵⁸ továbbá Kisázsia és a közeli szigetek művészete,⁵⁹ másrészt a Kaukázus vidék temetőiben fennmaradt síremlékek egész sora igazolja⁶⁰ a Balkánon való meghonosodásáról pedig a betelepülő bolgárság művészeti hagyatéka — egy agyagszoobrocra Pliskából — tesz tanúságot⁶¹ (LI.—LII. t.).

A ló kultusz nyilvánvalóan a sztyeppevidékek nomád lovas népeinek körében alakulhatott ki, s a fejlődés folyamán végül is oly magas fokra jutott, hogy képzőművészeti kifejeződésre is igényt tartott. Érthető ez, hiszen a ló ezek életében igen jelentős szerepet játszott, hermélük egyik legfontosabb eszköze volt. Nem véletlen tehát, hogy hitvilágukban — s így temetkezési szokásaikban is — korán elfoglalta a maga társadalmi fontosságához mért helyét. Már az Ázsiát járt középkori utazók

(az arab Ibn Fadlan, az olasz Marco Polo, a francia Rubruquis stb.) érdeklődését felkeltették azok a sajátosságok, amelyeket általában a halottkultusszal, különösen a temetési szertartásokkal kapcsolatban megfigyelhettek vándorlásaik során. De a későbbi, egyrészt a néprajz, másrészt az archeológia területén tevékenykedő kutatók is eredményesen működtek közre a széleskörű adatgyűjtésben. Így ma már elég sokrétű kép bontakozik ki a kutatás előtt Kelet-Európa és Ázsia sztyeppe-lakóinak ló kultuszával kapcsolatban.

6. kép. „Kos-kövek” a szófiai Nemzeti Múzeumból Fig 6. Pierres „crioformes” du Musée National de Sofia

Természetesen e kérdésnek még vázlatosan átfogó ismertetése sem lehet feladatunk. Ez teljességgel szűfeszítene e tanulmány kereteit. Ezért csupán arra szorítkozhatom, hogy néhány oly megfigyelést idézzek, amely az arcsi kő loábrázolásának helyes értelmezéséhez hozzásegít bennünket. Így például közismert, hogy a

⁵⁶ Egy ilyen mutat be *Alföldi A.*, *Der iranische Weltreise auf archäologischen Denkmälern* c. tanulmányában (JSGU 40 [1949—50] 25., V. t. 7). A felszerszámozott paripa fölött a Nap szimbóluma látható.

⁵⁷ A sírszobrok egyik korai emlékét Strzygowski közli (Asiens bildende Kunst. 116. kép). Ez a monumentális loábrázolás Huo-K' iu-Ping (megh. i. e. 117-ben) sztupájának bejárata előtt áll. Ugyancsak e művében tesz említést egy K'ien lingi (Ész.-Kína) ló-síremlékről is (291). A sztupák elé állított ló- és lovasábrázolásokat illetően meglepő párhuzamra utal Herodotos, aki a szkiták temetkezési szokásairól azt írja, hogy ha királyuk meghal, temetése után egy évvel újra kimennek sírjához, ötven szolgát és ötven paripát megölnek, bőrtüket kitömik, karóba húzzák és lovasokként felállítják őket a sír körül (Közl. *Munkácsi B.*, Etn 7 [1896] 299—300). — A kínai sírszobrok zöme a Wei dinasztia idejéből (386—557), de még inkább a Tang korszakból (618—906) ismeretes. Alkotóik a lovas nélküli felszerszámozott lovat hol álló helyzetben (pl. *Hentze, C.*, Chinese tomb figures. [London 1928] 53. t.), hol mozgásban, pl. nyerítve (*Hentze, C.*, i. m. 77. t.) ábrázolták. De ismeretesek ily ábrázolások domborművekről is. Így pl. T'ang T'ai Tsung fejedelem sírját többek között kedvenc sárga harci ménjének relíeffje díszíti (LI. t. 2). Mestre a lovat lépésben örökítette meg (*Jayne, H. F.*, The Chinese Collections of the University Museum. [Philadelphia é. n.] 46. kép). Viszont T'ai Tsung császár (megh. 649) kedvenc lovát a relíef alkotója, Tsao Ling vágtázva ábrázolta (*Strzygowski, J.*, Asiens bildende Kunst. 625. kép). Lovas nélküli felszerszámozott lószobrocák nagy számban készültek Kínában porcellánból is. Minden bizonnyal halotti ajándékként használták ezeket, ilyenek magyar gyűjteményekben is előfordulnak (*Csányi K.—F. Takács Z.*, Keleti művészeti kiállítás katalógusa. [Bp. 1929] 323—324. sz. Mindkét alkotás a Tang korszakból való). — Japánban a ló tisztelete még a buddhizmus előtt, a shinto vallásban vert gyökeret. Templomaikban lovat áldoztak, életnagyságú lószobrot állítottak fel, halottaik sírjába felszerszámozott, nyergelt terrakotta lószobrocákat helyeztek (*Malten, F.*, Das Pferd im Totenglauben. JDAI 29 [1914] 255.). — Végül annak igazolására, hogy a felszerszámozott ló

motívuma az indus művészetben sem volt ismeretlen, hadd említsem meg Mausharnak egy festményét (XVII. sz. közepe), amely Dara Shikoh kedvenc hátašovát ábrázolja (*Heath, L.*, Examples of Indian Art at the British Empire Exhibition 1924. [London 1925] II. t.).

⁵⁸ L. az LII. t. 1. képen közzétett VI. sz.-i pseudo-szaszanida stílusú kopt textíliát, amely felszerszámozott lovat ábrázol életfával (*Peirce, H.—Tyler, R.*, L'art byzantin. [Paris 1932] 88., 57. t. a.).

⁵⁹ Egy Rhodosból származó XVI. sz.-i fajansz tál e motívum itteni évszázados életéről is tanúskodik egyben (*Skeues, Z.*, Rhodes. [Paris 1920] 470. kép).

⁶⁰ *Bleichsteiner, R.* Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker c. tanulmányában (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistik IV. [1936] 413—495) a georgiai helységnevek egész seregét sorolja fel, ahol a temetőiben felszerszámozott lószobrok fennmaradtak (484—485). Ezeket többségükben XV—XVIII. századiaknak tartja, s megjegyzi, hogy elterjedési területük távolról sem korlátozódik csupán Georgia földjére. Masnikov S. gyűjtéséből egy georgiai sírszobor rajzát is közli (463), tanulmányom LI. t. 1. képe e rajz fényképmásolatát adja. Megjegyzendő, hogy arméniai példák alapján már Strzygowski is felismerte e sírszobrok sztyeppe-népi vonatkozásait (I. Asiens bildende Kunst. 290—299) s szerinte ilyenek örmény földön főként a Jessidák temetőiben gyakoriak. Az orosz szakirodalomból különben László Gy. is ismer hasonló koraközépkori példát a Kirgizföldről (Kolozsvári Márton ... 8. kép).

⁶¹ *Станчев, Ст.*, Реалиите върху релефа на мадарския конник. Мадарският конник. (София, 1956) 181—234., 17. kép. A töredék szepulchrális jellegére vonatkozóan vö. az 57. jegyz. idevonatkozó adatait. Minden bizonnyal votivszoobrocra volt tehát, s eszmei rokonságban lehetett azokkal a gyalu alakú és méretű kőemlékekkel, amelyeket különböző helyekről a szófiai Nemzeti Múzeum nagy számban őriz. Ezek mindegyikét kosfej díszíti (6. kép) és az örmény temetők kos alakú síremlékeivel — a felszerszámozott ló sírszobrok e testvéreivel — tartják a rokonságot. (Lásd *Strzygowski, J.*, Die Baukunst der Armenier und Europa. [Wien 1918] 260., 293—295. kép).

türk népek körében a halottat kedvenc lova a gyászolókkal együtt elkíséri utolsó útjára. Ilyenkor farkát a gyász jeléül levágják, majd felynergelik, felszerszámazzák, s vagy megölve, vagy kantárszáron fogva, a halott sírházhoz vezetik, azután vagy megölik s a halottal együtt eltemetik (esetleg tetemét külön hantolják el), vagy a halott elföldelése után sírházhoz kötik és sorsára hagyják, hol pedig kiverik a sztyeppére („özvegy ló”). Ez utóbbi esetben csupán később, meghatározott idő múltán, ölik le s a halottra való megemlékezés közepette temetik el. De vannak törzsek, amelyek nem ölik meg, nem kötik a sírhoz, nem verik ki a szabadba, csak meghatározott ideig nem ülik meg a lovat. Más törzsek pedig — ez a lamaita és mohamedán népek szokása — a halott lovat a temetés után a szertartást végző papnak, illetve kolostorának ajándékozzák.

Nem lehet vitás, hogy e szertartások mögött a sztyeppe-népek túlvilágról alkotott elképzelései húzódnak meg, amelyek szerint az elhalálozott — bizonyos korlátok között s bizonyos ideig — még folytatja földi életét is. E felemás élete-szakaszához hozzátartozik, hogy ételre-italra van szüksége és természetesen nem hiányozhatik háta-losva sem. A hátramaradottak gondoskodnak is tisztességgel róla: nemcsak temetése napján látják el őt bőven enni-innivalóval, hanem időnként meg is látogatják sírját s arra helyezik aján-

dékaikat, hogy a halott szükségét ne szenvedjen. És felszerszámozott lovat is azért temetik el vele, kötik sírházhoz vagy csapják ki a sztyeppére, hogy szükség esetén az is a kezeügyében legyen. Valószínű tehát, hogy e szokás magasabb szintű megnyilvánulásaként jöttek létre Keleten azok a felszerszámozott, -nyergelt lószobrok, amelyek hol sztyupák kerítéskapui előtt, hol sírhelyek fölött állnak, vagy domborműves ábrázolásokon egymagukban ügetve járnak a sztyeppék térségeit.⁶²

Véleményem szerint nem lehet kétséges, hogy a lovasnomád magyarság is magának vallott s új hazájába magával is hozott ilyen s hasonló hiedelmeket s ezekkel kapcsolatban kialakult szertartásokat. Erre különben a régészeti és néprajzi kutatás egyaránt számos igazolással szolgál, felsorolásuk talán ez alkalommal felesleges is.⁶³ Csupán jellemzésül említem meg, hogy a ló szepulchrális szerepe a magyarság körében a kereszténység felvétele után sem szűnt meg, hanem mint számos más pogány kultikus szokás, krisztianizálódott az idők folyamán. Az elhalálozott kedvenc paripája díszes szerszámmal, nyereggel még évszázadokig kikísérte urát a temetőbe, legfeljebb nem temették el vele, hanem az egyháznak ajándékozták.⁶⁴ Nem lehet véletlen tehát, hogy az aracsi kövön a felszerszámozott ló is helyet kapott a domborműves ábrázolások között: gyásza jeléül farka rövidre van nyírva. Nyilván ősi pogány szepulchrális értelmezés-

⁶² Az elmondottak igazolására csupán általánosságban utalok az alábbi művekre, bennük a további szakirodalom bőven megtalálható. *Negelein, J.*, Das Pferd im Seelenglauben und Totenkult. Zschr. des Vereins für Volkskunde (1901) 406–420., (1902) 14–25, 377–390; *Malten, F.*, i. m. 179–255.; *Koppers, W.*, Pferdeopfer u. Pferdekult der Indogermanen. Wiener Beitr. zur Kulturgesch. u. Linguistik IV (1936) 279–411.; *Vámbéry R.*, A török faj. (Bp. 1885); *Solymossy S.*, Etn 40 (1929) 133.; *Ua.* Etn 41 (1930) 65.; *Katanoff, Th.*, Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkenstämmen. Kel. Szle. I (1900); *Czeglédy K.*—*Harmatta J.*, i. m.; *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944).

⁶³ Külön kiemelendőnek vélem, hogy a honfoglaláskort megelőző sírjaink között elvétve akadnak olyanok is, amelyekből csak lócsontváz és lószerszám látott napvilágot (*Marosi A.*, MKÉ 3 [1909] 103–111., 45. sz. sír. — *Fettich N.* pedig a Szolnok megyei Tiszaderzszen tárt fel a 30-as években több magános lósírt. Anyaga még nyomtatásra nem került, ismeretét az ő szíves közlésének köszönhetem). E magányos lósírok minden bizonnyal avarkoriak és véleményem szerint „özvegy lovak” tetemeit fedték. Megjegyzendő még: két hasonló lósírt tárt fel Barkóczi L. is Brigetióban (Arch. Ért. 1946–48., 169.). Az egyikben egy, a másikban két ló és egy láncra vert kutya volt eltemetve. A temetkezés ideje a II. sz. második felére tehető. Ő említi, hogy előtte már Radnóti A. is kiásott ily lósírt. Arról is megemlékezik, hogy ily korai időből származó lótemetkezést (számszerint vagy 26 sírt) a francia régészeti ugyancsak feltárt s e sírokból gyakran kecskék, kutyák csontváza is napvilágra került. Érdekes, hogy a hun, avar és magyar sírokból nemegyszer kerültek elő kutyacsontok, s Keleten egyes mandsu törzsek még a múlt században is lóval-kutyával temették el halottaikat (*Munkácsi B.*, i. m. 297, 300–301.). Úgy látszik tehát, hogy a sztyeppe-népek egyes temetkezési szokásai már a római birodalom idején utat találtak Nyugat felé. Legalábbis ily irányú ismeretekkel a korabeli római irodalom rendelkezett már, amire jó példákkal többek között maga Herodotos szolgál (I. az 57. j. idevonatkozó adatát). Ami pedig az antikvitást illeti, a ló (és kutya) chthonikus jellegére Malten tanulmánya (*Malten, F.*, i. m.) élesen rávilágít, s arra is fényt derít, hogy a ló tisztetét a hellén kultúra Északról, indogermán nomád népektől vette át. Barkóczi ásatása azonban bizonyos mértékig kétségeket is ébreszt. Ugyanis a két lótemetkezés közelében azokkal egyidejű hamvasztásos emberi sírok is voltak. Fennáll tehát annak lehetősége, hogy a megholt lovast és lovat külön-külön

s nem egy sírgödörbe temették el, mint az különben szokásos volt. — A római temetőművészet a nomád népek temetkezési szokásaira, lóiszteletére vonatkozóan más, közvetett kapcsolatokat is sejtet. Például Észak-Itáliában és a római birodalom északi provinciaiban (tehát azon a területen, ahol Észak és Kelet nomád népeinek kultúrája a rómaival elegyedett) a császárkori síremlékek egyik jelentős csoportján kocsitemetkezés szokására utaló jelenet látható. E domborműves ábrázolások érdeklődésünkre azért tartanak számot, mert ezek egyikén-másikán a lovas nélküli felszerszámozott paripa motívuma is előfordul (*Sági K.*, Arch. Ért. 1944–45., 225). Igaz ugyan: a lovat rendszerint a koci előtt gyalogos férfi vezeti kantaránál fogva, nincsen tehát egyedül, mint az aracsi kő lova. De szerepe a domborműveken ábrázoltak együttesében olyannyira feltűnő, hogy ezek láttán akaratlanul is felöltik emlékezetünkben a sztyeppe-népek temetési szertartásairól, a halott temetőbe kísérésének módjáról szóló leírások néhány jellemző adata. Ezek szerint a halottat temetése napján házanépével együtt kocsira rakták, ez előtt vezették kedvenc háta-losvát, díszesen felszerszámozva, férfirokonsága pedig lóháton kísérte őt utolsó útján. Egyikük a halott jurtja előtt leszúrt halott-jelző zászlós kopját vitte magával, hogy azt majdan a sírra tűzze ki. Nos, római sírköveink domborműveinek motívumai között e temetési menet szereplőinek egyikét-másikát (nem egyszer mindegyikét) viszonylatjuk, amit értelmezésük tekintetében talán eredményesen kamatoztathatunk. A halottat és a házbelleket például e domborműveken is koci viszi. Talán a temetőbe! A gyalogos férfi rendszerint a koci előtt (néha a koci után) vezeti a nyergelt háta-losvát. Vajon nem a halott kedvenc paripája ez? A kocsit sokszor egy vagy több lovas kíséri. Nem a halott férfi rokonai e kísérők? De az is megesik, hogy a menet élén lovagoló a halott lovat üli meg s így vezeti el a sírhoz, nemegyszer maga viszi a zászlós kopját, amelyet a gyász jeléül esetleg hegyével a föld felé tart. Végül egyes stélék domborművén a menet elején szökellő állatot is felismerhetjük: az elholt kutyája az, amelyet majd paripájával együtt temetnek el a sírba (*L. Sági K.*, i. m. LXXXIV. t. 4, LXXXV. t. 1, LXXXVI. t. 2, LXXXIX. t. 2, LXXXIX. t. 3). Meg kell jegyeznem: az előadottak természetesen nem vonják kétségbe Sági megállapításainak helyességét az általa elemzett alkotások többsége esetén. Csupán az értelmezés lehetőségeit bővítik azokban az esetekben, amikor az általa ajánlott magyarázat megnyugtató megoldással nem szolgál.

⁶⁴ *Karácsonyi J.*, Etn 7 (1896) 114.

sel, de krisztianizált formában, az élet-halál-túlvilág-hit kifejező jelképeként sorozódott a sas és a többi, sajnálatosan elveszett más örökkévalóság-jelkép közé.

Az aracsi kő előbbivel ellentétes oldalát ornamentika lepi be. A háromerű szalagpárból egymásba fonódó körök gazdag futómustrát alkotnak, amely a kő nagymérvű sérülése ellenére is szerencsésen kiserkeszthető. A mustra a longobárd fonatdíszek nagy családjába tartozik, terjedési területe igen széles, élete pedig évszázadokat fog át, így belőle valami különösét nemigen olvashatunk ki. Talán kövünk ez oldala lehetett a szemnek legkevésbé kitéve, s ezért kapott e helyen csupán elvontraízü fonatdíszet? Vagy e fonatdíszben valami jelképes tartalom húzódik meg mégis, amely az aracsi kő tartalmát, mondanivalóját szükségképpen kikerekítette a kortárs előtt? Kérdések ezek, amelyekre megnyugtató feleletet adni ez idő szerint nem tudunk.

*

Részletkutatásaink eredményeiből vonjuk le végkövetkeztetéseinket is. Ezek szerint az aracsi kő a XI. sz. első feléből (talán elejéről) való. Ezt a kormeghatározást egyrészt a pap nyakába vetett stóla formája, másrészt a hazai és szomszédos (főként horvát-dalmata) területekről vett formapárhuzamok sora támogatja. Eredetileg síremlék lehetett s valamelyik helyi nemzetségeknek teteme fölött díszlett egykor. Állítója a nemzetségek által alapított kegyúri templom felfogadott papja, aki egykori urának halálát ágya előtt tett fogadalomból faragtathatta ki azt, és urala örök nyugodalmát biztosítandó, papi öltözékben s áldó-védő kéztartással saját magát is megörökíttette rajta. A kő feliratos része sajnos elveszett, így az ábrázoltakról közelebbit nem tudunk. Az utólag rávésett írásmű csupán átokformula a síremlék megrongálói ellen, az elholtra, hozzátartozójára s papjára személyes vonatkozásokat nem tartalmaz. Bár a síremlék vízszintesen volt elhelyezve, kompozíciós megoldásában és részleteiben nem egy mozzanat a későrómai sírsztélék és emlékoszlopok, -pillérek műgyakorlatában alakult ki és élt tovább, akár a Közel-Kelet (Árménia), akár a Balkán (a horvátság) koraközépkori művészetében. Hossz-oldallapjainak egyikére pusztá ornamentum, másikára viszont jelképes ábrázolásokat magába foglaló díszítmény került, ez ábrázolások tartalmukat az élet-halál-túlvilág gondolköréből merítik. Rövid oldallapjainak egyike — az alsó — a feliratos részzel együtt elpusztult, másikát azonban — a papi mellkép felől — épületábrázolás, a kegyúri templom domborműves képe foglalja félig el. Az építmény — jellege szerint — a keresztény egyház keleten és nyugaton külön-külön alakuló liturgiai gyakorlatának bizonyos mértékű egymásrahatását tükrözi, és e tekintetben nyugat-balkáni (elsősorban óhorvát-dalmáciai, távolabb-

ról pedig hihetőleg szerb) építészeti kapcsolatokra utal. E templomábrázolás formái tekintetben semmiféle közösséget nem mutat Aracs egykori bencés templomával és kolostorával: sem a ma álló pusztatemplommal, sem annak XI. századi elődjével, mert ezek háromhajós bazilikák voltak s a románkori magyar építészet határozott stílusjellegét viselik, illetve viselték magukon. Annak a templomnak építése, amelynek hív képét az aracsi kő őrizte meg számunkra, a bencés rend aracsi megtelepülését minden bizonnyal megelőzte, s abban az időben, amikor a bencések kolostorukat megépítették, eredeti rendeltetését már nemigen töltötte be — vagy talán nem is állott már! Különböző az aracsi kő ránkmaradt darabja a kolostor romjaiból nem másodlagos felhasználásban került volna elő. S ha végül is igaznak bizonyulna feltevésünk, amely szerint az aracsi kő kifaragásának ideje a XI. sz. elejére esett, úgy az azon ábrázolt templom alapítása — esetleg megépítése is — még a X. sz. végén megtörténhetett.

Az aracsi kő formakészletének kialakulásában nem lebecsülendő szerepet vállalt a népvándorlás folyamán keletreli nyugatra vetődött sztyeppe-népek sajátos kultúrája és formaközvetítő tevékenysége is. Hogy azonban e sajátos részletformák — s a mögöttük rejtőző tartalmak — mennyiben tekinthetők avar hagyatéknak, amely a Tisza–Maros–zug bolgár-szláv lakosságán keresztül származott át a XI. századra, s mennyiben a honfoglaló magyarság magával hozott keleti hagyományörökéből valónak? — ma még végérvényesen el nem dönthető. Ebből önként folyik, hogy az aracsi kő vagy egy bolgár birtokos úr emlékét idézi, akinek népe nemzetsége a honfoglalás korát túlélve továbbra is elődeinek földjén maradt, vagy egy magyarét, aki e vidéket vette birtokba s Aracson rendezte be nemzetsége székhelyét. De mivel a X. sz.-i magyar temetkezési módok között a lovas nélküli felszerszámozott lótemetkezés szokása ez ideig ismeretlen, viszont a preslavi tetőcserepen látható alak és az aracsi templomalapító fővegének formai rokonsága, valamint a pliskai ásatások felszerszámozott lovat ábrázoló agyagszobrocska-töredéke inkább az aracsi kő bolgár-szláv kapcsolatait hangsúlyozza, így a két lehetőség közül — mai emlékanyag-ismeretünk szerint — inkább az előbbi látszik valószínűbbnek.

Az aracsi kő tehát végeredményben egy bolgár-szláv (esetleg magyar) nemzetségeknek, egy főként óhorvát emlékeken nevelkedett vándorló kőfaragónak és a schisma előtt álló kereszténység egyik szerény világi-papi képviselőjének társadalmi vonatkozásait, művészeti nézeteit közösen tükröző alkotás, amely e sajátosságoknál fogva a Kárpát-medence déli részének jellegzetes emlékeként érdemel különös figyelmet a történeti tudományok részéről.⁶⁵

Csemegi József

АРАЧСКИЙ КАМЕНЬ

Резюме

Со времени первой публикации арачского (Враньево, Югославия) камня Ё. Гампелем прошло шесть десятилетий, в течение которых ни одной обобщающей работы о нем не вышло в свет. Автор статьи хотел бы исправить это и стремился использовать в своей работе достигнутые с тех пор результаты в области археологии, истории, искусства и этнографии. В ходе подробного изучения резьбы на камне автор прежде всего пытается выявить идейное содержание изображения. По его мнению, арачский камень в первоначальном и целом состоянии был надгробным памятником, лежавшим горизонтально, поставленным жрецом церкви местному владельцу —

главе племенного союза, который, вероятно, был основателем и господином изображенной на обломке камня церкви, и одновременно с целью увековечить факт основания церкви. Поэтому раньше был помещен облик господина и его супруги в середине лицевой стороны надгробного памятника, а изображению жреца досталось место над супругами. Надпись, размещенная без плана рядом с этими изображениями (формула проклятия разрушителям камня), была уже сделана после изготовления памятника.

Боковые стороны арачского надгробья также были украшены резьбой. На левой стороне в рамке из пере-

⁶⁵ A bolgárság északnyugati, magyarországi határterületének sajátos történelmi-társadalmi viszonyaira vonatkozóan l. Váczy P. tanulmányának idevonatkozó részét (Szt. István Emlékkönyv I. [Bp. 1938] 259–65).

E dolgozatomban művészettörténeti eredményei Váczy véleményét a maros-zugi bolgárság egyházi vonatkozásairól nagymértékben igazolni látszanak.

плетений помещены изображения животных. Из них две фигуры (орел и конь с упряжью без всадника) сохранились на фрагменте. Они могли быть обозначениями, указывающими на круг идей смерти и вечности. Подобное обозначение орла уже и до сих пор было известно в специальной литературе, а рассмотрением символического содержания оседланного коня без всадника занимается эта статья, в которой автор показывает, что этот символ в сепульхральном искусстве кочевых народов является очень частым, и его употребление в течение тысячелетия распространяется в Азии на обширных территориях.

На правой же стороне можно видеть лишь плетеный орнамент, символическое содержание которого, если оно вообще существовало, еще не выяснено. Единственная сохранившаяся боковая сторона на передней плоскости является границей над изображением жреца; она содержит рельеф церкви, основанной умершим господином. Ее план и облик указывают на старохорватско-далматский круг стиля. В таком отношении наблюдается большое сходство с остальным резным орнаментом фрагмента, а композиция с лицевой стороне напоминает позднеримские провинциальные стелы.

Любопытно, что на арачском фрагменте встречаются своеобразные частичное исполнение и формы, в большинстве случаев, близневосточного происхождения. Так например, факт донатии резчик не изображает обычным

иконографическим методом, когда доритель с макетом церкви в руках как бы ведет обряд предложения. Вместо этого он сделал подобно тому, как это было принято в сепульхральном искусстве Малой Азии и Кавказа, где макет основанных зданий вырезали как пластическую завершающую часть тонких каменных стел, ставленных в связи с надгробными памятниками.

Результаты частичных исследований, в конечном счете, указали на то, что арачский надгробный памятник мог быть изготовлен в начале XI века. Его формы опираются, с одной стороны, на наследие позднеримского искусства, а с другой стороны, на одновременное старохорватско-далматское искусство. С ними смешаны те элементы формы и содержания восточного происхождения, которые, по всей вероятности, попали на южные просторы Тиссы и Дуная вместе с пришедшими с востока болгарскими и венгерскими племенами.

Это делает вероятным то, что увековеченный на арачском камне господин мог быть венгром или скорее болгарин, так как самые убедительные параллели элементов форм восточного происхождения арачского камня (господский головной убор и оседланный конь без всадника) в настоящее время известны из раскопок на территории Болгарии (Плишка, Мадара).

Ё. Чемери

LA PIERRE D'ARACS

Résumé

Le fragment de pierre d'Aracs (Vranjevo, Yougoslavie) est une création remarquable de l'art de la Hongrie médiévale (Pl. XLIV). Les publications hongroises traitant de la pierre sont relativement nombreuses, ⁵⁻⁸ et ¹¹ et grâce à l'ouvrage, paru en allemand il y a environ 60 ans, de Joseph Hampel, ²⁻⁴ le premier qui l'a publiée, les spécialistes européens se sont souvent occupés de celle-ci. ⁹⁻¹⁰⁻¹² L'oeuvre de Hampel, cependant, demande aujourd'hui à être complétée à plusieurs points de vues, il est donc opportun de réexaminer de manière détaillée la sculpture d'Aracs, de réviser les opinions anciennes et plus récentes, et en rapport avec ceci, de mettre en valeur les résultats récents de l'archéologie, de l'histoire de l'art et des sciences ethnographiques.

Ces recherches ont, avant tout, rendu probable le fait que notre fragment, dans son état original intact, n'a pas été dressé verticalement, comme l'avait pensé Hampel, mais qu'il était disposé horizontalement. Les conclusions tirées de la disposition des représentations visibles sur la face latérale de la sculpture, ainsi que de la tentative de reconstituer le dessin de la pierre, semblent justifier le bien-fondé de cette supposition. (Fig. 1).

Les examens suivants se sont portés sur l'analyse du contenu des décors sculptés de la pierre d'Aracs. Ces examens ont permis d'établir que le personnage représenté dans le champ supérieur de la face frontale était un prêtre vêtu d'une variante spécifique de l'alba (camisia, alba romana, plus tard: rochetum) ¹³⁻¹⁴ et qui portait sur le cou une étole dont la forme était habituelle depuis le XIe siècle. ¹⁵⁻¹⁶ Le prêtre lève la main droite en un geste solennel, comme s'il faisait un vœu, en l'étendant en même temps en un geste protecteur sur les têtes des deux personnages visibles fragmentairement dans la zone se trouvant en-dessous de lui et représentés dans des proportions plus grandes que lui. De la main gauche il serre contre sa poitrine une pyxide quadrangulaire, vraisemblablement un récipent d'huile ou de baume, assurément une sorte de pyxide dans laquelle les prêtres portent l'hostie aux malades ou aux mourants. ¹⁷ (Pl. XLVII)

Dans la zone s'étendant au-dessous de cette représentation, le lapicide a probablement figuré des époux. Malheureusement le fragment n'en a conservé que la toque ornée et le front du portait d'homme, tandis que de la figure, se trouvant à la droite de l'homme, on ne

voit que quelques menues traces de sa coiffure en casque. La toque de l'homme n'est toutefois pas une mitre, comme le pensaient quelques chercheurs, mais un bonnet de cuir de caractère laïque, dont la forme est connue tant à l'Orient qu'à l'Occident. ³⁰⁻³⁸

La face frontale du fragment d'Aracs porte dans deux zones une inscription que déjà Hampel a tenté de résoudre, avec succès, mais dont la mise à jour complète est due à M. László Mezey. ¹² Selon son contenu l'inscription est de caractère apotropaïque: elle somme tous ceux qui la lisent de prier à Dieu et frappe d'un anathème ceux qui tenteraient d'endommager la pierre. La disposition à l'improviste de l'inscription, sa facture, et la manière de la tailler portent à croire que les bas-reliefs et l'inscription du fragment ne sont pas dus à la même main, et que, lors de l'exécution des bas-reliefs, l'idée de tailler dans la pierre la formule de la malédiction n'était pas encore surgie. ⁴³ (Pl. XLIX).

La face frontale, mais aussi les deux faces latérales de la pierre d'Aracs étaient recouvertes d'un décor sculpté. Sur le côté droit de la petite face latérale, celle qui se rattache à la représentation du prêtre, on distingue l'image d'un édifice couvert de roseaux et muni d'une tour, sans doute une église, son entourage cependant (particulièrement par suite de l'émiettement du côté gauche) ne peut plus être établi (Pl. XLVI, 1). La face latérale de gauche est recouverte d'un décor de tresses encadrant des compartiments quadrangulaires dont deux sont restés relativement intacts, tandis que les autres sont détruits. L'un porte un oiseau de proie (aigle) aux ailes déployées, et l'autre un destrier harnaché, mais sans cavalier (Pl. XLV, 1, Pl. L, 1). Les deux représentations ont probablement un sens symbolique: l'une est le symbole généralement connue de la vie-mort-résurrection-éternité, ⁵⁰⁻⁵¹ tandis que l'interprétation de l'autre est jusqu'à présent irrésolue. La représentation même est dans l'art médiéval de l'Europe Occidentale pour ainsi dire inconnue ⁵², par contre dans l'art sépulchral de l'Orient elle est d'autant plus fréquente, sa sphère de diffusion embrassant même la Chine et le Japon. ^{53-60, 62} (Pl. LI, LII.). On peut donc prétendre avec certitude qu'elle servait à exprimer dans sa manière spécifique la même sphère d'idées. Cette supposition se trouve attestée tant par les descriptions contemporaines des rites funéraires et des coutumes des peuples cavaliers nomades de

l'Asie, que par les observations y relatives de la science ethnographique, en démontrant en même temps que cette représentation symbolique remonte à l'ancien culte des chevaux de ces peuples.^{43, 44} Tout ceci porte à croire que les autres membres détruits des représentations animales encadrées d'un décor de tresses, ont été eux aussi des symboles sépulchraux. Par contre, nous ignorons si le décor de tresses recouvrant la face latérale de droite de notre fragment avait un sens symbolique ou non (Pl. XLV, 2).

Résumant les résultats exposés préalablement des recherches de détails, c'est l'opinion selon laquelle la pierre a dû être primitivement un monument funéraire, qui s'impose en premier lieu, fait qu'indique avant tout la représentation des symboles de la mort et de l'éternité visibles sur la face latérale de la pierre. Et c'est le même fait qu'indiquent aussi la disposition du double portrait sculpté sur la face frontale, évoquant les stèles funéraires romaines du bas-empire, ainsi que la représentation du prêtre, perpétuant sans doute l'homme de l'Eglise prêt à administrer l'extrême onction, mais en même temps en train de faire un vœu.

Le défunt a dû être un personnage de haut rang, et probablement un chef de famille, et il se peut qu'il portait sa toque ornée comme insigne de son rang. Conformément à l'opinion de Hampel, c'est lui qui a dû être le fondateur et patron de l'église représentée sur la pierre d'Aracs.⁴⁴ Le prêtre représenté nous invite à voir en lui le prêtre de l'église qui en administrant l'extrême onction au patron de l'église, fait un vœu près de son lit de mort de faire ériger sur sa tombe une plaque tombale et de veiller sur son repos éternel. C'est pourquoi il „protège” de sa main droite l'effigie du mort représenté sur la pierre, et c'est pourquoi il y fait inscrire plus tard la malédiction adressée à ceux qui tenteraient d'endommager la pierre.

Il est intéressant de noter que cette manière de la représentation du fondateur et de la fondation ne suit pas la formule iconographique habituelle le lapicide n'ayant pas représenté le donateur tenant de sa main la maquette de l'église, et pendant la cérémonie de l'offertoire.⁴⁵ Ce mode de l'expression figurative est connu plutôt dans l'art sépulchral de l'Asie Mineure et de la région du Caucase, où l'édifice, objet de la fondation, a souvent été représenté comme partie du couronnement plastique des stèles servant de monument funéraire⁴⁶ (Fig. 5).

Les examens d'ordre d'histoire de l'art nous présentent cette sculpture comme le résultat d'un croisement de plusieurs styles. Dans son effet d'ensemble elle rappelle le plus les stèles funéraires et les colonnes et piliers commémoratifs provinciaux du bas-empire.^{18, 21, 25, 26} Par contre les figures et la manière de les sculpter indiquent décidément l'art de la sculpture en pierre du haut Moyen Age de la Dalmatie et de la Croatie, par l'intermédiaire desquelles nombreux éléments du trésor des formes romaines ont pu arriver aussi indirectement à Aracs.^{19, 21, 15} Le rôle de la Croatie (en général du Balkan Occidental) se manifeste encore plus nettement dans la représentation visible sur la pierre d'Aracs. C'est que la petite église accuse, selon son type, une parenté avec l'architecture croate ancienne, s'inspirant de l'art paléochrétien qui n'est pas exempt

de formes dalmates, istriennes et orientales (Pl. XLVI, 2), architecture dans la naissance de laquelle l'art de la région frontière carolingienne, limitrophe avec la Croatie, a lui aussi eu sa part active. C'est tout au moins de ce fait que témoignent l'arrangement de son plan où la partie du sanctuaire a obtenu, selon sa forme spécifique, un accent inconnu dans l'architecture de l'Europe occidentale des époques préromane et romane, et la composition architecturale de la masse, dans laquelle le clocher — élément spatial étranger et inconnu dans le domaine de l'art byzantin — obtint lui aussi un rôle.⁴⁶

A côté des formes caractéristiques imposées par le développement local dans le Balkan Occidental et remontant aux traditions artistiques romaines, le rôle directeur de l'art du Proche-Orient n'est pas moins important lui non plus. A cet égard c'est en premier lieu la conception des peuples cavaliers nomades des steppes cis- et transuraliennes, et la force créatrice de l'art de l'Asie Mineure et de la région du Caucase, absorbant les traditions artistiques romaines orientales, qui entrent en jeu.^{27, 29} C'est avant tout à ceci que l'on peut attribuer la présence à Aracs du destrier harnaché sans cavalier, ce symbole spécifique. Il est caractéristique que ses analogies sont connues justement en Bulgarie (Pliska,⁶¹ Pl. LII, 2), ainsi que dans le territoire de la Hongrie médiévale (Monostorszeg,^{22, 23, 53, 54} (Pl. L, 2), ce qui permet de conclure qu'elles ont été transmises en Europe grâce aux peuples bulgare et hongrois, immigrants de l'Orient. C'est à eux que se rattache éventuellement la mode de la toque ornée du donateur d'Aracs dont les analogies de forme ne sont connues actuellement qu'en Bulgarie (Madara, dessin visible sur une tuile Fig. 3). Finalement, les attaches avec le Proche-Orient se manifestant dans l'art primitif de ces deux peuples rendent vraisemblable la présence à Aracs de cette variante orientale spécifique de la représentation du donateur.

En résumé: le donateur d'Aracs a dû être un propriétaire de terres hongrois, ou plutôt bulgare, éventuellement un chef de famille ayant vécu au tournant des Xe et XIe siècles. C'est toutefois de ceci dont témoignent les analogies du contenu et des formes, citées au cours de l'examen des détails de la pierre d'Aracs, ainsi que les données fournies par l'histoire du peuplement de l'angle de la Tisza et du Maros et du territoire situé entre le Danube et la Tisza.⁶⁵ La pierre d'Aracs peut donc être datée du début du XIe siècle, lorsque l'église qu'elle représente a déjà été érigée. Il n'est donc nullement impossible qu'elle aurait été fondée déjà à la fin du Xe siècle. Cette église ne pourrait être identifiée avec l'église bénédictine (plus tard franciscaine), qui, bien qu'en ruines, subsiste à Aracs encore de nos jours, ni avec son ancêtre (dont les murs de fondation ont été récemment dégagés), étant donné que son plan ne concorde avec aucun de ceux-ci. Peut être n'existait-elle plus lors de l'établissement de l'ordre des Bénédictins à Aracs, car en ce cas le fragment de la pierre d'Aracs n'aurait pas pu être réemployé comme seuil dans leur cloître (Fig. 2).

J. Csemegi

AZ ARACSI KŐ OLVASÁSÁHOZ

Csemegi József fenti cikkében az egykori aracsi monostortemplom, illetőleg elődjének építéstörténeti problematikáját fejtegette. Az eredményei által kirajzolódó kép teljességéhez némileg hozzájárulhat talán a felirat — végleges olvasása is és néhány ezekből adódó következtetés. Az alábbiakban legyen szabad a kiegészítést a szükséges rövidséggel elvégezni.

Hampel József az aracsi domborműről írván,¹ már

¹ Hampel J., Arch. Ért. 17 (1897) 204—212.

a múlt század végén kísérletet tett a kőképre, szerinte is, később rávésett felirat elolvasására. A felső mezőbeli rész (XLIX. t. 1) olvasásával nem is volt különösebb nehézsége, és olvasatát egészen kis változtatással ma is helytállónak fogadhatjuk el. Az első két sor Hampel helyes olvasata szerint: L I T E R V L A (S) — C V M Q L E G V N T... Az A betűnek csak az egyik szára vehető ki, mivel a kő jobb felső sarka letörtött. A letört részen pedig még nemcsak a Hampel által rekonstruált S betűnek, de a másik három sor terjedelméből következtethetően még egy másiknak is akad hely. Ez, úgy hiszem, más mint

egy rövidített *qui*-t képviselő nagy Q nem lehetett, mert csak így válik teljessé a következő sor, de az egész feliratrész értelme is. Ezzel a kiegészítéssel a két sor így lenne olvasható: LITERVLA (S) (Q) — CVMQ LEGVNT. A rövidítések feloldásával átírva: *Literulas quicumque legunt*. A másik két sor kiegészítésével és olvasásával kapcsolatban nem lehet észrevételünk: DE V OMNI (POTEN) TEM ROAGENT. Hampel és még előbb már Gerece Péter is² észrevették, hogy a feliratrész rosszul rímelő leoninus. Hozzátehetjük, hogy hibás a konstrukciója is.

Jóval rongáltabb és bizonytalanabb az alsó mezőben levő felirat. (XLIX. t. 2.) Hampel fejtegetéseiben odáig jutott, hogy ha a felirat és a kőkép letörött aljával elvesztett befejezést MALE DIC (TVS SIT)-re egészítjük ki, „Olyan constructiot kapunk, mely (Q)ui vel kezdődik, utána egy IT végzetű ige következne, mely talán az emlékek ellen ejtendő sérelemtől szól és a föltevést támogatják a „lapidem istum” szavak a második és harmadik sorban.”³ E megoldással kapcsolatban csupán két észrevételt tehetek. Az első szó: (VIS) természetes kiegészítése a Q és így ez *quis*-nek olvasandó. Ez esetben a következő szó AC kezdetet és IT, Hampel szerint is, végződést nyerne. A közbeeső betűk, ma már a kő letisztítása és jobb fényképezés után biztosan olvashatók EPER. Az AC után a kő megmunkálását követve, egy C betű hajlását is kivehetjük a C és E között, így az értelem szerinti kiegészítést az emlék epigráfiája is támogatja. Az egész szó tehát: ACCEPERIT. Ha a felirat szerkesztője biztosabb latinságú lett volna, más, alkalmasabb szót, „abstulerit”, „sustulerit” írhatott volna ide. Természetesen így az egész konstrukció megváltozott volna. Ámde a közhasználatúbb „acceperit” is eléggé kifejezte számára azt, amit gondolt, a feliratos kő eltávolítását, illetőleg az erre vonatkozó és átokkal nyomósított tilalmat. E második rész olvasása tehát így alakulna: (QVIS ACCEPERIT/L API/DE/M I — ST/V/ MA L/EDIC /TVS SIT/: *Quis acceperit lapidem istum maledictus sit*. Hangzásából azonnal érezhetjük, hogy ez is csak félig sikerült hexameter.

A felirat így helyre állított szövege mit árul el keletkezése koráról? Hampel a IX–X. században keletkezettnek tartja az írást, mivel mint mondja „a capitalis betűk a régibb középkorban divó szabálytalan jelleggel mutatnak”.⁴ Ez a megállapítás aligha áll, hiszen a zalavári feliratok capitalisa még megtévesztésig hű római „capitalis elegans”, a Hampel szerint, régibb középkorból. Igaz viszont az, amit az e betűkről továbbiakban mond, „... az ilyenfajta betűvetésben tapasztalatlan kezűt árulnak el”. A tapasztalatlan kéz, a felirat gyöngye latinsága, több mint rossz ritmikája a kor klerikus műveltségének színvonalát el nem érő egyházira engednek következtetést. A kőkép felső mezőjében esküre

emelt kézzel ábrázolt pap, bencés nem lehetett, és ez az ikonográfiai bizonyosság is támogatja Sörös Pongrácnak, a magyar bencések historikusának komoly kételyét Aracs bencés voltát illetően.⁵ De még ha a johannitákra gondolunk is, mint a monostoregyház szolgálatát vállaló egyházi testületre, eléggé valószínűtlennek kell mondanunk, hogy az ispotályos lovagrendnek hiteles helyeket, iskolákat fenntartó⁶ papi ága egy ilyen, meglehetősen komoly rendeltetésű szöveget tudatlan vagy kis műveltségű tagjával fogalmaztatott és kiviteleztetett volna. Nem is juthatunk más megállapításra mint, hogy a felirat még az előtt készült, mielőtt a monostoregyházat kiszolgáló jánoslovagok rendjének papjai, „káplánjai”, Aracson megjelentek volna. S ha igaz, hogy a felirat a kőkép megtervezése és elkészítése után került a kőre — és ezt a feltevést a felirat zavaros epigráfiája is támogatja — a templom, mégpedig a régebbi templom, felépítése után, de mindenképpen a monostoregyház szerzeteseinek megjelenése — XII. sz. második fele — előtt.

Még egy utolsó kérdésre kell válaszolnunk. A felirat készítője, ha úgy tetszik szerzője, minták után indulhatott-e? A kő és felirat kétségtelenül apotrofikus rendeltetése könnyen beleilleszthető egy általánosabb gyakorlatba. S ha nem is a minták, de az igen hasonló példák korántsem hiányoznak. A debreceni kollégium egyik kódexében találtam meg a bambergi székesegyház hasonló rendeltetésű feliratát, mely az alapító Szent Henrik császár sírja fölött olvasható:

Bambergae Heinricus caesar ego sum atque patronus
Predones feriam *vindex ego michi* fiam
*Hec loca defendam mala facta rependam.*⁷

Itt maga az alapító császár szólal meg és ígér bosszút és büntetést azoknak, akik síri nyugalomát háborítják, az általa alapított dómot fosztogatják.

Más feliratokon viszont a védőszentet kérik, hogy a tiszteletére szentelt hely békéjéről és nyugalmaról gondoskodjék.

Alcuinus Flaccus, a karoling kor nagy humanistája egy Szent András-kápolna feliratát ilyen értelemben fogalmazta meg:

Primus apostolicus christum, qui agnoverat inter
Andreas fratrem convocat atque suum
Ita suis meritis iam *tecta sacrata tuetur*
*Ut procul effugiat hostis ab aede sua*⁸

Előkelő és távoli rokonai ezek csupán az aracsi templom feliratos kővének. S ez utóbbi, e fényes társaságban nem is más, mint igénytelen bizonyossága a középkor szokásai kötelező erejének. Ezekhez a latin Európa peremén élő aracsi pap gyenge latinságával, rossz írásával is kénytelen volt alkalmazkodni.

Mezey László

REFLEXIONS SUR LA LECTURE DE LA PIERRE D'ARACS

Résumé

Se joignant à l'étude précédente de Joseph Csemegi, l'auteur de l'article présent reconstitue avant tout le texte de l'inscription du monument de pierre, c'est à dire, il complète la reconstitution ancienne de Joseph Hampel. L'inscription est la suivante: „*Literulas quicumque legunt — Deum omnipotentem rogent — Quis acceperit lapidem istum — maledictus sit.*” L'écriture incertaine, le latin incorrect et la rythmique tout à

fait fautive permettent de conclure que l'inscription a été exécutée avant l'arrivée à Aracs des Bénédictins cultivés et des chevaliers Johannites. Quant aux exemples de destination analogue, elle évoque une inscription de la cathédrale de Bamberg, ainsi que des inscriptions de l'époque carolingienne exécutées par Alcuin ou Hariulf.

L. Mezey

² Hampel J., i. m. 204.

³ Hampel J., i. m. 208.

⁴ Hampel J., i. m. 204.

⁵ Elenyészett apátságok. Pannonhalmi Rendtörténet. XII/B (Bp. 1912) 4–5.

⁶ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. (Bp. 1896) 275.

⁷ Cod. Collegii Debrecinensis 47. f. 82.

⁸ Mique, Patrologia Latina. 101. col. 740. — Vö. még Hariulf apát inscriptióját St. Riquier templomára. P. L. 179. col. 1242. — Köszönettel kell megemlékezni Fethich Nándor szívességéről hogy olvasatomát az ő, részben egyező megoldásával egybevettem.

В связи с предыдущей статьей Е. Чемеги автор прежде всего реконструирует текст надписи на камне, вернее дополняет ранние попытки восстановления его Е. Гампелем. Надпись звучит следующим образом: „Literulas quicumque legunt — Deum omnipotentem rogent — — Quis acciperit lapide istum — maledictus sit.“ Неуверенный подчерк, слабая латынь и совсем ошибочная ритмика

дают возможность установить, что надпись была сделана раньше того, как в Араче появились более образованные монахи орденов Бенцешев и Рыцарей Иоганна. В отношении примеров подобного назначения автор ссылается на надпись Бамбергского собора и на инскрипты Королингов, сделанные Алкуинусом, вернее Хариулфом.

Л. Мезеи

A TÖRTÉNETI MÚZEUM FEGYVERTÁRÁNAK KÖZÉPKORI SISAKJAI

Az ellenséges fegyverek csapásai ellen védte meg a harcos fejét a sisak, amelyet méltán a legősibb védőfegyvernek tekinthetünk. Ha külső formájukat fejlődésük folyamán a legrégebb kortól kezdve figyelemmel kísérjük, úgy találjuk, hogy a formák bár gyakran szélsőséges oldalutak felé térnek el, a célszerű fejlődési lehetőségeket keresve, lényegükben mindig visszatérnek a legősibb külsőhöz. Kialakulásukat természetesen lényegesen befolyásolta a különböző korszakok támadó fegyvereinek alakulása is, azonban a különbségek kiegyenlítődése során ismét a megnyugodott mederben fejlődtek tovább, a lényegét tartva irány célul. A feladat az volt, hogy az ellenséges fegyverek behatásától a fejet, annak minden különösebb megterhelése és gátol tatása nélkül megvédje.

A honfoglaló magyarság sisakja keleti eredetű, hegyesedő, kúpos nemezsísisak. A bőrből vagy nemezből készült süvegek elpusztultak, mindössze díszítésükre, egyben vértézésükre felvarrt pitykéik, lemezsávok, esetleg a süveg csúcsát díszítő fémveretek kerültek napvilágra. Fémről készült sisakot, amelyet a honfoglaló magyarság hozhatott magával, csupán egy példányt ismerünk, a Pécsen előkerült kúpos vas pántsísisakot.¹

A beregszászi honfoglaláskori magyar sírból került napvilágra egy ezüst süvegcsúcs. Felületét perzsaszasszanida ízlésű trébeltművű levélalakok borítják, amelyek a honfoglaló magyarság díszítő motívumának jellegzetes elemei.²

Nyugat-Európában a X–XI. században a sisakfajták általában kúpalakúak voltak, amely forma szintén keleti befolyásra utal. A rendszerint egy darab vasból kovácsolt sisakok homlokkrészéről egy keskeny vasnyelv az orr felé nyúlik, amely az arc élének nyújtott némi védelmet. A XI. század végén ezeket az ún. normann típusú, kúpos sisakokat az orrvassal együtt már egy darabból kovácsolják. Ez a munka az akkori fegyverkovács művészet fejlődésének magas színvonalát jelenti. Ezek a sisakok nagy ellenállóképességről tanúskodnak.

A XII. század folyamán a nyugati típusú sisak külső formában számtalan változáson, a célszerűséget szem előtt tartó alakuláson esett át, amely változások a kifejlődés stádiumát élő támadó fegyverek elnehezülésével állottak szoros összefüggésben. Természetes folyamat, hogy a támadó fegyverek változásai a védőfegyvereknek ugyanolyan irányú változásait mindenkor élénken követték. A védőfegyverzet elnehezedése a támadó fegyverek elnehezedését vonja maga után.

A sisak harangja ebben a században már nemcsak kúposan hegybefutó, hanem félgömb alakú, a század derekán lapos tetejű, majd hengeres külsőt vesz fel. Az orrvassal mindjobban megnyúlik és elszélesedik, míg nem az egész arcot elfedő, csupán a szemnyílásokat szabadon hagyó arcvértté alakul. Az első és második keresztesháborúk idején ezek a rendszernélküli kísér-

letezések rövid idő alatt a megfigyelések eredményeinek leszűrése után szinte egy csapásra megszűntek, és a legjobban bevált hengeres vagy hordó alakú lapostetejű sisakfajta maradt meg a további használatban, amelyet azonban már nem a homlok, hanem a belül párnázott sisaktető tartott fenn a fejen. Az arc előtti részen, a szemek előtt keskeny látónyílás volt kivágva. Fazék- vagy csőbőrsisaknak nevezzük ezt a típust, amely csekély külső formai változás mellett a XIV. századig a lovagok fejevértéül maradt meg.

Dolgozatunk célja, bemutatni a Történeti Múzeum Fegyvertárának későközépkori sisakpéldányait a fejlődés sorrendjében. A sisakokon azonban nemcsak a fejlődés menetét, hanem az akkori korszak magas szinten mozgó kovácsművészetét is figyelemmel kísérhetjük.

Sisakjaink sorát az összekötő vasúti híd mellett a Duna medrében talált XII. századi keleti típusú kúpos sisakpéldány nyitja meg. A sisak csúcsának ormán egykor tollbokrétát tartó tok foglalt helyet, a nyak körül sodronyos vértézet hullott alá. A sisak egy darabból van kovácsolva, felső része kúpos, az alsó pedig hengeres alakú. Alsó szegélyén vésett arabeszk szalagdísz fut körül, felette két stilizált repülő madáralak, közéjük egy-egy az alsó szalagdíszből felugró arabeszk lombozatokkal kitöltött kartus alak nyúlik fel. A csúcsrészt díszítse lombozatokkal és lilium alakokkal tagolt, vésett mű. A mohamedán vallású hazai izmaelitákkal lehet a sisakot összeköttetésbe hozni, akik ebben az időben Magyarországon hadiszolgálatban is szerepeltek.³

A sisak a XII. század terméke. Boncz Ödön a XIII–XIV. századra helyezi a sisak korát, készítését pedig különösen az ábrázolás alapján perzsa műnek mondja⁴ (LIII. t. 1). A Duna medréből került elő az a XII. századból származó sisakpéldány, amely csaknem félgömb alakúnak mondható. A nyugat-európai sisakfajták egyike ez a középpántból és két oldalleméből összezsugorított példány. Szerkezetében a korábbi századok úgynevezett pántsísisakjaira vezethető vissza. Nagy mérete alapján a belül elhelyezett vastag bélésre következtethetünk (LIII. t. 3). A kitűnő sisakokat, vértézeteket a középkorban hazai mestereink készítették. A lemezes vértézetek, fegyverderékak gyártását Kassa városában már a XIV. század végén iparszerűen végzik. Ebtől az időből több mester nevét ismerjük. A kassai páncélgyártók céhe 1461 óta állott fönt.

A páncélgyártók és a fegyverderékkészítő mesterség között jelentős különbség mutatkozik. A páncélmű ún. merő (teljes) páncél sodronyból szőtt ujjakból, sisakból és kesztyűből állott, a fegyverderékmű pedig acélos vaslemezről készült fegyverderékből, sisakból és karvasakból.⁵

A kiskunfélegyházi sírlelet, amely egy XIV. századbeli gyalogos íjász felszerelését tárja elénk, sisakot is tartalmaz. A meglehetősen rongált állapotú sisak kúpo-

¹ Kalmár J., A pécsi sisak a honfoglalás körüli időből. Pécs Múzeumának 1942. évi értesítője. (Pécs 1942) 22–29.

² Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) 624–625.

³ Vezető a Történeti Gyűjteményekben. (Bp. 1938) 92.

⁴ Boncz Ö., Arch. Ért. 5 (1885) 373–378.

⁵ Kemény L., Arch. Ért. 21 (1901) 78; továbbá Arch. Ért. 25 (1905) 273.

sodó harangú, csúcsa letörött. Alsó szintjén csipke-szegélyű pánt fut körül. Ez a sisak is a keleti típusú sisakok csoportjába illeszkedik be (LIII. t. 4).

A virágzó középkor XIII–XIV. századában a fazék- vagy csöbörsisak képviseli annak az elvnek tökéletes kivitelét, hogy a fejet teljesen zárt sisakkal kell borítani. Ez a valójában finoman komponált sisakfajta a következő korszakban a legnemesebb típusok sorában gazdag fejlődési lehetőségeket indított el. A zártsisak mindenkor a nemes lovasság és lovagság kifejezőjét és szimbólumát jelentette. A korabeli sírköveken a sisak a felfegyverzett halott jobbáiban nyugszik, vagy pedig a feje felett lebeg. A fazéksisak a későközépkori tornasisakok ősevé vált. Mint a lovagi hagyomány jele a címeralaktól koronázva tovább él a címer felett.

Fazéksisakból tárgyi emlékünknél nincsen. Hazai alkalmazása felől csupán síremlékeken való ábrázolások útján nyerünk tudomást.

A késő XIV. századdal a fazéksisak eltűnik a használatból. Lapos teteje túl nagy felületet nyújtott a vertikálisan ható kard vágóhatásainak és ugyancsak nagy célpontot a lándzsa döfésének.

Visszatértek már a XIII. század végén a korábbi korszakban használt kúpos harangú sisak viselésére, amely az ellenséges fegyverek hatásának minél kisebb felületet nyújtott. A hegyes kupola formájú sisak vált tehát az uralkodó divatúvá ebben a korszakban, mint az egyedüli fejvédő fajta.

Korábban a nehéz fazéksisakot a belül párnázott sisaktető tartotta fenn a fejen. Meglehetősen fárasztó viselet volt, ezért a kúpos harangú sisaknál ismét a homlokra ült, normann sisakfajta tértek vissza. Ennek a sisaknak azonban már némileg megváltozott a külseje. Oldalfalai megnyúltak, az arc előtti rész kihagyásával, majd pedig a nyak felé megbövélték.

Erre a könnyebb sisakfajta – bacinet – azonban a harc folyamán még ráhúzták a nehéz fazéksisakot is.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Képes Krónika 69. lapján szereplő miniatűr képén, amely a rozgonyi csatát ábrázolja, nem csupán ez a kúpos, fület is takaró könnyű sisakfajta tűnik elő, hanem a zárt fazéksisak is, keskeny látónyílással. Találunk itt olyan sisakmegoldást is, ahol a félgömb alakú harang elejére oldalcsapon forgó, látónyílásos arcvért – vizír – van felszerelve.

A fazéksisak használatának megszűntével ezek a kúpos könnyű sisakok önállóan fejlődnek tovább két irányban is. Az egyik irányú fejlődésnél azt figyelhetjük meg, hogy oldalfalaik a XIV. század kezdetétől a vállakig nyúlnak meg, alsó szegélyébe sodronyvértet fűztek, amely mind a vállakat, mind a mell és hát felső részét is borította.

Az arc biztosabb védelmét a XIV. század kezdetén már az ún. vizírben találták meg, amelyet azután mind gyakrabban és gyakrabban figyelhetünk meg, míg legutoljára 1400 körül a kúpos könnyű sisakokon még mindenütt ott van. Ez a vizír a homlokrészre csuklósan megerősített arcvért, előbb háromszögű, majd később teljesen zárt, oldalt el nem mozdítható, de a csukló csapjának eltávolításakor leemelhető a sisakharagról. Síremlékeken már 1323. évben megtaláljuk a vizír alkalmazását.

A vizír a sisakok mozgatható, látónyílásos arcvértje. Fajtái a következők: *egyreszes vizír*, amelynél a sisakharang alsó és a felcsapható arc elé boruló pánt felső része közötti hézag adja a látónyílást, így pl. az armetnél és a saladenál a XV. században. *Egyreszes vizír, kivágott látónyílással*, található a saladenál és a XVI. sz. első harmadának sisakjainál. *Kéreszes vizír*, a homlokrészen kivágott látónyílás és levegőnyílásokkal ellátott felcsapható alsó arcvért, 1520–30 körül keletkezik. A XV. sz. második felétől kezdve a vizír zárószervezettel van ellátva. A *magyar vizír*, oldalcsuklós felemelhető arcvért, mögöttes rácsoszott belső arcvért.

A XIV. század közepén a kúpos sisakokon már rendszeres a vizír használata. A légzés megkönnyítése miatt ez a vizírfajta hosszú hegyben előreugrik, kutya orrához hasonló, innen a német neve, Hundsgugel.

Kb. 1350-ben jelennek meg és a XV. század elejéig maradnak divatban. Példányunk kora a XIV. század végére helyezhető. A sisakharang oldalán rugóhatás alatt álló csapocska benyomásakor a vizír a homlokrész felett elhelyezett csuklópánt révén felemelhető (LIII. t. 2).

Ősi formára mutat a XIV. század végéről származó olcsóbb sisakfajta, a szegényebb harcos védőfegyverzete, a réteglemez-sisak. Vaslemez darabokból van összehajtogatva. Díszítésül négyyszirmú virág alakú rozettákat szegecseltek fel a homlokpánt körül és a fülvértre. Harangjuk félgömb alakú, vagy pedig mérsékeltén kúposodó (LIII. t. 5).

A sisakfejlődés egyik XIV. századbeli állomásán jelentkezik a vaskalap, vagy más néven, magyar szak kifejezéssel a vassalap. Karimás kalapformájúra készítették, hengeres harangjuk teteje kúpos vagy félgömb alakú. Előfordul csúcsos hegyű változatban is. Lehajló vagy egyenes, széles karimájukon gyakran látónyílás is van kivágva. A vassalap hazai használatára utal a Képes Krónikában ismételt előfordulásuk.

Példányunk a XV. század második feléből származik, egy gótikus félvértezet kiegészítőjeként szerepel. Széles, magas tetejű kalap alakú sisak ez, amelyet ebben a korban főleg az íjászok viseltek. Oldalán hármastollbokrétát tartó tok helyezkedik el (LIII. t. 6).

A lovagok és a közönséges zsoldosok fejfedője külső formában teljesen elütött egymástól. A zsoldosgyalogosság, az íjász és számszeriás lövészek ezt a sokkal egyszerűbb fejvédőt, a vassalapot viselték. A XIV. századtól, amikor a gyalogharcos jelentőségében ismét általánosan emelkedett, a nemesek, hízelkedve a zsoldosoknak maguk is, sőt a királyok is viselni kezdték a vassalapot. Példa erre Miksa császár bécsi vassalapja, az 1475 körüli évekből.⁶ A vassalap a XVI. század derekán esik ki a használatból.

A XIV. század vége felé a korábban divatozó kúpos sisakok általában laposabbá válnak és mindinkább félgömb alakot vesznek fel. Tetejükön alacsony taréj fut végig, és a nyak felé mindinkább megnyúlva hosszú hegybe futnak. A XV. század első felében a vassalaptól származik le egy áramvonalas forma. Ez a későbbi típusú sisakfajta, amelyik csészéhez hasonlítható, olaszul *salade*, németül *Schallern*, a *Schale* szóból, a lovagok és zsoldosok körében a XVI. század elején is kedveltségnek örvendett.

A *salade*-sisak elején keskeny látónyílás van kivágva, későbbi példányoknál a látónyílást határoló alsó rész felcsaphatóan van megszerkesztve. Amíg Németországban a *salade* 1520 körüli időben eltűnik, az olaszoknál az egész XVI. századon keresztül megmarad a használatban.

A *salade*-sisak a XV. század végén, 1470–1490-ben divatozó, ún. gótikus teljes vértzet velejárója. Ennél a sisakviselésnél ugyanúgy, mint a vassalaponál is, az arcot a mellvasra ékelt állvért vagy szakáll védi, amely majdnem a látónyílásig nyúlik fel, a nyakat és állat takarja.

A XV. század végén a *salade* hátsó nyúlványát rákfarskyszerűen egymásra szegecselt lemezsávokból is alakították.

Egyik *salade*-példányunk lándzsaviadalhoz használt fajtát példáz, a másik pedig felcsapható látónyílásos fajta (LIV. t. 1).

A lándzsaviadal (németül *Rennen*) páros torna és lándzsákkal és szabadpályán vívták az erre a célra készült nehéz vértzetben. A hozzávaló *salade*-sisak a homlokrészen rendszerint két vaslemez-rátéttel van ellenállóbbá téve.

A lándzsatorésznél használt tornasisak tulajdonképpen a fazéksisakot nevezheti őseinek. A fejet teljesen körülveszi. Szélesen fekszik fel a vállakra és lenyúlik a mell felső részére is. Az oldalfalai felfelé szélesedően vannak kiképezve, elől csúcsba futnak, hogy a fej szabadabban mozoghasson. Tetőlemeze bordákkal van ellenállóbbá téve. A látónyílás a tetőlemez elejének

⁶ Boeheim, W., Handbuch der Waffenkunde. (Leipzig 1890) 37.

kihagyásával képződik. A tornasisak a nehéz vértezettal szervesen függ össze, hogy az erőteljes lándzsalökéseknek ellenállhasson. Kezdetben a tornasisakot a mell- és hátvértéhez csatolták. A XV. század végétől azokkal szorosan összezsavazták. III. Frigyes császár óta ez a tornasisak fajta a polgári címerek sisak alakja. A lándzsatorést (Stechen) ezekkel a nehéz sisakokkal, nehéz vértezetben, tompa lándzsákkal vívták szabad pályán (LIV. t. 5).

A sisak, a gallér és a mellvas hézagnélküli összekapcsolását figyelhetjük meg a gyalogtornánál alkalmazott sisakpéldányunknál. A sisak áll a tetőrészből, azaz a harangból, az áll- és az arcvértből. Ezek együtt képviselik a kitűnően kiegyensúlyozott, a legmesszebbmenően erőteljes és ellenálló gömbalakot. Súlyban elnehezedik ugyan, de biztosan van védve a veszélyes lerángatás vagy az arcvért kinyitása ellen. A jelen külsejében használták a régi rendszerű nyakú gyalogtornánál. A sisak és a vele együtt használt teljesen zárt vértezet még 100 évvel később, a kora XVI. században is megőrzi, mintegy hagyományképpen, a külsejét. Példányunk kora a XV. század dereka. Felnyitása a nyak oldalán történik (LIV. t. 4).

A kúpos sisakfejlődés második vonalának végső állomásánál az ún. velencei sisakot találjuk. Példányunk a XV. század első feléből való. A sisakot a vállak tartják, arra mintegy ráfekszik a félgömb alakú harangtető egyenesen aláhulló oldalfala. Az arc szabadon van hagyva. Egy rövid kis nyúlvány az orr felé irányul. Rendszerint az újások sisakja volt (LIV. t. 2).

A XV. század második felének terméke az a zárt sisak, amely harangjában a rákózott nyakú saladéval áll rokonságban, az arcreszt azonban már a gyalogtorna sisaktípus látó- és levegőnyílásos teljes arcvértje zárja. Sem elemeiben, sem felépítésében nem jelent a sisakok fejlődéstörténetében típust, egyénieskedés hozta létre ezt a kecsesnek és célszerűen felépítettnek egyáltalán nem nevezhető sisakpéldányt (LIV. t. 6).

A XV. század végén kezdődik az a törekvés, hogy a sisakot a nyakvérttel szoros kapcsolatba hozzák. Ezt azáltal oldották meg, hogy a sisak nyakának alját belülről egy körülfutó csatornával látták el, amelybe a nyakvért ugyancsak körülfutó, kifelé kiemelkedő pereme illett bele. A sisak lezárásakor tehát a nyakkal szervesen összefüggött. Ezt a sisakfajta neveztek Armet-nek, vagy pedig burgundi sisaknak. Ezek a sisakokon a XVI. század vége felé megfigyelhető a taréjnak mind erőteljesebbé válása.

Az Armet olasz típusú sisak a XV. sz. végén és a kezdődő XVI. században. Két részre vágott állvérttel készült. Ebből származik a XVI. század kezdetén a zárt sisak és az 1520–30-ban kialakult köpenysisak, egyrészes állvérttel, majd zárt nyak- és tarkópántokkal. Az Armet állvértje kétfelé nyílik. A két félállvért a sisakharang oldalához csuklósan kapcsolódik, majd pedig az állközépen horoggal zárható. Az Armet sisakon a kor díszítő ízlése gazdagon mutatkozik.

A II. Lajos királynak tulajdonított sisak tiszta Armet típus, felemelhető vizirrel és belső rostállyal rendelkezett. A sisak a XVI. század elején Nyugaton divatozó letűzdel és hasogatott ruhák mintájára készült, négyzetekre osztva, mindegyikében négyes levéldísz, maratott és aranyozott ékítéssel. Külső vizirje látónyílásokkal és kisebb levegőnyílásokkal ellátott. Felemelt állapotban egy oldalt elhelyezett karocska segítségével feltámasztható.⁷ Belső rostélyja nagyobb méretű négyzetes nyílásokkal kialakított (LV. t. 1).

Thurzó György (†1616) nádor sisakja is Armet. 1812-ig az árvai várban őrizték, ekkor került intézetünk gyűjteményébe. Vizirje felcsapható. A sisak alsó része az állközépen szétnyithatóan készült. A sisak alkotórészeinek szegélyét maratott és aranyozott szalagsávok díszítik⁸ (LV. t. 2).

A nyugati típusú sisakjaink utolsó állomásának vesszük az ún. Maximiliánus-típusú zárt sisakot, amely az 1500-as évek első tizedében lép fel és a 30-as évekig marad divatozó sisaktípus. A tévesen mailandi vagy maximilianus vértezetnek nevezett kora reneszánsz vértezet velejárója ez a sisakfajta. A vértezet felülete sűrűn csatornázott díszű, amely kiképzés azonban nem technikai értelemben vett merevítést nyújt a felületnek, hanem a test vonalait követő kis csatornák ugyanúgy a díszítő karaktert nyújtják, mint a gótikus vértezetek nyugtalanul felvillanó csatornázott felületi díszítései.

A kora reneszánsz sisak természetesen összhangban áll magával a vértezettal. Félgömb alakú harangja a fej mögötti részen erősen domborodó tendenciát mutat, a felületnek ez a része sugárszerűen haladó keskeny bordákkal díszített. Legjellegzetesebb része a sisaknak a csuklósan felemelhető, erősen kiugró élbordákkal kialakított, felül két látónyílással, az élbordák felett pedig keskenyebb, két-két levegőnyílással tagolt arcvértje. Az arcvérthez hasonlóan csuklósan nyitható a nyak oldalán rugós csap által zárható nyak- és állvértje. Az állvért oldalán ugyancsak rugós csap révén rögzíthető az ellenséges fegyver behatása által történő erőszakos felnyitás ellen az arcvért. Sisakunknak különös érdekességeit kölesönöz az a körülmény, hogy ennek tulajdonosa eredetileg a szigetvári Zrínyi Miklós volt. A Zrínyi-család csáktornyai fegyvertárából származott gyűjteményünkbe⁹ (LIV. t. 3).

Amíg nyugaton a zárt sisakrendszerek tovább fejlődnek, kialakulnak a legkülönbözőbb emberi, majd torz állatfejeket utánzó arcvérték, ezzel szemben a hazai arcvédők a keleti sisakfejlődés irányához kapcsolódnak.

Hazánkban Mohácskal eltűnik a lovagi és harci vértezet, a lovas katona, a huszár mindössze a mellvasat tartja meg, valamint fejének védelmére a keleties külsőt mutató kúpos sisakot. A nyugati típusú sisakjainkkal ebben a munkánkban tovább nem foglalkozunk, csupán a magyar huszár által viselt sisakfajtákkal.

A XVI. század derekán hazánkban közvetlenül török hatásra kerültek divatba a kúpos harangú, az arcfelületet szabadon hagyó nyílt sisakok. Huszárságunk ugyanis e korszakban, eltérően a külföldi vértezett lovasságtól, a könnyű török lovasság, a spáhi fegyverzetét veszi át, és annyira módosul a törökséghez, hogy még a ruházatában is csaknem teljesen török külsőt mutat.

1547-ben a schmalkaldeni háborúban már megtaláljuk a magyar huszárság használatában a keleti típusú nyílt sisakot. Faleti leírása szerint a magyar huszárok sisakjai arcvért nélküliek, mindössze egy arasznyi vaspálca helyezkedik el a sisak elején, amelyet mindig feltolva tartanak, míg az ellenségnek annyira közelébe nem jutnak, hogy kardhoz vagy fokoshoz kellett nyúlniuk. Ekkor sisakjuk arasznyi vasát leeresztették arcuk védelmére.¹⁰

A magyar huszár legszebb sisakpéldányai közé tartozik az a kúpos vassisak, amelynek harangját 8 egyenes gerincél osztja gerezdekre. Gazdagon díszítve maratott, aranyozott lombozatokkal, indafonattal, majd egyszarvú állat, sas és szarvas alakokkal. Ellenzője, nyakvértje hiányzik. Magyar munka a XVI. század közepéről¹¹ (LVI. t. 1).

A figurális elemek ábrázolása már maga is bizonyítja, hogy teljesen török alkata ellenére sem török, hanem magyar munka.

Már nyomottabb harangú, tehát magyarosabb külsejű Tiroléi Ferdinánd ezüst sisakja, amelyet a huszártornák idején, a XVI. század derekán viselt. Kúpos harangja sűrűn gerezdelte díszítésű, rozettás aranyozott pántokkal tagolva. Alsó szegélyén és a csücsrés alsó szintjén aranyozott szalagsávban vésett arabeszek futnak körül. Ellenzője mereven van felszegezelve, amelyen fel- és letolható arcélvédő pánt halad keresztül.

⁷ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Katalógus. (Bp. 1933) 21.

⁸ Kalauz a Régiségtárban. (Bp. 1912) 190–192.

⁹ Kalmár J., Zrínyi fegyverek. Kéziratban.

¹⁰ Károlyi A., Századok 11 (1877) 842.

¹¹ Lásd Katalógus, (7. j.) 43.

A homlokrész bal oldalára tollforgó tartó tok van fel erősítve. Nyakvértje mozgathatóan kapcsolódik a harang alsó szintjéhez. Fülvértjei rozettás díszítésűek, középen szívalakú kidudorodással¹² (LVI. t. 2).

A rendelkezésünkre álló analógiák alapján úgy találjuk, hogy ezt a fegyverzetet is átalakította saját használatára a magyarság. A magas hegybe szökő török sisak kúpos harangját az itthoni gyakorlat jóval alacsonyabban képezte ki. Ez már a magyar sisak jellegzetessége a törökével szemben.

Hogy a török sisak aránylag milyen rövid idő alatt vált huszárságunk jellegzetes fejfedőjévé, élénken bizonyítja az a körülmény, hogy a XVI. század derekán a külföldi udvarokban közkedvelté vált huszártornákon már magyar huszársisakként szerepelnek ezek, a résztvevők felszerelésében. Alkalmazása mindenesetre akkor vált általánossá, amikor a magyar és török fegyverek közvetlen érintkezésbe kerültek egymással.

A huszártornákat, amelyek révén a már akkoriban világhírnévre szert tett magyar huszárság rendszerét igyekeztek külföldön meghonosítani, a magyar huszárok könnyű fegyvereivel vívták. A huszártorna fegyverei voltak a lobogós kopja, a szablya, a könnyű tárcsapajzs és a könnyű kúpos sisak.

A magyar huszártorna fegyvereit Tirol Ferdinánd ambrasi gyűjteménye őrizte meg számunkra; aki maga is részt vett mint szereplő a prágai, pilseni és innsbrucki udvarokban rendezett huszártornákon, 1548 és 1560. évek között.

Gyűjteményünk 4 darab huszártorna sisakot mondhat sajátjának. Közös jellemzőjük az arcélvédő pánt hiánya, mivel az arcot lőszórbajszos, arcszínűre festett, emberi arcot utánzó vasálcra fedte.

Sisakjaink külső formájában már megállapítható a harang kúposágának némi csökkenése, ami már tisztán magyar jellegzetesség. A nyakvért rákfarkszerűen lemezsávokból van összeróva, fülvértjük közepén megjelenik a szív alakú kidudorodás. Ellenzőjük felett jelentős szerepet kap a magas kúpos forgótartó tok.

A kecses külsejű sisakok díszítése igen változatos. Egyiknek a díszítése aranykeretű rombuszokba foglalt piros-fehér-zöld virágok sora, a másiknak egész felületén piros-fehér-zöld festett virágok tarkasága díszlik. A har-

madik vésett, maratott és festett, nagyrészt aranyozott keleties indadísszel borított. Végül a legdíszesebb külsőt a domborított hullámvonalak által pikkelyezettnek feltüntető díszű harangon figyelhetjük meg, amelynél az arannyal festett sávok között vésett, maratott és festett indadísz ékeskedik. A XVI. század derekának legpompásabb magyar hadi emlékeit őrizzük e sisakokban¹³ (LVII. t. 1–4).

A XVI. század második felében a huszársisakok külső formájában lényeges változást figyelhetünk meg. A harang mindinkább elveszíti feltűnő kúposágát, magassági méretében mindinkább csökken, és a megmaradt kúpos-sága is kezdi elveszíteni keleties jellegét. Mindinkább a fej formájának megfelelő, félgömb alakúvá válik. A század harmadik negyedére a harangtető kiugró csúcsa teljesen eltompul, előbb még magas félgömb alakot ölt, felületét haránt vagy hosszirányban menő sűrű rovátkolás borítja, nyakvértje mozgathatóan egymásra helyezett lemezsávokból összerótt. Fülvértjei azonban még nagyfelületűek és nem szimmetrikusak. Az arc oldalait csaknem elfedik, mindössze a szemek felé eső részen figyelhetünk meg karélys kivágásokat (LVIII. t. 1, 2).

A század végére a fülvérték már szimmetrikussá válnak, körívvvel határolva, megnyúlt háromszög alakúak. Elmarad róluk a szívalakú kidudorodás, helyüket áttörés, kör alakban haladó nyílássor foglalja el. Az ellenző gyakran merész csúcsban ugrik előre, keskeny arcélvédő-pántja külsejében azonban változatlan marad.

A magyar sisak ezzel az állomásával be is fejezi dicsőséges pályafutását. Az előnyös, védő lehetőségeket magában rejtő sisakfajta a nyugati hadseregekben is helyet kapott, sőt a XVI. század végén, 1590 körül maga a sisak szó is átment a német nyelvbe „Zischägge” formájában.

A 30 éves háború idején, a nyugati mintára, fülvértzetbe öltözött huszárság, amely a mi szemünkben nehéz lovas volt ugyan, nyugati értelemben azonban a könnyű lovasság fajtájába sorolható, továbbra is viselte a rákos magyar sisakot, mint egyetlen és bevált, nyugaton is használt védőfegyverzetet, a háború befejeztével azonban végleg eltűnt huszárságunk felszereléséből.

dr. Kalmár János

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ШЛЕМЫ АРСЕНАЛА ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Резюме

Шлем — издревле применяемое защитное оружие, которое защищало голову воина от ударов противника. Наша коллекция располагает богатым собранием средневековых шлемов. Конусовидный шлем восточного типа XII века, найденный у русла Дуная, выкован из одного куска. (Табл. LIII. 1) Один полушаровидный экземпляр западного типа примерно этого же времени состоит из двух боковых пластинок скрепленных гвоздями. (табл. LIII. 3) Шлем из Кишкунфеледьхазы принадлежал пешему стрелку XIV века. (табл. LIII. 4) Конусовидный шлем из Кишкунфеледьхазы с выступающей вперед лицевой частью относится к концу XIV века. (табл. LIII. 2) Шлем из послонных пластинок был защитным оружием более бедного воина. (табл. LIII. 5) Железная шапка вошла в моду в продолжении XIV века. Наш экземпляр относится ко второй половине XV века. (табл.

LIII. 6) Из железной шапки происходит «ласаде» в XV веке (табл. LIV. 1). Шлем конного рыцарского поединка закрывает всю голову и упирается в плечи. (табл. LIV. 5) Шлем пешего поединка — шаровидной формы. (табл. LIV. 4) Венецианский шлем служил в начале XV века головным убором стрелков. (табл. LIV. 2) Шлем короля Людовика II располагает поднимающимся кверху забралом и внутренней решеткой. (табл. BV. 1) В середине XVI века в Венгрии гусары раньше носили конусовидные шлемы (табл. LVI. 1), только позднее, к концу столетия, их форма закругляется, и они исчезают из обмундирования венгерского гусара. Шлемы, употребляемые на венгерских гусарских поединках, имеют замечательный орнамент. Это является настоящей венгерской формой шлемов середины XVI столетия. (табл. LVII. 1–4).

Ё Калмар

¹² Lásd Katalógus. (7. j.) 49.

¹³ Lásd Katalógus. (7. j.) 43–47.

LA COLLEZIONE DI ARMI DEL MUSEO NAZIONALE D'UNGHERIA

Estratto

L'elmo difese il capo del soldato contro gli attacchi del nemico, quindi possiamo considerarlo come arma di protezione antichissima. Considerando la loro forma esteriore, durante la secolare evoluzione dei vari tipi, troviamo che, oltre qualche divagazione, torna sempre al modello classico.

Gli elmi degli ungheresi, conquistatori della patria, dimostrano il tipo conico, orientale, fatto di feltro. Ma similmente, anche gli elmi dell'Europa occidentale dei sec. X—XI subiscono l'influenza dell'Oriente. Nel duecento l'evoluzione dell'elmo corrisponde all'aumento di peso delle armi offensive. In questi tempi il timbro dell'elmo è semisferico, poi piatto, ed infine cilindrico. Il nasale tende ad allargarsi e coprire quasi tutta la superficie del viso, quasi visiera. Durante le crociere si usa l'elmo di forma cilindrica. Il tipo pignatta si conserva sino al sec. XIV. (Vedi gli elmi medioevali della collezione del Museo Nazionale d'Ungheria.) L'elmo di forma conica orientale (sec. XII.), trovata nel Danubio, dimostra la presenza di corpi armati, di religione mao-mettana, incorporati in quei tempi in Ungheria (LIII. 1). Un altro elmo, pure qui trovato, è di forma semisferica. Deriva dagli elmi a fasce (LIII. 3). L'elmo occidentale a visiera appuntata imita il muso canino (LIII. 2). L'esemplare citato data dalla fine del secolo. L'elmo a fasce di feltro, tipo il meno costoso ed il più antico, fu l'arma difensiva dei guerrieri meno opulenti (LIII. 5).

La celata comparve nei sec. XIV—XV. (LIII. 6). E in uso nell'Europa occidentale sino al 1520. In Italia il suo uso prosegue durante il seicento (LIV. 1), per lo più a visiera alzabile. L'elmo da torneo copre il capo e le spalle (LIV. 5). L'elmo semisferico chiuso, difese il ginnasta (LIV. 4). Un tipo dell'elmo cuniforme, è l'elmo veneziano, fu adoperato dai ballustrai (LIV. 2). L'elmo chiuso adoperato nel sec. XV. somiglia alla celata (LIV. 6). La faccia è coperta dalla visiera (LV. 1). L'elmo di Lodovico II. è munito di visiera alzabile e grata inferiore. L'elmo di Giorgio Thurzó (morto nel 1616) con visiera alzabile, è collegata con la corazza (LV. 2). L'elmo della corazza del rinascimento, è quello erroneamente menzionato, tipo Massimiliano. La visiera è munita di fessure per facilitare la vista (LIV. 3). All'influenza dei turchi, nel mezzo del sec. XVI. anche in Ungheria venne di moda l'elmo cuniforme. Data di quest'epoca un elmo da usseri, spartato in 8 parti, a superficie niellata (LVI. 1). Fu usato nei tornei, l'elmo d'argento a timbro spartato degli usseri (LVI. 2). Gli elmi conici, pinti, facendo parte dei tipi sumenzionati, dimostrano forma chiaramente ungherese (LVIII. 1—4).

Metà XVI. sec. l'elmo diventa semisferico, il viso è protetto da una banda mobile (LVIII. 1—2). Colla fine del sec. XVI. cessa l'uso dell'elmo nell'esercito ungherese.

J. Kalmár

BELLA LAJOS-EMLEKMŰ SOPRONBAN

1957-ben volt 70 éve, hogy Bella Lajos soproni főreáliskolai tanár a várhelyi (burgstalli) hallstattkori sírhalmokat több mint két és fél ezred éves feledés homályából ismét napvilágra hozta. A régészeti kutatás hőskora volt ez, amikor még mindenki, aki a régi korok emlékei után kutatott, magára volt hagyatva és eredményeit nem is annyira szakismerete, mint önzetlen lelkes munkája révén érthette el. Bella Lajosnak is sajátkezűleg kellett elkezdenie a feltárást és mint írja: „14 napi verejtékes munka után” végre bebizonyosodott előtte, hogy e halmok egy őskori nép temetkezési helyei. Az eredmények láttára már kapott segítséget is, és így kezdődött a feltárások gazdag sorozata több évtizeden keresztül. Bella Lajos sokfelé kutatott, de élete főművének mégis a Várhely tekinthető. Az ő munkájának köszönhető, hogy ez a nagyméretű erődtített telep Európa-szerzte közismert lett.

A Várhely régészeti jelentősége azóta sem halványult el, de arról, akinek ezt az ismeretünket köszönhetjük, mintha elfeledkeztünk volna. Ezért határozták el a soproni Liszt Ferenc Múzeum dolgozói, hogy Bella Lajos emlékét megörökítik. Ennek az emlékműnek az elhelyezésére a várhelyi sírhalmok területe mutatkozott legalkalmasabbnak. A tervet Szakál Ernő soproni szobrászművész készítette. Nagy terméskövekből rakott csonkagúla, oldalában feliratos vörösmárvány tábla, tetején pedig egy várhelyi urna pontos mása vasból.

Az emlékmű felállítása a hegy magassága és távolsága, valamint a rossz erdei utak miatt igen sok nehézségbe ütközött. A soproniak városuk iránti szeretete azonban itt is megmutatkozott. A városi tanács és a múzeum barátai komoly pénzadományokkal, az egyes üzemek fuvarral, anyaggal segítettek törekvésünket, magát az urnát pedig a vasöntőde készítette társadalmi munkával. De nagy segítségünkre voltak Banner János és Oroszlán Zoltán budapesti egyetemi tanárok, valamint a Magyar Régészeti Társulat tagjai is.

Az ünnepélyes felavatás október 20-án, az esős idő ellenére is szépszámu közönség előtt folyt le. A közönséget Csatkai Endre üdvözölte, majd Nováki Gyula tartott megemlékezést Bella Lajosról. Végül Béky Albert vette át az emlékművet az erdészet és a város nevében.

Hirdesse az emlékmű örök időkre Bella Lajos önzetlen, úttörő munkásságát és figyelmeztesse az utókort, hogy a várhelyi kutatás immár több évtizede elejtett fonalát ismét felvegye.

N. Gy.

ARCHAEOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1957

Wir gedenken, über die im Gebiete Ungarns im Jahre 1957 unternommenen archäologischen Forschungen in derselben Form zu berichten, wie wir es in der vorigen Nummer unserer Zeitschrift über die Forschungen des Jahres 1956 getan haben.¹ Das heißt, daß wir alle Ausgrabungen bzw. Lokalinspektionen, die zur Erkenntnis neuer Fundplätze führten, hier erwähnen. Unser Referat dient also denselben Zielen und wird nach denselben Gesichtspunkten in derselben Form gebracht, wie das vorangehende. Die einzelnen Forschungsergebnisse werden auch hier von den Leitern der Ausgrabungen selbst beschrieben. Die in Kursivschrift angegebenen Namen am Ende der Referate deuten daher die Leiter der Ausgrabungen an, die zugleich auch Verfasser ihres

kurzen Referates sind. Falls ein Forscher aus irgendeinem Grund an der Zusammenstellung seines Berichtes verhindert war oder unserer wiederholten Aufforderung nicht Folge leistete, stellten wir das Referat anhand der uns zur Verfügung stehenden Angaben zusammen oder wir forderten einen anderen Teilnehmer der Ausgrabung zu dieser Arbeit auf. In solchen Fällen ist das Referat nicht unterzeichnet.

Bei der Ausführung des Referates hielten wir uns an die früher angewandte Methode. Nach dem Namen des Fundortes folgen in eckigen Klammern mit arabischer Ziffer die Bezeichnungen des Fundortes auf der Karte, und mit römischer Ziffer die Sammlung, in der der Fund aufbewahrt wird.²

URZEIT

A) Transdanubien

Alsószentiván (Komitat Fejér, Kreis Sárbogárd) [2, XXIX.] Im „Újtelep“, wo bereits ein früheisenzeitliches Grab gefunden war, kamen bei der Fundamentierung eines Hauses neue Funde zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung konnten weitere drei Urnengräber freigelegt werden. Die Funde sind auf die zweite Hälfte von HA zu datieren und gehören zur Kultur Vál I.

Jenő Füz

Balatonföldvár (Komitat Somogy, Kreis Siófok) [9, XIV.] Ein Teil des urzeitlichen Burgwalles wurde vom Balaton schon weggewaschen. Innerhalb des rissigen Ufers ist eine dicke Kulturschicht sichtbar, die ausschließlich zum LT gehörende Keramik enthält.

Károly Sági

Budakalász (Komitat Pest, Kreis Szentendre) [17, XXX.] In der Sandgrube wurden weitere 8 Gräber der Péceler Kultur ausgegraben (5 Skelett- und 3 Brandschüttungsgräber). In einem Grab waren zwei, in einem anderen drei Personen bestattet. Hiemit kennen wir von hier bereits 394 Gräber.

Sándor Soproni

Budapest I., Rudasfürdő. [18, IV.] Bei der Wiederherstellungsarbeiten der Erzsébet-Brücke kamen einige m südöstlich von der Attila-Trinkquelle zwei Wohngruben der Eravisker zum Vorschein. Die mit Lehm bewurf versehenen Wände der Gruben mit abgerundeten Ecken wurden mit großen Steinen umgeben. Neben

einer Münze aus der Zeit der Republik gehörten auch padanische Sigillaten zum Fundkomplex, der sonst die bekannten Produkte der Töpferwerkstatt von Tabán-Gellérthegey enthielt.

Klára Póczy

Budapest III., Békásmegyér [21, IV.] Am Grundstück eines Erholungsheimes am Donauufer wurden in einem Teil einer spät-LT Siedlung der Eravisker mehrere Depotgruben, Materialgruben und ein Pfahllochsystem, das zu einem größeren, viereckigen Gebäude gehörte, gefunden. Der Rand der LT Siedlung wurde von den Materialgruben einer im 13. Jh. errichteten Kalkbrennerei zerstört. Zwei Teile von Kalköfen kamen zum Vorschein; die Öfen waren annehmbarerweise der Reihe nach geordnet.

László Nagy

Budapest XXII., Budafok-Háros. S. Seite 208.

Cece – Égetthalom (Komitat Fejér, Kreis Sárbogárd) [39, XXIX.] Bei der Hebung von Sand wurde ein spät-eisenzeitliches Skelettgrab gefunden. Bei der Authentifikationsgrabung wurde festgestellt, daß in den vergangenen Jahrzehnten am Hügel ein großes keltisches (LT C) Gräberfeld zugrunde ging. Vom einzigen ungestörten Teil des Gebietes kam ein Urnengrab zum Vorschein.

Jenő Füz

Cece – Milos (Komitat Fejér, Kreis Sárbogárd) [39, XXIX.] Bei der Aushebung einer Grube wurde ein spät-eisenzeitliches Skelettgrab gefunden, mit schöner

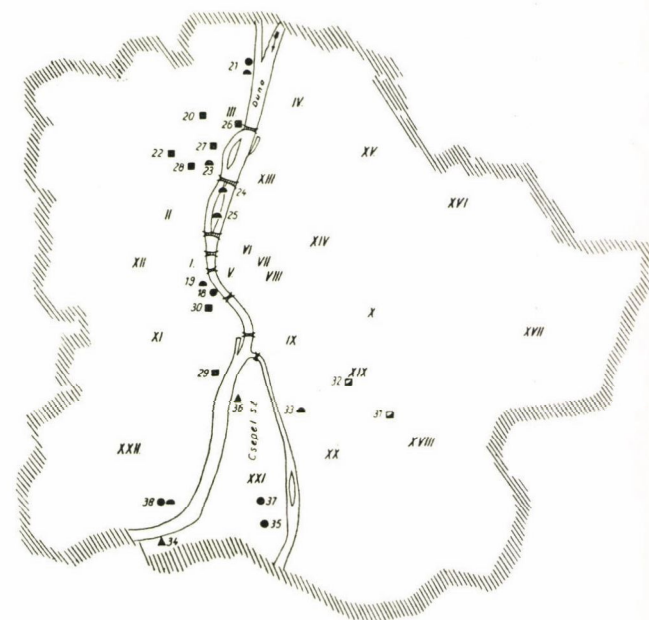
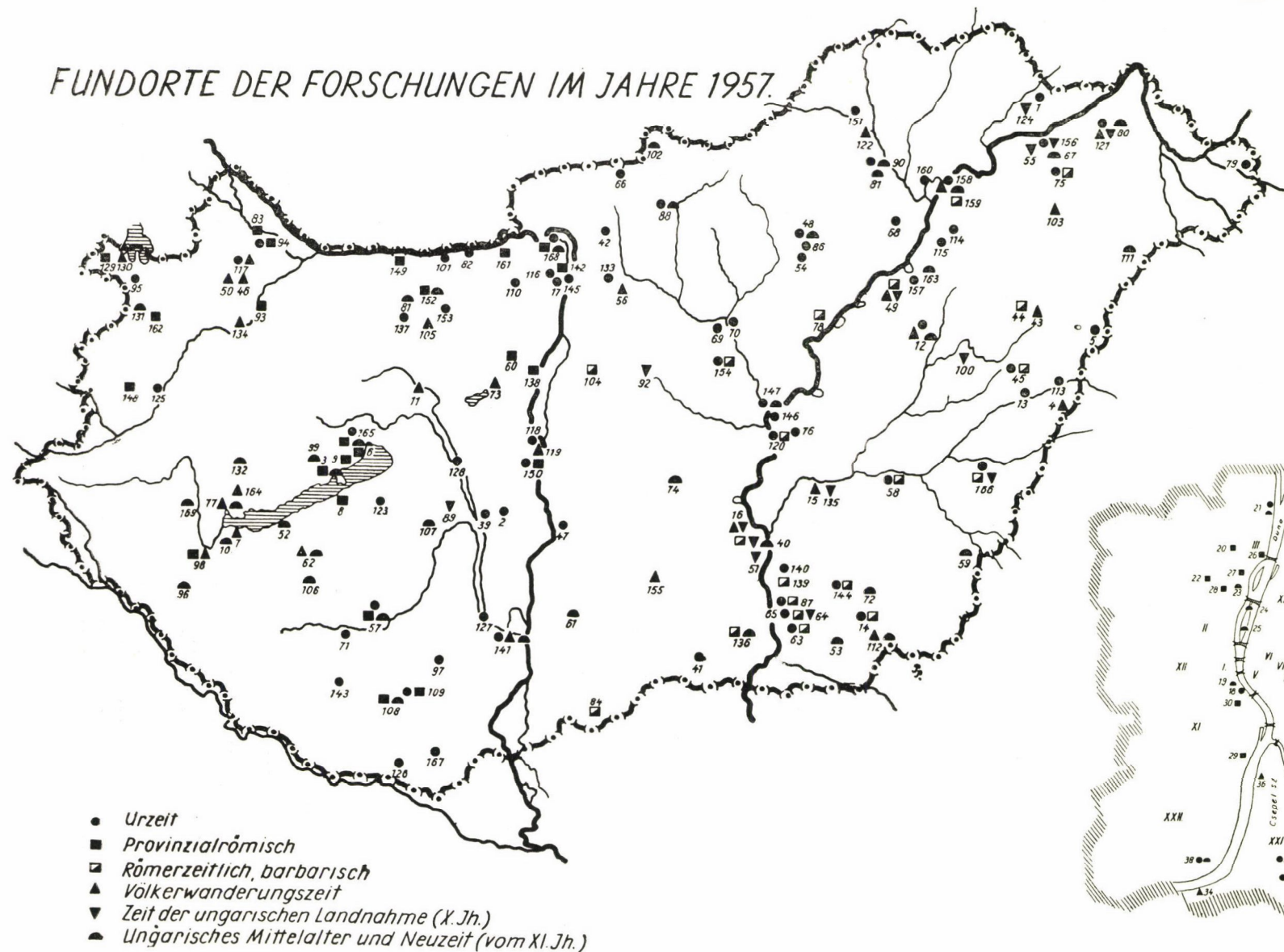
¹ Arch. Ért. 85 (1958) 79–95., mit Hinweisen auf frühere Referate.

² Liste der Sammlungen:

Balassagyarmat, Palóc-Museum	I.
Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum ...	II.
Budapest, Ung. Nationalmuseum, Historisches Museum	III.
Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	IV.
Csongrád, Lokalhistorische Sammlung	V.
Debrecen, Déri-Museum	VI.
Dorog, Sammlung des Bergarbeitermuseums ..	VII.
Eger, Dobó-István-Museum	VIII.
Győr, Xanthus-János-Museum	IX.
Gyula, Erkel-Ferenc-Museum	X.
Hódmezővásárhely, Tornyai-János-Museum ..	XI.
Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum	XII.
Kecskemét, Katona-József-Museum	XIII.
Keszthely, Balaton-Museum	XIV.
Miskolc, Herman-Ottó-Museum	XV.
Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	XVI.

Nagykanizsa, Thury-György-Museum	XVII.
Nagyvázsöny, Burgmuseum	XVIII.
Nyíregyháza, Jóna-András-Museum	XIX.
Órosz, Szántó-Kovács-Museum	XX.
Ozora, Kreismuseum	XXI.
Penc, Sammlung der Grundschule	XXII.
Pécs, Janus-Pannonius-Museum	XXIII.
Sárvár, Nádasdy-Ferenc-Museum	XXIV.
Sopron, Liszt-Ferenc-Museum	XXV.
Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum	XXVI.
Szeged, Móra-Ferenc-Museum	XXVII.
Székesfehérvár, Balog-Ádám-Museum	XXVIII.
Székesfehérvár, István-Király-Museum ...	XXIX.
Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum ...	XXX.
Szentes, Koszta-József-Museum	XXXI.
Szolnok, Damjanich-János-Museum	XXXII.
Szombathely, Savaria-Museum	XXXIII.
Sztálinváros, Staatliches Museum	XXXIV.
Tata, Kuny-Domokos-Museum	XXXV.
Tápiószéle, Museum	XXXVI.
Veszprém, Bakony-Museum	XXXVII.
Visegrád, Mátyás-Király-Museum	XXXVIII.

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1957.

Les sites des fouilles de 1957. Sites préhistoriques [marqués par un cercle]. Sites romains [marqués par un carré]. Sites „de l'époque des Romains en territoire barbare” [marqués par un carré divisé en deux]. Sites de l'époque de la Grande Migration [marqués par un triangle dressé]. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle) [marqués par un triangle renversé]. Sites du moyen âge hongrois et de l'époque moderne [marqués par un demi-cercle]

Torques. Bei der Rettungsgrabung wurden weitere 8 Skelettgräber freigelegt. Anhand des reichen Fundmaterials kann das Gräberfeld auf LT C datiert werden.

Jenő Fitz

Gölle (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [57, XII.] In der steilen Wand der Lehmgrube kamen Gruben einer zur Linearkeramik gehörigen Siedlung zum Vorschein.

Rezső Pusztai

Kaposhomok – Csonkabereki-dűlő (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [69, XII.] Über die Spättardenoisien-siedlung s. Jahrb. des Janus-Pannonius-Museums Pécs 1958.

Rezső Pusztai

Lábatlan (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [82 XXXV.] Am Grundstück der Zementfabrik wurde bei Kanalisierungsarbeiten ein späteisenzeitliches Skelett gefunden, das auf La Tène B-C zu datieren ist.

Ákos Kiss

Mosonszentmiklós – Akasztódomb (Komitat Győr-Sopron, Kreis Mosonmagyaróvár). [94, XVI.] Ein Teil einer bei Erdarbeiten gefährdeten bronzezeitlichen Siedlung wurde freigelegt. Reiche nordpannonische Keramik mit Inkrustation kam zum Vorschein.

András Uzsocki

Mosonszentmiklós – Jánosházpuszta (Komitat Győr-Sopron, Kreis Mosonmagyaróvár). [94, XVI.] Bei Sandgewinnung kamen am „Római“-Hügel bronzezeitliche und römische Funde zum Vorschein. Mit zwei Ausgrabungen haben wir insgesamt 27 Brandurnenbestattungen mit nordpannonischer Keramik freigelegt. Bei späterer Gewinnung des Sandes wurden mehrere Urnengräber vernichtet. S. ferner Seite 203.

András Uzsocki

Nagyecenk (Komitat Győr-Sopron, Kreis Sopron). [95, XXV.] In der Sandgrube neben der Station der staatlichen Bahn wurde ein hallstattzeitliches Urnengrab gefunden, das der „Kalenderberg“ Kultur angehört. Die in der Richtung der Aushebung liegenden Teile der Sandgrube wurden durchforstet, doch kamen vorläufig keine weiteren Funde zum Vorschein.

Gyula Nováki

Nagymányok – Új házior (Komitat Tolna, Kreis Bonyhád). [97, XXVIII.] Bei den Bauarbeiten von Bergarbeiterwohnungen wurde eine bienestockförmige Grube eröffnet. Sie beinhaltete Fundmaterial aus der Bronzezeit.

Mihály Köhegyi

Neszmély (Komitat Komárom, Kreis Tata). [101, XXXV.] Im Gebiet der Ziegelfabrik setzte ich die Freilegung des früheisenzeitlichen Gräberfeldes fort. Weitere 36 Gräber wurden dabei ausgegraben, in 3 von ihnen gab es auch Bronzebeigaben. Hiemit sind uns bereits 163 Gräber bekannt. Das Fundmaterial gehört der Váler Kultur an. Das Gräberfeld, das bisher in einem Gebiet von 3.714 m² erforscht wurde, setzt sich in westlicher Richtung noch fort. Anhand der Beobachtungen bei der Geländeinspektion gelang es, in Neszmély-Felsőzsiget auch die Spuren der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung zu finden.

Erzsébet Patek

Pécs – Vasas. S. Seite 203.

Piliscsaba (Komitat Pest, Kreis Buda). [110, III.] Im Gebiet des 1955 freigelegten früheisenzeitlichen Gräberfeldes gelang es, weitere vier, z. T. gestörte Brandgräber auszugraben. Sie sind auf die erste Hälfte der Früheisenzeit zu datieren und mit der Váler Kultur in Verbindung zu bringen.

Frigyes Kőszegi

Pomáz – Kiskovácsi-major (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [116, XXX.] Während Feldarbeiten kamen Keramikfragmente einer früheisenzeitlichen (HC) Siedlung zum Vorschein.

Sándor Sashegyi†

Pomáz – Zdrávlyák-dűlő (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [116, XXX.] Als Fortsetzung der Ausgrabungen des Jahres 1956 kamen bei Bauarbeiten gestörte früheisenzeitliche (HA und HC) Urnengräber und neolithische Scherben zum Vorschein.

Sándor Sashegyi†

Rábcakapi (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). S. Seite 206.

Rácalmás – Kulcs (Komitat Fejér, Kreis Adony). [118, XXIX.] In der Nähe der nach Mohács führenden Landstraße kamen am Grundstück des J. Megyesi beim Umgraben drei bronzezeitliche Urnengräber zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung wurde in der größtenteils bereits weggepflügten Gräbern für die Vályaer Kultur charakteristische Keramik gefunden.

Éva F. Petres

Ságvár (Komitat Somogy, Kreis Siófok). [123, III.] Jungpaläolithische Siedlung. S. Acta Arch. Hung. 10. 1958.

Miklós Gábori

Sárvár (Komitat Vas, Kreis Sárvár). [125, XXIV.] Am zum Spital gehörigen Grundstück wurden bei Bauarbeiten späteisenzeitliche Gräber gefunden. Die von Gy. Nováki geleitete Authentifikationsgrabung brachte keine weiteren Gräber zum Vorschein.

Géza Nőgrádi

Siklós (Komitat Baranya, Kreis Siklós). [126, XXIII.] Bei der Ziegelfabrik N°2. kamen beim Abtragen von Lehm Reste einer bronzezeitlichen Siedlung zum Vorschein. Die verstreut erscheinenden Spuren der in den Boden vertieften Gebäude und die Streufunde weisen darauf hin, daß der Rand der Siedlung gefunden wurde.

János Dombay

Sióagárd (Komitat Tolna, Kreis Szekszárd). [127, XXVIII.] Während der Verstärkung des Sió-Dammes gelang es, in der Dammgrube fünf Gräber eines bronzezeitlichen Urnengräberfeldes zu retten. Es war ein Bestattungsplatz der Träger des südpannonischen inkrustierten Keramik-Kultur. Die Funde, die aus dem oberen Niveau der Kulturschicht und westlich vom Gräberfeld zum Vorschein kamen, deuten auch das Vorhandensein einer späteisenzeitlichen Siedlung an.

Gyula Mészáros

Soponya – Kispusztá (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). [128, XXIX.] Vom Kispusztáer Hügel wurde Sand abgetragen und dabei auf eine spätkupferzeitliche Siedlung hinweisende Scherben gefunden.

Éva F. Petres

Szák (Komitat Komárom, Kreis Komárom). [137, XXXV.] Nördlich der Kote 204, am Grundstück des J. Mursik sen. erschienen frühbronzezeitliche Scherben, die auch an die Glockenbecher-Kultur erinnern. Östlich von dieser Stelle kamen Scherben der Linearkeramik zum Vorschein.

Ákos Kiss

Szekszárd – Palánk (Komitat Tolna). [141, XXVIII.] Bei den Dammbauarbeiten des Sió-Kanals kamen unter avarischen Gräbern mesolithische Werkzeuge von Tardenoisien-Charakter zum Vorschein, mit einem kleinen Feuerherd im Zusammenhang. S. ferner Seite 206.

László Vértés

Szentlászló (Komitat Baranya, Kreis Szigetvár). [143, XII.] 600 m nördlich der Siedlung „Zöcske“ wurden bei der Hebung von Sand in einer Tiefe von mehreren Metern Holzkohlenschichten und Feuerspuren gefunden, die zwischen 3–6 m in vier Niveaus in diluvialen Lehmschichten erschienen. Küchenabfall oder Werkzeuge kamen bei der Ausgrabung nicht zum Vorschein.

Rezső Pusztai

Szigetmonostor (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [145, XXX.] Gegenüber der „Pusztatemplom“ von Békásmegyer, unmittelbar am Donauufer wurde beim Bauen eines Pumpenhauses ein Teil einer früheisenzeit-

lichen Siedlung gehoben. Infolge des raschen Arbeitstempos konnten nur zwei, in die Erde vertiefte Wohngruben und Abfallgruben beobachtet werden.

Sándor Soproni

Sztálinváros – Kosziderpadlás (Komitat Fejér). [150, XXXIV.] Die nordöstliche Ecke des Fundortes wurde während Erdarbeiten abgetragen, sodaß ein Teil des Randes der bronzezeitlichen Siedlung zum Vorschein kam. In der untersten Schicht (3–4 m tief) wurden acht, aus mehreren Räumlichkeiten bestehende Wohnplätze und mehrere bienestockförmige Senkgruben ausgegraben. Zu beachten ist ein in Löß gebauter Herd mit Kamin. Aus dem auch sonst bemerkenswerten Fundmaterial wollen wir einen Bronze-Depotfund hervorheben.

Eszter B. Vágó

Tatabánya – Kertváros (Komitat Komárom). [153, XXXV.] Bei den Bauten von Einfamilienhäusern für Bergarbeiter wurden in 25–50 cm Tiefe Scherben Badener Keramik gefunden. Die Funde stammen aus einem Urnengraberfeld.

Ákos Kiss

Veszprém (Komitat Veszprém). [165, XXXVII.] Bei der Kreuzung der Széchenyi-Gasse und der Arany-János-Gasse kam bei der Fundamentierung eines Hauses aus einem in den Fels gehauenen Nest eine Urne zum Vorschein, die mit einer Steinplatte zugedeckt war. Das eingritzte Netzmuster des Gefäße läßt darauf schließen, daß die Bestattung während Periode II der ungarländischen Bronzezeit erfolgte.

Tihámér Szentlélek

Veszprém – Jutas (Komitat Veszprém). [165, XXXVII.] 900 m west-südwestlich von der Bahnstation „Veszprém-külső“ kamen bei der Pflanzung von Setzlingen zwei bronzezeitliche Urnengräber zum Vorschein. Sie stammen aus Periode II der ungarländischen Bronzezeit.

Tihámér Szentlélek

Villánykövesd (Komitat Baranya, Kreis Siklós). [167, XXIII.] In der großen, zur Kultur von Lengyel gehörenden Siedlung, die 1956 erkannt wurde, wurde 1957 eine Probegrabung ausgeführt. Teile eines größeren Grubensystems (Siedlungsstelle), zwei Erdhöhlen und zwischen den Siedlungsstellen 29 Gräber wurden dabei erforscht. Die Ergebnisse bekräftigten die in Zengővárkony gemachten Beobachtungen. Zwei weibliche Tonstatuetten und gemalte Gefäße sind hervorzuheben. Der Fundort wurde kartographisch aufgenommen. Die Ordnung der Siedlung ist an der Oberfläche zu erkennen.

János Dombay

Visegrád – Fellegvár (Hauptburg) (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [168, XXXVIII.] An der Ostseite der mittelalterlichen Burg konnten unter dem „Turm des Kronhüters“ beim Abtragen von Schutt die Spuren einer früheisenzeitlichen Siedlung beobachtet werden. Es konnte festgestellt werden, daß in die Felswand eine Terrasse eingehauen wurde, um eine Hütte dahin zu bauen.

Pál Patay

Visegrád, Rév-Gasse 2. (Komitat Pest, Kreis Szentendre). S. Seite 210.

B) Große Ungarische Tiefebene

Alsóberecki – Haraszi-dűlő (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Sátoraljaújhely). [1, XV.] In der Sandgrube der landwirtschaftlichen Produktionsgemeinschaft³ stieß man auf Urnengräber. Bei der Rettungsgrabung fanden wir in sieben Urnennestern 28 Gräber. Die Beigaben der für das Ende der Bronzezeit charakteristischen Brandbestattungen waren außer einer Bronze-

nadel nur Gefäße. Es gab auch inkrustierte unter ihnen.

Nándor Kalicz

Bagamér – Déli-Szölőskert (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). [5, VI.] Beim Umgraben eines Weingartens kamen aus einer stark gestörten urzeitlichen Siedlung Funde der Badener und der Pilinyer Kultur (Scherben, und aus letzterer eine Urne) zum Vorschein. Der bronzezeitliche Fundort ist von bedeutender Größe.

János Makkay

Balmazújváros – Hortobágy (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). [12, VI.] Bei Terraininspektion zeigten aus einer neolithischen Siedlung stammende Scherben, die gestörten Reste eines Grabes mit Pferdebestattung aus dem 9–10. Jh. (im Gebiet des Staatsgutes von Árkus), und Ziegel der Kirche des im 11–12. Jh. verwüsteten Dorfes Ders, die neuen Fundorte an.

János Makkay

Berettyóújfalu, Dózsa-György-Straße (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Berettyóújfalu). [13, VI.] Bei Bauarbeiten wurde gegenüber der Mühle eine urzeitliche Siedlung berührt. Rot bemalte und rohe neolithische Scherben und einige charakteristische Fragmente Badener Keramik kamen zum Vorschein.

János Makkay

Békéssámson (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [14, XX.] Am Ostrand des Dorfes, am Erdőháti-Hügel (Sandgrube des J. Prágai) stieß man bei Ausbeutung des Sandes auf Gräber. Bei der Rettungsgrabung erforschten wir drei Brandschüttungsgräber mit Beigaben vom Typ La Tène II. Ebendasselbst kamen auch drei süd-nördlich orientierte sarmatische Skelettgräber zum Vorschein. Von demselben Gebiet, doch aus der Sandgrube des Dorfes konnte die Stelle einer sarmatenzeitlichen Siedlung (4. Jh.) festgestellt werden. Sieben Gruben wurden erforscht.

Ernő Olasz

Budapest XXI., Csepel-Királyerdő, Hajós-Gasse 2. [35, IV.] Bei der Anlage eines Obstgartens kamen zwei Gräber eines frühbronzezeitlichen Urnengraberfeldes zum Vorschein, zu denen insgesamt 12 Gefäße gehörten. Sie umgaben z. T. eine größere Urne, z. T. lagen sie auf den verkalkten Knochen und der Asche. Neben den Gräbern war ein runder Feuerherd, der dreifach mit Lehm verputzt war. Die Gefäße weisen den Einfluß der Kultur von Zók-Vučedol auf.

Klára Póczy

Budapest XXI., Csepel, 775. Straße. [37, IV.] Östlich des Grundstückes mit Parzellenzahl 4503/124 wurden bei der Kanalisierung des Dunadülő bronzezeitliche Scherben und Küchenabfall gefunden. Wir können hier wahrscheinlich mit einer großen, frühbronzezeitlichen Siedlung rechnen.

Rózsa Schreiber

Csorva (neuerdings Ruzsa genannt – Komitat Csongrád, Kreis Szeged). [41, XXVII.] Am kleinen Hügel hinter dem Grundstück No. 1009 des I. Szabó wurden beim Umgraben Gefäße gefunden. Bei Gelegenheit von zwei Ausgrabungen wurden 46 Brandgräber gefunden. Es gibt unter ihnen Urnen- und Brandschüttungsgräber. Anhand der Keramik kann das Gräberfeld auf Hallstatt A-B datiert werden.

Otto Trogmayr

Derecske – Ziegelfabrik (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). [45, VI.] Bei der Ausbeutung von Lehm wurden neolithische, kupferzeitliche, spätbronzezeitliche und sarmatische Fundstätten berührt. Während der Ausgrabung wurde eine Oberfläche von 126 m² erforscht. In einer Tiefe von 130–140 cm waren verstreut neolithische Scherben; zwischen 80–140 cm kamen aus einer Vertiefung im Boden Reste einer Siedlung der Bodrogeresztúr-Kultur zum Vorschein, u. a. Stücke von Lehmewurf, die zu einem größeren Gebäude gehörten.

János Makkay

³ Im folgenden LPG genannt.

Dunatetőlén (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Duna-vecse). [47, III.] Im Gebiet des Staatsgutes kamen bei Bodenarbeiten die Reste einer bronzezeitlichen Siedlung zum Vorschein. Anhand der Scherben kann die Siedlung mit der Vátyaer Kultur in Verbindung gebracht werden.

Frigyes Köszegi

Füzesabony-Pusztaszikszó (Komitat Heves, Kreis Füzesabony). [54, III.] Im Laufe der Rettungsgrabung kamen Skelett- bzw. Brandgräber zum Vorschein. Sie waren der Reihe nach angeordnet. Die Skelette sind verschiedenartig orientiert, das Gesicht sieht nach Osten. Anhand der 19 erforschten Gräber ist das Gräberfeld auf die zweite Hälfte der Bronzezeit zu datieren und mit der Füzesabonyer Kultur zu verbinden. Auf Grund der früher zum Vorschein gekommenen, aus Gräbern stammenden Funde müssen wir hier auch mit früheisenzeitlichen Gräbern rechnen.

Frigyes Köszegi

Gyoma - Ziegelfabrik (Komitat Békés, Kreis Gyoma) S. Seite 205.

Hódmezővásárhely - Gorzsa, Cukor-tanya (Komitat Csongrád). [63, XI.] Die Ausgrabung am bereits bekannten Fundort hatte das Ziel, das Gräberfeld der Siedlung zu erforschen. 10 Gräber wurden ausgegraben, 7 davon waren neolithisch (Hockerstellung), mit einer Hundebestattung, 1 spätbronzezeitliches Urnengrab, 2 sarmatische Gräber. Es gelang, in der spätneolithischen Siedlung zwei Bauperioden voneinander abzusondern. Zwei Wohnhäuser wurden ausgegraben, in einem fanden wir neben dem Feuerherd auch die Ausrüstung eines Webstuhls. Unter den Funden muß eine Rassel, ein geschnitztes Knochenamulett und ein Kupferreifen erwähnt werden.

Gyula Gazdapusztai

Hódmezővásárhely - Solt-Palé, Tatárdomb (Komitat Csongrád). [65, XI.] Bei der Vorbereitung eines Reisfeldes wurde der kleine Hügel abgetragen. Bei der Rettungsgrabung wurden die üblichen urzeitlichen Siedlungsspuren gefunden. Wir fanden an zwei verschiedenen Punkten des Hügels Scherben der Theiß- und der Péceler Kultur und Spuren von Feuerherden.

Gyula Gazdapusztai

Igrici - Matata (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Mezöcsát). [68, XV.] In der Kieselgrube, die mehreren Dörfern gehört, wurde ein spätbronzezeitliches (Typ Egyek) Urnengräberfeld gefunden. Bei zwei Lokalinspektionen sammelten wir die Funde mehrerer Urnengräber.

Nándor Kalicz

Jászberény - Cserőhalom (Komitat Szolnok). [69, XXXII.] Aus der Sandgrube, die am Ostrand des Hügels eröffnet wurde, wurde das Material eines spätkeltischen Skelett- und eines Brandgrabes in das Museum geliefert. Ein weiteres Grab konnte bei genauer Beobachtungsmöglichkeit ausgegraben werden. Es war ein Nordnordwest-südsüdöstlich orientiertes, am Rücken liegendes Skelett in einer ovalen Grube. Auffallend ist, daß das Grab noch seinerzeit aufgestöbert wurde: die vom Becken bis zu den Knien reichenden Teile des Skeletts wurden vom Oberkörper förmlich abgerissen. 20 cm ober den Knien waren die Knochen eines Säuglings, nordost-südwestlich orientiert.

Gyula Kaposvéri

Jászfákóhalma - Csárdadomb (Komitat Szolnok, Kreis Jászberény). [70, XXXII.] Bei der Rettungsgrabung wurde ein Skelettgrab, das aus der Zeit zwischen dem LT C/1 und LT C/2 stammt, freigelegt, neben welchem reiche Beigaben lagen.

János Szabó

Kemecse - Vastanya (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [75, XIX.] Die LPG ließ ein großes Gebiet mit Traktoren ackern. Bei der Lokalinspektion konnte festgestellt werden, daß an diesem Sandhügel Streufunde der Bükker Kultur und eine große Siedlung der Péceler Kultur zu finden sind. Auch Überreste der spät-La Tène- und der Sarmatenzeit waren anzutreffen.

Nándor Kalicz

Kengyel (Komitat Szolnok, Kreis Törökszentmiklós). [76, III.] Der Goldfund ist auf das Ende von B III zu datieren. S. Acta Arch. Hung. 9/1958. *Amália Mozsolics*

Kispalád (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Fehérgyarmat). [79, XIX.] Am Rand des Dorfes wurden beim Kotziegelstreichen eine schön verzierte bronzene Streitaxt und eine Spirale aus Bronzedraht gefunden. Sie stammen aus der mittleren Bronzezeit (Füzesabonyer Kultur).

Nándor Kalicz

Mártély - Feketehalom (Komitat Csongrád, Kreis Szentés). [87, XI.] Auf der nahe des künstlich erhobenen Hügels verlaufenden Erdwelle wurden spätbronzezeitliche (wahrscheinlich zur Hügelgräberkultur gehörige) Scherben gefunden.

Gyula Gazdapusztai

Miskolc - Nationaltheater S. Seite 212.

Pocsajesztár - Leányvár (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). [113, VI.] Das Resultat einer Probe-grabung in der spätbronzezeitlichen befestigten Siedlung (Kultur von Gyulavarsánd) waren eine Streitaxt aus Bronze vom Typ Transylvanien und Gefäße, die für die Blütezeit der Kultur kennzeichnend sind.

János Makkay

Polgár - Csőszhalom (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [114, III.] Um die chronologische Lage der in Ungarn auffindbaren Gruppen der neolithischen bemalten Keramik zu klären, wurde am südöstlich von Polgár liegenden Csőszhalom zwecks Orientierung eine Ausgrabung unternommen. Die 3,5 m mächtige Kulturschicht umfaßte 5 Ansiedlungsniveaus im erforschten Gebiet. Die Wände der Häuser waren aus Holz konstruiert und mit Lehm verputzt. Sie sind durch Feuer zugrunde gegangen. Die Trümmer stürzten auf den Hausrat, u. a. Getreide und Mühlsteine. Innerhalb der Siedlung gab es verstreut Bestattungen; in der darunter befindlichen Schicht sind die Gräber wahrscheinlich der Reihe nach angeordnet (bis zu cca 5 m Tiefe). Der Siedlungshügel repräsentiert die Kultur Tiszapolgár I, einzelne Funde der Schichtenfolge ermöglichen jedoch die Parallelisierung mit anderen Gruppen.

Ida B. Kutzián

Polgár - Folyás (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [115, VI.] Im Szilmege genannten Anger wurde beim Ausheben von Sand ein spätbronzezeitlicher Depotfund gefunden, der aus bronzernen Sicheln, mit Schaft versehen Meißeln, einem Messer und einer handgeschmiedeten Bronzeplatte bestand. Das Gefäß, in welchem der Fund war, lag etwa 60–80 cm tief, doch wurde es vollständig verwüstet.

János Makkay

Rákóczi-falva (Komitat Szolnok, Kreis Szolnok). [120, XXXII.] Am westlichen Ende des Dorfes wurde ein frühbronzezeitliches Skelettgrab und darin Nagyréver Keramik gefunden. In demselben Gebiet stieß man auch auf ein sarmatisches Männergrab aus dem 1. Jh.

Gyula Kaposvéri

Rétközberencs - Paromdomb (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). S. Seite 207.

Szegevár - Tüzköves (Komitat Csongrád, Kreis Szentés). [140, XXXI.] Die Ausgrabung wurde hier nun am Hügelrand fortgesetzt, der nur bei der größten Ausdehnung des Dorfes bewohnt war. Es gelang die Reste von zwei Häusern zu erforschen. Ihre Konstruktion entspricht denen vom Kökénydomb mit Satteldach und einer Räumlichkeit, doch sind sie in einem Wohnraum und eine Kammer geteilt. Am Hügelrücken wurden die Gräber 16–29 ausgegraben, ferner das Wohnhaus „C“, von dem auch der Türrahmen aus Lehm und der mit einem Tierkopf verzierte Giebel auf uns verblieben. Nach Aussage der 2 m mächtigen Kulturschicht wurden am ursprünglich bewohnten Hügelrücken in einer Übergangszeit Tote bestattet, dann wieder gebaut, endlich wieder bestattet. Aus dem Fundmaterial kann gut ersehen werden, welche, als verschiedenartig betrach-

tete Gruppen am Ende des Neolithikums, im Eneolithikum, am Tüzköves miteinander in Kontakt waren.

József Csalog

Székkutas – Maczelka-tanya (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [144, XI.] Am nördlichen Ufer des Kakasszéki-ér, der ost-westlich verläuft, wurde bei Bauarbeiten im Hof der Zentrale des Staatsgutes ein auf seiner linken Seite in Hockerstellung liegendes Skelettgrab gefunden, welches, mangels Beigaben, als urzeitlich betrachtet werden kann. Als Streufunde kamen auch sarmatenzeitliche Scherben zum Vorschein.

Gyula Gazdapusztai

Szolnok – Szanda, „Ne tovább“-Schenke (Komitat Szolnok). [146, XXXII.] Im Laufe der Rettungsgrabungen, die seit 1954 anhalten, kamen aus der Sandgrube bronzezeitliche Gefäße zum Vorschein.

Gyula Kaposvári

Szolnok – Burg. S. Seite 211.

Tápiószéle (Komitat Pest, Kreis Nagykáta). [154, XXXVI.] Beim Bauen einer Brücke wurde in 3 m Tiefe neben einem Skelett ein La Tène-Gefäß gefunden und ins Museum gebracht. Bei der Arbeit wurde auch ein weiteres Grab verwüstet.

János Blaskovich – György Blaskovich

Tiszabercel – Ráctemető (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). S. Seite 208.

Tiszacsege (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [157, VI.] In einer Sandgrube kamen neolithische und sehr viel kupferzeitliche (Badener) Scherben, ferner als Streufunde spätbronzezeitliche Gegenstände zum Vorschein.

János Makkay

Tiszadob – Őkenéz (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszaölk). [158, XIX.] Bei Erdarbeiten wurden 3 bronzezeitliche Gefäße samt einem Skelett und ein aus 67 Stücken bestehender spätbronzezeitlicher Depotfund gerettet. An einzelnen Stücken sind Spuren von Rost wahrzunehmen.

Dezso Csallány

Tiszaújlak – Dankadomb (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Szerencs). [160, XV.] Bei Erdarbeiten wurden Scherben gefunden. Bei der Ausgrabung konnten wir feststellen, daß der Fundort eigentlich die alte, an die Theiß anlehende, mit breitem Graben umgebene bronzezeitliche befestigte Siedlung ist. Eine fast 3 m mächtige Kulturschicht häufte sich an. Die Spuren der Siedlung konnten auch am anderen Ufer des Grabens entdeckt werden. Der Fundkomplex besteht aus typischen Objekten der Hatvaner Kultur. Auch aus Lehm gebrannte Tierfiguren wurden gefunden (Rind, Schwein, Hund).

Nándor Kalicz

Vésztő – Kótpuszt, Staatsgut (Komitat Békés, Kreis Szeghalom). S. Seite 208.

Vésztő – Kótpuszt, „Körösparti rakodó“ (Komitat Békés, Kreis Szeghalom). [166, II.] Bei großangelegten Erdarbeiten wurden beim Abtragen eines kleineren Hügels zwei ost-westlich orientierte Gräber ohne Beigaben, bronzezeitliche Scherben und ein sarmatenzeitliches Gefäß von den Arbeitern gefunden.

Julia Kovalovszki

C) Ungarisches Hochland

Csővár (Komitat Pest, Kreis Vác). [42, XXII.] Neben dem vormaligen Schießplatz kamen beim Heben von Lehm 3 Gräber (No. 3–5) des schon früher bekannten La Tène-zeitlichen Gräberfeldes ans Tageslicht. Bei der Rettungsgrabung authentifizierten wir die Funde und gruben ein viertes Grab aus.

Pál Patay

Eger – Kiseged (Komitat Heves). [48, VIII.] Hier wurden bereits früher mehrere hundert neolithische Äxte und zur Bükker Kultur gehörende Scherben gefunden. Beim Tiefpflügen kamen wieder ähnliche Funde zum Vorschein.

Károly Galván

Hugyag (Komitat Nógrád, Kreis Balassagyarmat). [66, I.] Bei der Verlegung eines Fahrdammes wurde ein Urnengräberfeld gefunden. Es gelang 7 Urnengräber der bronzezeitlichen Pilinyer Kultur zu erforschen bzw. die Funde zu sammeln.

József Zólyomi

Maklártelep (Komitat Heves, Kreis Eger). [86, VIII.] In der Umgebung des Dorfes kamen beim Anlegen eines Weingartens Überreste einer auf die zweite Hälfte der Bronzezeit datierbaren Siedlung zum Vorschein.

Frigyes Kőszegi

Mátraszöllös – Királydomb (Komitat Nógrád, Kreis Pásztó). [88, I.] Beim Heben von Sand wurden drei Gräber eines späteisenzeitlichen Gräberfeldes gefunden. Die Rettungsgrabung erstreckte sich bloß auf das Sammeln der Funde der beiden ersteren und der Erforschung des dritten.

Pál Patay

Szada (Komitat Pest, Kreis Gödöllő). [133, III.] J. Várhelyi, Lehrer an der Grundschule beobachtete einige, bei Erdarbeiten zum Vorschein gekommene Gräber und rettete ihr Material. Die Gräber waren Brandurnengräber, sie sind anhand der Gefäße der Váler Kultur zuzurechnen und auf die erste Hälfte der Früheisenzeit zu datieren.

Frigyes Kőszegi

Szuhakálló (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Edelény). [151, XV.] Westlich des Dorfes, neben dem alten Bett des Sajó wurde Tagebau begonnen. Als der oberflächliche Humus abgetragen wurde, kamen früheisenzeitliche Funde zum Vorschein. Am Fundort sind nur Spuren verstreuter Ansiedlung zu beobachten.

Nándor Kalicz

RÖMERZEIT

A) Transdanubien

Aszfő (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). S. Seite 208.

Balatonalmádi (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [6, XXXVII.] Beim Bahnübergang der Station Budatava, am Strand des Unternehmens NEVIKI waren in 4 m Entfernung vom Ufer römische, aus dem 1. Jh. stammende Scherben keltischen Charakters im Wasser.

Tihámér Szentlélek

Balatonfüred (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [9, XXXVII.] Am Marktplatz von Falufüred kamen

nördlich der reformierten Kirche die Grundmauern des Badehauses einer römerzeitlichen Villa zum Vorschein. Das Bassin des Frigidariums war in der apsisförmigen Abschließung einer großen Räumlichkeit untergebracht, das Caldarium, ebenfalls mit einer Apsis versehen, ist senkrecht auf die erstere. Die Spuren von weiteren vier kleineren An- bzw. Auskleidungsräumen konnten festgestellt werden.

Tihámér Szentlélek

Budapest III., Aranyhegyi-Bach. [20, IV.] Bei der Authentifikationsgrabung des bekannten Gräberfeldes kamen in 240 m Entfernung östlich von der Bahnstation Óbuda Brandgräber zum Vorschein. Die gebrannte Oberfläche der Gräber war in runder oder viereckiger

Form wahrzunehmen. Mehrere Gefäße und Scherben sind auf die Wende des 1–2. Jhs. zu datieren.

Melinda Kaba

Budapest III., Bogdányi-Straße. [22, IV.] Als Fortsetzung der früheren Ausgrabungen haben wir weitere 17, hauptsächlich aus Ziegeln und Steinplatten zusammengestellte spätrömische Gräber erforscht. Die Gräber gehörten zum nordwestlichen Teil des Gräberfeldes der Canabae von Aquincum. Sie sind ärmlich. Bedeutend ist der Sarkophag No. 14, der auf die erste Hälfte des 3. Jhs. zu datieren ist, zu dem zwei Bronze-krüge und ein Bronzeeimer mit einem Menas-Haupt gehörten. Bei der Ausgrabung kam auch ein Brunnen mit Wandverputz zum Vorschein, mit IMMUNE IN R VAL LEG II AD Stempel auf den Dauben. Die Reihe der Altare von Aquincum wurden mit einem SOLIS SOCCIO gewidmeten Altarstein bereichert.

Györgyi Parragi

Budapest III., Gasfabrik Óbuda. [26, IV.] Gräber mit Holzsärgen. S. Arch. Ért., 1958.

Melinda Kaba

Budapest III., Szentendrei-Straße 169. [27, IV.] In einem aus Steinplatten zusammengestellten Sarg lag ein nord-südlich orientiertes, gestörtes Skelett. Außer Scherben gab es keine Funde. Der Sarg lag 400 m östlich vom Römischen Weg.

Györgyi Parragi

Budapest III., Vörösvári-Straße. [28, IV.] Die im Jahre 1956 begonnenen Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Über die Ergebnisse wurde schon anhand der damaligen Forschungen referiert. Die neben den Gebäuden gefundene Keramik stammt aus dem 2–3. Jh.

István Wellner

Budapest XI., Albertfalva. [29, IV.] Die Erforschung der Befestigung des großen Auxiliarlagers begann 1954. Die Arbeit wurde nun an den decumana- und sinistra-Fronten fortgesetzt. Bis jetzt sind drei Bau-perioden voneinander besser zu unterscheiden: 1. das mit doppeltem Grabensystem umgebene Pfahllager, das im 3. Viertel des 1. Jhs. eng neben die Donau gebaut wurde und Ende der 80-er Jahre z. T. zugrunde ging. Die Ecken des Lagers sind abgerundet; Binnentürme kamen bisher noch nicht zum Vorschein. 2. Auf die aufgefüllte und eingestapfte Fossa interior wurde Anfang des 2. Jhs. die Mauer des ersten Steinlagers errichtet, mit breitem Doppelgraben davor. Die verhältnismäßig enge Porta decumana wurde von zwei viereckigen Türmen gehütet. Neben dem südlichen Turm kam ein aus Steinplatten bestehendes Ballistarium zum Vorschein. Die große Porta sinistra principalis wurde ebenfalls von zwei Türmen bewacht. Zwischen ihnen teilte ein mit Wandsäulen gegliederter und überwölbter Pfeiler den Eingang entzwei. 3. Das erste Steinlager wurde in den mittleren Jahrzehnten des 2. Jhs. z. T. renoviert, z. T. umgebaut. Der parallel zur Lagermauer verlaufende breite innere Fahrdamm (Via sagularis) wurde erhöht. In der südwestlichen Ecke des Lagers wurde über einem älteren Ballistarium mit Terrazzoverkleidung eine Geschützstellung mit Steinrand und Mörtelboden errichtet. Das zweite Steinlager ging in den 60-er Jahren des 3. Jhs. zugrunde. Nordwestlich des Lagers, im Gebiet der Canabae, wurden ein Wohngebäude mit Terrazzo-Fußboden, Keller und Wirtschaftsgebäuden ausgegraben.

Tibor Nagy

Budapest XI., Ménesi Straße 9/a. [30, IV.] Beim Umgraben eines Gartens wurde ein gestörtes römisches Skelett gefunden. Neben dem Grab waren in einer runden Grube mit Brandspuren Gefäße. Sie sind auf die Wende des 2–3. Jhs. zu datieren.

Klára Póczy

Gölle (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [57, XII.] 200 m nördlich vom Fußballplatz wurde ein Ziegel-grab gefunden. Bei den Füßen des Skeletts stand ein

Tongefäß mit Silbermünzen. Das Grab gehörte wahr-scheinlich zu einem Gräberfeld des 4. Jhs.

Rezső Pusztai

Gyuró (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). [60, XXIX.] Bei Erweiterung des nach Káptalanmajor führenden Weges kam ein römischer Grabstein mit Überresten eines Skeletts zum Vorschein. Die Authen-tifikationsgrabung hatte keinen Erfolg. Auch die Durch-forschung des inneren Gebietes des Meierhofes blieb erfolglos, wo bei der Legung von Wasserröhren ein west-östlich orientiertes Skelettgrab aufgestöbert wurde.

Jenő Fitz

Lébény–Barátföld-Pusztá (Komitat Győr-Sopron, Kreis Mosonmagyaróvár). [83, XVI.] An Stelle der ehemaligen römischen Quadratae wurden im Hof des Gy. Lengyel beim Graben einer Grube römerzeitliche Gräber verwüstet. Ein Teil der Funde konnte gerettet werden.

András Uzsocki

Mórichida–Kisárpás (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [93, IX.] Die Erforschung des aus dem 4. Jh. stammenden Gräberfeldes der römischen Siedlung von Kisárpás (Mursella) wurde fortgesetzt. Bei der Aus-grabung wurden 101 Gräber freigelegt. Die ausgestreckt liegenden Skelette sind fast ausnahmslos annähernd west-östlich orientiert. Neben den Skeletten gab es im allgemeinen reiche Funde, die die Mitte des 4. Jhs. andeuten. Die in den Gräbern gefundenen Münzen stammen aus der Zeit der Kaiser Constantinus I., Constantinus II., Constans, und Constantius II.

Endre Biró

Mosonszentmiklós–Jánosházapuszta (Komitat Győr-Sopron, Kreis Mosonmagyaróvár). [94, XVI.] In ein bronzzeitliches Urnengräberfeld waren einige, aus dem 4. Jh. stammende römische Gräber vertieft. Ein Brand- und zwei Skelettgräber wurden ausgegraben. S. ferner Seite 199.

Endre Biró

Nagyrada (Komitat Zala, Kreis Nagykanizsa). S. Seite 206.

Pécs–Wärmekraftwerk. [108, XXIII.] Bei Erd-arbeiten am Wärmekraftwerk wurden Skelettgräber gefunden mit typischen Beigaben des 4. Jhs. Die Lokal-inspektion erwies, daß es sich um ein vereinzelt Grab handelt.

János Dombay

Pécs–Tettye. S. Seite 209.

Pécs–Vasas. [109, XXIII.] Urzeitliche Siedlung (Péceler Kultur) und römisches Gräberfeld des 1–2. Jhs. S. Acta Arch. Hung. X.

Ferenc Fülep

Sopron, Balfi-Gasse 27. (Komitat Győr-Sopron). [129, XXV.] Bei Bauarbeiten kamen auf den Grund-mauern eines früheren römischen Gebäudes zwei spätere römerzeitliche Skelette ohne Beigaben zum Vorschein. Das eine war mit Randziegeln bedeckt.

Gyula Nováki

Sopron, Sztálin-Platz (Komitat Győr-Sopron). [129, XXV.] Beim Bauen von Wohnungen wurden 1955–56 82 römerzeitliche, aus dem 1–2. und aus dem 4. Jh. stammende Gräber entdeckt. 1957 wurden weitere 3 Gräber ausgegraben.

Gyula Nováki

Százhalmobatta–Dunafüred (Komitat Pest, Kreis Buda). [138, III.] Südlich des Lagers, im Gebiet der Siedlung von Dunafüred kam ein ausgearbeitetes Skelett-grab mit Steinmauer zum Vorschein mit einem zer-trümmerten großen Grabstein mit längerer Inschrift (Septimia Ocna) darüber.

András Mócsy

Szentendre (Komitat Pest). [142, XXX.] An der Stelle des zu errichtenden Gymnasiums, das vor die Front der einstmaligen Praetoria des römischen Lagers

gebaut wird, untersuchten wir im einstmaligen serbischen Friedhof das Grabensystem des Lagers. Es gelang, die Konstruktion des Vallumsystems zu erkennen. Das Steinlager weist drei Bauperioden auf. Das doppelte Vallum, das zwei Bauperioden überlebte, wurde in der dritten mit Erde aufgeschüttet. Die Graben waren 4,14 bzw. 3,38 m tief. Aus dem Forschungsgraben kamen zwei Steine mit Inschriften zum Vorschein: aus der oberflächlichen Schicht der Grabstein des QUINTVS MASGLI FIL., und aus der Ausfüllung des zweiten Grabens ein mit Inschrift versehenes Fragment eines großen Altarsteines. Es konnten keine Spuren des früheren Erd- bzw. Pfahllagers festgestellt werden.

Sándor Soproni

Szentendre, Dózsa-György-Straße 1260/4 (Komitat Pest). [142, XXX.] Beim Bauen eines Hauses kam ein ausgeraubter Sarkophag ohne Inschrift zum Vorschein. Bloß eine Großbronze des 2. Jhs. war darin.

Sándor Soproni

Szentendre, Római-Sánc-Gasse (Komitat Pest). [142, XXX.] An der Ecke der Névtelen-utca kam beim Legen von Wasserröhren die Steinkiste eines Kindergrabes, das nicht mehr intakt war, zum Vorschein. Die Steinkiste gelangte infolge sekundärer Verwendung in das Gräberfeld des 4. Jhs.

Sándor Soproni

Szombathely, Kertész-Gasse (Komitat Vas). [148, XXXIII.] Bei der Fundamentierung der neuen Gasse kamen mehrere römische Gräber ans Tageslicht. Es gab hier Brandbestattungen, Tegula-Bauten, Urnengräber und Sarkophage.

Tihamér Szentlélek – Ernő Horváth

Szombathely – Rumi-Gasse 78 (Komitat Vas). [148, XXXIII.] Aus der Umgebung kamen schon bisher römerzeitliche Gräberfunde zum Vorschein. Nun kamen beim Fundamentieren eines Hauses römische Gräber ans Tageslicht. Die Asche war in einem kugelförmigen Glasgefäß, das in einer, mit Eisenstreifen zusammengehaltenen Kalksteinurne untergebracht war. In der Nähe lag eine Mittelbronze des Traian. In diesem Gebiet gab es auch ein aus Ziegeln zusammengestelltes Brandgrab und auch ein Skelettgrab.

Tihamér Szentlélek – Ernő Horváth

Szombathely, Thököly-Gasse 14–18 (Komitat Vas). [148, XXXIII.] Als Fortsetzung der Ausgrabungen der Jahre 1955–56 wurde 1957 das Sanatorium des Iseums ausgegraben. In diesem Jahr kamen die Randmauern der nördlichen, der östlichen und der südlichen Seite zum Vorschein. 11 m nördlich und südlich des zentralen Sanatoriums waren die Randgebäude, die parallel zu den Längsseiten des Heiligtums verliefen. An beiden Seiten fanden wir Räumlichkeiten. Eine Räumlichkeit der Nordseite ist 4 × 7 m groß. Bei der Front des Heiligtums erschienen in 34 m Entfernung die östlichen Schlußmauern des Temenos. Im Inneren stand, senkrecht zur Front des zentralen Heiligtums, der Längsachse nach eine Säulenreihe. Auch die Schichtenverhältnisse vor dem Bau des Heiligtums wurden geklärt. In der Schicht vom Ende des 1. Jhs. u. Z. erschienen von Pfostenlöchern umgrenzte Hüttenspurten, darüber, nach einer dünnen aufgefüllten Schicht, lagen die Reste einer verbrannten und eingestürzten Mauer mit Lehmewurf.

Tihamér Szentlélek

Szőny (Komitat Komárom, Kreis Komárom). [149, III.] Westlich der Ölfabrik wurden Grundstücke in die Fabrik einverleibt, in denen noch nie archäologische Forschungen unternommen wurden. Das neue Gebiet wurde von Jenő Petrovics im Auftrag des Ung. Nationalmuseums mit eisernem Bohrer sondiert. Er fand in 1 km Entfernung südlich der Südwestecke des Lagers (Brigetio), an der Westseite des kleinen Transformators des Betriebes Sarkophage und aus Steinplatten zusammengestellte Gräber. Die Ausgrabung leitete Unterzeichneter. Drei Gräber wurden gefunden, die aus älteren Stein- und Grabplatten zusammengestellt waren, ferner drei Sarkophage. Es wurde festgestellt, daß hier urchristliche

Bestattungen waren. Die Gräber lagen in einem ost-westlich gerichteten Halbkreis annehmbarerweise um eine urchristliche Kirche herum. Dieses kleine Gräberfeld entstand in der zweiten Hälfte des 4. Jhs., doch wurden zu den Bestattungen Sarkophage und Platten aus dem 3. Jh. verwendet. In den Sarkophagen wurden hohe geistliche Persönlichkeiten beigelegt. In einem der Sarkophage fanden wir in der Rechten des Toten einen 35 cm langen, oben gekrümmten flachen silbernen Bischofsstab. Der Stab ist mit Gold- und Bleiintaglio verziert, gut erhalten, die hölzernen Teile sind jedoch zugrunde gegangen. Anhand des Krummstabes müssen wir im Bestatteten einen urchristlichen Bischof sehen. In zwei Sarkophagen waren je eine Person, im dritten zwei Personen bestattet. In den drei, aus Steinplatten zusammengestellten Gräbern waren 2, 5 bzw. 7 Personen. In den Sarkophagen waren große Stücke von Textilien: Reste von Seide, Leinen und Wollstoff. Außerdem fanden wir ein verkalktes Stückchen Lunge, eingetrocknete Muskelfasern und Reste von Blumensträußen.

László Barkóczi

Szédlőváros – Öreghegy (Komitat Fejér). [150, XXXIV.] In der Óváros wurde zwecks Legung einer Wasserleitung in der Öreghegy-Gasse ein Graben bis zum Gebiet des Lagers (Intericsa) gegraben. Der Graben durchquerte mehrere Gräber. Am Kalvarienhügel wurde ein mit Ziegeln überdecktes Grab berührt. Im Gebiet des Lagers durchquerte der Graben drei Gebäude. Das mittlere hatte eine Apsis; bei der Westwand war 40–50 cm hoch Schutt, von einer gemalten Mauer stammend. Die Wandmalerei in mehreren Schichten aufgetragen und sehr abwechslungsreich in der Farbe.

Eszter B. Vágó

Tata – Tangazdaság (Versuchswirtschaft) (Komitat Komárom). [152, XXXV.] Im auf das erste Viertel des 4. Jhs. datierbaren spätrömischen Gräberfeld fanden wir 20 ausgestreckt liegende Skelette in Erd- und Ziegelgräbern. In drei Gräbern wurde der Tote mit großen Steinen gesteint.

Endre Bíró

Tokod – Erzsébet-Schacht (Komitat Komárom, Kreis Dorog). [161, III.] VII. Südlich des 1956 erforschten Gebäudes zeigte sich die Ecke eines weiteren Gebäudes. Die bisherige Ausgrabung brachte eine Räumlichkeit mit zwei Niveaus, einen schmalen, mit Steinen ausgelegten Gang und Funde, die das Vorhandensein verschiedener Werkstätten andeuten, ans Tageslicht. In der Schlammgrube erschienen als Streufunde spät-Lateinische Keramik, viele Sigillaten (auch padanische) und das Bruchstück einer sog. „dakischen“ Henkelschale.

András Mócsy

Újkér (Komitat Győr-Sopron, Kreis Sopron). [162, XXV.] Beim Pflügen wurde im sog. „Temetődűlő“ (Friedhofsanger) ein römerzeitliches Steinkistengrab gefunden. Obenauf war ein sekundär verwendeter, aus der ersten Hälfte des 1. Jhs. stammender Grabstein, von denen Inschrift und die beiden Köpfe abgeschlagen wurden. Das Grab wurde bereits früher ausgeraubt: zwei gestörte Skelette lagen in ihm.

Gyula Nováki

Veszprém – Burg (Komitat Veszprém). S. Seite 210.

Visegrád – Steinbruch (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [168, XXXVIII.] Die Ausgrabung des Jahres 1956 wurde fortgesetzt und der aus der Regierungszeit des Valentinian stammende Wachturm wurde vollständig freigelegt. Am Bau, der in einer Periode errichtet wurde, wurden noch in der Römerzeit kleinere Verbesserungen gemacht. Der durch Feuerbrunst zugrunde gegangene Turm wurde anstelle einer römischen Siedlung des 1–2. Jhs. errichtet.

Sándor Soproni

B) Große Ungarische Tiefebene

Békéssámsón (Komitat Békés, Kreis Orosháza). S. Seite 200.

Budapest XVIII., (Lőrinc), Lenkei-Gasse 9. [31, IV.] Bei der Erweiterung der Spinnerei der Textilfabrik

„Kispesti Textilgyár“ wurde in 120 cm Tiefe ein in sitzender Hockerstellung begrabenes sarmatenzeitliches Skelett gefunden. Daneben war eine sarmatenzeitliche, provinzialrömische Schale; sie kann auf das 2–3. Jh. datiert werden.

Rózsa Schreiber

Budapest XIX., (Kispest), Üllői-Straße. [32, IV.] Vor dem Haus No. 138 wurde beim Legen der Wasserleitungsröhren ein sarmatenzeitliches Grab gefunden. Das intakte, west-östlich orientierte Grab, das neben dem zur Großen Ungarischen Tiefebene führenden römerzeitlichen Weg lag, kann anhand der Keramik auf das 4. Jh. datiert werden.

Klára Póczy

Csongrád, Gyóker-Gasse 14 (Komitat Csongrád). S. Seite 210.

Debrecen – Dampfziegelfabrik [44, VI.] Das Grundstück der Fabrik ist seit langem als Stelle einer sarmatenzeitlichen Siedlung bekannt. Anhand einer kleineren Ausgrabung sammelte Alán Kralovánszky neues Fundmaterial von hier.

Derecske – Ziegelfabrik (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Derecske). S. Seite 200.

Egyek – Erzsébetkert (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). S. Seite 206.

Gyoma – Ziegelfabrik (Komitat Békés, Kreis Gyoma). [58, II.] In der Lehmgrube – wo Elemér Zalotay vor einigen Jahren sarmatenzeitliche Gräber ausgrub – kamen kupferzeitliche Speichergefäße und kleinere sarmatenzeitliche Gefäße zum Vorschein. In der Wand der Lehmgrube waren z. T. ausgegrabene Gruben zu beobachten.

Júlia Kovalovszki

Hódmezővásárhely – Gorzsa, Cukor-tanya (Komitat Csongrád). S. Seite 201.

Hódmezővásárhely – Nagysziget (Komitat Csongrád). S. Seite 207.

Kemecse – Vastanya (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). S. Seite 201.

Kisköre – Rákhát (Komitat Heves, Kreis Heves). [78, VIII.] Im Gebiet des Staatsgutes, 800 m nordnord-östlich von den Zentralgebäuden kamen beim Setzen von Obstbäumen und früher beim Graben von Irrigationsskanälen Scherben sarmatenzeitlicher Keramik zum Vorschein. In der Wand des Grabens konnten die runden Flecke von Abfallsgruben beobachtet werden.

Károly Galván

Madaras – Kígyóspart (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Bácsalmás). [84, III.] Bei der Ausgrabung des Hügels No. 1. konnte festgestellt werden, daß die große (312 × 263 cm) und in die Originaloberfläche 120 cm vertiefte Grabkammer bereits öfters ausgeraubt wurde. Der Hügel (Dm: 23 m; Höhe 3 m) wurde zur Spätsarmatenzeit errichtet.

Mihály Köhegyi

Mártély – Haus des Imre Nagy (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [86, XI.] Am Hof des Hauses wurde eine sarmatenzeitliche Grube gefunden. Bei der Rettungsgrabung öffneten wir einen Teil der mit Lehm verputzten, bienenstockförmigen Grube.

Gyula Gazdapusztai

Ócsa (Komitat Pest, Kreis Dabas). [104, III.] Im „Omért“ genannten Anger wurde aus den Sandhügeln archäologisches Material fortgetragen. Etwa 20 Gräber mochten verwüstet worden sein. Teile von zwei römerzeitlichen sarmatischen Gräbern, Reste einer sarmatischen Siedlung und später noch zwei Gräber wurden hier ausgegraben. Das letzte Grab wurde von Ágnes Salamon gerettet.

Gyula Török

Rákóczi-falva (Komitat Szolnok, Kreis Szolnok). S. Seite 201.

Szatymaz (Komitat Csongrád, Kreis Szeged). S. Seite 211.

Szegvár – Kőrösmentgyörgy (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [139, XXXI.] Zwischen den Bahnstationen Szegvár und Kőrösmentgyörgy wurde der eine Bahneinschnitt erweitert. Am ersten Arbeitstag kam ein sarmatisches Grab zum Vorschein, nach Anmeldung wurden zwei weitere, nicht mehr intakte Gräber und Reste einer sarmatischen Siedlung gefunden.

József Csalog

Székkutas – Maczelka-tanya (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). S. Seite 202.

Tápiószéle – Merfesz-tanya (Komitat Pest, Kreis Nagykáta). [154, XXXVI.] Aus 4 zerstörten sarmatischen Gräbern konnten verschiedene Funde gerettet werden.

György Blaskovich – János Blaskovich

Tiszadob – Reje (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszaalpár). [159, XIX.] Beim Bauen des neuen Stalles der LPG wurden zwei sarmatische Skelette gefunden. Wir haben festgestellt, daß verstreut liegende Gräber und Streufunde einer Siedlung von hier zu erwarten sind.

Dezso Csallány

Vésző – Kótpuszt, Kőrösparti rakodó (Komitat Békés, Kreis Szeghalom). S. Seite 202.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

A) Transdanubien

Balatonberény (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [7, XIV.] Die Forschung hatte das Ziel, die Verbindungen der pannonischen Bewohner und der Völker der Völkerwanderung zueinander zu klären. Der größte Teil des Gräberfeldes fiel den Erdarbeiten beim Bauen der Bahn schon zum Opfer. 21 Gräber wurden ausgegraben; ihr Fundmaterial weist auf das 9. Jh. hin. Etwa 300 m weit von Gräberfeld fanden wir auch die Siedlung, in welcher wir zwei Backöfen ausgruben. An der Ausgrabung nahm Károly Sági teil.

Ilona Kovrig

Balinka – Mecserpuszta (Komitat Fejér, Kreis Mór). [11, XXIX.] Beim Bauen von Bergarbeiterwohnungen wurden mehrere Gräber verwüstet. Auf Grund der Streufunde ist festzustellen, daß am Hang des Hügels ein avarisches Gräberfeld war.

Jenő Fitz

Dór – Kápolnadülő (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [46, IX.] Bei der Authentifikation langobardischer Fundstätten kamen 3, nicht mehr intakte, west-

östlich orientierte langobardische Gräber zum Vorschein, ferner 6 nordwest-südöstlich orientierte Bestattung vom Ende der Völkerwanderungszeit.

István Bóna

Farád – Ostffy-tag (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [50, IX.] Beim Ausheben von Sand wurden avarische Gefäße gefunden. In der Nähe, in einer anderen Sandgrube, wurden 4 Gräber verwüstet. Bei der Authentifikationsgrabung fand Sándor Mithay ein alleinstehendes, in eine kleine Grube verstecktes Gefäß, ferner ein Grab mit zwei Skeletten, ohne Beigaben.

Hács – Béndekpuszta (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [62, III.] In diesem Jahr wurden die Forschungen des aus dem 5. Jh. stammenden germanischen Gräberfeldes fortgesetzt. Die Ausdehnung des Gräberfeldes in nördlicher, östlicher, südlicher und südwestlicher Richtung wurde festgestellt. In letzterem Teil kamen 25 Gräber ans Tageslicht, die ergänzende Ausgrabung im Inneren des Gräberfeldes half zur Klärung der Lage des Grabes No. 4. An der Ausgrabung nahmen Pál Lipták (Anthropologe) und Rezső Pusztai (Archäologe) teil.

Ágnes Salamon

Kápolnásnyék — *LPG Vörösmarty* (Komitat Fejér, Kreis Székesfehérvár). [73, XXIX.] Bei der Authentifikation langobardischer Fundstätten kamen in auffällender Tiefe ein reiches Männer- und ein Frauengrab zum Vorschein. Sie waren westöstlich orientiert.

István Bóna

Keszthely (Komitat Veszprém). [77, XIV.] Um den von Vilmos Lipp ausgegrabenen Teil des Gräberfeldes zu authentisieren und es weiter zu erforschen, wurde die 1951 abgebrochene Forschung fortgesetzt. Im Gebiet der Bierhalle (heute: Freilichtbühne) fanden wir in nördlicher Richtung die Fortsetzung des Gräberfeldes, nämlich die vom Ende des 6. und vom Anfang des 7. Jhs. stammende Teile; das Denkmalmaterial bestand größtenteils aus Kulturprodukten der örtlichen Einwohnerschaft, der sog. Keszthely-Kultur. Diese Bewohnerschaft war auf einem Gebiet von ca. 40 km Durchmesser zusammengedrängt und behielt bis zum 8. Jh. ihre eigentümliche lokale Kultur. An der Ausgrabung nahm Elvira Tóth teil.

Ilona Kovrig

Nagygrada (Komitat Zala, Kreis Nagykanizsa). [98, XIV.] Bei Planierungsarbeiten wurde ein großes, aus dem 9. Jh. stammendes Gräberfeld verwüstet. Unberührt war nur mehr ein ganz kleiner Teil, wo 5 intakte und 3 gestörte, west-östlich orientierte Gräber ausgegraben wurden. Auch im 4. Jh. mochte ein Gräberfeld in diesem Gebiet gewesen sein: wir erwarben das Material eines verwüsteten Grabes. An der Ausgrabung nahm auch Károly Csiszár (Restaurator) teil.

Károly Sági

Oroszlány (Komitat Komárom). [105, III.] Frühavarisches Gräberfeld. S. FA. X (1958). *Ágnes Cs. Sós*

Rábcakapi (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [117, IX.] Sándor Mithay stellte anhand einer Authentifikationsgrabung fest, daß das im Garten des Sándor Pere gefundene Skelett aus der Avarzeit stammt. Ebendasselbst fand er auch Spuren einer bronzezeitlichen Siedlung.

Rácalmás — *Újtelep* (Komitat Fejér, Kreis Sztálinváros). [119, XXIX.] Bei der Authentifikation langobardischer Fundstätten kamen 3 reiche, west-östlich orientierte Gräber zum Vorschein: sie enthielten einen Mann, eine Frau und ein Kind. Hier ist ein reiches, großes Gräberfeld zu erwarten.

István Bóna

Sopron-Kőhida (Komitat Győr-Sopron). [130, XXV.] Die ersten zwei Forschungsgraben durchquerten das Gräberfeld in nord-südlicher Richtung. Nun wurde die östliche und die westliche Grenze festgestellt. Die Gräber No. 27–37 wurden freigelegt. Bestattungen erfolgten hier zuerst am Anfang des 9. zuletzt im ersten Viertel des 10. Jhs. Die Bestattungsriten lassen auf eine avarische Bevölkerung, die reichen, aus dem Westen stammenden Waffen auf frankische Oberherrschaft schließen. Im ganzen Gräberfeld mochten etwa 130–160 Personen bestattet worden sein.

Gyula Török

Szany (Komitat Győr-Sopron, Kreis Csorna). [134, IX.] Die Ausgrabung wurde von Sándor Mithay begonnen. Ein großer Teil eines spätavarischen Gräberfeldes wurde beim Sandgewinnen verwüstet. Bei der Rettungsgrabung deckten wir 5, nord-südlich orientierte Skelettgräber auf.

Endre Biró

Szekszárd — *Palánk* (Komitat Tolna). [141, XXVIII.] Zwischen Mai und Dezember des Jahres 1957 wurde anhand der Dammbauten des Sió-Kanals der südliche Teil eines großen avarischen Gräberfeldes — 165 Gräber — freigelegt. Unter den westnordwest-ostsüdöstlich orientierten Skelettgräbern gab es viele Pferdebestattungen. Ein Teil des Gräberfeldes mit reichem Fundmaterial wurde schon seinerzeit ausgeraubt; in solchen Gräbern blieb nur das neben den Schädel gelegte Gefäß übrig. Die ältesten Gräber des bisher erforschten Gebietes

sind auf das zweite Drittel des 7. Jhs. zu datieren; die obere Grenze wird vom Alter eines Grabes mit gegossener Gürtelgarnitur festgesetzt. Im Gebiet des Gräberfeldes kamen auch mittelalterliche Backöfen, die annehmbarerweise zur alten Siedlung Palánk gehörten, zum Vorschein. Die Ausgrabung wurde von Bertalan Andrásfalvi, György Kiss, Mihály Köhegyi, Ágnes Salamon und Gyula Török vorgenommen, mit Teilnahme von Sándor Bökönyi (Zoologe) und Pál Lipták (Anthropologe).

Ágnes Salamon

Vállus (Komitat Veszprém, Kreis Keszthely). [164, XIV.] Um die pannonische Bevölkerung und die bis zum Ende der Avarzeit übereinander geschichteten Völkermassen zu erforschen, wurde hier die Ausgrabung unternommen. 9 Gräber wurden ausgegraben, die meisten waren bereits durchgestöbert. Das Gräberfeld liegt im Gebiet des heutigen Dorfes, es ging daher fast vollständig zugrunde. An der Ausgrabung nahm Károly Sági teil.

Ilona Kovrig

B) Große Ungarische Tiefebene

Ártánd (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Biharkeresztes). [4, VI.] Als Fortsetzung der Ausgrabungen des vergangenen Jahres wurden unter Mitwirkung von Alán Kralovánszky, Kinga Kralovánszky und János Nemeskéri bei mehreren Gelegenheiten insgesamt 73 Gräber des aus dem 9–10. Jh. stammenden Gräberfeldes ausgegraben. Wir kennen von insgesamt 270 Gräber. Es gelang, im Laufe der Ausgrabung der nordöstlichen Rand des Gräberfeldes zu erreichen. Als Beigaben erschienen — wie auch früher — für die Spätavarenzeit charakteristische Funde.

Balmazújváros-Hortobágy (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen). S. Seite 200.

Békésszentandrás — *Sírató* (Komitat Békés, Kreis Szarvas). [15, XXVI.] In der Ziegelstreicherei der LPG wurden 5 gepidische Gräber gefunden. Das Resultat der Rettungsgrabung war die Freilegung von noch einem Grab und Spuren einer gleichaltrigen Siedlung (in die Erde vertiefter Kessel). Hier mochte eine kurzfristige Ansiedlung einer geringzahliger Gemeinschaft gewesen sein.

Gyula Gazdapusztai

Bokros-Gyójai-dűlő (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [16, V.] Am Rand des „Sóstó“ wurde ein Teil eines avarischen Gräberfeldes (8 Gräber) ausgegraben. Während Grab No. 1, auf die frühavarische Zeit (Ende des 6. — erste Hälfte des 7. Jhs.) verlegt werden kann, sprechen die Beigaben des in ca. 35 m Entfernung liegenden Grabes No. 7. für eine Bestattung zur Spätavarenzeit (zweite Hälfte des 7., bzw. 8. Jh.). An der Ausgrabung nahm Mária G. Sándor teil.

István Dienes

Budapest XXI., Csepel, Freihafen. [36, IV.] An der Südseite des Hafens kamen beim Legen von Röhren 12 Skelettgräber zum Vorschein. Die Bestattung erfolgte in zwei Schichten, die Skelette waren ost-westlich orientiert; ihr Alter konnte mangels Beigaben nicht festgestellt werden. Ober dem Gräberfeld verläuft eine mittelalterliche Schicht.

Klára Póczy

Debrecen — *Bellegelő*. [43, VI.] Zwei spätavarische Gräber kamen hier zum Vorschein. Das eine war das stark beschädigte Grab eines samt Pferd bestatteten Mannes, das andere ein süd-nördlich orientiertes Kindergrab ohne Beigaben.

János Makkay

Egyek-Erzsébet-kert (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [49, VI.] In einem spätavarischen Gräberfeld wurden anhand einer Rettungsgrabung 12 Gräber gefunden. Eines davon stammte aus der Sarmatenzeit. Zwei selbständige Pferdegräber mit vollständigem Zaumzeug und die reichen Beigaben des Frauengrabes No. 4. sind bemerkenswert.

János Makkay

Nyíregyháza, Sarkantyú-Gasse 17 (Komitat Szabolcs-Szatmár). [103, XIX.] Beim Einrammen eines Leitungsmastes wurde eine avarische Pferdebestattung zerstört. Bei der Rettungsgrabung fand ich einzelne Knochen eines, mit östlich gerichtetem Schädel bestatteten Pferdes an ihrem ursprünglichen Platz. Man behauptet, daß auch unter dem Haus ein Pferdegrab liegt.

Dezso Csallány

Pitvaros (Komitat Csongrád, Kreis Makó). S. Seite 211.

Rétközberencs – Paromdomb (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). S. Seite 207.

Tádlár (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kiskőrös). [155, XIII.] 16 Gräber eines beim Rigolieren zum Vorschein gekommenen avarischen Gräberfeldes wurden von Béla Bálint ausgegraben. Früher wurden 17 Gräber aufgestöbert.

Tiszadob – Ókenéz (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszaörs). [158, XIX.] Neben dem toten Zweig der Theiß wurden bei Erdarbeiten zwei Gräber, die aus der Hunnezeit stammen mochten, aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung konnte festgestellt werden,

daß das eine Skelett mit den Füßen nach NW lag. Das andere mochte ein sitzendes Skelett ohne Beigaben gewesen sein. Im Gebiet erschienen die aus dem 18–19. Jh. stammenden Spuren des im vergangenen Jahrhundert umgesiedelten Dorfes Ókenéz. In einem Nest fand ich außerdem Keramik der Bükker Kultur.

Dezso Csallány

C) Ungarisches Hochland

Gödöllő (Komitat Pest, Kreis Gödöllő). [56, III.] Am Grundstück der Schweinezüchtereier wurde beim Graben einer Grube ein Grab gefunden. Beigabe war ein avarischer Nadelbehälter aus Knochen.

Géza Fehér

Sajószentpéter (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kreis Miskolc). [122, XV.] Bei der Wegverzweigung von Borsodszirák wurde mit Maschinen Sand gewonnen. Dabei wurden etwa 100 Gräber eines spätavarenzeitlichen großen Gräberfeldes verwüstet. Bei der Rettungsgrabung erforschten wir 12 Gräber. Auch Pferdebestattungen kamen zum Vorschein. Bemerkenswert ist das Skelett einer Frau, die am Rand des Gräberfeldes zerstückelt begraben wurde.

Nándor Kalicz

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME (X. Jh.)

A) Transdanubien

Mezőszilas – Balháspart (Komitat Fejér, Kreis Enying). [89, XXIX.] Beim Umgraben kamen Funde aus der Zeit der ungarischen Landnahme zum Vorschein. Die Rettungsgrabung hatte außer der Erforschung des z. T. verwüsteten Grabes kein Ergebnis.

Jenő Fitz

B) Große Ungarische Tiefebene

Bokros – Gyójai-dűlő (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [16, V.] Am Grundstück des Antal Domokos kam ein aus 5 Gräbern bestehendes, wahrscheinlich aus der zweiten Hälfte des 10. Jhs. stammendes, ärmliches ungarisches Gräberfeld zum Vorschein. Es gab hier keine Pferdebestattung.

István Dienes

Csongrád – Vendelhalom (Komitat Csongrád). [40, V.] Die Durchforschung des nordöstlichen, noch ungestörten Randes des von seinen landnahmezeitlichen Gräbern berühmten Hügels hatte bloß 4, vom Ende des 10. Jh. stammende Kindergräber als Resultat. Unseren Beobachtungen zufolge mag dies dem am spätesten benützte Rand des Gräberfeldes gewesen sein.

István Dienes

Egyek, Fő-Gasse (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [49, VI.] Ich sammelte am Fundort zwei runde Platten aus der Zeit der ungarischen Landnahme mit durchbrochenem Tierornament bzw. geometrischem Muster.

János Makkay

Felgyő (Komitat Csongrád, Kreis Szentes). [51, III.] Die Ausgrabung der (in den vergangenen Jahren bereits erforschten) frühzeitlichen ungarischen Siedlung hatte zwei Ziele: 1. die kartographische Aufnahme des Gebietes nach 10 cm-rigen Höhenlinien; 2. Suche nach der angenommenen Fortsetzung des früher erforschten, aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes. Letztere wurde nicht gefunden. Anstatt dessen fanden wir das verhältnismäßig intakte Grabensystem der frühzeitlichen Siedlung wieder. Die von hier zum Vorschein gekommenen Funde scheinen aus dem 10–11. Jh. zu stammen. An der Ausgrabung und der kartographischen Aufnahme nahmen István Dienes, Eszter Ojtozi, Mária G. Sándor, Judit Kolba, Vilmos Balás, Alán Kravánszky und József Csalog teil.

Gyula László

Gáva – Marktplatz (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [55, XIX.] In der Sandgrube des Dorfes kamen Skelette zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung wurden 33 Gräber erforscht. Der größte Teil der Funde ist dem Typ nach der Zeit der Landnahme zuzuschreiben, ein Teil ist jedoch bereits auf die erste Hälfte des 11. Jhs. zu datieren.

Nándor Kalicz

Hódmezővásárhely – Nagysziget (Komitat Csongrád). [64, XI.] Am Sandhügel, der entlang des Übungsplatzes verläuft, wurden 4 Gräber aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung wurden weitere 3 Gräber ausgegraben. Anhand der Funde ist hier ein Gräberfeld aus dem 10–11. Jh. Die aus einem der Gräber stammende Fibel und eiserne Schnalle läßt auf eine sarmatische Bestattung schließen.

Gyula Gazdapusztai

Monor (Komitat Pest, Kreis Monor). [92, III.] Hinter dem Badehaus im Monorierdő, am Grundstück des János Szabó wurde ein neues Haus gebaut. Dabei stieß man auf 3 Skelette. Die Funde des dritten wurden von Károly Kozák gerettet. Ich grub die Gräber No. 4. und 5. aus, die Beigaben (Gefäße) gelangten um die erste Jahrtausendwende herum in die Erde.

Gyula Török

Nádudvar – Mihályhalom (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Püspökladány). [100, VI.] Bei Erdarbeiten kam ein Grab aus der Zeit der ungarischen Landnahme zum Vorschein, das in die Seitenwand eines früheren Grabhügels eingegraben war. Aus dem Grab einer Person unter 18 Jahren kamen reicher Schmuck, zwei, z. T. vergoldete Brustplatten, Fragmente von Zaumzeug und Münzen des Hugo von Provence (926–945) und Lothar II (945–950) zum Vorschein.

János Makkay

Rétközberencs – Paromdomb (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárd). [121, XIX.] Der Sandhügel, der sich am Nordrand des Dorfes erhebt, wird seit Jahren als Sandgrube benützt. Der Fundort diente als Siedlungs- bzw. Bestattungsort verschiedener Perioden. Eine große Abfallgrube wurde ausgegraben. Sie enthielt neolithische, hauptsächlich bemalte Keramik. Die Siedlung, die auf die zweite Hälfte der Frühbronzezeit und die Mitte der Bronzezeit zu datieren ist, fanden wir in einer zusammenhängenden Schicht. Die Trümmer von zwei stark angesengten Häusern wurden ausgegraben. Auch ein Goldschmuck, aus drei, herzförmigen Gliedern zusammengestellt, wurde gefunden. Auch eine große Abfallsgrube der spät-La Tène Zeit wurde gefunden. Auch Denkmäler der frühen Germanen waren vorhanden. Mit Ausnahme zweier Gräber wurde beim Sandgewinnen ein Gräberfeld aus der Zeit der ungarischen Landnahme verwüstet. Es gelang, die Beigaben des einen zu retten, das letzte Grab des Gräberfeldes haben wir erforscht. Sie waren Männergräber mit Pferdebestattung. Unter den reichen Beigaben waren Münzen des Berengar. Der Schädel des einen Kriegers wurde verwundet. Die Wunde heilte jedoch, und das zurückgebliebene Loch wurde mit einer Silberplatte bedeckt.

Nándor Kalicz

Sárospatak – Baksahomok (Komitat Borsod – Abauj – Zemplén, Kreis Sátoraljaújhely). [124. XV.] Die Ausgrabung des im vergangenen Jahr hier gefundenen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Bis zum Beginn der Rettungsgrabung wurden zwei Gräber bereits verwüstet, nur zwei andere konnten erschlossen werden. Die Gräber lagen in einer Reihe und enthielten männliche Skelette mit Pferdebestattungen.

Nándor Kalicz

Szarvas, Lenin-Gasse (Komitat Békés, Kreis Szarvas). [135. XXVI.] Ein Gräberfeld aus der Zeit der Landnahme der Ungarn war das Ergebnis der Ausgrabung. Es enthielt 9 Gräber in einer Reihe mit einheitlichem Beigabenmaterial, das freien Menschen gemeinsamen Standes gehörte. Auch waren die Gräber einheitlich west-östlich orientiert. Pferdebestattungen gab es in 3 Fällen, in einem anderen wurde das Zaumzeug mitbestattet. Die gut erhaltenen Reste des Köchers aus Grab No 2. haben wir „in situ“ gehoben. An der Ausgrabung nahmen József Palov, Museumsleiter und József Forrai, Restaurator teil.

Gyula Gazdapusztai

Tiszabercel – Ráctemető (Komitat Szabolcs – Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [156. XIX.] Die Ausgrabung des im vergangenen Jahr gefundenen Gräberfeldes aus der Zeit der ungarischen Landnahme wurde fortgesetzt. Weitere 25 Gräber wurden erschlossen. Damit wurde das Gräberfeld mit seinen insgesamt 30 Gräbern durchforscht. Die Bestattungen übergreifen auch auf das 11. Jh. Bloß ein Männergrab mit Pferdebestattung hatte bedeutendere Beigaben. Auch einige Abfallgruben wurden gefunden. Sie enthielten größtenteils Überreste der Zóker (Vučedoler) Kultur; in einem anderen Teil fanden wir frühheisenzeitliche Funde.

Nándor Kalicz

Vésztő – Kótpusztá, Staatsgut (Komitat Békés, Kreis Szeghalom). [166. II.] Im Hof der Gutszentrale grub ich 12 Gräber eines aufgewühlten, aus dem 10–11. Jh. stammenden Gräberfeldes aus. Die Gräber waren in Reihen angeordnet. Sie wurden in eine, zur Kőrös-Kultur gehörige Siedlung eingegraben.

Julia Kovalovszki

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

A) Transdanubien

Aszófő (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [3. XVIII.] Mihály Zádor, Adjunkt an der Technischen Hochschule, leitete eine Gruppe von Hörern an der Arbeit an den Resten der romanischen Kirche des verwüsteten mittelalterlichen Dorfes Kövesd. Das Sanktuarium und anschliessend daran die Sakristei kamen zum Vorschein; im Schiff wurden drei viereckige und ein längliches Pfeilerfundament gefunden. Zwei von ihnen mochten den Chor gehalten haben. In der süd-östlichen Ecke der Kirche fanden wir unter dem Bodenniveau eine kurze Strecke der Mauer, die – aller Wahrscheinlichkeit nach – anhand eines großen römischen Altarsteinfragmentes, das vor dem Altar in gleicher Tiefe gefunden wurde, datiert werden kann. Es gelang, die Lage der Kirchhofsmauer und die Fundamentierung der Kirche klarzustellen.

Géza Fehér

Balatonszentgyörgy (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [10. XIV.] In der Lehmgrube der Ziegelfabrik wurde ein Teil einer Siedlung aus dem 16–17. Jh. ausgegraben. Ein sehr großes, in mehrere Teile eingeteiltes Wohngebäude kam in seiner ganzen Größe zum Vorschein. Es konnte festgestellt werden, daß die Siedlung sich auch unter der sog. Csillagvár fortsetzt, diese Festung konnte also nicht eher, als am Ende des 17. Jhs. errichtet worden sein. Die Schanzen wurden nicht einmal fertiggemacht, wahrscheinlich infolge des Aufhörens der türkischen Besatzung.

Károly Sági

Budapest I., Vár [19. IV.] Über die in den Jahren 1956–57 andauernden Ausgrabungen wurde anhand der Referate über die Forschungen im Jahre 1956 bereits zusammenfassend berichtet (Arch. Ért. 85/1958).

László Gerevich

Budapest III., Békásmegyer. S. Seite 197.

Budapest III., Fő-Platz. [23. IV.] Probstei von Óbuda. S. Budapest Régiségei XIX. und kurz zusammengefasst Arch. Ért. 1958.

Herta Bertalan

Budapest III., Margareteninsel, Erzbischöfliche Burg. [24. IV.] Die Forschung am Nordende der Insel hatte zum Ziel, die Stelle der Burg des Erzbischofs von Esztergom, die im 13. Jh. hier stand und mit Turm und Mauer versehen war, näher zu bestimmen. Wir begannen die Ausgrabungen in der Nähe eines Mauerüberrestes, der auf einer Karte aus dem Jahre 1872 zu sehen ist. Südlich der Árpád-Brücke gruben wir aus 3,86 m Tiefe einen stark verwitterten Teil der Grundmauer der Burg aus, aus 3,35 m Tiefe kam ein mit Terrazzo verputztes Niveau zum Vorschein, das zur Mauer gehört und von Keramik aus dem 12–13. Jh. datiert wird.

Rózsa Feuer

Budapest III., Margareteninsel, Franziskanerkirche und Kloster. [25. IV.] Die 1956 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Mit Hilfe des nördlichen Strebebeylers der Westfassade wurde unsere frühere Annahme bekräftigt, daß nämlich die Südwand des Frontturmes ursprünglich die Rolle eines Strebebeylers hatte. Die nordöstliche Ecke eines Raumes, der sich der Nordseite der Sakristei anschloss, wurde ausgegraben und hiemit Grundriss und Abmessungen des Raumes festgestellt. Überreste des Triumphbogens der Südwand, mitsamt beträchtlichen Stücken des Ziegelbodens, der das Binnenniveau anzeigt, kamen zum Vorschein. Südlich der Kirche fanden wir die nördliche, östliche und südliche Mauer des Kreuzganges vom dem Kloster.

Erzsébet Lócsy

Budapest XXII., Budafok-Háros. [38. IV.] An der Stelle des mittelalterlichen Dorfes Csut (13–14. Jh.) wurden seit 1941 – mit Unterbrechungen – Rettungsgrabungen ausgeführt. Es gelang, die Stelle der ausgehobenen Mauernfragmente der 1940 entdeckten Kirche und des Kirchhofes festzustellen. Auch die große, U-förmige Rundmauer, die einen Teil der Kirchhofsmauer enthält, wurde in Resten gefunden. Der Grundriss eines früher ausgegrabenen Steinhauses wurde revidiert, sein Alter näher bestimmt. Viele, aus dem 13–14. Jh., bzw. 15–16. Jh. stammende Gruben und ein Brunnen (Durchmesser 3 m) wurden entdeckt. Es kamen aus Stein geschnittene Fenster- und Türrahmen u. a. zum Vorschein. Auch Spuren einer bronzezeitlichen Siedlung wurden gefunden. Mitarbeiter waren Éva Cserey, Géza Fehér, Mária G. Sándor, Imre Holl, Katalin H. Gyürky, Nándor Parádi.

István Méri

Fonyód (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [52. XIV.] Die im sog. „Fácánoskert“ (Fasanengarten) befindliche kleine Festung wurde um 1547 herum von Bálint Magyar, Kapitän der Burg Szigliget, errichtet, wobei die im 14. Jh. bereits stehende, aus Ziegeln gebaute Kirche mit verwendet wurde. Die Festung wurde von den Türken um 1575 verwüstet. Bei der Ausgrabung wurden die Grundmauern der ursprünglichen Kirche und die anschließend gebauten Räume, mitsamt dem großen Turm, gefunden. Die Kirche wurde ursprünglich von einem Kirchhof umgeben, von dessen Gräbern bisher 22 ausgegraben wurden. Wir erkannten die Konstruktion der Pfahlmauer und stellten fest, daß sie einmal niederbrannte.

Jenő Fitz

Gölle (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [57. XII.] In 800 m Entfernung nördlich von Kispusztá kamen beim Tiefpflügen die Grundmauern einer aus Ziegeln gebauten Kirche aus der Regierungszeit der Könige aus dem Hause Árpád zum Vorschein. Anhand der Funde, die aus dem umgebenden Kirchhof ausgegraben wurden, ist es wahrscheinlich, daß Kirche und Kirchhof noch im 16. Jh. benützt wurden.

Rezső Pusztai

Hács – Béndekpuszta (Komitat Somogy, Kreis Fonyód). [52, III.] Während der Forschungsarbeit in einem Gräberfeld aus der Gothenzeit (5. Jh.) wurden 1956 in die Erde vertiefte Backöfen gefunden. Diese wurden nun freigelegt. Sieben Backöfen waren in einer Gruppe, einer von ihnen hatte Feuerraum und Backraum, mit einem Rost aus Lehm zwischen den Beiden. Die Backöfen wurden nicht zu gleicher Zeit benützt; als der Ofen im südwestlichen Teil des erforschten Gebietes errichtet wurde, hat man den darunter befindlichen zerstört. Ein Teil der Wände wurde jedoch übrig gelassen und die ehemalige Backfläche als Vorraum des neuen Ofens verwendet. 15 m nördlich davon kam ein neuer Backofen zum Vorschein. Die zum Vorschein gekommenen Scherben stammen aus dem 12–13. Jh. S. ferner S. 205. *Nándor Parádi*

Keszthely – Burg (Komitat Veszprém). [77, XIV.] Die Ausgrabung der Mauern, die sich im Gebiet des ehemaligen Klostergartens befanden, wurde beendet. Die aufgefundenen Mauern wurden über die Erdoberfläche gemauert, um diesen Teil der Burg demonstrieren zu können. Im Klostergarten fanden wir den einstigen Burgbrunnen und auch den ehemaligen Turm der noch heute bestehenden Kirche. *Károly Sági*

Kocs (Komitat Komárom, Kreis Tata). [81, XXXV.] In 3 km Entfernung vom Dorf, neben dem nach Szend führenden Weg unternahm Alán Kralovánszky im Gebiet einer mittelalterlichen Kirche bzw. ihres Kirchhofes eine Probegrabung.

Nagykanizsa (Komitat Zala). [96, XVII.] Im ältesten Teil der Moorburg (14. Jh.), in einem viereckigen Block (36 × 40 m), dessen südliche Abschlußmauer in den vergangenen Jahren größtenteils klargestellt wurde, haben wir die noch unbekannten Teile der Südfront mitsamt dem Torhaus, das 10 × 12 m hervorspringt und eigenartigen Grundrisses ist, ausgegraben. Die Südfront wird rechts und links des Torhauses von je einem Strebepeer gestützt, während an den Ecken des Gebäudes doppelte Strebepeer, die mit den Eckwänden ein Kreuz bilden, zu finden sind. Die Mauern wurden von Pfeilern, Geflechten und mit eingestampfter Erde verstärkt. Der Südrand des Torhauses wurde auf einen geschnitzten, waagerechten Balken gemauert. Der Balken wurde mit verzapften, senkrechten Pfählen fixiert. Eingestürzte, steinerne Fensterrahmen usw. kamen zum Vorschein. Mitarbeiter waren Nándor Parádi und Edit Kerecsényi. *István Méri*

Nagyvázsony – Csepely (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [99, XVIII.] Zugleich mit den Arbeiten an der Kinizsi-Burg wurde auch im naheliegenden Dorf Csepely, das Mitte des 16. Jhs. verwüstet wurde, eine Probegrabung unternommen, um die Burg und die dazugehörigen, sich an das feudale Zentrum eng anschließenden Dörfer gemeinsam studieren zu können. Aus der romanischen, einschiffigen, viereckigen Kirche mit geradem Verschluss und orientiertem Sanktuarium, die annehmbarerweise in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. erbaut wurde, haben wir das Sanktuarium, das aus einem Block erbaute Altar, den Eingang und die Sakristei, (?), ferner den gegossenen Boden letzterer Räumlichkeit erforscht. Im Gebiet des Dorfes haben wir ein vom Ende des 15. oder Anfang des 16. Jhs. stammendes Wohnhaus mit dreifacher Einteilung, das einer Feuerbrunst zum Opfer fiel, ausgegraben. In Bauart und Einteilung weicht es von den gleichaltrigen Häusern der Tiefebene ab. Das Haus ist südlich gerichtet; der Westwand des mit Streben gehaltenen, in die Erde vertieften Wohnraumes mit bespiegelten Mauern schloss sich östlich eine höher liegende Küche, dann ein Raum mit ebenfalls vertieftem Boden an. Der große Backofen war nicht im Zimmer, sondern in der Küche. Das Fundmaterial ist sehr reich. *István Dienes – Júlia Kovalovszki*

Nagyvázsony – Kinizsi-Burg (Komitat Veszprém, Kreis Veszprém). [99, XVIII.] Als Fortsetzung der

Arbeiten der Jahre 1955–56 wurde der Schutt, der den westlichen Festungsgraben überhäufte, entfernt und der südwestliche Eckturm völlig ausgegraben. Ein Teil des zum Turm führenden überdeckten Wehrganges wurde ebenfalls ausgegraben. Hier kam der wertvollste Fund der diesjährigen Ausgrabung zum Vorschein: ein Bruchstück einer, aus dem 15. Jh. stammenden Siegelplatte aus Lehm mit schön gezeichneter, fein ausgeführter Szene aus dem Evangelium. Auch die Teile, die sich der Kapelle am nördlichen Ende des Palastflügels anschlossen, wurden ausgegraben. Die Steilwände eines kleineren Raumes mit gegossenem Boden kamen zum Vorschein samt den Konsolen des Abortes, der sich über den Burggraben neigte. In einem größeren Raum fanden wir in der Ecke, die sich der Kapelle anschloss, Spuren eines Kamins. Aus dem Burggraben kamen bei der nördlichen äußeren Ecke des Barbakans und an der Aussenseite der nördlichen Burgmauer viele Funde aus dem 15. Jh. zum Vorschein. Die anderenorts zum Vorschein gekommenen Funde stammen größtenteils aus dem 16–17. Jh., aus dem Burggraben kamen jedoch auch viele Scherben aus dem 18–19. Jh. zum Vorschein. Die Aussenseite der nördlichen Burgmauer wurde im 16. Jh. mit einer cca. 2 m mächtigen Erdschanze bekräftigt. Aus dem Palastflügel kamen einige renaissancezeitliche, aus einem abgehaue- nen Teil der Wandschale, die die Südseite des Barbakans verstärkte, viele gotische geschnitzte Steine ans Tageslicht; letztere gelangten aus dem Paulinerkloster von Vázsony hierher. An der Arbeit nahmen István Dienes und Géza Fehér teil. *István Éri*

Osztopán (Komitat Somogy, Kreis Kaposvár). [105, XII.] In der Lehmgrube der Ziegelfabrik gingen 7 Gräber zugrunde. Ein Bronzering in einem der Gräber datiert des Gräberfeld auf das 11–13. Jh. Der Großteil des Gräberfeldes ging bereits in den 1930-er Jahren zugrunde, die gleichaltrige Siedlung war auf der anderen Seite des Tales, in einer Entfernung von 100 m südlich vom heutigen Friedhof. *Rezső Pusztai*

Ozora (Komitat Tolna, Kreis Tamási). [107, XXI.] Ziel der Ausgrabung war, die Mauerspuren am Barátkút-Platz zu bestimmen und Ausdehnung und Grundriss des ehemaligen Franziskanerklosters zu studieren. Die Einteilung des östlichen Flügels von dem Kloster wurde geklärt, wie auch die Lage des Sanktuariums an der Nordseite des Gebäudes und des Turmes. An einem Punkt haben wir die westliche Abschlußmauer des Klosters freigelegt. Es wurde klar, daß am Gebäude, das aus dem 15. Jh. stammt, im 16. Jh. kleinere Umänderungen vorgenommen wurden. Die bedeutenden Stücke des Fundmaterials sind die zum Gebäude gehörigen, aus Stein geschnitzten Konstruktionselemente. *Emese Nagy*

Pécs – Tettye. [108, XXIII.] Bei der Ausgrabung wurde die östliche Abschlußwand des Palastes des Bischofs György Szatmáry (15. Jh.) gefunden. Die Einheitlichkeit der Mauerung läßt auf eine, auf einmal ausgeführte Baubetätigung schließen. An der nord-östlichen Ecke wurde später ein Strebepeer errichtet. In der Nähe des Turmes fanden wir einen Fußsockel mit Renaissanceverzierungen an seinem ursprünglichen Platz. Wahrscheinlich war hier der östliche Eingang des Palastes. Unter dem Palast kam ein in die Erde vertieftes Haus zum Vorschein, mitsamt dem dazugehörigen Backofen, das anhand der Keramik zu einer Siedlung des 11–12. Jhs., annehmbarerweise zum 1157 erwähnten Dorf Malomszeg gehörte. Damals mochten in der Nähe noch Überreste römischer Bauten stehen, in den mittelalterlichen Gruben waren nämlich römische Ziegel und Heizkacheln. *Ferenc Fülep – Nándor Parádi*

Sopronhorpács (Komitat Győr-Sopron, Kreis Sopron). [131, XXV.] Bei der Ausgrabung gelang es, die verschiedenen Bauperioden der romanischen Kirche zu

klären. Die Kirche war erst einschiffig, mit Apsis, unntammte aus der Wende des 12–13. Jhs. In der ersted Hälfte des 13. Jhs. wurde an der Südseite ein Seitenschiff angebaut, zu gleicher Zeit wurde auch das noch heute vorhandene, reich geschnitzte Portal errichtet. Später, doch wahrscheinlich noch in der romanischen Zeit, wurde das heutige Sanktuarium angebaut, das später eckig umgestaltet wurde; dann wurde das Seitenschiff fast bis zum Ende des Sanktuariums verlängert. Etwa im 16. Jh. ging das Seitenschiff zugrunde, und im 18. Jh. erhielt die Kirche innen und außen ihren heutigen Barock-Aspekt. An der Südseite kamen 71 Gräber bzw. Spuren von solchen zum Vorschein, die vom Mittelalter bis zum 18. Jh. reichen. *Gyula Nováki*

Süme (Komitat Veszprém, Kreis Süme). [132]. Anhand größerer Arbeiten zwecks Schutz des Bestandes und Wiederherstellung der Burg war es notwendig, sie auch archäologisch zu erforschen. Der Binnenraum des Bergfrieds, der den Kern der Burg bildete, haben wir freigelegt und fanden eine bisher unbekannte Räumlichkeit im Erdgeschoß. Die aus dem Mittelalter stammenden inneren und äußeren Tortürme wurden ebenfalls z. T. freigelegt; vor letzteren fanden wir eine Wolfsgrube, die am Anfang des 18. Jhs. noch in Gebrauch war. An den Arbeiten nahm einige Tage hindurch auch Nándor Parádi teil. *Károly Kozák*

Szekszárd – Palánk (Komitat Tolna). S. Seite. 206

Tata – Kálvária-domb (Komitat Komárom). [152, XXXV.] Im Gebiet des bereits bekannten mittelalterlichen Gräberfeldes wurden bei der Entfernung der Humusschicht der Steingrube mehrere Skelette gefunden. Weiter entfernt waren einfache, mit Lehm verputzte Steinmauern. Man behauptet, daß hier sehr viele, mittelalterlich scheinende Scherben gefunden wurden (Töpferöfen?), nachträglich konnten nur rote Brandschichten wahrgenommen werden. *Ákos Kiss*

– Später grub hier auch Alán Kralovánszky einige Gräber aus.

Veszprém, Sankt Georg-Kapelle (Komitat Veszprém). [165, XXXVII.] Auf örtliche Initiative wurde eine archäologische Forschung am Várhegy unternommen, neben der Nordwand des Domes. Nach Aussage der Urkunden aus dem 14–15. Jh., die von Dr. Jenő Gutheil gesammelt und uns zur Verfügung gestellt wurden, stand an dieser Stelle im 15. Jh. die Sankt Georg-Kapelle, die vom Bischof Vetési im 15. Jh. renoviert wurde. Die Ausgrabungen bewiesen die Stichthaltigkeit der Urkunden. Anhand der Sockel der Dreiviertelsäulen in der inneren Ecken der aufgefundenen oktagonalen Kapelle kann angenommen werden, daß die Kapelle im 13. Jh. erbaut wurde. Die steinerne Schwelle mit lateinischer Inschrift und die im Schutt gefundenen Schnitzereifragmente aus rotem Marmor mit Wappen weisen auf die Zeit des Bischofs Vetési hin. In der Mitte der Kapelle fanden wir eine Grabkammer aus Ziegeln gemauert; in diese stürzte und zerbrach der Grabstein des Bischofs aus rotem Marmor. Unter dem 1 m hohen aufgehenden Mauern und dem Terrazzoboden der Kapelle kamen die 20 cm hohen aufgehenden Mauern und der Ziegelboden einer früheren Rundkapelle, ferner der Ansatz der halbkreisförmigen Apsis zum Vorschein. An der Arbeit nahm der Veranlasser, József Hungler, teil. *Katalin H. Gyürky*

Veszprém – Burg (Komitat Veszprém). [165, XXXVII.] Bei der Herstellung des Fahrdammes wurde die Oberfläche 50 cm tief aufgewühlt. Vor dem Hof des Seminariums erschien eine vom Norden nach Süden verlaufende Mauer. Die Fußoberkante war einst 2 m unter der heutigen. Vor der Südwand des Domes stand der obere, mit Inschrift versehene Teil eines zu Ehren Jovi errichteten Altars. Der Stein wurde zur mittelalterlichen Verwendung umgeschnitten. Außerdem kamen kleinere Bruchstücke mit Masswerk zum Vorschein. *Tihámér Szentlélek*

Visegrád, Fő-Gasse 25–29 – Palast des Königs Mátyás (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [168, XXXVIII.] Die Forschung wurde als Teil der Herstellungsarbeiten fortgesetzt. Auf Terrasse I. kam ein Keller mit Tonnengewölbe zum Vorschein; am steinernen Portal ist die Jahreszahl 1479 zu lesen. Stelle und Abmessungen der Treppe mit Tonnengewölbe, die von Terrasse I. zur Terrasse III. führte, wurden bestimmt. Auf Terrasse II. gruben wir einen Strebepfeiler der Stützmauer der Kapellenterrasse aus. Als der Pfeiler abgetragen wurde, fanden wir 190 Steinfragmente mit Schnitzereien. Sie sind z. T. Bestandteile eines mit Baldachin versehenen Brunnens mit fünf Wasserspeiern. Die nun gefundenen Fragmente bilden mit den 1952, aus dem Unterbau des Renaissance-Zierbrunnens zum Vorschein gekommenen Steinmetzarbeiten eine Fundgruppe. Es wurde festgestellt, daß die Mauer des Kreuzganges des Paradehofes ebenfalls mit Benützung der geschnitzten Steine dieses neuen Brunnens gebaut worden ist. Am Paradehof haben wir auch den Unterbau des nach seinen geschnitzten Steinen bereits bekannten Brunnens ausgegraben. Auf Terrasse III. haben wir den vollständigen Grundriß der Zimmerflucht aus dem 14. Jh. freigelegt. Auf Terrasse IV. kamen bei Eröffnung des Niveaus des Hofes neue Fragmente des Löwenbrunnens aus rotem Marmor zum Vorschein. Auf Terrasse V. haben wir in 50 m. Länge die Hauptwasserleitung freigelegt und beobachteten ober dem Badehaus ein neues, dünnes Niveau. Im Beatrix-Palast reinigten wir einen Schachtbrunnen aus dem 14. Jh. *Miklós Héjj – Ernő Szakál*

Visegrád, Rév-Gasse 2 (Komitat Pest, Kreis Szentendre). [168, XXXVII.] Bei der Umänderung des aus dem 18. Jh. stammenden Gebäudes der Grundschule (früher Kirche) wurde eine Rettungsgrabung ausgeführt, bei welcher Spuren urzeitlicher Siedelungen, mehrere, aus dem 14–16. Jh. stammende, in die Erde vertiefte und öfters renovierte Wohngebäude, ein größeres Steingebäude aus dem 15. Jh. und Teile des Kirchhofes aus dem 18. Jh. freigelegt wurden. *Miklós Héjj*

Zalaszentmihály (Komitat Zala, Kreis Zalaegerszeg). [169, XIV.] Beim Torfgewinnen wurden hier zwei Einbäume gefunden. Das intaktere, das unter einer 140 cm mächtigen unberührten Torfschicht lag, wurde mit Hilfe des Restaurators Károly Csizsár in situ ausgehoben. *Károly Sági*

B) Große Ungarische Tiefebene

Balmazújváros – Hortobágy (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Debrecen S. Seite 200.

Budapest XX., Pesterzsébet, Attila-Straße 36. [33, IV.] Im Garten des Hauses wurden bei Kanalisationsarbeiten zwei Skelettgräber gefunden. Bei der Authentifikation kamen keine weiteren Gräber zum Vorschein. Grab 2. kann anhand eines bronzenen Armringes auf das 11. Jh. datiert werden. *Rózsa Schreiber*

Csongrád, Gyökér-Gasse 14 (Komitat Csongrád). [40, V.] Vor dem Haus wurden beim Graben einer Grube 3 Gräber zugrunde gerichtet, das eine von ihnen war sarmatenzeitlich. Bei der Rettungsgrabung wurden 8 Gräber freigelegt. Anhand der ärmlichen Beigaben können wir mit einem zweischichtigen Gräberfeld aus dem 17–18. Jh. rechnen, unter welchem sich ein spätsarmatisches Gräberfeld befindet. *Mihály Köhegyi*

Földeák – Gyeptelep (Komitat Csongrád, Kreis Makó). [53, XI.] Am südlichen Ufer des Százázér wurden auf der Erdwelle Fragmente eines Tonkessels mit durchlochem Rand und Reste des Bewurfs eines Backfens gefunden. *Gyula Gazdapusztai*

Gyula – Burg (Komitat Békés). [59, X.] Die 1956 begonnene Forschung wurde fortgesetzt an der nordwestlichen und südwestlichen Seite der Burg und in der

westlichen Ecke des Hofes. Das Steinfundament und die Ziegeln der äußeren Abschlussmauer der Burg deuten eine gleichzeitige Errichtung an. Die äußere Abschlussmauer und die das Gebäude umgebende 1 m mächtige Mauer wurden zur gleichen Zeit erhoben. Diese Mauern wurden mit in Lehm eingerammten Pfosten verstärkt. In der westlichen Ecke des Hofes fanden wir ein im Mittelalter ausgehobenes Steinfundament, das sich etwa in der Mitte des Hofes rechtwinklig fortsetzte in südwestlicher Richtung. Darüber wurde später ein Strebepfeiler errichtet, und auch das Niveau des Hofes wurde erhöht. Jener Teil der äußeren Abschlussmauer, der nordöstlich des Turmes ist, wurde ober dem Boden verstärkt und die von außen sichtbaren Öffnungen wurden eingemauert, östlich des Turmes wurde über das Gesimse ein neues gebaut. Das Fundament (hauptsächlich Keramik) stammt aus dem 15–17. Jh., mit Ausnahme der in der Westecke des Hofes gefundenen, aus späterer Vergrabung stammenden, auf Handscheibe hergestellten Keramikfragmente. An der Ausgrabung nahmen Júlia Kovalovszki und István Méri teil.

Nándor Parádi

Hajós – Hildpuszta (Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kalocsa). [61, III.] Im Staatsgut kamen bei Erdarbeiten mehrere Skelette zum Vorschein, mit einigen, auf das 14–15. Jh. hinweisenden Beigaben aus Metall. Im Gebiet, von wo – wie aus dem umgebenden Terrain zu schließen – viel Erde gewonnen wurde, erschienen keine Spuren von Siedlung oder Kirche.

Géza Fehér

Ibrány – Nagytanya (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyíregyháza). [67, XIX.] Beim Abschnitt von 19,7 km der Lokalbahn wurde am östlichen Ufer gebaggert. Bei der Rettungsgrabung fand ich ein Tongefäß aus dem 11. Jh. an sekundärer Stelle. In der Nähe wurde ein Pferdeschädel abgetragen. Südöstlich, am höchsten Punkt, ist der Ziegelhaufen einer mittelalterlichen Kapelle (?) zu sehen, mit Gräbern aus dem 19. Jh. um ihn herum. Darunter war eine andere Bestattungsschicht ohne Beigaben.

Dezso Csallány

Kardoskút – Hatablak (Komitat Békés, Kreis Orosháza). [72, III.] Im Gebiet des aus dem 11–13. Jh. stammenden Dorfes haben wir als Fortsetzung der Ausgrabungen in den Jahren 1955–56 folgendes berichtet: 1. Die Grundmauern von zwei, übereinander gebauten Kirchen wurden ausgegraben. Das Sanktuarium der älteren ist viereckig, das der späteren halbkreisförmig; diese Kirche hatte auch einen Turm. Beide wurden z. T. aus Ziegeln, z. T. aus Stein gebaut. Auch Profilziegel wurden gefunden. Auf einem Ziegel der Mauer fanden wir ein eingeritztes Mühlenspiel. Um die Kirche herum eröffneten wir 15 Gräber, z. T. mit Holz-, z. T. mit Ziegelsärgen. 2. Wir gruben die Reste eines halb in die Erde vertieften, mit Balken verstärkten, mit Ziegeln fundamentierten Ziegelbaues (4 × 7 m) aus, dem sich am Nordende noch eine vertiefte Räumlichkeit anschloß. 3. Wir gruben eine in die Erde vertiefte Räumlichkeit (4,5 × 7,8 m) mit Balkenkonstruktion ohne Herd oder Backofen aus, die von einem Graben umgeben war. Sie mochte ein Nebenbau (Stall?) gewesen sein. 4. Im Freien stehende, in die Erde vertiefte große Backöfen kamen zum Vorschein, mit eingegrabenem Vorraum. Mitarbeiter waren Júlia Kovalovszki und Ernő Olasz.

István Méri

Kecskemét, Széchenyi-Platz (Komitat Bács-Kiskun). [74, XIII.] In der Gegend der einstigen mittelalterlichen „Homoki-Kapelle“ wurde von Béla Bálint unter Mitwirkung von Kálmán Szabó eine Ausgrabung vorgenommen. Es gelang zwar nicht, die Kirche zu finden, doch kamen viele Gräber des sie umgebenden Kirchhofes zum Vorschein.

Kisvárdá – Burg (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Kisvárdá). [80, XIX.] Als Fortsetzung der 1954 begonnenen Rettungsgrabung durchquerten wir vor der Südfreont der Burg die aus dem 15. bzw. 16. Jh. stam-

mende Pfahlmauer. An der äußeren Seite der Burg untersuchten wir auch die Eigentümlichkeiten der Bauarbeit und entfernten den Schutt, der über dem südöstlichen Turm und dem anschließenden Wohnflügel die Räume im Erdgeschoss bedeckte. Die hier zum Vorschein gekommenen Renaissance Schnitzereien sind Beweise für den Umbau der Burg in den 60-er – 70-er Jahren des 16. Jhs. Indem wir den eingerissenen östlichen und westlichen Flügel des ursprünglich viereckigen Baus durchquerten, konnten wir feststellen, daß diese Teile, mit Ausnahme der Außenmauern, die sich dem südlichen Flügel anschließen, ebenfalls um 1560 herum erbaut wurden. An der Arbeit nahmen István Dienes, Géza Fehér und Nándor Parádi teil.

István Éri

Magyarcsanak – Bökény (Komitat Csongrád, Kreis Makó). [83, XXVII.] Bei Dammbauten wurden vom Bökényer sog. Nagyalom (s. Dolgozatok II. 1926, 79–83, 113) Erde abgetragen, wobei zwei Skelette gefunden wurden. Als wir ankamen, fanden wir nur mehr einige verstreute Knochenreste und Reste der Särge.

Alajos Bálint

Piricse (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Nyírbátor). [111, XIX.] Im Kispiricse genannten Anger fand man Skelette. Bei der Lokalspektion erforschten wir ein arpadenzeitliches Frauengrab.

Nándor Kalicz

Püvörs (Komitat Csongrád, Kreis Makó). [112, XVII.] Bei der Rettungsgrabung in der Lehmgrube des Dorfes kamen aus mehreren sterilen Gräben avarenzeitliche Scherben zum Vorschein. In einem Graben fanden wir ein angesengtes Bodenniveau, dessen Alter von den in großer Anzahl gefundenen Scherben arpadenzeitlicher Kessel fixiert wird.

Ottó Trogmayer

Szatymaz (Komitat Csongrád, Kreis Szeged). [136, XXVII.] Bei der Erweiterung des Bahngeleises haben die Arbeiter 60 Gräber aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung fanden wir 192 Gräber, die größtenteils westöstlich orientiert waren. In 11 Gräbern fanden wir Schlafenringe, in 2 Gräbern (nord-südlich orientiert) Münzen aus der Spätkaiserzeit. Die Gräber stammen aus dem 10–11. Jh. An der Ausgrabung nahmen Otto Trogmayer und Gyula Fazekas (Anthropologe) die ganze Zeit hindurch teil.

Alajos Bálint

Szolnok, Ságvári-Straße 16 (Komitat Szolnok). [147, XXXII.] Beim Fundamentieren eines Hauses kamen aus einer Abfallgrube des 18. Jhs. viele Scherben zum Vorschein.

Gyula Kaposvári

Szolnok, Burg (Komitat Szolnok). [147, XXXII.] Bei der Fundamentierung des Hauses Gutenberg-Platz 3. brachte die Rettungsgrabung aus einem aufgewühlten Gebiet urzeitliche und viele, aus dem 16–17. Jh. stammende Funde ans Tageslicht. Am Ufer der Theiß wurde bei niederem Wasserstand vor dem Burgtor viel Keramik aus dem 15–18. Jh. gefunden.

Gyula Kaposvári

Tiszadob – Ókenéz (Komitat Szabolcs-Szatmár, Kreis Tiszalök). S. Seite 202.

Újszentmargita – Koponyahalom (Komitat Hajdú-Bihar, Kreis Polgár). [163, XIX.] Östlich von der Kote, neben dem großen Graben habe ich 3 aufgewühlte Gräber bei Probegrabungen freigelegt. Die Gräber sind der Reihe nach angeordnet, die Skelette liegen mit den Beinen nach Osten. In Grab 1. war ein bronzener, S-förmiger Ohrhänger, der für das 11. Jh. charakteristisch ist.

Dezso Csallány

C) Ungarisches Hochland

Eger, Tavassy-Antal-Gasse (Komitat Heves). [48 VIII.] Beim Legen von Wasserröhren und der darauf folgenden Rettungsgrabung kamen die Reste von Mauern und Treppen ans Tageslicht. Aus der Schutt-

schicht kamen Fragmente gotischer Rippen und Säulen zum Vorschein. In Anbetracht der Abmessungen der Funde, der mittelalterlichen Urkunden und der Stadtbilder aus dem 16. Jh. müssen wir darauf schließen, daß hier das Sankt-Jakobsspital und die dazugehörige Kirche waren, die im 12–16. Jh. in Gebrauch standen.

Károly Galván

Eger – Burg (Komitat Heves). [48, VIII.] Anhand der für das Jahr 1958 geplanten Bestandsbewahrungs- und Wiederherstellungsarbeiten zeigte sich die Notwendigkeit der Forschungen im gotischen Gebäude. Wir machten wertvolle Beobachtungen betreffs des Niveaus des Ganges, der Bauart und Formgebung der Räume im Erdgeschoß. Ein früherer Riß im Erdwall wurde freigelegt und gereinigt, wobei ein bisher unbekanntes Kasamatensystem gefunden wurde. An der Arbeit nahmen Mihály Décsy und András Gergelyffy teil.

Károly Kozák

Mátraszöllös – Kisvár (Komitat Nógrád, Kreis Pásztó). [88, I.] Im ganz kleinen Erdwall wurde anhand der kartographischen Aufnahme eine Probegrabung unternommen, bei welcher Funde aus dem 12–14. Jh. ans Tageslicht kamen. Der Ort ist wahrscheinlich mit der 1290 erwähnten Burg identisch.

Pál Patay

Miskolc – Nationaltheater. [90, XV.] Beim Umbau des 1847–1853 errichteten Gebäudes fand die Rettungsgrabung die Grundmauern des aus der Barockzeit stammenden Militärmagazins und der Kapitänswohnung, ferner drei Kerkerzellen. Unter ihnen waren die Reste eines Adelssitzes aus dem 15–17. Jh. Noch tiefer waren

die Reste des Lehmewurfes und des Backofens eines Leibeigenenhauses aus dem 15. Jh. Bemerkenswert sind die Mihály Miskolczyschen Ofenkacheln aus den 70-er Jahren des 16. Jhs., die mit feinen türkischen Kacheln zusammen erscheinen. In der 3,40 m mächtigen Kulturschicht kamen der Herd und das keramische Material einer spät-La Tène-zeitlichen Siedlung zum Vorschein.

József Komáromy

Miskolc – Tapolca. [91, XV.] Beim Legen von Wasserröhren kamen beim Haupteingang des Badehauses Fragmente menschlicher Knochen zum Vorschein. Die Rettungsgrabung konnte sich bloß auf die Sicherung der zum Vorschein kommenden Funde beschränken. Es konnte festgestellt werden, daß die Gräber der Reihe nach angeordnet waren. Die Beigaben deuten das 11–13. Jh. an.

Géza Megay

Nógrádszakál – Kastélyhegy (Komitat Nógrád, Kreis Szécsény). [102, I.] Bei der kartographischen Aufnahme des kleinen Erdwalles auf dem Bergrücken, der sich über dem Tal des Ipoly erhebt, wurde eine kurze Probeforschung unternommen. Sie lieferte Funde aus dem 12–14., bzw. 15. Jh., sodaß der Gebrauch des Erdwalles ebenfalls auf diese Zeit zu verlegen ist.

Pál Patay

Abteilung für archäologische
Dokumentation
Historisches Museum
des Ung. Nationalmuseums

Zusammengestellt von *Pál Patay*

Slovenská archeológia. Časopis Slovenskej akadémie vied. Bratislava. I. (1953), II. (1954), III. (1955), IV. (1956) 1, 2. évfolyamok.

Szlovákia sajátos régészeti problémáinak kutatását J. Eisner alapozta meg „Slovensko v pravěku” (Bratislava 1933.) c. munkájával. Kereken tizenöt évvel később újabb összefoglaló munka jelent meg Szlovákia őskoráról (Slovenské dejiny I. Slovensko v pravěku. Bratislava 1947.), melyet többen (V. Budinský—Krička, J. Eisner, L. Kraskovská, J. Skutil) írtak s mely Eisner korábbi munkáját egészíti ki az időközben végzett kutatások és ásatások eredményeivel. E két munka alapján indult meg a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében a gyorsütemű és mostmár tervszerű kutató és ásató tevékenység. Az elért eredmények közzétételére hivatott a Nyitrai székelő akadémiai régészeti intézet folyóirata, a „Slovenská archeológia” (Szlovák régészet).

Az alábbiakban a régészet egyes korszakainak megfelelően csoportosítva ismertetem és tárgyalom a folyóirat négy évfolyamában megjelent írásokat.

Paleolit

E. Vlček, Nález neandertálskeho človeka na Slovensku (I. 5—132). A leletet egy emberi koponya üregének travertin öntete és a koponyacsontok egy része képezi. A lelet travertin fejtés közben került elő 1926-ban a Poprád melletti gánói gyógyforrás közelében. A lelőhely a mai fürdő szomszédságában emelkedő domb, mely egykor mintegy 1,2 hektárnyi területű és 20 m magas volt. A közeli hőforrás üledékeiből rétegződött fel. Az így képződött travertint hosszú időn át fejtették itt, ma már csak a domb egy jelentéktelen része látható. Legfelül jelentős vastagságú humuszréteg terül el hallstatti, bronzkori (otomani kultúra), péceli és neolitik leletanyaggal. Ezután két löszréteg következik. A felsőből késő paleolitik eszközök, égett csontok és a szőrös orrszárvú csontjai kerültek elő, ez a réteg a W3-nak felel meg. Az alsó löszréteg a benne talált malakofauna és rénszarvascsontok alapján a W2-be tartozik. E rétegek alatt következik a travertin, melynek két fajtája különböztethető meg: a fiatalabb, breccsiás jellegű és a régebbi fehér, réteges és szürke, tömör travertin. A breccsiás travertin erős corrosio érte, ez a réteg a W1-be vagy a RW-be történő átmenet határára tehető. Az ősembermaradványok ebben a rétegben kerültek elő, koruk ezek szerint a RW interglaciális második felének elejére, az abszolút kronológia szerint mintegy 120 000 évre becsülhető. E rétegben megtalálták az emberi tevékenység nyomait is, pl. tűzköveket, széndarabokat. — A travertin öntet kitöltötte az agyüregt, a kitöltés azonban a koponya jobb felében hiányos maradt. Helyenként a corrosio is kárt tett az öntetben. Az önteten — főleg a koponya bal oldalán — a koponyacsontok egyes darabjai is jó állapotban fennmaradtak. — Az ismertett dolgozat csak az agyüreg öntetének a feldolgozását adja, a csontokkal külön tanulmány foglalkozik majd. Vlček közli a lelet metrikus és morfológiai adatait, tipológiailag a RW neandervölgyi emberének átmeneti típusához tartozónak határozza meg a leletet.

F. Prošek, Szeletien na Slovensku (I. 133—194). P. megállapítja, hogy a szeletien emlékenyaga önálló egységet képez s ezt nem lehet solutréennek nevezni, mivel sem kulturális, sem pedig időrendi szempontból nem felel meg annak. A szeletien két összetevője a mous-

terien és az aurignacien, ezek közül az előbbi jelenléte nyilvánul meg erőteljesebben. Mindkét összetevő jól megfigyelhető mind az eszközök alakjában, mind a kő megmunkálásában. Időrendi szempontból a kora szeletien a W1—W2 interstadiális, a késő szeletien pedig a W2 stadiális szakaszára keltezhető. Rétegtanilag a szeletien egyidős a kora- és középső aurignaciennel. A rendelkezésre álló adatok szerint a szeletien a Kárpát medencében a mousterienből alakult ki aurignacien hatására. — Megoldatlan a kérdés, hogyan s milyen körülmények között végződik a szeletien s ugyanígy lehetetlen ma még választ adni arra a kérdésre, hogy vajon csak a Kárpát medence északnyugati részében alakult-e ki a szeletien s onnan terjedt tovább vagy pedig maga a kialakulás is szélesebb területen történt-e?

Vértes L., Problematika szeletien (IV. 2. 318—340). V. összefoglalja a szeletien magyarországi lelőhelyeit és a levont megállapításokkal Prošek fenti tanulmányához szól hozzá. V. szerint a szeletien a Magyar Középhegységben alakult ki közvetlenül a régebbi paleolithból. Kapcsolatba került az alacsonyabb dombvidék szabad ég alatti telepein lakó népességgel, az aurignacien, sőt a sztyepvidéki gravettien népességének kultúrájával is. — A szeletien a legtisztábban a Bükkben jelentkezik, e csoportjához tartoznak a lengyelországi barlangi lelőhelyek is. V. egyetért Prošekkel abban, hogy Magyarországtól keletre nem találkozunk a szeletienel. Egyes szlovákiai és morvaországi leletek valószínűleg kapcsolatot képeznek egyrészt a szeletien, másrészt a vele egyidős délnémetországi kultúra között.

Neolit, eneolit

Szőke B.—Nemeskéri J., Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch (II. 105—107). Zsitvabesenyő — Papföldön feltárt temetőben részben elpusztított zsugorított váz, mellékletei kaptafaalakú kőbalta, két vadkanagyar és egy csontár. Gondosan elföldelt edénycsoport, mely két zselizi típusú finoman megmunkált edényből és egy harmadik, az előbbieket borító durva félgömbalakú edényből, továbbá egy kehelyalakú edényből állt. Az utóbbi darab megfelelőit a tiszai (lengyel) kultúra emlékenyagából ismerjük. A lelőhelyen még egy nagyrészt elpusztított hulladékgödör is előkerült, a benne talált cserepek zselizi típusúak voltak.

L. Kraskovská, Nález hlinenej plastiky v Košolnej (III. 101—106). Rövid híradás egy ásatás néhány leletéről. A Košolná (nagyszombati járás) határában végzett ásatás leletanyaga a második világháború folyamán elpusztult. A leltári naplók és bejegyzések alapján K. ismerteti néhány agyagplasztika töredéket, melyek két lakó- vagy hulladékgödörből kerültek elő ún. szlovák festett kerámiával együtt. Ugyanezen cikkben hírt ad K. egy tárlól is, mely Andacs (Nyitra m.) került elő. Belsejét fehér festékekkel festett meanderes dísz tölti ki. Tompa ezt a kerámiafajtát a tiszai kultúra korai szakaszába sorolja.

C. Ambros, Nález kosti psa z Nitrianského Hrádku, okr. Šurany (III. 107—109). A kisváradi (Nyitra m.) „Zámeček” nevű földvár ásatása alkalmával a péceli kultúrához tartozó csoportos csontvázas temetkezést találtak. A sírban kutyaavazakat is találtak. A több kutya koponyáját írja le. Négy példány a Canis familiaris palustris, egy a Canis familiaris intermedius fajtaához

tartozik. Az előbbi kutyafajta Kisváradon még nem állott a háziásodásnak olyan fejlett fokán mint az a kutya melynek maradványait a közeli Ógyállán (Hurbanovo), találták meg vonaldisztes kerámia kíséretében.

B. Novotný, Slavónska kultúra v Československu (III. 5–69). A szlavóniai kultúra elnevezést N. a régebbi vučedol-zóki, vučedoli vagy a laibachi mocsarak kultúrája helyett használja, G. Childe és J. Korošec nyomában járva. A késő neolitiknak ez a kultúrája a Mondsee, Attersee, Altheim és Remedello kultúrák alkotta nagy egységnek egyik tagja. Szlavóniában honos, ahonnan – egyéb területeken kívül – elterjedt délnyugati Szlovákiában, Morvaországban és főleg északnyugati Csehországban. A kultúra nagy elterjedése helyi csoportok kialakulásához vezetett, ezek pontos körvonala Csehszlovákia területén ma még nehézségekbe ütközik. Szlovákiában a péceli kultúra késői szakaszában jelenik meg, Morvaországban (Jevišovice) és Csehországban főleg magaslati telepeken található. Csehországban a harangalakú edények kultúrájával érintkezik, a Schnurenkeramikkal való kapcsolatai ma még kétségesek. A szlavóniai kultúra hatása a Kárpát medence területén igen jelentős volt, megnyilatkozik a kora bronzkori kultúrák egyes csoportjaiban, főleg a vespérmi, szekszárdi, nagyrévi csoportban. Hatása kimutatható a magyarádi típusú kerámiában is. Csehszlovákia területén sohasem alkotott összefüggő települési szintet, valószínűleg csak a kereskedelem révén szivárgott be ide, Csehországban azonban ismerünk olyan formákat, melyek helyi mesterek munkájának – az eredeti munkák utánzatának – látszanak.

M. Novotná, Medené nástroje a problém najstrajšej t'ažby medi ne Slovensku (III. 70–100). A rézből készült egyszerű éket, mely kétségkívül a kőek mintájára készült, általában a neolitikra kelteznek. A rézékek elterjedtek a Földközi tenger környékén de távolabb is, mint pl. Németországban. Az a terület, ahol a készítésük kialakulhatott, nem határozható meg. Az eneolit folyamán nagyszámú rézeszköz Magyarországra és Ausztria területére a péceli kultúra népénél találtak. Lehet, hogy Ausztriában a helyi bányászat és féművesség termékei, amennyiben azonban beigazolódnak, hogy a réz jelentősebb termelése Ausztriában csak a bronzkor elején kezdődött, az ottani réz leletanyagot magyarországi importárúnak kell tartanunk. A legnagyobb számú és legváltozatosabb alakú rézeszköz a bodrogkeresztúri kultúrában találjuk. N. szerint Szlovákiában is ekkor jelennek meg a rézesáknak. A kettős ellentett élű rézesáknak a kormeghatározását illetően fontos a jászladányi lelet, ahol ez a szerszám bodrogkeresztúri leletanyaggal együtt került elő. Egyébként e szerszámfajta fejlettebb formája az eneolit és bronzkor fordulójára keltezhető. A többi szerszámféltől eltérően a kettős ellentett élű rézesáknak speciális, bányászszerszámnak szokták tartani. A leletek térképrevetítése is azt szemlélteti, hogy fő lelőhelyük Erdély, a réz egyik ősi lelőhelye. Eredetük, kialakulásuk helyét illetően N. nem vállalkozik annak az eldöntésére, vajon Erdélyt, Krétát vagy Előásziát kell e ekként tekintenünk. N. szerint Szlovákiába a neolitik folyamán még kereskedelem révén jutott el a réz, az eneolitban azonban már számolni kell azzal, hogy megindult a réz hazai termelése és feldolgozása is. A cseh- és morvaországi rézeszközöket ausztriai és erdélyi eredetűnek tartják, lelőhelyeik azonban a Vlárai szoros környékén a legsűrűbbek s ezért N. szerint alapos a feltevés, hogy Szlovákiából kerültek oda. A réz ásványi alakban több helyen is előfordul Szlovákia területén. A XVI. sz. elején a magyarországi rézbányák a világtermelésnek mintegy 45%-át adták s e rézmennyiség nagy része a Fuggerek és Thurzók Besztercebánya környéki bányáiból került ki. A selmeci nemesfém és rézbányászatról már a VIII. sz.-ban említés történik, e bányák azonban sokkal régebbiek. A vegyi úton megvizsgált szlovákiai rézeszközök azt bizonyítják, hogy a réztermelés őskori központja Szlovákiában Besztercebányán volt. N. megítélése szerint a réz csak időszakosan, főleg nyáron termelték.

Bronzkor

Szőke – Nemeskéri i. m. (II. 107–108). Zsitvabesenyő – Papföldön feltárt tíz sír aunjettiz típusú leletanyaggal. A sírok kivétel nélkül ki voltak fosztva. Megfigyelhető volt a zsugorított temetkezés. A vázak egyes esetekben gyékényen (?) feküdtek.

Kora vaskor

L. Kraskovská, Birituálne pohrebište v Seredi (I. 195–198). Híradás egy Szered (Pozsony m.) mellett feltárt birituális temető néhány sírjáról. A hamvasztásos sírokat kustánfalvi (kuštanovická kerámia) kerámia, a csontvázas sírokat pedig hallstatti kerámia jellemzi. K. a temető korát az i. e. IV. sz.-ra keltezi.

J. Kudláček, Praveké nálezy z Andača (I. 199–210). Földmunka közben kiforgatott birituális temető leletanyagának megmentett töredéke. A mellékletként szereplő edények egy része a lausitzi hamvasztásos sírmezők hallstatti fokozatába tartozik, más részüket kustánfalvi típusú kerámia képezi. Néhány darabbal képviselve van a leletanyagban a La Tène kultúra stradonicei (sztradonicei) típusa is. K. felhívja a figyelmet arra, hogy a szkíta-hallstatti korban a Nyitra völgye kultúrájának egyik alapvető eleme a kustánfalvi kultúra volt.

J. Bárta, Chvalovská jaskyňa a pilinské jaskynné pohrebiská v Juhoslovenskom krase (III. 110–121). Chvalová (Gömör – Kishont m.) község közelében kb. 70 m hosszú, elágazó mészkőbarlang van. 1820-ban Szentmiklóssy ásatott a barlangban s tűzhely körül eltemetett 19 csontvázat tárt fel. 1954-ben a nyitrai régészeti intézet felmérte a barlangot és próbaásatást végzett ott. A bükki és pilini kultúra emlékeit, cserepeket találtak. B. megállapítja, hogy a Szentmiklóssy által feltárt csontvázas sírok a pilini kultúra hagyatékát képezik. Felhívja a figyelmet arra, hogy a pilini kultúra népe hamvasztotta a halottait, csak a barlangokban alkalmazta a csontvázas temetkezési szokását. B. ezt a jelenséget rituális okokkal magyarázza.

J. Porubský, Výskum na žiarovom pohrebišti zo starej doby železnej vo Veľkých Hostiach (III. 122–134). Veľké Hoste (Trencsén m.) közelében szláv sírhalmos temetkezést tártak fel. A halom feltárása, elhordása után alatta aránylag kis területen (270 m²) 34 lausitzi hamvasztásos sírt találtak. Ezek egy nagyobb kiterjedésű temető részét képezik. A sírokat a földbe mélyítették, a gödrökben nem volt kő bélés, halmot nem emeltek a sír fölé. A kerámiaanyag igen gazdag és változatos, a fémanyag, bronz szegényes. P. a temető korát a lausitzi kultúra késői szakaszára helyezi.

J. Paulík, Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi (III. 135–194). A Vág alsó szakaszán fekvő Szered község határában az ún. Mácsadi dombokon P. 1953-ban egy hallstatti és hallstatt-La Tène település maradványait tárta fel mintegy 14 000 m² területen. A későhallstatti korban két épülettípust állapított meg: az egyik cölöpös szerkezetű és téglalap alaprajzú ház, a másik pedig négyzetes alaprajzú földkunyhó. A házakban és körülöttük talált, a homokos talajba mélyített kemenécek egységes szerkezetűek. Kemencék, kultúrgödrök és tűzhelyek csakis a házakhoz kapcsolódnak, a földkunyhókban nem fordulnak elő. Mind a ház, mind a földkunyhó fedésénél a nyerges tetőszerkezet az általános. A hallstatt-La Tène kori települést ugyancsak az ismertett két épülettípus jellemzi. A cölöpös szerkezetű ház nem változtatta a formáját, szerkezetét, a földkunyhó azonban megváltozott, alaprajza hosszúkú, téglalap alakú lett.

J. Paulík, Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej. (IV. 2. 177–212). P. a szeredi település és más délnyugat-szlovákiai lelőhely kerámiájának elemzése alapján fontos megállapításokat tesz. Ezek szerint délnyugati Szlovákia későhallstatti kori kerámiája a kalenderbergi kultúra köréhez tartozik, legközelebb az alsó-

ausztriai bernardsthalai csoport áll hozzá. A délnyugat-szlovákiai anyag bizonyos helyi sajátosságokat mutat, ezek azzal magyarázhatók, hogy a terület határos volt a hamvasztásos sírmezők késői fokozatának kultúrájában élő területekkel. E sajátosságok alapján P. külön csoportnak tekinti a délnyugat-szlovákiai késő hallstatti kalenderbergi kerámiát és azt szeredi csoportnak, típusnak nevezi. A különböző kultúrák (kalenderbergi, podolli szkíta—hallstatti kultúra) részesedésének kérdése a szeredi csoport kialakításában még kidolgozásra vár. A csoport korának alsó határát a szkíta—hallstatti leletanyag (az i. e. IV. sz.), felső határát pedig a podolli leletek szabják meg.

M. Novotná, *Halštatské žiarové pohrebisko v Mužle* (IV. 2. 213–232). A Muzsla község területén fekvő temetőben a régészeti intézet 1953–54-ben hitelesítő ásatást végzett, s 12 sírt tártak fel. A hamvak urnába vagy csak a földre téve feküdtek. A sírok kerámiái anyaga gazdag (kis csöves talpon álló amforák, tálak, csészék, zoomorf és ikeredények), a fémananyag (egy kis vaskés) igen szegény. A temető a nagy rokonkultúrák (Stillfried, Podolí, Vál, Chotin) köréhez tartozik.

Késő vaskor

Szőke—Nemeskéri i. m. (II. 108–109). A La Tène B–C szakaszából származó 3 sír. Edények, vasfibula.

Š. Janšák, *Hrnčiariska dielňa z neskoroého laténu v Bratislave* (III. 195–221). Pozsony területén több La Tène kori lelőhelyet ismerünk, ezek központja a Várhegyen volt. 1952-ben a Gottwald tér rendezésekor több La Tène kori edénygető kemencét találtak, ezek egy része megsemmisült. Egy részben megrongált kemencét sikerült még feltárni, egy másiknak pedig az alaprajzát felmérni. Közeliükben egy hulladékgyűjtőt is találtak. Az egyik, rostélyos szerkezetű kemence alaprajza téglalap alakú, a kemencét a tüzelőgödörrel két lángcsatorna köti össze. A másik hasonló szerkezetű lehetett, ennek az alaprajza azonban nyújtott körtealakú. A kemencéből megmentett cserépanyag durvakivitellű házikerámiából származik. A kemencék analógiái Európaszerte ismertek, J. többek között említi az aquincumi, gellérthegyi, békásmegyéri és tabáni kemencéket. J. ezenkívül felsorakoztat élő néprajzi analógiákat is.

Római kor

J. Bárta, *Jaskyne Netopierska a Kaplnka v Nízkyh Tatrách a ich rímske osídlenie s antropologickými nálezi* (III. 286–301). A Besztercebánya közelében fekvő Sásóvá község határában emelkedik a Hrádok nevű hegy, melyen őskori sáncvár nyomai láthatók. A hegy nyugati lejtőjén két mészkőbarlang van: a Denevér (Neopierska) és Kápolna (Kaplnka) barlang. 1951-ben a régészeti intézet hitelesítő ásatást végzett a barlangokban. A talált kerámiái anyag későrómai jellegű, a púchói típusú leletanyagtól sokban különböző. Ugyane korból való tűzhely körül és magában a tűzhelyben is felnőtt és gyermekcsontokat találtak törött állapotban (föltűnőek a törött állkapocs csontok). Föltételezhető, hogy a barlangok kultikus helyek voltak.

T. Kolník, *Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby s'ahovania národov v Očkove pri Piestanoch* (IV. 2. 233–300). A Pöstyén melletti Ocskó község határában már régóta ismert temetőben a régészeti intézet 1955-ben végzett ásatást. Ez alkalommal egy kőszervezetű halomsírt és további 46 hamvasztásos sírt tártak fel. A sírok két, sőt egy esetben három rétegben feküdtek egymás felett, ami a relatív kronológia szempontjából fontos adatok megállapítását tette lehetővé. A gazdag későrómai és kora népvándorlaskori leletanyag alapján K. a temető használatának kezdetét a II. és III. század fordulójára teszi, végét pedig a IV. századra. A temető feltárása még nincsen befejezve, ezért ezek a megállapítások csak előzetes értékűek.

O. Pelikán, *Hlava cisára Caracallu v Slovenskom múzeu v Bratislave* (IV. 2. 301–317). A Pálffy gyűjteményből származó fejszobor. Eredete ismeretlen (Olaszország?). A szobor P. megállapítása szerint Caracalla császárt ábrázolja a 211–213 vagy a 220–230 évekből.

O. Pelikán, *Carnunský reliéf v Mestskom múzeu v Bratislave* (IV. 2. 309–317). Neptunust és Victoriát ábrázoló dombormű, a legközelebbi analógiát a IV. sz. első feléből származó érmeiken látjuk. Művészi szempontból a görögórai realizmus keveredik rajta a provinciák barbár primitívizmusával.

Kora és késő középkor

Szőke—Nemeskéri i. m. (II. 109). Zsitvabesenyő—Papföldön feltárt 12 hamvasztásos sír. A hamvakat tartalmazó edények korai szláv típusúak. Hasonló temetőt tárt fel Budinský—Krička a nem messzi Vicsapapátin (Výčapy—Opatovce), ennek korát a VII–VIII. századra keltezi.

L. Kraskovská, *Slovenské popolnicové pohrebisko v Stupave* (IV. 1. 163–167). Stomfa (Pozsony m.) mellett homoktermeléssel egy kisebb hamvasztásos temető nagyobb részét megsemmisítették. Három érintetlen sírt sikerült még feltárni. E sírokból és a homokszedés közben előkerült edények száma 9. Az edények a dévényújfalusi avarkori temetőben találtaknál korábbiak, K. a VI. századra keltezi őket.

J. Pástor, *Avarsko—slovanské pohrebište v Barci, okres Košice* (II. 136–143). A Kassa szomszédságában fekvő Barca községben 1951-ben hitelesítő ásatás során 7 avarkori sírt tártak fel. Közülük egy lovassír volt, egy gyermek váza pedig a baloldalán, zsugorítva feküdt. A sírok tájolása Ny–K irányú volt. Az egyik sírt, melyben a csak részben elégett koponyába összegyűjtve feküdtek a többi, ugyancsak rosszul elégett csontok, P. felemás rítusúnak tartja. A sírokban talált edényeket P. a szlávsnak tulajdonítja s ebből kiindulva a temető etnikumát is szlávsnak tartja. A sírok korát a VII. sz.-ra és a VIII. sz. első felére keltezi.

V. Budinský—Krička, *Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žit. Tóni na Slovensku* (IV. 1. 5–131). Szerző Zsitvatón (Komárom mellett) 1937-ben egy avarkori temetőnek mintegy 50 sírját tártta fel. A sírok egymáshoz való viszonyából László Gyula nyomán az egyes kirajzoló csoportokból az élő társadalomnak a temetőben tükröződő rendjét próbálják kihámozni. A sírok két csoportra oszlanak, mindegyiknek a magvát gazdag lovassírok alkotják. Feltételezi, hogy a síroknak ilyen csoportosulását előidézhették nemzeti (nagycsaládi) vagy etnikai különbségek is. A temető kormeghatározását illetően fontosnak tartja, hogy nem kerültek benne elő korai szláv hamvasztásos sírok. A kerámiában megkülönböztet néhány olyan darabot, melyet a prágai típus késői képviselőjének tart, a kerámia zömét azonban — Eisner nyomdokában járva — Duna melléki és Tisza melléki típusúnak tartja. Az utóbbiak aránylag ritkábbak s ezt B. K. azzal magyarázza, hogy ez az edényfajta a VIII. sz. közepétáján kiment a használatból. A Duna melléki típusú edények a legszámosabbak s ebből B. K. arra következtet, hogy a temető használatának évtizedei is inkább a 800. év felé tolódnak el. Mindezek alapján a feltárt sírok korát a 750–800 közötti időre teszi. A temető etnikumát illetően abból a megfontolásból indul ki, hogy azt olyan népesség alkothatta, melynek érdeke és kötelessége volt a Duna egyik fontos gázlóját védeni. Ebből s a leletanyagból arra következtet, hogy az eltemetettek többsége az avarokhoz tartozott. Ez az avar csoport földműves szláv népesség közé beékelve élt. B. K. a temetőt a dévényújfalusi, győri, alsógelléri stb. temetőhöz hasonlítja.

J. Eisner, *Devínska Nová Ves* (III. 302–316). E cikkben E. a dévényújfalusi avarkori temetőről írt könyvének főbb tételeivel foglalkozik. Azt a tételt, mely szerint a szlovák törzsek az avarokkal szemben megvédték a függetlenségüket, tovább is fenntartja, lehetséges-

nek tartja azonban, hogy ha majd közzéteszik a Dél-szlovákiában újabban feltárt avarkori temetők anyagát, e tétel bizonyos mértékig módosulhat. E. szerint a cseh- és morvaországi avar bronzveretek kivétel nélkül későiek. Itt meg kell jegyeznünk, hogy E. az avarkori temetőkről azt tartja, azok általában a 800 körüli időben szüntek meg. A kerámiával foglalkozva E. azt mondja, hogy a közismert, szlávnak tartott egyszerű fazék azonos formában jelenik meg azon a hatalmas területen, melyet szlávok laktak, e kerámia ősmintája a hasonló római kori fazék volt, kialakulásának színhelyül pedig nagy valószínűséggel Dél Lengyelország jelölhető meg. A morva ékszerkészítésről azt vallja, hogy annak gyökerei az avar területen élő antik formákban keresendők. Az avarság körében használt préselt és öntött garnitúrákat illetően — az újabb irodalomellenére — fenntartja régibb, a könyvében kifejtett nézetét.

L. Kraskovská, *Staroslovenské pohrebište v Máste pri Bratislave* (II. 144–152). A Dévényújfalu közelében fekvő Mást község határában földmunka közben egy csontvázás temető több sírját forgatták ki. Hitelesítő ásatással még öt sírt tártak fel. A leletanyagot, melynek megfelelői nagyrészt megtalálhatók az ismert staré — mēstói temetőben, K. a X. század első felére keltezi.

J. Porubský, *Slovenský mohylník vo Veľkých Hostiach, okr. Bánovce n/Bebr.* (III. 222–234). Vel'ké Hoste (Trencsén m.) község határában egymástól 200 m távolságra két sírhalom csoport volt. Az egyiket két nagyobb halom képezte, közülük az egyiket feltárták s benne szláv típusú urnában elhelyezett hamvakat találtak. A másik csoportban alacsonyabb 15 halom volt, mindet feltárták, bennük csontvázás sírokat találtak. A halottat többnyire a földre fektették, néha sírgödörbe s így emeltek föléljük halmot. A leletanyag és a kétféle temetkezési rítus alapján P. a temető korát a VIII–IX. századra helyezi.

L. Kraskovská, *Slovenské pohrebište v Bratislave – Karlovej Vsi* (III. 235–243). Pozsony – Károlyfalum feltárt 15 csontvázás sír. A temető korát K. a leletanyag alapján a IX. századra keltezi.

A fenti, koraközépkori leletanyaggal foglalkozó közlemények közös hiányossága, hogy kivétel nélkül olyan temetőkről szólnak, melyeket csak kisebb vagy nagyobb részükben tártak fel, még a dévényújfalusi temető feltárása sem maradéktalan. E hiányosságból származó bizonytalanságot még csak fokozzák az olyan elhamarkodott ítéletek, amilyent pl. J. Pástor mond ki a barcai avarkori temető etnikumáról a feltárt összesen hét sír alapján. Ilyen szempontból sokkal megfontoltabban nyilatkozik Budinský – Krička a szitvatői avarkori temetőről szóló tanulmányában s véleményem szerint ilyen megmondások alapján kell megítélni a dévényújfalusi temető etnikumát s annak szerepét is. Helytelennek tartom viszont, hogy Budinský – Krička párhuzamot von többek között a szitvatői és győri avarkori temetők közt. Nem veszi észre a különbséget az avarkori köznépi temetők e két típusa között. Ilyen különböző jellegű és más-más funkciót betöltő köznépi temetőtípusokat ismerünk a honfoglaló magyarságnál is (erről részletesebben most készülő munkámban szólok). Igen fontosnak tartom Eisner megállapítását a morva- és csehországi avar bronzokról. Az avarkori temetők legkésőbbi leletanyagának vizsgálatából az tűnik ki, hogy az avar birodalom egykori területéről csak a IX. században indult meg a szomszédos területek felé az anyagi kultúra áramlása. Ezt a nézetemet Eisner megállapítása erősen támogatja. A kérdés részletes kidolgozása (ilyenirányú dolgozatom munkában van) új fényt vethet a morva és cseh ékszerkészítés kialakulásának problémájára. Ami a Mást, Vel'ké Hoste, Bratislava – Karlova Ves típusú temetőket illeti, fontos lesz majd annak az eldöntése, vajon az e fajta temetők nem éltek e egyidejűleg az avarkori leletanyaggal jellemzett temetőkkel s ugyan-csak jelentős eredményekhez vezethet annak a tisztázása, hogy a hamvasztásos szláv temetők hogyan helyezkednek el földrajzilag s meddig élt a hamvasztás szokása.

P. Čaplovič, *Slovenské pohrebište v Nitre pod Zoborom* (II. 5–50). A Nyitra városa fölül emelkedő Zobor hegy lábánál, a Nyitra folyó partján építkezéssel egy csontvázás temető jelentős részét megsemmisítették. Az 1951-ben rendszeres ásatással még 165 sírt sikerült itt feltárni. A leletanyagban vannak tárgyak, melyeket Morvaország területéről (díszes füles gombok), a Balti tenger mellékéről (vékony szálakból font nyakpercec, dobszerű és filigránnal díszített csüngőkkel ellátott függő), Oroszországból (sodrott nyakpercecek, karperecek) kerültek Nyitra vidékére. Ő. a temető népességét zömében szlávnak tartja, korát a X. század második felére teszi.

Szőke – Nemeskéri i. m. (II. 109–135). Zsitva-besenyő – Papföldön feltárt 73 sír. A sírok egy nagyobb temető részét jelentik. Sz. a temető korát a XI. századra keltezi. A kormeghatározás téves, a temetőnek ez a feltárt része a X. sz. utolsó harmadából és a XI. sz. legelejéről származik. Nemeskéri az embertani leletanyag vizsgálatából vegyes szláv – magyar etnikumra következtet.

M. Dušek, *Kostrové pohrebište z X. a XI. storočia v Chotíne na Slovensku* (III. 244–263). Hetény (Komárom m.) határában 1955-ben egy nagyobb temető 52 sírját tárták fel. D. a temető népességét vegyes, szláv – magyar eredetűnek tartja, a temető korát a X–XI. századra keltezi.

B. Chropovský, *Výskum staromadžarského pohrebišta v Košutoch, okr. Galanta* (III. 264–275). A pozsony-megyei Nemeskosút község határában homokkitermeléssel egy temető nagy részét megsemmisítették. Rendszeres ásatással 34 sírt tártak itt fel. Köztük van néhány magyar lovassír. Ch. ezeket a magyar uralkodóréteghez tartozóknak tartja, a többi sírban fekvőket pedig szláv szolgá-nepnek tekinti. A temető korát a X–XII. századra keltezi.

J. Pastor, *Belobrdské pohrebište v Somotore* (III. 276–285). A királyhalmeci járásban fekvő Szomotor község határában egy nagyobb temető 35 sírját tárták fel. A sírok leletanyagát P. a bjelobrodai kultúrába tartozónak véli, korát a XI. század második felére és a XII. századra teszi. Etnikai különbségek a temetőben nem tehetők.

Z. Váňa, *Maďari a Slované ve světle archeologických nálezu X.–XII. století* (II. 51–104). V. e tanulmányban az ún. bjelobrdi kultúrával foglalkozik. Megállapítja, hogy elterjedési területe azonos a honfoglaláskori magyar leletek földrajzi elterjedésével a Kárpát medencében, foglalkozik a temetkezés ritmusával s részletesen vizsgálja a leletanyag egyes tárgytípusait. Megállapítja, hogy azok egy része a honfoglaló magyarsággal együtt került az új haza területére, más részük az avar kori anyagi kultúra hagyatéka. Fontos, hogy felhívja a figyelmet a bjelobrdi kultúra leletanyagának arra a rétegére, mely az oroszországi erdős sztyep területén vált a magyarság tulajdonává. A bjelobrdi kultúrát szerinte a magyarság és szlávok közösen alakította ki. A kultúra a X. sz. közepén alakult kis a XII. sz. folyamán végződött.

A későbbi középkor emlékeanyagával két kisebb közlemény foglalkozik:

B. Novotný – J. Paclt, *Nález borotvého hrantu z Plzeňského dvora (Bratislava mesto)* (I. 211–213). Pozsony belterületén építkezés közben talált fenyőfa vályú.

J. Bárta, *Chvalovská jaskyňa...* (III. 115). A chvalovai barlangban Hunyadi Mátyás korabeli pénzhamisító műhely nyomait találták meg. 18 ezüstözött pénzhamisítvány és 35 db ezüstözött lemezdarab (nyersanyag) került elő. Az itt folyó pénzhamisításról levéltári adatok is szólnak.

A folyóirat négy évfolyamában megjelent közlemények, cikkek csoportosítva fényt vetnek arra, milyen

területeken folyik régészeti kutatómunka, kiténik, hol vannak hiányosságok s melyek a régmúltak azok a korszakai, melyek leginkább foglalkoztatják a jelenlegi szlovák régészetet. A paleolitikumtól a római provinciák koráig terjedő hatalmas időszakokkal kerekben ugyanannyi cikk, tanulmány, közlemény foglalkozik, mint amennyi az avarkor, a IX–XII. századok vagy a későbbi középkor régészeti emlékéanyagát tárgyalja. Ebből nyilvánvaló, hogy a szlovák régészet érdeklődésének tengelyében a szlovákság kialakulása áll, továbbá viszonya, kapcsolatai a vele együttélő és szomszédos népekkel, azok kultúrájával. — A mesolitikum egyetlen dolgozat sem foglalkozik s föltűnően nagy a hiányosság a neolitikum és a La Tène kor kutatása terén. E helyzetet részben magyarázza az, hogy a fiatal szlovák régészettudomány még nem rendelkezik megfelelő kutatógárdával, a kutatók jelentős része egészen fiatal, munkásságuk kibontakozása csak a jövőben várható.

A Slovenská archeológia egyes köteteit még könyvismertetések egészítik ki. A közölt dolgozatok végén orosz, továbbá német s ritkábban francia nyelvű összefoglalást találunk. Az egyes kötetek jó és tetszetős kiállításúak.

Szőke Béla

Bibliotheca Classica Orientalis. Dokumentation der altentumwissenschaftlichen Literatur der Sowjetunion und der Länder der Volksdemokratie. Herausgegeben vom Institut für Griechisch-römische Altertumskunde bei der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1. Jahrgang, 1956, Heft 1–2. Berlin, Akademie-Verlag.

Napjainkban a tudományos munka nélkülözhetetlen segédeszközeivé váltak a különböző referáló folyóiratok, amelyek egy-egy tudományág természetéről meghatározott időközökben rendszeres tájékoztatást adnak. Nincs kutató, — dolgozzék bármily kedvező körülmények között is — aki ilyen tájékoztató orgánusok nélkül át tudná tekinteni a világ csaknem valamennyi országában és gyakran csak nehezen hozzáférhető kiadványokban napvilágot látó szakmunkákat. Az ókori régészet területén a legnagyobbbszabású ilyen vállalkozás az immár tíz vaskos kötettel rendelkező „Fasti Archeologici”, amely példája lehet a tömören kivonatoló és minden szempontot kielégítő dokumentációnak. Csak fájlnai lehet, hogy a Fasti Archeologici-ből már évek óta hiányoznak — nyugodtan hozzátehetjük: kizárólag saját hanyagságunk miatt — a magyar ókori régészet eredményei. E nemzetközi vállalkozás mellett csaknem valamennyi nagymúltú archeológiával rendelkező országnak megvan a maga referáló folyóirata (Gnomon, Anzeiger für die Altertumswissenschaft, Annuario Bibliografico, Archeological Report stb.)

A Német Tudományos Akadémia Ókortudományi Intézete, személy szerint Johannes Irmscher professzor, a nemzetközi gyakorlatból fakadó igényeket felismerve indította meg a Bibliotheca Classica Orientalist, amelynek feladata, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ókortudományának eredményeiről német nyelven tájékoztassa az érdekeltek legszélesebb körét. Az országoknak e körére való korlátozódást több szempont is indokolja. Gyakorlatilag legfontosabb az a körülmény, hogy a népi demokratikus országok egyre gazdagabb ókortudományi irodalma — kis kivételtől eltekintve — a nyelvi nehézségek miatt csak nehezen hozzáférhető más országok kutatóinak. Emellett azonban az is kétségtelen, hogy a népi demokratikus országok ókortudományának eredményei a világ két részre szakadásának káros következményeképpen csak hiányosan és vontatottan jutnak el a nyugati országok szakembereihez. A Német Tudományos Akadémia tehát a Bibliotheca Classica Orientalis megindításával nagy szolgálatot tett a nemzetközi ókortudománynak, és az országok közötti tudományos kapcsolatok erősítése révén a béke ügyének is.

A folyóirat megindítását 1955 januárjában határozták el, az első két szám 1956-os évjellel 1957-ben látott

napvilágot. Az 1955-től kezdődően önállóan vagy folyóiratokban megjelent, a görög–római ókort érintő munkákról közöl tömör ismertetéseket, rendszerint maguknak a szerzőknek tollából, de emellett nem zárkózik el recenzíók közlésétől sem. Cím szerint, minden további ismertetés nélkül sorolja fel a „Nagy Szovjet Enciklopédia” ókortudományi cikkei. A Német Demokratikus Köztársaságon és a Szovjetunióon kívül az Albán, Bolgár, Csehszlovák, Lengyel, Magyar és Román Népköztársaság irodalmát a folyóirat elején felsorolt levelezők (magyar részről Borzsák István) gyűjtik össze, de a szerkesztőség közvetlenül is bekéri az egyes szerzőktől munkájuk ismertetését. Az ismertetések minden füzetben újra kezdődő rendszer szerint csoportosítva, az egyes szakaszokon belül a szerzők nevének betűrendjében jelennek meg. A csoportosítás rendje a következő:

- I. Általános munkák (bibliográfiák, gyűjteményes munkák, tudományos szemlék).
- II. Szövegek és auktorkok.
- III. A filológia segédtudományai.
- IV. Az ókortörténet segédtudományai.
- V. Ethnográfia, földrajz, topográfia.
- VI. Politikai, társadalmi és gazdaságtörténet.
- VII. Nyelvtudomány.
- VIII. Irodalomtörténet.
- IX. Régészet és művészettörténet.
- X. Az anyagi kultúra története.
- XI. Vallás és mythologia.
- XII. Állam és jog.
- XIII. Filozófia és pedagógia.
- XIV. Ókori tudomány.
- XV. Közép- és újjörög.
- XVI. Közép- és újlatin.
- XVII. Az ókor továbbélése. Az ókortudomány története.
- XVIII. Az ókor és az iskola.

Ez a rendszer — mint minden gyakorlati célt szolgáló hasonló csoportosítás — természetesen több ponton kifogásolható lenne (pl. a régészet és a művészettörténet, valamint az anyagi kultúra rovatainak ilyenforma besorolása), használhatóságát azonban végső soron az évfolyamok végén nyilvánvalóan következő mutatók fogják biztosítani.

Elhamarkodott lenne az első két füzet alapján véleményt mondani a folyóirat szerkesztéséről. Használhatóságának fokmérője egyedül a lehető legnagyobb teljesség lehet. Sajnos, az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerkesztés nem törekszik teljességre. Magától értetődik, hogy autoreferátumokra alapozott folyóirat csak akkor érhet el teljességet, ha az ismertetéseket minden évben bibliográfiával egészíti ki, amely az ismertetésre addig nem került munkákat is felsorolja. A teljesség hiánya sokat levonna a B. C. O. értékéből és az iránta táplált érdeklődést is erősen csökkentené. Ebben az esetben joggal lenne feltehető a kérdés, hogy milyen alapon hiányoljuk a nyugati orgánusoknál a népi demokratikus irodalom megfelelő ismertetését, ha ezen a téren még a külön e célra alakult folyóirat sem tud teljességet elérni? Lehetséges, hogy ezt az aggodalmat a további füzetek el fogják oszlatni.

Az első két füzetben megjelent 58 referátum (a csupán cím szerint felsorolt munkákat nem számítva) országok szerinti megoszlása a következő: Szovjetunió 18, Csehszlovákia 17, Lengyelország 9, Magyarország 6, Románia 4, Albánia 1, NDK 1. Látnivaló, hogy a szerkesztés igyekszik a népi demokratikus országok egészét felölelni. A NDK irodalmának túlzott háttérbe szorítását valószínűleg az magyarázza, hogy itt a nyelvi közvetítés szükségessége nem áll fent. A magyar referátumok a következők:

Fülep Ferenc: A magyar régészet legújabb eredményei. VDI 1955, 152–160 (23–30).
Marót Károly: VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszus Rómában. Interview. Ungarische Rundschau 1955, 17. (33).

Borzák István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Bp. 1955 (52–56).

Borzák István: Otium Catullianum. Antik Tanulmányok 1955, 233–238 (92–3).

Marót Károly: A görög irodalom kezdetei. Bp. 1956 (94–107).

Bökönyi Sándor: Untersuchung der in der römischen Villa von Tár – Fövenpuszta gefundenen Tierknochen. Acta Arch. 1955, 153–161 (113–4).

Várakozással tekintünk a következő számok elé, hogyan fogják majd a magyar ókortudomány 1955–56-os terméséről eddig adott igen hiányos képet kiegészíteni. Igen örömdetes a Borzák István és Marót Károly munkáiról szóló terjedelmes tudósítás, valamint Fülep Ferenc összefoglaló szemléjének ismertetése, de nem pótolják a Pannónia-kutatás és a magyar klasszika archeológia eredményeinek teljes bemutatását.

Az 58 referátumból 15 sorolható a szorosabb értelemben vett régészet körébe. Az itt ismertetett munkák a magyar kutatók számára hozzáférhető szovjet és népi demokratikus folyóiratokban jelentek meg, így felsorolásuk ezen a helyen szükségtelen. A magyar olvasó számára elsősorban azok az ismertetések hasznosak, amelyeknek eredetije nincs ellátva idegennyelvű kivonattal (így pl. a VDI cikkei), s ezért ezeknek részletesebb ismertetése a megfelelő nyelvtudással nem rendelkező hazai kutató számára ugyancsak hasznos tájékoztatást nyújt. Még többet jelentene azonban, ha teljes képet kaphatnánk a népi demokratikus országok antik régészeti irodalmáról, amelynek aránya az ókortudomány többi ágához képest véleményünk szerint sokkal előnyösebb, mint ahogy ez a B. C. O. ismertetéseiből kiténik.

Castiglione László

M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe, Part I., Amer. School of Prehist. Research, Peabody Mus., Harvard Univ., Bull. No. 20, Cambridge, 1955. 241 lap, 126 kép, 50 tábla.

A szerző célja, hogy megismertesse Közép-Kelet és Kelet-Európa őskorával azokat – az elsősorban amerikai és nyugateurópai – régészeket, akik számára nyelvi nehézségek miatt, vagy más okokból e terület régészeti szakirodalmát nehezen hozzáférhető. A felhasznált irodalom főként orosz és szovjet; a múlt század közepétől a legutóbbi évekig. A kompilatív mű jelentősége számunkra, akik közvetlenül támaszkodhatunk a szovjet, vagy lengyel irodalomra, lényegesen kisebb, bár világosan tagolt áttekintés révén jól használható.

Gimbutas Európának azt a részét ismerteti, amelyet északon a Jeges-tenger és a Fehér-tenger, keleten az Ural-hegység és -folyó, valamint a Kaspi-tenger, délen a Fekete-tenger északi partja és a Kárpátok északivonulata, nyugaton az Odera és a Balti-tenger határolnak. A nagy, sík vidék három éghajlati sávra: a tundrára, az erdő-övre és a sztyepp-övre tagolódik.

Bevezetésében ismerteti e terület régészeti kutatása történetét, földrajzi és eljegesedéstani viszonyait. Világos, áttekinthető, kissé leegyszerűsített táblázatokon és térképeken tünteti fel az éghajlati folyamatokat, az időrendet és a kultúrák kor- és térbeli elterjedését.

Foglalkozik a kultúrák fejlődésének általános kérdéseivel, a változások okait két fő összetevőre: a környezetre és a gazdasági-szociálisra bontva. Mivel ebben a kötetben a paleolitikum végétől a korai bronzkorig tartó időszakot ismerteti, különös tekintettel van az élelmetermelő társadalmak kialakulására mind az időpont, mind a földrajzi terület, mind pedig a vándorlás és formakölcsonzás útján való elterjedés szempontjából.

Első fejezetében a korai posztglaciális kultúrákat tárgyalja. Az egyes csoportok fejlődését földtani korok szerint vizsgálja. Földrajzilag kiválasztva ismerteti a pontuszi területet (Kaukázus, K-i és Ny-i Ukrán és Délorosz terület) és az ÉK-európai területet. Függőleges tagolásban a paleolit túlélőkre, az erdő- és sztyepp-terü-

letek mezolitik vadász és halász kultúráira és a szubneolitikus csoportra tagolja a műveltségeket. Számunkra különösen fontosak a pontuszi terület nyugati leletcsoportjának idősebb, éppen ezért általánosabb kultúrái (szwidry, tardenoisi), mivel országunkban a Gimbutas által bemutatottakkal rokon kifejlésben találhatók meg.

Vértes László

*

Az újabb kőkori, kőzskori és rézkori kultúrákat öt nagy területre felbontva ismerteti a szerző. Az első rész a Fekete-tenger északi vidékének leletanyagával foglalkozik. A Dnyeper árterületén levő, rétegtani bizonyítékokat adó telepek, a szubneolitikumtól kezdve lakottak voltak. Erősen érvényesültek már ebben a korban a déli (Égeikum, Kikládok) befolyások. Ezt mutatja a legkorábbi neolitikus temető is, a marjupoli. Balkánnal való rokonságra utal a nalesiki temető leletanyaga. A rézkorban új kultúra jelenik meg, délkeletről jövő, mediterrán népesség a hordozója. Ez a kurgánsíros kultúra a harmadik évezred fordulóján érkezik el a Kaukázus északi vidékére, valamivel később pedig Ukrajna területére. Észak-Kaukázus területén a kultúrának régibb és középső periódusát ismerjük. A régibb periódus kiemelkedő jellemzője a majkopi kurgán anyaga. A sírforma ebben a periódusban elsősorban a fából épített, házat utánzó sírkamra. Ennek a kornak anyaga főként fejedelmi sírokból ismerős. A rézeszközök sok kapcsolatot mutatnak Mezopotámia felé. A középső periódust ugyanígy a házalakú sírípítményeken kívül a katalomba sírforma is jellemzi. Ukrajna területére valamivel később, i. e. 2000 körül, érkezik el ez a délkeleti hatás. Itt három sírtípust lehet megfigyelni, a verem-, kunyhó- és katalombafarmájú sírt. Ez a sorrend egyben a típusok egymásutánját is jelenti. A szerző feltételezi, hogy a kurgán-népességnek délkelet felől északnyugat felé történő mozgása kapcsolatban volt az indoeurópai népesség Európába való behatolásával. A rézeszközökön kívül a vázák szimbolikus ábrázolása és a plasztika bizonyos fokig Mezopotámiával, Trója II. rétegével és Anatólia más területeivel (Hissar III.) mutat rokonságot.

Második részként a nyugatukrajnai Tripolje kultúra földrajzi környezetét, elterjedését és periódusait vizsgálja meg. A kultúrán belül három periódust különböztet meg: régibb, klasszikus és késői szakaszt.

A régibb tripoljei kultúra, amely Gimbutas szerint Paszszek A periódusának felel meg, elsősorban félig föld alá épített házakat ismert. Monochrom és görbe vonaldíszítésű kerámia jellemzi. Külön önálló temetőket még nem ismer, csak a telepen vannak oda beásott gyermeksírok. Nagyszámú női idollal jellemző erre a periódusra. A szerző szerint kapcsolatot lehet találni a vonaldíszes kerámia középeurópai leleteivel. Ezt a szakaszt egykorúnak találja Vinca A és Tordos I. periódusával. Jellemző telepe a Luka Vrublevckaja-i. Abszolút korát i. e. 3000–2700 közé teszi.

A klasszikus tripoljei szakasz a Paszszek szerinti B 1–B 2 periódusnak felel meg. Nagy telepek ismeretesebbek ebből a korból, egészen új háztípus és a polichrom kerámia megjelenése jellemzi. Megjelenik a réz is. A plasztika az előző periódus hasonló anyagát fejleszti tovább. A harmadik évezred második felében él (2700–2100 között). Terjeszkedő tendenciát is mutat már. Analógiái elsősorban Erősd és Cucuteni A leletanyagában vannak.

A kultúra késői szakaszát a Paszszek szerinti C 1 és C 2 periódussal tartja egyidejűnek, és elsősorban a rézeszközök sűrűbbé válását tartja jellegzetesnek. A festett kerámia fokozatosan eltűnik a tripoljei népesség által lakott északabbi területekről. Ebben a szakaszban erős keleti befolyás érezhető, ez főleg a temetkezéseknél mutatható ki, mert a Dnyeszter középső területéről lapos sírok, a steppe övezetéből pedig kurgánok ismeretesek, amelyek a középső kubáni kultúra hatására jelennek itt meg. Egykorú Cucuteni B periódusával, tartamát 2100–1700 közötti időre helyezi. Az égetéses temetkezés is

megjelenik, pl. Kiev környékén, ezt a Fatjanovo kultúra hatáskörének tulajdonítja.

Ennek a késői szakasznak egyik variánsát látja az ún. Uszatovo csoportban, amely az Alsó-Dnyeper vidékén terjedt el. Nagy kurgánok jellemzik legjobban.

A harmadik területi egységnek keleti Közép-Európát tekintik. Itt valószínűleg G. Childe alapján három neolitikus periódust különböztet meg, a Danubian I. – II. – III. szakaszt. Az első korra szerinte a vonaldiszes kerámia fellépése jellemző, természetesen a Körös-kultúra jelenlétén kívül, ill. északibb Középeurópában a tüzdelt diszes kerámiát is jellemzőnek tartja. Míg az előző szerinte Sziléziában, Csehszlovákiában, Volhíniában és Ausztriában települt meg sűrűn, addig az utóbbi különösen Lengyelország területén. Feltételezi, hogy a fenti kultúrák megjelenése egyben a középeurópai paraszti életforma kialakulását is jelenti.

A Danubian II. periódust röviden azzal jellemzi, hogy erre az időre esik a Magyarországról ismert tiszai kultúra terjeszkedése, elsősorban a lengyeli kultúra formájában. Megállapítja, hogy a tiszai kultúra rétegtanilag fiatalabb a vonaldiszes és a kottafejes kerámiánál, amit nyilvánvalóan csak a lengyeli kultúrára érthet, mert különben nem bizonyítható. Elsősorban a plasztikában a Cucuteni-típussal látja kapcsolatait kelet felé. Észak felé Morvaországban a tüzdelt diszes kerámiával érintkezik. Délkeleti hatásokra megjelenik benne a finoman simított kerámia. Ugyanakkor idősebbnek tartja a terjeszkedő tiszai (lengyeli) kultúrát a jordansmühli és gömbös amforák kultúrájánál. Déli kapcsolatait alapján lehetők tartja, hogy bizonyos szakasza i. e. 2300 után.

A Danubian III. periódust a jordansmühli kultúra és a Kujawi sírok jellemzik. Az előzőt a tiszai kultúra folytatójának látja, amelynek szerinte Magyarországon a bodrogkeresztúri kultúra felel meg.

A neolitikum után bizonyos uniformizálódás jellemző Középeurópára: megjelenik a badeni kultúra Csehszlovákiában, Ausztriában, Magyarországon, Szlovéniában és Jugoszláviában. Ebben a kultúrában délkeleti, makedonai és görögországi hatásokat is lát. A Danubian III. felé elsősorban a morva festett kerámiával lát kapcsolatot. Északi rokonának a gömbös amforák kultúráját tartja. A Duna vidékén a badeni – péceli csoportban látja az első északi kultúrát. Ebben az időben fenn északon a tölcséresszajú edények kultúrája él.

A negyedik területi csoport az újabb kőkori és kőbronzkori Északkelet-Európa. A harangalakú edények, valamint a gömbös amforák kultúrájának terjeszkedése szerinte erre a területre is eljut.

A dunavideki és északi hatások után megjelenik a sírhalomba való temetkezés. A gömbös amforák csoportja Morvaországtól Ukrajnáig fellelhető. Délkeleti befolyások érvényesülnek, ezt mutatják a kerek sírhalmok, bennük házserűen épített sírkamrákkal. A Fatjanovo kultúra is érezteti hatását, így elsősorban baltatipusa révén. A badeni, valamint a Schneckenberg-kultúrával és a középső Hellas-i periódussal tartja egykorúnak.

Az ötödik és egyben utolsó területi csoport, amelynek idő és térbeli határait önkényesen állapítja meg, az északkelet-európai halász – vadász kultúra. A Ladoga és Onyega tavak vidékén él, már a neolitikumot megelőző időben. Terjeszkedése során a Balti-tenger mellékére is eljutott. Bizonyos fokig a fésűdszerű kerámiával lehet azonosítani. A kerámia díszítése alapján három időbeli szakaszt különböztet meg benne, ezek közül az első a 3. évezred végétől 2000-ig, a második 2000 – 1700 között, a harmadik pedig 1700 – 1400 között élt i. e. Jellemzik a kultúrát a sajátos naturalisztikus sziklakarcok, és a kőből készített kispasztika.

A magyar őstörténet kutatása szempontjából jelentős a Káma-vidék ismertetése. Itt a legkorábbi neolitikus telepnek a Csuszovaja-menti Alsó-Adiscevo-t tartja, amely még nem ismeri a kerámiát, kőeszközei pedig a Pontus és Dél-Ural befolyású mutatják. A kerámia a levsino-i telep korában jelenik meg, a rézzel együtt. A bronzkort a turbino-i periódus jelzi. Ismerteti a gorbunovo-i csoportot, mely szerinte a pre-ananyinoi kort jelzi.

Makkay János

Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. Heft 14. Halle/Saale 1955. Veb Max Niemeyer Verlag. 56 lap és 41 tábla.

A Magdeburggal szemben az Elba jobb partján feltárt wahlitzi temető a leubingeni (aunjetitzi) kultúra északi területeinek kérdéseibe világít bele.

A Taubenberg homokdűnéjén körülbelül 80 sír került elő, részben temető zárt egységében, részben elszórtan. Eredetileg valamennyi csontvázas temetkezés volt, azonban a talajviszonyok következtében csupán néhány fog és „árnyképek” maradtak meg. Ez a körülmény a feltárást megnehezítette s ennek következtében mind a leírásban, mind a feldolgozásban – nézetem szerint – kissé túltengenek az ásatásmódszertani szempontok. A sírleírások a mi számunkra szokatlanul pontosak és rendszerezettek, fásasztóan hosszúak s főleg apróságokkal terheltek is. Viszont el kell ismerni, hogy mindenre kiterjednek.

A temetőben a sírok három különböző nagyságú sírcsoportban helyezkednek el. Valamennyi nagyjából ÉK – DNY-i tájolású. A halottakat jobboldalukra fektetve enyhébben vagy erősebben zsugorították. Több sírtípust lehetett megkülönböztetni, melyek időben is eltérnek egymástól.

Nagyobb részük nagy gödörsírokból áll (1. csoport), bennük fa koporsó nyomaival. (Kapcsolat az ún. egyes sírok kultúrájával.) Voigt szerint ezek a legrégebbi bronzkori sírok a területen. Rétegtanilag is igazolható megállapítása, mert a 3. csoport „felsősírija” rátemetkeznek erre a típusra. – A sírok 2. csoportját a kis gödörsírok alkotják (szerintünk ez csupán tipológiai megkülönböztetés). Végül a 3. legfiatalabb csoportba tartoznak a fentebb említett „felső” sírok. Ezeket nagyrészt kőpakolás borítja s igen nagy méretűek.

A sírok tehát szerkezetük és helyzetük (alsó vagy felső) alapján időrendileg két csoportra oszthatók. További időrendi alapot ad az, hogy a II. és III. sírcsoport a későkőkori „egyes sírok kultúrája” temetője fölött fekszik, tehát az egyrétegu I. sírcsoport Voigt szerint már ezért is a legkorábbi.

A fentiek alapján az 1. és 2. sírtípus (kis és nagy gödörsírok) régebbi horizontot, a rátemetkező 3. sírtípus csoportja pedig fiatalabb horizontot alkot. Ennek figyelembevételével tárgyalja a szerző a mellékleteket is, melyek mintegy 70 edényből, pattintott háromszögű kovanyílhegyekből állanak. (Kis bronz (?) gyűrű csupán két sírban fordult elő.) Az 1. csoportban kétféle poharak, gömbhású csészék és kisedények jellemzők, a 2. csoportban kis csészék és tálak, továbbá kisedények. A 3. csoportban bizonyos változást lehet megfigyelni. Hasas nagy fazékszerű edények és köcsögök lépnek fel a további számos kisedénytípus mellett. Az ún. „klasszikus” aunjetitzi edényforma ritkán jelentkezik, hiányoznak a későbbi és déli temetőkben szokásos gazdag fémmelékletek. Mindez egyrészt a temető korai voltát, másrészt területi elkülönülését igazolja.

Voigt módszere a temető sírtípusainak és anyagának szétválasztásánál kétségtelenül helyes. Eredményei alapján joggal bírálja – s maga részéről nem is használja – az aunjetitzi kultúra eddigi tipológiai időrendi és területi felosztásait.

A továbbiakban a helyi aunjetitzi csoport eredetével foglalkozik. Alapul ehhez a munkához az ugyanitt feltárt „egyes sírok” kultúrájának kis temetője kínálkozott. Tételeken felsorolja azokat a jelenségeket, melyek a helyi korai bronzkort azzal összekötik (pl. sírserkezet, fakoporsó, nyílhegyek, „alsó” és „felső” sírtípusok, soros temetkezés és bizonyos edényalakok) s melyek elválasztják tőle (pl. K – Ny-i irányítás helyett É – D-i, a zsinédíszítés eltűnése, a nyílhegyek változott alakja). Az új – s szerintem igen lényeges – jelenségekkel kapcsolatban nem fogad el népi beáramlást. Inkább „kultúrhatásra” gondol, mely gazdaságilag, családszerkezeti és politikailag (vallásilag) változtatja meg a kor arculatát. E kérdésre még vele együtt visszatérünk.

Összefoglalásában a temető használatának korát a három egymást követő nemzeti temető rész alapján mintegy 150 évnél idősebb állapítja meg. A lakosság tehát ebben az időben már letelepült.

A továbbiakban a temető kerámiai anyagának nyugati és északnyugati elemeit sorolja fel. Ide számítja a halott fejéhez helyezett követ is, mint a „menhirgondolat” továbbélését. Ugyanerről a területről eredeztetni a fakoporsós temetkezést is, mely az „egyes sírok kultúrájára” különösen jellemző. E kapcsolatoknak olyan nagy fontosságot tulajdonít, hogy szerinte csupán a sírmellékletek miatt nem lehet a temetőt teljes egészében az északnyugati nemzeti kultúrprovinciához számítani. A kerámikában ugyanis a középnémet leubingeni kultúrcsoport anyaga dominál. Az etnikai alapot azonban a sírírás szabja meg – fejtegeti – s így a temetőt az „egyes sírok kultúrája” leszámazottjának tartja. Lakossága már a neolitikumban itt volt s hol északi hol déli hatásokra a „kabátját változtatta”, tehát lényegében ugyanaz maradt. Végül konklúziója: a temető az „egyes sírok” népének korabronzkori megváltozott stílusú továbbélésének emléke.

Voigt részletesen idézett elgondolása kissé alighanem egyoldalú. Nem veszi figyelembe a harangalakú edények kultúrájának (le sem írja ezt a nevet) általánosan elismert alapvető szerepét az aunjéti kör kialakításában. A ritusra hivatkozik, de ugyanakkor nem említi, hogy éppen a középnémet harangalakú csoport tájol É–D-i irányban, hogy náluk is előfordul az „alsó” és „felső” sír, soros temetkezés és kópakolás. Azt sem említi, hogy az eltérő alakú kovanyílhegyek is éppen erre a körre jellemzők. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a kerámika túlnyomó része tipikus aunjéti forma – mely pedig a kör egész területén sokkal közelebb áll a késői harangedény kerámikához, mint a zsinégszemeshez – akkor még inkább kételkednünk kell a wahlitzi temető Voigt által adott népi és kulturális meghatározásának feltétlen helyességében. Nem említi azokat a jelentős elemeket sem, melyek a temető kerámikáját a késői oderai zsinégszemes csoporthoz kötik, pedig a temető területileg ide esik legközelebb. Ehelyett az „egyes sírokkal” való összefüggéseket helyezi szerintünk indokolatlanul előtérbe, befolyásolva e kultúra néhány ugyanitt előkerült, de a további fejlődésben szerepet alig játszható sírját. (A rátemetkezés is a közvetlen kapcsolat ellen szól!) A felső Odera-vidéki és brandenburgi díszetlen korabronzkori kerámika valóban zsinégszemes leszámazott, mégpedig ugyancsak a harangedények befolyására, mely kultúra előfordulását, klasszikus alakjában is, egészen Mecklenburgig lehet követni.

A wahlitzi temető tehát szerintem az aunjéti kultúrába tartozik. Míg azonban az aunjéti tömb túlnyomó részén a szász – thüring zsinégszemes csoport az alapja, itt az oderai zsinégszemes csoport. Peremterületen fekszik, tehát a harangalakú komponens valamivel halványabb benne, mint délebbre, ezzel szemben az Elba mentén jelentős északnyugati elemeket vesz fel. A temető kultúrája tehát aunjéti, alaplakossága pedig valószínűleg az oderai zsinégszemes csoport népe lehet.

A könyv tábla anyaga elég izlées. Térképeinek használatát a számos geometrikus jelzés megnehezíti.

Bóna István

S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens. Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1955. Antiquitas, Reihe 2: Abhandlungen aus dem Gebiete der Vor- und Frühgeschichte. Herausgegeben von Andreas Alföldi und Kurt Tackenberg. 165 lap, 78 tábla.

A mű, mint szerzője előszavából is kitűnik, komoly és tiszteletreméltó igényeket tűzött maga elé: felülvizs-

gálni és a kronológia rendszerében tisztázni a Kárpát-medence bronz- és korai vaskori fémanyagát. Azt a lelet-anyagot, amelyet a kutatás eddig jobbadán csak elavult, vagy elszórt publikációkból ismert.

Ezek az igények nagyfokú pontosságot és lelkiismeretességet, anyagismeretet követelnek meg. Nehéz feladatát szerző úgy kívánta teljesíteni (érthető objektív akadályai miatt), hogy a terület fémleleteinek rendszerezését, az anyagot mindmáig legjobban reprezentáló Hampel József munkája¹ alapján, kisérelte meg. Ezzel a szerző elvégezte Hampel művének régóta szükséges újraértékelését, nélkülözhetetlen kiegészítését. Foltiny I. munkájával nagy szolgálatot tett nemcsak a magyar kutatásnak, de mindazon külföldi szerzőknek, vagy érdeklődőknek is, akik a Kárpát-medence e történeti korának emlékműanyagát elsősorban ebből a széleskörűen elterjedt és korszakunkra vonatkozólag ma is alapvető forrásként használt műből ismerik.

Ilyenfajta művekre szükség van, hogy a kutatás így viszonylag könnyen lemerhesse: mennyit is haladt egy-egy időszak alatt, összefoglalva lássa meg eredményeit, hiányosságait. Meg kell azonban mondanunk, hogy ez a módszer, amennyire előnyöse válik a könyvnek, legalább annyira hátrányára is. Ugyancsak hátránya a műnek az is, hogy a szerző, aki hazájától távol él, nem ismeri az újabb magyar (se csehszlovák, román, jugoszláv) kutatás eredményeit és így, szinte már megjelenésének pillanatában, bizonyos értelemben elavultnak kell tekintenünk.

Ezek után tekintsük át a könyv egyes részeit, érdemüknek és jelentőségüknek megfelelően. Témájánál fogva a legnagyobb terjedelmű az első, anyagismertető rész. Ebben, a már hivatkozott forrásmunkára támaszkodva mutatja be a tárgyalat terület fémanyagát. Az egyes tárgyakat típusok és azokon belüli változatok alapján különíti el. Jó, hogy mindenütt utal a lelőkörményekre és felsorolja a hozzáférhető irodalom alapján a lelőhelyeket is. Szintén érdeme, hogy helyenként technikai problémákra is utal. Nagyon jó lett volna viszont, ha – legalábbis a fő típusok esetében – térképre is vetíti azok előfordulását, mert ez biztosan hasznos támpontokat adott volna a tárgyak egyes kultúrához való kötésének további munkájánál. Úgyisint a kereskedelmi utak, eredet stb. problematikájához is hasznos adalékul szolgálhatna. Felsorolása elég világos, áttekinthető, lexikális tömörsége szintén a mű erénye.

A második, kisebb terjedelmű részben szerző a magyar későbronzkorra vonatkozó kronológiai rendszerek (elsősorban a P. Reinecke² által felállított sémák) tükrében világítja meg az egyes típusok helyzetét. Szintén hasznos, hogy itt az egyes fázisokhoz tartozó tárgytipusok felsorolásánál az előző, leíró rész oldal-számaira hivatkozik.

Az előző két rész következtetéseit a harmadik, zárófejezetben kísérli meg ismertetni. Ez a rész a Kárpát-medence egész bronzkori és korai vaskori kronológiájának bizonyos értelemben új sémáját tartalmazza. Módszertani tekintetben az a jellemző erre a fejezetre, hogy lényegében itt is Reinecke alapján dolgozik, ugyanakkor figyelembevéve egyéb rendszereket is. Érdeme, hogy a tőszegi rétegsor korábbi egyeduralkodónak mondható kronológiai szerepét nem tartja már ilyennek. E tekintetben érdekesen találkozunk a hazai kutatás újabb, hasonló felvetéseivel.³ Ha csak a legkorábbi fázist tekintjük is, igen jó meglátásra vall az A 1 és A 2 szakasz határozott elkülönítése. Sajnos nem tudjuk, legalábbis a szövegből az nem derül ki, hogy pl., az A 1 fázisban felsorolt kultúrák kronológiai egymásutánt, vagy egymásmellettséget jelentenek-e? Ha az utóbbi esetről van szó, akkor sémáját szerencsésen egészítik ki Kalicz Nándornak és kisebb részben e sorok írójának kutatásai, illetve gyűjtései.⁴ Hasonlóképpen érdekes a D 1–3 periódusok felvétele a magyar bronz- és korai vaskor kronológiájába.

¹ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban I–III. (Bp. I.: 1886, II.: 1892, III.: 1896).

² Reinecke P., Arch. Ért. 19 (1899) 225–251, 316–340 és MAG 30 (1900) 101–108.

³ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 1–12.

⁴ Kalicz N., Arch. Ért. 84 (1957) 125–132.; *Gazdasági Gy.*, A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1957. (s. a.).

Itt ha a számozás ilyen, vagy olyan fajtájától eltekintünk is, lényegében arról az átmeneti periódusról kell beszél-nünk, amely területünkön e korszakban kétségtelennek látszik. Ugyanakkor nem tartjuk egészen érthetőnek azt, hogy a D 3 periódus, vagy inkább fázis esetében miért ragaszkodik ehhez, amikor itt már sokkal inkább egy új szakaszról beszélhetünk, csak a szerző által említett tények alapján is.

Mindezen érényei ellenére a kronológiai rendszerben mutatkozik meg a műnek az az alapvető módszertani hiányossága, amire fentebb céloztunk. A séma megvan, sok tekintetben jó lehet, bizonyosan vannak vitatható részei is (többek között például az ottományi kultúra kérdése stb.). De a vitát nem lehet ennek alapján lezárni, mert a leletanyag olyannyira egyoldalú, és minden tekintetben nem is kapcsolódik szervesen az időrend szerző által felállított rendszeréhez. (Ha a rézkori továbbélésekkel is foglalkozik, feltétlenül foglalkoznia kellett volna legalább a rézkor fémtípusaival és ezeknek kapcsolódásával a bronzkor termékeihez.) Hiányzik a kerámia feldolgozása, vagy legalábbis a célzás erre. De hiányoznak a telep és temető ásatások megfigyelései, a stratigrafia eredményei. E nélkül pedig elfogadható megoldást, de még vitaalapot teremteni is nehéz. A fémtípusok éppen ritkaságuknál, hosszú ideig való használatosságuknál fogva *egymagukban* szinte semmit sem mondanak, akár a történelem, akár annak szűkebb része a kronológia szempontjából nézzük is őket. Bizonyos markáns változások (új irányú kapcsolatok felvétele, egy-egy idegen elem térhódítása) jelzésére alkalmasak, de arra, amit a szerző könyvének céljával tűzött és a zárórészben megvalósítani is igyekezett: nem.

A művet minden módszertani és ebből következő hiányossága ellenére sem értékelhetjük helyesen, ha csak ezt az oldalát nézzük. Az anyagismertető rész áttekinthetősége, világos fogalmazása jó segítséget ad, a bronz- és koravaskori tipológia elemeinek megismerésére, a topográfiai rendszerezés pedig úgy véljük, valamennyi kül- és belföldi szakember számára fontos forrásmunkává teszi.

Azt a végső következtetést vonhatjuk le, ennek a szándékában és célkitűzésében érdekes műnek az elővasása után, hogy a Kárpátmedence bronz- és korai vaskor kutatása ma már nem elégedhet meg valamely emlékesoport egyoldalú vizsgálatával. Kronológiánk ma már egyes részleteiben is erősen vitatott rendszerét csak az újabb, minden részletre kiterjedő megfigyelések, a Ny-i és É-i komponensek mellett a K-i és D-i hatások összehasonlító, e területek leletanyagának alapos ismeretére támaszkodó vizsgálatai oldhatják meg. Befejezésül kell megemlítenünk a könyv gazdag irodalomjegyzékét, valamint azt, hogy a műhöz Alföldi András írt rövid előszót.

Gazdapusztai Gyula

Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit. Grabungsergebnisse. Stuttgart, Kohlhammer 1957. Urban Bücher. 140 lap, 62 kép.

Az első fejezet a jégkori barlangokról szól. Az első emberi emlékek csak ritkán táruulnak elének szabadban végzett ásatás folyamán. Sokkal kedvezőbb a helyzet, ha barlangokról van szó. Itt figyelhetők meg leginkább az emberi élet kezdeti megnyilvánulásai. Több barlangról kapunk tájékoztatást Behn könyvében. A diluviális kultúra súlypontja nyugaton volt, ami klímatisz szempontról kedvezőbb helyzetben volt. Képen látjuk a Bodensee mellett Thaingen barlangjából származó rénszarvas rajtot, valamint a Petersfels barlang magdalen kori szénből formált stílizált nő figuráit. A stettini Vogelherdhöhle állaplasztikája a diluviális szobrászat kiváló teljesítménye. Természetesen nem maradhatott ki az ismertetésből a világhírű francia és spanyol barlangi festmények megemlézése, így egy-egy jellegzetes képet kapunk Lascauxból, amely nem lakás, hanem kultikus célra szolgáló barlang volt és amelynek 80 festménye minden stílusban az egyszerű vázlatról a legfinomabb polikromiáig terjed. Azután a spanyolországi

La Pasiega különös felírat szerű ábrázolását látjuk, majd a Tuc d'Audoubert üzekedő bölénypárja nyűgöz le művészi kidolgozásával. Különös még a Trois Frères barlang misztikus „varázslója”. Mindezek a kultikus maradványok azt mutatják, hogy ez időben az emberek gondolatai nagyobbreszt az állatvilág körül mozogtak. „Az ember viszonya az állathoz az őskorban kultúrát meghatározó tényező” idézi a szerző. Altamiráról szólva megállapítja, hogy mindegyik kép egy-egy alakot ábrázol, csoportkép nincs, de vannak stílizált jelek, konvenció-nális szimbólumok. A barlangban talált csontok más állatéi, mint a lerajzoltak. Ez képmágiára mutat. Az őskori rajzokban a művészi fejlődés több fokozata különböztethető meg, amelyek közül Altamira a legmagasabb fokozat. Bizonyítja ezt polikromiája, az alap egyenetlenségeinek mesteri kihasználása a gravírozás finomságainak a segítségével.

Másfajta szempontból jelentős az Ofnethöhle, ahol 33 emberi koponya volt szabályosan elhelyezve. Megnyugtatóbb, hogy találtak egyéb koponyagyűjteményt is ebből az időből, nemcsak emberit. Így a mittelfrankeni Petershöhle medvekoponyák gyűjteményével szolgált.

A cölöpepítmények mindig felcsigázták az érdeklődést. Éppen 100 éve figyeltek fel Svájcban a cölöpepítmények maradványaira. Újabbban élénk vita indult meg ezek keletkezéséről. Behn azt írja, hogy a középeurópai őskori cölöpepítmények építésmódja különbözik a Hérodotos féle leírástól és a recens maláji cölöpepítményektől. A fedeseei cölöpházak nem a víz fölött épültek, hanem a part mellett mocsaras talajon és a cölöpek támasztották az építményt az ingatag talajhoz. A Hérodotos féle cölöpepítmény mellett kardoskodnak a svájci archeologusok. Valószínűleg vegyesen létezett mind a két fajta. A cölöpepítmények kora nagyobbreszt a neolit-rézkori átmenet idejére tehető. Érdekes, hogy a cölöpepítmények tanúsága szerint zökkenőmentes átmenet tapasztalható a neolitikumból a bronzkorba (Bodensee).

Kösirok, megalit emlékek tárgyalásánál megállapítja a szerző, hogy a délspanyol emlékeket Leisnerék összegyűjtötték és az kiadásra vár. A hollandi megalitokkal összefüggően Van Giffen érdemeiről szól. A német megalit építmények korpuszát Sprockhoff készíti. A megalit építmények eredetileg földdel voltak borítva, de a szél lefújta azt. Lehetséges, hogy a temetkezések és a lakott helyek közös helyen voltak.

Az őskori falvakról szólva beszél a lakógödörökről, amely Paret szerint agyagkitermelő hely is lehetett. Az őskori ház kérdését illetően a Köln-Lindentall melletti nagy ásatási kampány egyike a legtanulságosabbaknak. Butler és Haberey mintaszerű ásatásai a szalgadisz kerámia idejéből nagy ház és kis ház egymásutánját állapították meg, ami a törzsi együttélésből a szűkebb családi elkülönülés folyamatára mutat. A köralakú ház nemcsak a neolitikumban (Kolomijicsina), hanem már a mezolitikumban is előfordul (Avdjejevo). Behn szerint a háztípus nem köthető néphez. Nézete az, hogy az ilyen építmény állattenyésztő gazdálkodásra mutat, miként az afrikai kraal.

Védőművekről, földvárakról szólva érdekes Behnnek a következő passzusa: „Es war eine Zeit gewaltiger Völkerumsiedlungen, gegen die selbst die Wanderzüge verblissen, die am Ausgang des Altertums das Völker- und Staatenbild Europas tiefgreifend und für lange Zeit endgültig umgestaltet haben. Wie damals kann auch in der Steinzeit die Einwanderung neuer Volksgruppen unmöglich in friedlichen Formen vor sich gegangen sein, denn die Welt war damals bereits verteilt und kein Stamm oder Volk wird jemals freiwillig das von ihm bebaute Land dem fremden Eindringling überlassen haben, jede Neubesiedlung muss das Ergebnis erbitterter Kämpfe um den Boden der Heimat gewesen sein.” Erős harcok nyomait vélük felfedezni a neolitikumi michelsbergi kultúrában. A rajnamenti Urmitz földvár lehet, hogy csak állat-karám — sok a nyílás rajta és igen kiterjedt. Szerző szerint a védőművek korszaka nem a kőkorbán, hanem a bronzkor végén kezdődik és a Ringwall, vagy Burg-wall korszaka a későközépkorig eltart. Ezeknek közép-

európai felmérése folyamatban van. Schulten mintaszerűen publikálta Numantiát, míg a galliai Alesia publikációja még ma is várat magára. A Ringwall datálása nehéz és problematikus. A régi Európa legnagyobb erővonala a római limes volt. Ebből a felsőgermániai-raetiai limest dolgozták fel legalaposabban. Nagy elismeréssel emlékeznek meg a szerző erről a munkáról, amelyből Mommsen kezdeményezése nyomán Fabricius és Sarwey vették ki leginkább részüket.

A déli schwarzwaldbeli Villingen arról nevezetes, hogy a hallstattkori földkúp alatt a halott számára faház volt beépítve. Ez a szerző szerint az őskori házépítés történetében igen fontos mozzanatot jelent.

A népvándorláskori fejedelmi sírok tárgyalásánál megjegyzi, hogy bizonytalan az import tárgyak alapján történő datálás. Például hozza fel azt, hogy a türingiai hasslebeni sírban a harmadik századi érmet, ugyanakkor a halott szájában a harmadik század második feléből származó arany solidust találtak. Ritka a kiásott személy megállapíthatósága. Erre szinte egyedülálló példa a meroving Childerich, akit pecsétgyűrűje alapján agnoszkáltak.

A Sutton Hoo-i hajótemetkezés érdekes leírását kapjuk a hajómaradvány formájának fényképével. Képet közöl az osebergi hajóról. Hosszasan szól a koraközépkori kereskedelmi kikötőkről, arról, hogy a római pénzek eljutnak az északi finn prémvadászok területéig. Szóba jön itt a svéd Birka, a német Haithabu és a viking Vineta. Külön fejezet szól Werla városáról, amelyet első Henrik német király alapított. Kulcspozíció volt Goslar és Wolfenbüttel között Északnyugatnémetország felé. Itt tört meg a kalandozó magyarok rohama 924-ben.

Befejezőül Behn a lorschi ásatásokról szól, ahol a szerző feltárta a karolingok birodalmi kolostorát. Ez a hely a nyolcadik század végén virágzott és nevezetes a kor művészete és építészete szempontjából. A feltárások a két világháború között történtek és adatokat szolgáltatnak a középkori művészet és kultúra alakulásához.

Behn komoly kutató, aki alaposan ismeri a régészet problémáit. Tudását tömören, de közérthetően foglalja össze. Szabatos stílusán érezzük, hogy aki írja az igen megfontolja mondanivalóit. Ezért nagyobb figyelmet igényel, mint azt népszerű könyveknél megszoktuk. A múlt feltárásából vonható következtetéseket illetően mértéktartóan óvatoss. Könyveiből leginkább az ásatások körülményei és eredményei domborodnak ki és vésődnek emlékezetünkbe. Mivel azonban a régészet célja az, hogy az emberiség elmúlt életét megvilágítsa, úgy érezzük, hogy a történeti fejlődés bemutatásának nagyobb helyet kellett volna biztosítani.

Németh Endre

A. Allen, *The Story of Archaeology.* London, Faber & Faber 1956. 245 lap, 83 kép.

A napjainkban egyre szaporodó népszerű régészeti munkák sorából való Agnes Allen könyve a régészet történetéről. Írónője gyakorlott tollú elbeszélő, aki meglehetősen különböző közérdekű kérdésekről írt hasonló méretű könyveket; így a viselet, a könyv, az utak, az otthon, a falu és más témáról. Így azután a szakmán kívülről szemével látja a régészet problémáit, hiányzik belőle a gyakorlott kutató részletekbe mélyülő hajlama, viszont mintegy madártávlatból kerekbebb képet kapunk tőle a tárgyról. Munkájából kiérzethető a tudósnak kijáró tisztelet és a problémák megoldásáért folytatott erőfeszítések méltánylása. Ezért elnézhetjük azt a dilettantizmust, ami mondanivalóiból itt-ott kiütközik.

Megemlíti, hogy Itáliában a 13-ik században jelentkezik komolyabb érdeklődés a múlt emlékei iránt. Angliában VIII. Henrik korában John Leland az első, aki a „királyi régész”. A következő században John Aubrey ír először Avebury és Stonehenge nagy köveiről. A 18-ik században alakul a „Society of Antiquaries”, Anglia legrégebbi régészeti társulata. Első titkára William Stukeley volt, aki szintén Stonehenge-zsel foglalkozott.

Kezdetben a régész egyszerűen gödröt ásott és sok esetben feljegyzést sem készített. Érdekes megjegyzése a szerzőnek, hogy már a 18. század végén akadt gondos, naplót vezető régész. Jegyezzük meg a nevét: Richard Colt Hoare-nak hívták. Allen szerint Pitt Rivers az, aki válogatás nélkül minden leletet fontosnak vélt és a rétegek döntő szerepét felismerte (19. század).

Rátérve az „első eszközkészítő emberekre”, szemléltetően mutat arra, milyen nehéz volt a kutatóknak legyőzni az előítéletet az első ember megjelenésének időpontját illetően. Tömören elénk tárja az ősember kutatás különböző állomásait: Neanderthalt, Heidelberget, Jávát, Pekinget és végül megemlíti a nagy felülést Piltownban.

A neolitikumban már bányászokkal találkozunk. Állatesontokból készült lapátokkal és kaparókkal hét méter mélyre nyúló aknákat készítettek. A réz és a cin kutatása vezetett a kereskedelem kifejlődéséhez. A civilizáció a fémfelhasználó országokban fejlődött naggyá. Szól a harangalakú edények elterjedéséről, amellyel egyidejűleg Stonehenge és Avebury megalit emlékei. Angol szerzőtől érthető hangsúllyal foglalkozik velük. Avebury volt a nagyobb, de azt később a farmerek tönkretették. A Stonehenge-i belső kör köveit 200 mérföld távolságból szállították a tengeren át. A parti vonzolás nyomait bizonyítják a légi felvételek. Úgyesen magyarázza a dolmen és a menhir etimológiáját: dol = asztal, men = kő, menhir = hosszú kő. A legnagyobb menhir a bretagnei Carnacban több mint 22 méter magas volt. Az itt elszórtan heverő több ezer kőoszlop titokzatos rendeltetését érdekfeszítő leírásban sejteti a szerző.

A bronz- és vaskorral foglalkozó fejezetben képet ad a fém kultúraalakító befolyásáról. Majd ezzel kapcsolatban színes leírások tárják az olvasó elé az ókori Egyiptom csodáit. Elgondolkodtató az egyiptomi obeliszk leírásánál a szerzőnek az a megjegyzése, amit III. Tuthmoses obeliszkjének sorsáról tesz: ezeröttszáz évvel később Heliopolisból Alexandriába, majd újabb kétezer évvel később Londonba viszik. Megemlékezik az első piramiskutatókról, Belzoniéról, akinek módszere sok rombolást idézett elő, Mariette-ről, a sakkarai sphinxmező és a szentbika temető felfedezőjéről. Maspero idejében jöttek rá a Luxor melletti sziklafalban rejtőző negyven összezsúfolt fáraoszarkofág létezésére, amelyet csak röviddel azelőtt kezdtek fosztogatni. A káprázatos Tutankhamon kincsek története után helyet kap a legutóbb feltárt halotti bárka felfedezése is.

Következik az „Eltűnt városok és elfelejtett nyelvek” című fejezet, amelyben legelőbb Claudius James Rich tevékenységét említi meg. A múlt század kezdetén Bagdadban sok cserepet, pénzt és régi kéziratot gyűjtött össze, amit a British Museumra hagyott. Szól Paul Émile Botta mosszuli francia konzul kujundzsiki és khorsabadi ásatásairól, majd Layard kutatásairól Ninivében. Elmondja, hogy néhány szárnyas állat köbévésett monumentális emléket háromszáz embernek kellett a Tigris folyóig vonszolni a külön erre a célra épített kocsin, innen tutajon szállították Basra kikötőbe, majd onnan hajón Londonba. Assurbanipal könyvtárából 26,000 ékiratos táblát vittek Londonba.

Ez időben Babylon Ázsia civilizált népeinek szent városa volt, babyloni írást használtak még az egyiptomiak is a nemzetközi érintkezés során. Az ékiratos táblák megfejtése közben bukkant rá George Smith a British Museumban a vízözön asszír változatára, amelyet a Gilgamesh eposz tartalmaz. A babyloni rendszeres ásatás Koldewey vezetése alatt folyt 1899–1914-ig. Nevezetes állomásai az Ishtar templom, a babyloni függőkertek és a ziggurat. A két világháború között Leonard Woolley mezopotámiai ásatásai keltették feltűnést, különösen az Ur városában végzett feltárások. Érdekesen összegezi a szerző, hogy mit találtak a királyi sírban. Az elhunyt uralkodó és felesége mellett az egész udvartartás díszruhában jelen volt minden külső erőszak nyoma nélkül. Az ásatás a mélyebb rétegekben több méteres iszapmaradványt mutatott ki. Ezt a vízözön melletti bizonyítéknak tekintik. Az iszapréteg

alatt voltak az el Ubaid típusú edények. Még régebbiek a Tel Halaf kultúra nyomai.

Az i.e. 4 századtól kezdve, amidőn a perzsa birodalom összeomlik, a vezető szerepet az Európából előtörő népek veszik át. A következőkben a szerző a trójai ásatásokkal foglalkozik és színesen írja le Schliemann életét. Igen érdekes az amit Schliemann elgondolásáról ír, hogy tudniillik olyan helyet keresett, ahol a halom körbejárható, mivel az Iliászban Achilles háromszor körbevonsozolja kocsijával Hector tetemét. Képet kapunk Schliemann többi felfedezéséről is. „Schliemann új világot tárt fel a régészet számára” állapítja meg Allen.

Krétáról szólva Arthur Evans és Hogarth ásatásainak összegezését nyújtja a szerző. A klasszikus régészet szintén igen rövid terjedelemben szerepel. Aránylag több szó esik Herculeum és Pompeji feltárájáról. Helyes az a megállapítása, hogy a Vezuv kitörése következtében beállott pusztulás régészeti szempontból igen tanulságos volt. Abban a helyzetben rögzítette meg az életet, ahogy az a pusztulás idejében volt. Máshol általában a lassú elmúlás képe tárul a régész elé.

A britanniai provinciális emlékek leírása hazai szempontból több tekintetben analógiául szolgálhat. Mintegy ötszáz villa maradványai emlékeztetnek Britanniában a római kultúrára. A népvándorláskori szász betelepülők egyik legerdekesebb emléke a Sutton-Hoonál feltárt hajó, melyről rövid ismertetést kapunk. Végezetül a szerző kitér még a középamerikai indián emlékek feltáráának kalandos történetére is. A tipikusan népszerű kiadványt ügyes rajzok illusztrálják.

Németh Endre

D. Tudor, Istoria selavajului în Dacia romana. Editura Academiei RPR. Biblioteca Istorică II. Bukaresti 1957. 310 lap, 24 kép.

A dáciai rabszolgaság történetének megírásához provinciális viszonylatban feltűnően bő forrásanyag állt a szerző rendelkezésére, amennyiben a római uralom idejéből 152 esetben maradt fenn feliratos emlék rabszolga vagy libertus névvel. A feliratok nagy része már ismert, amelyeket most sok esetben igen jó új megoldást javasolva olvasunk. Néhány újabban előkerült közműlék közzétételével is gazdagodott a dáciai epigráfiai anyag. A feliratokból leszűrhető tanulságok alapján a szerző mondanivalóját három részben csoportosítja.

Az első részben röviden összefoglalja a dák társadalmi rendszer jellegzetességeit a római foglalatást megelőző időkben. Ismerteti a gazdasági helyzetet, amiből megérthetjük, hogy a római uralom alatt ezek az előzmények hogyan módosultak az új rendszer következtében. Végigpillant a római hódítás történetén és főbb mozzanatain elsősorban abból a szempontból, hogy a hódítók miként tették rabszolgáikká a leigázott dákokat; mit mondanak erről a korabeli és későbbi írott források és milyen következtetések vonhatók le a Traianus oszlop idevonatkozó ábrázolásaiból. Mindezt részben azért fejtí ki annyira részletesen, mert érvelésével tovább viszi a dák kontinuitás kérdése körül már évtizedek óta zajló vitát.

Szerinte a Traianus dák háborúi következtében összedett dák lakosságot — kis kivétellel — erős katonai ellenőrzés mellett az újonnan meghódított tartományban alkalmazták fizikai munkára, elsősorban a bányákban. A lakosság kisebb része a hegyek között húzhatta meg magát.

A fenti tételt a szerző újabb feliratokkal nem tudja alátámasztani, hiszen ő is csak olyan adatokat sorolt fel újra, amelyek mind arra vallanak, hogy igen sok dákot vittek ki Itáliába és a különböző tartományokba. Néhány esetben feltételezi, hogy a datálhatatlan feliratok egy része még Decebal hadjárait követő állapotokat tükrözi. Névnyagelemzésében 180 személy közül biztosan csak két rabszolgáról állapítható meg a helyi bennszülött eredet, tehát ezzel sem támasztható alá a szerző tétele. Elmélete mellett volna azonban az újabb kutatásoknak az a megfigyelése, miszerint a helyi lakosságot sohasem deportálták teljes

egésében a többi provinciából sem, ennek alapján Dáciában sem valószínű egy teljes lakosságcsere. Továbbá Pannoniába a III. sz. folyamán dák cohorsokat hoztak erősítésképpen, amelyeket helyi dák elemekből toborozhattak.

A kötet második része a feliratok alapján megismert dáciai rabszolgákkal foglalkozik, különböző csoportosítások szerint. Itt olvasunk az etnikum kérdéséről, a rabszolgatartókról, a rabszolgák rabszolgáiról, az állami, városi és magánrabszolgákról, s mindazokról a munkakörökről, amelyeket az eddigi adatok alapján Dáciában rabszolgák tölthettek be.

A könyv harmadik része a dáciai libertusok történetéről szól a rabszolgáknál felvázolt szempontok szerint. Ezt a részt a rabszolgák és libertusok vallásosságát összefoglaló fejezet zárja le.

A kiadvány végén epigráfiai katalógus következik. A szerző topográfiai sorrendben közli a 152 feliratot, amelyekben rabszolgákról, illetve libertusokról van szó.

A könyv részben a laikus közönség számára készült, stílusa népszerű, talán ezzel magyarázhatók a gyakori ismétlések és a szakemberek által közismert tények, kifejezések részletezése, körülírása. Éppen a közérthetőség érdekében a szerző jobban kihangsúlyozhatta volna mondanivalójának vezérfonalát s így felhívhatta volna a figyelmet arra, ami tanulmányának eredményeiben és szempontjaiban újat jelent.

A népszerű stílus mellett a szerző a feliratokból leszűrhető eredményeket a megfelelő auctorhelyek ismeretében és alapos irodalmi felkészültséggel támasztja alá. A feliratokat három-négy szempontból is értékeli. Az értékelés lényegét talán úgy foglalhatnánk össze, hogy a rabszolgareteg szempontjából nemcsak vázlatos, hanem alapos társadalmi képet rajzol meg. A tanulmány vezérfonalát abban a törekvésben látjuk, hogy a szerző az olvasóval, azt igyekszik érzékeltetni hogy a II–III. sz.-ban Dáciában a rabszolgatartás klasszikus formájáról már nem lehetett szó, hanem annak végső fázisáról, amikor magán a rabszolgaretegen belül is óriási különbségek érezhetők. A specializálódás pl. munkakörök szerint olyan méretű, hogy legtöbb esetben gazdasági sőt társadalmi szempontból is nagyobb különbségek adódtak rabszolga és rabszolga közt, mint a rabszolgák és szabad kisemberek közt. A szabad kispolgári réteg sokszor jogaiban és lehetőségeiben messze alulmaradt egy vezető helyzetben levő libertussal sőt — mint a dáciai állapotok mutatják —, rabszolgával szemben. Éppen ez az utóbbi szempont teszi annyira változatossá a római Dáciáról alkotott képet.

A libertusok és rabszolgák társadalmi helyzetén belül a következő lényegesebb rétegződések állapíthatók meg: a császári illetve állami alkalmazásban foglalkoztatott rabszolgák és libertusok a politikai életben, az államháztartásban, a városi adminisztrációban, Dáciában speciálisan a bányák vezetésében betöltött szerepükkel, a mezőgazdaságban foglalkoztatott libertusok és rabszolgák a nagybirtokon vagy a kisebb gazdaságokban, a kézműiparban tevékenykedő magánrabszolgák és speciális házi teendőket végző luxusrabszolgák a városokban.

Az említett társadalmi rétegek történetét a szerző egy-két, néhol több olyan feirattal illusztrálja, amelyek összeállításából, analógiájából az apró részletek egyeztetéséből családok és társadalmi csoportok története sokszor generációkon keresztül nyomon követhető. Így külön kis tanulmány foglalkozik Callidromus rabszolgával, aki még Decebal hadjárait alatt esett a dák uralkodó fogságába s mintegy 15 év alatt igen változatos pályát futott. A különböző fejezetek adatait összegezve nyomon követhetjük az Antipater és Marcellus családok libertusainak és rabszolgáinak sorsát két generáción keresztül, akik részben a család magánbirtokait kezelték, részben tulajdonosuk városi tisztségei következtében ugyanezekről több dáciai város vezetésében vettek részt, — minthogy a családok jövedelme s ezáltal tekintélye is elsősorban bányák kezeléséből adódott —, rabszolgáik és libertusaik maguk is mint argentariusok, agensek,

librariusok, stb. gazdagodtak meg. Ezáltal gyakran önmagukat is kiváltották a rabszolgasorsból s szintén pozíciókhoz jutottak.

Dácia elsősorban gazdaságiszempontból, bányái miatt volt értékes a római hódítók szemében. A tartomány speciális helyzetéből következik, hogy a haszon behajtására alkalmazott rabszolgák és libertusok a császári adminisztráció nevében önkényesen járhattak el. Gyakori visszaélésekkel préselték ki minél nagyobb hasznot a bányákból, ill. közvetve a szabad vállalkozókból, kis rész tulajdonosokból, továbbá a termelést végző szegény kisemberekből és rabszolgákból. Többek közt ezt mutatják a verespataki viaszláblák feljegyzései, amelyek szerint rabszolgák mint kis helyi bankárok magas kamat ellenében kölcsönöznek pénzt a bányászoknak, sőt rabszolgakereskedelemmel is maguk foglalkoznak. Érdekes adatokat nyerünk itt éppen a rabszolgák értékére nézve is. Három adásvételi szerződést dolgoz fel a szerző, ahol gyermekeket, illetve asszonyokat viszonylag magas áron bocsátanak áruba.

A meggazdagodott rabszolgák még felszabadulásuk előtt is pozícióba juthattak s ez magyarázza azt, hogy kevés kivétellel szabad születésű (peregrinus jogú) feleségeiktől már szabad örökösöket nevelhettek maguknak. Ezek a rabszolgák és libertusok a dáciai városokban alig egy évszázad alatt olyan befolyásra tettek szert, hogy a vezetőrétegbe is felküzdötték magukat. Sarmisegutuzában (corpus libertorum et servorum publicorum) egyesületbe tömörültek és az írástudatlan szabad kisembereket, akik bányákban, kereskedelemben, iparban dolgoztak, ezek a „rabszolgák” zsákmányolták ki a legjobban.

A III. században a „servi publici” száma azonban érezhetően megcsappan. A gazdasági helyzet alakulásával szabad hivatalnokkar foglalja el a jól jövedelmező állásokat. A rabszolgareteg ekkorra már érezhetően lecsökken. A szerző a feliratok alapján számításokat végez arra vonatkozóan, hogy Dácia lakosságának mekkora hányadát alkották rabszolgák. Véleménye szerint a rabszolgareteg a lakosság egynegyedét tehetette ki, figyelembe véve, hogy az ilyen számítások szempontjából a feliratok anyag nem eléggé megbízható.

A tanulmánynak viszonylag gyenge része a rabszolgák vallásosságával foglalkozó fejezet. A feliratok alapján a szerzőnek az a véleménye, hogy a rabszolgák és libertusok csak patronusuk nevében fordulnak az államvallás hivatalos isteneihez, képviselőihez. Egyébként közelebb állnak hozzájuk Mithras, Isis, Diana, Silvanus, stb., mint Iupiter vagy Iuno. Ez a beállítás viszont eléggé egyoldalú, ha figyelembe vesszük azt, hogy a feliratok mind a II. század közepétől számított korszakból valók, amikor már a szabad lakosság körében is az a helyzet, hogy a hivatalos dedikációktól eltekintve az említett kultuszok lépnek előtérbe.

A könyv hiányosságának kellene felrónunk, hogy túl egyöntetűen tárgyalja másfél évszázadon belül Dácia rabszolgaságának történetét. A szerző fejtegetéseiből nem derül ki, hogy mennyit változott a helyzet az idők folyamán. Márpedig ilyen változásra kell gondolnunk annak alapján, hogy a III. sz. elejére az állami adminisztrációban foglalkoztatott rabszolgák és libertusok száma egyszerre lecsökken és munkakörüket szabad születésű hivatalnokkar foglalja el. Ezzel mintegy párhuzamosan zajlott le a vámrendszer kezelésének átszervezése, aminek következtében az adminisztrációban foglalkoztatott rabszolgáknak és libertusoknak csak egy részét tartották meg továbbra is a gépezet zökkenésmentes továbbvitelére érdekében. A nagybirtokokat kezelő libertusok és rabszolgák lehetőségei is erősen lecsökkenhettek a III. sz.-ban, hiszen az általános gazdasági válság következtében a nagyvállalkozók rétege lassan tönkrement s nem volt szükség többé a mindenható jószágkormányzókra stb.

A pannoniai rabszolgaság helyzetében politikai, társadalmi és gazdasági változások lényegesen szűkebb szavú és kisebb lehetőségek ellenére is kimutathatóak voltak. Nem hisszük, hogy a provinciális viszonylatban igen gazdag idevonatkozó dáciai emléktanyag alapján

ezeket a szempontokat ne lehetne felkutatni. A társadalmi kép teljessége szempontjából ugyanígy hiányoljuk az összehasonlítást más provinciák rabszolgaretegének helyzetével. Amennyiben ez a tanulmány kereteit túllépte volna, legalább néhány vonással érinthetné Dácia többi társadalmi rétegének életszínvonalát és lehetőségeit. Így ugyanis, — csupán a rabszolgák és libertusok szemszögéből megrajzolt társadalmi kép alapján —, a dáciai „rabszolgaság” történetét semmiképpen sem tükrözi az egyébként igen alapos tanulmány. Szerencsésebb lett volna, ha a szerző könyvének a „Dáciai rabszolgák története” címet adta volna.

Sz. Póczy Klára

E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier. Trierer Grabungen und Forschungen, Band II. Verlag Gebr. Mann, Berlin 1955, 112 lap, 7 szövegművi kép és 132 tábla.

A nagykiterjedésű és igen jelentős trieri kultuszlétesítmények bőséges irodalmi feldolgozásban részesültek. A Mosel jobbpartján fekvő altbachtali anyaistennő-szentélykörzet emlékeinek korszerű összefoglalását 1938-ban kezdték meg; a Loescheke által irányított munkában Gose is részt vett.¹ 1955-ben megjelent munkájában Gose a Mosel tulsó partján elterülő Lenus Mars-szentélykörzet kutatási eredményeinek összegezésére törekszik.

Lenus Mars-szentélykörzete, a Treveri törzsi kultuszának középpontja a Mosel balpartján, a mai Markusberg (régebben Marsberg) lábánál húzódik. A terület régészeti feltárása az XIX. század elején kezdődött meg. Gose először a kutatások történetét tekinti át, hosszú idézeteket közölve a régebbi ásatási publikációkból. A területen utoljára 1936–37-ben folytak feltárások, a szerző irányításával.

A Lenus Mars-templomtól elválaszthatatlan a tőle délre fekvő Xulsigiae-szentélykörzet. A hatalmas, szabálytalan négyszög alakú temenos (falainak hossza 90, 118, 106 és 82 m) és a kerületén belül létesült szentélyek korábbiak a nagy Lenus Marstemplomnál: ez utóbbinak alapozása egy szakaszon a Xulsigiae-szentélykörzet falvonala fölött létesült. A temenos Gose szerint az i. u. 100 körüli években épülhetett. Nyugati fala mentén két szentély helyezkedett el.

A kisebbik szentély alaprajza szabályos négyszöget mutat (3x3 m), építésének történetében három periódus választható szét. Az első építkezés Antoninus Pius érme alapján, amely az alsó szint alatt került elő, legkorábban a 2. század közepére tehető, az utolsó a 3. század végére. A szentélyt a 4. század végén erőszakkal pusztították el. Érdekes azonban, hogy a pusztulás rétege fölött kerültek elő, gondosan elrendezve a kultusz céljait szolgáló fogalmi emlékek. A szerző magyarázata szerint a szentélyt a keresztények rombolták le, röviddel ezután azonban egy „jámbor óhitű” a régi kultusz emlékeit a szentély maradványai közé rejtette.

A kis szentélytől északra nagyobb, apszisban végződő szentély állt (6x7 m), két elkülöníthető periódussal. Ez a kultuszhely is erőszakos pusztítás áldozata lett a 4. század végén.

A két szentélyben az architektúrális töredékeken kívül fontos kultuszemlékek kerültek elő: Lenus Mars és a Xulsigiae, Mars Iovantucar, Mercurius Iovantucar, oltaírai, fogadalmi szobrok (gyerek madárral, gyümölcsökkel stb.), sok terrakotta (genius cucullatus, anyaistennők, Venus, Epona stb.), továbbá fibulák, mécesek, érmek. Mindkét szentély a Treveri főistene, a Marssal azonosított, elsősorban gyógyító aspektussal rendelkező Lenus² és társnői, a Suleviae vagy itt elsősor-

¹ Der Tempelbezirk im Altbachtale zu Trier. Herausgegeben von S. Loescheke. Heft 1. Planausschnitt Ritonatempel und Umgebung. Bearbeitet von E. Gose, L. Hussong, W. Jovy und S. Loescheke (Berlin 1938).

² A Lenus-kultuszra vonatkozólag a Gose által közölt irodalom kívül I. Bickel, E., Das griechisch-lateinische Weihgedicht des Tychikos an den Kelten-gott Lenos, Rhein. Mus. 1949—50.

ban Xulsigiae nevén tisztelt gyógyító forrásistenségek kultuszhelye volt. A Lenussal rokon Iovantucarust is elsősorban Marssal azonosították.

A szentélyek közelében megtalálták annak a vízvezetéknek a maradványait amely a környék gyógyforrásának (Heidenbor) vizét vihette a gyógyító istenek szentélyeibe.

A temenos délnyugati sarkában nagyobb épületkomplexus maradványai kerültek elő. Az építmény a temenos falához épült hozzá, korban tehát ennél későbbi. Valószínű, hogy jelentős kultuszépületről van itt szó.

Lenus Mars tulajdonképpen szentélykörzete a Xulsigiae-temenostól északra fekszik, ill. erre kisebb részben ráépült. Alatta korábbi építkezés nyomai kerültek elő, amelyek a kőanyag és a tájolás azonossága révén a Xulsigiae-temenossal egykorúaknak ítéltetők. A keletet az előkerült kerámia is megerősíti.

A nagy Lenus Mars-templom az első periódusban előépítményekkel bővített cella volt, (13×30 m), hatalmas oszlopcsarnokkal körülvéve (32×28)m, előtte nagy, szabadtéri oltárral. A templom a klasszikus-római és a helyi gall-kelta templomtypus keveredését mutatja. A szentély fehér márványból épült, belsejét gazdag díszítéssel látták el. Az építmény széles temenosban helyezkedett el (61×114 m), amelynek keleti falát fülkés homlokzattá képezték ki. Az építés ideje Gose szerint a 2. század második fele. A második periódusban a temenos keleti falát monumentális lépcsős feljáróvá építették át. Kultuszemlékeket a templomból Gose nem közöl.

Közvetlenül a templomtól északra a meredek hegyoldalon nagyszabású építmény erősen lepusztult maradványai kerültek elő. Elhelyezkedése, valamint a régi néphagyomány és egy idevágó felirat alapján valószínű, hogy a kultusz céljaihoz kapcsolódó színházról van itt szó.

A templomhoz a Moseltől széles út vezetett fel, amely mellett tágas *exedrák* (kőpadok) és ezekkel szemben oltárok sorakoztak. A padokra és oltárookra vésett feliratokból érdekes következtetéseket lehet levonni a *Treveri* törzsi kultuszának szervezetére vonatkozólag. A feliratok Lenus Mars és Intarabus (ugyancsak a *Treveri* Marssal azonosított gyógyító istene), valamint Ancamna istennő (helyi forrásistenség), továbbá a törzset alkotó egyes pagusok geniusának tiszteletére létesültek. Az *exedrákban* tehát a törzs tagjai az egyes pagusokhoz való tartozás alapján gyűltek össze a kultuszcsелеk-mények végzésére.

A Lenus Mars-szentélykörzethez tartozó utolsó épületcsoportot a Xulsigiae-temenostól délre fekvő épületek képezik, amelyekbe a gyógyforrás vizét is bevezették. A szerző ezekben a kultuszhelyet felkereső idegenek számára létesített *vendégfogadók*at és *gyógyfürdőt* lát.

Gose végkövetkeztetése önként adódik az előző fejtegetésekből: a Markusberg lejtőjén kiterjedt, évszázadokon keresztül látogatott szentélykörzet állt, amely a *Treveri* törzsi kultuszának középpontja volt.

A könyv jó összefoglalást ad a Lenus Mars-kultusz helyről, mind régészeti, mind vallástörténeti vonatkozásban gazdagítva ismereteinket. A munka méltán tarthat igényt az elismerésre.

Néhány hiányosságát azonban nem hagyhatjuk említés nélkül. A munka feladata a Lenus Mars-szentélykörzet ismertetése volt, s a szerző ezt valóban meg is teszi, de ennél egyetlen mondattal sem megy tovább. Pedig fontos lett volna a kultuszhely történetének beállítására Trier egészének római kori történetébe. Az olvasó sehol sem látja az összefüggéseket, amelyek a Mosel jobbpartján elterülő város kialakulása, élete, hanyatlása és pusztulása, valamint a szentélykörzet története között nyilván fennállnak. Rendkívül tanulságos lett volna pl. a kronológiai kérdésekben egy-két utalás az altbachtali szentélykörzet rokon periódusaira, amelyeket éppen Gose tisztázott nagy alaposággal.³

Az időrend és a történetiség különben sem erős oldala a munkának. Több idevágó kérdést nagyon szellemesen fejteget a szerző, más kérdésekről viszont még csak említést sem tesz. A nagy Lenus Mars-templom második periódusának abszolút kronológiája, a templom pusztulásának kérdése nyitva marad. Az összefoglalást talán helyesebb lett volna történeti szakaszok szerint tárgyalni és nem egyszerűen megismételni az előző fejezetek mondanivalóját.

A könyvet gazdagító rajzok, rekonstrukciók és fényképfelvételek összeállítása és kivitelezése minden elismerést megérdemel. Zavarólag hat azonban, hogy a 4. tábla 7. képen bemutatott áttekintő térképen a tájolás kb. 30 fokkal eltér a 70. tábla 128. képen adott tájolástól.

Egészében véve a könyv feltétlenül értékes és hasznos. A római provinciák régészetével és vallásos életével foglalkozó kutatók számára rendkívül tanulságos lehet.

Alföldy Géza

T. Kleberg, *Hotels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine. (Études historiques et philologiques.)* Uppsala 1957. Almqvist et Wiksells Boktryckerei Aktiebelag. Bibliotheca Ekmaniana Universitatis Regiae Upsaliensis, 61. 163 lap, 21 kép.

A könyv szerkezetileg a következő részekre oszlik:

Előszó

Rövidítésjegyzék

I. fejezet: A római kori vendéglátóipari tevékenység terminológiája.

II. fejezet: A főbb üzem típusok és ezek megoszlása.

III. fejezet: A tulajdonos, bérlő, személyzet, ügyfelek és vevőkör.

IV. fejezet: Kiszolgálás a vendéglátó üzemből. Élelem, táplálék, ital, edények, díszítés, szórakozás, árak.

Jegyzetek

Fontosabb auctorok vonatkozó fejezetei

Antik fogalmak indexe

Tárgyindex

Az illusztrációk magyarázó szövegei

Képtáblák

A munka hosszú ideig tartó, gondosan körültekintő és a lehető legszélesebb skálájú kutatás eredményeit közli. 1934-ben szerzőtől svéd nyelvű disszertatio jelent meg „Kocsmák és kocsmák élet a római korban” címmel. Jelen mű ennek a munkának továbbfejlesztése s felöleli az 1955 évig ebben a tárgykörben előkerült itáliai és a Rómához tartozó provinciák régészeti anyagát is, szerző helyszíni tanulmányai és tapasztalatai alapján. Ennek a kevésbé ismert témakörnek megismertetéséhez felhasználja a historia, filozófia, etimológia, archeológia, az ókori jog és szociológia és nem utolsósorban az antik irodalom csaknem valamennyi fellelhető adatát.

Szerző az első fejezetben a vendégfogadó, a kocsmák, a beszálló csárdák életében és fogalomkörében előforduló szavakat és ezek derivátumait tárgyalja, felkutatva használatukat és értelmezésük eltéréseit a különböző területeken és a különböző auctoroknál. *Hospitium*, *taberna*, *deversorium*, *ganem*, *stabulum*, *thermipolium*, *lupanarium*, *popina*, *vinarius*, *lixa*, *tabernarius*, *caupo*, *negotiator*, *ganem*, *caupona*, stb. fogalmak körében előforduló szavak, melyek jelentése nem mindig tisztázott és egyértelmű, szerzőnél az összes használatos változatban magyarázatot nyernek.

Az előző fejezetben felsorolt fogalomkörből a vendégfogadó, beszállócsárda, bormérés, kocsmák, az itt működő személyzet, a tulajdonos, a kiszolgálók és szórakoztatók — leggyakrabban előforduló elnevezéseit K. a második fejezetben részletesen kidolgozza.

Caupona, *deversorium*, *hospitium*. Tulajdonképpen azonos jelentésű fogalmak, beszálló csárda néven nevezhetnénk, ahol az utas az éjszakát is eltöltheti. Az ilyen

³ Der Tempelbezirk im Altbachtale, 9—, 30—.

zsánerű intézmények több szobája állott az utasok rendelkezésére, egy vagy több étkezőhelyiségen kívül, mely helyiségekben tricliniumokon az étkezéshez lehetett dőlni. *Stabulum*. Olyan beszálló hely, ahol az emberek kívül az állatok számára is van fedél, istálló. *Popina*. Általában szűk helyiség, melyben néhány, az italok és ételek elhelyezésére szolgáló pult van, továbbá egy része a konyha számára van elkülönítve. Általában szerény üzlethelyiség, ahol csak lócák, padok, székek vannak és ahol nem lehet az étkezéshez római módra ledőlni. *Taberna*. E helyiség rendeltetésének meghatározása már nehezebb, mégis úgy látszik, hogy azokat a borárusító boltokat nevezték így, melyek maradványait és részben berendezését a pompejii, ostiai és herculaneumi ásátások hozták felszínre. Szerző a taberna szóval kapcsolatban még azt is megemlíti, hogy a köznapi latin beszédben ezt használják a vendéglőre általában.

Továbbiakban szerző egyrészt a *hospitium*, *stabulum*, másrészt a *popina* és a *taberna* típusokat a régészeti feltárások eredményeként felszínre került épületeken belül meghatározza, közölve a főbb alaprajzi típusokat is. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért *Pompeji vendéglátó üzemét* a város helyszínrajzára jelölte be s ez műve mellékleteként szerepel. A helyiségek felsorolásánál az objektumra vonatkozó részletes irodalmat ad. Majd a *herculaneumi* ásátások eredményeként feltárt meglehetősen csekély számú vendéglőt, ivót, stb. írja le röviden, hogy azután az ilyen üzemekben már gazdagabb *Ostiában* feltárt anyagot ismertesse. Az északafrikai *Timgad* romjai közül is említi K. épületeket, melyek vendéglő és vendégfogadó jelleggel bírtak. *Róma város* vendéglátóüzemeit részben a megjelent publikációk, az egykorú auctorok, feliratos emlékek alapján kísérli meg szerző Róma régióin belül elhelyezni.

A következőkben az említett helyiségeken kívül általában foglalkozik az *italiai* vendéglátóüzemekkel. Megállapítja, hogy míg a nagyobb városok ehhez a körhöz tartozó üzei differenciáltabbak rendeltetésüket illetően, addig a kis falusias jellegű vendéglők, csárdák kifejezetten nem képviselik egyik típust sem, hanem egy helyiségen belül szolgálják valamennyi célt s így legközelebb a *hospitium* és a *stabulum*hoz állanak, az országutak utasainak éjszakai megszállás, és étkezés lehetőségét is nyújtva egyben. Ugyancsak az utasokat és vándorokat szolgálja az útmenti tabernák nagy száma is.

A *Rómához tartozó nyugati provinciákban* szerző a kérdést ugyancsak vizsgálat tárgyává tette, és arra a megállapításra jutott, hogy Galliában, Germaniában, Britanniában, Raetiában, Hispaniában sőt Afrikában is megtalálhatók az itáliai típusú vendéglátóüzemek, jelenlétüket hol az archeológiai anyag, hol pedig az egykorú irodalom jelzi. Újabb fogalmat ismertett itt meg az olvasóval, a *mansiót*, mely ugyancsak vendégfogadóval és étkezőhelyiségekkel volt kapcsolatos.

A harmadik fejezetben szerző megkísérli a *vendéglátóüzemek vezetőinek, alkalmazottainak szociális és jogi helyzetét* meghatározni, a forrásadatok alapján. Ennek érdekében felsorolja először azokat az emlékeket, feliratokat és auctor-helyeket, ahol a tulajdonos vagy vezető, bérlő személyére vonatkozó adatok találhatók. Megállapítja ezek alapján, hogy legtöbbször az alsóbb n éposztályhoz tartoznak és vannak közöttük libertusok is. A vezetők legtöbbje görög, vagy más keleti eredetű személy. Összeállításának érdekessége, hogy kimutatja ebben a foglalkozási ágba a keresztények nagy számát, sőt a keresztény papság aktív közreműködését ebben a mesterségben. Majd ugyancsak az egykorú szövegek alapján bemutatja azt a társaságot melyből a beszálló csárdák, ivók és vendéglők *vendégei, látogatói* kikerülnek. Természetesen ezek a város, vagy helység különböző kerületeitől függően más és más rétegből kerülnek ki. Sőt más a vendéganyaga a falvak, az útmenti beszálló csárdáknak és vendéglőknek is, ahol gyakran fordulnak meg módos utazók, kereskedők és magasrangú személyek is.

A negyedik fejezet a római kori vendéglátóintézmények italaival, ételleivel, a kiszolgálással, a helyiségek berendezésével, az itt használt edényekkel és végül az árakkal ismerteti meg az olvasót. Mindezek változtak és eltérőek voltak az üzem helyétől és jellegétől függően. Tárgyalja a borok eredetét, minőségét, keverési módokat, sőt az elterjedt borhamisítást is. A római vendégfogadók legtöbbször egészen egyszerű, kizárólag a cél-szerűséget szolgáló berendezés volt. A szállószobákban nem volt egyéb mint a lectus, candelabrum és a matella. — Az étel-italmérő helyiségében nélkülözhetetlen volt egy melegítő a víz számára s egy másik az ételeknek. Ezeket a tűzhelyeket az ásátások által felszínre került épületek helyiségeiben megtalálták. Padok, lócák és más ülőalkalmatosságok szintén nem hiányozhattak a berendezésből.

A helyiségeket belül gyakran díszítették falfestményekkel. A falfestmények jelenetei vagy az emblémát ábrázolják, melyről a helyiség nevét nyerte, vagy a bor, az ivás és a szórakozást megjelenítő más képeket.

Kleberg könyvében rendszerezi az ókori római vendéglátóüzemek nehezen elkülöníthető válfajait s ezzel jó szolgálatot tesz a további kutatásnak, a filológiai és történelmi szempontokon túl az archeológus is jól hasznosíthatja adatait és megállapításait.

B. Thomas Edit

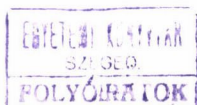
W. Krämer, Cambodunumforschungen 1953 — I. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. Heft 9 (Kallmünz*/Opf. 1957). Külön (124 lap, 36 tábla) szöveg-kötetben és térképfüzetben (8 ív térkép) a bajor országos műemlékvédelmi hivatal őstörténeti osztálya adta ki, a német archeológiai intézet római-germán bizottsága helyi (schwabeni-kempteni) kerületének anyagi támogatásával az 1953. évi cambodunumi ásátás eredményeit („az 1. és a 2. keresztutca közötti faházak”). A komplex-feldolgozást Reinecke Pálnak ajánlják, akinek 85-ik születésnapját most ünnepelték.

Leletmentési sürgősség vonta össze, tekintélyes munkaközösségre, Dél-Németország szakembereit, hogy a kempteni új lakónegyed gyors építése folytán szükségessé vált feltárást négy hónap alatt megvalósítsák. A rendkívüli helyzetben a feldolgozás vezetőjének két havi alkotó szabadságot engedélyeztek. A feldolgozás menete: a megelőző kutatások Cambodunum-ban, az 1953. évi ásátás leleteinek leírása a négy periódus és a rétegek szerint (*W. Krämer*); a leletanyag összefoglalása (*W. Krämer*); a faépítmények rekonstrukciója (*A. Zippelius*); az éremleletek taglalása (*H.-J. Kellner*); fém, csont, fa, üveg-, és agyagtárgyak rendszerbe foglalása, írásos ólomcsüngők (*W. Krämer*); egy ólom defixió táblácska átokszövegének kifejtése (*R. Egger*); megjegyzések a fibulákhoz (*W. Krämer*); egyszínű és színtelen üveg-edények (*W. Schleiermacher*); agyagmécsek (uő.); egy terrakotta fej értékelése (*H. v. Petrikovits*); a vörösmázás, domborképes agyagedények (*W. Schleiermacher*); északitaliai edénylerakat (*W. Krämer*); falfestmények (*K. Perlasca*); állatesontok (*J. Boessneck*); eredmények Cambodunum alapításának, első táborhelyének és forumának történetéhez (*W. Krämer*).

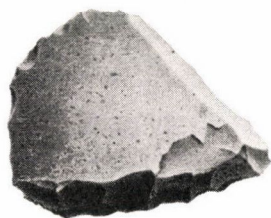
A táblák képanyagából kiemelendők: terrakotta fej, bronzedény, bronz díszítő szalagok, tarka üvegcserepek, freskók. A nagyméretű térképmellékletek igen figyelmeztetőek: a cambodunumi feltárások állása 1954-ben (1:1000); magasságsvonalas felvétel (1:100) az 1953. évi háznyomok területéről; az 1953. évi feltárás áttekintő tervterképe (1:200); a 2–4 periódusok részletes (1:100) alaprajzai; hét profilfelvétel (1:50).

A legújabb cambodunumi feltárások ezen alapos publikációját mindazoknak különös figyelmébe ajánljuk, akik a kelta-római korszakok átmeneti időszakának település-típusaival és egyéb problémáival foglalkoznak.

Szilágyi János

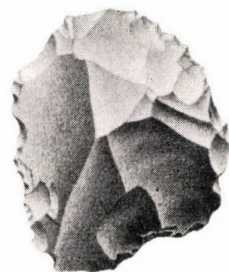
TÁBLÁK

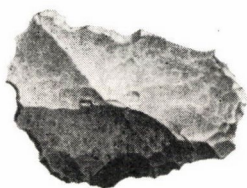
1

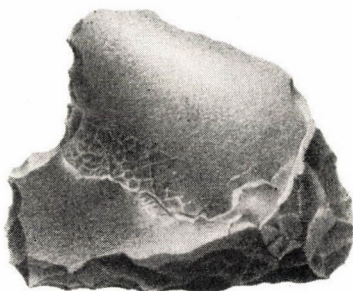
2

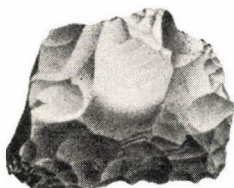
3

4

5

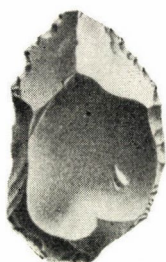
6

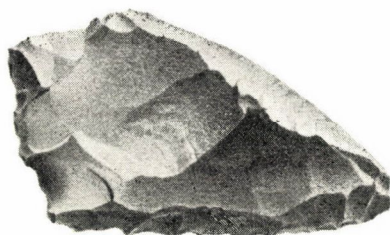
7

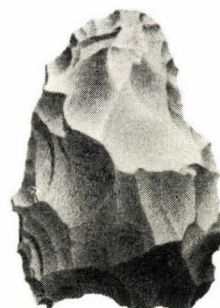
8

9

10

11

Kiskevélyi barlang. 1, 10. „Subalyuk” kaparó. — 2, 4. atipikus kaparó. — 3. félkörélű vakaró. — 5. egyenesélű kaparó. — 6. „Jabrud” kaparó. — 7. egyenesélű, gerezdkaparó. — 8. csúcsos kaparó. — 9. atipikus kaparó-vakaróhegy. — 11. kezdetleges „levélhegy”. Richter Ilonka rajzai.

Grotte de Kiskevély. 1, 10. Racloir de type „Subalyuk”. — 2, 4. Racloir atypique. — 3. Grattoir convexe. — 5. Racloir droite. — 6. Racloir de type „Jabrud”. — 7. Racloir droit, type „a spicchió”. — 8. Racloir pointu. — 9. Pointe de grattoir-racloir atypique. — 11. Pointe de feuille.”

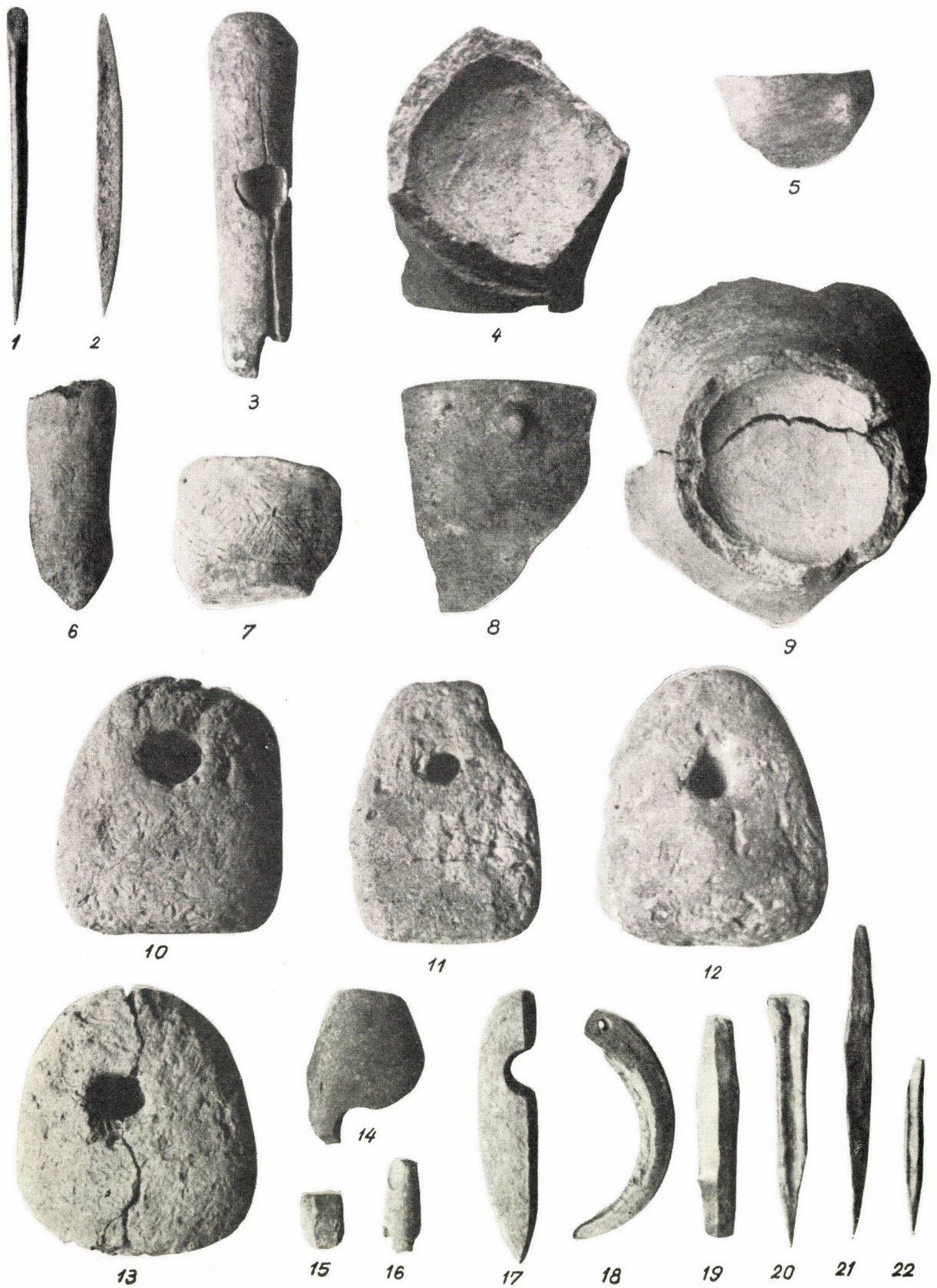
Lebő. 1-2. 1. gödör. — 3. 2. gödör. — 4-8. 5. gödör. — 9-11. 3. gödör. — 12-21, 26. 6. gödör. — 22-25. 16. gödör.
 Lebő. 1-2. fosse 1. — 3. fosse 2 — 4-8. fosse 5. — 9-11. fosse 3. — 12-21, 26. fosse 6. — 22-25. fosse 16.

Lebő 1–12, 14–18, 1 ház. — 13. B gödör.
 Lebő. 1–12, 14–18, maison 1. — 13. fosse B.

Lebő, 1–18. 2. ház. — 19–21. 8. gödör.
 Lebő, 1–18. maison 2. — 19–21. fosse 8.

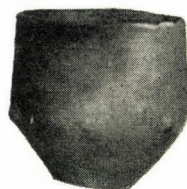
Lebő. 1-9. 9. gödör. — 10-22. 3. ház.
 Lebő. 1-9. fosse 9. — 10-22. maison 3.

1

2

3

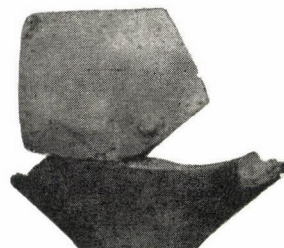
4

5

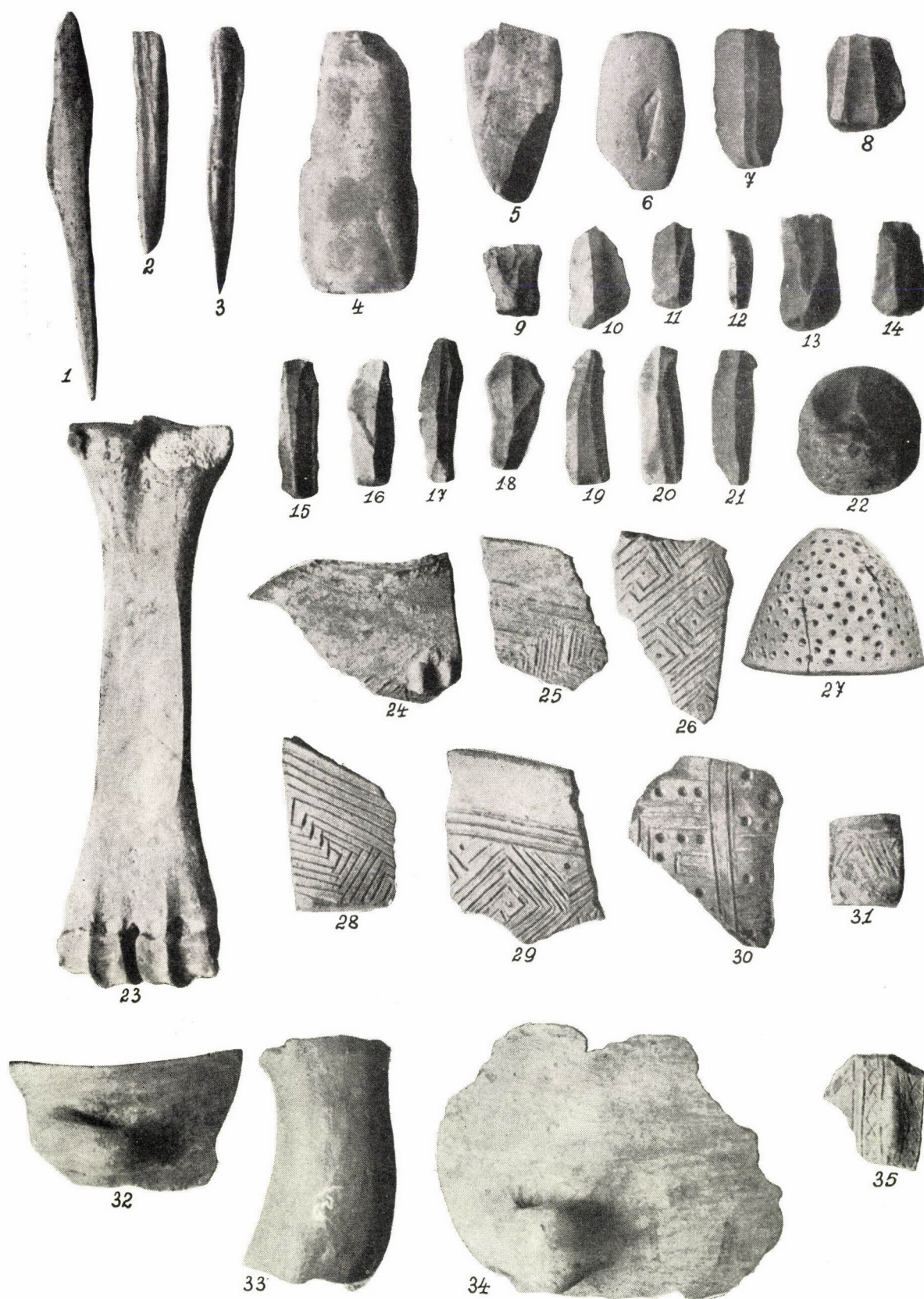
6

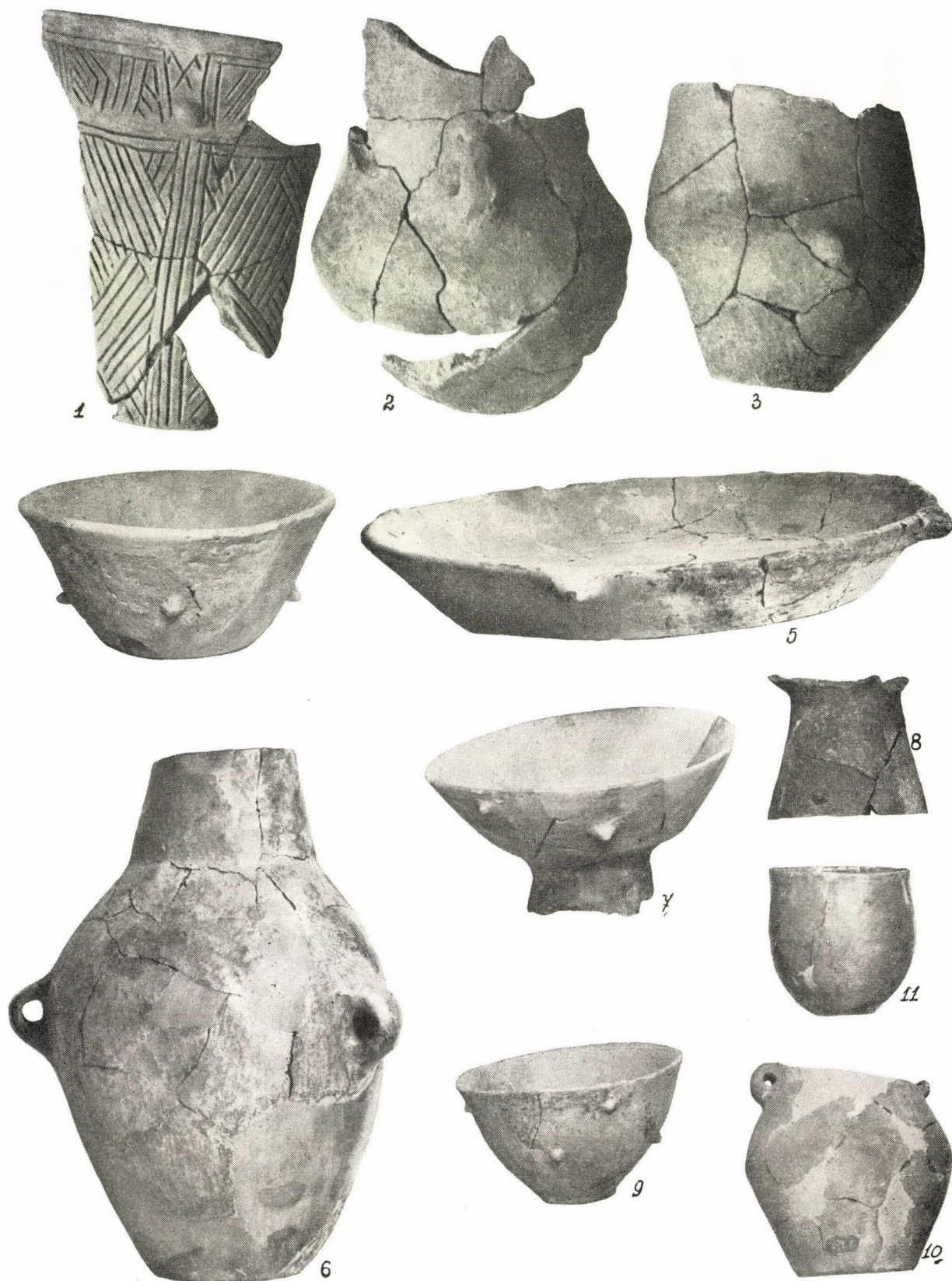
7

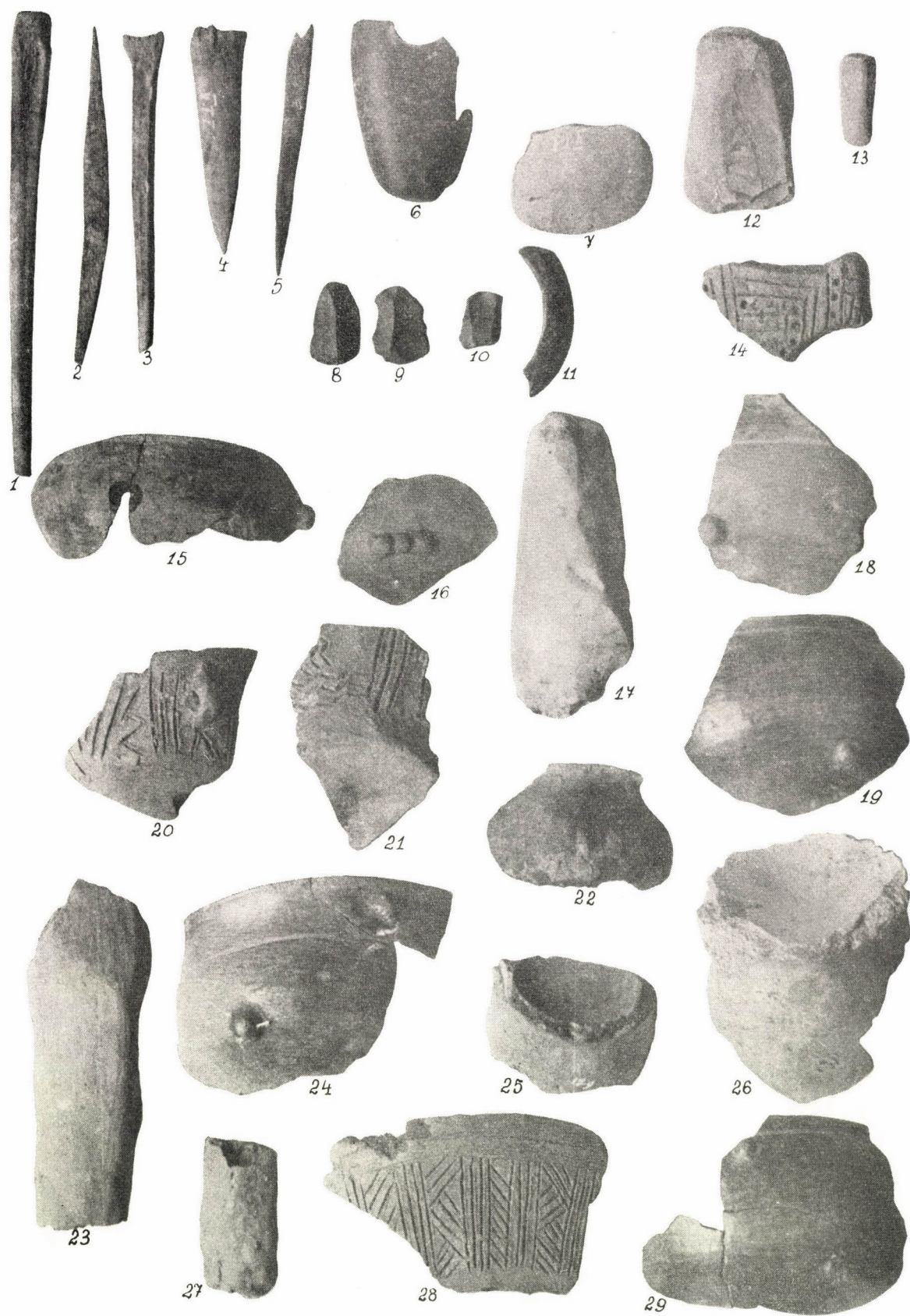
Lebő. 1-9. 3. ház.
Lebő. 1-9. maison 3.

Lebő. 1-35. 12. gödör.
Lebő. 1-35. fosse 12.

Lebő. 1–10. 4. ház. — 11. 6. tűzhely.
Lebő. 1–10. maison 4. — 11. foyer 6.

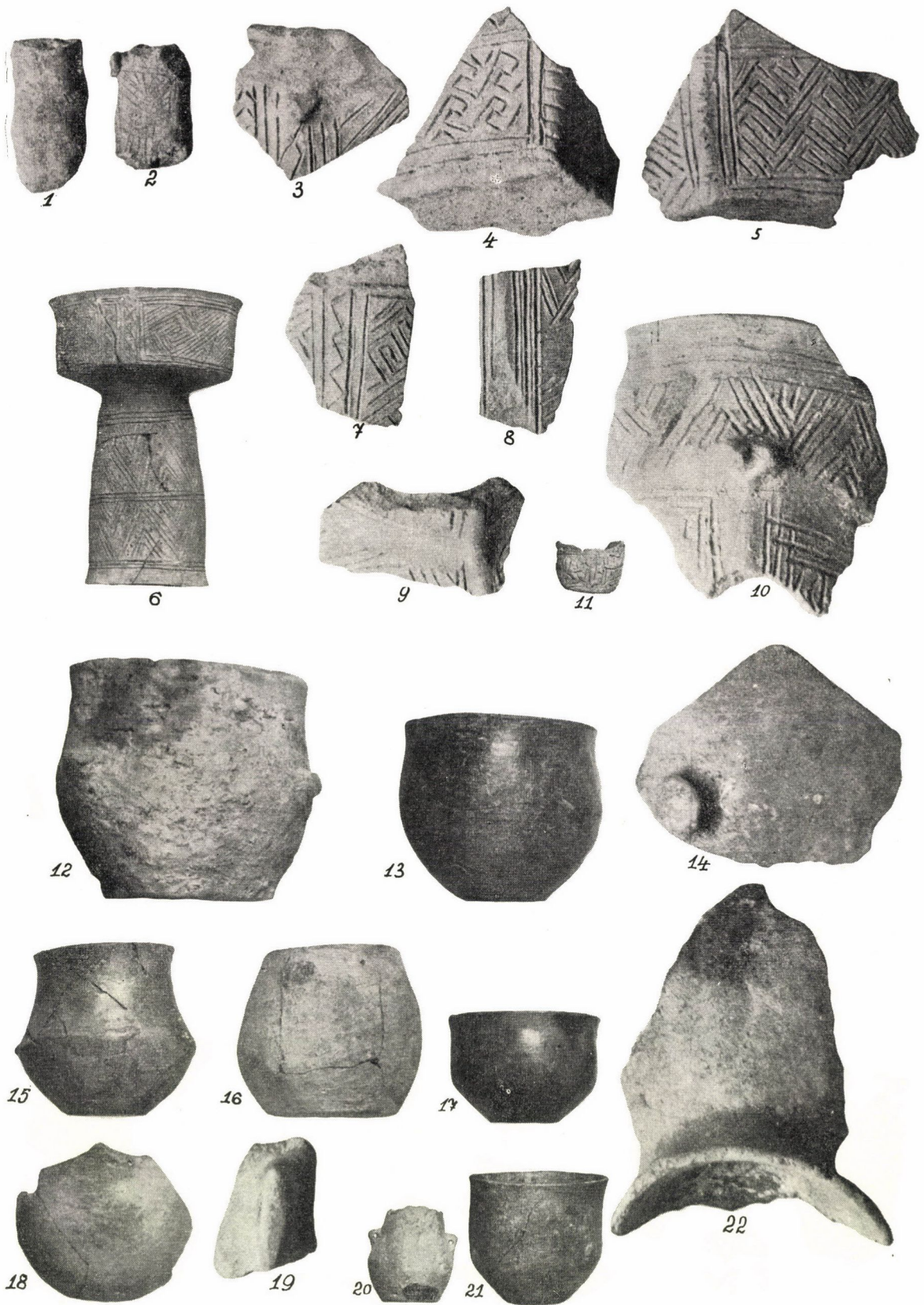

Lebő. 1–17. 4. hsz. — 18–29. 13. gödör.
 Lebő. 1–17. maison 4. — 18–29. fosse 13.

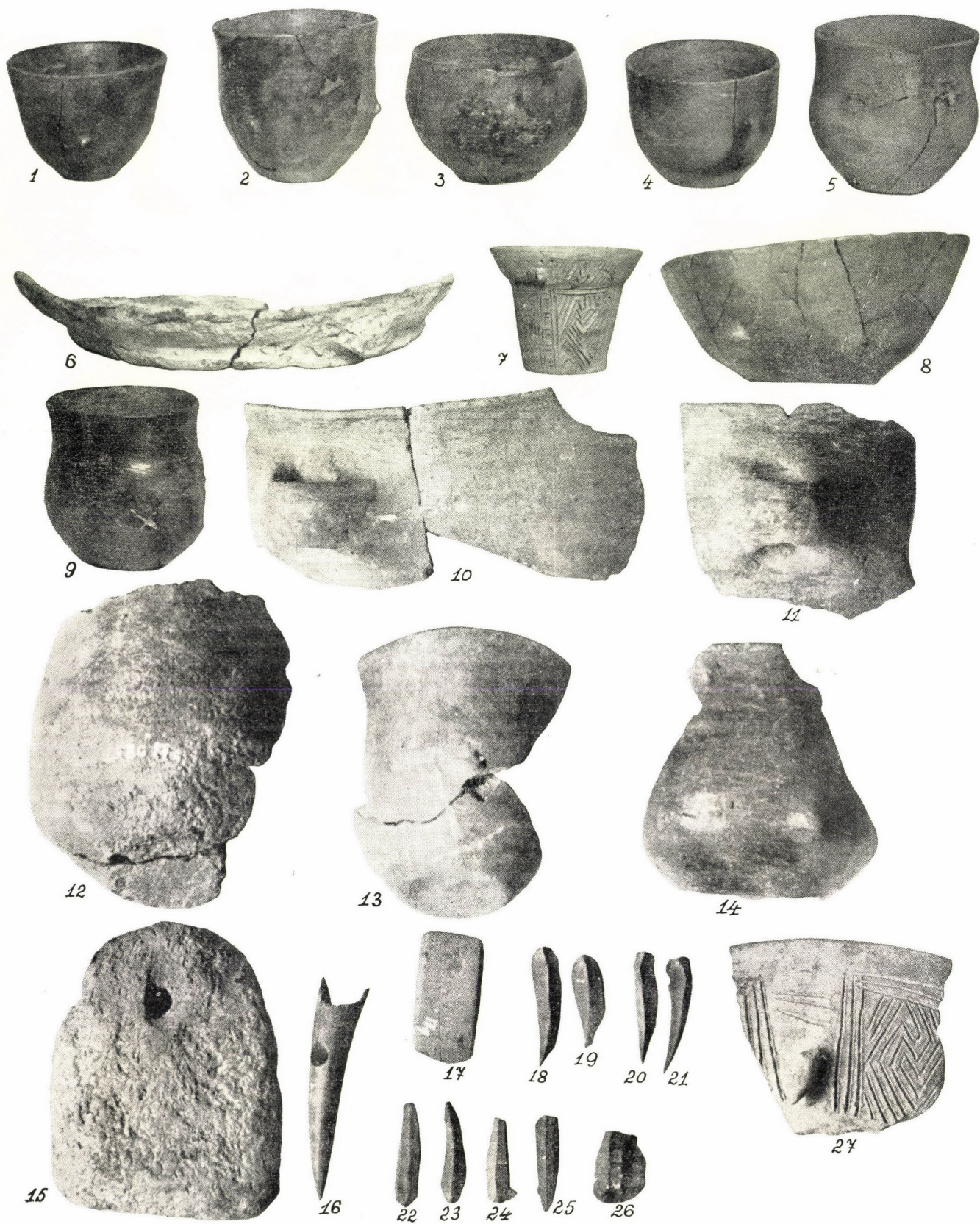

Lebő. 1-6, 11, gödör. — 7-18, 15, gödör. — 19, 10, gödör.

Lebő. 1-16, fosse 11. — 7-18, fosse 15. — 19, fosse 10.

Lebő. 1–22. 14. gödör.
Lebő. 1–22. fosse 14.

Lebö. 1—27. 17. gödör.
Lebö. 1—27. fosse 17.

Lebő. 1–17. Felsőhalom I. gödör.
 Lebő. 1–17. Felsőhalom, fosse 1.

Az aracsi kő homloklapja.
La plaque frontale de la pierre d'Aracs.

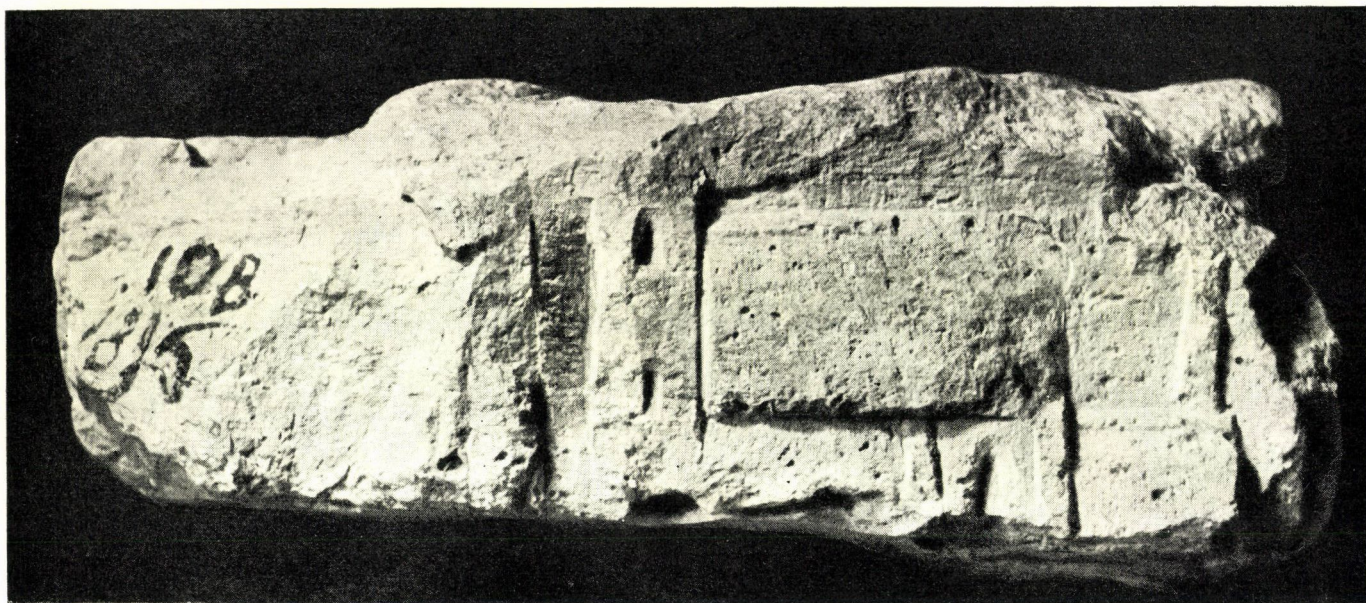

1

2

1-2. Az aracsi kő jobb és bal oldallapja.
1-2. Les faces latérales gauche et droite de la pierre d'Aracs.

1

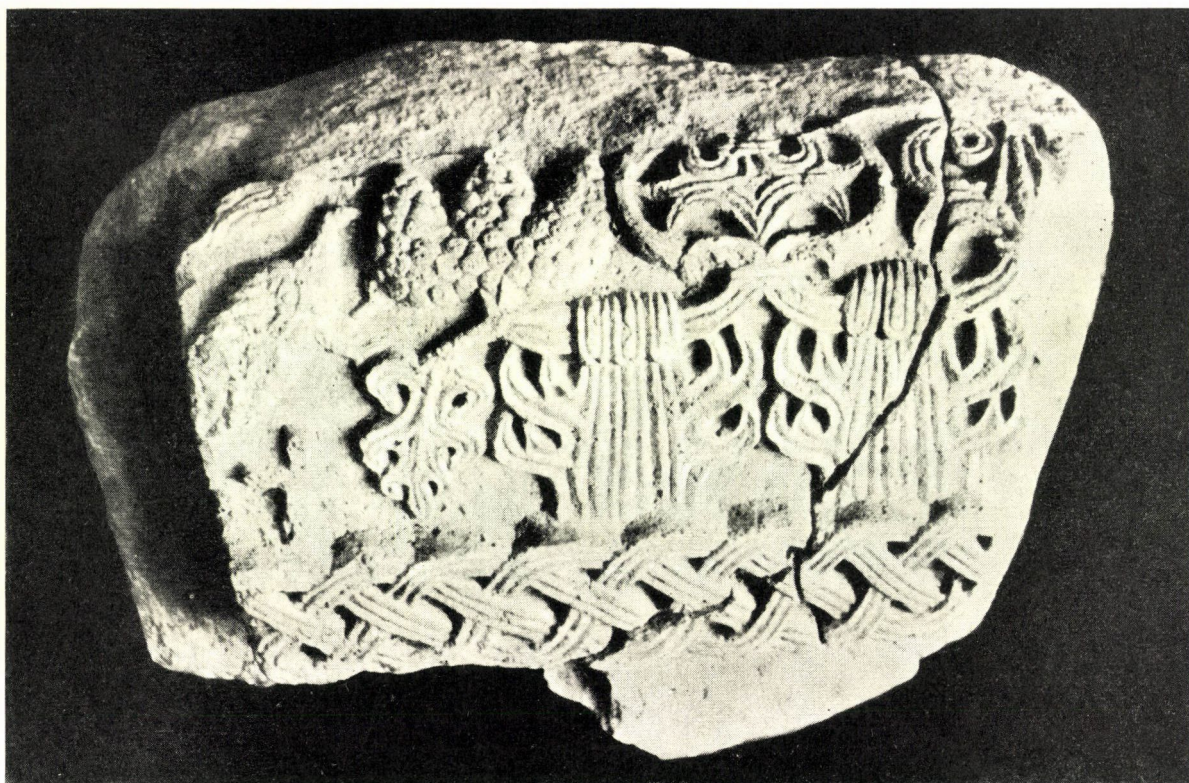

2

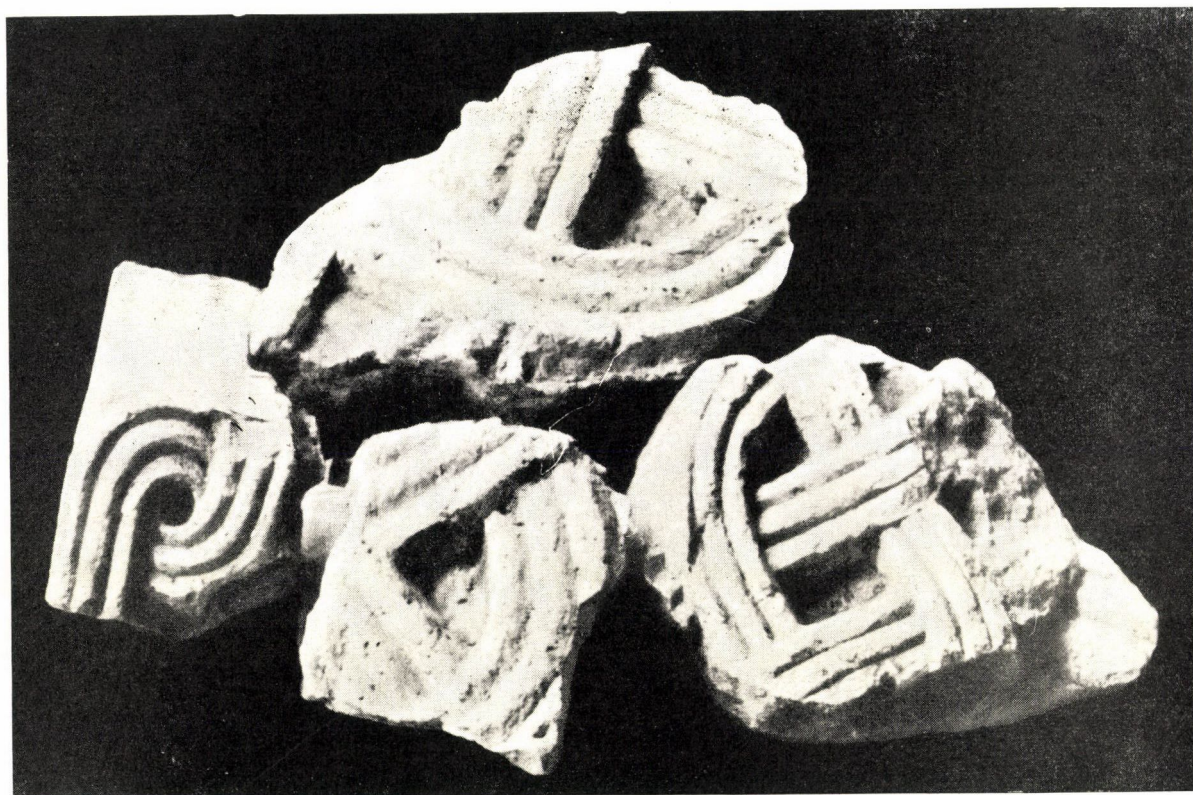
1. Az aracsi kő fejele. — 2. Falfestmény részlete a Ston-i Sv.Mihajlo apszisából.
Le petit côté de la pierre d'Araucis. — 2. Détail de la fresque de l'abside de Sv.Mihajlo de Ston.

Részlet az aracsí kő homloklapjáról.
Détail de la plaque frontale de la pierre d'Aracs.

1

2

Bodrogmonostorszeg. 1. Párkánytöredék. — 2. Fonat-díszes kötőredékek.
 Bodrogmonostorszeg. 1. Fragment de corniche. — 2. Fragments de pierre au décor de tresses.

1

2

1–2. Az aracsí kő felirata.
1–2. L'inscription de la pierre d'Aracs.

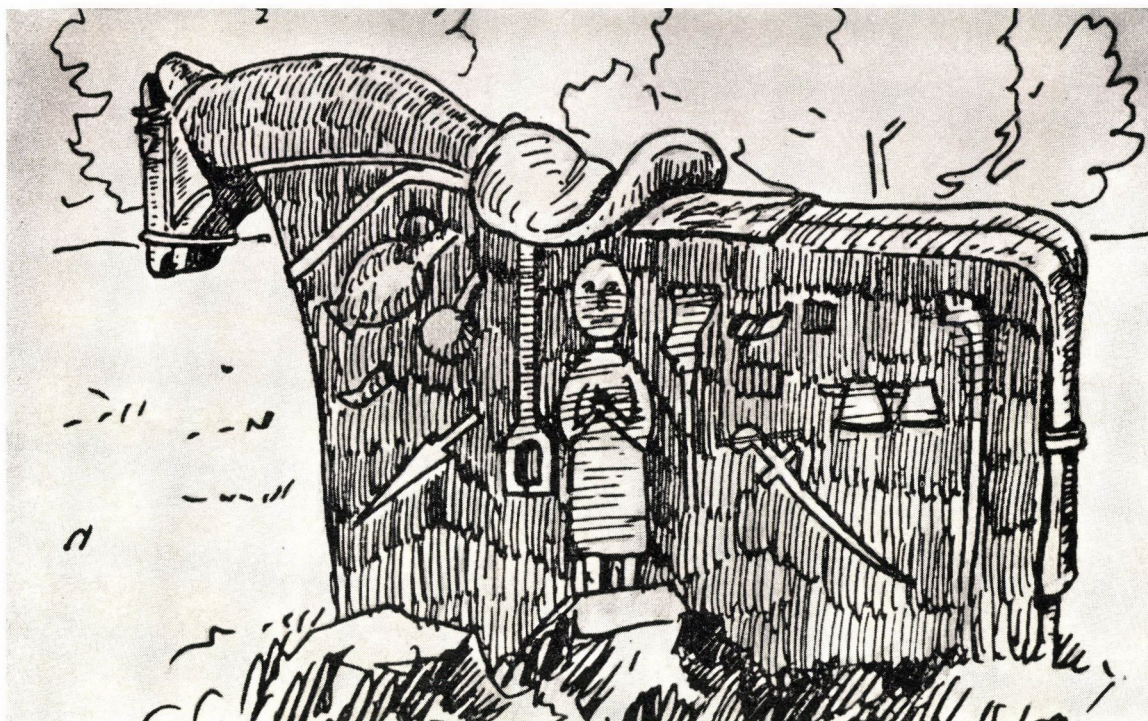

1

2

1. Részlet az aracsi kő jobb oldallapjáról. — 2. Domborműtöredék Bodrogmonostorsze­gről
1. Détail de la face latérale droite de la pierre d'Aracs. — 2. Fragment de bas-relief de Bodrogmonostorszeg.

1

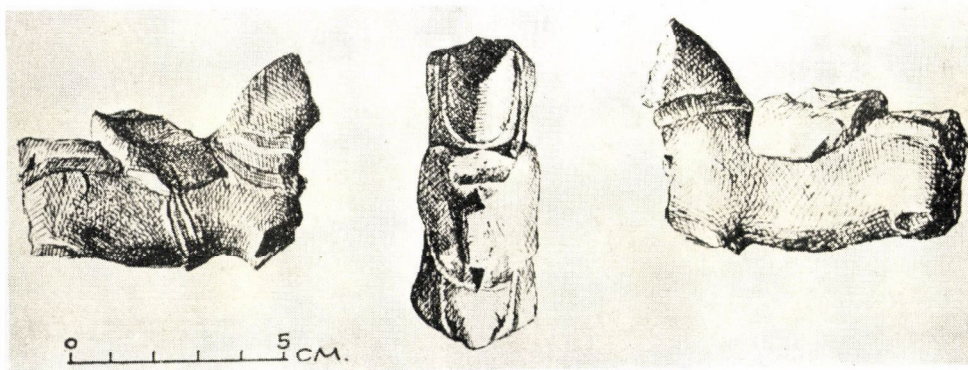

2

1. Kaukázus-vidéki sírkő (Bleichsteiner után). — 2. Dombormű T'ang T'ai Tsung fejedelem sírjáról.
1. Plaque tombale de la région du Caucase (d'après Bleichsteiner). — 2. Bas-relief du tombeau du prince T'ang T'ai Tsung.

1

2

1. Kopt textil-maradvány. — 2. Agyagszobrocska töredéke a Pliska-i ásatásokból (Argirova után).
1. Fragment de textile copte. — 2. Fragment d'une statuette d'argile fourni par les fouilles de Pliska (d'après Argirova).

1

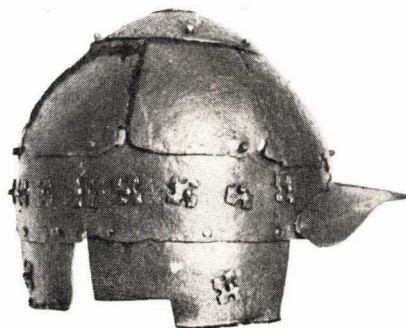
2

3

4

5

6

1. Kúpos sisak a XII. századból. — 2. Arcvértés kúpos sisak a XIV. századból. — 3. Pánt sisak a XII. századból. — 4. Kúpos sisak a XIV. századból. — 5. Réteglemezs sisak a XV. század elejéről. — 6. Vaskalap a XV. század második feléből. Budapest, MNM-Történeti Múzeum
1. Casque conique du XIIe siècle. — 2. Bassinet conique à visière, du XIVe siècle. — 3. Cervelière du XIIe siècle. — 4. Casque conique du XIVe siècle. — 5. Casque dit „à écailles” du début du XIVe siècle. — 6. Chapeau de fer de la seconde moitié du XVe siècle. Budapest, Musée National Hongrois — Musée Historique.

1

2

3

4

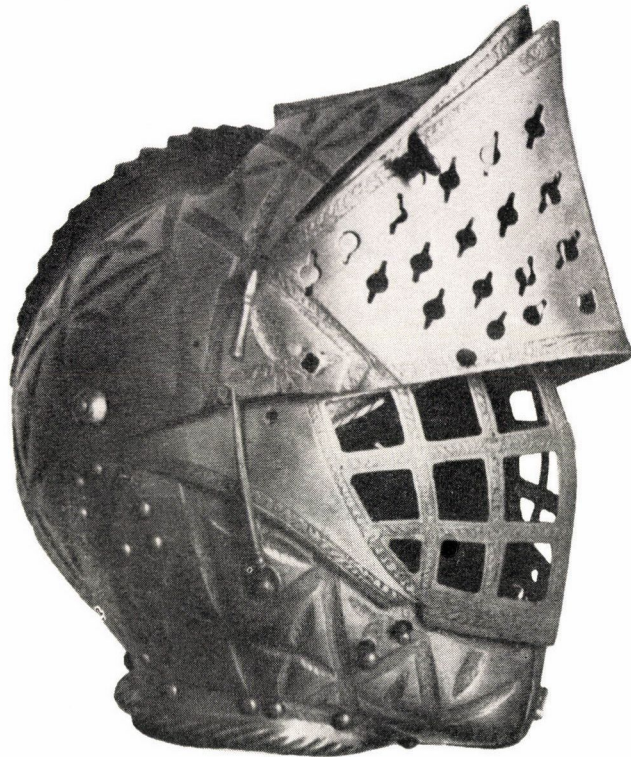

5

6

1. Salade sisak a XV. századból. — 2. Velencei sisak a XV. század első feléből. — 3. Maximiliánus sisak a XVI. század elejéről — 4. Zárt sisak gyalogtornához a XV. század derekáról. — 5. Torna sisak a XV. századból. — 6. Zárt sisak a XV. század második feléből. Budapest, MNM — Történeti Múzeum.
1. Salade du XVe siècle. — 2. Casque vénitien de la première moitié du XVe siècle. — 3. Casque „Maximilien” du début du XVIe siècle. — 4. Casque clos pour tournois pédestres du milieu du XVe siècle. — 5. Casque pour tournois du XVe siècle. — 6. Casque clos de la seconde moitié du XVe siècle. Budapest, Musée National Hongrois-Musée Historique.

1

2

1. II. Lajos sisakja a XVI. század elejéről. — 2. Thurzó György sisakja a XVI. század elejéről. Budapest, MNM — Történeti Múzeum.
 1. Bourguignotte du roi Louis II., du début du XVIe siècle. — 2. Bourguignotte de Georges Thurzó, du début du XVIe siècle. Budapest, Musée National Hongrois — Musée Historique.

1

2

1. Huszársisak a XVI. század közepéről. — 2. Ezüst huszár sisak a XVI. század derekáról. Budapest, MNM-Történeti Múzeum.
1. Casque de hussard du milieu du XVIe siècle. — 2. Casque de hussard en argent du milieu XVIe siècle. Budapest, Musée National Hongrois-Musée Historique.

Huszártorna sisakok a XVI. század derekáról. Budapest, MNM-Történeti Múzeum.
Casques pour tournois de hussards du milieu du XVIe siècle. Budapest. Musée National Hongrois-Musée Historique.

1

2

Huszársisakok a XVI. század második feléből, Budapest, MNM-Történeti Múzeum.
Casques de hussards de la seconde moitié du XVIe siècle. Budapest, Musée National Hongrois-Musée Historique.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. Вертеш: Мустьерские ли или селетские находки нижнего слоя кишкевейской пещеры?	127—131
Й. Корек: Раскопки 1950 года в Лебёхалом	132—155
Е. Фиц: Визит Септимиуса Северуса в Паннонии в 202 г. н. э. (Acta Arch. Hung. 10. 1959)	156—173

СООБЩЕНИЯ

Й. Чемеги: Арачской камень	174—189
Л. Мезеи: К чтению надписи арачского камня	189—191
Я. Кальмар: Средневековые шлемы арсенала Исторического музея	191—195

ОБОЗРЕНИЕ

Дь. Н.: Памятник Лайоша Балла в г. Шопрон	196
Археологические раскопки 1957 года	197—212

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Б. Сёке: Slovenská archeológia I—IV.	213—217
Л. Кастильоне: Bibliotheca Classica Orientalis том I. 1 2.	217—218
Л. Вертеш—Я. Маккау: M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe	218—219
И. Бона: Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg	219—220
Дь. Газдапустаи: S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens	220—221
Э. Немет: Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse	221—222
Э. Немет: A. Allen, The Story of Archaeology	222—223
К. С. Поци: D. Tudor, Istoria slavajului în Dacia romana	223—224
Г. Альфёлды: E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier	224—225
Э. Б. Томас: T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine	225—226
Я. Силадьи: W. Krämer, Cambodunumforschungen, 1953—I.	226

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

L. Vértes: La trouvaille mise à découverte dans les couches inférieures de la grotte de Kiskevély, est-elle moustérienne ou szeletienne	127—131
J. Korek: Les fouilles de Lebő-halom en 1950.	132—155
J. Fitz: La visite en Pannonie, en 202 de n. è, de Septimius Severus (Acta Arch. Hung. 10. 1959)... ..	156—173

NOTES ET INFORMATIONS

J. Csemegi: La pierre d'Araes	174—189
L. Mezey: Réflexions sur la lecture de la pierre d'Araes	189—191
J. Kalmár: Les casques médiévaux de l'arsenal du Musée Historique	191—195

CHRONIQUE

Gy. N.: Le monument de Lajos Bella à Sopron	196
Archaeologische Forschungen im Jahre 1957.	197—212

LIVRES

B. Szőke: Slovenská archeológia I—IV.	213—217
L. Castiglione: Bibliotheca Classica Orientalis. 1 ^{re} année, 1—2.	217—218
L. Vértes—J. Makkay: M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe	218—219
I. Bona: Th. Voigt, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg	219—220
Gy. Gazdapusztai: S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens	220—221
E. Németh: Fr. Behn, Aus europäischer Vorzeit, Grabungsergebnisse	221—222
E. Németh: A. Allen, The Story of Archaeology	222—223
K. Sz. Póczy: D. Tudor, Istoria slavajului în Dacia romana	223—224
G. Alföldy: E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier	224—225
E. B. Thomas: T. Kleberg, Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine	225—226
J. Szilágyi: W. Krämer, Cambodunumforschungen, 1953—I.	226

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 40,— Ft

FOLYÓIRAT KIADVÁNYAINK ELŐFIZETHETŐK ÉS SZÁMONKÉNT IS VÁSÁROLHATÓK
A KÖVETKEZŐ HELYEKEN:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V. Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó terjesztési osztály, Budapest V. Alkotmány u. 21.

KÜLFÖLDÖN TERJESZTI

a KULTURA Könyv és Hírlap Külkirekedelmi Vállalat, Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Telefon: 429—760